॥ तत्वप्रकाशिकाप्रथमाध्यायप्रारंभः ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ हरिः ॐ ॥ शुद्धानंदोरुसंविद्द्युतिबलबहुलौदार्यवीर्यादिदेहं चिंतासंतापलेपोद्भवमृतिमुखराशेषदोषातिदूरं । सद्भिर्वैराग्यभक्तिश्रुतिमतिनियतध्यानजज्ञानयोगाद्गम्यंवंदे मुकुंदाभिधममलमलंब्रह्मवेदांतवेद्यं ॥ १ ॥ याच्ञामंदरलोलिताद्यतउदैद्धिर्योदिरानिर्जरैर्जातोभारतपारिजातसुतरुःसद्ब्रह्मसूत्रामृतं । आसीत्तत्रपुराणसन्मणिगणोजातःशुकेंदुःसदासोऽयंव्याससुधानिधिर्भवतुमेभूत्यैसतांभूतिदः ॥ २ ॥ स्वांतध्वांतनिकृंतनेजितमहावैकर्तनांशुव्रजंनिर्दोषंजितचंद्रचंद्रिकमलंतापत्रयोन्मूलने । गांभीर्येजितसिंधुराजममितंभाष्यंयदास्यांबुजादाविर्भूतममंदबोधभगवत्पादान्प्रपद्येऽथतान् ॥ ३ ॥ श्रीमध्वसंसेवनलब्धशुद्धविद्यासुधांभोनिधयोऽमलाये । कृपालवःपंकजनाभतीर्थाःकृपालवःस्यान्मयिनित्यमेषां ॥ ४ ॥ श्रीमद्रमारमणसद्गिरिपादसंगिव्याख्याननादद्दलिताखिलदुष्टदर्पं । दुर्वादिवारणविदारणदक्षदीक्षमक्षोभ्यतीर्थमृगराजमहंनमामि ॥ ५ ॥ अथतत्कृपयाब्रह्मसूत्रभाष्यंयथामति । व्याकुर्वेश्रीमदानंदतीर्थार्यमुखनिःसृतं ॥ ६ ॥ गंगासंगेननैर्मल्यंरथ्याब्धिर्लभ्यतेयथा । वाचोविशुद्धिसिद्ध्यर्थंसंगम्यंतेगुरोर्गिरः ॥ ७ ॥ अथाविद्यापटलपिहितनयनैरन्यैरन्यथाव्याख्यातानिब्रह्मसूत्राणियथावद्व्याचिख्यासुर्भगवानाचार्यवर्यःप्रारिप्सितभाष्यस्यकैवल्याद्यखिलफलसाधनतासिद्ध्यर्थंनिरंतरायपरिसमाप्त्याद्यर्थंचनारायणनमस्कारंग्रथयतिग्रंथारंभंचप्रतिजानीते ॥ नारायणमिति॥ अत्रनिरुपपदसूत्रशब्देनब्रह्मसूत्रमुच्यते। तस्यमुख्यार्थाभिधायकत्वात्। तेषांचताद्दशत्वात्। वक्ष्यमाणमेवसूत्रार्थंश्रोतृशेमुषीमनुकूलयिष्यन्नादौप्रस्तावयितुंविशेषणचतुष्टयेनेष्टदेवतांविशिनष्टि। तथाहि। आदिसूत्रेभगवतःप्रसक्त्यापुरुषार्थोभवती

तिसूचितेऽधिकारिणःशंकोन्मिषति । पुरुषांतरेऽनुपलभ्यमानंपुरुषार्थप्रदत्वंतस्यचेत्कीदृशोसाविति । तांनिवारयदाद्याध्याय
स्यार्थोगुणैःसर्वैरुदीर्णमिति । तत्रह्यपर्यायानंतशब्दानांमहायोगवृत्त्याहरौसमन्वयसमर्थनद्वारासर्वगुणोदीर्णतैववर्ण्यते । सच
युक्त्यादिभिरुक्तसमन्वयेनिरोधितेदोषवानपिस्यादित्याशंकांपरिहरतोद्वितीयाऽध्यायस्यार्थोदोषवर्जितमिति । तत्रयुक्त्या
दीनामाभासत्ववर्णनेननिर्दोषत्वस्यैवभाषितत्वात् । एवंविधस्यचप्रसादःकयाविधयाभविष्यतीत्या (कांक्षां) शंकांपूरय
तस्तृतीयस्यार्थोज्ञेयमिति । तत्रविरक्त्यादिभिस्तत्प्रसत्त्यर्थतस्यज्ञेयतायाःकथितत्वात् । प्रसन्नश्चकीदृशंपुमर्थंप्रयच्छतीत्या
(कांक्षां) शंकां पूरयतस्तुरीयस्यार्थोगम्यमिति । तत्रज्ञानिनोभगवत्प्राप्तिलक्षणमोक्षस्योदितत्वात् । अथवानैतन्नारायणपदं (देव
दत्तादिपद) डित्थादिशब्दवत्सांकेतिकंभवतिकिंतुविशिष्टगुणानप्याचष्टइत्याशयवान्पदचतुष्टयेनतान्निर्वक्ति । तथाहि । दो
षारशब्दयोरभिन्नार्थत्वान्नञश्चविरुद्धार्थवाचित्वाद्दोषविरुद्धागुणानारास्तदाश्रयोनारायणः । नञोऽभावार्थत्वादराश्रयोनभ
वतीतिवानारायणः । नरसंबंधित्वान्नरीयतेनेनेतिवा नारमणंयेनेतिवा निर्दोषवेदोत्पन्नत्वाद्वा नारंज्ञानं विषयतयातदाश्रय
त्वाच्चनारायणः । अराविधुरत्वादरतिरहितत्वात्क्षयरहितत्वाद्वानारामुक्तास्तदाश्रयोनारायणः । नगनाकादिशब्दवदयंशब्दो
ज्ञातव्यः । अथवानारायणस्यैवनम्यत्वोपपादकमेतत् । योहिबहुगुणोविदोषःशास्त्रज्ञेयोऽधीतशास्त्रगम्यःस(हि)वंद्योभवति ।
देवतानतिसमनंतरंगुरूनपिनमति ॥ १२ गुरूंश्चेति ॥ गुरोर्नामनगृह्णीयाच्छिष्योभार्यापतेरपीत्यतोनतन्नामजग्राह । स्वस्यगु
रुदेवताभेदेऽरुचिंसूचयत्यपिपदेन । यद्यपिगुरुर्नदेवताभिन्नस्तथापिविशेषानुग्रहार्थंपृथङ्नतिरिति । अनेनैवशास्त्रस्याधिका

रिविषयप्रयोजनसंबंधाश्चश्रोतृप्रवृत्त्यंगभूताःसूचिताज्ञातव्याः। तत्स्मरणस्यमहाफलहेतुत्वाच्च। तदुक्तं। अधिकारंफलंचैव प्रतिपाद्यंचवस्तुयत्। स्मृत्वाप्रारभतोग्रंथंकरोतीशोमहत्फलमिति। नमस्काराधिकार्यादिग्रथनसूचनेशिष्यशिक्षार्थं। तथाहि। ज्ञेयत्वगम्यत्वयोर्ज्ञातृगंतृसापेक्षत्वात्तद्योग्यस्तदिच्छुरेवाधिकारीसूचितः। नारायणएवविषयः। तज्ज्ञानगमनेप्रयोज(ने)नं। यथायोग्यंसंबंधइति। ननुयदुपादेयंतदेवानन्यार्थतयाव्याख्येयं। यच्चप्रमाणत्वेसतीष्टसाधनताऽवबोधकंप्रायस्तदेवोपादेयमतःकथंब्रह्मसूत्राणांव्याख्येयत्वोपयोग्युपादेयतायैप्रामाण्यादीत्याशंकांपरिहर्तुंसूत्रागतिक्रममाह ॥ [११२] द्वैपरइति ॥ सर्वत्रेतिसार्वत्रिकपुरुषोक्तिः। ज्ञाने सम्यग्ज्ञाने। आकुलीभूते किमिदमदोवेतिसंदिग्धेअन्यदेवेतिमिथ्यादृष्टिदुष्टेच। आकुलीभावसमर्थनायद्वापरग्रहणं। तद्योगमिष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारोपायं। वेदमुत्सन्नमित्यादेरपपाठादिनातिरोहितं। प्रागेव चतुर्धाविभक्तंवेदंऋङ्गिगदादिरूपंव्यक्तीकृत्यैकैकस्मादेकैकोभागइतिचतुर्धाव्यभजदेकैकंचावांतरमृगादिवेदंचतुर्विंशत्यादिशाखाभेदेनव्यभजदित्यर्थः। तदुक्तं। ऋचःसऋचउद्धृत्यऋग्वेदंकृतवान्प्रभुः। यजूंषिनिगदाच्चैवतथासामानिसामतइति। अवांतरवेदादिविभागकथनंचज्ञानाकुलीभावसमर्थनार्थं। चक्रेवेदतरोःशाखादृष्ट्वापुंसोऽल्पमेधसइत्यादेः। अयंभावः। वाक्यप्रामाण्यंतावन्निर्दोषतयासंभवति। निर्दोषताचापौरुषेयतयाआप्तमूलतयाच। आप्तिश्चवक्तृनिर्दोषतैव। आप्तमूलत्वाद्ब्रह्मसूत्राणां प्रामाण्यसिद्धिः। प्रमादाज्ञानसंशयविपर्ययाणां नारायणावतारेव्यासेऽसंभवात् भगवत्त्वादेव। विप्रलंभकत्वस्यचश्रोतृदोषनिबंधनस्यतदभावेनाभावनिर्णयात् ज्ञानायोग्यतायाब्रह्मादिश्रोतृष्वभावात्। अपहासस्यचप्रसंगदोषनिबंधनस्य तदभावे

नाभावनिर्णयात्। अज्ञाननिर्हरणस्यचप्रसक्तत्वेन प्रसंगदोषाभावात्। आप्तिमूलत्वेनैवप्रामाण्यसिद्धौ सुतरांश्रुतिनिर्णायक
त्वेनश्रुतियुक्तिमूलत्वात्। इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारसाधनवेदनहेतुवेदनिर्णायकत्वेनेष्टसाधनावबोधकत्वंचसिद्ध्यति। अतोब्र
ह्मसूत्राणामत्युपादेयत्वाद्व्याख्येयतेति। उक्तमेवार्थंप्रमाणेनस्थापयति॥ [११५] तच्चेति॥ स्थितं यथोत्पन्नंतथैव। अन्यथाजात
मिदमदोवेतिसंदिग्धमन्यदेवेतिमिथ्यादृष्टिदु(दृ)ष्टंच। अखिलमन्यथाजातम्। कालतोभागद्वयस्यान्यथात्वंयुक्तंनसर्वस्ये
त्यतोविशेषकारणंचाह॥ [११६] गौतमस्येति॥ अज्ञानता मज्ञानमितिप्रतीतिविषयतांसंदेहगोचरतांच। ब्रह्मादिबुद्धिसंकीर्ण
तानाम सज्जनानुक्रोशयुक्ततैव नाज्ञानादिमिश्रत्वं। गौतमशापस्यस्वहतगोनिर्मातृमात्रविषयत्वात्। कालाभिभवशून्य
त्वाच्चतेषां। लोकस्यचसंप्रदायप्रवर्तकाभावेन कालतश्चाज्ञानप्राप्तिः। तदुक्तमन्यत्र। नष्टधर्मज्ञानलोककृपालुभिर्ब्रह्मरुद्रें
द्रादिभिरित्यादि। तस्य वेदस्य। बहुवचनप्रयोगेपिनार्थभेदःशंकनीयइतिभावेनैकवचनं। वेदनिर्णयायसूत्रांतरैरलंकिमे
भिरित्यतआह॥ [११७] येषामिति॥ किंतत्सूत्रत्वंयदांजस्यंब्रह्मसूत्राणामित्यतआह॥ [११८] अल्पेति॥ यावदक्षरतांविनाविवक्षि
तार्थासिद्धिस्तदल्पाक्षरत्वं। एवंचभवितुमर्हतीत्यवचनमसंदिग्धत्वं। विशिष्टार्थतासारवत्त्वं। बहुशाखानिर्णायकत्वंविश्वतो
मुखत्वं। व्यर्थाक्षरादिराहित्यमस्तोभत्वं। अपशब्दादिवैधुर्यमनवद्यत्वं। एतच्चसूत्रत्वंकुतोब्रह्मसूत्राणामांजस्येनेत्यतआह॥
[११९] निर्विशेषितेति॥ यतोब्रह्मसूत्राणांमुख्यसूत्रत्वमतएवनिर्विशेषितसूत्रत्वमप्यस्तिपुराणादावन्यथातन्नस्यादित्यर्थः। यद्यत्र
निर्विशेषितंतत्तत्रमुख्यंयदमुख्यंतद्विशेषितमित्येतत्कुत्रदृष्टमित्यतआह॥ [१२०] यथेति॥ यथाकृष्णस्यनिर्विशेषितव्यासत्वमतएव

तन्मुख्यमन्ग्नेर्द्रौण्यादयोऽमुख्यास्ततश्चविशेषणाद्यासास्तथानिर्विशेषितत्वान्मुख्यसूत्रत्वंब्रह्मसूत्राणामित्यर्थः । अन्यसूत्राणा मपिमुख्यसूत्रत्वात्किंविशिष्याभिधीयतेब्रह्मसूत्राणामेवेत्यतआह ॥ [१।१।१] सविशेषणेति ॥ अन्यसूत्राणांसविशेषणत्वान्नमु ख्यत्वमितिभावः । एतदुपपादनायैवान्येविशेषणादितिप्रागेवदृष्टांतउक्तः । निर्विशेषणसविशेषणत्वाभ्यांकुतोमुख्यामु ख्यत्वे दृष्टांतेकारणांतरसंभवादित्यतआह ॥ [१।१।१] मुख्यस्येति ॥ मुख्यस्य मुख्यस्यैव । अस्त्वेतत्सूत्रत्वमंजसाब्रह्मसूत्राणांतथा पिवेदार्थनिर्णयायसूत्रांतरैरलंकिमेभिरित्यस्यकथमनेनपरिहारइत्यतआह ॥ [२।१] सूत्रेष्विति ॥ यत्सूत्रधर्मतयोक्तंविश्वतोमुख त्वंतद्यदाब्रह्मसूत्राणामेवांजसाभवतितदातेषामेवसर्वशाखानिर्णायकत्वंभवेदतोऽन्यसूत्रेभ्योऽतिशयेननिर्णायकत्वात्तद्वचनं युक्तमितिभावः । अन्येषामपिद्वित्रशाखानिर्णायकत्वात्कथमेषांसर्वनिर्णायकत्वमन्यथातद्वैयर्थ्यमित्यतआह ॥ [२।१] शब्देति ॥ सर्वस्यशब्दजातस्यनिर्णयइति सर्वैःशब्दसमूहैःक्रियमाणोनिर्णयोयत्प्रमाणोयन्मूलकः । अन्येषांनिर्णायकत्वेपिब्रह्मसूत्राणा मस्त्येवसर्वशाखानिर्णायकत्वं । तन्निर्णयस्यब्रह्मसूत्रमूलत्वेनव्याख्यानरूपत्वात् । श्रुतिमूलकस्मृतिवद्वैयर्थ्योपपत्तेरिति भावः । एवंविधानीत्युपसंहारः । सूत्रेष्वित्यादेरेवंविधानीत्यनेनान्वयः । ब्रह्मरुद्रादिदेवेषुज्ञानंसंस्थाप्येत्यनेनपूर्वस्थितस्यै वविशेषयुक्त्यादिभिर्दृढीकरणंकिंचिदप्राप्तलाभश्चोच्यते ॥ जानंतोपिविशेषार्थज्ञानायस्थापनायवापृच्छंतिसाधवइत्यादेः । एवंज्ञानंपुनःप्रापुरित्यादेश्चायमेवार्थः । विरिंचेतरेषांतिरोहितलाभोवा । यतआहुः ब्रह्मणस्तुप्रायोनाप्रतिभासितमित्यादि । तदेवमत्युपादेयत्वाद्व्याख्येयानिब्रह्मसूत्राणीतिस्थितं ॥ ७ ॥ तत्रादिसूत्रस्येदंसंगत्यादि । अत्रब्रह्मजिज्ञासायाःकर्तव्यत्वस

मर्थनादस्तिशास्त्रसंगतिः । अन्यथाशास्त्रस्यानारंभणीयत्वप्रसंगादेतत्समर्थनीयं । अध्यायपादसंगतिस्त्वानंदमयाधिकर
णमारभ्यैवगवेषणीया । ततोऽर्वाक्तनानामधिकरणानामध्यायपादपीठत्वात् । प्रथमाधिकरणत्वाच्छ्रुतिविचारस्याद्याप्यना
रब्धत्वान्नाधिकरणश्रुतिसंगतीच ॥ ७ ॥ प्रारिप्सिततयाचित्तसंगतशास्त्रेप्रवर्तनीयाब्रह्मजिज्ञासाविषयः । कर्तव्यानवेति
संदेहः । उभयविधव्यापारदर्शनंसंदेहबीजं । नकर्तव्येतिपूर्वःपक्षः । अधिकारिविषयप्रयोजनसंबंधशून्यत्वात् । नतावद्ब्र
ह्मविषयः । असंदिग्धत्वात् प्रमाणाभावेनजीवव्यतिरिक्तस्यब्रह्मणोऽभावात् । जीवस्यचस्वप्रकाशत्वात् । नहिकश्चित्प्र
काशमानेऽर्थेसंदिग्धे । नचात्मनःस्वप्रकाशत्वेविवदितव्यं । अहमित्यनुभवात् । नचायंमानसोऽनुभवः । तस्यापिज्ञाय
मानत्वेनानुभवांतरान्वेषणेऽनवस्थानात् । कस्यचिदनुभवस्यस्वप्रकाशत्वेस्वात्मनएवतत् । जिज्ञासायामेवानुभवोनुभूयत
इतिनवाच्यम् । अनुभवविरोधात् । नह्यज्ञायमानज्ञानसद्भावेकिंचिन्मानं । नचस्वप्रकाशसंविदाश्रयतयाऽऽत्मावभास
तइतियुक्तं । औत्तरिकानुस्मृतिसिद्धसौषुप्तिकानुभवाभावप्रसंगात् । नाहिसुषुप्तावात्मातिरिक्तासंविदस्तीतिसंभवति । सं
विदात्मकत्वाच्चात्मनोन (संविदइव) संविदाश्रयतयाप्रतीतिः । अतःस्वप्रकाशात्मानतिरिक्तस्यब्रह्मणोऽसंदिग्धत्वान्नवि
षयत्वंसंभवति । नचजिज्ञासायाःप्रयोजनमस्ति । ज्ञायमानेपिब्रह्मणितदनुपलंभात् । विषयप्रयोजनाभावान्नब्रह्मजिज्ञा
सायामधिकारीविद्यते । अतएवनसंबंधः । अतोनब्रह्मजिज्ञासाकर्तव्येति नैतच्छास्त्रमारंभणीयमिति । एवंप्राप्तेसिद्धांत
यत्सूत्रमुपन्यस्यति ॥ अथेति ॥ ७ ॥ ग्रंथादौमंगलाचरणस्यावश्यकर्तव्यत्वा(त्तत्फल)त्तत्परतयाऽथशब्दंव्याचष्टे ॥ अथ

ति ॥ मुक्त्यर्थिमांत्रस्यब्रह्मजिज्ञासायांप्रवृत्तिनिरसनपरतयापितंव्याचक्षाणस्तस्याभिधेयमर्थमाह ॥ [213] **अधिकारेति** ॥ अथ
शब्दस्यानंतर्यमात्रार्थत्वेप्यधिकारस्ययोग्यतयासंबंधः । ब्रह्मजिज्ञासायाःप्रयोजनशून्यताशंकानिवर्तकतयाऽतःशब्दंव्या
चष्टे ॥ [214] **अतइति** ॥ नन्वथातःशब्दपूर्वकत्वंसूत्राणांकिंनिमित्तंमंग(लाचरणादेः)लोक्त्यादेःशब्दांतरेणापिसंभवादित्याशं
कांपुराणवचनेनैवपरिहरति ॥ [214] **उक्तंचेति** ॥ अत्र प्रथमप्रयोज्यत्वेनियामकेनभाव्यंतत्किंनियामकं। नचैतत्प्राथम्यंयादृच्छिकं।
यतोनिखिलान्यपिनियत्यैवतत्पूर्वकाणीत्यर्थः । नियामकंचभवत्द्विविधंभवेत् । अवश्यवक्तव्यार्थत्वमाधिक्यंचेति । आ
धिक्यंचस्वरूपतोऽर्थतश्चेतिद्वेधाभवति । तत्रादिपक्षेपृच्छति ॥ [215] **कश्चेति** ॥ कोसाववश्यवक्तव्योऽर्थोयेनप्राथम्यमित्यर्थः ।
द्वितीयमाक्षिपति ॥ [215] **कथमिति** ॥ शब्दांतरस्यस्वरूपोत्तमत्वादर्शनात्कथमनयोस्तदितिभावः । तृतीयेपिपृच्छति ॥ **कथ**
मिति ॥ अवश्यवक्तव्यार्थत्वात्प्रथमप्रयोगइतिपरिहारमभिप्रेत्यावश्यवक्तव्यार्थत्वंतयोर्दर्शयति ॥ [216] **आनंतर्यइति** ॥ अ
त्रातःशब्दस्याऽवश्यवक्तव्यमर्थांतरंचाह ॥ [216] **परस्येति** ॥ अकारवाच्याद्विष्णोस्तत्प्रसादात्तज्जिज्ञासादिकार्यमितिवातःश
ब्दार्थोभवेदित्यर्थः । अःइतिब्रह्मेत्यादिश्रुतिंसूचयतिपरब्रह्मग्रहणेन । किंजिज्ञासाद्यर्थंभगवत्प्रसादेनेत्यतआह ॥ [217] **सहो**
ति ॥ ननुमंगलोक्त्यादेःशब्दांतरेणापिसंभवात्किमेतत्प्रयोगनियत्येत्यतःस्वरूपाधिक्यंचास्तीत्याह ॥ [217] **सिसृक्षोरिति** ॥
प्रथमंविनिःसृतावतःस्वरूपोत्तमौतस्मात्प्राथमिकावित्यर्थः । यत्स्वजातौप्रथमंहरेर्निस्सरतितत्तत्रोत्तममितिन्यायोऽनुसंधेयः ।
अतश्चतृतीयतयाप्राथमिकउदाहृतः। यतस्तृतीयंतयोदाहृतोविष्णुनेत्यतउक्तमइत्यर्थः। तद्धेतुत्वं तस्यविष्णोर्जिज्ञासादौहेतुत्वं

तस्यजिज्ञासादेर्मोक्षहेतुत्वंवा वदन्तीत्यनुवादः। नकेवलमाधिक्यंस्वरूपतएवकिंत्वर्थतश्चेत्यतोपिप्रथमप्रयोगइत्याह॥ [२।८]ॐकार
इति॥ सर्ववागर्थपूर्णताऽभिधायकतयापरब्रह्माभिधायकइत्यर्थः॥ [२।७]प्राणात्मकाविति ॥ प्राणदैवत्यौभगवद्वाचकौ ।
अभिमान्यभिमन्यमानयोरैक्यव्यपदेशोमहतश्चतुर्मुखादित्यादौप्रसिद्धः। वाच्यवाचकयोरैक्यव्यपदेशोयंवैलोकःप्रथमामहा
नाम्नीत्यादौदृष्टः। अतइत्युपसंहारः । वीर्यंस्वरूपाधिक्यादिमाहात्म्यं। ननुकोसावधिकारःकतिविधश्चब्रह्मजिज्ञासायांय
दानंतर्यमथशब्दोवक्तीत्यतआह॥ [२।१०]अधिकारश्चेति॥ अत्राधिकारिकथनेपितद्विशेषणतयाऽधिकारोप्युक्तोभवति । अने
नमोक्षयोग्यत्वंसामान्यलक्षणमभिप्रेतं । अस्यचसच्छूद्रादौव्याप्तेःप्रायिकत्वादरुच्याप्रकारांतरेणाधिकारिस्वरूपमाह ।
॥ [२।१२]तथेति॥ अत्राध्ययनलब्धापिविष्णुभक्तिरन्याया(ध्या)ऽध्ययननिवृत्त्यर्थंपृथगुक्ता । तथाचहरिभक्तिपूर्वकाध्ययनव
त्त्वंसामान्यतोब्रह्मविद्याऽधिकारइत्युक्तंभवति। शमादिसंयुक्तइत्यादौपूर्वसंग्रहः । पूर्वत्रचोत्तरोक्तानुकर्षश्चकर्तव्यः। नचै
वंसांकर्यं । उत्तरोक्ताप्राचुर्येणासांकर्यात्। ब्रह्माद्यसारतानाम तेषामसर्वोत्तमत्त्वं तत्पदादीनांमोक्षावरत्वंचज्ञेयं नन्वत्रब्रह्म
विद्यायामित्यनुक्तेःकुतोयमधिकारस्तत्रैविध्यंचब्रह्मविद्यायामित्यतआह॥ [२।१४]अध्ययनेति ॥ उपरितृतीयेवक्ष्यते । शमादिसं
युक्तताचब्रह्मविद्यायामेवाधिकारइतिश्रुत्याऽऽह॥ [२।१५]शांतइति॥ शांतोभगवन्निष्ठबुद्धिः। दांतोनिगृहीतेंद्रियः। उपरतो
विषयालंबुद्धिमान्। तितिक्षुर्द्वंद्वसहिष्णुः। समाहितोयथावस्तुज्ञानादिमान् । शांतादिर्भूत्वापरमात्मानंस्वास्थितंविद्यादि
तितेषांतादर्थ्यमुक्तंभवति। उपनीतोऽधीयीतेत्यादिवत्। अत्राऽऽत्मनीत्युक्त्यामध्यमाधिकारित्वंसूचितं। ऋषयोऽतःप्रका

शाइतिश्रुतेः । सांरासारविवेकाद्यपिब्रह्मविद्यायामेवाधिकारइतिश्रुत्यादर्शयति ॥ [२११५] परीक्ष्येति ॥ लोकान्विष्णुलोकेतरा
न्कर्मापादितान् । असारानित्यतयापरीक्ष्यवैराग्यंप्राप्नुयात् । सचमोक्षादितरत्रनिर्विण्णोविज्ञानार्थंगुरुमेवाभिगच्छेत् । यस्मा
न्नित्यपुमर्थोमोक्षःकर्मादिनानसिध्यतितस्मादित्यर्थः । अत्रापिविज्ञानपदेनोत्तमाधिकारित्वंसूचितं । देवादीनांतुयज्ज्ञानंवि
ज्ञानमितिकीर्तितमित्युक्तेः । विष्णुभक्तिरपिब्रह्मविद्यायामाधिकारइतिश्रुत्याऽऽह ॥ [२११६] यमिति ॥ एषविष्णुर्यंवृणुतेतेनल
भ्यस्तस्यप्रसन्नोभवति । ततश्चतस्याधिकारिणःस्वस्वरूपंप्रकाशयतीत्यर्थः । अत्रवृणुतइत्यनेनभक्तत्वंसूचितं । साचभक्तिर्वि
ष्णौसर्वाधिकाऽन्येष्वपियथायोग्याब्रह्मविद्योपयोगिनीत्येतच्छ्रुत्याऽऽह ॥ [२११७] यस्येति ॥ नन्वध्ययनवतामेवब्रह्मविद्याधिका
रित्वेत्रिवर्णेतरेषामध्ययनविधुराणांज्ञानाभावेनमोक्षाभावःस्यादित्याशंकांप्रमाणेनपरिहरति ॥ [२११८] व्योमसंहितायांचेति ॥
अंत्यजावर्णबाह्याः । भक्ताइत्यधिकारकथनं । तंत्रंपंचरात्रादि । अध्ययनाभावेनवैदिकज्ञानानधिकारित्वेपित्रिवर्णेतरेषांना
मादिज्ञानाधिकारित्वान्मोक्षोपपत्तिरितिभावः । सपत्नीमेपराधमेत्यादौस्त्रीणामपिवेदाधिकारदर्शनात्कथंतासामनधिकारइ
त्यतउक्तस्यापवादमाह ॥ [२११९] आहुरिति ॥ तथापरामुनिस्त्रियोनरादिकुलजाश्च । एवमथशब्दंसंक्षेपविस्तराभ्यांव्याख्याया
तःशब्दोहेत्वर्थइत्युक्तंव्यनक्ति ॥ [२१२०] यतइति ॥ सुखमेवमेस्याद्दुःखंमनागपिमाभूदितिसर्वाभिमतमोक्षस्यनारायणात्यर्थप्रसाद
मंतरेणासंभवादत्यर्थप्रसादस्यचतदपरोक्षज्ञानमंतरेणालाभादपरोक्षज्ञानस्यचब्रह्मजिज्ञासांविनाऽनुदयादत्यर्थप्रसादद्वारा
मोक्षसाधनापरोक्षज्ञानोत्पादिकाब्रह्मजिज्ञासाकर्तव्येत्यर्थः ॥ ७ ॥ यदुक्तमसंदिग्धत्वान्नब्रह्मणोविषयत्वमितितद्ब्रह्मपदप्र

योगेणपरास्तं । तथाहि । भवेदेतदसंदिग्धत्वंजिज्ञास्यस्य यदितत्स्वप्रकाशजीवाभिन्नंस्यात् । नचैतदस्ति । जिज्ञास्येब्रह्म पदश्रवणात्तद्धिजिज्ञासस्वतद्ब्रह्मेति । ब्रह्मशब्दश्चपूर्णगुणतांवक्ति । अथकस्मादुच्यतेब्रह्मेति । बृहंतोह्यस्मिन्गुणाइतिश्रुतेः। तथाचकथंतस्यजीवाभेदः । जीवस्याल्पगुणत्वेनानुभवात् । नचब्रह्मणिगुणाध्यासः । परमार्थतोऽब्रह्मत्वप्रसंगात् । देशाद्यपरिच्छिन्नताब्रह्मतेतिचेन्न । उक्तश्रुतिविरोधात् । देशाद्यपरिच्छेदेनचजीवभेदासिद्धेः । जीवाणुत्वस्यचवक्ष्यमाणत्वात् अतोजीवस्यस्वप्रकाशत्वेपितद्भिन्नब्रह्मणःसंदिग्धत्वाद्विषयत्वसिद्धेः । मोक्षाख्यप्रयोजनसद्भावात् । ततएवाधिकार्यादिसंभवाद्ब्रह्मजिज्ञासाकर्तव्येति । ब्रह्मपदव्याख्यानरूपंनारायणपदं । ननुकर्तव्येतिपदमत्रनश्रूयते यद्यध्याहारस्तर्हिनकर्तव्येत्यध्याहारःकिंनस्यादध्याहारस्यनिरंकुशत्वादित्यतआह ॥ यत्रेति ॥ यत्रवाक्येमहावाक्येवायत्पदंवाक्यंवाविनाऽन्यत्रार्थांतरेऽनवसरोऽर्थांतरस्याघटनातत्रवाक्येमहावाक्येवातदेवपदंवाक्यंवाप्रतिष्ठितंप्रासंनान्यदितिसतांन्यायः । यत्पदंवाक्यंवाविनापिपदांतरेणवाक्यांतरेणवावाक्येमहावाक्येवासावकाशेऽर्थांतरेघटनावातितदेवपदंवाक्यंवानियमेनप्रतिष्ठितंनभवेदितिन्यायात्कर्तव्यपदमेवाध्याहार्यं । नकर्तव्येत्यादेरधिकारकथनादिनाऽयोगादितिभावः । नारायणप्रसादमृतेनमोक्षइत्येतत्कुतइतितत्राह ॥ तमिति ॥ अत्रज्ञानान्मोक्षोनामाऽनन्यथोपपत्त्याप्रसादादेवोक्तोभवति । ज्ञानेनभगवत्प्रसादइत्येतत्कुतइतितत्राह ॥ प्रियोहीति ॥ नकेवलमर्थान्मोक्षस्यप्रसादैकसाध्यत्वंकिंतुश्रुतंचेतितांश्रुतिंचाह ॥ यमिति ॥ यमात्माप्रसन्नःसन्वृणुतेतेनैवप्राप्यइत्यर्थः । जिज्ञासयाज्ञानमित्येतत्कुतइतितत्राह ॥ आत्मेति ॥ दर्शनार्थश्रवणादिरूपाजिज्ञासा

कार्येत्यर्थः । नचश्रवणादेरसन्वाच्यता जिज्ञासितंसुसंपन्नमितिविचारेपितत्प्रयोगात् इच्छायाअविधेयत्वात् भवतीत्यादि
कथनस्यवैयर्थ्यात् सूत्रंचश्रुत्यनुसारीति । अस्तुमोक्षोभगवत्प्रसादसाध्यस्तदर्थंनज्ञानमपेक्षितं । तत्कर्महरितोषयत् यइमं
परमंगुह्यमित्यादेःकर्मादिनापिभगवत्प्रसादसिद्धेः । यद्यपिमोक्षस्यकर्मादिसाध्यत्वंश्रुत्यादिसिद्धं तथापितमेवंविद्वान्यमेवै
षवृणुतइत्यादावन्यनिषेधाच्छंकाभावः । अत्रपुनःप्रियोहीतिवाक्येऽन्यनिषेधाभावाद्भवेदेवशंकेत्याशंकांप्रमाणेनपरिहरति
॥ [312]कर्मणेति ॥ सत्यंभवेदेवकर्मादिनाभगवत्प्रसादस्तथापितस्यानुत्तमत्वाज्ज्ञानसाध्यस्यैवोत्तमत्वात् । अनुत्तमेनस्वर्गादि
मात्रसिद्धेरुत्तमेनैवमोक्षसिद्धेस्तत्साधनंज्ञानमपेक्षितमितिभावः । ननुज्ञानंच कर्मणाज्ञानमातनोतीत्यादेःकर्मादिनाऽपिसंभ
वतीतिनजिज्ञासयाकृत्यं । आत्मेतिवाक्येऽन्यनिषेधाभावादित्याशंकांतच्छेषेणपरिहरति ॥ [313]श्रवणमिति ॥ कागतिस्तर्हि
तद्वचनस्येत्यतआह ॥ [314]प्रधानमिति ॥ अप्रधानसाधनंकर्मादीतिभावः । विपरीतंकिंनस्यादित्यतआह ॥ [314]नचेति ॥ एतानि
श्रवणादीनि । कुतश्चन कर्मादेः । ज्ञानस्यश्रवणाद्यन्वयव्यतिरेकित्वात्तदेवप्रधानसाधनं कर्मादेस्तदभावात्तत्पारंपर्येणसाधन
मितिभावः ॥ ७ ॥ ननुनाराणप्रसादमृतेनमोक्षश्चेत्तर्हितज्जिज्ञासैवकर्तव्यानब्रह्मजिज्ञासा । नचवाच्यंनारायणएवब्रह्मपदेनवि
वक्षितःसूत्रकृतेति । ब्रह्मशब्दस्यबह्वर्थत्वेनसूत्रकारविवक्षाविशेषस्यदुर्ज्ञेयत्वादित्यतआह ॥ [315]ब्रह्मेति ॥ विष्णावेव मुख्य
इतिशेषः । ब्रह्मशब्दस्यानेकार्थत्वेपितस्यविष्णावेवमुख्यत्वान्मुख्यस्यैवग्राह्यत्वात्सएवसूत्रकारविवक्षितोज्ञायतइतिभावः ।
सविष्णुराहहि तंब्रह्मेत्याचक्षतइतिनिरंतरसूत्रद्वयेब्रह्मत्वेननारायणस्यैवप्रस्तुतिंसूचयतिविष्णुग्रहणेन । ब्रह्मशब्दस्यान्यत्रा

पिरूढत्वात्रूढेरेवमुख्यत्वात्कुतोविष्णावेवासौमुख्यइत्यतआह ॥ [३।५] यमिति ॥ यद्यप्यन्यत्ररूढोब्रह्मशब्दस्तथापिविष्णावेवमुख्यः । अन्यत्राज्ञरूढित्वाद्भगवतिचविद्वद्रूढ्याब्रह्मशब्दइति । कवीनांतदेवपरमंब्रह्मेतिश्रुत्युक्तत्वाद्विद्वदविद्वद्रूढ्योर्विद्वद्रूढेरेवमुख्यत्वात् । तच्छब्देनविष्णुरितिकुतइतिचेत् । यमंतःसमुद्रेस्थितंज्ञानिनोजानंतीतिविष्णुलिंगादेवेतिभावः । समुद्रस्थत्वलिंगस्यान्यत्रकथंचित्संभवात्तच्छब्देनकुतोविष्णुत्वनिश्चयइत्यतोनिरवकाशश्रुतेरेवेत्याह ॥ [३।६] तन्नइति ॥ यतस्तंविद्महेधीमहिचतस्मादस्माञ्छुभंप्रतिविष्णुश्चोदयत्वित्यर्थः । यदिविष्णुशब्दात्सएवात्रोक्तंब्रह्मतर्हितन्नोरुद्रइत्यादीतरवाचकशब्दसद्भावात्तेषामपिमुख्यब्रह्मत्वंप्राप्तमित्यतआह ॥ [३।७] नचेति ॥ कुतोनेतरेषांमुख्यब्रह्मत्वप्राप्तिरितिचेत् । तत्प्रापकशब्दानांविष्णावेवमुख्यत्वादित्यभिप्रायेणतत्रश्रुतिमाह ॥ [३।७] नामानीति ॥ सर्वाणिनामानिरुद्रादिजगतिमुख्यतोनसंति । यतोविष्ण्वितरस्यजगतः सर्वनामप्रवृत्तिनिमित्तमुत्पत्तिमत्तर्हिकस्मिंस्तानिमुख्यतः सर्वाणिनामानियंमुख्यतोवाचकत्वेनाविशंतितमपरिच्छिन्नप्रवृत्तिनिमित्तंविष्णुंवदंतिविद्वांसइत्यर्थः । यथासर्वनामवत्त्वेनविष्णुरेवात्रोक्तंब्रह्मतथारुद्रादीनामपिविष्ण्वादिशब्दवाच्यत्वेन तएवात्रोक्तंब्रह्माकिंनस्युरित्यतआह ॥ [३।८] यइति ॥ नामधानामधारकः । यच्छब्देनविष्णुरितिकुतः अस्यसूक्तस्यान्यपरत्वादित्यतआह ॥ [३।९] अजस्येति ॥ पद्मनाभत्वलिंगादयंविष्णुरेव । उत्सर्गतोलिंगाच्छ्रुतेःप्राबल्येपिनिरवकाशलिंगेनसावकाशविश्वकर्मश्रुतेर्बाधसंभवादितिभावः। नाभ्यर्पितं पद्मादन्यत्किंनस्यादित्यतआह ॥ [३।१०] नचेति ॥ नाभ्यर्पितोविश्वाधारःपदार्थःप्रसिद्धपद्माख्यार्थंविनाऽन्योनयुज्यतेप्रसिद्धिबाधादित्यर्थः । विश्वकर्मश्रुतित्वत्पद्मनाभत्वलिंगंचान्य

स्यापिकिंनस्यादित्यतोवाऽऽह ॥ [3110] नचेति ॥ पद्मनाभत्वेनप्रसिद्धपदार्थंभगवंतंविनाऽन्यःपद्मनाभोनयुज्यते प्रसिद्धिबाधा
दित्यर्थः । नकेवलमेतच्छ्रुत्युक्तंपद्मंपद्मनाभश्चहरिःप्रसिद्ध्यैव किंतुतद्वाचित्वेनस्मृतिगृहीतत्वाच्चेत्याह ॥ [3110] अजस्येति ॥ अज
स्यनाभावितिश्रुतेरित्यन्वयः । क्वचिद्व्यस्ताःक्वचित्समस्ताविश्वविभूतयोयेनासौतथोक्तः । पूर्वार्धेविष्णुवाचकपदाभावादुत्तरा
र्धोदाहरणं । यदानिरवकाशत्वेनलिंगमात्रंश्रुतिबाधकंतदाकिंवाच्यंसमाख्यायुक्तंतदितिभावेनाह ॥ [3111] परइति ॥ परोदिवापरए
नापृथिव्यापरोदेवेभिरसुरैर्यदस्तीत्यनेनविश्वकर्मसूक्तोक्तेन सूक्तांतरेपरोदिवापरएनापृथिव्यैतावतीमहिनासंबभूवेतिसमा
ख्यानाच्चविष्णुरेवविश्वकर्मसूक्तोक्तः । नचतत्रापिविष्णुःकुतइतिशंक्यं । यतःसमाख्याश्रुतौद्यावापृथिवीपरंममयोनिरप्स्वं १
तःसमुद्रेइतिलक्ष्मीःस्वकारणत्वेनसमुद्रस्थितत्वेनचाह । नचास्तुलक्ष्मीकारणंब्रह्माद्यन्यतममितिवाच्यं । यंकामयइतिलक्ष्म्या
ब्रह्मादीनांस्वाधीनत्वोक्तेरित्यर्थः । दिवेत्यादितृतीयापंचम्यर्थे । सविष्णुर्द्यावापृथिवीपरोऽहंतुमहिम्नैतावतीपरिमिताबभूवे
त्यर्थः । यमुग्रंब्रह्माणमृषिंसुमेधसंवाकर्तुंकामयेतंतमुग्रंब्रह्माणमृषिंसुमेधसंवाकरोमीत्यर्थः । नन्वत्रसमुद्रस्थोरुद्रःकिंनस्यात् ।
तप्यमानायसलिलइतिभारतोक्तेः । नचरमाधीनत्वोक्तिविरोधः । उग्रशब्देनकस्यचित्क्रूरस्यैवग्रहणसंभवादित्यतआह ।
[3113] उग्रइति ॥ अत्रोग्रइतिरुद्रएवभवेत् । उग्रःकपर्दीश्रीकंठइतितस्यैवोग्रत्वेनप्रसिद्धत्वात् । उग्रशब्देनरुद्रशब्दार्थस्यसूचित
त्वाच्च । उग्रोरुद्रोरौद्रइत्येकार्थत्वात् । तथासमुद्रस्थोनारायणएवभवेत् । समुद्रशयनत्वेनतस्यैव महोदधिशयोंऽतकइत्या
दौप्रसिद्धत्वात् । तथासमुद्रांतःस्थत्वकथनेननारायणशब्दार्थस्यसूचितत्वाच्च । आपोनाराइतिस्मृतेरित्यर्थः । नन्वत्रप्रसि

द्ध्यादिसद्भावेपितत्परित्यागेनान्यस्वीकारेकिंबाधकमित्यतआह ॥ नचेति ॥ प्रसिद्धार्थस्यविरोधैकापोद्यत्वात्तदभावेतत्प
रित्यागोनयुक्तःप्रसिद्धिबाधादित्यर्थः । अत्रोग्रपदेनरुद्रग्रहणेविश्वाधिकोरुद्रइत्यादिश्रुतिविरोधात्तत्परित्यागइत्यतआह ॥
उक्तेति ॥ नामानिविश्वेत्याद्युक्तन्यायेनवक्ष्यमाणन्यायैश्चविश्वाधिकादिश्रुतीनांविष्णुपरतयानबाधकत्वमितिभावः ।
श्रुतीनांविष्णुवाचकत्वेस्मृतिंचाह ॥ वेदइति ॥ एतद्वचनस्यहरिवंशत्रयगतत्वसूचनायबहुवचनम् । तथाप्यस्तिपाशुपतादि
शास्त्रविरोधः । तत्ररुद्रादीनांसर्वोत्तमत्वाद्युक्तेरित्यतआह ॥ नचेति ॥ कुतोनविरोधइतिचेत् तेषांमोहार्थकृतत्वादिति
भावेनाह ॥ एषइति ॥ मुह्यतेऽनेनजनइतिमोहोनटनंवंचनंवा । त्वंचसृज दधीच्यादिभिःकारयच । अविद्यमानमतथ्यं ।
व्यधिकरणत्वेनविद्यमानंवितथ्यं । आत्मानंमांचप्रति । प्रकाशंप्रसिद्धिं । स्कांदादिपुराणानांशिवादिविषयत्वात्तद्विरोधः
स्यादित्यतआह ॥ शैवेचेति ॥ ब्राह्मेब्रह्मविषये । क्रीडनकैःक्रीडासाधनैरस्माभिःकरणैः । तेषांशैवादित्वेपिनविरोधित्वम् ।
तत्रापिविष्णूत्तमत्वादेरेवोक्ततयास्वविरोधेनतत्राप्रामाण्यात् । नचविपरीतंकिंनस्यादितिवाच्यम् । शिवाद्युत्कर्षादेःशैवादि
पुराणेष्वसाधारण्येनप्राप्तत्वादितिभावः । तथापिविष्णूत्तमत्वरुद्राधमत्वयोर्वैष्णवग्रंथविरोधोस्तीत्यतआह ॥ नचेति ॥
तथासर्वोत्तमत्वादिविरोधः । ननुतत्रापिविष्णुनारुद्रस्तुत्यादिकथमुच्यतइत्यतआह ॥ तच्चेति ॥ यदुच्यतेतच्चैषमोहमि
तिवचनान्मोहार्थत्वेनप्रत्युक्तमित्यर्थः । तस्माद्रुद्रादीनामधमत्वेबाधकाभावाद्यंकामयइत्यादौतद्वचनाल्लक्ष्मीकारणत्वेनमम
योनिरित्युक्तोविष्णुरेव । ततश्चतत्समाख्यानाद्विश्वकर्मसूक्तवाच्योपिसएव । तथाच । तस्यैवयोदेवानामितिसर्वनामत्वोक्ते

र्नान्येषांसर्वनामतांऽतस्तेषांतन्नोविष्णुरित्यादावप्राप्तेर्विष्णुरेवपरंब्रह्म। ततोविष्णावेवब्रह्मशब्दस्यमुख्यत्वेनसएवसूत्रकृताजि ज्ञास्यतयाविवक्षितइति। तदेवंजिज्ञास्येतद्ब्रह्मेतिब्रह्मपदश्रवणात्तेनचतस्यपूर्णगुणत्वोक्तेर्नानुभवसिद्धाल्पगुणजीवाभेदस्तस्ये तिसंदिग्धत्वेनविषयत्वसिद्धेःप्रयोजनादिसद्भावाच्चब्रह्मजिज्ञासाकर्तव्यैवातःशास्त्रमारंभणीयमेवेतिसिद्धं॥१॥अ०१अत्रश्रुत्यु क्तब्रह्मणोविष्णुत्वसमर्थनादस्तिशास्त्रसंगतिः। श्रुत्यादिसंगतिस्तुतद्धि जिज्ञासस्वतद्ब्रह्मेतिश्रुत्युक्तंब्रह्मजिज्ञास्यमित्युक्तं तस्य चविष्णुत्वंयावन्नसाध्यतेतावत्तस्यगुणपूर्त्यसिद्ध्याभेदकाभावेनजिज्ञास्यतानसंभवतीति। तच्छ्रुत्युक्तंब्रह्मात्रविषयः। किंविष्णु रुतजीवइ(जीवादिरि)तिसंदेहः। उभयत्रापिब्रह्मपदप्रयोगएवसंदेहबीजं। यद्यपिपूर्वाधिकरणेविष्णावेवब्रह्मशब्दोमुख्य इत्युक्तंतथापिस्वकृतव्याख्यानस्थापनायभाष्यकारैरेवोक्तत्वाद्भवतिसंदेहः। जीवएवेदंब्रह्मेतिपूर्वःपक्षः। बृहजातिजीवेतिब्र ह्मशब्दस्यजीवेरूढत्वात्। यद्यपिब्रह्मशब्दोविष्णौप्रवर्तते। तथापितस्यतत्रयोगेनैवप्रवृत्तेः। रूढियोगयोश्चरूढेरेवबलवत्त्वाज्जी ववाचित्वमेवमुख्यम्। नचरूढिपरित्यागेनयोगांगीकारोयुक्तः। बाधकंविनामुख्यार्थत्यागायोगात्। नचात्रतादृशंबाधकमस्ति तस्माज्जीवएवेदंब्रह्म। (तस्माज्जात्यादेर्मुख्यतोऽजिज्ञास्यत्वाद्देहात्मविवेकस्यावश्यकत्वाज्जीवएवेदंब्रह्म) तस्यचस्वप्रकाशत्वे नासंदिग्धत्वादजिज्ञास्यतेति। अथसिद्धांतयत्सूत्रमवतारयति॥ ब्रह्मणइति॥ निर्बाधरूढिबलाज्जीवएवेदंब्रह्मेतिप्राप्तेतन्नि राकर्तुंजीवग्रहणेबाधकंश्रुत्युक्तंजिज्ञास्यब्रह्मणोलक्षणमाहसूत्रकारइत्यर्थः। अस्यजगतोजन्म आदिपदोक्तेस्थितिसंहृतीयतस्तद्ब्र ह्मेत्यादिप्रतीतिनिरासायसूत्रंयथावद्व्याचष्टे॥ सृष्टीति॥सृष्ट्याद्यष्टकमस्यजगतोयतोभवति तदेवजिज्ञास्यंब्रह्मोच्यतेतल्लक्षणं

चविष्णावेवसंभवतिनजीवेऽतोब्रह्मशब्दस्यजीवेरूढत्वेपिबाधकसद्भावात्तद्ब्रह्मेतिश्रुत्युक्तंब्रह्म विष्णुरेवेतियुक्तैवप्रागुक्तजिज्ञा
सेत्यर्थः।यद्यपिविष्णौब्रह्मशब्दोविद्वद्रूढियुक्तस्तथाप्यभ्युपगम्योक्तिरियमितिज्ञातव्यं।जन्माद्यस्येतितद्गुणसंविज्ञानः(नं)। ल
ब्धजन्मनोहिस्थित्यादीत्यतोजन्मनआदित्वं। ननुजगज्जन्मादिकर्तृत्वंयदिविष्णवेकनिष्ठं तर्हिभवेज्जीवापबाधकं तदेवकुतइत्य
तआह॥ [३।२०] उत्पत्तीति॥आवृतिरज्ञानं । एकराट्स्वतंत्रः । नन्वेतल्लक्षणंजिज्ञास्येनोपलभ्यतेऽतःकथंजीवापबाधकमित्यतस्तत्पू
र्ववाक्येकथितमितितदुदाहरति ॥ [३।२१] येनेति॥ यत्प्रयंतिप्रलये। यदभिस्वेच्छयासम्यक्प्रविशंतिमुक्तौ। सृष्ट्यादिकर्तृत्वंप्रत्ये
कमपिविष्णवेकनिष्ठंकिमुसर्वमित्यभिप्रायेणस्थितिकर्तृत्वस्यतदेकनिष्ठत्वेश्रुतिमाह ॥ [३।२२] यइति ॥ यएकएवप्रकृतिपुरुषका
लाधारकःपृथिवींद्यांसर्वभुवनानिचदधारेत्यर्थः । तथानियमनंचतदेककर्तृकमितिश्रुतिमाह ॥ [३।२३] चतुर्भिरिति ॥ सबृहच्छरी
रोमूलरूपीचतुर्भिर्वासुदेवादिनामभिर्नाममात्रैःस्वरूपभेदशून्यैःसाकंनवतिंविशेषेणाधिकान्देवान्वृत्तंचक्रमिवपर्यवर्तयदि
त्यर्थः । अष्टौवसवएकादशरुद्राएकादशादित्यादशप्रजापतयःपंचाशन्मरुतइतिनवतिः । एतान्यपिलक्षणान्यन्यव्यापानि
नेत्याह ॥ [४।१] परइति ॥ हेविष्णोस्वमूर्त्यैवापरिच्छिन्नत्वंमितेःपरोऽस्यतोऽपरिमितत्वात्तेजगत्सृष्ट्यादिमहिमानंकोपिनप्राप्नुवं
तीत्यर्थः । वर्तमाननिषेधात्स्यादतीतादावतिव्याप्तिरित्यतआह ॥ [४।१] नेति ॥ हेविष्णोदेवतेमहिम्नःपरमंतंसीमानंजायमानो
नप्राप्नोतिजातोनापजनिष्यमाणोनाप्स्यतीत्यर्थः । जगत्कारणत्वंचब्रह्मणोन विकारित्वेन किंतुपितृवदेवेतिश्रुत्यादर्शयति ॥
[४।२] यइति॥ नःसर्वेषां । नदत्तपुत्रपितृवत्पिता किंतुजनिताजनकः । सर्वाणिभुवनानितद्वत्तधामानिचवेदेत्यर्थः । अतोऽतिव्या

ष्यादिशून्यविष्णुलक्षणवत्त्वाद्विष्णुरेवश्रुत्युक्तंब्रह्म नजीवोऽतोयुक्तैवब्रह्मजिज्ञासेतिस्थितं॥२॥अ०२॥अत्रजन्मादिकारणत्व
स्यान्यनिष्ठत्वनिरासादस्तिशास्त्रसंगतिः। जगज्जन्मादिकर्तृत्वस्यजिज्ञास्येब्रह्मणिश्रवणाद्विष्णुरेवब्रह्मेत्युक्तं। जन्मादिकर्तृ
त्वस्यचयदाऽन्यनिष्ठतानिवार्यतेतदैवतेनविष्णुत्वनिश्चयःस्यादिति। तज्जन्मादिकारणत्वंविषयः। किंविष्णोरेवान्यस्याप्य
स्तिवेति(रन्यस्याप्यस्तिनवेति)संदेहः। पूर्वोक्तन्यायःप्रसिद्धिश्चसंशयबीजं। अन्येषामप्यस्तीतिपूर्वःपक्षः। अनुमानेनरुद्रा
देरपिकारणतासाधनसौलभ्यात्। नचोदाहृतश्रुतिविरोधः। तासांयुक्तिविरुद्धार्थेप्रामाण्यायोगात्। तथाचजन्मादिकारण
त्वस्यभगवदेकनिष्ठताभावान्नतस्यैवतेनजिज्ञास्यब्रह्मतानिश्चयइति। सिद्धांतयति॥ [४।२] अनुमानतइति॥ कारणत्वेनेतिशे
षः। तत्रहेत्वाकांक्षायांसूत्रमुपन्यस्यति॥ [४।३] शास्त्रयोनित्वादिति॥ भवेदनुमानतोऽन्येषांकारणत्वकल्पनायदिकारणमानु
मानिकंस्यात्। नचैतदस्ति। शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात्कारणस्य। नहिधर्मादिनिश्चयोनुमानेनेतिसूत्रार्थः। कारणस्यशास्त्रै
कवेद्यत्वंकुतइत्यतआह॥ नेति॥ तंपूर्णंसर्वज्ञंसर्वकर्तारंसर्वस्वामिनंमोक्षायाऽवेदविन्नजानाति। पुरुषोजगत्कर्तौपनिषदे
कसमधिगम्यइत्यर्थः। औपनिषदस्यापिकारणस्यानुमानेनसिद्धिःकिंनस्यात्स्वातंत्र्यादिहेतुनापूर्णत्वादिसिद्ध्यंगीकारादि
त्यतआह॥ [४।४] नचेति॥ सत्यमस्त्येवाऽनुमानस्यौपनिषदपदार्थनिश्चायकत्वं श्रुत्यादिसहकारियुक्तस्यैव नतुनियतप्रा
माण्यं। स्वातंत्र्येणादृष्टार्थनिश्चायकत्वं प्रतिपक्षादिसंभवात्। तादृशंचप्रकृतमितिभावः। अत्रैवस्मृतिसंमतिमाह॥ [४।४] श्रुतीति॥ कुत्रचिददृष्टे। यथेश्वरोनस्वतंत्रश्चेतनत्वादिति। प्रमाणांतरं प्रत्यक्षं। यथारामकृष्णादिदोषग्राहि॥ तर्हिकी

दृशस्यप्रत्यक्षादेरदृष्टार्थनिश्चायकत्वमितितत्राह ॥ [४१५] श्रुतीति ॥ अत्रापिप्रमाणांतरं प्रत्यक्षं । यथायशोदायाःप्रत्यक्षं तर्कःप्रमाणपदवींगच्छेदित्यन्वयः। यथाविष्णुःस्वतंत्रःपूर्णत्वादिति। (नकेवलमेतत्स्मृतिबलेनकेवलानुमानस्यप्रामाण्याभावोपितुविपक्षेबाधकभावाच्चेत्याह ।) केवलानुमानस्यप्रामाण्येऽतिप्रसंगंचाह ॥ [४१६] शक्यत्वाच्चेति ॥ श्रुत्यादिसाहित्यहीनानुमानस्य सर्वत्रजगत्कारणाभावादौशशादीनांविषाणित्वादौचकर्तुंशक्यत्वान्नानुमानस्यनियतप्रामाण्यमित्यर्थः। तत्रैवप्रमाणमाह ॥ [४१७] सर्वत्रेति ॥ उदीक्षितुमर्थमुदीक्षयितुं । तस्मात्केवलानुमानस्यानिर्णायकत्वाच्छास्त्रेणैवकर्तृत्वनिश्चयइतिस्थितं नन्वतींद्रियार्थाभावेनप्रत्यक्षेतरस्याप्रामाण्यात्कथंशास्त्रादीश्वरसिद्धिरितिनास्तिकवादंमोक्षधर्मवचनेननिराचष्टे ॥ [४१७] रेतेइति ॥ रेतोधात्वादि अतींद्रियार्थसत्त्वेऽनुमानादिप्रामाण्येचप्रमाणं प्रमापकमितिनिश्चयः। तथाहि । रेतःशरीरयोःकार्यकारणभावोस्ति। नचासौप्रत्यक्षोऽतोन्वयव्यतिरेकित्वाख्यानुमानस्यमानत्वसिद्धिः। मृतशरीरेसिक्तस्याकारणत्वेनयदधिष्ठितेपरिणमतेतज्जीवसिद्धिः। नचजीवत्सर्वशरीरेपतितंकार्यंकरमतस्तत्प्रेरकेश्वरादृष्टसिद्धिः। ततस्तत्प्रतिपादकागमप्रामाण्यसिद्धिः। एवंवातादिधातुरपथ्याद्विक्रियते नापिमृतशरीरे नजीवच्छरीरेषुसर्वेषु । वटकणिकातोवटउत्पद्यते नचभर्जिताया नाप्यभर्जिताभ्यःसर्वाभ्यः । घृतेनपीनताजायते नमृतशरीरे नापिजीवत्सर्वशरीरेषु। धूमाधिवासनेनवृक्षेषुपुष्पादिसंपत्तिर्जायते नचशुष्केषु नाप्यशुष्केषुसर्वेषु। साधनविशेषाज्जातिस्मृतिर्भवति नचेतनाभावेसायुक्ता नचास्तिसर्वेषाम्। अयस्कांतेनायोभ्रमति नचाचेतनेचेष्टकत्वं नचसर्वाचेतनानाम्। सूर्यकांतेनाग्निर्जायते नचासौशक्तिरचेतनेयुक्ता। अंबुभ

क्षणेनतृष्णानिवर्तते नचतन्मृतशरीरेपच्यते नचजीवत्सर्वशरीरेषु । मरणेनदेहस्यभूतेष्वप्ययोभवति नचजीवतोनस्वेच्छया । देवताभ्युपयाचनेनसंपदादिकंभवति नचसर्वेषाम् । मरणेनचेष्टानिवृत्तिर्भवति(नपुरानस्वेच्छया)नपुनःस्वेच्छया । एतैःप्रमापकैरनुमानजीवेश्वरागमाद्दष्टादिसिद्धेर्ननास्तिक्यवादोयुज्यतइत्यर्थः । इतश्चासौनयुज्यतइत्याह ॥ [४।९]दर्शनाच्चेति ॥ अत्युत्कटतपःपापाभ्यांप्रत्यक्षतएवफलंदृश्यते । नचतत्रकारणांतरमस्ति । अतस्तत्कार्यकारणभावोऽनुमानवेद्यइतितन्मानत्वसिद्धिः । तपआदीनांवैदिकत्वादागममानत्वसिद्धिः । ततश्चेश्वरादिसिद्धिरितिननास्तिक्यवादोयुज्यते । तस्माच्छास्त्रादेवेश्वरादिसिद्धिरितियुक्तमेवेतिभावः । नन्वेवमनुमानस्यानिश्चायकत्वेनशास्त्रादेवकारणत्वसिद्धिश्चेत्तर्हिपाशुपतादिशास्त्रेणरुद्रादेःकारणत्वंस्यादित्यतआह ॥ [४।१०]ऋगिति ॥ इतश्चपाशुपतादिकंकुवर्त्मेत्याह ॥ सांख्यमिति ॥ पंचरात्रस्यकृत्स्नस्यवक्तानारायणःस्वयं । ज्ञानेष्वेतेषुराजेंद्रसर्वेष्वेतद्विशिष्यतइतिमोक्षधर्मेष्वपिसांख्यादिषुप्रकृतेषुपंचरात्रस्यैवप्रामाण्यमुक्तं । अतःपाशुपतादिकममानमेवेत्यर्थः । नन्वनेनपंचरात्रप्रामाण्यमेवभवेन्नान्याप्रामाण्यमित्यतआह ॥ [४।१२]इतरेषामिति ॥ सांख्यंयोगःपाशुपतंवेदारण्यकमेवच । ज्ञानान्येतानिभिन्नानिनात्रकार्याविचारणेतिपरस्परविरुद्धतयोक्तानामेकप्रामाण्योक्तावन्याप्रामाण्यंलभ्यतइतिभावः । तर्हिवेदारण्यकस्याप्यप्रामाण्यंस्यादित्यतआह ॥ [४।१२]वेदेति ॥ पंचरात्रस्यवेदार्थत्वेनतत्प्रामाण्योक्तौवेदप्रामाण्यमेवोक्तंभवति । ऐक्याभिप्रायाभावेपंचरात्राधिक्यकथनमसंगतंस्यादितिभावः । वेदस्यैवप्रामाण्यंकिंनोच्यते । पंचरात्रप्रामाण्यसिद्ध्यर्थं । पंचरात्रप्रामाण्योक्तौतुवाक्यार्थान्यथानुपपत्त्यावेदप्रामाण्योहसंभवादिति ॥ धर्मेब

हुत्वाद्बहुवचनं । तस्मात्कारणस्यवेदादिशास्त्रैकसमधिगम्यत्वान्नानुमानेनान्यकारणत्वंशंक्यमितिनजिज्ञास्यस्यविष्णुत्वानि श्चयायोगइति । सूत्रंव्याख्यायाथयत्परेणोक्तंशास्त्रस्ययोनिरितितदयुक्तमितिभावेनाह ॥ ४१९३ शास्त्रमिति ॥ शास्त्रंयोनिर्ज्ञप्ति कारणंप्रमाणमित्येवशास्त्रयोनि नशास्त्रस्ययोनिरितिभावः । समासप्राबल्यात्कुतोनासावर्थइतिचेद्वेदादिकर्तृत्वकथनस्यो क्तानुपयुक्तत्वात् । नहिजन्मादिकर्तृत्वेशास्त्रयोनित्वंहेतुः । वैपरीत्यस्यैवोचितत्वात् । जगत्कारणत्वोक्त्यार्थलब्धंसार्वज्ञमेव शास्त्रयोनित्वोक्त्यास्फोरयतीतिचेन्न । तत्रार्थलब्धशक्त्याद्यस्फुटीकृत्यसार्वज्ञमात्रस्फुटीकरणेविशेषकारणाभावात् । अनं तजगन्निर्माणोक्त्याऽस्फुटीभूतंसार्वज्ञंतदेकदेशनिर्माणोक्त्याकथमाविर्भवेत् । किंचेदंशास्त्रस्येश्वरनिर्मितत्वं अर्थमुपलभ्यर चितत्वंवानिःसृतत्वमात्रंवा । नाद्यः । कणादचरणानुसरणप्रसंगात् श्रुत्यादिविरोधाच्च । नद्वितीयः । शास्त्रयोनित्वस्य सार्वज्ञसाधकत्वाभावप्रसंगात् । अतोऽर्थांतरमुक्तानुपयुक्तमयुक्तंचेत्युक्तएवसूत्रार्थइति ॥ ३ ॥ अ० ॥ ३ ॥ अत्रब्रह्मणो जगत्कारणत्वेनशास्त्रप्रतिपाद्यत्वसमर्थनादस्तिशास्त्रसंगतिः । कारणस्यशास्त्रैकयोनित्वाद्यस्यशास्त्रंकारणतामाचष्टेतदेवका रणमितिवर्णितं । तद्यदाविष्णोरेवतदैवोक्तलक्षणंसंभवतीति । तत्कारणत्वेनशास्त्रयोनित्वंविषयः । विष्णोरन्यस्यापिवेति संदेहः । पूर्वोक्तिरुभयथापिशास्त्रप्रतीतिःसंदेहबीजं । रुद्रादीनामपिकारणत्वेनशास्त्रयोनित्वमितिपूर्वःपक्षः । पाशुपतादि शास्त्रेषुरुद्रादिर्जगत्कारणत्वेनवेदादिवेद्यइतिनिगदितत्वात् । नचतस्याप्रामाण्येनासाधकत्वं । वेदेपितेषांकारणतयाप्रतीय मानत्वात्प्रतीतिसध्रीचीनस्यचप्रामाण्योपपत्तेः । तथाचपाशुपताद्युक्तिप्रतीतिभ्यामन्येषामपिकारणत्वेनशास्त्रयोनित्वेजगत्का

रणत्वंनविष्णोरेवंलक्षणमितिप्राप्तेसिद्धांतयति ॥ [४।१३] अज्ञानामिति ॥ पाशुपतादावुक्तत्वेपिनेतरेषांशास्त्रयोनित्वं। पाशुपताद्युक्तस्योक्तरीत्याऽयथार्थत्वसंभवात्। प्रतीतेरज्ञानमूलत्वसंभवात्। प्रतीतमपिनेतरेषांशास्त्रयोनित्वमितिभावः । ननुप्रतीत्यादेरज्ञानमूलत्वादिपरिकल्प्याप्यन्येषांकारणतयाशास्त्रयोनित्वाग्रहणेकोहेतुरितिपृच्छति ॥ [४।१३] कुतइति ॥ प्रतीयमानमपिनेतरेषांशास्त्रयोनित्वमितिसंबंधः। तत्रहेतुकथनायसूत्रमुपन्यस्यति ॥ [४।१४] तानिचेति ॥ सूत्राक्षराणिव्याचष्टे ॥ [४।१४] अन्वयइति ॥ कानितान्युपपत्त्यादीनिकुत्रचलिंगानीत्यतआह ॥ [४।१४] उक्तंचेति ॥ एकप्रकाराऽसकृदुक्तिरभ्यासः। प्रमाणांतरासिद्धताअपूर्वता। फलवत्त्वंफलं। स्तुतिनिंदापरकृतिः पुराकल्पोऽर्थवादः। युक्तिरुपपत्तिः। उपक्रमादीनामुपपत्तित्वेपिब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेनपृथगुक्तिः। उपक्रमादीनामुपपत्त्यादित्वेनभाष्यंतेषामुत्तरोत्तरप्राबल्याभिप्रायं। उपक्रमादिलिंगानांबलीयोह्युत्तरोत्तरमित्युक्तेः। उपसंहारस्यव्याख्यानरूपत्वेनतद्विरोध्युपक्रमाप्रामाण्यापत्तेस्तस्यततोपिप्राबल्यं । एकत्रोक्तादपिबहुलोक्तेःप्राबल्यादभ्यासस्योपक्रमोपसंहारयोः(राभ्यां)प्राबल्यं। एकत्रबहुवारोक्तादपिमुख्यस्यप्राबल्यादपूर्वतायाउपक्रमोपसंहाराभ्यासेभ्यःप्राबल्यं। फलस्योद्देश्यत्वादुपक्रमादिभ्यःप्राबल्यं । करणाकरणयोरिष्टानिष्टकथनादिरूपार्थवादस्यफलमात्राधिक्यादुपक्रमादिभ्यःप्राबल्यं। उपपत्तेःसर्वमूलत्वेनसर्वतःप्राबल्यमिति । एतत्सर्ववाक्यतात्पर्यार्थनिर्णयेलिंगंभवति । विरोधेतुदुर्बलबाधकतयाप्रबलंनिर्णायकं। साम्येनिरवकाशेनसावकाशंबाध्यते । स्वभावदुर्बलेनापिनिरवकाशेनस्वभावतःप्रबलस्यापिसावकाशस्यबाधोभवति। एवमेकेनानेकेषांचबाधः। ननुसावकाशत्वनिरवकाशत्वाभ्यामेवनिर्णयोनस्वभावप्राबल्यदौर्बल्यंनामास्ति।

दुर्बलप्रबलयोःसावकाशत्वादिनियमात् । अन्यथावाक्याप्रामाण्यापत्तेरिति । मैवं । स्वभावप्रबलेनदुर्बलबाधनेतत्प्रामा
ण्यायार्थांतरकल्पनं । सावकाशत्वंपुनःस्वयमर्थांतरवाचित्वमितिभेदात् । अत्रश्रुत्यादिषट्कंचग्राह्यं । सूत्रंयोजयति ॥
४१५ उपक्रमादीति ॥ पाशुपतादिशास्त्रोक्तंप्रतीतमपिनान्येषांशास्त्रयोनित्वं । पाशुपताद्युक्त्यादेःशास्त्रनिर्णायकत्वाभावादु
पक्रमादीनामेवनिर्णायकत्वात् । तैश्चसम्यक्शास्त्रेविचार्यमाणेब्रह्मैवशास्त्रगम्यंप्रतीयतेनरुद्रादि । अतोऽन्यथाप्रतीत्यादे
रज्ञानमूलत्वाद्येवयुक्तमितिभावः।ननुकर्मविधानादिरूपत्वाच्छास्त्रस्यकथंब्रह्मपरतेत्याशंकांभगवद्वाक्येनपरिहरति ॥ ४१६ मांमि
ति ॥ कर्मविधात्रीश्रुतिरपिमांप्रत्येवतद्विधत्ते । इंद्राद्यभिधात्रीचमामभिधत्ते । चत्वारिवागित्यादिश्रुत्याहंविविधरूपत्वेन
कल्प्यः । नसुरांपिबेदित्यादिश्रुत्याहमेवाप्रियादपोह्यः । एवंभूतायाअस्याःश्रुतेरित्यभिप्रायमहमेववेद नमत्तोऽन्यइत्यर्थः ।
स्मादुपक्रमादिवशाद्विष्णुरेवसर्वज्ञास्त्रैर्जन्मादिकारणत्वोक्त्युपलक्षितानंतगुणतयोच्यतइतितस्यैवतल्लक्षणमितिसिद्धम् ॥४॥
अ. ४ अत्रब्रह्मणोवाच्यत्वसमर्थनादस्तिशास्त्रसंगतिः । सकलजगज्जन्मादिकारणत्वेनब्रह्मैवशास्त्रस्यमुख्यार्थइत्यभिहितं ।
उपक्रमादिभिर्निर्णीतस्यमुख्यार्थत्वात् । तच्चवाच्यत्वएवसंभवतीति । तन्मुख्यतःशास्त्रयोनित्वंविषयः । ब्रह्मणोयुक्तमयुक्तंवे
तिसंदेहः । वादिविप्रतिपत्तिःसंदेहबीजं । तत्रपूर्वपक्षयति ॥ ४१७ नान्विति ॥ नब्रह्मणःशास्त्रमुख्यार्थत्वमुपपद्यते । यतस्तद्यतो
वाचोनिवर्ततइत्यादिश्रुतेःशब्दावाच्यं । नह्यवाच्यस्यशास्त्रमुख्यार्थतासंभवति । अतोनशास्त्रोक्तकारणत्वंतस्येतिभावः ।
अशब्दमित्यादेःशब्दादिगुणशून्यंतदविषयश्चेत्यर्थः । अवचनेनैवप्रोवाचेति वचनवृत्तिंविनालक्षणयोपदिदेश । यच्छ्रोत्रे

नशृणोतिपुरुषः। त्रयीनश्रुतिगोचरेतिगोचरशब्दस्यविशेष्यलिंगतयाप्रयोगान्नतच्छब्दगोचरमितियुक्तं । सिद्धांतयदधिकरणतात्पर्यमाह।(त्सूत्रमवतारयति)॥[४।११] नेति॥ अत्रसूत्रकारोब्रह्मणोऽवाच्यत्वंश्रुतिप्राप्तंप्रतिषेधतीत्यर्थः। सूत्रंव्याचष्टे॥ [४।११] सइति॥ सप्रणवोपासकोजीवोत्तमहिरण्यगर्भोपदेशेनपरमंपुरुषंपश्यति । परोक्षतोब्रह्मविज्ञायाऽपरोक्षतोजानीयादित्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मणईक्षणीयत्वावगतेस्तदन्यथानुपपत्त्यावाच्यमेवतत्। अतस्तस्यशास्त्रयोनित्वोपपत्तेःकारणत्वसंभवइत्यर्थः । नेक्षणीयत्वान्यथानुपपत्त्याब्रह्मणोवाच्यत्वंवाच्यं । ईक्षणस्यप्रत्यक्षादिनापिसंभवादित्यतआह ॥ [४।१२] औपनिषदत्वादिति ॥ भवेदेतद्यदिब्रह्मप्रत्यक्षादिगम्यं । नैतदस्ति। तस्योक्तरीत्योपनिषदेकगम्यत्वात्। तथाचप्रत्यक्षाद्यवेद्यत्वेसतीक्षणीयत्वान्यथानुपपत्त्यावाच्यमेवतदितिभावः । परिशेषप्रमाणेनवात्रवाच्यत्वंसाध्यते । तथाहि। श्रुतिषुतावदीक्षणीयत्वंब्रह्मणःश्रूयते। ईक्षणंचप्रमाणेनभवेत् । प्रसक्तप्रमाणेषुनब्रह्मणोवचनेतरप्रमाणेनेक्षणं । तस्यौपनिषदत्वात् । वचनेनेक्षणंचावाच्येवृत्त्यंतरायोगेनपरिशेषाद्वाच्यत्वमेवसाधयतीति । ननुश्रुतिसिद्धमवाच्यत्वंकथंयुक्तिमात्रेणदूष्यते । प्राबल्यमागमस्यैवजात्यातेषुत्रिषुस्मृतमितियुक्तितःश्रुतेःप्राबल्योक्तेरित्यतःश्रुतिस्मृतीचाह ॥ [४।१२०] सर्वइति ॥ तपांसियत्प्रतिवदंतिवेदाः । नन्वेवंयुक्त्यादिसिद्धत्वेवाच्यत्वस्यावाच्यत्वाज्ञेयत्वाभिधायकोदाहृतश्रुतेःकागतिरित्यतआह ॥ [४।२२] अवाच्यत्वादिकमिति ॥ अवाच्यत्वादिकमवाच्यत्वादिव्यपदेशः। अप्रसिद्धिःसाकल्येनागोचरता । नन्वप्रसिद्धेरवाच्यत्वादिव्यपदेशःक्वदृष्टइत्यतआह ॥ [४।२२] नेतादिति ॥ पश्यंतइत्युक्तेरप्रसिद्धयैवैतदितिज्ञायते । नकेवलमन्यथाऽनुपपत्तिमात्रसिद्धेयंव्यवस्थाऽपितुस्मृतिसिद्धाचेतिभावेनाह ॥

अप्रसिद्धेरिति॥ एवमप्रसिद्धिप्रसिद्धिभ्यां। एवंयतोवाचइत्यादिश्रुतीनांयुक्त्यादिबलादर्थांतरोपपत्तेर्नाशब्दंब्रह्मेतिसूत्रंव्या
ख्यायपरकृतापव्याख्यांप्रत्याख्याति ॥ नचेति॥ जगत्कारणत्वं सदेवसोम्येत्यादौकस्यचित्प्रतीयते तत्किंब्रह्मोतप्रधानमि
तिसंदेहेप्रधानमितिप्राप्तेसिद्धांतितं। नप्रधानंश्रौतजगत्कारणं तदैक्षतेतीक्षतिश्रवणादशब्दंहितादिति। तदेतद्व्याख्यानमयुक्तं।
यतोऽशब्दंहितदितिहेतुतयोक्तमश्रौतत्वंनसांख्यस्यप्रतिवादिनःसिद्धं। तेनवैदिकत्वाभ्युपगतेः। नापिस्वन्यायेनतदुक्तिः।
अजामेकामित्यादौप्रधानस्यश्रुतत्वात्। नचतत्रान्यत्कल्प्यं। नाममात्रेविवादादर्थांतरस्यचाभावादितिभावः। किंचब्रह्म
णोपिश्रौतत्वंनयुक्तं अवाच्यत्वात्। अवाच्येवृत्त्यंतरायोगात्। नापितस्येक्षितृत्वं। तस्येक्षतिस्वरूपत्वात्। जगत्कारणस्यमा
यावच्छिन्नस्येक्षणंसंभवतीतिचेन्न। जिज्ञास्यस्यैवजगत्कारणतयोक्तत्वात्। नहिजिज्ञास्यंमायावच्छिन्नं। तज्जिज्ञासायाअप्रयो
जकत्वात्। किंचमाययेक्षणंभवत्युपचर्यतेवा। आद्येदृश्यत्वाद्यपिकिंनस्यात्। नद्वितीयः। प्रधानेपिसंभवादिति ॥ ८ ॥
उक्तार्थमाक्षिप्यसमादधत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ गौणश्चेदिति ॥ यद्दृश्यत्वबलाद्ब्रह्मवाच्यमित्युक्तंनतद्युक्तं। यतईक्ष
तिश्रुतौजीवाख्योगौणात्माऽदृश्यउच्यतेतदन्यथानुपपत्त्याचसएववाच्यःस्यान्नगुणातीतंब्रह्मेक्षतिश्रुत्युक्तं। गौणग्रहणेबाधक
स्येतरज्ञापकस्यचाभावात् अतोनतद्वाच्यमितिचोद्यंनयुक्तं। ईक्षणीयेतस्मिन्नेवात्मानंपश्येत्। अजआत्मामहान्ध्रुवः।
तमेवधीरोविज्ञायेत्यात्मशब्दश्रवणात्तेनचतस्यनिर्गुणत्वसिद्धेः। सएवईक्षत्यावाच्यइत्यर्थः। नन्वात्मशब्दसद्भावेपिकुतोऽयं
निर्गुणोनगौणइत्यतआह ॥ यहेति ॥ गुणैःसत्त्वादिभिः। हेयोपादेयरहितइत्युपादेयएवेत्यर्थः। हृदिह्येषआत्मेति एतदन्य

स्वभावेप्यात्मशब्दप्रयोगात्कथंसोऽनात्मेत्यतआह ॥ [५।४] अनात्मनीति ॥ रूपशब्दःस्वरूपप्रतिमारूपाभिप्रायः । तत्रात्मानात्मनोःसयआत्मास नित्योदेहहान्यादिरहितः शुद्धःकर्मलेपविधुरः केवलोजडामिश्रः । ननूपचारेणापिगौणप्रयोगसद्भावात्सएवश्रुत्युक्तदृश्यात्माकिंनस्यादित्यतआह ॥ [५।६] नचेति ॥ आत्मपदंमुख्यार्थेनिर्गुणेदृश्यतयाप्रतिपाद्येसंभवत्यमुख्यार्थगौणग्रहणंनयुज्यते । मुख्यासंभवएवगौणाश्रयणादितिभावः ॥ ६ ॥ नन्वात्मशब्दोमुख्यतएवगौणपरइतिकिंनस्यात् । नचोक्तश्रुतिस्मृतिविरोधः ॥ तत्रात्मशब्दोविष्णौमुख्योजीवेष्वमुख्यइत्यनुक्तेश्चेतनाचेतनविषयत्वसंभवात् । तथाचश्रुतेरार्जवसंभवात् । निर्दोषत्वादेःस्वभावविषयत्वोपपत्तेरित्याशंकांपरिहर्तुंसूत्रंपठति ॥ [५।६] तन्निष्ठस्येति ॥ नात्मशब्दोगौणेमुख्यइतियुक्तं । आत्मनिष्ठपुरुषस्यमोक्षोपदेशादितिसूत्रार्थः । तन्निष्ठस्यमोक्षोपदेशेपिकुतोऽसौनगौणइत्यतआह ॥ [५।६] नहीति ॥ गुणबद्धात्मविज्ञानाद्गुणनिवृत्तिरूपमोक्षोनयुक्तइत्यर्थः । कोसावात्मनिष्ठस्यमोक्षोपदेशइत्यतस्तमाह ॥ [५।७] यस्येति ॥ सर्वकर्तृत्वात्सवायुकर्तासर्वज्ञोऽस्मिन्देहेगुहास्थानेप्रविष्टआत्मायेनोपासकेनज्ञातोभवतितस्योपासकस्यसविष्णुलोकएवलोकोभवतीत्यात्मनिष्ठपुरुषस्यमोक्षउपदिश्यतेऽतोनात्मशब्दोगौणपरइत्यर्थः । आत्मशब्दोविष्णावेवनजीवेष्वित्यत्रस्पष्टश्रुतिस्मृतीश्चाह ॥ [५।८] अयमिति ॥ कुतस्तस्यैवात्मत्वंनान्येषामित्यतआह ॥ [५।१०] तस्येति ॥ आत्मज्ञानान्मोक्षोयस्यानुवित्तइत्यादावुदाहृतोऽतोनात्मशब्दोविष्णोरन्यत्र । तस्यैवनिर्गुणस्यमोक्षदातृत्वसंभवादित्यर्थः । मोक्षोपदेशेपिकुतोनेतरेषामात्मत्वमित्यतआह ॥ [५।१०] सगुणाइति ॥ विष्णोर्निर्गुणत्वेनास्तुमोक्षदातृत्वसंभावना निश्चयस्तुकुतइत्यतआह ॥ [५।११] परोहीति ॥ परःस्वतंत्रः ॥ ७ ॥

युक्त्यंतरेणाप्यात्मशब्दस्यगौणपरत्वंपराकुर्वत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ हेयत्वेति ॥ यद्यात्मशब्दोगौणपरस्तर्हितमेवैकमिति
श्रुत्युक्तात्मापिगौणःस्यात् । नचास्त्वितिवाच्यं । तथासतिहेयत्वप्रसंगात् । नचास्यहेयत्वमुच्यते । प्रत्युतजानथेत्यस्याहेय
त्ववचनात् । नचगौणस्याप्यहेयता । अन्यावाचोविमुंचथेतिगौणात्मनोहेयत्ववचनात् । अतोनगौणआत्मशब्दवाच्यः
किंतुनिर्गुणएवेत्यात्मशब्दादीक्षतिश्रुत्युक्तोपिसएव । तस्यचेक्षत्यन्यथानुपपत्त्यावाच्यत्वमितिभावः । नचवाच्यंसगुणपरो
प्यात्मशब्दोमोक्षदातृत्वाहेयत्वाभ्यांनिर्गुणलिंगाभ्यामपहीयतइति । तस्यमुख्यतोजीववाचित्वएवमानाभावात् ॥ ८ ॥
युक्त्यंतरेणापिनिर्गुणस्यवाच्यत्वंप्रतिपादयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ स्वाप्ययादिति ॥ अदोमूलरूपंपूर्णमिदमवताररूपं
चपूर्णं तत्पूर्णंसृष्टिकालेपूर्णान्मूलरूपादुद्रिच्यते । प्रलयेचपूर्णस्यस्वस्यपूर्णमवताररूपंस्वीकृत्यैकीभूय मूलरूपमनन्यत्रालीनं
स्वयमवशिष्यतइतिनिर्गुणस्यैवश्रुत्युक्तत्वाद्ध(त्वाच्चभ)त्रत्येवासौवाच्यः । नचायंगौणः । पूर्णत्वात्स्वस्यस्वास्मिन्नप्ययाच्च ।
गौणस्यापूर्णत्वादन्यस्मिँल्लयाच्चेत्यर्थः । नन्वयंस्वाप्ययत्वानन्यत्रालीनोपिगौणःस्यान्निर्गुणोऽन्योऽस्तीतिचेन्न । यद्ययंस्वा
प्ययवान्गौणस्तर्ह्ययंनिर्गुणश्चोभौप्रलयेलयहीनौतिष्ठतउतैकस्मिन्नन्यस्यलयोभवति । नाद्यः । इदंवाऽग्रेनैवकिंचनासीदि
त्यादिश्रुतिविरोधात् । द्वितीयेपिनतावद्गौणस्यनिर्गुणेलयः । तस्यस्वाप्ययेनावस्थानाभ्युपगतेः । तथाचनिर्गुणस्यसगुणे
लयोवक्तव्यः । अस्त्वितिचेत्तत्राह ॥ नहीति ॥ गौणात्मनिजीवेनिर्दोषस्यनिर्गुणस्यपरमात्मनोलयोनोपपद्यते । यत्प्रयं
तीत्यादिश्रुतिविरोधात् । अतोऽयमनन्यलीनोनिर्गुणएव । तस्यचश्रुत्युक्तत्वेनवाच्यत्वमितिभावः । यद्यपीयंनिर्गुणस्यवा

च्यत्वेऽभ्युच्चययुक्तिस्तथापिश्रुत्युक्तत्वाच्चनिर्गुणोवाच्यइतिबहिरेवोक्ते(वोक्त्वा)कुतोयंनिर्गुणइतिशंकापरिहारात्मकत्वात्सूत्रस्यतत्रभाष्येचचशब्दाभावः। अत्रगौणादिव्यपदेशःसत्त्वादिधर्मवत्त्वविषयएवेतिसूचनायनिर्दोषस्येति॥९॥ नन्वस्त्वेवंनिर्गुणस्यवाच्यत्वोपपत्तौयुक्तंतस्यकारणत्वेनशास्त्रयोनित्वं। तच्चप्रसिद्धशाखासूपक्रमादिविचारेऽस्तुब्रह्मणःकारणत्वेनप्रतिपाद्यत्वं। अप्रसिद्धशाखासुपुनरन्योपिकारणतयोच्यतां। तासामानंत्येनानिश्चयादित्यतआह ॥ ५।११५ नचेति ॥ तत्रहेत्वाकांक्षायांसूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ ५।११६ गतीति ॥ सर्वेवेदाः सुष्ठुप्रमाणंमूलभूतंयासांतायुक्तय इतिहासश्च ब्रह्मविषयमेकविधमेव ज्ञानमुत्पादयंति नपुनर्वेदादिषुकश्चिद्विरोधोस्तीतिश्रुत्यास्वयमेवसर्वशाखाद्युत्पाद्यज्ञानस्यैकविधत्वकथनान्नकासुचिच्छाखास्वन्यथोच्यतइत्यर्थः। एवंब्रह्मणोऽवाच्यत्वंनिराकृत्यतदेवशास्त्रयोनीत्युक्तम् ॥ १० ॥ पुनःसिंहावलोकनन्यायेननिर्गुणस्यब्रह्मणोवाच्यत्वंयुक्त्यंतरेणप्रतिपादयत्सूत्रमुपन्यस्यतदुपात्तश्रुतिमेवोदाहरति ॥ ५।११७ श्रुतत्वाच्चेति॥ एकःप्रधानः सर्वभूतेषुगुप्ततयाऽवस्थितः। नकेवलंभूतेषु सर्वव्यापीच। नसर्वभूतेषुस्थितिमात्रं सर्वभूतांतर्यामीच। अध्यक्षोऽधिपतिः। सर्वभूतानामाश्रयः। सर्वसाक्षादीक्षतइतिसाक्षी । चेताज्ञानरूपः। केवलोजडामिश्रः। निर्गुणःसत्त्वादिगुणहीनइतिश्रुतौनिर्गुणस्यश्रुतत्वाच्चनासावशब्दइत्यर्थः । श्रुतत्वेप्यशब्दःकिंनस्यादित्यतआह ॥ ५।११८ नहीति ॥ अशब्दस्यापिब्रह्मणोलक्षणयाश्रुतत्वंकिंनस्यादित्यतआह ॥ ५।११९ नचेति ॥ अवाच्यस्यलक्ष्यत्वाप्रसिद्धेर्नाप्रसिद्धमवाच्यस्यब्रह्मणोलक्ष्यत्वंकल्प्यमित्यर्थः। ननुगंगापदावाच्यस्यापितीरस्यतल्लक्ष्यत्वंप्रसिद्धमितिवेदावाच्यस्यापिब्रह्मणस्तल्लक्ष्यत्वंकिंनस्यादित्यतआह ॥ ५।११९८ सर्वेति ॥

भवेदेवतीरादेर्गंगादिपदावाच्यस्यापिलक्ष्यत्वंपदांतरवाच्यत्वात् नतुब्रह्मणः । तस्यसर्वशब्दावाच्यत्वात् । सर्वशब्दावाच्यस्यापिलक्षणाया विप्रतिपन्नंनलक्ष्यंकेनापिपदेनावाच्यत्वाद्वैधर्म्येणतीरवदितियुक्तिविरुद्धत्वादित्यर्थः । सर्वपदार्थानांलक्षणायोग्यत्वान्नसपक्षसत्त्वं । ननुवाच्यत्वंलक्षणायांकथमुपयोगि येनतदभावेनलक्षणायोगः । किंप्रयोजकांतरमाशंकसेप्रयोजकत्वप्रकारमेववापृच्छसि । नाद्यः । केवलान्वयिनिकेवलव्यतिरेकिणिचोपाधिशंकानुदयात् । केवलान्वयिनिसाध्याभावाभावेन तदविनाभाव्यभावत्वाभावात् । केवलव्यतिरेकिणिचसपक्षाभावेनव्याप्त्यनिश्चयात् । द्वितीयेव्याप्तिरेवेतिब्रूमः । किंनिबंधनाऽसावपीतिचेत् द्रव्यत्वसंयोगित्वादौकिंनिबंधना अवाच्यस्यलक्षणायांकिंलक्ष्यमितिप्रश्नस्यनिरुत्तरत्वात् । नचतदेवपदंवक्तुंयुक्तं । नहिगंगापदेनकिंलक्ष्यमितिप्रश्नस्यगंगैवेत्युत्तरं । अथतत्रपदांतरं । तेनापिकिंलक्ष्यमितिप्रश्नस्योत्तराभावात् । अथकिंचित्पदमस्तिवाचकमितिचेत् । किंपदांतरेणापराद्धं । लक्ष्यपरपदस्यस्वरूपमात्रपरस्य(परत्वेन)वाचकत्वंयुक्तं । पदांतराणांगुणाभिधायिनांनिर्गुणेवृत्तौलक्षणैवशरणमितिचेन्न । लक्षणपदानामपिलक्ष्यगतविशेषावलंबेनवाचकत्वोपपत्तेः । लक्षणपदानांस्वरूपमात्रपरतेतिचेन्न । पर्यायतापातात् । प्रयोजनबाहुल्यादपर्यायतेतिचेन्न । वाच्यविशेषराहित्येप्रयोजनशतेनापिपर्यायताऽपरिहारात् । स्वरूपमात्रकथनस्यप्रश्नानानुगुण्याच्च । नहिस्वरूपमज्ञात्वाकश्चंद्रइतिप्रश्नोयुज्यते । अतोनलक्षणपदानामपिलक्षकत्वमित्यस्त्येववाच्यत्वस्यलक्षणोपयोगः । तस्माद्वाच्यत्वाद्ब्रह्मणोऽखिलजगत्कारणतयाशास्त्रयोनितायुक्तेतिलक्षणंनातिव्याप्तं । ततश्चतद्युक्तब्रह्मणोविष्णुत्वाद्युक्तैवतज्जिज्ञासेतिसिद्धं ॥ ११ ॥ अ० ५ ॥ अथब्रह्मस्वरूपनिरूपणे

ऽनवशेषात्किमध्यायशेषेणेत्यतस्तत्कृत्यमाह ॥ [५।१९] नैमेवेति ॥ कृत्यांतराभावेपितत्तुसमन्वयादित्युक्तमेवोपक्रमाद्यन्वयात्सम्य
ङ्निरूपणंशास्त्रीयशब्दानांप्रतिवाक्यग्रहणेनप्रकटयत्यनेनाध्यायेनसूत्रकारः । अन्यथाप्रतिज्ञामात्रस्याऽसाधकत्वेनान्यदे
वसमन्वयादित्यपिवक्तुंशक्यत्वादितिभावः । एतदधिकरणसंगतिशंकोत्थापनायसूत्रोदाहरणं । चतुर्थपादेतुनसमन्वयइत्ये
तदश्रद्धेयमितिभावेनोक्तंसमस्तेनेति । प्रायेणेतिदेवताद्यधिकरणव्यावृत्तये । तर्ह्यध्यायस्यैकार्थत्वात्पादभेदःकिंनिबंधनइत्य
तःसमन्वयेप्यवांतरभेदेनेतिभावेनै(नतावदे)तत्पादप्रतिपाद्यंदर्शयति ॥ [५।२०] प्रायेणेति ॥ शब्दास्तावच्चतुर्विधाः । अन्यत्रैवप्र
सिद्धा उभयत्रप्रसिद्धा अन्यत्रप्रसिद्धा स्तत्रप्रसिद्धाइति । सर्वेपिनामालिंगात्मकतयाप्रत्येकंद्विविधाः । तेषुनतत्रप्रसिद्धानां
समन्वयोवाच्यः । तेष्वन्यत्रैवप्रसिद्धशब्दसमन्वयस्यप्रथममबुद्ध्यारोहाच्चतुर्थेतदुक्तिः । उभयत्रप्रसिद्धानामन्यत्रप्रसिद्धि
पराकरणमात्रस्यान्यत्रप्रसिद्धानांतत्प्रसिद्धिनिराकरणपूर्वकंभगवत्परत्वप्रतिपादनादमुख्यत्वेनप्राथम्यायोगात्तृतीयेतदुक्तिः।
अन्यपराणांमध्येलिंगात्मकानांधर्मवाचित्वान्नामात्मकेभ्योधर्मिवाचिभ्योऽमुख्यत्वेनाप्राथम्यात्तत्समन्वयोक्तिर्द्वितीये । ततो
न्यत्रप्रसिद्धानांनामात्मकानांशब्दानांभगवतिसमन्वयःप्रदर्श्यतेऽस्मिन्पादइतिभावः । अत्रांतःस्थत्वलिंगसमन्वयप्रतिपाद
नात्प्रायेणेति । अन्येतुब्रह्मनिष्ठतयास्पष्टलिंगानांप्रथमे द्वितीयतृतीययोरस्पष्टानां समन्वयःप्रतिपाद्यतइत्यन्यथापादार्थो
नाचक्षतेतन्निराचष्टे ॥ [५।२१] नान्यथेति ॥ एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेत्युत्तराधिकरणोदाहृतवाक्येष्वपिस्पष्टब्रह्मलिंगानामुपलंभेनत
न्नियमादृष्टेर्नान्यथापादार्थइत्यर्थः । नन्वत्रान्यत्रप्रसिद्धानंदमयनाम्नोब्रह्मणिसमन्वयसमर्थनादस्तुशास्त्राध्यायपादसंगतिः।

तथाप्यानंदमयस्यविष्णुत्वसमर्थनेकापूर्वसंगतिरित्यतःश्रुत्यधिकरणसंगतीदर्शयति ॥ [५।२१] ब्रह्मेति ॥ अथातोब्रह्मजिज्ञासेतिय स्यब्रह्मणोजिज्ञासाकर्तव्यतयोक्तातच्चब्रह्मतैत्तिरीयश्रुतावानंदमयस्यपुच्छाख्यावयवरूपंप्रतीयते । तस्माद्वाएतस्माद्विज्ञान मयात् अन्योंतरआत्मानंदमयः तेनैषपूर्णः सवाएषपुरुषविधएव तस्यपुरुषविधताम् अन्वयंपुरुषविधः तस्यप्रियमेवशि रः मोदोदक्षिणःपक्षः प्रमोदउत्तरःपक्षः आनंदआत्मा ब्रह्मपुच्छंप्रतिष्ठेति। अतःसंगतिसद्भावादानंदमयस्यब्रह्मत्वमत्रसमर्थ्य तइतिभावः। तेनानंदमयेनैषविज्ञानमयोनिश्छिद्रतयापूर्णः सएषआनंदमयःपुरुषाकारएव । तस्यानंदमयस्यपुरुषाकारता नुसारेणायंविज्ञानमयःपुरुषाकारस्तस्मादुद्भूतः। उपकारजंप्रियं । प्रकृष्टाप्रकृष्टविषयोत्थौमोदप्रमोदौ । स्वरूपभूतआनंदः यद्वाश्रवणोत्थंप्रियं। दर्शनोत्थोमोदः। भोगोत्थःप्रमोदः। स्वरूपभूतआनंदः। तत्तत्प्रवर्तकतयाचतत्तद्व्यपदेशइति । ब्रह्मणो वयवत्वोक्तावपिकिमर्थमानंदमयस्यविष्णुत्वसमर्थनमित्यतआह ॥ [५।२२] नहीति ॥ यद्यानंदमयोब्रह्मणोन्यस्तदानब्रह्मजिज्ञा सासंभवति। अवयविनएवानंदमयस्यजिज्ञास्यत्वप्राप्तेः। अवयविजिज्ञासांविनाअवयवमात्रजिज्ञासाऽयोगात्। ब्रह्मजिज्ञा साचश्रुत्युक्तानहातुंशक्या । अतआनंदमयस्यविष्णोरन्यत्वे नब्रह्मजिज्ञासासंभवतीतियतोऽतोब्रह्मजिज्ञासासिद्ध्यर्थमानं दमयोभ्यासादित्यानंदमयस्यविष्णुत्वमाहसूत्रकारइतिभावः। एवंसंगतिमुक्त्वाविषयसंशयौदर्शयति ॥ [६।१] आनंदमयइति ॥ अत्राऽऽनंदमयोविषयः। सकिंब्रह्मादिजीवसमूहः उतचेतनप्रकृतिः अथाचेतना किंवाविष्णुः। ब्रह्माणिजीवाः ममयोनिर्म हद्ब्रह्म पंचभिःपंचभिर्ब्रह्मेत्यादिनाजीवादिषुब्रह्मशब्दप्रयोगःसंदेहबीजमितिभावः। तत्रसयुक्तिकंपूर्वपक्षानाह ॥ [६।१] ब्रह्मशब्दा

दित्यादिना । आनंदमयमधिकृत्यास्तिब्रह्मेतिचेद्वेदेतिहिरण्यगर्भनिष्ठब्रह्मशब्दश्रवणात्तस्यानंदमयत्वंयुज्यते । ब्रह्मशब्दस्यान्यत्रापिवृत्तेः कथंतेनतन्निश्चयइतिचेत् । आनंदमयशब्दार्थवच्छतानंदनाम्नाचहिरण्यगर्भेविद्यमानेनतस्यप्राप्तेः । रुद्रस्यवाऽऽनंदमयत्वप्राप्तिः । यश्चासावादित्यइत्यानंदमयस्यसूर्येप्रोक्तत्वाद्रुद्रस्यसूर्याद्यष्टप्रतिमत्वात् । तथाचविष्णुपुराणे । सूर्योजलंमहीवह्निर्वायुराकाशमेवच । दीक्षितोब्राह्मणःसोमइत्येतास्तनवःक्रमादिति । एवमिंद्रबृहस्पत्यादीनामपिसूर्याधिष्ठातृत्वादिनाऽऽनंदमयत्वप्राप्तिः । चित्प्रकृतेर्वाआनंदमयत्वप्राप्तिः । आनंदमयनिष्ठब्रह्मशब्दस्यममयोनिर्महद्ब्रह्मेतिचित्प्रकृतौप्रयोगात् । कथंसावकाशब्रह्मशब्देनायंनिर्णयइतिचेत् सोकामयतबहुस्यामित्यानंदमयस्यबहुभावश्रवणात् । तदभिमानित्वाच्चित्प्रकृतेः । अचित्प्रकृतेर्वानंदमयत्वप्राप्तिः । बहुभावादेव । तत्तद्देहगतसर्वजीवानांवाऽऽनंदमयत्वप्राप्तिः । बृहजातिजीवकमलासनशब्दराशिष्वितिधातोर्जीवेष्वपिब्रह्मशब्दात् । नचवाच्यंब्रह्मशब्दस्यसाधारण्यान्ननिश्चायकत्वमिति । अन्नरसमयःप्राणमयइत्युक्ताऽन्नमयादीनामन्नादिविकाराभिमानित्वेनजीवत्वात् । तत्प्रायपठितानंदमयत्वेपिजीवानांप्राप्तेः । यद्यपिब्रह्मशब्देनविष्णोरप्यस्तिप्राप्तिस्तथापिनासावानंदमयः । विष्णोरानंदमयावयवत्वोक्तेः । तस्यचाऽऽनंदमयत्वेतदवयवत्वविरोधात् । तथाचाऽऽनंदमयस्याब्रह्मत्वेननतदवयवब्रह्मजिज्ञासासंभवतीत्याशयः । सिद्धांतयति ॥ [६।३] तथापीति ॥ यद्यप्येवमन्येषांप्राप्तिस्तथापीत्यर्थः । कस्तर्हीत्याशंक्यसंगत्यर्थमुदाहृतसूत्रप्रतिज्ञाभागंव्याचष्टे ॥ [६।३] किंत्विति ॥ कुतोविष्णुरेवानंदमयइत्यतःसौत्रंहेतुंव्याचष्टे ॥ [६।४] तदेवेति ॥ असन्नेवसभवति असद्ब्रह्मेतिवेदचेत् अस्तिब्रह्मेतिचेद्वेदेत्यानंदमयेब्रह्म

शब्दाभ्यासाद्विष्णुरेवानंदमयः । ब्रह्मशब्दस्यतदेवब्रह्मेत्यादिश्रुतिस्मृतिषुविष्णवेकनिष्ठत्वोक्तेः । नचततएवहिरण्यगर्भादीनांप्राप्तिःशंक्या । तेषामपूर्णत्वेनब्रह्मशब्दमुख्यार्थत्वाभावस्याप्युदाहृतश्रुत्यादिसिद्धत्वात् । मुख्यार्थत्यागेनामुख्यार्थग्रहणायोगादितिभावः ॥ १२ ॥ उक्तार्थमाक्षिप्यसमादधत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ [६।६] विकारेति ॥ नायमानंदमयोविष्णुःकिंतुप्रागुक्तप्रकृत्यादयएव । विकाराभिधायकमयट्शब्दप्रयोगात् । विकारार्थशब्दवाच्यत्वंहि विकारित्वविकाराभिमानित्वाभ्यांसंभवति । तथाचविकारात्मकत्वादचित्प्रकृतेश्चेतनप्रकृत्यादीनांविकाराभिमानित्वात्तेषुमयट्शब्दोयुज्यतेनविष्णोस्तस्याविकारित्वादतदभिमानित्वाच्चेतिशंकामाभूत् । यतःप्रचुरानंदत्वादानंदमयपदेनानंदमयःकथ्यतेनत्वानंदविकारत्वात् । तादात्म्यार्थेविकारार्थेप्राचुर्यार्थेमयट्त्रिधेतिप्राचुर्येपिमयट्प्रयोगादितिभावः । आनंदप्रचुरइतियद्युच्यते(यथास्थिताभिधाने)ब्राह्मणप्रचुरोग्रामइत्यादिवदनानंदस्यापिप्राप्तेःप्रचुरानंदइतिविपरीतसमासःकृतः । प्रचुरानंदइत्यभिधानेपूर्णानंदइत्येवप्रतीतेः । नायमानंदमयशब्दःप्रचुरानंदतामभिधत्तेकिंतुविकारार्थत्वमेव । अन्नादिविकारार्थान्नमयादिशब्दैःसहपठितत्वादित्यतआह ॥ [६।८] अन्नादीनांचेति ॥ भवेत्प्रायपाठविरोधोयद्यानंदमयपदेनैवानंदप्राचुर्यमुच्यतइत्यभ्युपगतिः । नासावस्ति । अन्नादीनांचप्राचुर्यमेवान्नमयादिशब्दार्थइत्यभ्युपगमादितिभावः । ननुकथमत्रान्नमयशब्दोऽन्नप्राचुर्यार्थः । अन्नप्राचुर्यकथनस्यात्यल्पत्वादित्यतआह ॥ [६।८] अद्यतइति ॥ अन्नप्राचुर्यंचान्नमयशब्दार्थोयुज्यते । अत्रान्नशब्देनभूताद्यत्वतदत्तृत्वस्याभिधानेनाल्पार्थत्वाभावात् । प्रसिद्धान्नार्थत्वएवतत्प्राप्तेः । कुतोयमन्नशब्दार्थोनप्रसिद्धान्नंयेनाल्पार्थत्वाभावः ।

अद्यतेत्तिचभूतानितस्मादन्नंतदुच्यतइत्यन्नशब्दव्याख्यानात्प्रसिद्धान्नस्यभूतान्नत्वायोगादितिभावः । ननुप्रचुरभूताद्य त्वंकथमभिसंहितंब्रह्मणइत्यतआह ॥ [६।८] उपजीव्यत्वमेवेति ॥ ओषधीभ्योन्नं अन्नात्पुरुषइतिप्रसिद्धान्नविकारदेहमु क्त्वासवाएषपुरुषोन्नरसमयइतितत्परामर्शात्कथमन्नमयशब्दस्तत्प्राचुर्यार्थइत्यतआह ॥ [६।९] सइति ॥ भवेदेतद्यदिप्रसिद्धा न्नविकारपुरुषपरामर्शोयंभवेत् । नचैवंयस्मादात्मनआकाशादिकमुत्पन्नंसएषइत्यात्मपरामर्शोपपत्तेरित्यर्थः । किमर्थमसौ परामृश्यतइत्याशंकापनोदायपरामर्शादितिवक्तव्येप्रारंभादित्याह । आत्मनआकाशादिकारणत्वमुक्त्वा तस्यैवान्नमयादि पंचरूपत्वप्रदर्शनायपुनःप्रक्रांतत्वान्नतत्परामर्शवैयर्थ्यमितिभावः । एवंप्राणमनःशब्दयोश्चेष्टकत्वावबोधार्थत्वेनप्राचुर्यार्थे तयाऽल्पार्थतापरिहरणीयेति । नन्वेवंमयट्शब्दस्योभयार्थप्रयोगादत्राप्युभयपक्षेदोषादर्शनात्किंप्राचुर्यमेवार्थोनविकारित्वं पंचमयटामित्यत्रनियामकं । अन्नमयादिपंचानांब्रह्मताभ्युपगतावेकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतिविरोधश्चस्यादित्यतआह ॥ [६।९] येऽन्नमिति ॥ येऽन्नंब्रह्मोपासते येप्राणंब्रह्मोपासते आनंदंब्रह्मणोविद्वान् विज्ञानंब्रह्मचेद्वेद अस्तिब्रह्मेतिचेद्वे देत्यन्नमयादीन्प्रत्युदाहृतश्लोकेषुतद्विषयत्वेनब्रह्मशब्दश्रवणादुभयथापिसंभवतांमयटामनन्यथासिद्धतत्समभिव्याहाराद्विवि कारित्वमर्थोऽपितुप्राचुर्यमेवेतिनिश्चीयते । नचान्नमयादीनांपंचानामपिब्रह्मत्वाभ्युपगतावेकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतिविरो धः । एकस्यैवब्रह्मणोबहुरूपत्वेनपंचत्वोपपत्त्याश्रुत्यविरोधादितिभावः । एवमन्नमयादिपंचकमपिब्रह्म तद्गतमयटांप्राचुर्यार्थ तैव सावकाशस्यनिरवकाशब्रह्मशब्दबलादेकार्थत्वोपपत्ति(त्ते)रित्युक्तं।अन्येत्वानंदमयएवब्रह्म तद्गतमयटएवप्राचुर्यार्थतेतिक

ल्पयंतितदयुक्तमित्याह॥[६।१०] नचेति ॥ नचेयंकल्पनायुक्ता।प्रायपठितमयटामर्थद्वैविध्यकल्पनस्याक्लिष्टत्वात्। ततश्चैकस्यैवब्रह्मत्वंक्लिष्टमितिभावः। नचसूत्रविरोधः। यदाखलुब्रह्मशब्दादानंदमयस्यब्रह्मतामसाधयत्सूत्रकारस्तदाब्रह्मशब्दवतामन्नमयादीनांचब्रह्मतामनुजज्ञे। तथैवद्वितीयंसूत्रंनेयं अन्यथाऽन्नमयादिषुसन्नपिब्रह्मशब्दोब्रह्मतामसाधयन्कथमानंदमयस्यापि साधयेत् कथंचान्नमयादिषुस्थितोमयट्शब्दःप्राचुर्यार्थतामलभमानआनंदमयेश्रुतोलभेत। नचास्तितत्रबाधकविशेषोयेन द्वैविध्यंकल्प्येत। अन्नमयादीनामपितर्हिब्रह्मतांकिंनासूत्रयदितिचेत्। सूत्रस्याल्पाक्षरत्वादेव। आदिमत्त्वेप्यन्नमयादीनामानंदमयस्यसंगतत्वेनग्रहणं। यस्त्वन्नमयादीनांपंचानामप्यब्रह्मतांब्रूतेसतुसूत्रकारेणैवपूर्वपक्षीकृतइतिनतत्पक्षंप्रत्याक्षिपद्भाष्यकारः। नन्वानंदादिस्वरूपस्यब्रह्मणःकथंप्रचुरानंदत्वादिकंघृतप्रचुरओदनइत्यादौभेदएवप्रयोगादित्यतआह ॥ [६।१०] स्वरूपेचेति ॥ यथाप्रकाशस्वरूपेऽपिरविबिंबेविशेषेणप्रचुरप्रकाशोरविरितिव्यपदेशस्तथाऽऽनंदादिरूपेऽपिहरौविशेषेण तद्व्यपदेशोयुज्यतइत्यर्थः ॥ १३ ॥ एवंप्रचुरानंदत्वेनानंदमयपदवाच्योविष्णुरेव ब्रह्मशब्दाभ्यासादित्युक्तं तदेवहेत्वंतरेण प्रतिपादयत्सूत्रमुपन्यस्यतदुपात्तश्रुतिमेवोदाहरति ॥ [६।१०] तद्धेत्विति ॥ आसमंतात्काशमानोविष्णुर्यदिपूर्णानंदोनस्यात्तदासौनलोकंप्रवर्तयेत्। आनंदोद्रेकमंतरेणतत्प्रवृत्तौकारणाभावात्। तथाचकोलोकंचेष्टयेद्धर्मादौचकःप्रवर्तयेत्। अन्यस्यास्वातंत्र्यात्। अतोलोकचेष्टाऽन्यथानुपपत्त्यातत्कर्ताविष्णुःपूर्णानंदःस्यादित्यानंदमयप्रकरणेविष्णोरेवानंदपूर्णत्वएवलोकचेष्टकत्वाख्यहेतुव्यपदेशाद्विष्णुरेवपूर्णानंद(वानंदपूर्ण)तयाऽऽनंदमयइतिभावः ॥१४॥ यदुक्तंब्रह्मशब्दादन्नमयादीनांविष्णुत्वमि

तिनतद्युक्तंब्रह्मशब्दस्यापरब्रह्मण्युपपत्तेः । ब्रह्मशब्दस्यपरब्रह्मणिमुख्यत्वेपिविष्णोरानंदमयावयवत्वोक्त्यादिनाऽमुख्यस्यैव ग्रहणोपपत्तेरित्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ [६।११] **मांत्रवर्णिकमेवचेति** ॥ नेदमानंदमयादिपंचकमपरंब्रह्म । यतःस त्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेतिमंत्रवर्णेलक्षणवत्तयोक्तंपरमेवब्रह्मान्नमयादिशब्दपंचकेनगीयते ॥ तत्कुतइत्यतउक्तंशब्दानुसंधानादिति । सत्यज्ञानानंतशब्दानामन्नमयादिशब्दानांचार्थानुसंधानेसत्यैकार्थत्वप्रतीतेः । मंत्रवर्णेपिब्रह्मेत्येवोक्तत्वात्कथंतदर्थभूतानाम प्यन्नमयादिशब्दानांपरब्रह्मार्थतेत्यतउक्तंब्रह्मविदिति । ब्रह्मविदाप्नोतिपरमितिसूचनयापरब्रह्मतज्ज्ञानतत्प्राप्तिकथने किंत त्परंब्रह्म कथंचतद्वेदनं कीदृशीचतत्प्राप्तिरितिशंकात्रयमुदेति । तत्रादिशंकापनोदायपरब्रह्मणोलक्षणमुच्यते सत्यमिति यो वेदेतिवेदनं सोश्नुतइतिप्राप्तिः । अतोमंत्रवर्णेपरंब्रह्मैवोच्यतइति तदुक्तंपरमेवब्रह्म शब्दानुसंधानादन्नमयादिशब्दैर्गीयतइ ति नापरब्रह्मशंकात्रकार्येतिभावः । चशब्दोविष्णोरानंदमयत्वेयुक्तिसमुच्चयार्थः । ननुकथंविष्णोरानंदमयत्वंतस्यानंदम यावयवत्वादवयविनश्चावयवत्वविरोधादित्यतआह ॥ [६।१२] **नचेति** ॥ नविष्णोरानंदमयत्वेतदवयवत्वाविरोधः । सशिरइत्या दिश्रुतावव्यविनएवावयवत्वोक्तेरवयवाद्यभेदादितिभावः । अवयविनोऽवयवत्वंविरुद्धमित्याशंकांपरिहर्तुंस्मृतिंचाह ॥ [६।१४] **शिरइति** ॥ अघटितघटकेश्वरशक्त्यानावयविनोऽवयवत्वंविरुद्धमित्यर्थः । किंच किंप्रमाणेनावयविनोऽवयवत्वंविरु द्धमुतावयवीनावयवोऽवयवित्वाल्लोकवदितितर्केण । नाद्यः । असिद्धत्वात् । द्वितीयंनिराचष्टे ॥ [६।१६] **अतर्क्यइति** ॥ अत र्क्यत्वात्कुतस्तस्मिंस्तर्कःसाधकोबाधकोवाभवेदित्यर्थः ॥ अस्तुवातस्यतर्क्यत्वं तथापिनतद्विरोधः । लोकेपरिमितशक्तित्वेन

विरोधात्। विरोधोपयोगिपरिमितशक्तेरपरिमितेभगवत्यभावादितिभावेनाह ॥ [६।१६] अप्रमेयइति ॥ यदवादिसवाएषइत्यन्यपरामर्शोनान्नात्पुरुषइत्युक्तपरामर्शइति तदयुक्तं। आत्मनोदूरस्थत्वात्। देहस्यसमीपस्थत्वात्समीपोक्तपरित्यागेनदूरस्थपरामर्शग्रहणेकारणाभावात्। प्रकृतस्यैवपुरुषशब्देनोक्तेरात्मनस्तदभावाच्च। एकेनैवशब्देनद्विरुक्तेनभेदश्रुतिंविनावस्तुद्वयोक्तिग्रहणायोगादित्यतआह ॥ [६।१६] रसेति ॥ सवाएषपुरुषइतिवाक्येनब्रह्मचैतन्यमेवपरामृश्यतेनदेहः। नचतस्यदूरोक्तिविरोधःपुरुषपदेनाप्रकृतत्वविरोधश्च। यतआकाशादिपुरुषांतशब्दैरुक्तमाकाशादिसारभूतंब्रह्मचैतन्यमेवपरामर्शवाक्येनोच्यते। एवंतर्हिपुरुषपदेनद्वयोरप्युक्तत्वादुभयपरामर्शोयमस्त्वितिनवाच्यं किंतुपुरुषसारभूतंब्रह्मचैतन्यमात्रमेवान्यद्विहायोच्यते। कुतएतत्। रसशब्देनविशेषणात्। यथाप्रकृतिंपुरुषंचेतिपुरुषशब्देनद्वयोःप्रकृतत्वेपिदुःखानुभवितृत्वविशेषणेनपुरुषःप्रकृतिस्थोहीतिजीवएवोच्यते। एवमन्नात्पुरुषइत्युभयोःप्रकृतत्वेपिसवाएषपुरुषोन्नरसमयइतिसारान्नमयत्वविशेषणेनपरमात्मपरामर्शएवेतिज्ञायतइतिभावः। उक्तंच। बहूनांसहनिर्देशएकयाऽभिधयैवतु। तयैवाभिधयातेषांपरामृश्यैकमुच्यतइति। एतच्चसविस्तरमुक्तमुत्तरप्रस्थानेब्रह्मशब्दोदितेतास्मिन्नित्यादिना। नन्वन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानंदमयामेशुध्यंतामितिस्थानांतरेप्रार्थितशुद्धीनामन्नमयादीनांकथंब्रह्मतोच्यतइत्यतोवाह ॥ [१६] रसेति ॥ भवेदेतद्यदिप्रार्थितशुद्धयोन्नमयादयोप्यत्रोच्यंते ॥ नैतदस्ति किंतु तत्तत्कोशगतंतत्तन्नियामकंब्रह्मचैतन्यमेवोच्यते। कुतः। अन्नरसमयइत्यादौरसोवैसइत्यंतेचैतेषांकोशव्यावृत्त्यर्थमेवरसशब्देनविशेषणादित्यर्थः। ननुयदिपरिदृश्यमानदेहएवनान्नमयःकिंतुब्रह्मैव। कथंतर्हिति

स्येदमेवशिरइतिप्रत्यक्षनिर्देशोयुज्यते । नचत्राच्यमुपनिषद्द्रष्टामुनिर्ब्रह्मापरोक्षीकृत्यप्रत्यक्षतोनिर्दिशतीति । तथासतितेना
परोक्षीकृतप्राणमयादौतत्प्रसंगात् । निर्देशवैयर्थ्याच्चेत्यतआह ॥ [६।१७]इदमिति ॥ दृश्यमानशिरःपक्षादावन्नमयभगवच्छिरः
पक्षादेःसंनिहितत्वाद्वस्त्रप्रावृतजानुवदिदमितिचनिर्देशोयुज्यतइत्यर्थः । ननुतथापितस्माद्वाएतस्मादन्नरसमयादन्योंतरआ
त्माप्राणमयइत्यन्योन्यमन्यतयोक्तान्नमयादीनांकथंब्रह्मतेत्यतआह ॥ [६।१७]अनन्योपीति ॥ अन्यशब्देनप्रोच्यतइत्यन्वयः । ए
कोबहुरूपवान्भवतीत्यनेनबहुरूपत्वान्नविरोधइत्येतदपिप्रमापितंस्यात् ॥ १५ ॥ नन्वेवंमयटांप्राचुर्यार्थत्वमुक्त्वातथात्वेक
थंचिदल्पार्थतांपरिहृत्यभूताद्यत्वस्यार्थांतरमभिधायपरामर्शस्यान्यपरत्वंसमर्थ्यबहुभावस्यस्वरूपविषयत्वंगृहीत्वापुच्छत्वोक्ते
रविरोधमापाद्येदमितिनिर्देशस्यलाक्षणिकत्वमंगीकृत्यापिकिमन्नमयादीनांविष्णुत्वग्रहणेन । विरिंचादयएवानंदमयादयःसं
तु तत्प्रापकसद्भावात् । नचोक्तहेतुभ्यस्तद्ग्रहणं । ब्रह्मशब्दस्यापरब्रह्मस्वपिसंभवात् हेतुव्यपदेशस्यचविष्णुनिष्ठतयास्पष्टम
प्रतिभानात् मंत्रवर्णार्थिकसमाख्यायाश्चसूर्यप्रोक्त(त्वादिलिंगे)त्वलिंगादिभ्योदुर्बलत्वेनसावकाशत्वात् । अनन्यथासिद्ध
हेत्वंतरस्यचाभावादित्यतआह ॥ [६।१८]नचेति ॥ तत्रहेत्वाकांक्षायांसूत्रमुपन्यस्यप्रतिज्ञांशस्यप्राचीनभाष्येणैवव्याख्यातत्वा
त्सौत्रमनन्यथासिद्धहेतुमेवव्याचष्टे ॥ [६।१८]नेतरइति ॥ नानंदमयादिर्विष्णोरितरः । ब्रह्मविदाप्नोतिपरमित्यादावानंदमयादि
ज्ञानेनमोक्षश्रवणात् । नचान्यज्ञानान्मोक्षउपपद्यतइत्यर्थः । विष्णुज्ञानादेवमोक्षोनान्यज्ञानादितिकुतइत्यतआह ॥ [६।१९]तमे
वमिति ॥१६॥ हेत्वंतरेणब्रह्मादीनामानंदमयत्वंनिराकुर्वत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ [६।२०]भेदेति ॥ नेतरइत्यनुषज्जते । तेयेशतंप्र

जापतेरानंदाः सएकोब्रह्मणआनंदइतिरुद्राच्छतगुणमात्रानंदत्वोक्तेर्नतावदानंदमयोविरिंचः । यतोवाचोनिवर्तंते अप्राप्य मनसासह आनंदंब्रह्मणोविद्वानित्यानंदमयस्यापरिमितानंदत्वोक्तेः । अतएवनरुद्रः । तस्यहिरण्यगर्भाच्छतांशोनानंदत्वोक्तेः । एवंनेंद्रबृहस्पत्यादयोपि । अदृश्ये स्वामिरहिते जैवगुणविधुरेवा । साकल्येननिर्वचनागोचरे । अपराश्चयेतस्मिन्नानंदमयेयोऽभयतयाध्यानरूपांप्रतिष्ठांविंदतेअनंतरंसउपासकोभयंभगवंतंगतोभवतीतिश्रुतौप्रकृत्याद्ययोग्यस्वातंत्र्यादिश्रवणान्नप्रकृत्यादीनामानंदमयत्वं । सयश्चायमित्यानंदमयस्यापकृष्टोत्कृष्टजीवेषुपुरुषादित्यपदोपलक्षितेषुस्थितिकथनान्नानंदमयोब्रह्मादिजीवसमूहइत्याशयः । नन्वस्त्वानंदमयःपरंब्रह्म तथापिकथंतेनब्रह्मादीनांभेदःसंभवति । तद्भेदस्यतत्त्वमसीत्यादिश्रुतिविरोधादित्यतआह ॥ [६।२१] नचेति ॥ भवेदेतद्यद्येतच्छ्रुतीनामद्वैतार्थतास्यात् । नचैवं । नामानिसर्वाणीतिश्रुत्यातत्त्वमस्यादिशब्दैर्विष्णोरेववाच्यत्वोक्तेरित्यर्थः । संतुवैताःश्रुतयोऽद्वैतपरास्तथापिनोक्तभेदस्य तद्विरोधः भगवतःसकलस्वामित्वेनैक्यव्यपदेशोपपत्तेरित्येतत्प्रमाणेनाह ॥ [६।२२] इदमिति ॥ इदंविश्वंभगवानिवोच्यतेस्वयमितरोपिसन् ॥ यतःकारणाज्जगत्स्थाननिरोधोत्पत्तिकर्तेत्यर्थः । एतदेवाह । असर्वइतिवाक्यंच । ननुभेदज्ञानस्यमिथ्याज्ञानत्वात्कथंतदनुसारेणैक्यश्रुतयोयोज्यंतइत्यतआह ॥ [७।१] विद्येति ॥ नचभिदायाअबोधइतिव्याख्येयं । अज्ञानस्यविद्यात्वाभावात् । ननुभेदज्ञानस्यापुरुषार्थहेतुत्वात्कथंतस्यविद्यात्वमित्यतआह ॥ [७।१] भेदंदृष्ट्वेति ॥ वेदगर्भोजीवेश्वरभेदज्ञानेनपरमेश्वरबहुमानेनचानंदादिगुणपूर्णंब्रह्मप्राप्तइतिस्मृत्यर्थः । सर्वंसेव्यमीशंजीवादन्यंतदेतत्सत्यमित्यादिश्रुत्याप्रागुक्तप्रकारेणा

स्यमहिमानंचयदापश्यतितदामुक्तोभवतीतिश्रुत्यर्थः । एवंस्वामित्वार्थतयाऽद्वैतश्रुतीर्व्याख्यायांतर्यामित्वार्थतयापिताःश्रुतिस्मृतिभ्यांव्याचष्टे ॥ ७।३ असर्वइति ॥ असर्वात्मकोपिसर्वात्मकत्वेनांतर्याम्यप्यनंतर्यामित्वेनदेहांतर्गतोपिबहिर्मात्रवृत्तित्वेनज्ञायते तथैकएवबहुधाज्ञायतइत्यर्थः । अनेनांतर्यामित्वादसर्वस्यसर्वत्वोक्तिरितिसिध्यति । विशिष्टैक्यार्थतयाचताःस्मृत्याव्याख्याति ॥ ७।४ नैतदिति ॥ एतदित्यस्याविवरणंपुरुषमेकमिति । अत्रपुरुषैक्यंनिराकृत्याद्वैतश्रुतिविरोधपरिहारायतदर्थत्वेनबहूनामितिविशिष्टैक्यमुच्यते । नन्वेवमद्वैतश्रुत्यभावेकथमद्वैतंश्रुत्यादिनानिषिध्यते । तस्याप्रत्यक्षत्वेनश्रुतिंविनाप्राप्त्यभावात् । अप्राप्तस्यचनिषेधायोगादित्यतआह ॥ ७।४ उक्ताचेति ॥ नचतत्त्वमस्यहंब्रह्मास्मीत्यादिश्रुतिविरोधइतिभाष्येऽद्वैतनिषेधायश्रुत्यर्थापरिज्ञाननिमित्तप्राप्तेरुक्तत्वाद्युज्यतेतन्निषेधइत्यर्थः ॥ नन्वेतच्छ्रुतीनामविरोधकत्वेपिब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येतीतिश्रुतिविरोधस्तुभविष्यति ॥ अत्रब्रह्मैवेत्यब्रह्मतानिषेधेनतदधीनत्वादिनाऽतद्भूतेतद्व्यपदेशइत्युक्तगतेरसंभवादित्यतआह॥ ७।४ ब्रह्मैवेति ॥ नात्रपरब्रह्मत्वाभिप्रायोयमाद्योब्रह्मशब्दः किंतुब्रह्माणिजीवाःसर्वेपीतिश्रुतेर्जीवपरएव । तथाचजीवभावमविहायैवब्रह्माप्नोतीत्यर्थोपपत्तेर्नोक्तभेदस्यैतच्छ्रुतिविरोधइत्यर्थः । ब्रह्मशब्दस्यपरब्रह्मणिमुख्यत्वान्नजीवेऽसावुपपद्यतइत्यतआह ॥ ७।५ उपपद्यतेचेति ॥ परब्रह्मणिमुख्योपिब्रह्मशब्दोजीवेप्युपपद्यते । जीवस्यपरब्रह्मत्वार्थतास्वीकारेब्रह्माप्येतीतिश्रुतब्रह्मप्राप्तिविरोधात् प्रमाणांतरविरोधाच्चेत्यर्थः । ननुविस्मृतकंठमणिरपिस्मृतकंठमणिरित्येवोच्यतेनतुप्राप्तमणिरिति परमंसाम्यमुपैतीत्यादावप्राप्तभोगादेरपिप्राप्त्युक्तेः । ननुसंसारिणोपिविमुक्तश्चविमुच्यतइतिविमुक्तत्वश्रवणात्तदन्यथानुपपत्त्यात

स्यपरब्रह्मत्वसिद्धेस्तद्विरोधोभेदाभिधानस्येत्यतआह ॥ **प्रमादेति** ॥ जीवस्यपरब्रह्मत्वाभावेपिविमुक्तत्वोक्तिर्युज्यतेतद्गतबं
धस्याज्ञानमूलत्वेनास्वाभाविकत्वात् । अस्वाभाविकेचाविद्यमानप्रयोगदर्शनादितिभावः । बंधस्यास्वाभाविकत्वंकुतइत्यत
आह ॥ **मुक्तिरिति** ॥ १७ ॥ ननुभेदोक्तेःश्रुत्यविरोधेपिविमतानिशरीराणिमद्भोगायतनानिशरीरत्वादित्याद्यनुमानविरो
धस्तुभविष्यतीत्यतआह ॥ **नचेति** ॥ तत्रहेत्वाकांक्षायांसूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ **कामाच्चेति** ॥ किमद्वैतंश्रुत्याद्यनुकूले
नानुमानेनसाध्यतेपृथगनुमानेनवा । नाद्यः । अद्वैतश्रुत्यादेरभावस्योक्तत्वात् । नद्वितीयः । पृथगनुमानस्यकामगामित्वे
नादृष्टार्थविषयेऽनपेक्षिततयोक्तबाधकत्वायोगादितिभावः । अत्रैवस्मृत्यादिसंमतिमाह ॥ **उक्तंचेति** ॥ श्रुतेरनपगात
दनुकूला । एषापरब्रह्मविषयामतिस्तर्केणानेयाऽऽपाद्याऽपनेयानिराकार्याचनभवतीत्यर्थः ॥१८॥ नन्वस्त्वेवमानंदमयेनपर
ब्रह्मणाहिरण्यगर्भादिजीवानांभेदः सोपिसांसारिकोनपारमार्थिकोऽभिहितवाक्यानांसांसारिकभेदपरत्वेनोपपत्तेरित्याशंकांप
रिहर्तुंसूत्रंपठति ॥ **अस्मिन्निति** ॥ अस्येतिनानंदमयपरामर्शोऽपितुनेतरइत्युक्तजीवस्यैवेत्याह ॥ **अस्येति** ॥ अस्यान्यस्य
चेत्यन्यथाप्रतीतिनिरासायाह ॥ **युक्तेति** ॥ नकेवलंभेदव्यपदेशादानंदमयेनजीवानांभेदः । किंनामअस्मिन्प्रकरणेऽस्यजी
वस्यानंदमयेनसहमुक्तावपिसंबंधमेवश्रुतिःशास्ति । ततश्चतयोर्भेदएवनत्वैक्यम् । नापिसांसारिकएवभेदः । संबंधस्यभेद
सापेक्षत्वादित्यर्थः । किंतद्योगशासनमित्यतआह ॥ **सोऽश्नुतइति** ॥ इत्यादीत्यस्यशास्तीतिसूत्रपदेनान्वयः । अथवाहेत्वंत
रेणदेहादीनामन्नमयादित्वनिरासकमेतत्सूत्रं । तदुक्तं । योगमन्नमयाद्यैर्यत्फलत्वेनास्यशंसति । स्थानद्वयेप्यतःकोशाएतइत्य

तिसाहसमिति । तस्मात्सकलजीवादिभिन्नंपरब्रह्मैवान्नमयादिपंचरूपमितियुक्तातज्जिज्ञासेतिसिद्धं ॥ १९ ॥ अ० ६ ॥
अत्रपरमात्मन्यन्यत्रप्रसिद्धेंद्रादिनामसमन्वयसिध्यर्थमंतस्थत्वलिंगसमन्वयसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । श्रुत्यधिकरण संगतीदर्शयति ॥ अदृश्यइति[७।१०] ॥ अदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेइत्यानंदमयस्ययददृश्यत्वमुक्तं तच्चांतःप्रविष्टमितिवाक्ये कस्य चिदंतःप्रविष्टस्य सहैवसंतंनविजानंतिदेवाइत्युच्यते । सोंऽतस्थोनिर्णयोभवति । तस्याविष्णोरन्यत्वेऽदृश्यत्वंचतस्यैवेत्यानं दमयस्यान्यत्वप्रसंगात् । सोंऽतस्थोविषयः । विष्णुरन्योवेतिसंदेहः ॥ अदृश्यत्वलिंगमिंद्रादिश्रुतिश्चप्राबल्याद्यविवेकेबसं देहबीजमितिभावः । तत्रसयुक्तिकंपूर्वपक्षयति ॥ सचेति[७।११] ॥ सोंऽतस्थोऽन्यइंद्रादिःस्यात् । इंद्रोराजाजगतोयईशइतीं द्रश्रुतेः । सप्तयुंजंतिरथमेकचक्रमितिसूर्यलिंगात् । अपांनेतारमितिवरुणलिंगात् । त्वष्टारंरूपाणिविकुर्वंतमितित्वष्टृश्रुतेः । ब्रह्मेंद्रमित्यादिश्रुतिलिंगेभ्यश्च । नचेंद्रादिशब्दाअन्यत्रनेतुंशक्यंते । तेषांदेवेष्वेवरूढत्वात्तेषामैश्वर्यादिशब्दप्रवृत्तिनिमि त्तवत्त्वाच्च । नचादृश्यत्वलिंगेनांतस्थोविष्णुः । श्रुत्यादिभ्योलिंगमात्रस्यदुर्बलत्वात् । अतोऽन्यपरश्रुत्यादिबलादंतस्थोऽ न्यएवेत्यर्थः । पूर्वपक्षफलमाह ॥ तस्मादिति[७।१२] ॥ यतोंऽतस्थोऽन्यस्ततएवादृश्यत्वंचान्यस्यतस्माददृश्यत्वयुक्तानंदमयोपि कश्चिदिंद्राद्यन्यतमः । तथाचान्यावयवस्यब्रह्मणोनपृथग्जिज्ञास्यतेत्यर्थः । सिद्धांतयति ॥ इतीति[७।१२] ॥ तत्रहेत्वाकांक्षा यांसूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ अंतरिति[७।१२] ॥ समुद्रेंतरर्णेजलेयथेष्टंचरंतंदशेंद्रियेषुविषयहोतारंब्रह्माव्यजानात् । मरीचीनांजी वानामाश्रयंवेधसोभूतभविष्यद्ब्रह्माणइच्छंति । ब्रह्मांडकोशंयस्यबीर्यमाहुरितिसमुद्रस्थत्वब्रह्मांडवीर्यत्वादिविष्णुलिंगाना

मंतःप्रविष्टनिष्ठतयोपदेशादंतःप्रविष्टंकर्तारमित्यंतःश्रूयमाणोविष्णुरेव । ततश्चतस्यैवादृश्यत्वमानंदमयत्वंचेतिनान्यस्यतन्मंतव्यमित्यर्थः । अत्रसमुद्रस्थत्वंनामक्षीराब्धिशायित्वंप्रलयसमुद्रशायित्वंचविवक्षितं । समुद्रस्थत्वादेर्विष्णुधर्मत्वंकुतइत्यतआह ॥ [७।१।४] सहीति ॥ अस्तुविष्णोःक्षीरसमुद्रशायित्वंलिंगं प्रसिद्धत्वात् । प्रलयार्णवस्थत्वस्यब्रह्मांडवीर्यत्वस्यचकुतोविष्णुधर्मत्वमित्यतआह ॥ [७।१।४] सइति ॥ तदहेयंरश्मिप्रेरकंपूर्णषड्गुणंनारायणाख्यंतेजःप्रलयेस्थितं । तस्मात्पुरुषात्प्रकृतिश्चेतनाजगत्ब्रह्मांडंचजातमित्यर्थः ॥ २० ॥ यद्येवंसमुद्रस्थत्वादिलिंगादंतस्थोविष्णुस्तर्हितेनांतस्थेनविष्णुनेंद्रादीनामभेदोत्रास्तुविवक्षितः । तत्प्रापकश्रुत्यादेरपिसद्भावात् । नचश्रुत्यादिनालिंगबाधेनान्यतरनिर्णयः । लिंगस्यनिरवकाशत्वात् । नापिलिंगेनश्रुत्यादिबाधः । श्रुत्यादेर्बलवत्त्वात् । एवंचपक्षद्वयेऽन्योऽन्यंबाध्यबाधकभावशून्येतदन्यथानुपपत्त्यांऽतस्थेनविष्णुनेंद्रादीनामभेदःप्राप्तइत्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [७।१।८] भेदेति ॥ नात्रांतस्थेनेंद्रादीनामभेदोविवक्षितःशंकनीयःकिंत्वसाविंद्रादिभ्योऽन्यश्च । तस्येंद्राद्यंतर्यामित्वतदंतस्थत्वकथनेनतेभ्योभेदव्यपदेशात् । नचोभयप्रापकाऽन्यथानुपपत्त्यैतत्कल्प्यं । लिंगेनश्रुत्यादिबाधोपपत्तेः । नचश्रुत्यादीनांबलवत्त्वेनाबाध्यत्वं । इंद्रादिशब्दानांभगवतिसावकाशत्वाल्लिंगानांतुनिरवकाशत्वात् । दुर्बलेनापिनिरवकाशेनप्रबलस्यापिसावकाशस्यबाधोपपत्तेः । नचेंद्रादिषुयोगरूढिभ्यांप्रवृत्तत्वाच्छब्दानांहरावमुख्यतेतिवाच्यं । परमैश्वर्यादेर्भगवतिनिरवधिकत्वेनमहायोगसंभवात् अज्ञरूढितोपिविद्वद्रूढेरेवप्राबल्यात् अन्यगतप्रवृत्तिनिमित्तस्यापिभगवदधीनत्वाच्चतत्रैवमुख्यत्वोपपत्तेरितिभावः । आत्मांऽतर्यामी । निहितःसर्वहृद

येषु । पंचहोतापंचेंद्रियेषुविषयहोता । निचिक्युःपश्यंति(ददृशुः) । हृद्ययनाद्धृदयं । नचात्रात्मशब्दःस्वरूपपरः । षष्ठ्याऔपचारिकत्वप्रसंगात् । तस्मादशेषाधिदैवगततत्तच्छब्दवाच्योहरिरेवांतःप्रविष्टोऽदृश्योऽतस्सएवानंदमयइतिसिद्धं । अत्रलिंगसमन्वयसमर्थनंबहुनामसमन्वयसिद्ध्यर्थं । नामनिर्णयेनलिंगनिर्णयेऽपिलिंगस्यसंगतत्वाद्ग्रहणमिति ॥ २१ ॥

अ० ७॥ अत्रलोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धाकाशनाम्नोब्रह्मणिसमन्वयप्रतिपादनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । कोह्येवान्यादित्याकाशशब्दआनंदमयेप्रयुक्तः । सएवछंदोगश्रुतौपठ्यते । अस्यलोकस्यकागतिरित्याकाशइतिहोवाचसर्वाणिहवाइमानिभूतान्याकाशादेवसमुत्पद्यंतेआकाशंप्रत्यस्तंयंत्याकाशोह्येवैभ्योज्यायानाकाशःपरायणंसएषपरोवरीयानुद्गीथःसएषोऽनंतइति । सचाकाशोयदिविष्णोरन्यस्तदाप्रागुक्तोपिसएवेत्यानंदमयोप्यन्यःप्रसज्यतेऽतःसनिर्णेयः । सआकाशोऽत्रविषयः । विष्णुरन्योवेतिसंदेहः । आकाशशब्दस्यानंदमयेप्रयुक्तत्वमन्यत्रप्रसिद्धिश्चसंदेहबीजं । भूताकाशएवायमितिपूर्वःपक्षः । आकाशशब्दस्यतत्ररूढत्वात् । नचवाच्यंयोगवृत्त्याकाशशब्दोविष्णौसावकाशइति । बाधकंविनाऽमुख्यार्थांगीकारायोगात् । नचाकाशस्यभगवदधीनत्वेनतत्रैवाकाशशब्दोमुख्यइतियुक्तं । आकाशस्याचेतनत्वेनान्याधीनत्वायोगात् । चेतनस्यहिचेष्टादावन्याधीनत्वंसंभवतीति । आकाशशब्दस्यावकाशेऽपिरूढत्वादत्रभूताकाशग्रहणेकोविशेषहेतुरितिचेत् पृथिवीगतित्वोपपादनायसर्वाणिहवाइमानिभूतान्याकाशादेवसमुत्पद्यंतइत्यादिनाऽऽकाशस्यसर्वभूतकारणत्वलयाधिकरणत्वादेरुक्तत्वात् । तच्चाकाशाद्वायुरित्यादिनाभूताऽऽकाशस्यैवप्रसिद्धं अतोभूताऽऽकाशएवायमितिमनसिनिधायपूर्वपक्षफलमाह ।

॥ कोहीति[७।२०] ॥ एवमाकाशेछंदोगश्रुत्युक्तेभूताकाशेसतिकोहीतितैत्तिरीयश्रुत्युक्तोपिसएवस्यात् । तथाचलोकचेष्टकत्वहेतु
राकाशस्यैवाऽऽनंदमयत्वेकथितःस्यान्नविष्णोस्ततश्चसएवाऽऽनंदमयोभवति । आकाशस्याचेतनत्वेनानंदानुपपत्तावप्यभि
मानिद्वारातदुपपत्तेरितिभावः । अनेनैवाकाशशब्दस्याऽऽनंदमयेप्रयुक्तत्वाद्विष्णुराकाशःकिंनस्यादितिपरास्तं । रूढेर्बलव
त्त्वेनतस्यापिबाधोपपत्तेरिति । सिद्धांतयति ॥ इतीति[७।२०] ॥ कुतोनमंतव्यमित्याशंकायांहेतुतयासूत्रमुपादत्ते ॥ यतइति[७।२०] ॥
विषयादेःपूर्वमुक्ततोऽनुक्तेस्तदनुवादपूर्वकंसूत्रंव्याचष्टे ॥ अस्येति[७।२१] ॥ यद्यप्यस्यलोकस्यकागतिरितिवाक्येभूताकाशस्योक्त
रीत्याऽस्तिप्रतिपाद्यत्वप्राप्तिस्तथापिनासावत्रवाच्योयुज्यतेऽपितुविष्णुरेवयुज्यते । परोवरीयस्त्वादिविष्णुलिंगस्याऽऽकाश
निष्ठतयाश्रवणात् । एवंयतस्तल्लिंगाच्छंदोगश्रुत्युक्ताऽऽकाशोविष्णुस्ततश्चकोहीत्यत्रापिसएवप्रतिपाद्यतइतितस्यैवानंदमय
त्वेहेतुरुक्तोऽतआकाशस्याऽऽनंदमयत्वेहेतुरुक्तइतिनमंतव्यमित्यर्थः । परस्मादुत्तमंप्रोक्तंपरोइतिततःपरं । परोवरंपरंतस्मा
त्प्रोक्तंपारोवरीयकमितिस्मृतिः । उच्चत्वेनगीतउद्गीतःसएवोद्गीथः । ननुसर्वोत्तमत्वानंतत्वयोःकुतोविष्णुलिंगत्वमित्यतआ
ह ॥ विष्णोरिति[८।१] ॥ विष्णोर्वीर्याणिकोनुप्रवक्तियोपिपार्थिवपरमाणून्गणयतीतितस्यानंतत्वमुच्यते । परोमात्रयेत्यनेनस
र्वोत्तमत्वं ॥ नन्वनंताकाशवत्पश्यन्नित्याकाशस्यापिस्मर्यतेऽतःकथंविष्णोर्लिंगमित्यतआह ॥ अनंतइति[८।२] ॥ ननुश्रुत्यापूर्व
पक्षितेकथंलिंगेननिर्णयोलिंगस्यश्रुतितोदौर्बल्यादित्यतआह ॥ नामानीति[८।३] ॥ श्रुत्यापूर्वपक्षितेऽपिलिंगमात्रेणनिर्णयोघटते ।

आकाशश्रुतेर्नामानिसर्वाणीतिश्रुतिबलेनविष्णौसावकाशत्वाल्लिंगस्यचाऽऽकाशेऽनवकाशत्वात् । दुर्बलेनापिनिरवकाशेनप्रबलस्यापिसावकाशस्यबाधोपपत्तेरितिभावः । अस्तुलिंगेनश्रुतेर्बाधस्तथापिविष्णौश्रुतिरमुख्यैवाऽन्यत्ररूढत्वाद्विष्णौयौगिकत्वादितिचेन्न । आकाशस्यभगवदधीनत्वेनतत्रैवमुख्यत्वान्महायोगविद्वद्रूढ्योर्भावाच्च । नचाकाशस्यापराधीनत्वं । नभोददातिश्वसतांमार्गंयन्नियमाददइत्यादेः । नचभूतकारणत्वोक्तिविरोधः । तस्यविष्णावेवसंभवात् । तस्मादाधिभौतिकसर्वशब्दोपलक्षकाकाशशब्दवाच्योविष्णुरेवेतिसएवाऽऽनंदमयइतिस्थितं ॥ २२ ॥ अ० ८ ॥ अन्यत्राप्येवमितिज्ञापनार्थमत्रसूत्रमादावेवपठति ॥ [८।३] अतएवेति ॥ अत्रलोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धप्राणनाम्नोविष्णौसमन्वयसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । विषयवाक्योदाहरणपूर्वकंसंगतिंविषयसंशयौचसूचयति ॥ [८।३] तदिति ॥ यदुदितमानंदमयत्वंविष्णो स्तत्कस्यचित्प्राणस्यतद्वत्वमितिवाक्येमहाभोगशब्देनप्रतीयते । यस्माद्ब्रह्मणोभोगान्करिष्यमाणःकुर्वाणोऽकार्षीश्चतस्मात्त्वंमहाभोगोऽभवः । स्वस्यमहाभोगाभावेपरस्मैतद्दानानुपपत्तेः । यस्मात्पायुगुह्यैक्येननवेंद्रियाभिमानिनोदेवानचेष्टयश्चेष्टयसिचचेष्टयिष्यसिच तस्मात्त्वंप्राणश्चाभवइति तस्यचप्राणस्यविष्णोरन्यत्वेऽन्यस्यैवाऽऽनंदमयत्वंस्यादित्ययंनिर्णयोभवति । सप्राणोत्रविषयः । किंविष्णुरुतवायुरितिसंदेहः । महाभोगत्वंप्राणशब्दस्यान्यत्रप्रसिद्धिश्चसंदेहबीजमितिभावः । तत्रसयुक्तिकंपूर्वपक्षयति ॥ [८।४] सचेति ॥ सप्राणोवायुर्भवेत् । प्राणशब्दस्यतस्मिन्प्रसिद्धेः । नचमहाभोगत्वंश्रुतिबाधकं । श्रुतितोलिंगस्यदौर्बल्यात् । नचसावकाशत्वादिनाबाध्यबाधकभावः । महाभोगवत्त्वस्यैववायौसावकाशत्वात् । प्राणश्रुतेर्विष्णावनवकाशात् । न(हि)तावत्प्राण

पदस्यतत्ररूढिरस्ति । नापियोगःसंभवति । प्राणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तजीवनकारणत्वस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यांवायावेवदर्शनात्।
यत्प्राप्तिर्यत्परित्यागउत्पत्तिर्मरणंतथेत्यादेः । तथाचनिरवकाशप्राणश्रुत्यामहाभोगत्वलिंगस्यसावकाशस्यसुतरांबाधोपपत्ते
र्वायुरेवायंप्राणःप्रागुक्तानंदमयश्च । प्राणशब्दस्यान्यत्रवृत्तावपिमुखेमुख्यःप्रकीर्तितइतिमुख्यवायावेवमुख्यत्वात्सएवप्राणो
भवेदितिभावः । सिद्धांतयति ॥ नचेति ॥ कुतोनैवमित्याशंकायांहेतुतयासूत्रंव्याचष्टे ॥ यतइति ॥ यतोयंप्राणोविष्णु
रेवेतिसएवानंदमयोऽतोवायुरयंप्राणआनंदमयश्चेत्येतन्नयुक्तमित्यर्थः । कुतोऽयंप्राणोविष्णुरेवेत्यतःसौत्रंहेतुमुपादायव्याच
ष्टे ॥ अतएवेति ॥ श्रीलक्ष्मीपतित्वादिविष्णुलिंगात्प्राणोविष्णुरेवेत्यर्थः । वक्षस्थलाश्रिताश्रीरितिसंप्रदायविदः । कथं
श्रुत्यापूर्वपक्षितेसतिलिंगेननिर्णयइतिचेत् । लिंगस्यनिरवकाशत्वात् प्राणश्रुतेर्विष्णावपिसावकाशत्वात् निरवकाशेनसाव
काशस्यबाधोपपत्तेः । रूढियोगयोरभावात्कथंविष्णौप्राणश्रुतेरवकाशइतिचेन्न । ईशानःप्राणदःप्राणइत्यादिविद्वद्रूढेर्महायो
गस्यचसत्वात् । नचजीवनस्यप्राणान्वयव्यतिरेकविरोधः । प्राणगतजीवनकारणत्वस्यापिभगवदधीनत्वात् । तथाचश्रु
तिः । नप्राणेननापानेनमर्त्योजीवतिकश्चन । इतरेणतुजीवंतियस्मिन्नेतावुपाश्रिताविति । तस्मादाध्यात्मिकाशेषशब्दोपलक्ष
कप्राणशब्दवाच्योहरिरेवेतिसिद्धं ॥ २३ ॥ अ० ९ ॥ अत्रलोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धज्योतिर्नाम्नोब्रह्मणिसमन्वयप्रतिपादनाद
स्तिशास्त्रादिसंगतिः । श्रुत्यधिकरणसंगतीविषयवाक्योदाहरणपूर्वकंविषयसंशयौचसूचयति ॥ योवेदेति ॥ योवेदनिहि
तंगुहायामित्यानंदमयस्यहृदयगुहानिहितत्वमुक्तं । मंत्रवर्णोक्तस्यैवान्नमयादिशब्दैरुच्यमानत्वात् । तद्गुहानिहितत्वं विमेक

र्णापतयतइतिकस्यचिज्ज्योतिषःप्रतीयते। मेकर्णौज्योतिषोविरुद्धंपततः। चक्षुश्चविरुद्धंपतति । यदिदंहृदयआहितंज्योतिस्तद
प्यत्यंतंकर्णादिविरुद्धंवर्तते। मेमनश्चातीवविरुद्धंचरति। अतोव्याप्तबुद्धिरप्यहंकिंनुवक्ष्यामिकिंवेदानींचिंतयामीति। एतच्च
यदिविष्णोरन्यत्तह्यानंदमयत्वंचान्यस्यैवप्रसज्येतेतिनिर्णयंभवति तज्ज्योतिरत्रविषयः। किंविष्णुरुताग्निरितिसंदेहः। गुहानि
हितत्वंज्योतिःशब्दस्याग्नौप्रसिद्धिश्चसंदेहबीजमितिभावः। तत्रसयुक्तिकंपूर्वपक्षयति ॥ ८।१६ तच्चेति ॥ तज्ज्योतिरग्निरेवभवेत्।
एतत्सूक्तस्याग्निसूक्तत्वात्। नचवाच्यंप्रकरणादपिलिंगस्यबलीयस्त्वाद्गुहानिहितत्वलिंगेनास्यबाधइति । ज्योतिःश्रुतेरग्नावेव
रूढत्वात्। नहिलिंगंश्रुतिप्रकरणापबाधनेशक्तंयावताश्रुतितएवदुर्बलं। श्रुतिःसावकाशेतिचेन्न। जाठरजातवेदसिलिंगस्यापि
सावकाशत्वात् । तथाचसावकाशलिंगमात्रात्सावकाशश्रुतिप्रकरणयोर्बलवत्त्वादग्निरेवेदंज्योतिस्ततश्चगुहानिहितत्वमानंद
मयत्वंचतस्यैवेत्यर्थः। सिद्धांतयत्सूत्रमवतारयति॥ ८।१८ अतइति ॥ यस्मादितिप्राप्तमतआह सूत्रकारइत्यर्थः। सूत्रंव्याचष्टे॥ वि
ष्णुरेवेति॥ विष्णुरेवेदंज्योतिर्भवेत्। कर्णादीनामेतज्ज्योतिर्विरुद्धाचरणाभिधानात्। कर्णादिविदूरत्वलिंगादित्यर्थः। कर्णा
दिविदूरत्वाभिधानेपिकुतोविष्णुरिदंज्योतिरित्यतआह॥ ८।१९ संहीति॥ मीयंतेविषयाअनेनेतिमात्राइंद्रियगणस्ततस्त्वंपरोसीत्य
र्थः। नचप्रकरणविरोधः। लिंगेनप्रकरणबाधोपपत्तेः। नचश्रुतिविरोधः। श्रुतेर्विष्णावपिसावकाशत्वात्। महायोगविद्ध
रूढिसद्भावेनमुख्यत्वाच्च। निरवकाशलिंगेनसावकाशश्रुत्यादेर्बाधोपपत्तेः। अतोविष्णुरेवेदंज्योतिरितितस्यैवगुहानिहितत्व
मानंदमयत्वंचेतिसिद्धं ॥ २४ ॥ अ० १० ॥ अत्रसूत्रमेवादौपठति॥ छंदोभिधानादिति॥ लोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धगायत्री

नास्त्रोत्रहरौसमन्वयसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । श्रुत्यादिसंगतिविषयवाक्यविषयसंशयपूर्वपक्षतत्फलानिसूचयन्सूत्रंव्याचष्टे ॥ अथेति ॥ हृदयनिहितंज्योतिर्विष्णुरित्यभिहितं तच्चज्योतिश्छंदोगश्रुतौश्रूयते । अथयदतःपरोदिवोज्योतिर्दीप्यते विश्वतःपृष्ठेषुसर्वतःपृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषुलोकेष्विदंवावतद्यदिदमस्मिन्पुरुषेज्योतिरिति । एतच्चगायत्रीत्वेनपठ्यते । गायत्रीवाइदंसर्वंभूतंयदिदंकिंचवाग्वैगायत्रीवाग्वाइदंसर्वमित्युपक्रमात् । इयंचगायत्रीयदाविष्णोरन्यास्यात्तदेदंज्योतिश्चसास्यादितिगायत्रीनिर्णयोवश्यापेक्षितः । सागायत्रीविषयः । किंविष्णुरुतच्छंदोविशेषइतिसंदेहः । ज्योतिःश्रुतिर्लोकप्रसिद्धिश्चसंदेहबीजं । तत्रगायत्रीछंदोविशेषएवेतिपूर्वःपक्षः । गायत्रीशब्दस्यतत्रैवरूढत्वात् । वाग्वैगायत्रीतिवाक्त्वविधानाच्च । नचज्योतिःश्रुत्यागायत्र्यादिश्रुतिबाधः । श्रुतेःश्रुतिबाधकत्वायोगात् । नचसावकाशत्वादिनाबाध्यबाधकभावः । गायत्र्यांतेजोवैब्रह्मवर्चसंगायत्रीतिज्योतिःशब्दानतिभिन्नार्थतेजःशब्दश्रवणेनज्योतिःश्रुतेरेवसावकाशत्वात् । नचगायत्रीश्रुतिर्विष्णावनवकाशवती रूढेरभावात् । योगस्यचामुख्यवृत्तित्वात् । नचगायत्र्याभगवदधीनत्वेनतस्मिन्नेवतच्छ्रुतेर्मुख्यत्वमितिवाच्यं । गायत्र्यावेदविशेषत्वेननित्यत्वात् । नित्यस्यचपराधीनतायोगात् । तस्माद्गायत्रीनविष्णुरपितुछंदोविशेषएवततश्चेदंज्योतिरानंदमयश्चनासावितिभावः । सिद्धांतयत्सूत्रांशमनुकरोति ॥ नेति ॥ स्वपदानिवर्णयति ॥ अग्नीति ॥ अत्रगायत्रीशब्देन विष्णुरेवनिगद्यते ॥ तस्माज्ज्योतिःशब्देनापिसएवनिगद्यते । ततश्चसएवानंदमयः । नचगायत्र्यादिशब्दैरुच्यतेतदभेदविधानार्थंकिंतुगायत्र्यादिशब्दार्थगुणस्वरूपत्वेनोपासनार्थमेवेतिभावः । आदिपदेनवाचोग्रहणं । अधिकरणांतरेप्येतन्न्याय

स्यानुसंधेयत्वंचहिशब्देनसूचयति(संधेयत्वंचसूचयति) । भवेज्ज्योतिषोपिविष्णुत्वंयदिगायत्रीयंविष्णुःस्यात्तदेवकुतइत्यत आह ॥ [८।१२] तथाहीति ॥ दर्शनंश्रुतिः । एतद्गायत्र्यागानत्राणकर्तृत्वलिंगश्रवणात्तस्यचछंदस्यसंभवाद्विष्णुरेवगायत्रीततोज्योतिरपिसएवेतिभावः । आदिपदेनयावैसागायत्रीयंवावसायेयंपृथिवीत्यादेःसंग्रहः । ननुगायत्रीश्रुतेरन्यत्रनिरूढत्वात्कथंलिंगमात्रेणविष्णुत्वनिश्चयइत्यतआह ॥ [८।१२अ] सर्वेति ॥ गायत्रीश्रुतेःपौराणिकरूढ्याश्रुत्युक्तयोगेनगायत्र्याभगवदधीनत्वेनचविष्णावेवमुख्यवृत्त्यासावकाशत्वात् लिंगस्यामुख्यवृत्त्याप्यन्यत्रानवकाशात् सावकाशश्रुतेर्निरवकाशलिंगेनबाधोपपत्तेर्युक्तोलिंगमात्रेणायंनिर्णयइतिभावः । नचनित्यस्यपराधीनत्वायोगः । स्वभावजीवकर्माणिद्रव्यंकालःश्रुतिःक्रिया। यत्प्रसादादिमेसंतिनसंतियदुपेक्षयेतिनित्यानामपिभगवदधीनत्वस्यश्रौतत्वात् । अत्रदेवलोकपदाभ्यामग्निपृथिव्यादिशब्दानांच भगवत्परत्वमुच्यते ॥ २५ ॥ हेत्वंतरेणापिगायत्र्याविष्णुत्वं(साधयत्सू)समर्थयत्सूत्रमुपन्यस्यतद्गृहीतश्रुतिमेवोदाहरति ॥ [८।१३] भूतादीति ॥ सैषाचतुष्पदाषड्विधागायत्रीतिगायत्र्याःप्रागुक्तषड्विधत्वमनूद्यचतुष्पदत्वंव्यपदिश्यतत्रैवपुरुषसूक्तमंत्रःसंवादायोदाह्रियतेतदेतदृचाभ्यनूक्तंतावानस्येति । अस्यपुरुषस्यतावान्पूर्वोक्तोमहिमा नकेवलमेतावान्किंतुपुरुषःततःपूर्वोक्तादपिमहिम्नोज्यायान् । कथंसर्वाणिभूतान्यस्यैकःपादः । अस्यामृतंस्वरूपभूतंपादत्रयंदिवितिष्ठतीत्येवं । गायत्र्याभूतादिपादव्यपदेशाच्चसाविष्णुर्भवेत् भूतादिपादव्यपदेशस्यविष्णावेवोपपत्तेरन्यत्रानुपपत्तेश्चेतिभावः । ननुभूतादिपादव्यपदेशोगायत्र्यामिवविष्णावपिनोपपद्यतेतस्यापिभूतभिन्नत्वादित्यतआह ॥ [८।१४] सुवर्णमित्यादि ॥ नायंपादशब्दोमृतपादत्रयवद्भूतानाम

पिस्वरूपांशत्वाभिप्रायःकिंतुयज्ञदत्तस्यचतुर्भागबलोदेवदत्तइतिवद्भिन्नमेवविश्वंतत्पादपरिमितसामर्थ्यंपादतयोच्यते । अतो भूतपादत्वंविष्णोरुपपद्यते । तर्हिविश्वचतुष्टयसमोहरिरित्यागतमितिनमंतव्यं । यतोऽत्रपादपदेनविश्वंविष्णुसामर्थ्यैकदेशपरिमितमुच्यतेनचतुर्थांशपरिमितं । कुतएतत् । सुवर्णकोशमितिश्रुतेरेवेत्यर्थः । सौवर्णब्रह्मांडकोशंरजोगुणोपलक्षिताबादिपरिवृतंब्रह्मणःशरीरंदेवानांवसुनिधानमंजूषांमुक्तैःपूर्णांतांषडिंद्रियेषुविषयहोतुर्विष्णोरेकदेशपरिमितांआचक्षते पादपदेनपुरुषसूक्ताद्यागमाः । यतःसाचतुर्थभाग(चतुर्भाग)साम्यंनलेभेकिलेत्यर्थः । नकेवलंभूतादिपादत्वस्याविष्णावेवोपपत्तेस्तल्लिंगत्वंकिंतुपुरुषसूक्तत्वाच्च । भूतादिपादत्वस्यपुरुषसूक्तोक्तत्वेपिकुतोविष्णुलिंगत्वमित्यतआह ॥ सहीति ॥ यज्ञशब्दःकथं तन्निश्चायकइत्यतआह ॥ यज्ञइति ॥ अन्यप्रकरणेप्यन्यश्रुतिःप्रासंगिकीयंभवतु । भूतादिपादेतदभावादित्यतोऽत्रस्मृतिं चाह ॥ तस्मिन्निति ॥ किंचपुरुषसूक्तोक्तत्वंगायत्र्याविष्णुत्वएववापृथग्युक्तिःसमर्थ्यते ॥ सहीति ॥ २६ ॥ उक्तमाक्षिप्यसमादधत्सूत्रमुपन्यस्याक्षेपांशंतावद्व्याचष्टे ॥ उपदेशेति ॥ यदुक्तंगायत्रीज्योतिश्चविष्णुरितितन्नवेद्यादिगायत्रीज्योतिःप्रसंगयोरेकंवस्तूच्यते । नचैवम् । त्रिपादस्यामृतंदिवीतिगायत्र्याद्युपस्थितत्वोक्त्यापरोदिवइतिज्योतिषोदिवःपरत्वोक्त्याविरोधान्नैकंवस्त्वत्रोच्यते । अतःकथमुभयोर्विष्णुत्वाध्यवसायइत्यर्थः । सिद्धांतयत्सूत्रांशंव्याचष्टे ॥ नेति ॥ नात्र वस्तुद्वयमुच्यतेयेनोभयोर्विष्णुत्वाभावः किंतूभयत्राप्येकमेव । विवक्षाभेदेनसप्तमीपंचम्योरेकार्थत्वेनविरोधाभावात् । तथा हि । भूर्भुवःसुव(स्व)रितिलोकत्रयाभिप्रायेणलक्षयोजनोच्छ्रितांतरिक्षोपरितनश्वेतद्वीपानंतासनवैकुंठानांद्युत्वात्तद्गतरूपत्रयं

दिवीत्युच्यते । सप्तलोकापेक्षयाइंद्रसदनस्यद्युत्वाद्वैकुंठस्यदिवःपरत्वं मेरोरपिद्युत्वात्तत्परानंतासनस्यदिवःपरत्वं सूर्यमंडलस्यापिद्युत्वेनतदुत्तरश्वेतद्वीपस्यदिवःपरत्वं तत्रस्थमूर्तित्रयस्यदिवःपरत्वंचयुज्यते । अतउभयथोपदेशेऽपिविरोधाभावादुभयत्राप्येकमेवविष्ण्वाख्यंवस्तूच्यतइतिभावः । एवंपृथिव्यंतरिक्षस्वरात्मकसर्वलोकेभ्यःक्रमेणानंतासनादीनामुच्चत्वेनसर्वतःपृष्ठत्वंतथामेरुवैजयंतसत्यलोकेभ्योब्रह्मसदनेभ्यस्तेषांक्रमेणोच्चत्वाद्विश्वतःपृष्ठत्वंचज्ञातव्यं । तस्माद्गायत्रीविष्णुरेवसएवज्योतिरानंदमयश्चेतिसिद्धं ॥ २७ ॥ अ० ११ ॥ अत्रलोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धप्राणनाम्नोविष्णौसमन्वयप्रतिपादनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । श्रुत्यादिसंगतिविषयवाक्यविषयसंशयसयुक्तिकपूर्वपक्षान्दर्शयति ॥ ८।२० प्राणइति ॥ तद्वैत्वंप्राणइत्युक्तःप्राणोविष्णुरित्युक्तं ऐतरेयकेच कश्चित्ताएताइत्यारभ्यबहुषुस्थलेषुप्राणःश्रूयते । तस्यविष्णोरन्यत्वेप्राचीनोप्यन्यइतिशंकास्यादित्ययमवश्यंविचार्यः । सप्राणोऽत्रविषयः । किंविष्णुरुतान्यइतिसंदेहः । पूर्वोक्तन्यायोऽन्यत्रप्रसिद्धिश्चसंदेहबीजं । तत्रनप्राणोविष्णुःकिंतुवाय्वादिरेवेतिपूर्वःपक्षः । एतत्प्राणस्येंद्रियगणेगणितत्वात् । नचैतल्लिंगंविष्णावावकाशंलभते । उपपद्यतेचमुख्यप्राणादिषु । अतस्तेषामन्यतमस्यैतत्प्राणत्वात्प्राचीनप्राणआनंदमयोप्यन्यएवेतिभावः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ ८।२१ अतइति॥ तद्वैत्वंप्राणइतिश्रुताविवात्रापिश्रुतःप्राणोविष्णुरेव । विष्णुलिंगानांदेवतोपदेश्यत्वादीनामस्मिन्प्राणेऽनुगमादनुवृत्तेरभ्यासादित्यर्थः । तथाशब्दःसमुच्चयार्थोऽतोत्रापीत्याह ॥ ८।२२ तंदेवाःप्राणयंतेति ॥ तंप्राणंदेवाःशिष्यादिषुसम्यक्नीतवंतः। सएषोसुःसएषप्राणःसएषभूतिश्चाभूतिश्चतंभूतिरितिदेवाउपासांचक्रिरइतिप्राणस्यभूतित्वेनदेवोपास्यत्वमुच्यते । तावाएताः

सर्वाऋचःसर्वेवेदाःसर्वेघोषाएकैवव्याहृतिःप्राणएवप्राणऋचइत्येवविद्यादितितस्यसर्ववेदोक्तत्वमुच्यते । अथदेवरथस्तस्यवा गुद्धिःश्रोत्रेपक्षसीचक्षुषीयुक्तेमनःसंगृहीतातदयंप्राणोऽधितिष्ठतीतित(स्यैवदेह)स्यदेहरथत्वमुच्यते । सचासावयंचेतितदयं । तदितिरथतयोक्तंशरीरंवा । लिंगव्यत्ययोवा । लिंगेनपूर्वपक्षितेकथंतेनैवसिद्धांतइत्याशंकानुदयायलिंगबाहुल्योक्तिः । बा हुल्यस्यापिप्राबल्यहेतुत्वात् । यदाहुः । द्विविधंबलवत्त्वंचबहुत्वाच्चस्वभावतइति । ननुसैद्धांतिकलिंगतोपिपूर्वपक्षलिंगमेव बलवत् । निरवकाशत्वात् । बाहुल्येनबलवतोपिस्वभावबलिनःप्राबल्यात् । यतआहुः । तयोःस्वभावोबलवानुपजीव्यादि कश्चसइति । अतःकथंतैर्विष्णुत्वनिश्चयइत्यतोलिंगानामनन्यथासिद्धतांचस्मृत्यासाधयति ॥ विष्णुमेवेति[१।१] ॥ एकप्रकारे णप्रबलात्प्रकारद्वयेनापिप्रबलस्याधिक्येननिर्णयोपपत्तिरितिभावः । अभ्युपेत्यचेदमुदितं । यावताप्राणैःसहगणितत्वस्यांत र्यामिनिष्ठतासेत्स्यति । यदाप्रकारद्वयेनापिदुर्बललिंगस्योभयथाप्रबललिंगतोबाधसंभवेनप्राणस्यविष्णुत्वसिद्धिस्तदाकिंवाच्य मेतद्ब्रह्म ब्रह्मणोलोकोब्रह्मेमंपुरुषमुदरंब्रह्मेत्यादिनिरवकाशब्रह्मशब्दाभ्यासादितिभावेनानुगमपदंप्रकारांतरेणव्याचष्टे ॥ [१।२] ब्रह्मेति ॥ २८ ॥ उक्तमाक्षिप्यसमादधत्सूत्रंपठित्वाऽऽक्षेपांशंतावद्व्याचष्टे ॥ नेति[५।२] ॥ यदुक्तंविष्णुरयंप्राणइतितदयुक्तं । तमिंद्रउवाचऋषेप्रियंवैमेधामोपागावरंतेददामीति सहोवाच त्वामेवजानीयामितितमिंद्रउवाच प्राणोवाअहमस्म्यृषइति बृहतीसहस्रवक्तुर्विश्वामित्रस्येंद्रेणप्राणतयात्मोपदेशात् । नचायमिंद्रोपिविष्णुः । प्रसिद्धस्यैवेंद्रोवैवृत्रंहत्वेत्यादौमहाव्रतयज्ञे यजमानत्वेनप्रकृतत्वात् । नचास्योपदेशस्यसावकाशत्वंवास्ति । अतइंद्रएवायंप्राणइत्याशयः । नञध्याहारेणसिद्धांतांशं

व्याचष्टे ॥ [१।३] नेति ॥ नेंद्रोयंप्राणःकिंतुविष्णुरेव । प्रागुक्तप्रबलतमलिंगादेः । उपदेशविरोधइतिचेत् । भवेदयंविरोधोयद्यत्रें
द्रेणप्राणतयात्मोपदेशःक्रियेत । नैतदस्ति । यतोऽस्मिन्प्रकरणेस्वास्थितस्यप्राणोवाअहमस्मीतिपरमात्मत्वमुक्त्वातस्यैवप्राणा
ख्यपरमात्मनःप्राणस्त्वंप्राणःसर्वाणिभूतानीत्यादिनाबहुदेहसंबंधःसर्वगतत्वमेवेंद्रेणोक्तंविद्यतइत्यर्थः । अथवेंद्रेबहुपरमात्म
संबंधोविद्यतेतदपेक्षयैवायमुपदेशोनस्वापेक्षया । कुतः । प्राणस्त्वमित्यादिनाऽस्यप्राणस्याध्यात्मत्वेनांतर्यामित्वेनसर्वगत
तयोक्तेर्विद्यमानत्वात् । नचैतदिंद्रेजीवविशेषेयुक्तमित्यर्थः । अन्यथात्वामेवजानीयामितिज्ञातपूर्वेंद्रस्यमुनेःप्रश्नस्यैवासंभवा
त् । संभवेवाप्राणस्त्वमित्यादिपरिहारवाक्यासंगतेश्च । अस्मत्पक्षेतुतेजोबाहुल्यादिंद्रेऽन्योपिवर्तते । कोसौ विष्णुश्चेत्सच
कीदृशइत्यभिप्रायद्वयेनप्रश्नसतिकस्त्वयीतिप्रश्नस्यप्राणोवाअहमितिपरिहारः । कीदृशोऽसावित्यस्योत्तरतयोत्तरवाक्ययो
जनोपपत्तेरिति ॥ २९ ॥ नन्वत्रयदिप्राणपदेनेंद्रेणापिविष्णुरेवस्वात्मादिसर्वगततयोच्यतेतर्हिमयिप्राणइत्यादिप्रयोगःस्या
त् । विष्णावहमित्यादिरूपोपदेशायोगादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वाशास्त्रपदंसप्रमाणकंव्याचष्टे ॥ [१।४] शास्त्रेति ॥ एतत्प्रा
णस्यविष्णुत्वेपिप्राणोहमित्युपदेशोयुज्यते । यतोऽयमुपदेशोंऽतर्यामिरूपभगवदपेक्षयेतिसूत्रार्थेस्थितेंऽतर्यामिण्यप्यहमादि
प्रयोगःकथंसंभवतीत्याशंकायांस्मृतिमेवाह ॥ [१।४] तंत्त्वदिति ॥ अंतर्यामिण्यप्यहमादिशब्दप्रयोगादर्शनात्तदयोगइत्यतःसूत्रो
क्तंदृष्टांतंविवृणोति ॥ [१।५] अहमिति ॥ यथांऽतर्यामिविवक्षयावामदेवोऽहंमन्वादिशब्दान्प्रयुयुजेतथाऽयमुपदेशोयुक्तइति
भावः । नचतत्रापिविवादः । वामदेवस्यमन्वादित्वाभावात् । चैतन्यैक्यविवक्षयोक्तिरितिचेन्न । किमत्रसाक्षादैक्यमुच्यते

लक्षणयावा। नाद्यः। विरोधात्। नद्वितीयः। लक्षणायाअमुख्यत्वात्। सममेतदितिचेन्न। तत्तन्नाम्नोच्यतइतिसर्वशब्दाना
मंतर्यामिण्येवमुख्यत्वोक्तेः॥३०॥पुनरुक्तमाक्षिप्यसमादधत्सूत्रमुपन्यस्याऽऽक्षेपांशंतावद्व्याचष्टे ॥ ११६ जीवेति ॥ अथापिनात्रो
क्तप्राणोविष्णुः। एषइमंलोकमभ्यार्चत्पुरुषरूपेणयएषतपतिप्राणोवावतदभ्यार्चत्प्राणोह्येषयएषतपतितंशतंवर्षाण्यभ्यार्चत्त
स्माच्छतंवर्षाणिपुरुषायुषोभवंतीतिप्राणस्योक्तशतायुष्ट्वस्योपर्यपितावंतीत्यादिनाबहुस्थलेष्वनुसंधानात्। शतायुष्ट्वस्यजीवलिं
गत्वात्। शतायुर्वैपुरुषइत्यादिश्रुतेः। ताआहिंसंताहमुक्थमस्म्यहमुक्थमस्मीतिप्राणस्यैंद्रियैःसहकलहश्रवणात्। प्राणउदक्रा
मत्तत्प्राणउत्क्रांतेपद्यतप्राणःप्राविशत्तत्प्राणे(प्र)पन्नउदतिष्ठदित्युत्क्रमणप्रवेशादिश्रुतेः। तथाप्राणोवंशइतिस्थविरःशाकल्य
स्तद्यथा शालावंशेसर्वेऽन्येवंशाःसमाहिताःस्युरेवमस्मिन्प्राणेचक्षुःश्रोत्रंमनोवागिंद्रियाणिशरीरंसर्वआत्मासमाहितइतिसर्व
जीवेंद्रियदेहधारकत्वोक्तेश्च। प्राणसंवादादीनांचमुख्यप्राणलिंगत्वेनाथहप्राणाअहंश्रेयसिव्यूदिरेइत्यादिश्रुतिसिद्धत्वात्।
उदासीनौचतावास्तांकेशवश्चाब्जसंभवइतिविष्णोर्विवादादावौदासीन्योक्तेश्च। अतोऽत्रप्राणनिष्ठतयाजीवमुख्यप्राणलिंगस
द्भावात्तयोःप्राणत्वमितिभावः। परिहारांशंव्याचष्टे ॥ ११७ नेति ॥ विष्णुरेवायंप्राणोनजीवादि। लिंगानांतदंतर्यामिभगवद्वि
षयतयोपपत्तेः। किमर्थमंतर्यामिकथनमितिचेत्। अंतरादिभेदेनभगवदुपासनस्यत्रैविध्यादेतत्प्रकरणेतत्त्रैविध्यस्योक्तत्वाच्चे
तिभावः। अत्रोपासात्रैविध्यमुच्यतइत्यत्रकिंलिंगमित्यतआह ॥ ११८ सइति ॥ सभगवानेतमेवमस्तकसीमानंविदार्यैतयाद्वारा
सुषुम्नयाहृदयंप्राप्तइत्यंतरुपासनयोच्यते। सप्रागंतःस्थोभगवानेतंप्राप्तंपुरुषमात्मानंततमंब्रह्मापश्यदितिसर्वगतोपासनार्थ

मुच्यते । महिदासइतिबहिरुपासनार्थमुच्यते । नचवाच्यमत्रस्वरूपमात्रमुच्यतेनोपासनार्थमिति । उपासनांविनोक्तिप्रयोजनाभावात् । नहि(च)महिदासोमुनितयोच्यते । वैयर्थ्यादेव । महिदासस्यविष्णुत्वंकुतइत्यतआह ॥ **महिदासेति**[१।१।०] ॥ नन्वेकविधोपासनयाब्रह्मापरोक्षसंभवात्किमुपासात्रैविध्येनेत्यतःसूत्रशेषंव्याचष्टे ॥ **तत्त्वादिति**[१।१।०] ॥ नैकविधोपासनयासर्वेषांब्रह्मज्ञानं । अंतरादिविविधोपासनयोग्यत्वादित्यर्थः । कुतःपुरुषाणामुक्तानेकविधोपास्तियोग्यतेत्यतआह ॥ **केषांचिदिति**[१।१।०] ॥ अत्रैवविशेषप्रमाणमाह ॥ **अग्नाविति**[१।१।१] ॥ अग्नौप्रतिमास्वितिबहिरुपासनोपलक्षणं । अतोऽन्यलिंगानांतदंतर्यामिविवक्षयोपपत्तेर्विष्णुरेवायंप्राणआनंदमयश्चेतियुक्तातज्जिज्ञासेतिसिद्धं ॥ ३१ ॥ अ० १२ ॥ **इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्यश्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यस्यटीकायांजयतीर्थमुनिविरचितायांश्रीमत्तत्त्वप्रकाशिकायांप्रथमाऽ**ध्यायस्यप्रथमःपादः ॥ १ ॥

॥ इतिप्रथमाध्यायस्यप्रथमपादः ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ ॐ एतत्पादप्रतिपाद्यंदर्शयति ॥ [१।१।४] लिंगेति ॥ लिंगात्मकानामिति धर्मविशिष्टधर्मिवाचिनामित्यर्थः । अन्यत्रप्रसिद्धानामितिसंयोज्यं । वैश्वानराधिकरणेनासमन्वय सिद्धेःप्राधान्येनेत्युक्तं । अत्रलोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धाऽऽदित्यश्रुतिसहपठितसर्वगतत्वलिंगात्मकशब्दस्यपरब्रह्मणिसमन्वयप्र तिपादनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । श्रुत्यादिसंगतिंविषयसंशयौचसूचयति ॥ [१।१४] ब्रह्मेति ॥ ब्रह्मततममितिविष्णोःसर्वगतत्वमु क्तं । तदेवैतरेयकेएतंह्येवबह्वृचामहत्युक्थेमीमांसंतएतमग्नावध्वर्यवःएतंमहाव्रतेच्छंदोगाएतमस्यामेतंदिव्येतंवायावेतमाकाश एतमप्स्वेतमोषधीष्वेतंवनस्पतिष्वेतंचंद्रमस्येतंनक्षत्रेष्वेतंसर्वेषुभूतेष्वेतमेवब्रह्मेत्याचक्षतइत्याम्नायते। तद्यदिविष्णोरन्यस्यस्या त्तर्हिप्राचीनप्राणोप्यन्यएवस्यादेकप्रकरणत्वात् । अतोऽवश्यंविचार्यंभवति । तत्सर्वगतत्वंविषयः । विष्णोरन्यस्यैवेतिसंदे हः । ब्रह्मततममित्युक्तिरादित्यश्रुतिश्चसंदेहबीजमितिभावः । तत्रसयुक्तिकंपूर्वपक्षयति ॥ [१।१५] तच्चेति ॥ तत्सर्वगतत्वमादि त्यस्यैवभवेत् । तस्यैतस्यासावादित्योरसः यश्चासावादित्यस्तस्मात्पुरुषंपुरुषंप्रत्यादित्योभवतीत्यादिबह्वादित्यश्रुतेः । सूर्य आत्माजगतइतिसौरमंत्रोदाहरणाच्च । एतमस्यामितिक्षित्यादिषूक्त्वाऽऽदित्येऽस्यानुक्तत्वलिंगाच्च । अन्यथैतमादित्यइत्यु क्तिःस्यात् । सजातीयचंद्रादावुदितत्वात् । अतएवनश्रुतेरंतर्यामिविषयत्वंयुज्यते । सर्वजीवानांवाएतत्सर्वगतत्वमुच्यते । चक्षुर्मयःश्रोत्रमयश्छंदोमयोमनोमयोवाङ्मयआत्मेतितल्लिंगश्रवणात् । नचतल्लिंगमंतर्यामिविषयं । तस्यापरिच्छिन्नत्वेन सर्वेषुभूतेष्वित्युक्त्यल्पौकस्त्वायोगाच्चक्षुर्मयत्वाद्ययोगाच्च । अतोविष्णवन्यस्यैवसर्वगतत्वादन्यस्यैवप्राणत्वमानंदमयत्वंचे

तिभावः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ अंतइति ॥ सयश्चायमित्यादिनावाक्येनसर्वत्रपृथिव्यादिषूच्यमानोनारायण एव । एतमेवब्रह्मेत्याचक्षतइतिसर्वगतेब्रह्मशब्दोपदेशात् । ब्रह्मशब्दस्यचश्रुत्यादौनारायणएवप्रसिद्धत्वादित्यर्थः । तथाच श्रुतिः । यच्चकिंचिज्जगत्सर्वंदृश्यतेश्रूयतेपिवा । अंतर्बहिश्चतत्सर्वंव्याप्यनारायणःस्थितइति । अत्रसयश्चायमितिवाक्योदा हरणंपूर्वविषयवाक्यस्यानुदाहृतत्वात्कृतमशरीरत्वयुक्तिसूचनार्थंच । नहिनारायणेतरचेतनानांस्वतोऽशरीरतासंभवति॥१॥ युक्त्यंतरेणविष्णोरेवात्रोक्तसर्वगतत्वंप्रतिपादयत्सूत्रमुपन्यस्यतदुपात्तश्रुतिमेवोदाहरति ॥ विवक्षितेति ॥ सयोतोऽश्रु तोऽगतोमतोनतोदृष्टोविज्ञातोनादिष्टःश्रोतामंताद्रष्टादेष्टाघोष्टाविज्ञाताप्रज्ञातासर्वेषांभूतानामंतरपुरुषइतिसर्वगतेअश्रुतत्वा दिगुणश्रवणात् । तेषांचविष्णोरेवयोग्यत्वेनतस्मिन्नेवोपपत्तेरन्यत्रानुपपत्तेश्चविष्णुरेवायंसर्वगतइतिभावः । विवक्षिताइति वक्तुंयोग्याः । तन्वेतद्गुणानांकुतोविष्णुनिष्ठत्वमित्यतआह ॥ सहीति ॥ तेमहिम्नःपरमंतंकोपिश्रोत्रादिनानापेत्यर्थः । अत्रमुखतोऽश्रुतत्वादिकंविष्णोर्नश्रूयतइत्यतःस्पष्टश्रुतिंचाह ॥ सइति ॥ अत्रातत्वस्यादिमत्त्वेपितस्यसर्वगतत्वानतिरिक त्वेनसाध्यत्वादश्रुतत्वादीनामेवग्रहणं ॥ २ ॥ ननुयथाब्रह्मशब्दादश्रुतत्वादिलिंगैश्चविष्णुःसर्वगतइत्युच्यतेतथाऽऽदित्यश ब्दात्सर्वजीवलिंगाच्चाऽऽदित्यःसर्व(वै)जीवावाकिंनस्युरित्यतआह ॥ नचेति ॥ जीवःसर्वगतइतिशेषः । तत्रहेत्वाकांक्षा यांसूत्रमुपन्यस्यप्रतिज्ञांशस्यसंबंधभाष्येणैवव्याख्यातत्वाद्धेत्वंशमेवव्याचष्टे ॥ अनुपपत्तेरिति ॥ भवेदन्यस्यसर्वगतत्वंय द्यन्यस्मिन्नुपपद्येत । नचोपपद्यते । तथाहि । किंमिलितसर्वजीवानांसर्वगतत्वमुतप्रत्येकमुच्यते । नाद्यः । तत्कथनवैयर्थ्या

त् । स्वस्वदेहस्थितिमात्रस्यासिद्धत्वात् । नद्वितीयः । सर्वशरीरगतसुखदुःखादिप्राप्त्यैकस्यसर्वशरीरस्थत्वानुपपत्तेः । अतोऽन्यप्रापकसद्भावेपितस्यसर्वगतत्वानुपपत्तेरेवनजीवोयंसर्वगतइत्याशयः । तुशब्दएवार्थः । नचवाच्यंस्वकर्मनिर्मितमेवास्यभोगायतनमितिनभोगाव्यवस्था व्रीह्यादिगतजीवांतरवदिति । अनादितःसर्वेषांसर्वशरीरस्थत्वेकर्मभेदस्यापिसाधयितुमशक्यत्वात् । नचाऽऽदित्यस्यास्तुसर्वशरीरस्थत्वंभवदभ्युपगमादितिवाच्यं । तस्यापिब्रह्मादिसर्वशरीस्थत्वानुपपत्तेः ॥ ३ ॥ युक्त्यंतरेणजीवस्यात्रोक्तसर्वगतत्वंपराकुर्वत्सूत्रंपठित्वातदुपात्तश्रुतिमेवोदाहरति ॥ [१२१]कर्मेति ॥ अत्रोक्तसर्वगतस्यात्मानमितिकर्मत्वेनव्यपदेशाज्जीवस्यचशंसतीतिकर्तृत्वेनव्यपदेशादेकस्यांक्रियायांकर्मकर्त्रोरुत्सर्गतोभिन्नत्वनियमादत्रचाऽपवादकारणाभावाच्चनायंसर्वगतःशारीरइतिभावः । नचैकःसर्वगतोजीवःसर्वगतंजीवांतरंशंसतीतियोज्यं । सर्वगततयासर्वजीवाग्रहणापातात् । तथाप्रतीत्यभावेनक्लिष्टकल्पनत्वाच्च । आदिपदेनाऽऽत्मानंवेदेत्यस्यग्रहणम् ॥ ४ ॥ यदुक्तंब्रह्मशब्दाद्विष्णुरेवसर्वगतइति तदयुक्तं । ब्रह्मशब्दस्यजीवेष्वपिसंभवात् । नचासौजीवेऽमुख्यइतितदग्रहः । अमुख्यार्थस्यापिचक्षुर्मयत्वादिबाधेनग्रहणोपपत्तेः । नचाश्रुतत्वादिगुणानुपपत्तिः । श्रुत्वाप्येनंवेदनचैवकश्चिदितिजीवस्याप्यश्रुतत्वादिस्मरणात् । नचानुपपत्तेरित्युक्तदोषः । विष्णावपितस्यसाम्यात् । नचकर्मकर्तृव्यपदेशाच्चेत्यभिहितदोषप्राप्तिः । चक्षुर्मयत्वादिबाधकेनैकस्यैवकर्मकर्तृत्वोपपत्तेरित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यतदुपात्तश्रुतिमेवोदाहरति ॥ [१२२]शब्देति ॥ नानेनब्रह्मशब्देनजीवउच्यते । ब्रह्मशब्दस्यैतमेवेत्यवधारणाख्यविशेषवत्त्वादित्यर्थः । ब्रह्मशब्दस्यसावधारणत्वेपिकुतोनजीवेवृत्तिरित्यतआह ॥

नहीति ॥ सावधारणब्रह्मशब्दवाच्यत्वेमुख्यंब्रह्मत्वंस्यात् । नचतज्जीवस्योपपद्यतइतिभावः । विष्णावपिसावधारणब्र
ह्मशब्दश्रुतिःकुतइत्यतआह ॥ एषइति ॥ ५ ॥ स्मृतिसमाख्ययापिविष्णोरत्रोक्तसर्वगतत्वंसाधयत्सूत्रंपठित्वातांस्मृतिमुदा
हरति ॥ स्मृतेश्चेति ॥ नचवाच्यंस्मृतेरपिस्ववचनत्वेनकथंविप्रतिपन्नंप्रतिसूत्रकारस्तामुपादत्तइति तस्याःपरोक्तानुवादरूप
त्वात् । एवंसूत्राणिव्याख्यायपरकृतापव्याख्यांप्रत्याख्याति ॥ नचेति ॥ ईश्वरएवमनोमयत्वादिगुणोनजीवइतिप्रतिपा
दितेजीवेश्वरयोरैक्यात्कथमेतदित्याशंक्यकेनचिदुक्तं । नायंपारमार्थिकोभेदःकिंत्वत्रमिथ्याभूतएवसूत्रकृताविवक्षितइतित
द्भेदस्यमिथ्यात्वंनकल्प्यं । भेदमिथ्यात्वेमानाभावादित्यर्थः । जीवेशभेदोमिथ्याभेदत्वाच्चंद्रभेदवदित्यनुमानंमानमिति
चेन्न । मिथ्येत्यस्यासत्त्वाभिप्रायेऽपसिद्धांतात् । अनिर्वाच्यत्वाभिप्रायेऽप्रसिद्धविशेषणत्वात् । सत्त्वाभावसाधनेततएवास
त्त्वापत्तेः । बाध्यत्वसाधनेप्यन्यथाज्ञातस्यसम्यग्ज्ञातत्वंचेद्बाध्यत्वं तत्सिद्धसाधनं त्रिकालेस्वरूपनिषेधविषयत्वंचेदसत्त्वाप
त्तिः । प्रतीतस्येतिचेदसदपरोक्षतयाप्रतीयते । वाच्यत्वादित्यसतोपिप्रतीतिसिद्धेः । भेदाभावेभेदत्वसामान्यस्याप्यसिद्धे
श्च । व्यक्त्यभावेनसामान्यायोगात् । भेदत्वहेतोरविद्यानिवृत्तिरूपमोक्षात्मभेदेव्यभिचाराच्च । नचासावपिभेदोमिथ्येति
युक्तं मोक्षनिवृत्त्यापातात् । मिथ्याभूतस्याप्यनिवर्त्यत्वेप्रकृतभेदस्यापितथात्वंनानिष्टं । नचात्ममोक्षयोर्भेदाभावः । आ
त्मनोऽनादिनित्यतयातदभिन्नमोक्षस्यज्ञानसाध्याविद्यानिवृत्तिरूपत्वानुपपत्तेः । द्वासुपर्णेत्यादिश्रुतिविरोधाच्च । अन्यत
रचंद्रस्यैवाऽऽरोपितत्वेनाऽऽरोपितानाऽऽरोपितभेदस्यसत्यत्वाच्च । अतोनभेदमिथ्यात्वेमानमित्यलं ॥ ६ ॥ उक्तार्थमाक्षिप्य

समादधत्सूत्रंपठित्वाऽऽक्षेपांशंतावद्व्याचष्टे ॥ [१०१३] अर्भकेति ॥ यदुक्तंसर्वत्रोच्यमानोनारायणएवेति । तदयुक्तं । यथा खलुजीवप्रापकसद्भावेप्यनुपपत्त्यातस्यसर्वगतत्वाभावस्तथेश्वरप्रापकसद्भावेपिबाधकसद्भावात् । सर्वेषुभूतेष्वित्यस्याल्पस्थान स्थितिकथनात् चक्षुर्मयत्वादिरूपेणजीवलिंगकथनाच्च आदित्यश्रुतेश्च । नह्यपरिच्छिन्नस्यसर्वजीवधर्मरहितस्यभगवतोऽर्भ कौकस्त्वादिकथनंयुज्यते । अतःपक्षद्वयेपिसमसाधकबाधके नविष्णुरेवायंसर्वगतइतिपक्षपातोयुक्तइतिभावः । परिहा रांशंव्याचष्टे ॥ [१०१४] नेति ॥ नपक्षद्वयस्यापिसाम्येन विष्णोःसर्वगतत्वाभावइतियुक्तं । बाधकाभावात् । तथाहि । किमपरिच्छि न्नादिरूपस्यार्भकौकस्त्वादिकथनमप्रयोजनमयुक्तंवा । आद्यंदूषयति ॥ [१०१४] अर्भकेति ॥ अपरिच्छिन्नस्यजीवविलक्षणस्यापिहरे रर्भकौकस्त्वेनचक्षुर्मयत्वादिरूपेणचोपास्यत्वान्नतदुक्तिर्व्यर्थेतिभावः । द्वितीयेऽपिसर्वगतस्याल्पौकस्त्वंतावन्नायुक्तमित्याह ॥ [१०१५] सर्वगतत्वेऽपीति ॥ नापिजीवविलक्षणस्यचक्षुर्मयत्वाद्ययुक्तं । सर्वेंद्रियमयइतिस्मृत्यासर्वप्राणिगतेंद्रियस्वामित्वेनचक्षुर्म यत्वादेरुक्तत्वादित्याशयेनाह ॥ [१०१५] सर्वेति ॥ सर्वनामाभिधेयश्चेत्यनेनैवाऽऽदित्यशब्दस्येश्वरवाचित्वंचोक्तंभवति । नचाऽ दित्येऽनुक्तिविरोधः । सर्वप्राणिषुचास्थितःसर्वनामाभिधेयइतिस्मृत्याऽऽदित्यादिगतस्यैवाऽऽदित्यादिनामवत्त्वोक्तेः ॥ ७ ॥

पुनरुक्तमाक्षिप्यसमादधत्सूत्रमुपन्यस्याऽऽक्षेपांशंतावद्व्याचष्टे ॥ [१०१६] संभोगेति ॥ यदुक्तमेकस्यसर्वशरीरस्थत्वंसर्वसमानभो गप्राप्तेरयुक्तमितितदीश्वरपक्षेऽपिसममेव । जीवपरयोरेकशरीरस्थत्वेपरस्यापिजीवसमानभोगप्राप्तेः । नहिदह्यमानगेहगत योरन्यतरस्यैवदाहइतियुक्तं । तथाचेश्वरपक्षस्यापिदोषित्वान्नायंसर्वगतइतिभावः । परिहारांशंव्याचष्टे ॥ [१०१७] नेति ॥ नजीवे

शयोरेकशरीरस्थत्वेपिसमानभोगप्राप्तिः । ईश्वरस्यतदप्राप्तौजीवादपिसामर्थ्यवैशेष्यात् । अग्निस्तंभनवतोदाहाभाववदिति भावः । किंतत्सामर्थ्यवैशेष्यंयेनसमानभोगा(संभोगा)प्राप्तिरित्यतआह ॥ १।१।१० उक्तमिति ॥ प्राप्तपरिहारायसत्यपिसामर्थ्येप्राप्तिस्तुभवत्येव । सापिभगवतिनसंभवति । तस्यसार्वज्ञेनैष्यत्परिहारसंभवादितिभावेनसार्वज्ञोक्तिः । एवमीश्वरपक्षेविरोधाभावात् । यद्ब्रह्मशब्दस्यामुख्यार्थग्रहणं अश्रुतत्वादीनांभाक्तत्वकल्पनं समानभोगप्राप्तेःप्रतिबंधापरिहरणं कर्मकर्तृभेदन्यायस्यापवादनं तत्सर्वमपिपरास्तंभवति । तस्माज्जीवप्रापकाणांसावकाशत्वेनासाधकत्वाद्बाधकसद्भावाच्चनजीवःसर्वगतः । किंनामबाधकाभावात्साधकसद्भावाच्चविष्णुरेवेतिप्रागुक्तप्राणआनंदमयश्चसएवेतिसिद्धं ॥ ८ ॥ अ० १ ॥ अत्रलोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धादितिशब्देनसहोक्तात्तृत्वलिंगस्यहरौसमन्वयप्रतिपादनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । श्रुत्यादिसंगतिंविषयवाक्यमुदाहृत्यविषयसंशयौसयुक्तिकंपूर्वपक्षंचसूचयति ॥ १।२।१ जन्मेति ॥ जन्माद्यस्ययतइतिसूत्रेजन्मादिकारणत्वंविष्णोरुक्तम् । तन्मध्यपतितंसंहर्तृत्वापरपर्यायवाच्यमत्तृत्वंबृहदारण्यकेकस्यचिच्छ्रूयते ॥ सोऽदितिर्यद्यदसृजततत्तदत्तुंमनोध्रियतादच्च । कुतः सर्वात्रीसा सर्वमत्तीतियत्तदेवह्यदितेरदितित्वमदितित्वनिमित्तं । अन्यथातन्नस्यादिति । तच्चयदाहरेरितरस्यस्यात्तदाप्रागुक्तलक्षणस्यातिव्याप्तिप्रसंगादवश्यंनिर्णेयमेव । तदत्तृत्वंविषयः । किंविष्णोरन्यस्यवेतिसंदेहः । लक्षणसूत्रमदितिश्रुतिश्चसंदेहबीजम् । अदितेरेवतदत्तृत्वमितिपूर्वःपक्षः । तददितेरित्यदितिश्रुतेः । नचश्रुतिर्विष्णुविषयाकिंनस्यादुक्तन्यायादितिवाच्यम् । अदितित्वलिंगात् । नह्यदितिभिन्नस्यादितित्वंसंभवति । अतोनप्रागुक्तंब्रह्मलक्षणंयुक्तमितिभावः । न

न्वेतदत्तृत्वमदितेश्चेत्कथंसइतिपुल्लिंगंयुक्तंस्यादतस्तेनश्रुत्यादिबाधइत्यतआह ॥ सइति ॥ यथारमायांपुंशक्तिमत्त्वात्पुल्लिं
गप्रयोगः कूटस्थोऽक्षरउच्यते सोहंवायुंदिशांवत्संवेदेत्यादौ तथात्रापिसंभवतीतिभावः । यदाहुः । पुल्लिंगेनोच्यतेस्त्री
चपुंवच्छक्तिमतीक्वचिदिति । ननुसइतिप्रकृतसंवत्सरपरामर्शान्नैतच्चोद्यावकाशः । मैवं । सतयावाचातेनात्मनेदंसर्वमसृजते
त्युक्तस्यैवसयद्यदेवेत्यनुवादात् । तत्रचविरिंचस्यतृतीययाप्रकृतत्वाददित्याख्यमृत्योरेवप्रथमयाप्रकृतत्वात् । तथाचसोऽदि
तिःसंवत्सरेणयद्यदसृजतेतियोजनायामस्तिचोद्यावकाशः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतारयति ॥ अत्रेति ॥ विष्णुरेवात्तात्रोच्यते ।
सर्वंवाअत्तीतिचराचरस्याद्यतयाग्रहणादितिसूत्रार्थः । चराचरग्रहणेपिकुतोनादितेरत्तृत्वमित्यतआह ॥ नहीति ॥ चराचरस्ये
तिसूत्राक्षराण्यनूद्यश्रुत्यनुसारेणसर्वस्येतिव्याख्यानं । सूत्रस्यश्रुतिविसंवादप्रतीतिनिरासोऽस्यप्रयोजनं । चराचरात्तृत्वंविष्णो
रपिकुतइत्यतआह ॥ स्रष्टेति ॥ अस्वातंत्र्येणाल्पस्यभवंतिस्वातंत्र्यापेक्षयानवा । यएकोऽस्यपुरस्ताद्बभूवस्रष्टाविदंजगद्यतोब
भूव । (अथ)यश्चभुवनस्यगोप्तायंचमुक्तिप्रलययोर्भुवनंप्रविशतिसहरिर्नआयुरर्थंघृतमाहुतिरूपमस्त्वित्यर्थः । नचवाच्यंश्रुतिलिं
गाभ्यांपूर्वपक्षेकथंलिंगमात्रेणनिर्णयइति । लिंगस्योक्तरीत्यानिरवकाशत्वात् । अदितिश्रुतेर्विष्णावपिसावकाशत्वात् । लिंगस्य
चादितिशब्दवाच्यत्वमदितित्वमितिसावकाशत्वात् । सावकाशश्रुतिलिंगाभ्यांनिरवकाशलिंगमात्रस्यप्राबल्यात् ॥ ९ ॥ एवंनि
रवकाशलिंगबलात्सावकाशश्रुतिलिंगयोर्बाधोपपत्तेर्विष्णुरेवात्तेतिसिद्ध्यतिकिंपुनर्निरवकाशप्रकरणेनचेत्यर्थंप्रतिपादयत्सूत्रंप
ठित्वाव्याचष्टे ॥ प्रकरणाच्चेति ॥ नैवेहकिंचनाग्रआसीन्मृत्युनैवेदमावृतमासीदशनाययाऽशनायाहिमृत्युस्तन्मनोकुरुतात्मन्वी

स्यामिति । सोर्चन्नचरत्तस्यार्चतआपोजायंततद्यदपांशरआसीत्तत्समहन्यतसापृथिव्यभवत्तस्यामश्राम्यत्सोकामयतद्वितीयो मआत्माजायेतेति । समनसावाचं(चा)मिथुनंसमभवदशनायामृत्युस्तद्यद्रेतआसीत्ससंवत्सरोभवत्तंजातमभिव्याददात्सभाण मकरोत्सैववागभवत्सऐक्षत यदिहवाइममभिमंस्येकनीयोन्नंकरिष्यइतिसतयावाचातेनात्मनेदंसर्वमसृजतेत्यस्मिन्प्रकरणेमृत्यु मात्रावशेषाप्संवत्सरसृष्टिसंवत्सरादनोद्यमादिश्रवणादेतत्प्रकरणस्यवैष्णवत्वंज्ञायते । अतोनिरवकाशप्रकरणबलाच्चविष्णुरे वात्तेत्याशयः । नन्वप्संवत्सरसृष्ट्यादिनात्रोच्यमानेनापिकथमस्याविष्णुप्रकरणत्वनिश्चयइत्यतोप्संवत्सरसृष्ट्यादेर्विष्णुलिंगत्वा दितिभावेनतत्रस्मृतिमाह ॥ [१०।१३] नेहासीदिति ॥ तस्माद्विष्णोरेवेदमत्तृत्वमितियुक्तमेवलक्षणमितिस्थितं ॥ १० ॥ अ० २ ॥

अत्रलोकतोऽन्यत्रप्रसिद्धस्यकर्मफलभोक्तृत्वलिंगस्यविष्णौसमन्वयसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । श्रुत्यादिसंगतिंविषयवा क्योदाहरणपूर्वकंविषयंचसूचयति ॥ [१०।१६] सर्वेति ॥ संदेहप्रकारंदर्शयति ॥ [१०।१८] ताविति ॥ अत्ताचराचरग्रहणादितिसर्वात्तृत्वमेक स्यहरेरुक्तं । तन्मध्यपतितंकर्मफलात्तृत्वंपातृ(त्व)शब्दवाच्यंकाठककयोश्चित्प्रतीयते । यौसुकृतनिर्मितशरीरेहृदयगुहांप्रवि ष्टौ । तत्रापिसर्वजीवोत्तमेऽतिपूर्णेवायौप्रविष्टौसुकृतफलंभुंजानौ । तौब्रह्मविदःपंचमहायज्ञवंतोद्युपर्जन्यादिपंचाग्निविद्यानि ष्ठावा । त्रिवारकृतनाचिकेताः । छायातपौवदंतीति । तद्यदाविष्णोरन्यस्यैवस्यात्तदानतस्यसर्वात्तृत्वं यदिचान्यस्यापिभ वेत्तदालक्षणस्यातिव्याप्तिरित्यवश्यंनिर्णेयमेव । तत्कर्मफलभोक्तृत्वंविषयः । किंविष्णोरन्यस्यवेतिसंदेहः । सर्वात्तृत्वोक्तिरन्य त्रप्रसिद्धिश्चसंदेहबीजं । नपरमात्मनएवेदंकर्मफलभोक्तृत्वमुच्यतेऽपितुजीवसहितस्येतिपूर्वःपक्षः । पिबंतावितिद्विवचनश्रु

तेः । नचसर्वात्तृत्वेनतद्बाधः । श्रुतेर्निरवकाशत्वात् । कर्मबंधविधुरस्येश्वरस्यकर्मफलभोगायोगाच्च । अनश्नन्नन्यइत्यादि श्रुतेः । नचैवंजीवेशग्रहणेप्यनुपपत्तिः । जीवस्यभोक्तृत्वेनतत्सहितेश्वरेछत्रिन्यायेनभोगोपचारोपपत्तेः । नचसर्वात्तृत्वोक्ति विरोधः । कर्मफलभोगंविनापिसंहर्तृत्वमात्रेणतदुपपत्तेः । तथापिजीवेशत्वेकोहेतुः । एकस्यजीवत्वंपातृत्वान्यथानुपपत्त्या ग्राह्यं । नचद्वितीयोऽचेतनः । सजातीयग्रहणस्यैवन्याय्यत्वात् । नचद्वावपिजीवौयुक्तौ । एकस्मिन्नेवशरीरेभोक्तृजीवद्वया योगात् । अतःपातृत्वंजीवस्यैवद्वयोरप्युपचारइतिनेश्वरस्यैवसर्वात्तृत्वं । तथाचलक्षणमयुक्तमितिभावः । अथसिद्धांतयत्सू त्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ १०।१८ ऊर्ध्वंतइति ॥ यौपिबंतौप्रतीतौतौविष्णुरूपेएव । गुहाप्रविष्टत्वलिंगादित्यर्थः । विष्णूइतिवक्तव्येवि ष्णुरूपेएवेत्युक्त्याद्विवचनंद्विरूपाभिप्रायेणसावकाशमित्युक्तंभवति । ननुविष्णोःसर्वशरीरेष्वेकैकरूपेणप्रवेशात्कथंरूपद्वया भिप्रायेणापिद्विवचनोपपत्तिरित्यतःसूत्रसूचितश्रुतिमुदाहरति ॥ १०।१९ घर्मेति ॥ दीप्तौव्याप्तौभगवंतौतेजोबन्नात्मकंशरीरंविशेषे णगुहास्थानेप्राप्तौतयोःसेवांकर्तुंमातरिश्वापित्रिवृतंजगामेतिद्विरूपतयाहरेःशरीरेस्थित्युक्तेर्युक्तंरूपद्वयाभिप्रायेणद्विवचनमि तिभावः । अस्तुद्विरूपतयाविष्णुर्देहनिष्ठस्तथापितस्यकर्मफलभोगाभावान्नैतद्वाक्यप्रतिपाद्यत्वमित्यतआह ॥ १०।१९ आत्मेति ॥ तथाचगीतासु । श्रोत्रंचक्षुःस्पर्शनंचरसनंघ्राणमेवच । अधिष्ठायमनश्चायंविषयानुपसेवतइति । ननुकिमीश्वरोदुःखंसुखंवा कर्मफलंभुङ्क्तेनोभयमपि पूर्णानंदत्वादित्यतआह ॥ १०।२० शुभमिति ॥ पूर्वार्धेनाद्यपक्षमनभ्युपगमेनपरिहृत्यद्वितीयमभ्युपैति । उत्तरार्धेनतुपूर्णानंदस्याप्यचिंत्यैश्वर्यबलेनसुखभोगोपपत्तिरितिद्वितीयपक्षदूषणंपरिहरति । विष्णोर्भोक्तृत्वाभ्युपगमेऽनश्नन्न

न्यइत्यादिश्रुतिविरोधइत्यतोवाऽऽह ॥ [१०।२०] **शुभमिति** ॥ अशुभभोगाभावविषयंतद्वाक्यमितिभावः । तथाहिवाक्यशेषः । तस्येदाहुःपिप्पलंस्वाद्वग्रेतन्नोन्नशद्यःपितरंनवेदेति । ननुकथंगुहानिविष्टत्वलिंगात्पिबतोर्विष्णुत्वनिश्चयोजीवेपितद्युक्तेरित्यतआह ॥ [१०।२१] **योवेदेति** ॥ लिंगस्यजीवेसंभवेपिश्रुत्यादिप्रसिद्धमेवग्राह्यमितिभावः । इत्यादिनाप्रसिद्धंहिशब्देनदर्शयतीति । विष्णोरेवगुहानिविष्टत्व मित्यादिनावाक्येनप्रसिद्धमितीममर्थंसूत्रकारोहिशब्देनदर्शयतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ एवंनिरवकाशलिंगस्यसावकाशश्रुतितोऽपिप्राबल्याद्विष्णोर्भोक्तृत्वसंभवाच्चसएवपातेतिसिद्ध्यतिकिमुनिरवकाशश्रुत्यापीत्यर्थंप्रतिपादयत्सूत्रंपठित्वातदभिप्रेतश्रुतिमेवोदाहरति ॥ [१०।२२] **विशेषणाच्चेति** ॥ यःसेतुरितिपिबतोरेकवचनेनविशेषणात् । एकएवपाता । सचब्रह्मत्वविशेषणाच्चविष्णुरेवेतिभावः । ब्रह्मशब्दस्यभगवदेकवाचित्वंस्मारयति ॥ [१०।२३] **पृथगिति** ॥ तस्यगुणाअमितत्वतोविविच्ययतोवक्तुंनशक्यंतेऽतस्तस्मिन्ब्रह्मशब्दःप्रयुज्यते । यतोब्रह्मशब्देनसर्वगुणानांग्रहणंभवेत् । एवंसर्वगुणवाचीयतोब्रह्मशब्दएतस्माद्विष्णोरेववाचकोनान्येषांतस्यैवाऽमितगुणत्वात् । तंविनान्येषांतदभावादित्यर्थः । एवंसूत्रद्वयंव्याख्यायपरकृतापव्याख्यांनिराकरोति ॥ [११।२] **नचेति** ॥ अत्रप्रतीतौपिबंतौकिंबुद्धिजीवौजीवेश्वरौवेतिसंदेहेबुद्धिजीवाविति प्राप्तेसिद्धांतितं । जीवेश्वरावेतौभवतोऽन्यतरस्यपातृत्वेनजीवत्वेसिद्धेद्वितीयस्यचेतनतयैवभाव्यत्वात् । अस्यगोर्द्वितीयोऽन्वेष्टव्यइत्यादौसजातीयग्रहणस्यैवलोकेदर्शनादितिव्याख्यानमयुक्तं । समन्वयासंगतत्वात् । नह्यस्मिन्नध्यायेजीवेसमन्वयोऽभिधीयतेयेनजीवेश्वरावेताविति साधनंसंगतंस्यादतोनासौव्याख्यायुक्तेतिभावः । नचछायातपत्वविशेषणादेतत्कल्प्यं ।

विद्वदविदुषोःसुखदुःखकारणत्वेनतदुपपत्तेः । नहिछायातपशब्दौविद्याविद्यावद्वाचकौ । किंचपिबतोर्बुद्धिजीवत्वेकिंछिन्नं
किंवाजीवेश्वरत्वेलब्धं । परेणापिजीवेतदभ्युपगमात् । ईश्वरेसमन्वयसिद्धिरितिचेन्न । ईश्वरेलिंगस्यौपचारिकत्वाभ्युपग
मात् । एवंचजीवएवसमन्वयःसाधितःस्यात् ततश्चकिंपूर्वपक्षिणाऽपराद्धं । तेनापिपातृत्वस्यबुद्धौलाक्षणिकत्वाभ्युपगमा
त् । नात्रजीवेसमन्वयकथनमसंगतंजीवेशभेदस्यासत्यत्वादित्यतआह ॥ सत्यइति ॥ सत्यंसत्याआरुवण्योदोषिभिर्भंजनी
यः । यथासत्यभेदौतथैवज्ञातेनतेनसत्येनकारणेन । अतोहरिरेवसुकृतफलभोक्तेतिनतस्यसर्वात्तृत्वलक्षणायोगइतिस्थितं ॥
॥ १२ ॥ अ० ३ ॥ अत्राग्निश्रुतिसाहित्येनान्यत्रप्रसिद्धस्यचक्षुरंतस्थत्वलिंगस्यपरब्रह्मणिसमन्वयसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसं
गतिः । श्रुत्यादिसंगतिंविषयवाक्यंविषयसंशयौसयुक्तिकंपूर्वपक्षंचदर्शयति ॥ आदित्यइति ॥ यश्चासावादित्यइत्यानंद
मयस्यादित्यस्थत्वमुक्तम् । ततश्चार्थादक्षिस्थत्वमप्युक्तम् । तदक्षिस्थत्वंछंदोगश्रुतौकस्यचित्प्रतीयते । यएषोंऽतरक्षणिपुरु
षोदृश्यतेएषआत्मेतिहोवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति । तच्चयद्यन्यस्यस्यात्तदाऽऽदित्यस्थत्वमानंदमयत्वंचान्यस्यैवप्रसज्येते
त्यवश्यंनिर्णेयमेव । तदक्षिस्थत्वंविषयः । विष्णोरग्नेर्वेतिसंदेहः । यश्चासावादित्येइत्युक्तिरग्निश्रुतिश्चसंदेहबीजं । यएषोंतर
क्षणीतिवाक्येऽग्नेरेवाक्षिस्थत्वेनोच्यतइतिपूर्वःपक्षः । यतोयएषआदित्येपुरुषःसोहमस्मिसएवाहमस्मीत्यग्नेरेवादित्यस्थत्वमु
च्यतेऽतएव । नचवाच्यमग्नेरादित्यस्थत्वेपिकुतोऽक्षिस्थत्वमिति । आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणीप्राविशदितिश्रुतेरक्ष्यादित्ययो
रेकविधत्वादादित्यस्थितत्वेनाग्नेरक्षिस्थत्वसिद्धेः । एतस्मिन्प्रकरणेऽथहाग्नयःसमूदिरेगार्हपत्योनुशशासेत्यादिबह्वग्निश्रुतिस

द्भावाच्च । नचवाच्यमग्नेरादित्यस्थत्वकथनमौपचारिकंकिंनस्यात् । यश्चासावादित्यइतिश्रुतिविरोधादिति । सोहमस्मिसए
वाहमस्मीत्यभ्यासात् । अभ्यासस्यचसमाख्यातोबलवत्त्वात् । नचवि ष्णुग्रहणेऽपूर्वतयाभ्यासस्यापिबाधः । सयएतदेवंवि
द्वानुपास्तेऽपहतेपापकृत्यांलोकीभवतिसर्वमायुरेतीत्यर्थवादात् । अर्थवादस्यचापूर्वतायाःप्राबल्यात् । अतोऽक्ष्यादित्यस्थो
ऽग्निरेवेतिसएवानंदमयोपीतिभावः । नकेवलमग्नेरक्षिस्थत्वसिद्धावानंदमयत्वप्राप्तिःकिंतुयद्विष्णुज्ञानादेवमोक्षइतिमतंतदपि
बाधितंस्यादित्याह ॥ [१।१।७] अंतइति ॥ यतोऽग्निरक्षिस्थोऽतस्तज्ज्ञानान्मोक्षोऽपिभवेत् । तद्यथेतितज्ज्ञानात्सर्वपापाश्लेषोक्तेः । त
ज्ज्ञानात्सर्वपापाश्लेषेचमोक्षस्यापितदन्यथाऽनुपपत्त्यैवोपपत्तेरित्यर्थः । अत्राऽऽदित्यस्थत्वलिंगस्यापिविष्णौसमन्वयसिद्ध्य
र्थंवक्रसंगत्याऽधिकरणारंभइतिज्ञातव्यं । अग्नीनामितिबहुवचनमादिपदद्वयंचबह्वग्निश्रुतिसूचनायप्रयुक्तं । सिद्धांतयत्सूत्र
मवतार्यव्याचष्टे ॥ [१।१।८] अंतइति ॥ विष्णुरेवचक्षुरंतरः । एतदमृतमभयमित्यमृतत्वाभयत्वोक्तेः । अमृतत्वादेश्चविष्णावेवोपप
त्तेः । त्रिपादस्यामृतंदिवि अभयंतितीर्षतांपारमितिश्रुतेः । नचाग्नेरमृतत्वाद्युपपद्यते । परिह्येनंम्रियंतेविद्युद्वृष्टिश्चंद्रमाआ
दित्योग्निः भीषास्मादग्निश्चेंद्रश्चेत्यादिश्रुतेरितिभावः । यदेवंनिरवकाशत्वानेकत्वाभ्यांबलवल्लिंगबलाच्चक्षुरंतःस्थस्यविष्णुत्व
निश्चयः किमुतदोभयथापिबलवच्छ्रुतितोऽपीतिभावेनसूत्रांशंप्रकारांतरेणव्याचष्टे ॥ [१।१।९] ब्रह्मेति ॥ नन्वेवंबलवच्छ्रुतिलिंगबला
द्विष्णुरेवचेदक्षिस्थस्तदादित्यस्थोपिसएवस्यात् तर्हिसोहमस्मिसएवाहमस्मीतिश्रुतेःकागतिरित्यतआह ॥ [१।१।१०] सोहमिति ॥ अंत
र्यामिण्यहमादिशब्दवृत्तिंसारयति ॥ [१।१।१०] अंतर्यामिणमिति ॥ एवंश्रुतेःसावकाशत्वेनतदनुयायिनोरभ्यासार्थवादयोरपिसु

तरांसावकाशत्वं ॥ १३ ॥ युक्त्यंतरेणविष्णोश्चक्षुरंतस्थत्वंसाधयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [११।११] स्थानादीति ॥ अत्राक्षिस्थ पुरुषसंबंधादक्ष्णोरसंगत्वाख्यशक्तिर्व्यपदिश्यते तद्यदस्मिन्सर्पिर्वोदकंवेति । एतंसंयद्वामइत्याचक्षतएतंहिसर्वाणिवामान्य भिसंयंति । एषउएववामनिरेषहिसर्वाणिवामानिनयतिएषउएवभामनिरेषहिसर्वेषुलोकेषुभातीतिचक्षुरंतस्थस्यसंयद्वामत्वा दिस्वरूपशक्तिश्चोच्यते । एतदुभयबलाच्चक्षुरंतस्थोविष्णुरेवेत्यर्थः । यस्मादयंपुरुषोऽक्षणिविद्यतेतत्तस्मादस्मिंश्चक्षुषिय दिसर्पिर्वोदकंवाकश्चित्सिंचतितर्हिवर्त्मनीप्रत्येवगच्छतिनचक्षुःस्पृशतीत्यर्थः । एतल्लिंगद्वयसद्भावेपिकुतोऽक्षिस्थस्यविष्णुत्व निश्चयइत्यतआह ॥ [११।१२] तस्येति ॥ एतदितिस्वसंबंधेनाक्ष्णोरसंगत्वापादकत्वं । कुतएतत्तस्यलिंगमितितत्राह ॥ [११।१२] सइति ॥ यद्यस्माद्यस्यप्रभावात् । इदंचक्षुषीतिसमस्तं ॥ १४ ॥ प्रकरणबलाच्चचक्षुरंतस्थत्वंविष्णोःप्रतिपादयत्सूत्रमुपन्यस्यतदुपात्त श्रुतिमेवोदाहरति ॥ [११।१५] सुखेति ॥ अत्रोपक्रमेप्राणोब्रह्मेतिमुख्यप्राणस्याखिलजीवेभ्यःपूर्णत्वमुक्त्वाकंब्रह्मखंब्रह्मेतिसुख संविदोरपिपूर्णत्वमुच्यते । तथाचास्यप्रकरणस्योपक्रमेपूर्णसुखाभिधानादेववैष्णवत्वंसिद्ध्यतिकिमुतपूर्णज्ञानाभिधानादपि ततःप्रकरणबलाच्चचक्षुरंतस्थोविष्णुरेवेतिभावः । उपक्रमेपूर्णसुखसंविदभिधानेपिकुतोऽस्यप्रकरणस्यवैष्णवत्वमित्यतआह ॥ [११।१५] विज्ञानमिति ॥ पूर्णानंदसंवित्त्वस्यब्रह्मलक्षणत्वादुपक्रमेतदभिधानेब्रह्मैवोपक्रांतंस्यादितिभावः । श्रौतमपिविज्ञानादि पदंपूर्णज्ञानादिवाचि । ननुसकलचेतनानामपिपूर्णानंदत्वात्कथमेतद्विष्णुलक्षणमित्यतआह ॥ [११।१६] लक्षणमिति ॥ अन्ये षामापेक्षिकमेवपूर्णसुखत्वंनब्रह्मवन्निरवधिकमितिभावः । नन्वग्न्यादिसुखस्यापेक्षिकतयापिपूर्णत्वसद्भावात्तेषांकिंनस्यादि

१७।११
त्यतआह ॥ नचेति ॥ मुख्येनिरवधिकपूर्णत्वेसतिसंभवति नामुख्यमापेक्षिकंपूर्णत्वंयुज्यतइत्यर्थः । नचोपक्रमेप्राणस्यापि
श्रुतत्वेन(प्राकरणिकत्वं)प्रकरणित्वम्। श्रुतिलिंगादिबाधकसद्भावात् ॥ १५ ॥ नैवमुपक्रमेप्यक्षिस्थप्रकरणस्यवैष्णवत्वंयुक्तं ।
प्राणोब्रह्मकमितिविद्यांयएषआदित्येपुरुषइत्यादि(त्य)विद्यांचोक्त्वाअग्निभिरुपकोसलैषासोम्यतेऽस्मद्विद्याऽऽत्मविद्याचेत्यु
क्तत्वेनाद्यविद्यायाविष्णुविषयत्वस्य द्वितीयविद्यायाअग्निविषयत्वस्यैवयुक्तत्वादक्षिस्थविद्यायाश्चादित्यस्थविद्ययैकार्थत्वात्।
नचोपक्रमविरोधः । ह्वयाम्यग्निमित्यादाविवोपपत्तेः। नचास्मद्विद्येत्यंतर्यामिविषयतयायोज्यं तथासत्यात्मविद्येतिपृथगुक्त्य
योगात् । तस्मादग्निविषयत्वमेवचक्षुरंतस्थविद्यायाइत्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वातदुपात्तश्रुतिमेवोदाहरति ॥ श्रुतेति ॥ नैत
११।१७
द्विद्यायाअग्निविषयत्वंयुक्तमपितुविष्णुविषयत्वमेव । अथयदु चैवास्मिञ्छव्यंकर्मकुर्वंति यदु चनाऽर्चिषमेवाभिसंविशत्यर्चिषो
हरन्हआपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षडुदङ्ङेतिमासांस्तान्मासेभ्यःसंवत्सरंसंवत्सरादादित्यमादित्याच्चंद्रमसंचंद्रमसो
विद्युतंतत्पुरुषोमानवःसएनान्ब्रह्मगमयतीतिश्रुतैतद्विद्यानांब्रह्मगत्यभिधानादितिभावः। श्रुतपदंमनननिदिध्यासनोपलक्षकं।
कगतिरितिब्रह्मगतिः। कंब्रह्मेतिप्रकृतत्वात्।केनवायुनागतिरितिवा।कोवायुरितिशब्दितइत्यभिधानात्। अथवाश्रुतोपनिषदमु
पकोसलंप्रत्येतद्विद्याफलत्वेनकगत्यभिधानादिति । नचवाच्यमत्रकगतिकथनमेवश्रूयतेनतद्विद्याफलत्वेनेति । सर्वेषुलोकेषु
भातियएवंवेदेतिफलश्रुतिसामीप्यात् । अन्यथाअसंगतेश्च । अस्त्वेतद्विद्यायांब्रह्मप्राप्तिःफलंतथापिकुतोनाग्निविषयत्वमित्य
११।१८
तआह॥नहीति ॥ यदीयमग्निविद्यातर्ह्येतद्विद्ययाऽग्निप्राप्तिरेवफलत्वेनोच्येतनब्रह्मप्राप्तिः। देवान्देवयजोयांतिमद्भक्तायांति

मामपीत्यादेरन्यविद्यायाऽन्यगतेरयुक्तत्वात्। अतोब्रह्मप्राप्तिफलैतद्विद्यायाब्रह्मपरत्वमेवेतिभावः। नचास्मद्विद्येत्युक्तिविरोधः। तस्यअंतर्यामिविषयत्वोपपत्तेः। श्रुतेरपिनिरवकाशत्वोपपत्तेःप्राबल्यात्। नचात्मविद्येतिपृथगुक्तिविरोधः। तस्याःसर्वगतात्मविद्यात्वाभिधायकत्वात्। तस्यैवब्रह्मत्वात्॥१६॥ एवमुपपत्त्यादियुक्तिभिर्विष्णोरक्षिस्थत्वंप्रतिपाद्यविपक्षेबाधकेनापि समर्थयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे॥ ११।१८ अनवस्थितेरिति॥नायंचक्षुरंतस्थोऽग्निर्भवेत्। अस्यतत्तत्प्रेरकत्वेनतत्तच्चक्षुस्थितेरभिप्रेतत्वात्। नचाग्नेरन्यप्रेरकत्वंयुक्तं। जीवत्वात्।जीवस्यतस्यजीवांतरनियामकत्वेतस्यापिजीवांतरंनियामकमित्यनवस्थानात्। पूर्वपूर्वचेष्टासिद्धावुत्तरोत्तरचेष्टासिद्धिरितिमूलक्षतेः। अभ्युपगम्य(पेत्य)चेदमुदितं अग्नेरपिप्रेर्येणसहजीवत्वसाम्यात्प्रेरणासंभवाच्चेत्यर्थः। जीवप्रेरकाग्नेःस्वातंत्र्याभ्युपगमान्नानवस्थेत्यतआह॥ ११।१९ नियमेति ॥ अग्नेःस्वतंत्रत्वेजीवांतरस्यापितत्स्यात्। अन्यथाऽग्नेरपितन्नस्यात् जीवत्वसाम्येप्यग्नेरेवस्वातंत्र्यंनान्येषामितिनियमेप्रमाणाभावात्। अतोऽग्नेःस्वातंत्र्यायोगात्सुस्थैवानवस्थेतिभावः। अस्त्वग्नेरस्वातंत्र्यंतथापितत्प्रेरकस्येश्वरस्यस्वातंत्र्यसंभवान्नानवस्थेत्यतआह॥ ११।१९ अनीश्वरेति ॥ त्वयेश्वरानभ्युपगमान्नैवमनवस्थापरिहारइत्यर्थः। ईश्वराभ्युपगमेसएवाक्षिस्थतयायुक्त्यादिप्राप्तःकिमपोद्यते। ननुजीवत्वसाम्येपिनीचोच्चभाववन्नियम्यनियामकभावसंभवःकिंनस्यादित्यतोवाऽऽह॥ ११।२० नियमेति ॥ नियामकविशेषेप्रमाणाभावान्नदृष्टांतमात्रेणनियम्यनियामकभावसंभवइतिभावः। ननुभवताप्यग्न्यादिजीवानांजीवांतरनियामकत्वाभ्युपगमात्कथंतदसंभवइत्यतोवाऽऽह॥ अनीश्वरेति॥ यथासतिराज्ञिमंडलेशेप्रजानांतच्छक्त्यानियम्यनियामकभावःसंभवतिनत्वराजकेलोके तथाऽस्मत्पक्षेजीवाना

मीश्वरशक्त्याजीवांतरनियामकत्वमुपपद्यतेनपरपक्षे। परमेश्वरानंगीकारादितिभावः । तस्माद्विष्णुरेवाक्ष्यादित्यस्थो(त्यादिस्थो) दिव्यदृष्टिगोचरोऽतःसएवानंदमयस्तज्ज्ञानादेवमोक्षइतिसिद्धं ॥१७॥अ०४॥ अत्रपृथिव्यादिशरीरत्वलिंगसाहित्येनान्यप्रसिद्धांतर्यामित्वलिंगस्यविष्णौसमन्वयप्रतिपादनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः। विषयवाक्योदाहरणपूर्वकंविषयंदर्शयति ॥ [११।२०] यद्दृति॥श्रुत्यादिसंगतिंदर्शयति॥ [११।२१] तत्रेति॥एतदमृतमभयमित्यक्षिस्थपुरुषस्यामृतत्वमुक्तं।तत्काण्वमाध्यंदिनश्रुत्योरंतर्यामिणःकस्यचिच्छ्रूयते एषतआत्मांतर्याम्यमृतइति सचांतर्यामीयदिविष्णोरितरःस्यात्तदाऽमृतत्वंचान्यनिष्ठंनाक्षिस्थस्यविष्णुत्वसाधकंस्यादित्यवश्यनिर्णेतव्यएव। तदंतर्यामित्वमत्रविषयः । किंविष्णोरन्यस्यवेतिसंदेहः । अमृतत्वंपृथिव्यादिशरीरत्वंचसंदेहबीजमितिभावः। सयुक्तिकंपूर्वपक्षयति ॥ [११।२१] सचेति ॥ सोंऽतर्यामीप्रकृतिर्भवेत् । यस्यपृथिवीशरीरंयस्यापःशरीरमित्यादिनांऽतर्यामिणःपृथिव्यादिशरीरत्वस्यश्रवणात्। तस्यचप्रकृतावुपपत्तेः शरीरशब्दस्यस्वरूपेऽपिप्रयोगात्। प्रकृतेश्चपृथिव्यादिसर्वात्मकत्वात् । नचयःपृथिव्यांतिष्ठन्नित्यादेरनुपपत्तिः । व्याप्तंकार्येषुकारणमित्यादिनाकारणस्यकार्यस्थत्वोक्तेः। पृथिवीयमयतीत्येतदप्युपचारेणनेतव्यं। पृथिव्यादिजीवस्यैवतदंतर्यामित्वं । पृथिव्यादिशरीरत्वादेस्तस्मिन्नतिसुघटत्वादितिभावः। ननुयथाप्रकृत्यादिलिंगेनतेषामंतर्यामित्वंतथाऽमृतत्वलिंगेनविष्णोःकिंनस्यादित्यतआह॥ [११।२२] नहीति ॥ विद्यमानेपिविष्णुलिंगेनतस्यांतर्यामित्वं । पृथिव्यादिशरीरत्वस्यकयापिविधयाऽवकाशाभावात् । तस्यपृथिव्यादिभिन्नत्वचिच्छरीरत्वोररीकारेणपृथिव्यादिशरीरत्वानंगीकारात् । अमृतत्वस्यचकथंचित्प्रकृत्यादावपिसावकाशत्वात् । सावकाशस्यचनिरवकाशे

नबाधोपपत्तेः । अतोऽंतर्यामीनविष्णुरपितुप्रकृत्यादयएवेतिनामृतत्वमक्षिस्थस्यविष्णुत्वसाधकमितिभावः । सिद्धांतयत्सूत्र
मवतार्यव्याचष्टे ॥ ११।२२ अंतइति ॥ अंतर्यामीविष्णुरेव । अंतर्यामिणःपृथिव्याद्यविदितत्वतदंतरत्वाख्यधर्मव्यपदेशात् । अवि
दितत्वादेश्चविष्णुधर्मत्वात् । नचवाच्यंपृथिव्यादीनांजडत्वेनतदज्ञेयत्वंसर्वस्यापिसंभवतीति । पृथिव्यादीनामधिदैवत्वेनज
डत्वाभावादितिभावः । चक्षुरादीनांजडत्वेप्यत्रोक्तस्यैवतत्रकथनान्नविरोधः । अविदितत्वादेःकुतोविष्णुधर्मत्वमित्यतआह ॥
१।२।२ सहीति ॥ नचपृथिव्यादिजीवा[illegible]विदितत्वंप्रकृतेःपृथिव्यादिजीवस्यवोपपद्यते ॥ १८ ॥ एवंनिरवकाशलिंगेनविष्णोरं
तर्यामित्वंसमर्थ्ययदुक्तंप्रकृतेरंतर्यामित्वमितितदपाकुर्वत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ १।२।३ नचेति ॥ स्मार्तंकापिलस्मृतौपृथिव्याद्या
त्मकतयोक्तंप्रधानंनांतर्यामिअविदितत्वाद्यनन्यथासिद्धविष्णुधर्मवत्त्रिगुणत्वोपादानत्वादिप्रधानधर्मोक्त्यभावादित्यर्थः ।
चशब्दोविष्णुरेवांतर्यामीनतुप्रधानमितितुशब्दार्थः ॥ १९ ॥ यज्जीवोंऽतर्यामीत्युक्तंतदपिसंसारित्वाद्यतद्धर्माभिलापादिना
निरस्तमपिविशेषयुक्त्यापराकुर्वत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ १।२।४ शारीरश्चेति ॥ चशब्दान्नञःसमाकर्षः । आत्मनोऽंतरइतिमा
ध्यंदिनाः विज्ञानादंतरइतिकाण्वाश्चजीवमंतर्यामिणःसकाशाद्भेदेनाधीयते हियस्मादतोनशारीरश्चांतर्यामीत्यर्थः । आत्मनः
सकाशादंतरोविविक्तः । विज्ञानपदेनशारीरःकुतइतिचेत् । उदाहृतश्रुतिसमाख्यानादेव । ननुविष्णावसंभाव्यमानपृथि
व्यादिशरीरत्वस्यप्रधानादिधर्मस्यात्रोक्तेःकथंविष्णोरंतर्यामित्वंकथंचप्रधानादिधर्मानभिलापइत्यतआह ॥ १।२।७ शीर्यतइति ॥
यद्यपिविष्णौनोक्तप्रकारद्वयेनपृथिव्यादिशरीरत्वोपपत्तिस्तथापियोगवृत्त्यातस्मिन्पृथिव्यादिशरीरत्वव्यपदेशोपपत्तेर्नतद्धि

रोधोविष्णवंतर्यामित्वस्यनाप्यतद्धर्माभिलापोक्तेर्विरोधइतिभावः । यद्यपियोगाद्रूढेःप्राबल्यंतथापिनिरवकाशाविदितत्वादि लिंगबलेनयोगांगीकारोयुज्यते । अतोंतर्यामीविष्णुरेवेतिसएवामृतोऽक्षिस्थश्चेतिसिद्धं ॥ २० ॥ अ० ५ ॥ अत्राऽक्षरशब्द साहित्येनान्यत्रप्रसिद्धादृश्यत्वादिलिंगानांब्रह्मणिसमन्वयप्रतिपादनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । श्रुत्यादिसंगतिंविषयवाक्यो दाहरणेनविषयसंशयौसयुक्तिकंपूर्वपक्षंचसूचयति ॥ [१।२।१८] अदृश्यत्वादीति ॥ अदृश्येऽनात्म्यइत्यानंदमयस्यादृश्यत्वादिगु णाउक्ताः तेचाथर्वणेकस्यचिदक्षरस्योच्यंते । अथपराययातदक्षरमधिगम्यतेयत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रंतदपा णिपादंनित्यंविभुंसर्वगतंसुसूक्ष्मंतदव्ययंयद्भूतयोनिंपरिपश्यंतिधीराः । यथोर्णनाभिःसृजतेगृह्णतेचयथापृथिव्यामोषधयः संभवंति । यथासतःपुरुषात्केशलोमानितथाक्षरात्संभवतीहविश्वमिति । तेषांचविष्णवन्यनिष्ठत्वेप्रागुक्तानंदमयत्वंचान्य स्यैवस्यादित्यवश्यंनिर्णेतव्यता । तददृश्यत्वादिलिंगजातमत्रविषयः । विष्णोरन्यस्यवेतिसंदेहः । आनंदमयेश्रुतत्वमक्ष रशब्दश्चसंदेहबीजं । नविष्णोरदृश्यत्वादीतितावत्पूर्वःपक्षः । अदृश्यत्वादिगुणकेऽक्षरात्संभवतीहविश्वमित्यक्षरशब्दश्रव णात् । तस्यचविष्णौनिरवकाशत्वात् । यतोऽस्मादप्यक्षरादुत्तरवाक्येपरःप्रतीयते । दिव्योह्यमूर्तःपुरुषःसबाह्याभ्यंतरो ह्यजः । अप्राणोह्यमनाःशुभ्रोह्यक्षरात्परतःपरइति । नहिविष्णोरपिपरोऽस्तीत्यतोनविष्णुरदृश्यत्वादिगुणकइतिनानंदम योपीतिभावः । सिद्धांतयत्सूत्रंतावदवतारयति ॥ [१।२।११] अंतइति ॥ अदृश्यत्वादिकंनविष्णोश्चेत्तर्हिवाक्यस्यानिर्विषयतयाऽप्रा माण्यंस्यादित्यतःपूर्वपक्षंविशदयति ॥ [१।२।११] पृथिव्यादीति ॥ अदृश्यत्वादिकंजडप्रकृतेर्भवेत् । अस्यपृथिव्यादिदृष्टांतेनोपादा

नतयाजगत्कारणत्वोक्तेः । नचायंकारणत्वमात्रेदृष्टांतइतिवाच्यं । इत्यतोवाक्यादनंतरमक्षरात्परतःपरइतितस्मात्परतःपरा
भिधानात् । चेतनप्रकृतेर्वाऽदृश्यत्वादिकं । तस्यामक्षरशब्दस्यस्मृतिसिद्धत्वात् । नचासौशब्दःपरमात्मन्यपिसंभवतीति
वाच्यम् । तत्परतःपराभिधानात् । तच्चतस्यामक्षरात्परतःपरइतिसामानाधिकरण्येनोपपन्नं । विकारित्वेनजगत्कारणत्ववचनं
तस्याविकाराभिमानित्वाद्युज्यते। हिरण्यगर्भस्यवाऽदृश्यत्वादिकं। सब्रह्मविद्यामित्यादिब्रह्मशब्दात्। नचब्रह्मशब्दोविष्णौमु
ख्यइतितद्ग्रहणं। तत्परतःपराभिधानात्।रुद्रस्यवैतददृश्यत्वादिलिंगजातं। कर्तारमीशमितीशशब्दश्रवणात्।नचेशशब्दोवि
ष्णावपिसंभवतीतितद्ग्रहः । तत्परतःपराभिधानादेवेतिभावः । एवंप्राप्तंपूर्वपक्षंप्रतिक्षेप्तुंसूत्रंव्याचष्टे॥ १२।१५ तमेवमिति ॥ अदृश्य
त्वादिगुणकोविष्णुरेव । अथपरायतदक्षरमधिगम्यतइत्यदृश्यत्वादिगुणकस्यपरविद्याविषयत्वोक्तेः। परविद्याविषयत्वस्य
चश्रुतिस्मृतिभिर्विष्णुधर्मत्वेनावगतत्वादित्यर्थः । तमेवमितिश्रुतौमोक्षसाधनविद्याविषयत्वोक्त्याविष्णोःपरविद्याविषयत्व
मुक्तंभवति । मोक्षसाधनविद्यायाःपरविद्यात्वात् । तत्कर्मेतिस्मृतौचसैवपरविद्याययाहरेर्ज्ञानंभवतीतितस्यपरविद्याविषयत्व
मुच्यते। द्वेविद्येइत्यत्रचयदावेदाद्यन्यविषयतयायोज्यतेतदातस्याऽपरविद्यात्वं यदापुनरेतैःसहरिर्वेद्योभवतितदापरविद्यात्व
मितिहरेःपरविद्याविषयत्वमुच्यते। तदुक्तं ऋगाद्याअपराविद्यायदाविष्णोर्नवाचकाः । ताएवपरमाविद्यायदाविष्णोस्तुवाच
काइति ॥२१॥ यदुक्तंप्रकृतिविरिंचयोरदृश्यत्वादिगुणकत्वमितितदर्थान्निराकृतमपिविशेषयुक्त्यापराकुर्वत्सूत्रंपठित्वाव्याच
१२।१६
ष्टे ॥ विशेषणेति ॥ तपसाचीयतेब्रह्मेत्यत्राज्ञानप्रतीतौतन्निरासाययस्यज्ञानमयंतपइत्युक्तार्थेहेतुतयाऽदृश्यत्वादिगुणकस्य

सार्वज्ञविशेषणोक्तेर्नाचेतनप्रकृतेरदृश्यत्वादिगुणकत्वं । तस्मादक्षरादेतद्ब्रह्मचतुर्मुखाख्यंजायतइतिविरिंचस्यतज्जन्यतयात स्माद्भेदव्यपदेशात् नासावप्यदृश्यत्वादिगुणकइत्यर्थः । ज्ञानवेदनयोःसामान्यविशेषतयार्थांतरत्वं । विद्लृलाभेविदोत्पत्ता वित्यतोवा । नविष्णोरदृश्यत्वादिगुणकत्वं । परतःपराभिधानेनाक्षरशब्दस्यविष्णौनिरवकाशत्वादित्यतःसूत्रखंडस्यार्थांतर माह ॥ १।२।१७ अपरमिति ॥ भवेदक्षरश्रुतेर्विष्णाववकाशाभावोयद्यक्षरात्परतःपरइत्यत्रप्रकृताक्षरमवधीकृत्यकस्यचित्परत्वमुच्येत । नैतदस्ति किंतुप्रकृताक्षरस्यैवाक्षरात्परतःपरत्वविशेषणमुच्यते । नचाक्षरस्याक्षरात्परतःपरत्वंविरुद्धमितिवाच्यम् । त्र्यक्षराभिधानादक्षरांतरादस्याक्षरस्यपरत्वोपपत्तेरितिभावः । ईशशब्दाददृश्यत्वादिगुणकोरुद्रइत्यस्योत्तरतयापिसूत्रशेषं व्याचष्टे ॥ १।२।१९ जुष्टमिति ॥ अस्याक्षरस्यान्यमीशमितिप्रसिद्धेशाद्रुद्राद्भेदव्यपदेशान्नरुद्रोऽदृश्यत्वादिगुणकइत्यर्थः । यदपि पृथिव्यादिदृष्टांतेनजगत्कारणत्ववचनंतत्कारणत्वमात्रतात्पर्यं । ब्रह्माक्षरेशशब्दास्तुविष्णावेवमुख्याः । बाधकाभावस्योक्तत्वात् ॥२२॥ युक्त्यंतरेणविष्णोरेवादृश्यत्वादिगुणकत्वंसाधयत्सूत्रमुपन्यस्यतदुपात्तश्रुतिमेवोदाहरति ॥ १।२।२० रूपेति ॥ द्रष्टाजीवो यदारुक्मवर्णंहिरण्यगर्भंकारणंजगत्कर्तारंपश्यतितदाऽसौविद्वाननिष्टंपुण्यंपापंचविहायनिर्लेपःपूर्णानंदत्वादिसाम्यंप्राप्नोतीत्यदृश्यत्वादिगुणकस्यरुग्मरूपोपन्यासाच्चासौविष्णुरेवेत्यर्थः । ननुब्रह्मादीनामपिरूपसद्भावात्कुतोरूपोपन्यासेनास्यविष्णुत्व निश्चयइत्यतआह ॥ १।२।२१ एकइति ॥ विश्वोवायुर्विमिश्राण्येतेभ्योऽभ्यचीक्लृपत् । व्यमिश्रयदितिमानुषादौविशेषेणमिश्रीचकारेत्यर्थः । सएतानिव्यमिश्रयत् विमिश्राणिचैतेभ्योभ्यचीक्लृपदितिवा । तस्यहैतस्येत्यादेरेवात्रोपयुक्तत्वेप्येतान्येतेभ्यइत्यस्यार्थप्र

तीत्यर्थमन्यांशोदाहरणं तस्माद्विष्णोरेवादृश्यत्वादिगुणकत्वमितिसएवानंदमयइतिसिद्धं ॥२३॥ अ० ६ ॥ अत्रलोकतोऽन्य
त्रप्रसिद्धवैश्वानरनाम्नःपाचकत्वाद्यनेकलिंगसमन्वयसिद्धयेब्रह्मणिसमन्वयप्रतिपादनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । श्रुत्यादिसं
गतिंविषयवाक्योदाहरणपूर्वकंविषयादिकंचसूचयति ॥ [१।३।२] अदृश्यत्वादीति ॥ गताधिकरणेऽदृश्यत्वादिगुणाविष्णोरुक्तास्ते
षुसर्वगतत्वंचोक्तंनित्यंविभुंसर्वगतमिति । तददृश्यत्वादिगुणेषूक्तंसर्वगतत्वंचछंदोगश्रुतावभिविमानपदेनवैश्वानरस्योक्तं ।
अभितोविगतंमानंमर्यादायस्येति । मानंज्ञानंलयश्चैवमर्यादाचापिकथ्यतइत्यभिधानात् । तस्यचवैश्वानरस्यविष्णोरितर
त्वेसर्वगतत्वमप्यन्यस्यप्रसज्येतेत्यवश्यनिर्णेयत्वं सवैश्वानरोविषयः । किंविष्णुरन्योवेतिसंशयः । सर्वगतत्वमन्यत्रप्रसिद्धि
श्चसंदेहबीजं । नायंवैश्वानरोविष्णुःकिंत्वग्निदेवता तेजोभूतंवास्यादितिपूर्वःपक्षः । वैश्वानरश्रुतेः । नचवाच्यंसर्वगतत्व
लिंगाद्वैश्वानरोविष्णुरिति । लिंगस्यश्रुतितोदुर्बलत्वात् । नचलिंगस्यानिरवकाशत्वेनप्राबल्याच्छ्रुतिबाधकत्वमितिमंतव्यं ।
श्रुतेरपिप्रसिद्धितोनिरवकाशत्वात् । श्रुतेर्विष्णुविषयत्वेऽग्न्यादिविषयतयालोकप्रसिद्धिबाधात् वैदिकविद्याभेदव्यवहार
विरोधाच्च । नहिवैश्वानरश्रुतेरग्न्यादिविषयत्वाभावेव्यवहारस्यगत्यंतरमस्ति । अतःप्रसिद्धिलिंगयोरुभयोरपिनिरवकाशत्वे
नवैश्वानरश्रुतेरग्नाविष्णवोःसाधारण्यमेवस्यान्नतुलिंगेनविष्णुपरतानिश्चयः । अतोनवैश्वानरोविष्णुरितिनसर्वगतत्वंतस्येति
भावः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ [१।३।३] अतइति ॥ अयंवैश्वानरोविष्णुरेव । आत्मानंवैश्वानरमित्यात्मशब्दात् । नचोक्त
रीत्यासाधारणवैश्वानरश्रुतिसद्भावादनिर्णयइतिवाच्यं । साधारणस्यापिवैश्वानरशब्दस्याऽऽत्मशब्दःपरेविष्णौनान्यत्रक्वचि

दिष्यतइत्यादौविष्णावेवप्रसिद्धत्वेनान्यत्रानवकाशात्मशब्दसामानाधिकरण्येनविष्णुपरत्वस्यसंभवात् । प्रसिद्ध्यादेरन्यथा पिसिद्ध्यासावकाशत्वस्यवक्ष्यमाणत्वादितिभावः ॥ २४ ॥ नन्वात्मशब्दस्यामुख्यवृत्तिमभ्युपेत्याग्न्यादीनामेववैश्वानरत्वंकिं नस्यादित्याशंकांपरिहर्तुंहेत्वंतरेणवैश्वानरस्यविष्णुत्वंनिश्चाययत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [१।३।१५] स्मर्यमाणमिति ॥ अहंवैश्वानरो भूत्वेतिस्मृत्युक्तंविष्णोर्वैश्वानरत्वमत्रवैश्वानरविद्यायामपिसगीतोक्तोभगवानेववैश्वानरपदेनोच्यतइत्यस्यार्थस्यानुमापकंभव ति । स्मृतौविष्णोर्वैश्वानरत्वोक्तेर्वैश्वानरविद्यायामप्यसावुच्यतइतिभावः । स्मृत्युक्तवैश्वानरस्यविष्णुत्वेप्यत्रोक्तस्यकुतोविष्णु त्वमित्यतआह ॥ [१।३।१६] समाख्यानादिति ॥ समाख्यानयुक्तिर्नसूत्रितेत्यतआह ॥ [१।३।१६] इतीति ॥ अनेनेतिस्मर्यमाणमित्यन्वयः सूचितोभवति ॥ २५ ॥ वैश्वानरस्यविष्णुत्वमाक्षिप्यसमादधत्सूत्रमुपन्यस्याऽऽक्षेपांशंतावद्व्याचष्टे ॥ [१।३।१६] शब्दादिभ्यइति ॥ यदुक्तमात्मशब्दविशेषणात्समाख्यानाच्चवैश्वानरस्यविष्णुत्वनिश्चयइति तदयुक्तम् । यथाखलुवैश्वानरस्यविष्णुत्वनिश्चायका त्मशब्दादिविद्यतेतथाग्नित्वनिश्चायकस्यापिविद्यमानत्वात् । तथाहि । वैश्वानरशब्दस्यात्मशब्दसमानाधिकृतत्ववदग्निशब्द समानाधिकृतत्वंचश्रूयते अयमग्निरितिबृहदारण्यकेवैश्वानरमित्यस्यामृचिच । तथाग्निलिंगंचवैश्वानरेहोमाधिकरणत्वंगार्ह पत्याद्यंगत्वंचश्रूयतेवैश्वानरेतद्धुतमित्यादौ । तथावैश्वानरेपाचकत्वाख्यमग्निकर्मचश्रूयते अयमग्निर्वैश्वानरोयोयमंतःपुरुषे येनेदमन्नंपच्यतेयदिदमद्यतइतिबृहदारण्यके । तद्यद्भक्तमितिछांदोग्येच । तस्माद्वैश्वानरस्यविष्णुत्वज्ञापकवदग्नित्वज्ञाप कस्यापिसत्वान्नविष्णुरेवायमितिनिश्चयोयुज्यतइत्यर्थः । अत्रसर्ववैश्वानरविद्यानांविचार्यत्वात्तत्तद्वाक्योद्धारोयुक्तएव समा

ख्यारूपेणवा । मूर्धानंदिवइतिमंत्रार्थः । दिवःकारणभूतमूर्धानंपृथिव्याःकारणभूतपादंजनानांसम्यग्ज्ञानायाभिव्यक्तंस
र्वज्ञमखंडेशमत्त्यन्नंजनानांपातारंवैश्वानरमग्निंदेवाःस्वाऽस्यतयाऽकुर्वन्निति । गतिसाधनत्वादरतिःपादः । ऋतायजातमि
तिसमाख्यानात्सप्तमीतादर्थ्ये । अन्नंथमितिहिश्रुतिः । अग्निर्देवानांमुखमितिच । वैश्वानरेतद्धुतंभवतीतिवाक्यार्थएवंवि
द्यद्यपिचंडालायोच्छिष्टंप्रयच्छेदात्मनिहैवास्यतद्वैश्वानरेहुतंस्यादितिवाक्यादवगंतव्यः । भक्तमन्नं । परिहारसूत्रांशंव्याचष्टे॥
१३।१० नेति ॥ उभयत्रश्रुत्यादिसाम्याद्वैश्वानरस्यविष्णुत्वनिश्चयायोगइतिनयुक्तं । उभयत्रश्रुत्यादिसाम्येपिसावकाशत्वनिरवकाश
त्वबलान्निश्चयोपपत्तेः । तत्रयदग्निनामलिंगंकर्मचवैश्वानरेश्रूयतेतद्विष्णौसावकाशं । अथहेममात्मानमित्यग्न्यादिनामलिंग
कर्मवत्त्वेनविष्णोरुपासनोपदेशात् । नचात्मशब्दादेरन्यत्रास्त्यवकाशः । अतोनिरवकाशेनसावकाशबाधोपपत्तेर्युज्यतेवैश्वान
रस्यविष्णुत्वनिश्चयइतिभावः । नचवाच्यमुपासनार्थमुक्तत्वादेवयोषितमग्निंध्यायीतेत्यादाविवाऽसत्त्वं । नाविद्यमानंब्रुवते
वेदाध्यातुंनवैदिकाइत्यादिवचनात् । वाक्यांतरस्याविरोधेनयोर्थःस्थाप्यतेतदर्थत्वाच्च । विश्वंपूर्णं । आरात्समीपेस्वहृदये ।
प्रथमेतिशब्दोविधिसमाप्तौ । द्वितीयस्येत्युपासीतेत्यन्वयः । प्रकरणबलाच्चवैश्वानरस्यविष्णुत्वनिश्चयोभवतीत्याह ॥ अ
१३।१२ नात्तत्वादिति ॥ कोनआत्माकिंब्रह्मेतिविचारपूर्वकंवैश्वानरविद्यायाआरभ्याधीतत्वेनविष्णुप्रकरणत्वाच्चवैश्वानरोविष्णु
रेवेतिनिश्चयोभवति । अनात्तत्वादितिवचनेनविष्णोरन्येषामात्मत्वाद्यसंभवादित्यर्थः । श्रुतिसमाख्ययाच्चवैश्वानरस्यवि
ष्णुत्वमुपपादयति ॥ १३।१४ चंद्रमाइति ॥ यःपुरुषाख्योविष्णुःपुरुषसूक्तेशीर्ष्णोद्यौःसमवर्तत चक्षोःसूर्योअजायत प्राणाद्वायुर

जायत पद्भ्यांभूमिरित्यादिनावाक्येनद्युभ्वादिजनकशीर्षादिमानभिहितस्तद्विधमेवात्रवैश्वानरंचाधीयतेछंदोगामूर्धैवसुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपःप्राणःपृथग्वर्त्मापृथिव्येवपादावित्यादिनावाक्येन। अतःपुरुषसूक्तसमाख्ययापिविष्णुरेववैश्वानरइत्यर्थः। ननुपुरुषसूक्तस्यविष्णुपरत्वेभवेत्तत्समाख्ययैतद्विद्यायाविष्णुपरत्वंतदेवकुतइत्यतआह ॥ [१।२।१५] चशब्देनेति ॥ विष्णुपरत्वंपुरुषसूक्तस्य (प्र)सिद्धमितिसूचयतीत्यर्थः । अपिपदेनैवोभयसमुच्चयसिद्धेर्नान्यत्रोपक्षीणश्चशब्दः । किंतद्वेदादीत्यतस्तदुदाहरति ॥ [१।२।१६] तथाचेति ॥ श्रुतेःप्रथमप्रतिज्ञानेपितस्याःपुरुषसूक्तमुपन्यस्यविष्णुपरतयाव्याख्यात्र्याःसाक्षात्प्रतिज्ञातार्थासाधकत्वान्नप्रथममुदाहरणं । प्रतिज्ञात्वाधिक्यक्रमाभिप्राया । परोविलक्षणः । आदिपदेनसर्वतःपौरुषेसूक्तेगुणाविष्णोरुदीरिताइतिब्रह्मतर्कादिग्रहणं । ननुपुरुषसूक्तेद्युभ्वादिजनकशीर्षादिमत्त्वंपुरुषस्योच्यते वैश्वानरविद्यायांपुनर्वैश्वानरस्यतदभेदोतोविरुद्धार्थत्वान्नेयंसमाख्येत्यतआह ॥ [१।२।१९] यस्मादिति ॥ वैश्वानरांगानांसूर्याद्यभेदोक्तावपिनपुरुषसूक्तवैश्वानरविद्ययोर्विरोधः। अभेदोक्तेरपितज्जन्यजनकभावविवक्षावत्त्वादितिभावः॥ २६ ॥ ननुवैश्वानरशब्दस्यदेवताभूतयोःप्रसिद्धत्वादत्राप्यसौतत्परःकिंनस्यादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [१।२।२१] अतएवेति ॥ यद्यपिवैश्वानरशब्दोऽन्यत्रप्रसिद्धस्तथापिनात्रतेनान्यदभिधीयते । आत्मशब्दादिहेतोरेव तस्यचान्यत्रनिरवकाशत्वादितिभावः । अत्राग्न्यादिग्रहणंविद्यांतरोपलक्षणार्थं ॥२७॥ नन्वग्न्यादिशब्दानामग्न्यादिवाचित्वाभावेब्रह्मैकवाचित्वेचप्रसिद्धिविरोधःस्यात्। तस्याःकारणांतराभावात्। अतःप्रसिद्ध्यन्यथानुपपत्त्याऽन्येषांवाच्यत्वमित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [१।२।२२] साक्षादिति ॥ यद्यप्यग्न्यादिशब्दाना

ग्न्यादिवाचकाःकिंतुब्रह्मवाचकाएव तथापिनप्रसिद्धिविरोधः । अनन्ययोगेनब्रह्मवाचकैरपितैर्ज्ञानिनोहानादिसिद्ध्यर्थम न्यत्राग्न्यादौव्यवहरंति । तदन्येतुज्ञानाभावादेवेत्यभ्युपगमात् । एवमभ्युपगमेचप्रसिद्धेरन्यथोपपत्तिसिद्धेर्नतद्विरोधइति जैमिनिराचार्योवक्तीत्यर्थः । ननुजैमिन्यादिमतानांभगवन्मताविरोधित्वेजैमिन्यादिग्रहणवैयर्थ्याद्विरोधित्वेचकथंविरुद्धरा द्धांतेनपरिहारइत्यआह ॥ [१४।२] व्यासेति ॥ जैमिन्यादिमतानांनव्यासमतविरोधस्तथापितन्मतैकदेशोररीकाराभिप्रायेणजैमि न्यादिग्रहणोपपत्तिरितिभावः । चित्तस्थिताकाशादिति चित्तस्थितज्ञानाख्याकाशात् । बहुवचनंवक्ष्यमाणमतविवक्षया ॥ २८ ॥ ननुलौकिकप्रसिद्धेरज्ञानादिमूलत्वेनान्यथोपपत्तावपिवैदिकाग्न्यादिसूक्तविद्यादिप्रसिद्ध्यन्यथानुपपत्त्याग्न्यादीनां वाच्यत्वंस्यात् । तत्राज्ञानादिमूलत्वकल्पनाऽयोगेनान्यथोपपत्त्यभावात् । नापिव्यवहारार्थत्वेनान्यथोपपत्तिरनादित्वादि त्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ [१४।३] अभिव्यक्तेरिति ॥ नवैदिकाग्न्यादिसूक्तादिप्रसिद्ध्यन्यथानुपपत्त्यान्येषांसूक्तादि प्रतिपाद्यत्वं । तत्रतत्रसूक्तादौपरब्रह्मणएवप्रतिपाद्यत्वेऽग्न्यादीनामप्रतिपाद्यत्वेप्यग्न्यादिसूक्तादिभिर्ब्रह्मोपास्ताग्न्यादिष्वेव स्वेच्छयाब्रह्मणोऽभिव्यक्तिनियमात्तदभिप्रायेणप्रसिद्धेरुपपत्तेरित्याश्मरथ्याचार्योवक्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥ प्रकारांतरेणसूक्तादि नियमस्यान्यथोपपत्तिंवदत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [१४।४] अनुस्मृतेरिति ॥ विष्णोरेवाग्न्यादिविद्याप्रतिपाद्यत्वेपितस्यतत्तत्सू (क्तोपास)क्ताद्युपासकैरग्न्यादिष्वेवप्रतिपत्तव्यत्वाभिप्रायेणाग्न्यादिसूक्तादिनियमोपपत्तेर्नतदन्यथानुपपत्त्याऽन्येषांवाच्यत्वं वाच्यमितिबादरिराचार्योवक्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥ रीत्यंतरेणसूक्तादिनियमस्यान्यथोपपत्तिंकथयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥

[१।४।१५] संपत्तेरिति ॥ अग्न्यादिसूक्तादिषुपरब्रह्मणएवप्रतिपाद्यत्वेप्यग्न्यादिसूक्तादिभिरग्न्यादौभगवदुपास्तावग्न्यादिप्राप्त्यभिप्राये णसूक्तादिनियमोपपत्तेर्नतदन्यथानुपपत्त्यान्येषांवाच्यत्वंमंतव्यमितिजैमिनिराचार्योमन्यतइत्यर्थः । जैमिनिमतंकिमर्थं पुनरुच्यतेइतिमंदाशंकानिवृत्त्यर्थंलौकिकव्यवहारेसाक्षाद्ब्रह्मवाचकत्वेपिशब्दानामविरोधंवदन्जैमिनिःसूक्तादिव्यवहारस्या ग्न्यादिप्राप्त्याऽन्यथोपपत्तिंवर्णयतीत्युक्तं । नन्वग्न्यादिषुभगवदुपास्तावग्न्यादिप्राप्तिर्भवतीत्येतत्कुतइत्यतःसूत्रसूचितांश्रुति मुदाहरति ॥ [१।४।१६] तामिति ॥ तदेवभवतिप्राप्नुवंति । अत्रव्यवहारस्योपचरितत्वांगीकारेप्रागुक्तैवानुपपत्तिः ॥ ३१ ॥ यदुक्त मग्न्यादिसूक्तादिभिर्ब्रह्मोपासकस्याग्न्यादिप्राप्तिरितितच्छ्रुत्युक्तमपिनयुक्तं । मद्भक्तायांतिमामपीत्यादेरन्योपासकस्यान्यप्रा प्तेरयोगात् । श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्चेत्यादौतदनभ्युपगमाच्चेतिभावेनाशंक्यतत्परिहारतयासूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ [१।४।१७] न हीति ॥ नविष्णूपासकस्याग्न्यादिप्राप्त्युक्तिरयुक्ता। अग्न्यादिप्राप्तिपदेनतदंतर्गतभगवत्प्राप्तेर्विवक्षितत्वात् । यतोग्न्यादावपि विष्णुमामनंतिश्रुतयइतिभावः । चशब्दःशंकाव्यावर्तकः । अतोयंवैश्वानरोविष्णुरेवेतितस्यैवसर्वगतत्वमितिसिद्धं ॥ ३२ ॥ अ० ७ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्यब्रह्मसूत्रभाष्यस्यटीकायांतत्त्वप्रकाशिकायांजय तीर्थमुनिविरचितायांप्रथमाध्यायस्यद्वितीयःपादः ॥ २ ॥

॥ इतिप्रथमाध्यायस्यद्वितीयपादः ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ ॐ ॥ एतत्पादप्रतिपाद्यंदर्शयति ॥ [१४।१०] तत्रचेति ॥
हरौतदितरत्रचश्रुत्यादिप्रसिद्धनामलिंगात्मकशब्दानांविष्णवेकवाचित्वंप्रबलहेतुभिःप्रतिपादयत्यस्मिन्पादेसूत्रकारइत्यर्थः ।
चशब्दौमिथःसमुच्चयार्थौ । देवताद्यधिकरणव्यावृत्त्यर्थंप्रायेणेति । (अ) तत्र रुद्रोवावलोकाधारः वायुनावैगौ
तमसूत्रेणायंचलोकःपरश्चलोकःसर्वाणिभूतानिसंदृब्धानिभवंति आकाशएवतदोतंचप्रोतंच सर्वेवाएतेप्राणाश्चप्राणिनश्चदे
वाश्चदिव्यानिचलोकाश्चलोकिनश्चअलोकश्चालोकिनश्चविष्णावेवोताश्चप्रोताश्चेत्यादिनोभयत्रप्रसिद्धद्युभ्वाद्यायतनत्वलिंगस्य
भगवतिसमन्वयप्रतिपादनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । श्रुत्यादिसंगतिंविषयवाक्यमुदाहृत्यविषयसंशयसयुक्तिकपूर्वपक्षान्द
र्शयति ॥ [१४।१०] विष्णोरिति ॥ अदृश्यत्वादिगुणकाक्षरस्यविष्णोःपरविद्याविषयत्वमुक्तं । तत्परविद्याविषयत्वमाथर्व
णेयस्मिन्द्यौरित्युक्तस्यद्युभ्वाद्यायतनस्योच्यते । तमेवैकंजानथआत्मानमन्यावाचोविमुंचथामृतस्यैषसेतुरिति । सचय
दिविष्णोरितरःस्यात्तदापरविद्याविषयत्वमन्यस्यप्रसज्ज्येतेत्यवश्यंनिर्णयः । तद्द्युभ्वाद्यायतनत्वंविषयः । तत्किंविष्णो
रन्येषांवेतिसंदेहः । उक्तसाधारण्यमेवसंदेहबीजं । द्युभ्वाद्यायतनत्वंरुद्रप्रधानजीववायूनामितिपूर्वःपक्षः । अत्रोक्त
प्राणाधारत्वस्यप्राणानांग्रंथिरसिप्राणेश्वरइत्यादिनारुद्रेप्रतीतेः । तथाद्युभ्वंतरिक्षायतनत्वस्यचरुद्रोवावलोकाधारइतित
स्मिन्नुक्तत्वात् । मनआयतनत्वंचतस्मिन्मनोवैरुद्रओतंचप्रोतंचेतिप्रतीयते । नचैतच्छ्रुतीनांविष्णुविषयत्वं । अंत
कःकृत्तिवासाःपिनाकीत्यादिरुद्रलिंगात् । दृष्टफलविधायकरुद्रवाक्यदृष्टांतेनतत्सर्वाश्रयत्वप्रतिपादकवाक्यप्रामाण्यानुमा

नेनचतस्यसर्वाश्रयत्वसिद्धेः । द्युभ्वादीनांप्रकृतिकार्यत्वात्तदाश्रयत्वंप्रकृतेर्युक्तं । यद्भूतंचभवच्चभविष्यच्चेत्याचक्षतेआ काशएवतदोतंचप्रोतंचेतिश्रुतेश्च पूर्ववत्प्रकृतेःसर्वाश्रयत्वाभिधायककापिलागमप्रामाण्यानुमानाच्च । अराइवरथनाभौसंह तायत्रनाड्यःसएषोंतश्चरतेबहुधाजायमानइतिद्युभ्वाद्यायतनेजीवलिंगश्रवणाज्जीवस्यतद्युक्तं । तस्यजीवत्वादेवप्राणित्वप्रसिद्धे श्च । विषयभूतलोकाधारत्वस्यवायुनावैगोतमसूत्रेणेतिवायौश्रुतिसिद्धत्वात्तस्यद्युभ्वाद्यायतनत्वंयुक्तं । तस्यप्राणाधारत्व प्रसिद्धेश्च । विष्णोर्द्युभ्वाद्यायतनत्वप्रसिद्धावपिनासावत्रोच्यते । बहुधाजन्मबाधात् । परविद्याविषयत्वलिंगाद्विष्णुरिति चेन्न । जीवेशाभेदेनब्रह्मगतलिंगस्यापिजीवेसंभवात् । नचतथाबहुधाजन्मसंभवति । कारणगतस्यैवकार्येसंभवात् । अतः परविद्याविषयोद्युभ्वाद्याश्रयोविष्णोरितरएवेतितस्यैवादृश्यत्वादिगुणकत्वमितिभावः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ [१४।१३] अंतइति ॥ द्युभ्वाद्यायतनेस्वशब्दपर्यायात्मशब्दश्रवणाद्द्युभ्वाद्यायतनंविष्णुरेवेत्यर्थः । आत्मशब्दादपिकुतोविष्णुरित्यत आह ॥ [१४।१४] आत्मेति ॥ १ ॥ ननुविष्णौमुख्योप्यात्मशब्दोजीवलिंगबलादमुख्यार्थःकिंनस्यात् । तथाचनविष्णोर्द्युभ्वाद्याय तनत्वमित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यतदुपात्तश्रुतिमेवोदाहरति ॥ [१४।१५] मुक्तेति ॥ नात्मशब्दस्यामुख्यार्थत्वंपरिकल्प्यद्यु भ्वाद्यायतनत्वमन्यत्रनेतुंशक्यं । द्युभ्वाद्यायतनस्यमुक्तप्राप्यत्वोक्तेर्विष्णुत्वनिश्चयादित्यर्थः । अमृतस्येतिजातावेकवचनं । मुक्तप्राप्यत्वंकुतोविष्णुत्वनिश्चायकमित्यतआह ॥ [१४।१६] ब्रह्मविदिति ॥ पराणांमुक्तानामयनमाश्रयः । एतद्वाक्यैरस्तुविष्णो मुक्तप्राप्यत्वंतदन्यस्यापिकिंनस्यादित्यतआह ॥ [१४।१७] बहुनेति ॥ २ ॥ ननुप्रागुक्तरीत्यारुद्रप्रकृत्योःकिंनस्याद्द्युभ्वाद्यायतन

त्वमित्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ [१४।१८] नानुमानमिति ॥ प्रागुक्तानुमानसिद्धप्रामाण्येपाशुपताद्यागमेसर्वाश्रयत्वेन (परिकल्पिते) कल्पितेरुद्रप्रधानेअत्रप्रकरणेसर्वाधारतयाप्रतिपाद्येनभवतः । तच्छ्रुतिलिंगाद्यभावादितिभावः । आगमप्रामाण्यसाधकानुमानंतुफलविसंवादिरुद्रादिवाक्यदृष्टांतेनविप्रतिपन्नवाक्याप्रामाण्यसाधनसंभावत् प्रतिपक्षग्रस्तमतिप्रसंगदुष्टंचेत्युपेक्ष्यं । अभाषितंप्रधानंकिंसंयोज्यतइतिचेन्न । नप्रकृतिजीवावभिधीयेतेइत्यन्यत्रोक्तत्वात् । नचप्रकृतिपदेनापिरुद्रः । पृथगुभयग्रहणेबाधकाभावात् । नन्वत्ररुद्रादिज्ञापकाभावेऽपिश्रुत्यंतरेप्राणानांग्रंथिरसिरुद्रइत्याद्युक्तेर्द्युभ्वाद्यायतनत्वंरुद्रादेः किंनस्यादित्यतआह ॥ [१४।१९] सइति ॥ श्रुत्यंतरोक्तमपिद्युभ्वाद्यायतनत्वंविष्णोरेव । नचरुद्रादिश्रुतिलिंगविरोधः । श्रुतिबलेनरुद्रादिश्रुतेरंतकत्वादिलिंगस्यचविष्ण्वेकनिष्ठत्वादितिभावः । ननुरुद्रादिशब्दानांविष्णुपरत्वंकिंयोगेनरूढ्यावा । नाद्यः । योगस्यदौर्बल्यात् । नद्वितीयः । तदभावात् । उभयत्ररूढिसद्भावेपुनर्निश्चयायोगात् । नहिश्रुत्यंतरेविष्णुलिंगाद्यस्तीत्यतआह ॥ [१४।२०] ब्रह्मांडेचेति ॥ रुद्रादिशब्दानांविष्णौयोगमुक्त्वावेदेषुसपुराणेषुगीयतइतिविद्वद्रूढिकथनाद्रूढिमात्रान्महायोगिविद्वद्रूढ्योःप्राबल्याद्युक्तःश्रुत्यंतरेपिविष्णोःप्रतिपाद्यत्वनिश्चयइतिभावः । ननुयदिरुद्रादिशब्दानांविष्णुपरत्वमुक्त्वाश्रुतीनामनिर्णायकत्वमुच्यतेतर्हिंनारायणादिनाम्नांरुद्रादिपरत्वेनारायणंमहाज्ञेयमित्यादिश्रुतीनामनिर्णायकत्वंस्यादित्यतआह ॥ [१५।२] वामनेचेति ॥ भगवन्नामत्वाविशेषाद्रुद्रादिनामवन्नारायणादिनाम्नामपिरुद्रादौवृत्तिःकिंनस्यादित्यतआह ॥ [१५।३०,२२] स्कांदेचेति ॥ यद्येवंरुद्रादिशब्दाविष्ण्वेकपरास्तर्हिंकिमुच्यतेभस्मधरोग्रत्वादीनांतच्छब्दत्वं । विष्णुदत्तत्वाभिप्रायेणेतिचेत्तर्हिरु

द्रादिशब्दाअपितादृशाइतिनकथंतैर्निर्णयइत्यतआह ॥ [१५।४] चतुर्मुखइति ॥ ३ ॥ उक्तप्राप्त्याजीववायूकिमत्रवाच्यौनस्याता मित्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ [१५।५] प्राणभृच्चेति ॥ चशब्दात्प्रागुक्तहेतूनांनञश्चसमाकर्षः । आत्मशब्दो मुक्तोपसृप्यत्व मतच्छब्द स्तत्प्रापकश्रुतीनांविष्णुपरत्व मित्युक्तहेतवः । ननुवायुनावैगोतमेत्यादिश्रुतेर्विष्णुपरत्वेनवायुसाधकत्वाभावेपिबहुधाजन्मलिंगेनजीवोऽत्रवाच्यःकिंनस्यादित्यतआह ॥ [१५।६] अजायमानइति ॥ ४ ॥ ननुकिंजीवलिंगस्यविष्णुपरत्वप्रतिपादनायासेन जीवस्यैवद्युभ्वाद्यायतनत्वंकिंनस्यात् । नचोक्तहेतुविरोधः । जीवेशाभेदाभिप्रायेणजीवेप्यात्मशब्दाद्युक्तिसंभवादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ [१५।६] भेदेति ॥ नैक्याभिप्रायेणजीवएवात्मशब्दादिप्रयोगोऽत्रेतिवाच्यं । अत्रैवान्यमीशमितिजीवेशभेदव्यपदेशादित्यर्थः ॥ ५ ॥ नन्वत्रजीवस्यकस्माच्चिदीशादन्यत्वमुच्यतेनपरमात्मनोतोनतयोर्भेदइत्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [१५।७] प्रकरणादिति ॥ नात्रजीवपरमात्मभेदोक्त्यभावः । ईशशब्देनैवपरमात्मोक्तेः । तदेवकुतः । द्वेविद्येवेदितव्येइतिपरविद्याविषयवस्तुनोत्रारभ्याधीतत्वेनास्यविष्णुप्रकरणत्वादितिभावः ॥६॥ नजीवेशाभेदोत्रप्रकरणेविवक्षितइत्येतमर्थंहेत्वंतरेणसाधयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [१५।८] स्थितीति ॥ संयुक्तौसखायौद्वौसुपर्णरूपौजीवेशौदेहाख्यंपिप्पलमालिलिंगतुः । तयोःसुपर्णयोर्मध्येऽन्योजीवोऽश्वत्थफलरूपंदेहजनितकर्मफलमस्वाद्वेवस्वादुत्वेनात्ति अन्यईश्वरस्तदनश्नन्नभितःप्रकाशतेनतुस्वस्थित्यैतदपेक्षतइतिजीवेशयोःकर्मफलोपजीवनतद्रहितावस्थानाभ्यामुक्ताभ्यांचनैक्यंवाच्यमित्यर्थः । अत्रश्रुतिक्रमोल्लंघनमीश्वरस्यप्राधान्यज्ञापनार्थं । स्थितिपदस्याल्पाक्षरत्वाच्च । व्यावहारिकभेदःश्रोतोच्यत

इतिचेत् । व्यावहारिकइतिसत्योमिथ्यावा । आद्येकिमनिष्टं । नद्वितीयः। मिथ्याभिधायकत्वेऽतत्त्वावेदकत्वेनश्रुतेरप्रामा ण्यापातात् । तत्त्वावेदकत्वलक्षणप्रामाण्याभावेपिव्यावहारिकंतदस्तीतिचेन्न । तत्त्वाविषयत्वेप्रामाण्यवाचोयुक्तेरयुक्तत्वात् । मिथ्याभेदानुवादित्वान्नदोषइतिचेन्न । वैयर्थ्यात् । निषेधायेतिचेन्न । तदभावात् । तत्त्वमसीत्यादिनिषेधोस्तीतिचेत् । तदनुवादेनायमेवनिषेधःकिंनस्यात् । अद्वैतस्यप्रमाणांतरेणासिद्धेर्नतदनुवादइतिचेत् । तत्किंनिषेधायप्रमाणप्राप्त्याभा व्यं प्राप्तिमात्रेणवा । आद्येनिषेधायोगः । द्वितीयेस्त्यद्वैतेपिताहशीप्राप्तिः । जीवेशयोःप्रमाणंविनाऽसिद्धेःकथं तदभेदस्य कथंचित्प्राप्तिरितिचेत् समंभेदेपि । कुतश्चैतच्छ्रुतेर्मिथ्याभेदवादित्वंसिद्धं । जीवेशभेदस्यमिथ्यात्वादेवेतिचेत् । तदेवकु तः । नहिभेदमिथ्यात्वेप्रत्यक्षमस्ति । नचानुमानंश्रुतिसिद्धार्थबाधकं । स्वस्यैवतद्विरोधेनाऽप्रामाण्यात् । श्रुतेर्भेद मात्रपरत्वादनुमानस्यचतद्भेदस्यैवमिथ्यात्वेप्रवृत्तत्वेनभिन्नविषयत्वान्नविरोधइतिचेत्तर्हिंप्रत्यक्षस्यौष्ण्यमात्रविषयत्वादनुमा नस्यचतदौष्ण्यस्यैवमिथ्यात्वसाधकत्वेनभिन्नविषयत्वमितिबाधोच्छेदःस्यात् । नचागमेनभेदमिथ्यात्वसिद्धिः । तदभा वादेव । नचतत्सत्यत्वेमानाभावः । स्वरूपाभिधायकस्यैवसत्यत्वेप्रामाण्यात् । अन्यथातस्यवैयर्थ्यात् । अतोनमि थ्याभेदपरत्वंश्रुतेरित्यलं । तस्माद्विष्णुरेवद्युभ्वाद्यायतनंपरविद्याविषयश्चेतिसिद्धं ॥ ७ ॥ अ० १ ॥ अत्रप्राणोवाआ शायाभूयानित्युपक्रमेणविष्णुर्वैदेवेभ्योभूयांस्तस्माद्भूयान्नामेतिश्रुत्याचवायुविष्णुसाधारणभूमनाम्नोविष्णौसमन्वयप्रतिपाद नादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । श्रुत्यादिसंगतिंविषयादिकंचसूचयन्सयुक्तिकंपूर्वपक्षंदर्शयति ॥ [१५।१] प्राणइति ॥ आनंदमया

धिकरणेपूर्णानंदत्वंविष्णोरुक्तंतच्छंदोगश्रुतौभूम्नःप्रतीयते । योवैभूमातत्सुखंनाल्पेसुखमस्तिभूमैवसुखमिति । तस्यचभू म्नोविष्णोरितरत्वेप्रागुक्तानंदमयत्वंचेतरस्यैवप्रसज्येतेत्यवश्यंनिर्णेयत्वं । सभूमात्रविषयः । किंविष्णुरुतवायुरितिसंदेहः । पूर्वोक्तसाधारण्यंसंदेहबीजं । मुख्यप्राणोयंभूमेतिपूर्वःपक्षः । अत्रनामवागादितारतम्यमाशावसानमुक्त्वाप्राणोवाआशाया भूयानितिप्राणस्याशोत्तमत्वंचाभिधायतदुत्तममनुक्त्वाभूम्नआम्नातत्वात् । नचविष्णोरपिभूमत्वस्यश्रुत्यंतरेप्रसिद्धत्वादत्र वाच्यत्वमितिवाच्यं । उपक्रमात्समाख्यायादुर्बलत्वात् । अतोवायोरेवभूमत्वात्तस्यैवानंदमयत्वमितिभावः । ननुप्राणोवा आशायाभूयानित्युक्तप्राणशब्दस्यातएवप्राणइत्युक्तरीत्याविष्णुपरत्वाद्विष्णोरेवभूमत्वमित्यतआह ॥ [२।३।१०] उत्क्रांतेति ॥ नायं प्राणशब्दोविष्णुवाचीकिंतुवायुवाच्येव । तत्रोत्क्रांतप्राणान्शूलेनसमासंव्यतिषंदहेदित्यादौप्राणस्योत्क्रमणादिश्रवणात् । तस्यवायावेवसंभवात् । सर्वगतेहरावसंभवादित्यर्थः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ [१५।११] अतइति ॥ विष्णुरेवायंभूमा । योवैभूमातत्सुखमितिभूम्नःपूर्णसुखरूपत्वाभिधानात् । नामादीनांसर्वेषामुपरितदुत्तमत्वेनव्यपदेशाच्चेत्यर्थः । नचवाच्यम त्रभूम्नःसुखरूपत्वमेवोच्यतेनतुपूर्णसुखत्वमिति । निरुपपदसुखशब्दमात्रस्यापिपूर्णसुखार्थत्वात् । पूर्णसुखत्वादिकंचकुतो विष्णुत्वनिश्चायकमित्यतआह ॥ [१५।१२] सहस्रेति ॥ विश्वशंभुवं पूर्णसुखाश्रयं । विश्वतःपरमां सर्वतःपरममकारवाच्यमित्यर्थः । नचसर्वोत्तमत्वंवायोरपि । विरोधादेव । नापिपूर्णानंदत्वं । अव्यक्तादितृणांतास्तुविप्रुडानंदभागिनइत्युक्तत्वात् । उप क्रमेप्राणशब्दश्रवणात्कथंभूमाविष्णुरितिचेन्न । प्राणशब्देनापिविष्णोरेवोक्तत्वात् । अनंतरमन्यमनुक्त्वोक्तभूम्नोपिविष्णु

त्वसंभवात् । अत्रप्राणशब्देनविष्णवंगीकारेप्रागुक्तोत्क्रमणादिविरोधइतितत्राह ॥ [१५।१३] तामिति ॥ सर्वगतस्यापिविष्णोरूपां
तरविवक्षयोत्क्रमणस्यश्रुतिसिद्धत्वात्प्राणपदेनविष्णवंगीकारेपिनलिंगविरोधइतिभावः । अस्तुवायंप्राणोवायुरेव तथापिन
तस्यभूमत्वप्राप्तिः । एषतुवाअतिवदतीत्यादिनाप्रश्नाद्यध्याहारेणप्राणाद्विष्णोर्भूयस्त्वमुक्त्वाभूम्नआम्नानात् । नचैतदर्थ
द्वयंविरुद्धं । अंतर्यामिविवक्षयाप्राणपदेनविष्णोरुक्तेः आत्मनआकाशःसंभूतइत्यादिवत् ॥ ८ ॥ युक्त्यंतरेणविष्णो
र्भूमत्वप्रतिपादकंसूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [१५।१३] धर्मेति ॥ सएवाधस्तात्सउपरिष्टात्सपश्चात्सपुरस्तात्सदक्षिणतःसउत्तरतः । सए
वेदंसर्वंयत्रनान्यत्पश्यतिनान्यच्छृणोतिनान्यद्विजानातिसभूमासभगवःकस्मिन्प्रतिष्ठितःस्वेमहिम्नीत्यादिनाभूम्निसर्वगतत्वा
दिधर्मश्रवणाच्चासौविष्णुरेव । तेषांविष्णावेवोपपत्तेरित्यर्थः । अतोविष्णुरेवभूमेतितस्यैवानंदमयत्वमितिसिद्धं ॥ ९ ॥
अ० २ ॥ अत्राविनाशित्वसाम्याच्चित्प्रकृतौहरौचसाधारणस्याक्षरनाम्नोब्रह्मणिसमन्वयप्रतिपादनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः ।
श्रुत्यादिसंगतिंविषयवाक्यमुदाहृत्यविषयादिकंचसूचयन्सयुक्तिकंपूर्वपक्षंचदर्शयति ॥ [१५।१४] अदृश्यत्वादीति ॥ अदृश्यत्वा
दिगुणाःपूर्वंविष्णोरुक्तास्तेचवाजसनेयके अक्षरस्योक्ताः । तद्वाएतदक्षरंगार्गिअदृष्टंद्रष्टृश्रुतंश्रोत्रमतंमंत्रविज्ञातंविज्ञातृनान्य
दतोस्तिद्रष्टृनान्यदतोस्तिश्रोतृनान्यदतोस्तिमंतृनान्यदतोस्तिविज्ञात्रेतस्मिन्खल्वक्षरेगार्ग्याकाशओतश्चप्रोतश्चेति । तस्या
क्षरस्यविष्णोरन्यत्वेऽदृश्यत्वादिकंचान्यस्यैवप्रसज्ज्येतइत्यवश्यंनिर्णेयत्वं । तदक्षरंविषयः । किंविष्णुरुतचेतनप्रकृतिरिति
संदेहः । उक्तसाधारण्यंचसंदेहबीजं । द्रष्टृत्वादिश्रवणाज्जडप्रकृतेरोंकारस्य (राकाशस्य) चनसंदेहनिविष्टत्वं । उत्तरा

धिकरणेत्वीक्षणस्यप्रथमाप्रतीतेरस्त्यवकाशः । एतदक्षरंमध्यमंश्रीतत्त्वमेवेतिपूर्वःपक्षः । तत्राक्षरशब्दस्यप्रसिद्धेः । एतस्य वाऽक्षरस्यप्रशासनेगार्गिसूर्याचंद्रमसौविधृतौतिष्ठतइत्यादिनाऽक्षरस्यचंद्रसूर्याद्याधारत्वप्रतीतेश्च । चंद्राद्याधारत्वस्यचाहं सोममित्यादेस्तद्धर्मत्वात् । नचत्राच्यमदृश्यत्वादिविष्णुधर्मश्रवणात्तस्याक्षरत्वमिति । अदृश्यत्वादिगुणानांमध्यमाक्षरेपि संभवात् । तथाचस्मृतिः । येत्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तंपर्युपासते । सर्वत्रगमचिंत्यंचकूटस्थमचलंध्रुवं । आसीदिदंतमोभूत मप्रज्ञातमलक्षणं । अप्रतर्क्यमनिर्देश्यंप्रसुप्तमिवसर्वतइत्यादि । अथापिस्यात् । अक्षरश्रुतेरदृश्यत्वादिलिंगानांचमध्यमो त्तमाक्षरयोःसाम्येऽत्रमध्यममेवोच्यतइतिनिर्बंधेकोहेतुरिति । मैवं । नतदश्नातिकिंचनेत्यक्षरस्यानशनोक्तेः । तच्चविष्णोर्वि रुद्धं । अत्ताचराचरग्रहणादित्युक्तत्वात् । नचमध्यमाक्षरस्यानशनांगीकारेविरोधोस्ति । अतोमध्यमाक्षरमेवैतदक्षरं (इति) तस्यैवादृश्यत्वादिगुणकत्वमितिभावः । आहनसंयज्ञेष्वभिषूयमाणं । लताभिमानित्वेनेयमुक्तिः । सोमंराजानंजुह्वति । तंदेवाभक्षयंतीत्यादिवत् । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ [१५।१५] अंतइति ॥ इदमक्षरंब्रह्मैव । यदूर्ध्वंगार्गिदिवोयदर्वाक्पृथि व्यायदंतराद्यावापृथिवीइमेयद्भूतंचभवच्चभविष्यच्चेत्याचक्षते । आकाशएवतदोतंचप्रोतंचेत्याकाशाख्यप्रकृतेःसर्वाधारत्व मुक्त्वैतस्मिन्खल्वक्षरेगार्ग्याकाशओतश्चप्रोतश्चेत्यक्षरस्यतदाधारत्वश्रवणादित्यर्थः । सर्वाधारत्वंकुतोविष्णुत्वनिश्चायकमि त्यतआह ॥ [१५।१६] यइति ॥ एकोदेवोभर्तृत्वेनबहुधानिविष्टोजगताभ्रियमाणस्तद्विभर्ति । सचयदातंभारंभर्तुंनेच्छतितदासौ नश्यतीत्यर्थः। एतच्चतद्वैत्वंप्राणइत्युक्तप्राणस्योच्यते । यस्मिन्निदंसम्यग्विविधंचैधितदेवब्रह्मेत्यर्थः । विष्णुवदन्यस्यापिसर्वा

धारत्वंकिंनस्यादित्यतआह ॥ [१५।१८] पृथिव्यादीति ॥ १० ॥ युक्त्यंतरेणविष्णोरेवाक्षरत्वंप्रतिपादयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥
[१५।१९] सांचेति ॥ यदासर्वाधारत्वमेवाक्षरस्यविष्णुत्वंनिश्चाययतितदासुतरामाज्ञामात्रेणसर्वाधारत्वंविष्णुत्वनिश्चायकमित्याश
यः । कुतोऽनेनविष्णुत्वनिश्चयइत्यतआह ॥ [१५।२०] तच्चेति ॥ सर्वधृतिकारणंप्रशासनंविष्णोरेव । तत्कुतइतितत्राह ॥ [१५।२१] सप्तेति ॥
महदहंकारपंचमहाभूताख्यसप्तदेवताब्रह्मांडाख्यातिसमृद्धगर्भास्तदावरणभूताभुवनस्यरतिप्रदाःसारभूतावाभुवनरतिप्रदस्य
विष्णोराज्ञयाविविधविश्वधारणेतिष्ठंतीत्यर्थः। सर्वधृतिहेतुप्रशासनंविष्णोरिवान्यस्यापिकिंनस्यादित्यतआह ॥ [१५।२२] एकइति ॥
बलंबलप्रदोधृतिहेतुः ॥ ११ ॥ हेत्वंतरेणविष्णोरेवाक्षरत्वंप्रतिपादयत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ [१६।१] अन्येति ॥ एतद्वैतदक्षरंगार्गि
ब्राह्मणाअभिवदंत्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोऽवाय्वनाकाशमसंगमरसमगंधमचक्षुष्कमश्रोत्रमवाग
मनोऽतेजस्कमप्राणममुखममात्रमनंतरमबाह्यंनतदश्नातिकिंचनेतिसकलवस्तुस्वभावानांस्थूलत्वादीनामक्षरेव्यावृत्तिकथनाच्च
ब्रह्मैवाक्षरमित्यर्थः । लौकिकस्थौल्यादिराहित्यंकथंविष्णुत्वनिश्चायकमित्यतआह ॥ [१६।२] अस्थूलइति ॥ लौकिकस्थौल्या
दिराहित्येप्यलौकिकपरिमाणादिसद्भावान्नविष्णोरस्वभावत्वमितिभावेनोपलक्षणतयामध्यमइत्याद्युक्तं । तमोवाय्वादीनांस
र्वात्मनानिवृत्तिरदुःखमसुखमित्यादिवत् । लौकिकपरिमाणादिराहित्यंकथंविष्णोर्युक्तं । सर्वपदार्थानांप्राकृतपरिमाणस्यैवद
र्शनादित्यतआह ॥ [१६।३] अस्थूलेति ॥ मध्यमाक्षरस्याऽप्राकृतविग्रहत्वेपिभगवदपेक्षयैव । अनेनैवनतदश्नातिकिंचनेत्येतदपि
जीवस्वभावभूतोपजीवनार्थाशनव्यावृत्त्यर्थमितिसूचितंभवति । अस्थूलत्वादिसमभिव्याहारात् । अक्षरश्रुत्यादीनांतुवि

ष्णावेवमुख्यतातस्मादक्षरंविष्णुरेवेतितस्यैवादृश्यत्वादीतिस्थितं ॥ १२ ॥ अ० ३ ॥ अत्रसदेवसोम्येत्यादिसृष्टिप्रतिपादकस्थानगतसन्नाम्नोब्रह्मप्रधानयोःकारणत्वसाम्येनसाधारणस्यभगवतिसमन्वयप्रतिपादनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । श्रुत्यादिसंगतिंविषयवाक्यमुदाहृत्यविषयादिकंचसूचयति ॥ १३।४ सदिति ॥ जन्माद्यस्ययतइतिजगत्स्रष्टृत्वंविष्णोरुक्तंतच्छंदोगश्रुतौसतःप्रतीयतेतत्तेजोसृजतेत्यादिना । तस्यचविष्णोरन्यत्वेऽन्यस्यैवस्रष्टृत्वप्रसंगादवश्यंनिर्णेयत्वं । तत्सदत्रविषयः । किंब्रह्मउतप्रधानमितिसंदेहः । कारणत्वसाम्यंसंदेहबीजमितिभावः । सयुक्तिकंपूर्वपक्षयति ॥ तच्चेति ॥ एतत्सत्प्रधानमेवभवेन्नतुविष्णुः । बहुस्यांप्रजायेयेतिसतोबहुभावाख्यविकारित्वश्रवणादित्यर्थः । विकारित्वप्रतीतावपिकुतोऽयंनविष्णुरित्यतआह ॥ १३।५ सहीति ॥ विष्णोःप्रमाणैरविकारित्वप्रसिद्धेस्तस्मिंस्तदसंभवात्प्रधानेचतत्संभवात्तदेवसदितितस्यैवजगत्कारणत्वमितिभावः । नन्वेतत्स्थानेप्रधानस्यप्रतिपाद्यत्वेपितस्योपादानकारणताभ्युपगमेनानिष्टाभावात्क्वर्थमेवेदमधिकरणंप्रतीयतइति । मैवम् । भवेदेतद्यद्येतत्प्रकरणेविकारिकारणमेवोच्येत । नैतदस्ति । एकमेवाद्वितीयं तत्तेजोसृजत सन्मूलाःसोम्येमाःसर्वाःप्रजाःसदायतनाःसत्प्रतिष्ठाः सतासोम्यतदासंपन्नोभवतीत्यादिब्रह्मलक्षणानांश्रवणात् । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ १३।६ अतइति ॥ सदेवेत्यादिस्थानेसच्छब्देनविष्णुरेवोच्यते । सतस्तदैक्षतेतीक्षत्याख्यव्यापारश्रवणात् । जडप्रधानस्येक्षणासंभवादित्यर्थः । अपिचविष्णवन्यस्यकस्यापीक्षतिर्मुख्यतोनविद्यतेकिमुजडस्येत्याशयेनाह ॥ १३।७ नेति ॥ एतेनसोमोवैराजागंधर्वेष्वासीदित्यादिवदभिमानिविवक्षयेक्षत्युक्तिरितिपरास्तं । ननुनिरवकाशविकारि

त्वलिंगेनेक्षतिव्यपदेशोगौणःकिंनस्यात् । सत्त्वात्संजायतेज्ञानमित्यादेःप्रधानस्यज्ञानोपादानत्वादित्यतआह ॥ [१६।७] बहुत्वं चेति ॥ बहुभावस्यविकारित्वंविनैवस्वरूपबहुत्वेनसावकाशत्वान्नतद्बलेनेक्षतेर्गौणत्वंकल्प्यमितिभावः ॥ अजायमानोऽविकुर्वाणः । अतःपरंब्रह्मैवैतत्स्थानप्रतिपाद्यंसदिततस्यैवैतत्स्रष्टृत्वमितिसिद्धं ॥ १३ ॥ अ० ४ ॥ अत्रयोवेदनिहितंगुहायां । तस्यांतेसुषिरंसूक्ष्मं । हृदिह्येषआत्मेत्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्माकाशजीवेषुसाधारणस्यहृत्पद्मस्थत्वलिंगस्यभगवतिसमन्वयप्रतिपादनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । श्रुत्यादिसंगतिंविषयवाक्यमुदाहृत्यविषयादिकंचसूचयन्सयुक्तिकंपूर्वपक्षंसूचयति ॥ [१६।८] चंद्रेति ॥ एतस्यवाक्षरस्येत्यादिनाविष्णोश्चंद्रादित्याद्याधारत्वमुक्तंतच्छंदोगश्रुतौहृत्पद्मस्थस्योच्यते । एतस्मिन्ब्रह्मपुरेदहरंपुंडरीकंवेश्मदहरोस्मिन्नंतरआकाशस्तस्मिन्यदंतस्तदन्वेष्टव्यंतद्वावविजिज्ञासितव्यमिति तंचेद्ब्रूयुःकिंतदत्रविद्यतेयदन्वेष्टव्यंयद्वावविजिज्ञासितव्यमिति सब्रूयाद्यावान्वाअयमाकाशस्तावानेषोंतर्हृदयआकाशउभेअस्मिन्द्यावापृथिवीइत्यादिना । तस्यच विष्णोरन्यत्वेऽक्षरस्यविष्णुत्वसाधकसर्वाधारत्वंचान्यस्यप्रसज्ज्येतइत्यवश्यंनिर्णेयता । तद्धृदयपद्मस्थत्वंविषयः । किंविष्णोरथाकाशस्योतजीवस्येतिसंशयः । उक्तसाधारण्यंसंदेहबीजं । सर्वाधारतयाहृत्पद्मस्थत्वमाकाशस्येतितावत्पूर्वःपक्षः । दहरोस्मिन्नंतरआकाशइतिहृत्पद्मेदहराकाशस्थितिश्रवणात् । तस्यैवोभेअस्मिन्नितिसर्वाधारत्वोक्तेरित्यर्थः । नन्वस्त्वाकाशस्य सर्वाधारतयाहृदयपद्मस्थत्वं । तस्यचाकाशस्तल्लिंगादितिन्यायेनविष्णुत्वेतस्यैवहृत्पद्मस्थत्वसिद्धिरित्यतआह ॥ [१६।१०] सचेति ॥ नात्रोक्ताऽऽकाशोविष्णुः । तस्यांतेसुषिरमितिप्रसिद्धाकाशस्यैवसर्वाधारतयाहृत्पद्मस्थत्वोक्तेस्तत्समाख्यानादित्यर्थः । नच

वाच्यमस्त्वाकाशशब्देनसुषिरमेव । तस्मिन्यदंतरितिहृत्पद्मस्थाकाशगतोविष्णुःसर्वाधारतयोच्यतइति । तथासतिवाक्यान्वयानुपपत्तेः । तथाहि । तस्मिन्नित्यत्रविष्णुत्वाभिप्रायेकिंतदत्रविद्यतइतिप्रश्नस्यब्रह्मविद्यतइतिपरिहारंविनायावान्वा इत्यादेरभिप्रायासंगतिः । आकाशपक्षेत्वस्त्यन्वयः । हृदयाकाशस्थमुपास्यमित्युक्तेकिंतत्रस्थितमितिप्रश्नेयावान्वाऽयमाकाशइतिप्रागुक्ताकाशमेवविशिष्योभेअस्मिन्नित्यादिपरिहारसंश्लेषात् । नचयावानित्यादिनाऽऽकाशाख्योविष्णुःसर्वाधारतयापरिहारेकथ्यतइत्यन्वयोपपत्तिः । तस्मिन्सर्वंप्रतिष्ठितमितिसाक्षात्सुषिरस्यैवसर्वाधारत्वोक्तिविरोधात् । तस्मादाकाशस्यैवसर्वाधारतयाहृत्पद्मस्थत्वं । जीवस्यवैतद्भवेत् । उत्तरत्रपरंज्योतिरुपसंपद्यस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यतएषआत्मेतिहोवाचेतिजीवस्य यआत्माऽपहतपाप्मेत्युक्तहृत्पद्मस्थात्मतयापरामर्शात् दहरस्थत्वलिंगाच्च । तद्ध्यणोर्जीवस्यैवयुक्तंनसर्वगतस्य हरेः । नचान्वयाभावदोषः । विष्णुपक्षेपिसाम्यात् । अतोभगवदितरदेवचंद्रादित्याद्याधाराक्षरमिति । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ [१६।११] अतइति ॥ दहरपद्मस्थोविष्णुरेवभवेत् । यआत्मापहतपाप्मेत्यादिनोत्तरवाक्येहृत्पद्मस्थस्यापहतपाप्मत्वादिगुणश्रवणादितिभावः । अपहतपाप्मत्वादिकंकथंविष्णुत्वनिश्चायकमित्यतआह ॥ [१६।१३] यइति ॥ अत्येति अतिक्रम्यवर्तते । नचाऽऽकाशस्यापिपापाद्यभावेनैतेगुणायुक्ताइतिवाच्यं । तस्याचेतनस्यतत्प्राप्त्यभावेननिषेधायोगात् । विष्णोश्चेतनत्वादस्तिप्राप्तिः । सत्यकामत्वाद्ययोगाच्च । तथापिनैतेगुणाविष्णोरेवरमादिष्वपिसंभवादित्यतआह ॥ [१६।१४] नित्येति ॥ ननु यथाकथंचिदपितेऽन्यत्रगुणाःसंत्येवातःकथंतैर्विष्णुत्वनिश्चयइत्यतआह ॥ [१६।१५] सापेक्षेति ॥ अपहतपाप्मत्वादीनांकथंचिद

न्यत्रवृत्तावपिनकथंचिदन्यत्रसत्यकामत्वादीत्याशयेनाह ॥ [१।३।१५] सत्यकामइति ॥ अनेनाकाशाभिमानिविषयतयाऽपहतपा
प्मत्वाद्युपपत्तिरितिपरास्तं ॥ १४ ॥ युक्त्यंतरेणहृत्पद्मस्थत्वंविष्णोःप्रतिपादयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [१।३।१६] गतीति ॥ अत्रहृ
त्पद्मस्थस्याहरहर्गच्छंत्यएतमितिसुप्तप्रजाप्राप्यत्वव्यपदेशात् हृत्पद्मस्यब्रह्मलोकत्वोक्त्यातदंतर्गतेब्रह्मशब्दश्रवणाच्चविष्णुरेवा
यमित्यर्थः । ब्रह्मैवसर्वाश्रयत्वादिनालोकपदोक्तंवा । सुप्तप्राप्यत्वंकुतोविष्णुत्वनिश्चायकमित्यतआह ॥ [१।३।१७] सतेति ॥ संपन्नः
संगतः । ब्रह्मशब्दस्तुविष्ण्वेकपरइतिप्रागेवोक्तं । किंचहृत्पद्मस्थस्यारण्याख्यसुधासमुद्राश्रयलोकवत्त्वलिंगश्रवणाच्चतदंतर्ग
तोविष्णुरितिसूत्रशेषंव्याचष्टे ॥ [१।३।१८] अरश्चेति ॥ हृत्पद्मस्थस्यारण्याश्रयलोकवत्त्वलिंगश्रवणेपिकुतोयंविष्णुरितिचेत् । तस्य
चविष्णुलोकैकलिंगत्वादितिहिशब्दाभिप्रायमाह ॥ [१।३।१८] अरश्चेति ॥ अनेनारण्याश्रयत्वंसत्यलोकलिंगमित्यप्यपास्तं । क्षीरा
ब्धिमध्यइतितत्प्रसंगात् । अरण्याश्रयलोकवत्त्वंहृत्पद्मस्थस्यनोच्यतइतिशंकापनोदायतथेत्युक्तं । यथाऽहरहर्गच्छंत्यएतंब्र
ह्मलोकंनविंदंतीत्येतत्हृत्पद्मस्थविषयंतथैतदपिलिंगंतन्निष्ठं । ब्रह्मलोकशब्दश्रवणादेवेतिभावः । अथवाब्रह्मलोकमितिहृ
त्पद्मस्यविष्णुलोकत्वोक्तेस्तदंतर्गतोविष्णुरित्युक्तं । ब्रह्मलोकपदंकुतोविष्णुलोकवाचीत्यतआह ॥ अरश्चेति ॥ ब्रह्मलोकप
दस्यविष्णुलोकेअरश्चेतिप्रयोगादत्रापितत्परत्वमेव । तत्रापितत्कुतः । अरण्याश्रयत्वलिंगादित्यर्थः । तस्यभगवल्लोकलिं
गत्वंकुतइत्यतआह ॥ अरश्चेति ॥ १५ ॥ हेत्वंतरेणविष्णोर्हृत्पद्मस्थत्वंप्रतिपादयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [१।३।१९] धृतेश्चेति ॥
अथयआत्माससेतुर्विधृतिरेषांलोकानामसंभेदायेतिहृत्पद्मस्थस्यसर्वाधारत्वश्रवणाच्चविष्णुरेवासावित्यर्थः । अत्रससेतुरि

तिवक्तव्येएषसेतुरित्युक्तिःशाखांतराणामप्यत्रोपसंग्रहार्थं । एवमन्यत्रापीतिसंप्रदायविदः । विधृतिःसेतुरितिधारणसमर्थआ
श्रयः । नचवाच्यमयंनहृत्पद्मस्थइति । यआत्मेतिप्रागुक्तात्मपरामर्शात् सर्वेपाप्मानोतोनिवर्तंतइतितल्लक्षणत्वोक्तेश्च । समा
ख्ययाप्येतमर्थंसाधयति ॥ [१।३।११] एषइति ॥ वाजसनेयकेयएषोंतर्हृदयआकाशस्तस्मिन्शेतेसर्वस्यवशीत्याद्युक्त्वैषसर्वेश्वरएषभूता
धिपतिरेषभूतपालएषसेतुर्विधरणएषांलोकानामसंभेदायेत्यादिनाहृदयेविष्णोरुक्तत्वेनतत्समाख्यानादत्राप्युक्तोविष्णुरेव । न
चवाच्यंसमाख्याश्रुत्युक्तोपिकुतोविष्णुरिति । अस्मिन्सर्वेश्वरत्वादिविष्णुमहिम्नःश्रवणादेवेतिभावः । यदुक्तंहृत्पद्मस्थस्यस
र्वाधारत्वश्रवणाद्विष्णुरसाविति तत्रसर्वाधारत्वंकुतोविष्णुत्वनिश्चायकमित्यतआह ॥ [१।३।१२] एतस्मिन्निति ॥ एतस्येतिप्रतीक
ग्रहणेनबहुवाक्यानिसूचयति । ननुसमाख्याश्रुत्युक्तःसर्वेश्वरत्वादिमहिमाकुतोविष्णोरित्यतआह ॥ [१।३।१३] सहीति ॥ विश्वमचे
तनं । विष्णोरिवान्यस्याप्ययंमहिमाकिंनस्यादित्यतआह ॥ [१।३।१४] सर्वेशइति ॥ १६ ॥ युक्त्यंतरेणविष्णोर्हृत्पद्मस्थत्वसाधकंसूत्रं
पठित्वाव्याचष्टे ॥ [१७।१] प्रसिद्धेश्चेति ॥ दहरंविपापंपरवेश्मभूतंयत्पुंडरीकंपुरमध्यसंस्थं । तत्रापिदहरमितिविष्णोर्हृत्पद्मस्थत्व
प्रसिद्धेश्चसएवहृत्पद्मस्थइत्यर्थः । दहरोस्मिन्नंतरआकाशइतिहृत्पद्मस्थाकाशोविष्णुरित्यभ्युपगमेसुषिरश्रुतिविरोधइत्येतदने
नैवानिरस्तंभवति । पुंडरीकेदहरंगगनंतस्मिन्विशोकंब्रह्मेत्यभ्युपगमात् । दिव्येब्रह्मपुरेह्येषव्योम्न्यात्मासंप्रतिष्ठितः । यएषों
तर्हृदयआकाशस्तस्मिन्नयंपुरुषइत्यादेश्च । अन्वयाभावस्तर्हिंभवेदितिचनवाच्यं । तथाहि । तस्मिन्यदंतरित्यत्रहृत्पद्मस्थाका
शगतंब्रह्मान्वेष्टव्यमित्युच्यते । ब्रह्मपुरपदेनैवब्रह्मस्थितिसिद्धेः । तथाचकीदृशंतदितिभावेनाकिंतदत्रविद्यतइतिप्रश्नेतत्स्वरू

पनिरूपणपरतयायावान्वाऽयमाकाशइत्यादिवाक्यान्वयः । यद्ब्रह्मान्वेष्टव्यतयोक्तंतस्यांतर्हृदयेयावानेषआकाशस्तावान्सर्वो पिविद्यते । तदाधारतयापृथिव्यादिकंचसमाहितं । नष्टेपिदेहेननश्यति । अपहतपाप्मत्वादिगुणंचेति । अथवाहृत्पद्मगताकाशस्थमन्वेष्टव्यमितिसामान्येनोक्तेकिंतदत्रविद्यतइतिप्रश्नेयावान्बहिःपरमात्माऽऽकाशाख्यस्तिष्ठतितावान्हृदयपद्माकाशेविद्यते । सचपृथिव्याद्याश्रयत्वाच्छरीरनाशेनाप्यनाश्यत्वादपहतपाप्मत्वादेश्चान्वेष्टव्यइत्यन्वयोपपत्तेः । नचब्रह्मपुरपदप्रयोगादात्मानविष्णुः । ब्रह्मैवपूर्णत्वात्पुरमित्युपपत्तेः । एतच्छब्देनशरीरस्यप्रकृतत्वान्नेतिचेन्न । शरीरनाशेनास्याविनाशोक्तेः । नचाकाशपक्षेऽन्वयोस्ति । दहराकाशस्थमुपास्यमित्युक्तेकिंतदत्रविद्यतइतिप्रश्नेयावान्वेत्यस्यान्वयादर्शनात् । नहिदहराकाशस्थोव्याप्ताकाशोऽन्वेष्टव्यइत्युपपद्यते । तदभावादयोगाच्च । नापिदहराकाशमेवविशिष्योभेअस्मिन्नित्यादिपरिहारइतियुक्तं । दहरस्यव्याप्तत्वायोगान्मुख्यतःपृथिव्यादीनामनुपास्यत्वाच्च । नन्वेवंहृत्पद्मगताकाशस्थोविष्णुरित्यभ्युपेत्यतस्यसर्वाधारत्वांगीकारेपिसुषिरश्रुतिविरोधःस्यात् । तत्रसाक्षात्सुषिरस्यसर्वाधारत्वोक्तेरित्यतआह ॥ [१७।१] तदिति ॥ नचैवमंगीकारेपिसुषिरश्रुतिविरोधः । मंदिरेमणिमालेत्यत्रमंदिरपदेनतदंतस्थमंजूषाविवक्षावत्सुषिरश्रुतेरपितदंतस्थभगवदपेक्षयाप्रवृत्तत्वादित्यर्थः ॥ १७ ॥ भगवतोहृत्पद्मस्थत्वमाक्षिप्यसमादधत्सूत्रमुपन्यस्याऽऽक्षेपांशंतावद्व्याचष्टे ॥ [१७।२] इतरेति ॥ परंज्योतिरुपसंपद्यस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यतइत्युक्तस्यजीवस्यैषआत्मेतिहोवाचेतिहृत्पद्मस्थात्मतयापरामर्शाज्जीवएवहृत्पद्मस्थइत्यर्थः । परिहारांशंव्याचष्टे ॥ [१७।३] नेति ॥ नजीवोहृत्पद्मस्थः । हृत्पद्मस्थेऽपहतपाप्मत्वादिगुणश्रवणात् । तेषांजीवेऽसंभवात् । नचवाच्यंमुक्त

जीवेतत्संभवाज्जीवएवभाविभावेनोच्यतइति। मुक्तस्या(पि)प्यस्वातंत्र्येणतदसंभवात्। अतःस्वातंत्र्येणापहतपाप्मत्वादिगुणो हरिरेवहृत्पद्मगतइतिभावः ॥ १८ ॥ जीवस्यापहतपाप्मत्वाद्यसंभवमाक्षिप्यसमादधत्सूत्रंपठित्वाऽऽक्षेपांशंतावद्व्याचष्टे ॥ १७।३ उत्तरादिति ॥ एषसंप्रसादोस्माच्छरीरात्समुत्थायेत्युक्तजीवस्यसतत्रपर्येतीत्यादिनासत्यकामत्वप्रतीतेस्ततएवविशोकत्वादि सिद्धेरुक्तगुणासंभवाभावात्सएवहृत्पद्मस्थइत्यर्थः। नञध्याहारेणपरिहारांशंव्याचष्टे ॥ १७।४ नेति ॥ नैतद्वाक्यबलेनजीवस्यगुणा न्संभाव्यहृत्पद्मस्थत्वंवाच्यं। तद्वाक्येमुक्तजीवस्योच्यमानत्वात्। स्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यतइत्युक्तेः। हृत्पद्मस्थस्यचदेहांतर्वर्ति तयामुक्तत्वायोगात्। नचवक्तव्यंमुक्तविषयत्वेप्येतद्वाक्यस्यमुक्तस्यापिजीवत्वेनास्त्येवजीवेऽपहतपाप्मत्वादिसंभवोऽतोजीव एवाऽपहतपाप्मत्वादिगुणोहृत्पद्मगततयाभाविभावेनोच्यतइति। मुक्तस्यापिपरमेश्वरप्रसादादेवतद्गुणाविर्भावेनस्वतोऽपहत पाप्मत्वाद्यसंभवादितिभावः। नन्वत्रमुक्तस्यतद्गुणत्वमेवोच्यतेनतुपरमेश्वराधीनत्वमतस्तत्स्वतएवेत्यतआह ॥ १७।५ यदिति ॥ नात्रमुक्तगुणप्राप्तेःपरमेश्वराधीनत्वोक्त्यभावः। परमेश्वरस्यगुणप्रदातृतयापरंज्योतिरुपसंपद्येतिपूर्ववाक्योक्तत्वादितिभावः। ननुपरमेश्वरप्रसादादपिजीवस्यास्त्येवतद्गुणजातमतःसएवापहतपाप्मत्वादिगुणोहृत्पद्मस्थोस्त्वित्यतोवाऽऽह ॥ यदिति ॥ नपरमेश्वरप्रसादलब्धगुणोजीवःपूर्ववाक्येऽपहतपाप्मत्वादिनोक्तःकिंतुयत्प्रसादात्समुक्तोभूत्वाऽपहतपाप्मत्वादिगुणोभवति सभगवानेव। दातृप्रतिग्रहीत्रोर्दातुरेवमुख्यत्वान्मुख्यस्यैवग्राह्यत्वादितिभावः ॥ १९ ॥ अमुख्यापहतपाप्मत्वादिगुणो पिजीवःपरामर्शबलेनहृत्पद्मस्थात्माकिंनस्यादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ १७।६ अन्येति ॥ भवेदेतद्यद्येषइतिजी

वंपरामृश्यतस्यहृत्पद्मस्थत्वंविधीयेत । नैतदस्ति । यंपरंज्योतिराख्यंभगवंतमभिसंपद्यजीवःस्वेनरूपेणाऽभिनिष्पद्यतेस एषआत्मेतिपरमात्मानमेवैषइतिपरामृश्यतस्यात्मत्वोक्तेः । अतोजीवेऽपहतपाप्मत्वाद्यसंभवात्परामर्शस्यचेश्वरार्थत्वात्स एवापहतपाप्मत्वादिगुणोहृत्पद्मस्थइतिभावः । नचमंतव्यमुभयथापिसंभवेकुतःपरमात्मार्थतापरामर्शस्येति । निरवकाशो क्तानेकहेतुबलादेव ॥ २० ॥ उक्तमाक्षिप्यसमादधत्सूत्रमुपन्यस्याऽऽक्षेपांशंतावद्व्याचष्टे ॥ [१।७।६] अल्पेति ॥ यदुक्तं जीवे संभावितगुणश्रवणाद्विष्णुरेवहृदयपद्मस्थोनजीवइति तदयुक्तम् । दहरोऽस्मिन्नंतरआकाशस्तस्मिन्यदंतरितिपरमात्मन्यसंभा व्यमानजीवलिंगस्याल्पस्थानस्थितत्वस्यश्रुतत्वादित्यर्थः । नजध्याहारेणपरिहारांशंव्याचष्टे ॥ [१।७।७] नेति ॥ नाल्पस्थानस्थितिश्रु तिर्विष्णावनुपपन्ना । निचाय्यत्वादेवंव्योमवच्चेत्यत्रसर्वगतस्यापिविष्णोर्व्योमवदल्पस्थानस्थितेरुक्तत्वादित्यर्थः । नव्योमव दीश्वरस्याल्पस्थानस्थितिर्युक्ता । सर्वगतस्यापिव्योम्नोंऽशतोऽल्पस्थानस्थित्युपपत्तेः । नचतथाविष्णोरुपपत्तिः । तस्यांशतोपि सर्वगतत्वाद्यावान्वाइत्युक्तेश्चेत्यतःसूत्रशेषंप्रकारांतरेणव्याचष्टे ॥ [१।७।७] एषइति ॥ सर्वगततयैवविष्णोरल्पस्थानस्थितिरुपपन्ना । एषमआत्मेतिश्रुतौसर्वज्यायस्त्वेनैवहृदयस्थत्वोक्तेरित्यर्थः । नचैतद्युक्तिविरुद्धं । यस्मिन्विरुद्धगतयोप्यनिशंपतंतीत्यादेः । अतोविष्णुरेवहृत्पद्मस्थःसर्वाधारश्चेतिसिद्धं ॥ २१ ॥ अ० ५ ॥ अत्रानुकूल्येनगृह्यमाणत्वलिंगस्यभगवतिज्ञानिसुखेचसुख शब्दवृत्त्यासाधारणस्यविष्णौसमन्वयप्रतिपादनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । श्रुत्यादिसंगतिंविषयादिकंचसूचयन्सयुक्तिकंपू र्वपक्षंचदर्शयति ॥ [१।७।८] अदृश्यत्वादयइति ॥ पूर्वमदृश्यत्वादिगुणाःपरमेश्वरस्योक्ताःतेषामदृश्यत्वाज्ञेयत्वेकस्यचिदानुकूल्ये

नगृह्यमाणस्यकाठकेकथ्येते । तदेतदितिमन्यंतेऽनिर्देश्यंपरमंसुखं । कथंनुतद्विजानीयांकिमुभातिनभातिवेति । आनुकूल्येनगृह्यमाणत्वंनाम कथंनुतद्विजानीयामितिज्ञानार्थंप्रार्थितत्वं । तस्याचान्यनिष्ठत्वेऽनिर्देश्यत्वंनभवतीत्युक्ताज्ञेयत्वंचान्यस्यैवप्रसज्ज्येतेत्यवश्यंनिर्णेतव्यत्वम् । तदाऽनुकूल्येनगृह्यमाणत्वमत्रविषयः। विष्णोरन्यस्यवेतिसंदेहः । प्रागुक्तसाधारण्यंसंदेहबीजं । ज्ञानिसुखस्यैतल्लिंगमितिपूर्वःपक्षः । परमंसुखमितिसुखोक्तेः । नचसुखश्रुतिर्विष्णावपिसावकाशेतितद्ग्रहः । एकोवशीसर्वभूतांतरात्माएकंरूपंबहुधायःकरोति । तमात्मस्थंयेऽनुपश्यंतिधीरास्तेषांसुखंशाश्वतंनेतरेषामितिज्ञानिसुखस्यप्रकृतत्वात् । तस्यैवतदेतदितिमन्यंतइतिपरामर्शात् । नचवाच्यंभगवतोपिप्रकृतत्वात्तत्परामर्शोऽयमस्त्विति । तस्यनपुंसकसुखशब्देनाप्रकृतस्यतदित्यादिपरामर्शायोगात्।संभवत्समीपस्थपरामर्शंविहायदूरस्थपरामर्शग्रहणेकारणाभावाच्च। अतोज्ञानिसुखस्यैवानुकूल्येनगृह्यमाणत्वात्तस्यैवानिर्देश्यत्वादीत्यर्थः। सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे॥ [१७।१] अतंइति ॥ कथंनुतद्विजानीयामित्यानुकूल्येनगृह्यमाणोविष्णुरेव । नचसुखश्रुतिविरोधः । परमंसुखमितिसुखश्रुतेरपितत्परत्वात् । तेषांसुखमितिज्ञानिसुखस्यप्रकृतत्वात्तस्यैवतदेतदितिपरामर्शान्नेतिचेन्न । चेतनश्चेतनानामित्यादौपरमात्मनोपिप्रकृतत्वात् । नचपरमात्मनोनपुंसकसुखशब्देनाप्रकृतत्वात्तदेतदितिपरामर्शायोगइतिवाच्यं । यदनिर्देश्यंपरमंसुखंकथंनुतद्विजानीयामित्यानुकूल्येनगृह्णंतितदनिर्देश्यंसुखमेतत्प्रकृतपरमात्मनोरूपमितिमन्यंतइतिवाक्ययोजनोपपत्तेः । नचवक्तव्यंसमीपस्थपरामर्शंविहायकथंचिदेवदूरस्थग्रहणेकारणाभावइति । तमेवभांतमनुभातिसर्वमितिवाक्यशेषेसूर्यादीनामेतदधीनप्रकाशश्रवणात् । तस्यभासेतिसर्व

जगतस्तत्प्रभाप्रकाश्यत्वप्रतीतेश्च । अतःसमीपोक्तपरित्यागेकारणसद्भावेनदूरोक्तपरमात्मग्रहणोपपत्तेस्तस्यचसुखरूपत्वाति शयेननपुंसकसुखश्रुत्युपपत्तेर्विष्णुरेवानुकूल्येनगृह्यमाणइतितस्यैवानिर्देश्यत्वादीतिभावः। नन्वेतदधीनतयासूर्यादीनांभानो क्तावेतस्यसर्वजगत्प्रकाशकत्वोक्तौचकुतःसमीपोक्तज्ञानिसुखपरामर्शपरित्यागइत्यतआह ॥ [१७।११] नहीति ॥ सर्वंसूर्यादि जगत् भातीतिशेषः । अस्त्वेतदुभयंज्ञानिसुखेऽनुपपन्नं तथापिकुतोऽनेनपरमात्मग्रहणमित्यतआह ॥ [१७।११] अहमिति ॥ एतदुभय स्यज्ञानिसुखेऽसंभवात्परमात्मनिसंभवाद्दूरोक्तस्यापिसमीपोक्तपरित्यागेनग्रहणमितिभावः । तदुक्तं । व्यवधानेनान्वयोपियो ग्यतापेक्षयाभवेदिति । इतिश्रुतेरितिशेषः । रश्मीदितिसूर्यादितेजसांनारायणाधीनत्वमुच्यते । तेजइतिसर्वजगत्प्रकाश कत्वं नारायणभासा तदधीनभासातदीयभासाच सर्वंसूर्यादिजगच्चभातिप्रकाशतेप्रकाश्यतेच ॥ २२ ॥ यदेतल्लिंगद्वय स्यविष्णुनिष्ठत्वंश्रु (त्यो) त्युपपादितंतत्स्मृत्याप्युपपादयत्सूत्रंपठित्वातांस्मृतिमुदाहरति ॥ [१७।१२] अपीति ॥ नकेवलमेतच्छ्रूयतेऽपि तुस्मर्यतेपीत्यर्थः। मामकंमदधीनंमदीयंच । किंचनतत्रसूर्योभातिनचंद्रतारकंनेमाविद्युतोभांतिकुतोयमग्निरित्यानुकूल्येनगृह्य माणस्यसूर्याद्यप्रकाश्यत्वमुच्यते । तच्चविष्णोरेवस्मर्यते । अतोविष्णुरेवात्रप्रतिपाद्य(त)इतिसूत्रस्यार्थांतरमभिप्रेत्यतांस्मृ तिमुदाहरति ॥ [१७।१३] नतदिति ॥ धामस्वरूपं । तेजःस्वरूपंचगृहंप्राज्ञैर्धामेतिगीयतइत्यभिधानात् । युक्तिसमुच्चयेऽपिपदं । नचमंतव्यंनतत्रसूर्योभातीत्यादिपुल्लिंगेनप्रकृतपरमा(त्मनए)त्मैवोच्यतेनत्वानुकूल्येनगृह्यमाणस्य । अतस्तज्ज्ञानिसुखमितिग्रह णेऽपिबाधकाभावइति । किमुभातिनभातिवेतिप्रकृतस्यैवनतत्रेत्यनुसंधानप्रतीतेः । यस्यैवंसुखंरूपंतत्रेतिवाक्ययोजनोपप

त्तेश्च । दूरोक्तग्रहणेबिभ्यतोऽतिदूरोक्तग्रहणेकथंनभीतिः । अनिर्देश्यत्वाद्ययोगाच्च । तस्मादानुकूल्येनगृह्यमाणोहरिरेवे तितस्यैवानिर्देश्यत्वादीतिसिद्धं ॥ २३ ॥ अ० ६ ॥ अत्रप्रेरकत्वसाम्येनभगवतिवायौचसाधारणस्येशाननाम्नोविष्णौसमन्व यप्रतिपादनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः। श्रुत्यादिसंगतिंविषयसंशयौचसूचयति ॥ १।३।१३ विष्णुरेवेति ॥ अथातोब्रह्मजिज्ञासेतिजि ज्ञास्यत्वंविष्णोरुक्तं तज्जिज्ञास्यत्वमीशानस्यकाठकेप्रतीयते । अंगुष्ठमात्रःपुरुषोमध्यआत्मनितिष्ठति । ईशानोभूतभव्यस्येत्यु क्त्वा ऊर्ध्वंप्राणमित्यादौविश्वेदेवाउपासतइति जिज्ञासोपासनयोरैक्यात्। श्रवणादिरूपविचारोहिजिज्ञासोच्यते । उपा सनाचसैव । यदाहुः । सोपासनाचद्विविधाशास्त्राभ्यासस्वरूपिणी । ध्यानरूपापराचैवतदंगंधारणादिकमिति । सचयदिवि ष्णोरन्यःस्यात्तदाजिज्ञास्यत्वंचान्यस्यैवप्रसज्जतइत्यवश्यंनिर्णेयः । सईशानोऽत्रविषयः । किंविष्णुर्वायुर्वेतिसंदेहः । प्रागुक्त साधारण्यमेवसंदेहबीजमितिभावः । ईशानशब्दस्यरुद्रेप्रसिद्धावपितद्विषयसंशयः(अधिकारिसर्वोपास्य)सर्वदेवोपास्यत्वलिं गभियागर्भस्रावेणैवनिवृत्तः । यउन्नयतितामित्यन्वयः । सयुक्तिकंपूर्वपक्षयति ॥ १।३।१५ सचेति ॥ सचेशानोवायुरेवभवेत् । ईशान स्योर्ध्वंप्राणमुन्नयतीतिवाक्ये प्राणव्यवस्थापकत्वमध्यमत्वसर्वदेवोपास्यत्वश्रवणात् । नचैतल्लिंगश्रवणेपिकुतोयंवायुर्विष्णुः किंनस्यादिति । यथासम्राडेवाधिकृतान्विनियुङ्क्तएतान्ग्रामानधितिष्ठस्वैतान्ग्रामानधितिष्ठस्वेत्येवमेवैषप्राणइतरान्प्राणा न्पृथक्पृथगेवसन्निधत्तइतिप्राणव्यवस्थापकत्वस्यवायुलिंगत्वश्रवणात् । अथेममेवनात्मोद्योऽयंमध्यमःप्राणइतिमध्यमत्व स्यतद्धर्मत्वोक्तेः । कुविदंगेतितस्यसर्वदेवोपास्यत्वप्रतीतेश्च । अतोवाय्वेकनिष्ठलिंगश्रवणादीशानोवायुरेवेतिहेतोस्तस्यैव

जिज्ञास्यत्वं । नचवाच्यंनेदमनिष्टंवायोरपिजिज्ञास्यताभ्युपगमाद्विष्णुजिज्ञास्यत्वस्याबाधादिति । वायोःसर्वदेवोपास्यत्वे
तस्यमोक्षदातृत्वापातात् । नहिप्राप्तसमस्तैश्वर्याणांदेवानांप्रयोजनांतरमस्ति । तथाचाकिंविष्णुजिज्ञासानियमेनेति विष्णुरे
वमोक्षार्थंजिज्ञास्यइत्यस्यानुपपत्तिरितिभावः । अयंमंत्रार्थः । अंगेतिसंबोधनं । येदेवावायोर्नमस्कारादिनाज्ञानादिगु
णपूर्णाअज्ञानाद्यवद्यविधुराश्चपुराआसंस्तेक्कचिद्रहस्यस्थानेसूर्येणसाकंज्ञानिनेसंसारबाधवद्भिःशरणंप्राप्तायवायवेबुद्धिमावा
सयंस्तद्विषयामकुर्वन्निति । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ [१७।१६] अतइति ॥ विष्णुरेवेशानोभवेत् । मध्येवासनमितिवाम
नश्रुतेः । तस्याश्चविष्णौमहायोगरूढिसिद्धायास्तत्प्रमापकत्वात् । अतोविष्णोरीशानत्वेनतस्यैवजिज्ञास्यत्वमितिभावः ।
अत्रप्रमितपदंश्रुतेर्निरवकाशत्वसूचनार्थं । ननुवायुलिंगसद्भावादीशानोवायुरेवकिंनस्यादित्यतआह ॥ [१७।१७] नहीति ॥ भवेत्स
त्यामपिश्रुतौलिंगेनवायुत्वनिश्चयोयदिश्रुतेर्लिंगंबलवद्भवेन्नचतदस्तीत्यर्थः । अनेनशब्दादेवेत्येवकाराभिप्रायोवर्णितोभव
ति । कुतोनश्रुतेर्लिंगंबलवदित्यतआह ॥ [१७।१७] श्रुतिरिति ॥ नाममात्रेणनिर्देशःश्रुतिः । असाधारणधर्मोलिंगं । निराकां
क्षपदानिवाक्यं । एकप्रमेयप्रतिपादकानेकवाक्यानिप्रकरणं । अनेकप्रमेयप्रतिपादकमेकार्थेतात्पर्ययुक्तंस्थानं । समानो
क्तिःसमाख्या । तत्रश्रुतेःसाक्षादर्थधीजनकत्वात्सर्वतःप्राबल्यं । लिंगस्यानुमापकतयाऽर्थबोधकत्वात्तदानंतर्यं । वाक्य
स्यानेकार्थकथनद्वाराऽर्थानुमापकत्वात्ततोपिदौर्बल्यं । प्रकरणस्यबह्वर्थपरत्वेनार्थानुमितिहेतुत्वात्तदवमता । स्थानस्यातिब
ह्वर्थकथनेनाभिप्रायतोऽर्थानुमितिजनकस्यततोपिदौर्बल्यं । समाख्यायाःस्थानांतरगतायाःसादृश्यमात्रेणार्थानुमापकत्वा

त्ततोपिदुर्बलत्वं । अत्रापिपूर्ववन्निरवकाशात्स्वभावदुर्बलादपिस्वभावप्रबलसावकाशस्यदौर्बल्यमित्यादिद्रष्टव्यं । अत्रविरु
द्धैतेषांसमवायेसत्येवंपूर्वपूर्वेणोत्तरोत्तरबाधयाऽऽगमार्थनिर्णयोभवतीत्यर्थः । नचयथास्थितएवक्रमः । आत्माप्रकरणादित्य
त्रसमाख्यायाःप्रकरणेनबाधितत्वात् । तदाहजैमिनिः । श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानांसमवायेपारदौर्बल्यमर्थ
विप्रकर्षादिति । भाष्यकारोपि । वाक्यंप्रकरणंस्थानंसमाख्याचतथाविधेति । श्रुतिलिंगवाक्यानांसाक्षाद्धिप्रतिपन्नार्थनिष्ठत्वेश्रु
त्यादित्वेनैवज्ञापकत्वं । उपक्रमोपसंहारयोःश्रुतत्वेतन्निश्चायकतयालिंगत्वमन्यत्रचेत्प्रकरणनिश्चायकत्वेन । उपक्रमोपसंहाराव
पिश्रुत्यादिनासत्यामर्थसिद्धौतात्पर्यलिंगे । अन्यथाप्रकरणनिश्चायकौ । समाख्यापिसाक्षाद्धिप्रतिपन्ननिष्ठा समाख्यात्वेनैवालिं
गं । अन्यथाप्रकरणनिश्चायकत्वेनभवति । लिंगवाक्ययोःसाक्षादसाक्षात्त्वेनभेदः । गोत्राभिदं प्रवक्षणाअभिनत्पर्वतानामित्या
दिवदिति । नन्वस्तुश्रुतेःस्वभावप्राबल्यंतथापिबाहुल्येनलिंगानामपिप्राबल्यादनिर्णयएवेत्यतआह ॥ तच्चेति [१७।१८] ॥ नबाहुल्ये
पिलिंगानांश्रुतिसाम्येनानिर्णयः । श्रुतेर्निरवकाशत्वात् । लिंगानांविष्णाववकाशात् । सावकाशशतादपिनिरवकाशैकस्यप्रा
बल्यादितिभावः । श्रुत्यंतरेणप्राणनिष्ठतयालिंगोक्तेःकथंतद्विष्णोरित्यतआह ॥ तस्यैवेति [१७।१८] ॥ वायुत्वमत्रोपलक्ष्यते ॥ २४ ॥
तथापिकथमीशानोविष्णुर्भवेत् । अंगुष्ठमात्रत्वोक्तेः । नचविष्णोरंगुष्ठमात्रत्वंयुक्तं । सर्वगतत्वात् । नचवक्तव्यंव्योमवत्स
र्वगतस्याप्यणुत्वंप्रत्यपादीति अंगुष्ठमात्रइतितन्मात्रत्वोक्तेरित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यतदक्षराणिव्याचष्टे ॥ हृदीति [१७।१९] ॥

सर्वगतस्यापिविष्णोरंगुष्ठमात्रत्वोक्तिर्युक्ता । हृदिविद्यमानावकाशस्यांगुष्ठमात्रत्वेनतदपेक्षयाभगवन्मूर्तिविशेषस्याभिव्यक्त्यातन्मात्रपरिमाणत्वादित्यर्थः । भिन्नेष्वपिस्थानैक्येनैक्योक्तिवद्धृदयाकाशस्यांगुष्ठमात्रत्वेनतत्संबंधात्सर्वगतेपिहरावुपचारेणांगुष्ठमात्रत्वोक्तिरितिवार्थः। तुशब्दःपरिच्छिन्नतयांऽगुष्ठमात्रत्वनिवृत्त्यर्थमेवार्थः । तथापिनांगुष्ठमात्रत्वंविष्णोर्युक्तं । तथाहि । किंतत्तदंगुष्ठमात्रत्वंवायत्किंचिदंगुष्ठमात्रत्वंवा । नाद्यः । पश्वादीनामंगुष्ठाभावेनतदंतर्गतविष्णोरंगुष्ठमात्रत्वायोगात् । नद्वितीयः । तत्कथनवैयर्थ्यादसंभवाच्चेत्याशंकांपरिहरत्सूत्रशेषंव्याचष्टे ॥ १७।२० इतरेति ॥ युक्तंविष्णोरंगुष्ठमात्रत्वं । तत्तदंगुष्ठमात्रत्वाभ्युपगमेनविकल्पानवकाशात् । नचतत्पक्षोक्तविरोधः । मनुष्याणामेववेदविद्योपासनाधिकारित्वेनतान्प्रत्येतद्विद्याप्रवृत्त्यापश्वादीनामंगुष्ठाभावेपिविष्णोरंगुष्ठमात्रत्वोक्तिसंभवादितिभावः । तुशब्दोऽपिशब्दार्थः । तस्मादीशानोविष्णुरेवेतिसएवजिज्ञास्यइतिसिद्धं ॥ २५ ॥ अ० ७ ॥ अत्रदेवानांब्रह्मविद्याऽधिकारसमर्थनादस्तिशास्त्रसंगतिः । प्रासंगिकत्वान्नाध्यायादिसंगतिर्गवेषणीया । श्रुत्यादिसंगतिंविषयसंशयतद्बीजानिसूचयति ॥ १७।२० मनुष्याणामिति ॥ मनुष्याधिकारत्वादितिमनुष्याणामेववेदविद्याधिकारइत्युक्तं । सचयदिनदेवानांस्यात्तदाविश्वेदेवाउपासतइत्यादिश्रुत्यप्रामाण्यंप्रसज्येतइत्यवश्यंविचार्यः । सवेदविद्याऽधिकारोविषयः । देवानामस्तिनवेतिसंदेहः । मनुष्याणामेवेत्युक्तिर्विश्वेदेवाउपासतइतिश्रुतिश्चसंदेहबीजमितिभावः।नचश्रुत्युक्त्योरसाम्यादसंदेहबीजत्वं । उक्तेरप्यंगुष्ठमात्रश्रुतिमूलत्वात् । नदेवानांवेदविद्याधिकारइतिपूर्वःपक्षः । तथाहि । किंदेवाअनादिनित्याउतविद्यादिनापदप्राप्तिमुक्तिमंतः । आद्येनवेदविद्याधिकारः । अ

थींसमर्थोविद्वानधिक्रियतइतिन्यायात् । तेषांचार्थित्वाभावात् । नह्यनादितःप्राप्तपदानांमोक्षशून्यानांचविद्याभिःप्रयो
जनमस्तियेनार्थितास्यात् । नद्वितीयः । अमराणांमुक्त्याद्यंगीकारेकर्मादिविरोधापातात् । अतोदेवानांवेदविद्याधिकारा
भावान्नतदुपास्यत्वलिंगंविष्णोःसंभवति । अथसंदेहबीजंविघटयन्सिद्धांतयितुंसूत्रमवतारयति ॥ [१७।२१] तिर्यगादीति ॥ मनु
ष्यपदंविशिष्टबुद्ध्यादिरहिततिर्यगादिव्यावृत्त्यर्थंप्रयुक्तंनतुदेवतादिव्यावृत्त्यर्थमित्यभिप्रेत्यदेवानामधिकारमाहाचार्योबादरा
यणइत्यर्थः । सूत्रंव्याचष्टे ॥ [१७।२१] तादिति ॥ देवानामपिवेदविद्याधिकारोविद्यतएव । विशिष्टबुद्ध्यादेरधिकारोपयोगिनोदेवेषुवि
द्यमानत्वेनतेषामधिकारसंभवात् । नचोक्तप्रकारेणदेवानामर्थित्वाभावात्सामर्थ्यविद्वत्तासत्त्वेप्यधिकाराभावइतिवाच्यं ।
विद्याकर्मभ्यांयोग्यमनुष्याणांदेवादित्वप्राप्त्यभ्युपगमेनविद्याभिस्तेषांमोक्षसिद्धेरितिभगवान्बादरायणोमन्यतइत्यर्थः । वि
प्रतिपत्तिसूचनायबादरायणपदं । नदेवावेदविद्याधिकारिणोऽमनुष्यत्वात्तिर्यगादिवदित्यतआह ॥ [१७।२२] तिर्यगादीनामि
ति ॥ नतिर्यगादीनाममनुष्यत्वप्रयुक्तोऽधिकाराभावोऽपितुविशिष्टबुद्ध्यादिराहित्यनिबंधनएव । तथाचविशिष्टबुद्ध्यादिरा
हित्यंव्यावर्तमानंपक्षात्स्वव्याप्यमधिकाराभावंचव्यावर्तयतीतिभावः । विशिष्टबुद्ध्यादिमतामपितिरश्चांनवेदविद्याऽधिका
रइतिव्याप्तिविधुरोऽयमुपाधिरित्यतआह ॥ [१८।१] तेषामिति ॥ अविरोधोऽधिकारांगीकारेऽपीतिशेषः । कथंतिरश्चांवेदविद्या
धिकाराविरोधइतिचेत् । किंनिषेधात्तिरश्चामधिकारायोगोऽदर्शनाद्वा । आद्यंदूषयति ॥ [१८।१] निषेधेति ॥ अनेननिषेधराहित्ये

सतिविशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वमधिकारेप्रयोजकमितिसूचितंभवति । तेनशूद्रादौव्यभिचारपरिहारः । द्वितीयंनिराह ॥ [१८११] इंद्रंयंते हीति ॥ वेदाधिकारितयेतिशेषः । अनेनैवस्वप्रयुक्तानुमानस्यमनुष्यत्वोपाधिरप्यपोढोभवति ॥ २६ ॥ देवानांवेद विद्याऽधिकारमाक्षिप्यसमादधत्सूत्रंपठित्वाऽऽक्षेपांशंतावद्व्याचष्टे ॥ [१८१२] विरोधइति ॥ यदुक्तंदेवानांवेदविद्याऽधिकारसिद्ध्यर्थं सादिविनाशित्वं तदयुक्तं।तथात्वेतेभ्यःपूर्वंदेवताभावेनपूर्वकल्पेप्रयुक्तकर्मण्युद्देश्याभावाद्व्यर्थ्याख्यविरोधापत्तेः । अतःकर्म विरोधपरिहारायदेवानामनादिनित्यत्वमेवाभ्युपेयं । तथाचार्थित्वाभावेनानधिकारएवेत्यर्थः । परिहारांशंव्याचष्टे ॥ [१८१३] नेति ॥ भवेदयंविरोधोयदिपूर्वंदेवताभावः।नचासावस्ति । एतद्देवानांपूर्वमभावेपिदेवांतरसद्भावात् नचतत्रप्रमाणाभावः । अनेकेषां योग्यमनुष्याणांपूर्वंपूर्वंदेवतापदप्राप्तेःश्रुत्युक्तत्वादित्यर्थः । देवादेवत्वयोग्यामनुष्याःयज्ञेनज्ञानकर्मात्मकेनयज्ञंभगवंतमय जंत । ततस्तेज्ञानपूर्वकर्मणास्वपदंप्राप्यमुख्यलोकधारकाआसन् । तेपुनर्महात्मानोदेवाःस्वाधिकारावसानेपूर्णसुखात्म कंमोक्षंप्राप्नुवन् । यत्रमोक्षेपूर्वकल्पेमुक्ताःसाध्यादेवाःसंतीतिमंत्रार्थः ॥ २७ ॥ पुनरुक्तमाक्षिप्यसमादधत्सूत्रंपठित्वाऽऽक्षेपां शंविवृणोति ॥ [१८१४] शब्दइति ॥ अत्रापिविरोधपदाकर्षणं । यद्देवानामधिकारसिद्ध्यर्थमाद्यंतवत्त्वमुक्तम् । नतद्युक्तं । दे वानामाद्यंतवत्त्वेवेदाप्रामाण्याख्यविरोधापातात् । वेदस्यनित्यत्वादनित्यदेवानांतद्वाच्यत्वात् । वाच्यहीनायावाचःप्रा माण्यासंभवात् । यावतातदेववाक्यस्याप्रामाण्यं । वेदस्यनित्यत्वमेवकुतइतिचेत् । वाचाविरूपनित्ययेत्यादिश्रुतेः । नचवा च्यमनित्यएववेदोनित्यइत्युपचारमात्रमिति। वेदानित्यत्वेप्रामाण्याभावापत्तेः । आप्तमूलत्वेनप्रामाण्यमितिचेन्न। कर्तृसार्व

ज्ञादौमानाभावेनाश्यनिश्चयात् । विवादपदंकस्यचित्प्रत्यक्षंप्रमेयत्वादितिसार्वज्ञेमानमितिचेन्न । प्रमेयत्वेनविप्रतिपन्नधर्मांतरसाधनापातात् । किंचेदंप्रमेयत्वं नतावत्सामान्यं केवलान्वयिधर्मत्वात् । उपाधित्वेपिकचिदंतर्भावस्यापेक्षितत्वात् । नतावद्द्रव्यं । निर्गुणत्वादस्वतंत्रत्वाच्च । नापिगुणकर्मणी । गुणादावपिवृत्तेः । नचसमवायः । असंबंधत्वात् । नचविशेषोऽनित्येपिवृत्तेः । नचाभावोऽप्रतियोगिसापेक्षत्वात् । प्रमेयस्यभावएवप्रमेयत्वंनतुततोऽतिरिक्तमितिचेत् । सत्यं । भावभवित्रोर्भेदेपुनरुक्तानतिवृत्तेः । भावस्यभवितुःपृथगभावेतच्छब्दयोःपर्यायतापातात् । एवंपरत्वापरत्वादिगुणानांचदत्तजलांजलितास्यात् । प्रमातद्विषयतत्संबंधेष्वंतर्भावोऽस्तीतिचेन्न । प्रमाप्रमेययोःसंबंधस्यैवदुर्निरूपत्वात् । नह्यात्मगुणस्यान्येनसमवायःसंयोगोवासंभवति । विषयविषयिभावइतिचेन्न । तस्याप्यंतर्भाव्यत्वात् । अंतर्भावस्यचोक्तदोषलंघनाजंघालत्वात् । एषैवादिगन्यसमयेधर्मांतरेऽपीति । प्रमेयत्वानिर्वचनान्नतेनसार्वज्ञसिद्धिः । विप्रतिपन्नंसकर्तृकंकार्यत्वात्घटवदित्यनुमानेनजगत्कर्तरिसिद्धेतस्यसार्वज्ञादिसिद्धिरितिचेन्न । शरीरिजन्यत्वोपाधेः । शरीर्यजन्यत्वेनसत्प्रतिपक्षत्वाच्च । शरीरिविशेषणंव्यर्थमितिचेन्न । उपाधौपक्षव्यावृत्त्यर्थत्वात् । प्रतिपक्षेऽसिद्धिपरिहारार्थत्वात् । पक्षव्यावृत्त्यर्थविशेषणवतोप्युपाधित्वेपक्षेतरत्वस्याप्यापद्यतेतदितिचेत्कानोहानिः । पर्वतेतरत्वादीनामपिव्याप्तिरस्तिचेत् । अनुमानोपजीव्येनबाधादव्याप्तौस्वयंदुष्टत्वात् । नचासिद्धिपरिहारार्थविशेषणासंभवइतिराज्ञामाज्ञास्ति । तथात्वेव्यभिचारानिवृत्त्यर्थमपिनप्रयोक्तव्यं । व्याप्तिवत्पक्षधर्मतायाआवश्यकत्वात् । सकर्तृकत्वेकार्यत्वमेवप्रयोजकं । शरीरमपितत्रसन्निहितमित्युत्तरत्रनिरासिष्यते ।

अस्तुवासकर्तृकत्वं । कथंसार्वज्ञसिद्धिः। बहुकर्तृत्वेनाप्युपपत्तेः। लाघवादेकांगीकारइतिचेन्न । बह्वंगीकारस्यलोकानुकूल्येना गौरवात्। अतोनसार्वज्ञसिद्धिः। अविप्रलंभादिचातिदुरवगमं। अस्तुवाआप्तिनिश्चयस्तन्मूलत्वंकुतोवेदस्य । वेदःसार्व ज्ञादिमताप्रणीतोवेदत्वादितिव्यतिरेक्यनुमानादितिचेन्न । वेदत्वस्यपामरप्रणीतत्वादौसाम्यात् । असाधारण्यस्यापिसा म्यात्। वेदआप्तप्रणीतःप्रमाणवाक्यत्वादितिचेन्न । वेदानित्यत्वेप्रामाण्यविवादात् । तस्माद्यज्ञादितिसर्वज्ञेश्वरप्रणीतत्वं श्रूयतइतिचेन्न । उक्तदोषात्। ऋग्वेदएवाग्नेरजायतेत्यसर्वज्ञप्रणीतत्वोक्तेश्च । संप्रदायप्रवर्तकतयातद्वाक्यमुपचरितमिति चेन्न। कारणाभावात्। ईश्वरविरचितत्ववाक्यादितिचेन्न । तद्वाक्यादस्यसंप्रदायप्रवर्तकत्वाद्यर्थोपपत्तेः । तेषामसार्वज्ञा देतदितिचेन्न। चक्रकापातात् । तस्मादाप्तितन्मूलत्वानिश्चयाद्वेदानित्यत्वेतत्प्रामाण्याभावापत्तेर्ननित्यत्वश्रुतेरुपचरितार्थ त्वंवाच्यं । किंचवेदस्याप्तप्रणीतत्वेमूलप्रमाणेनभाव्यं । पौरुषेयस्यमूलप्रमाणसापेक्षतानियमात्। नचतत्प्रत्यक्षं। अदृष्टादौत दप्रवेशात्। नचकस्यचित्प्रत्यक्षंतादृशं। अत्रप्रमाणाभावात्। नाप्यनुमानंतस्यप्रतिपक्षादिदुष्टत्वात्। कथंचित्तेनादृष्टसंभावने पितद्विशेषासिद्धेः। नहिलशुनगृंजनाद्यदनस्यपापहेतुत्वंयज्ञादेःपुण्यसाधनत्वंवाऽनुमानेनशक्यसाधनं। अतोवाक्यमेवेतिवक्त व्यं। तदपिनतावत्पौरुषेयं। मूलांतरान्वेषणेनानवस्थानात्। अतस्तन्नित्यमेवापेक्षितं। तथाचकिमनयाकल्पनयाश्रुतिसिद्धंवेद नित्यत्वमेवांगीक्रियतां। ननुवेदस्यनित्यत्वेपिनप्रामाण्यं। आप्तोक्तत्वाभावादिति। मैवं। प्रामाण्यस्यस्वतस्त्वेनगुणानपेक्षणात्। प्रामाण्यंनामयथार्थज्ञानकरणत्वं नचयाथार्थ्यंज्ञानकारणातिरिक्तकारणमपेक्षते । याथार्थ्यंज्ञानकारणातिरिक्तकारणनिरपेक्षं

अयथार्थतातिरिक्तत्वेसतिज्ञानधर्मत्वात् । ज्ञानत्ववत् । याथार्थ्यंनगुणोत्पन्नंज्ञानधर्मत्वादप्रामाण्यवदित्याद्यनुमानात् । नच ज्ञानधर्मत्वेनायथार्थत्वस्यापिस्वतस्त्वंवाच्यं । दोषाभावेतदभावनियमात् । प्रमाज्ञानसामग्रीव्यतिरिक्तकारणजन्याकार्यत्वादिति चेन्न । प्रमायाज्ञानकारणातिरिक्तकारणजन्यत्वंनामप्रमात्वस्यैवंविधत्वेनवा ज्ञानस्यवा तत्संबंधस्यवा । नाद्यः । अजन्यत्वात् । नद्वितीयः । व्याहतेः । नतृतीयः । तस्यसमवायत्वेनाजन्यत्वादेव । प्रमात्वयुक्तज्ञानस्यैवंविधत्वंसाध्यतइतिचेन्न । तादृशज्ञानस्यापिज्ञानकारणातिरिक्तकारणजन्यत्वसाधनेव्याघातानिस्तारात् । ज्ञानकारणतदतिरिक्तजन्यत्वंसाध्यतइतिचेन्न । ईशप्रमायांबाधात् । तदतिरिक्तप्रमापक्षीकारान्नैवमितिचेन्न । तथापिघटदौव्यभिचारात् । ज्ञानकारणमात्रजन्यत्वाभावःसाध्यतइतिचेन्न । ज्ञानेव्यभिचारापरिहारात् । ज्ञानातिरिक्तत्वेनहेतुर्विशेष्यतइतिचेन्न । ज्ञानेपिकार्यत्वेनतत्साधनसौलभ्यात् । विशिष्टाभावविकल्पेनव्याघातस्यसमीकरणात् । प्रमागुणजन्या । तदन्वयव्यतिरेकित्वादित्येतदपिप्रतिज्ञानिरासेननिरस्तं । किंचेदं गुणान्वयव्यतिरेकित्वमन्यत्रानुपक्षीणंसामान्यंवा । नद्वितीयः । व्यभिचारात् । नाद्यः । दोषनिरासोपक्षीणत्वात् । नचोभयकारणत्वेकल्पकमस्ति । नचैवमप्रमायाअपिस्वतस्त्वम् । तत्रदोषान्वयव्यतिरेकनियमेनदोषाणामुभयकारणत्वकल्पनोपपत्तेः । नचैतत्समंप्रकृतेपि । यादृच्छिकायथार्थवाक्यजनितप्रमायांव्यभिचारात् । गुणानांदोषनिरसनव्यापारत्वेदोषाभावोपिकारणतयापन्नइतिचेन्न । प्रदीपावरणनिवृत्त्यादीनामपिप्रकाशनादिकारणत्वापत्तेः । दोषाभावस्यकारणत्वेचनास्माकमनिष्टं । तावता वेदापौरुषेयताऽव्याघातात् । प्रमागुणजन्याप्रमात्वादितिचेन्न । ईशप्रमायांबाधात् । तदतिरिक्तप्रमाःपक्षीक्रियंतइतिचेन्न । त

त्रैवव्यभिचारात् । जन्यप्रमात्वंहेतुरितिचेन्न । प्रमागुणजन्यानभवति । प्रमात्वादीश्वरप्रमावदितिप्रतिपक्षसाधनात् । नचाजन्यत्वमुपाधिः । घटादौव्यभिचारात् । अजन्यप्रमात्वमुपाधिरितिचेन्न । व्याप्त्यभावात् । अतःप्रमायाज्ञानकारणातिरिक्तकारणनिरपेक्षत्वेनवेदस्यकर्तृगुणनिरपेक्षस्यापिप्रामाण्यसिद्धेर्युक्तमेवतन्नित्यत्वं । तस्यैवंनित्यत्वात्तद्वाच्यदेवानांचानित्यत्वेऽप्रामाण्यमेवस्यात् । नचतद्युक्तं । अतस्तत्सिद्ध्यर्थंदेवानांनित्यत्वमेवाभ्युपेयम् । तथाचनतेषांवेदविद्याधिकारः । नचवाच्यंकर्मविरोधाभाववदयमपिविरोधःपरिहर्तव्यइति । अतीतदेवताप्रवाहेप्रमाणसद्भावेनातीतकालीनविरोधस्यैवपरिहर्तुंशक्यत्वात् । उत्तरकालेऽन्यदेवताभावनियमेप्रमाणाभावेनविरोधस्यकर्मण्यपिसाम्यात् । नचभारतादिवदतीतविषयतयावेदस्यप्रामाण्योपपत्तिः । तस्यदेवताह्वानादिरूपस्यवर्तमानविषयतयाऽवश्यंभावात् । अतोदेवानांनानित्यत्वंयुक्तमितिनतेषांवेदाधिकारइतिभावः । परिहारांशंव्याख्याति ॥

३।२८

नेति ॥ यदुदितंवेदोनित्यइति तत्सत्यमेव । तथापिनतस्याप्रामाण्यंतद्वाच्यानांदेवतानांस्वरूपनित्यत्वाभावेपिप्रवाहरूपेणनित्यत्वात् । नचतत्रप्रमाणाभावः । सूर्याचंद्रमसावितिश्रुतेरेव । नचेयंश्रुतिरतीतविषयैवदेवप्रभवनियमंनप्रमापयतीतिवाच्यं । प्रतिकल्पमपिश्रुत्यायथाविष्णुःपूर्वकल्पेसूर्याचंद्रमसावकल्पयत्तथाऽस्मिन्कल्पेपीतिकथनेदेवानांसर्वकल्पेषु(प्रभव)सद्भावसिद्धेः । यथैवेतिस्पष्टस्मृत्याचदेवानांसर्वकल्पेषुप्रभवसिद्धेः । नचवाच्यंश्रुतावुपचारेणाप्युक्तिःसंभवतीतिनदेवप्रभवनियमइति । अतीतानागतविदांमहतांश्रुतिसंवादिनोदेवप्रभवनियमग्राहकप्रत्यक्षस्यसत्त्वात् । नचपरप्रत्यक्षस्याप्रत्यक्षत्वात्तदनिश्चयः । यथर्तुष्वृतुलिंगानिनानारूपाणिपर्यये । दृश्यंतेतानितान्येवतथाभावायुगादिष्वि(त्यादि)तितद्वचनान्निश्चयोपपत्तेः । न

चायोगिनांश्रुतिप्रत्यक्षयोरविश्वासेनोक्तानिश्चयः । उपरितनकालोदेववान्कालत्वात्संप्रतिपन्नकालवदितिश्रुतिसंवाद्यनुमानेनते
षांदेवप्रभवनियमसिद्धेरितिभावः । नचवाच्यंप्रलयकालेकालत्वहेतोर्व्यभिचारोऽप्रलयकालत्वहेतोःपरंप्रतिव्यर्थविशेषणत्वमि
ति । प्रलयस्यप्रमाणसिद्धत्वात् ॥ २८ ॥ युक्त्यंतरेणदेवप्रवाहनित्यतांसाधयत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ [१८।१] अतएवेति ॥ नदेवप्रवा
हनित्यत्वसिद्ध्यर्थंयुक्त्यंतरंगवेषणीयंकिंतुयत्परेणप्रतिपादितंवेदस्यानित्यत्वंतदन्यथानुपपत्त्यैवतत्सिद्ध्यति । नहिवाच्यानित्यत्वे
वाचोनित्यत्वमुपपद्यतइतिभावः । नचाप्रामाण्येनोपपत्तिः । तदभावादेव । नापिभारतादिवदतीतविषयत्वेन । अनुपपत्तेरुक्त
त्वात् । नचतद्वाच्यदेवतास्वरूपस्यैवनित्यत्वेनान्यथोपपत्तिः । सूर्याचंद्रमसावित्याद्युत्पत्तिश्रुतेः प्रलयश्रुतिबाहुल्याच्च । नच
प्रलयश्रुतीनामयथार्थत्वं । बाधकाभावात् । जातिसंकेताद्यनुपपत्तेरितिचेन्न । ईश्वरविरचितत्वेनोपपत्तेः । ब्राह्मणादेवब्राह्मणइ
तिनियमस्यक्वचिदन्यथात्वोपपत्तेर्वृश्चिकतांडुलीयकादिवदिति ॥ २९ ॥ नदेवानांप्रवाहनित्यत्वेनापिवेदप्रामाण्योपपत्तिः । त
थाहि । किंपूर्वकल्पेमुक्ताएवदेवाउत्तरकल्पेपुनरावर्ततेतदन्येएववा । नाद्यः । मुक्तेरपुनरावृत्तित्वात् । अतस्तदन्यएवेतिवाच्यं ।
तथाचतेषांनानाविधनामरूपवतांवाचकवेदस्यकथंनाप्रामाण्यं । तस्यप्रतिकल्पंपाठभेदाभावात्तद्भावेनित्यत्वव्याघातादित्याशं
कांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [१८।१] समानेति ॥ संभवत्येवदेवप्रवाहनित्यत्वेनवेदप्रामाण्यं । प्राचीनानांप्राप्तमुक्तित्वेनपुनःस्व
पदेष्ववृत्तावपितदन्येषांप्राचीनसमाननामरूपत्वात्तत्प्रतिपादकैकविधस्यापिवेदस्याप्रामाण्याप्राप्तेः । नचसर्वदेवानांसमाननामरू
पत्वेप्रमाणाभावः । यथापूर्वमितिश्रुतेः । एतच्छ्रुतेस्तत्स्वरूपकल्पनानियमपरत्वमपिसंभवतीतिनानयातन्निश्चयइतिचेत् स्मृति

संवादेननिश्चयोपपत्तेरितिभावः । ननुकथंदेवप्रवाहनित्यत्वेसमाननामरूपत्वेवानित्यवेदप्रामाण्योपपत्तिः । तद्वाचित्वेनेतिचेन्न । तस्यैवासंभवात् । नह्येतावत्कालमयंदेवोमयोक्तोऽतःपरमेनंवक्ष्यामीत्यपौरुषेयस्याविमृश्यवृत्तिःसंभवतीत्याशंकापिस्मृत्यैवपरिहृता । स्वयंभुवास्वतंत्रेणविष्णुनायावेदवागुच्चारितातद्वेदगतशब्देभ्योब्रह्मादिविबुधानांनामानिनिर्ममे तान्शब्दांस्तेषुसंकेतितवान् याश्चतेषांवेदेषूक्ताःइद्रयंतइतिदृष्टयोरूपाणितानिचतथैवनिर्ममइतिसर्वदेवानांसमाननामरूपत्वस्यापौरुषेयवेदस्यापिस्वतंत्रेणभगवताप्रतिकल्पंदेवेषुसंकेतितत्वस्यचोक्तेः । नचप्रलयेवेदाप्रामाण्यंशंक्यं । तदाऽतीतविषयत्वस्यभगवन्मात्रविषयत्वस्यचोपपत्तेः ॥ ३० ॥ अतोदेवानामाद्यंतवत्त्वेपिविरोधाभावाद्युक्तस्तेषांवेदविद्याधिकारइतिस्थितेपुनस्तमाक्षिपत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥

१८।१२ मध्वादिष्विति ॥ वेदविद्याद्विविधाः । मुक्तिफलार्थास्तादितरफलार्थाइति । मोक्षेतरफलार्थाश्चद्विविधाः । ब्रह्मकर्मविद्याभेदात् । यथामधुविद्या । यथाचाग्निष्टोमविद्या । तत्रनतावन्मोक्षेतरफलार्थद्विविधविद्यास्वधिकारोदेवानांयुज्यते । तत्रार्थित्वाभावात् । सयएतदेवममृतंवेदवसूनामेवैकोभूत्वाऽग्निनैवमुखेनैतदेवामृतंदृष्ट्वातृप्यतिदेवोभूत्वादेवानप्येतिसऊर्जमुपगच्छतीत्यादिनामध्वादिविद्यासुवस्वादिपदानामुपासनाप्राप्यफलत्वश्रवणात् । देवानांचप्राप्ततत्पदत्वात् । नहिप्राप्तेऽर्थितासंभवति । एवंकर्मविद्यास्वपिवस्वादिपदानांफलत्वोक्तेर्नार्थितासंभवति । नचद्वितीयाद्यमृतविद्यादिषुवस्वादीनामप्यधिकारःसंभवतीतिवाच्यं । तास्वपिरुद्रादिपदस्यफलत्वेनश्रवणात् । तत्रचायोग्यतयाऽर्थिताऽयोगात् । एवंकर्मविद्यास्वपिरुद्रादिपदफलाभिधात्रीषुवस्वादीनामधिकारायोगः । नचास्त्वेवंस्वस्वेतरपदफलाभिधात्रीषुब्रह्मकर्मविद्यास्वनधिकारस्तथापिमोक्षेतरसामान्यफलाभिधायकविद्यासु

स्यादितिवाच्यं । सामान्यफलानांचप्रकाशवानस्मिँल्लोकेभवतीत्यादीनांतत्फलेऽतर्भावात् । नहवाएवंविदिकिंचनानन्नंभवतीत्यादीनांसर्वायोग्यत्वात्योग्यैश्चरुद्रादिभिःप्राप्तत्वाच्च । अतोमोक्षेतरफलार्थविद्याविचारेदेवानामर्थित्वाभावान्नतास्वधिकारः । किंचैवमाप्ततमोजैमिनिराचार्योपिमन्यतइत्यर्थः ॥ ३१ ॥ मास्तुमोक्षेतरफलार्थविद्यास्वधिकारोदेवानां । सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेत्यादिमोक्षार्थविद्यासुभविष्यति । अर्थित्वसंभवादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ १८।१४ ज्योतिषीति ॥ भावाद्वस्तूनामितिशेषः । कथंवस्तूनांज्ञानेऽतर्भावइत्यतःस्वपदेवर्णयति ॥ १८।१४ आदित्येति ॥ अभिप्रायंवक्ति ॥ १८।१५ नित्येति ॥ नमोक्षार्थविद्यास्वपिदेवानामधिकारःसंभवति। तदुक्तोपासनेऽर्थिताभावात्। द्विविधाह्यर्थिताविद्याविचारेभवति ज्ञानायफलायचेति। तत्रदेवानांमोक्षार्थित्वेऽपिनतत्साधनेविद्यासाध्येज्ञानेऽर्थिताऽस्ति । तेषांसार्वज्ञेनसर्वविद्योक्तज्ञानित्वात् । नहिस्वर्गार्थिनोपिकृतयज्ञस्यपुनर्यज्ञविद्याविचारेऽर्थितास्तीतिभावः । अनेनप्राचीनपक्षेदोषांतरंचोक्तंभवति ॥ ३२ ॥ एवंदेवैर्मोक्षेतरयोग्यफलानांप्राप्तत्वादयोग्यानांप्राप्तुमशक्यत्वान्मोक्षस्याप्यर्थतोलब्धत्वादर्थित्वाभावेनतेषांकास्वपिविद्यास्वधिकाराभावेजैमिनिमतावलंबिनासमर्थितेपुनस्तंसमर्थयत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ १८।१५ भावमिति ॥ बादरायणस्तुभगवान्देवानामशेषविद्यास्वधिकारभावंमन्यते । मोक्षतदितरफलानांयोग्यानांप्राप्तत्वेऽयोग्यानांप्राप्तुमशक्यत्वेऽपिविद्योक्तोपासनकर्मकरणाभ्यांयोग्यस्यज्ञानमात्रेणासाध्यस्यमोक्षफलेऽतिशयस्यासिद्ध्याऽर्थित्वसंभवात् । नचविद्यानांनित्यसिद्धत्वात्तद्विचारेऽर्थित्वाभावः । भगवदितरेषांनिरुपचरितसार्वज्ञाभावाद्विद्याविचारेणज्ञानविशेषसंभवादित्यर्थः । ननुतत्तद्विद्योक्तानुष्ठानेनतत्रोक्तादन्यदपिफलंप्रकाशविशेषश्चभवतीत्येतत्कुतइत्याशंकांपरिहर्तुमु

क्तार्थेस्मृतिंदर्शयति ॥ १८।१६ यावदिति ॥ नन्वस्त्येवमुक्तयुक्तिपराभवः । तथापिदेवानामधिकाराभ्युपगतावाप्ततमजैमिनिमतविरोधइत्यतआह ॥ १८।१८ उक्तेति ॥ नदेवाधिकाराभ्युपगमेजैमिनिमतविरोधः । तत्तद्विद्यासूक्तफलार्थप्रागाप्तज्ञानार्थंचजैमिनिनादेवाधिकारस्यनिरस्तत्वात्सूत्रकारेणचतदुक्तमंगीकृत्यप्रयोजनांतरायतस्यसमर्थितत्वादित्यर्थः । किमनयोर्मतयोर्विषयवैलक्षण्यकल्पनन विरोधएवकिंनस्यादित्यतआह ॥ १८।१८ सर्वज्ञस्येति ॥ अतोदेवानांसर्वविद्याधिकारित्वात्तदुपास्यत्वंहरेर्युक्तमितिसिद्धं ॥ ३३ ॥

अ० ८ ॥ अत्रत्रिवर्णेतरस्यवेदोक्तब्रह्मविद्याऽधिकारनिरासादस्तिशास्त्रसंगतिः । प्रासंगिकत्वान्नाध्यायादिसंगतिरन्वेष्टव्या । श्रुत्यादिसंगतिंविषयादिकंचसूचयति ॥ १८।१९ मनुष्येति ॥ वेदविद्यासुमनुष्याणामधिकृतत्वात्तेषांचांगुष्ठसद्भावाद्युक्तंतान्प्रतिविष्णोरंगुष्ठमात्रत्वाभिधानमित्युक्तं । सच्चवेदविद्याधिकारोयदिशूद्रादीनांस्यात्तदाश्रुत्यादिविरोधादसौनिषेध्यएव । नचोक्तेविरोधाभावादसंगतिः । स्वन्यायेनश्रुत्यादिविरोधप्राप्तेः । सएवह्युक्तेविरोधोनामयदुक्तंप्रमाणबाधितंस्यात् । सवेदविद्याऽधिकारोविषयः शूद्रस्यास्तिनवेतिसंदेहः । मनुष्यत्वमदर्शनंचसंदेहबीजं । अस्तिशूद्रस्यापिवेदविद्याऽधिकारइतिपूर्वःपक्षः । मनुष्याधिकारत्वादितिमनुष्याणामधिकारस्योक्तत्वात् । मनुष्यत्वेचशूद्रस्यद्विजातिभ्योविशेषाभावात् । नमनुष्यत्वंवेदविद्याधिकारोपयोगि किंतुविशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वमेवेतिचेत्तथापिशूद्राधिकारसिद्धिः । विशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वोपिशूद्रस्यान्येभ्योऽविशेषात् । नचवाच्यंशूद्रस्यवेदविचारादर्शनादनधिकारइति । छंदोगोपनिषदिपौत्रायणस्यवैदिकसंवर्गविद्याध्ययनदर्शनात् । तस्यशूद्रत्वमेवकुतइतिचेन्न । तमुहपरःप्रत्युवाचाहहारेत्वाशूद्रतवैवसहगोभिरस्त्वितिपौत्रायणंप्रतिरैक्वोक्तेरेव । नचाधिकाराभावेपिपौत्रायणो

विद्यांविचारयामासेतिकिंनस्यादितिवाच्यं । अनधिकारिणंप्रतिमुनेरुपदेशासंभवात् । नहितस्यापरोक्षज्ञानिनोगवाद्याशयाप्य न्याय्याप्रवृत्तिःसंभाविता । अतोयुक्त्यालिंगदर्शनेनचशूद्रस्यवेदाधिकारासिद्धिरितिभावः । उक्तइतिसप्तमीपंचम्यर्थे । अधि कारोपयोगितयोक्तेमनुष्यत्वेऽविशेषादितिवा । अहेतिसंबोधनं । हारोरथश्चगोभिःसहतवैवास्त्वित्यर्थः । हारेत्वेतिसेदुराजेत्या दिवद्विसर्गलोपेनभवति । हारेत्वानावितिवा । तथात्वेपृथगन्वयः।सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यतत्फलितार्थंतावदाह ॥ १८।२० अतइति ॥ यदुक्तंशूद्रस्यापिपौत्रायणस्यवेदविचारदर्शनादस्तिशूद्रस्यवेदविद्याधिकारइतितन्नवेद्यादिपौत्रायणःशूद्रोभवेन्नतुतदस्तीत्यर्थः । शूद्रेतिसंबोधितत्वात्कथमसौनशूद्रइत्यतस्तदाद्रवणादितिसूत्रांशंव्याचष्टे ॥ १८।२१ शुचेति ॥ शोकेनाद्रवणंशूद्रशब्दप्रवृत्तिनिमि त्तम् । अतःशुचाद्रवणादेवशूद्रेतिसंबोधितोनतुवर्णावरत्वाभिप्रायेणेतिनानेनपौत्रायणस्यशूद्रत्वसिद्धिरित्यर्थः । पौत्रायणस्यशु गेवाकिंनिमित्तेत्यतःशुगस्यतदनादरश्रवणादितिसूत्रांशंव्याचष्टे ॥ १८।२१ कम्बिति ॥ अरेहंसैतद्वचनंकमेनमुद्दिश्यात्थसंतंसयुग्वानंरै क्वमिवेतिहंसकृतानादरश्रवणादस्यपौत्रायणस्यशुगित्यर्थः । तदितिश्रुत्युक्तपरामर्शः । श्रुतानादरस्यापितस्यकुतःशोकोत्पत्तिर्ज्ञा यते । परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वात् । कारणस्यचकार्याविनाभावाभावादित्यतःसूत्रशेषंव्याचष्टे ॥ १८।२२ सहेति ॥ सश्रुतानादरःपौत्रायणः शयनादुत्तिष्ठन्नेवक्षत्तारंरैक्वगवेषणायोवाचेत्युक्तत्वाग्रतयाशोकोज्ञायतेऽतोनादरश्रवणात्पौत्रायणस्यशुगासीत्तयाशुचाऽऽद्रवणा च्छूद्रेतिसंबोधितोनतुवर्णावरत्वाभिप्रायेणेतिनेदंशूद्राधिकारेलिंगमितिभावः । शोकेनाद्रवणपरिज्ञानंचमुनेःसार्वज्ञ्यादुपपद्यते । त दुक्तं । राजापौत्रायणःशोकाच्छूद्रेतिमुनिनोदितः । प्राणविद्यामवाप्यास्मात्परंधर्ममवाप्तवानिति । दीर्घस्वरार्थत्वेनाद्रवणा

दित्युक्तं । शुग्द्रएवशूद्रोरुग्द्रएवरुद्रइतिवत् ॥ ३४ ॥ ननुशूद्रशब्दोऽयंकुतोयौगिकोऽगीक्रियतेरूढार्थएवकिंनस्यात् । योगरूढ्योरूढेरेवप्राबल्यात् । तथाचपौत्रायणनिदर्शनेनशूद्रस्यवेदविद्याधिकारसिद्धिरित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे । क्षत्रियत्वेति । अयमश्वतरीरथइतिपौत्रायणस्याऽऽद्रवणाच्छूद्रशब्देनसंबोधनाद्धोत्तरत्रचित्ररथसंबंधित्वलिंगंश्रूयते । तेनचलिंगेनतस्यक्षत्रियत्वमवगम्यते । अतोरूढेरेवप्राबल्येऽपिबाधकाद्योगांगीकारोयुक्तइतिभावः । श्रुतावश्वतरीरथश्रवणात्कथंचित्ररथत्वमस्त्रयदित्यतआह ॥ [११।१] रथइति ॥ नचवाच्यंपौत्रायणेनदीयमानरथोत्रोच्यतेनतुतस्यतदीयत्वमिति । बाधकाभावेतदीयत्वस्यैवप्राप्तत्वात् । ननुचित्रर(थि)थत्वेपिपौत्रायणस्यवर्णावरत्वंकिंनस्यादित्यतआह ॥ [११।२] यत्रेति ॥ नचवर्णावरत्वेपौत्रायणस्यरथित्वंसंभवति । रथस्यवेदाविनाभावाच्छूद्रेचवेदाभावादितिभावः । नन्वेवंवैदिकमात्रेविद्यमानंरथित्वंकथंक्षत्रियत्वेलिंगं । क्षत्रियस्यस्वाभाविकत्वात् । अन्येषांकादाचित्कत्वात् । स्वाभाविकस्यनैमित्तिकादाधिक्यात् । अपलायनंचशूद्रस्यविप्ररक्षार्थमित्येतदपिपदातितयेतिगमयितव्यं ॥ ३५ ॥ यदुक्तंरथित्वलिंगेनपौत्रायणस्यक्षत्रियत्वावगमान्नतल्लिंगेनशूद्रस्यवेदाधिकारसिद्धिरिति । तदयुक्तं । शूद्रस्यापिरथित्वसंभवात् । तस्यवेदाविनाभावान्नेतिचेन्न । शूद्रेपिवेदाधिकारांगीकारादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [११।२] संस्कारेति ॥ नपरेणांगीकृतोपिशूद्रस्यवेदाधिकारःसंभवति । वेदाध्ययनादेरुपनयनादिसंस्कारसापेक्षत्वात् । अष्टवर्षंब्राह्मणमुपनयीतेतिसंस्कारमुक्त्वातमुपनीतमध्यापयीतेत्यध्ययनार्थमुपनयनपरामर्शात् । वेदःकृत्स्नोऽधिगंतव्यःसरहस्योद्विजन्मनेतिस्मृतेश्च । अस्तुतर्हिशूद्रस्यापिसंस्कारः । मैवं । नाग्निर्नयज्ञइतिशूद्रस्यसंस्काराभावाभिधानात् । अतः

शूद्रस्यसंस्काराभावेनवेदानधिकारान्नतस्यवेदाविनाभूतरथित्वमितिभावः । नन्वेवंसंस्काराभावेनवेदानधिकारश्चेदुत्तमस्त्रीणामनधिकारप्रसंगः । संस्काराभावेऽपितासामधिकारेशूद्रस्यापितत्प्राप्तिरित्यतआह॥ [११।४] उत्तमेति ॥ नोत्तमस्त्रीणांशूद्रवत्संस्काराभावेनवेदविद्याधिकाराभावोवक्तव्यः । सपत्नीमिपराधमेत्यादिविद्यासुशच्यादीनांतद्द्रष्टृत्वेनाधिकारदर्शनादित्यर्थः । तर्ह्युक्तन्यायभंगइत्यतआह ॥ [११।५] संस्कारेति ॥ संस्काराभावेनवेदाधिकाराभावःसामान्यन्यायेनोक्तोनतुनियमेन । अतस्तस्याविशेषेणापवादेनदोषइतिभावः । अनेनैवशूद्रप्रतिबंदीविमोचिताभवति । सामान्यस्यबाधैकापोद्यत्वात् । एवंस्त्रीणामुपनयनाभावेपिपूर्वन्यायस्यसामान्यतयाऽपवादसंभवादस्तिवेदाधिकारइत्युक्तं । अथोपनयनप्रतिनिधिसद्भावाच्चास्त्यधिकारइत्याह ॥ [११।५] अस्तिचेति ॥ यथापुंसामुपनयनादिसंस्कारस्तथास्त्रीणांप्रदानकर्मैवसंस्कारइत्यर्थः । अत्रापवादोक्तिःप्रदानादिशून्यतिर्यगादीनामपिसंग्रहार्था । तेषामप्ययमग्नेजरितेत्यादावधिकारदर्शनात् ॥ ३६ ॥ यदुक्तमध्ययनस्यसंस्कारसापेक्षत्वान्नशूद्रस्यवेदविद्याधिकारइतिनतद्युक्तं । शूद्रस्यापिसंस्कारसंभवात् । नचवाच्यंतदसंभवोप्युक्तइति । संस्काराभावस्यैवोक्तेर्निषेधाभावात् निषेधाभावेप्यभावोक्तिसंभवादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ [११।६] तदभावेति ॥ नशूद्रस्योपनयननिषेधाभावः । नाहमेतद्वेदभोयद्गोत्रोहमस्मीतिवचनेनसत्यकामस्यार्जवंज्ञात्वानैतदब्राह्मणोविवक्तुमर्हतीतिशूद्रत्वाभावनिर्णयएवतदुपनयनेगोतमस्यप्रवृत्तत्वात् । शूद्रोपनयननिषेधाभावेकथं तदभावनिर्धारणएवप्रवर्तेतेतिभावः ॥ ३७ ॥ ननुश्रुतावब्राह्मणमात्रस्यानुपनयनाभिप्रायप्रतीतेःकथंशूद्रत्वाभावेत्यसूत्रयदभाषतच । ब्राह्मणपदेनब्रह्माणनयोग्यानांत्रैवर्णिकानामुक्तेः । शूद्रोवेदविद्याधिकारिविशिष्टबु

द्ध्यादिमत्त्वाद्द्विजवत् । अन्यथाविशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वेनदेवताऽधिकारासिद्धिर्नस्यादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥
११।७ श्रवणेति ॥ नविशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वेनशूद्रस्यवेदाधिकारोवाच्यः । अनिषिद्धत्वेसतिविशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वस्याधिकारप्रयोजकत्वे नकेवलविशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वस्याधिकारासाधकत्वात् । शूद्रस्यवेदश्रवणाध्ययनार्थावधारणानांश्रुतौप्रतिषिद्धत्वात् । श्रुतौ शूद्रशब्दाश्रवणाद्वर्णबाह्यविषयोऽसावितिनवाच्यं । नाग्निर्नयज्ञःशूद्रस्येतिस्मृतौशूद्रस्यैवस्पष्टनिषेधाच्छ्रुतेरपितदर्थत्वोपपत्तेः । अतोऽनिषिद्धत्वेसतिविशिष्टबुद्ध्यादिमत्त्वंव्यावर्तमानंशूद्रात्स्वव्याप्यंवेदाधिकारंचव्यावर्तयतीतिभावः । ननुशूद्रस्यवेदार्था वधारणादेर्निषिद्धत्वेकथंविदुरधर्मव्याधादीनांवैदिकार्थावधारणमस्ति । संस्काराभावेनानधिकारेचकथंकर्णोक्षत्रसंस्कारयुतोऽ खिलाःश्रुतीरधिजगौ । नचवाच्यमसावपवादविषयइति । अविहितोपनयनानामेववेदाधिकारिणामपवादविषयत्वसंभवा
११।१० दित्यतआह ॥ विदुरादीनामिति ॥ तेषांपूर्वजन्मन्युत्पन्नापरोक्षज्ञा(न)नित्वेनेतरशूद्रादिभ्योविशिष्टत्वाद्वेदार्थावधारणा दिनिषिद्धमितिभावः । अतोहरिःशूद्राद्यैर्वेदविद्याविज्ञेयोनभवतीतिसिद्धं ॥ ३८ ॥ अ० ९ ॥ अत्रलोकप्रसिद्ध्याभगव
लिंगेनचसाधारणवज्रनाम्नोहरौसमन्वयप्रतिपादनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । श्रुत्यादिसंगतिंविषयादिकंचसूचयति ॥ यदिद ११।१०
मिति ॥ तमेवंविद्वानित्यादौभगवज्ज्ञानादेवमोक्षइत्युक्तं । काठकेतुयदिदंकिंचेतिवज्रज्ञानान्मोक्षःश्रूयते । तस्यचविष्णो रन्यत्वेऽन्यज्ञानान्मो(क्षापत्ते)क्षोपपत्तेरवश्यंनिर्णेयत्वं । सवज्रोऽत्रविषयः । किंविष्णुरिंद्रायुधंवेतिसंदेहः । उक्तसाधार

ण्यंसंदेहबीजं । इंद्रायुधमेवेदंवज्रमितिपूर्वःपक्षः । वज्रश्रुतेस्तत्ररूढत्वादुद्यतत्वलिंगाच्च । तद्ध्यायुधएवोपपद्यते । नचवज्रज्ञानेनमोक्षोक्तेर्विष्णुरितिवाच्यं । लिंगमात्राच्छ्रुतिलिंगयोःप्राबल्यात् । नचलिंगस्यनिरवकाशतयाप्राबल्यं । श्रुतिलिंगयोरपितथात्वात् । अतोवज्रमिंद्रायुधमेवेतिनविष्णुज्ञानादेवमोक्षइतिभावः । यत्किंचसर्वंजगत्प्राणेस्थितंप्राणान्निःसृतंतदिदंजगद्यस्मादेजतियत्प्रेरणयाचेष्टतेतन्महद्भयंकरंवज्रंयेविदुस्तेऽमृताभवंतीत्यर्थः । प्राणःसर्वमिदंकिंचजगच्चयस्मान्निःसृतंचेष्टतेचेतिवा । सर्वंजगद्यस्मान्निःसृतंसप्राणोयस्माच्चेष्टतइतिवा । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ [११।११] अंतइति ॥ अयंवज्रोभगवानेव । वज्रस्यसर्वजगच्चेष्टकत्वश्रवणात् । नचोद्यतत्वलिंगविरोधः । उद्यमित्वार्थतयोपपत्तेरितिभावः । लिंगमात्रेणकथमयंनिश्चयः । लिंगस्यनिरवकाशत्वादेवेत्याह ॥ [११।१२] कोह्येति ॥ यदासामान्यतोजगच्चेष्टकत्वमेवविष्ण्वेकनिष्ठंतदासुतरांवज्रस्योक्तंसर्वप्रवर्तकप्राणचेष्टकत्वंतदेकनिष्ठमितिभावेनाह ॥ [११।१३] प्राणस्येति ॥ ननूद्यतत्वलिंगस्यसावकाशत्वेपिवज्रश्रुतेर्निरवकाशत्वान्निरवकाशेनापिलिंगेनकथंनिर्णयइत्यतःश्रुतेरपिविष्णाववकाशंस्मृत्यादर्शयति॥ [११।१४] चक्रमिति॥ नचयोगस्यरूढेर्दौर्बल्यादनिर्णयइतिवाच्यं। स्मृत्युक्तत्वेनविद्वद्रूढेरपिसत्त्वात्। आयुधानामहंवज्रं। वज्रंप्रहरणोत्तममितिच। नन्वेवंसावकाशत्वेश्रुतिलिंगयोर्यएताद्विदुरित्युक्तलिंगंविहायकिंलिंगांतरग्रहणेन। मैवं। तदविहायैवलिंगांतरस्याप्युक्तत्वात्। एतदन्यत्राप्यनुसंधेयं। अतोविष्णुरेववज्रइतितज्ज्ञानादेवमोक्षइतिसिद्धं ॥३९॥ अ० १०॥ अत्रजीवेशयोर्ज्ञानरूपत्वेनहृदयाहितत्वेनचसाधारणस्यज्योतिर्नाम्नोविष्णौसमन्वयप्रतिपादनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः। श्रुत्यादिसंगतिंविषयादिकंचदर्शयति॥ [११।१५] हृदयइति॥ ज्योतिश्चरणाभिधानादितिहृदयाहितंज्योतिःपरमात्मेत्युक्तं।

वाजसनेयकेचतच्छ्रूयतेयोयमिति।तच्चयदिविष्णोरन्यत्स्यात्तदापूर्वोक्तमप्यन्यत्प्रसज्जतइत्यवश्यंनिर्णेयं।तज्ज्योतिर्विषयः।किंवि
ष्णुर्जीवोवेतिसंदेहः।उक्तसाधारण्यंसंदेहबीजं।जीवएवेदंज्योतिरितिपूर्वःपक्षः।ससमानःसन्नुभौलोकावनुसंचरतीतिजीवलिंगात्।
तस्यहिकर्मवशादुभयलोकसंचरणंयुक्तं।इमंलोकमतिक्रामतिमृत्योरूपाणिसवाअयंपुरुषोजायमानःशरीरमभिसंपद्यमानःपाप्मभिः
संसृज्यतेसउत्क्रामन्म्रियमाणःपाप्मनोविजहाति। उभयानपिपाप्मनआनंदांश्चपश्यतिसयत्रप्रस्वपिति।स्वप्नांतउच्चावचमीयमानो
भयानिपश्यन्नित्यादिजीवलिंगाच्च। किंचकिंज्योतिरयंपुरुषइत्यादित्यज्योतिःसम्राडितिहोवाचेत्यादिनायस्यपुरुषस्यादित्यादिज्यो
तिष्ट्वमुक्तंतस्यैवात्मैवास्यज्योतिर्भवतीतिसुप्त्यादावात्मज्योतिष्ट्वोक्तौकतमआत्मेतितदात्मप्रश्नेज्योतिरुच्यते । नह्यादित्यादिज्योति
ष्ट्वंविष्णोःसंभवति । नतत्रसूर्योभातीत्यादेः । नचवाच्यंयस्यादित्यादिज्योतिष्ट्वमुक्तंसजीवएवास्तु तस्यचात्मैवास्येत्यत्रपरमात्म
ज्योतिष्ट्वमुच्यते । तदात्मप्रश्नेचज्योतिराम्नानात्परमात्मैवज्योतिरिति । जीवस्यपरमात्मज्योतिष्ट्वस्यैवायोगात्।तथात्वेपरमात्मनो
स्तमयादिशून्यस्यजाग्रत्यपिज्योतिष्ट्वप्राप्त्यातदादित्येनैवायंज्योतिषास्तेचंद्रमसैवायंज्योतिषास्तेइत्यवधारणानुपपत्तेः। तदाविशि
ष्यात्मज्योतिष्ट्वोक्त्यनुपपत्तेश्च। अत्रायंपुरुषःस्वयंज्योतिर्भवतीत्यस्यैवार्थस्यप्रत्यभिज्ञानाच्च ।अतोजीवएवेदंज्योतिरितिप्रागुक्तम
पिसएवेतिभावः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ १।१६ अतइति ॥ विष्णुरेवेदंज्योतिर्नतुजीवः । ज्योतिःश्रुतेर्विष्ण्वेकवाचित्वश्र
वणादित्यर्थः । ज्योतिर्विष्णुश्चेदुभयलोकसंचरणलिंगविरोधइत्यतआह ॥ १।१७ प्राज्ञेनेति ॥ जीवमादायेश्वरस्यैवोभयलोकसंचरणो
क्तेर्नतद्विरोधइत्यर्थः । नचेमंलोकमतिक्रामतिमृत्योरूपाणीत्याद्युक्तलिंगविरोधः। द्रष्टुश्चक्षुषइत्यादिवदंतर्णीतणिचत्वेनोपपत्तेः।

नचादित्यादिज्योतिष्ट्वविरोधः । आदित्यादिज्योतिष्मतोऽयंपुरुषइत्युक्तस्यजीवत्वेनाभ्युपगमात् । नचतस्यैवस्वयंज्योतिष्ट्वेनोक्तस्यज्योतिष्ट्वमुच्यतइतिवाच्यं । आत्मैवास्यज्योतिर्भवतीतिकतमआत्मेत्यात्मशब्दोदितस्यविष्णुत्वात् । नचैवंसत्यवधारणविरोधः । अवधारणस्यबाह्यज्योतिषांमध्येसूर्यादीनांप्राधान्यज्ञापनार्थत्वेनोपपत्तेः । अन्यव्यावर्तकत्वस्यवागादिसत्त्वेनायोगात् । नचविशिष्योक्तिविरोधः । ज्योतिरंतराभावाभिप्रायेणोपपत्तेः । तदुक्तं । भावेऽभावेपिसूर्यादेर्जीवानांविष्णुरेवहि । ज्योतिस्तथाप्यभावेतुतज्ज्ञेयंहिविशेषतइति । नचप्रत्यभिज्ञाविरोधः । अत्रायंभगवान्विष्णुर्जीवस्यस्वयमेवतु । ज्योतिर्विशेषतोभूयान्नैवान्यज्ज्योतिरत्रयदित्युक्तरीत्योपपत्तेः । नन्वेवंबाधकाभावात्कथंलिंगानामन्यार्थता श्रुतिमात्रस्यबहुलिंगानुसारेणामुख्यार्थत्वोपपत्तेरिति । मैवं । जीवपक्षेबहुबाधकसद्भावात् प्रसिद्धत्वेनकतमआत्मेतिप्रश्नायोगात् सुखदुःखविशेषवत्त्वेनोभयलोकसंचरणेसमानत्वायोगात् स्वाप्नपदार्थकर्तृत्वाभावात्स्वप्नेनशारीरमित्यादिमंत्रासंगतेश्च । तस्मादिदंप्रागुक्तंचज्योतिर्विष्णुरेवेतिसिद्धं ॥ ४० ॥ अ० ११ ॥ अत्रप्रयोगवशाद्गगनेभगवतिचसाधारणस्याऽऽकाशनाम्नोहरौसमन्वयप्रतिपादनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । श्रुत्यादिसंगतिंविषयादिकंचसूचयति ॥ [११।१८] सर्वेति ॥ द्युभ्वाद्यायतनंस्वशब्दादित्यादौसर्वाधारत्वंविष्णोरुक्तं । तच्छंदोगश्रुतावाकाशस्यप्रतीयते । आकाशोवैनामनामरूपयोर्निर्वहितातेयदंतरातद्ब्रह्मतदमृतमिति । सचविष्णोरितरश्चेत्सर्वाधारत्वमन्यस्यप्रसज्जेतेत्यवश्यंनिर्णयः । सआकाशोऽत्रविषयः । किंविष्णुःप्रसिद्धाकाशोवेतिसंदेहः । उक्तसाधारण्यंसंदेहबीजमिति भावः । सयुक्तिकंपूर्वपक्षयति ॥ [११।१९] वैनामेति ॥ अयमाकाशःप्रसिद्धएवभवेत् । आकाशशब्दस्यतत्ररूढत्वात् । नचवाच्यमाकाश

शब्दस्यविष्णावपिवृत्तेःसावकाशइति। तत्रतस्ययौगिकत्वात्। योगस्यरूढेर्दौर्बल्यात्। सर्वाधारत्वलिंगेनयोगोप्याश्रीयतइतिचेन्न। प्रसिद्धाकाशपरित्यागेनात्रविष्णवंगीकारेवैनामेत्युक्तनिपातद्वयविरोधात् । तस्योक्तार्थप्रसिद्धिद्योतकत्वात् । नहिविष्णुस्तान्निर्वहितृत्वंवाप्रसिद्धं । अतःप्रसिद्धाकाशएवायमिति । तस्यसर्वाधारत्वमितिभावः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ [११।२०] अंतइति ॥ अयमाकाशोहरिरेव । अस्याकाशस्यतेयदंतरेतिनामरूपराहित्याख्यविलक्षणार्थत्वव्यपदेशात् । तद्ब्रह्मेतिब्रह्मत्वव्यपदेशाच्चेत्यर्थः । अर्थांतरत्वमितिरूपराहित्यमादिपदेनानामत्वमितिवा । तेनामरूपेअंतराविनावर्ततइत्यर्थः । अरूपत्वादिलिंगेनकुतोविष्णुत्वनिश्चयइत्यतआह ॥ [११।२१] अवर्णमिति ॥ रूपस्यवाच्यांतर्भावेनप्राधान्यात्क्रमोल्लंघनं। ननुहरेःकथमनामरूपत्वमुक्तविरोधादित्यतआह ॥ [११।२१] अनामेति ॥ नचविष्णुपक्षेनिपातद्वयविरोधः। भगवतोनामादिनिर्वहितृत्वस्यालोकप्रसिद्धत्वेप्येकोदाधारभुवनानिविश्वेत्यादिवेदप्रसिद्धत्वेनतदर्थत्वेनोपपत्तेः । अन्यथाअनामरूपत्वविरोधात् । अवकाशस्यापिनाम(रूप)वत्त्वात् । अतोयमाकाशोविष्णुरेवेतितस्यैवसर्वाधारत्वमितिस्थितं ॥ ४१ ॥ अ० १२ ॥ अत्रासंगत्वलिंगेनलोकप्रसिद्ध्याचेशजीवयोःसाधारणस्यस्वप्नादिदर्शनलिंगस्यभगवतिसमन्वयप्रतिपादनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । श्रुत्यादिसंगतिंविषयादिकंचसूचयति ॥ [११।२२] असंगत्वमिति ॥ असंगमरसमित्यसंगत्वंपरमात्मनउक्तं । तद्वाजसनेयकेस्वप्नादिद्रष्टुःप्रतीयते । सवाएषएतस्मिन्संप्रसादेरत्वाचरित्वादृष्ट्वैवपुण्यंचपापंचपुनःप्रतिन्यायंप्रतियोन्यांद्रवतिस्वप्नायैवसयत्तत्रकिंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेनभवत्यसंगोह्ययंपुरुषइति । तस्यचविष्णोरन्यत्वेऽन्यस्यासंगत्वप्रसंगादवश्यनिर्णेयत्वं । तत्स्वप्नादिद्रष्टृत्वंविषयः । विष्णोर्जीवस्यवेतिसंदेहः । उक्तसाधारण्यंसंदे

हबीजमितिभावः। सयुक्तिकंपूर्वपक्षयति॥ २०१९ सचेति॥ स्वप्नादिद्रष्टृत्वंजीवस्यैवभवेत्। प्रसिद्धत्वात्। नचासंगत्वलिंगादीशस्येति वाच्यं । जीवेशयोरभेदेनजीवेपिचैतन्यविवक्षयाऽसंगत्वोक्तिसंभवात् । नचमुख्यतोऽसंगत्वादीश्वरस्यस्वप्नादिद्रष्टृत्वं । तस्याशरीरतयास्वप्नाद्यवस्थानुभवानुपपत्तेः। नचमंतव्यंयथास्वप्नादिदर्शनस्यजीवेमुख्यत्वेनासंगत्वमभेदाभिप्रायेणनीयते तथाऽसंगत्वस्येश्वरेमुख्यत्वेनस्वप्नादिदर्शनस्याप्यभेदाभिप्रायेणनेतुंशक्यत्वात्किंजीवएवात्रोच्यतइतिनिर्बंधेकारणमिति । चैतन्यैक्याभिप्रायेणतद्गतासंगत्वस्यजीवेऽमुख्यवृत्तिवदीश्वरेस्वप्नादिद्रष्टृत्वस्यविशिष्टनिष्ठस्यामुख्यतोपिवक्तुमयोगात् । नचजीवेशाभेदएवकुतइतिवाच्यम्। विशेषणद्वयसामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्त्यैवतत्सिद्धेः । अतोजीवएवायंस्वप्नादिद्रष्टेतिनप्रागुक्तासंगत्वंविष्णोरेवेतिभावः। सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे॥ २०१९ अंतइति॥ स्वप्नादिद्रष्टापरमात्मैवासंगत्वलिंगात्। यतोऽसंगःपरएव नजीवः। नचेश्वराभेदेनजीवेप्यसंगत्वोक्तिःसंभवतीतिवाच्यं । सुषुप्त्युत्क्रांतिप्रकरणयोर्भेदेनैवजीवेशयोरुक्तत्वेनतदभेदस्यैवाभावादितिभावः। नचायंभेदोव्यावहारिकएवेतियुक्तम् । सुषुप्तिप्रकरणस्यमोक्षपरतायाअपिभावात् । यद्वक्ष्यतिस्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतंहीति। अनन्वागतंपुण्येनानन्वागतंपापेनेत्याद्यनुपपत्तेश्च। मोक्षेचसतोभेदस्यव्यावहारिकतानामपरिभाषामात्रंस्यात्। ननुकथमशरीरस्येश्वरस्यस्वप्नादिदर्शनंयुक्तंस्यादित्यतआह॥ २०१३ स्वप्नादीति॥ नविष्णोःस्वप्नादिदर्शनायोगःकिंनामतस्यैवतन्मुख्यंजीवादपि । स्वाप्नपदार्थानांजीवगतावस्थायाश्चसत्यत्वात्परमात्मनश्चसर्वज्ञत्वेनतद्विशेषदर्शनोपपत्तिरितिभावः । एवंस्वप्नादिदर्शनासंगत्वयोःपरमात्मनिमुख्यत्वोक्त्यातदन्यथानुपपत्त्याऽभेदइतिपरास्तं । तत्रप्रतीतोभयविधलिंगां

तरोपपत्तिस्तुतद्भाष्यादवगंतव्या । अतोविष्णुरेवस्वप्नादिद्रष्टाऽसंगश्चेतिसिद्धं ॥ ४२ ॥ अ० १३ ॥ अत्रनित्यमहिमत्वलिंगेना
जश्रुत्याचविष्णुविरिंचयोःसाधारणस्यब्राह्मणनाम्नोविष्णौसमन्वयप्रतिपादनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । श्रुत्यादिसंगतिंविषयादि
कंचसूचयति ॥ २०१३ एषइति ॥ प्राचीनाधिकरणेषुविष्णोर्नित्यमहिमत्वमभिसंहितम् । अनन्यापेक्षयाजगत्स्रष्टृत्वादेरुपपादितत्वात् ।
तद्वाजसनेयकेकस्यचिद्ब्राह्मणस्यप्रतीयते । एषनित्योमहिमाब्राह्मणस्यनकर्मणावर्धतेनोकनीयानिति । तस्यचविष्णोरितरत्वेऽ
न्यस्यापिनित्यमहिमत्वप्रसंगादवश्यनिर्णेयत्वं । सब्राह्मणोविषयः । किंविष्णुर्विरिंचोवेतिसंदेहः । उक्तसाधारण्यंसंदेहबीजमि
तिभावः । सयुक्तिकंपूर्वपक्षयति ॥ २०१४ सइति ॥ सब्राह्मणोविरिंचोभवेत् । अस्मिन्बहुशोऽजशब्दश्रवणात् । अजशब्दस्यचतस्मिन्
प्रसिद्धत्वात् । नचवाच्यंनजायतइत्यजशब्दोविष्णावपिसावकाशः । तत्रयौगिकोऽसावितिचेत् । विरिंचेपिविष्णुजातत्वयोगेन
प्रवृत्तत्वादिति । ब्राह्मणशब्देनसहपठितस्यविष्णावनवका(शात्)शत्वात् । वर्णादिशून्यादीश्वराद्भावर्तमानस्यब्राह्मणशब्द
स्यसहश्रुताजशब्दव्यावर्तकत्वात् । महत्तत्त्वाभिमानितयामहच्छब्दोपिविरिंचिवाची । ब्राह्मणशब्देनसहश्रवणादजशब्दोय
थाविरिंचिवाचीत्युच्यतेतथाऽऽत्मशब्देनसहश्रवणाद्विष्णुवाचीकिंनस्यादितिचेन्न । आत्माविरिंचःसुमनाःसुधौतश्चेतिकथ्यतइ
त्यादेरात्मशब्दस्यविरिंचेऽपिवृत्तेः । अतोऽजशब्दाद्विरिंचएवायंब्राह्मणइतिभावः । ननुकथंब्राह्मणोविरिंचोभवेत् । तदुपर्यपि
बादरायणःसंभवादित्यत्रदेवानांविद्याकर्मभ्यांपदप्राप्तेःसमर्थितत्वेनब्राह्मणेश्रुतनित्यमहिमत्वस्यविरिंचेऽसंभवात् । सादिपदस्य
चानित्यत्वनियमादित्यतआह ॥ २०१४ देवानांचेति ॥ देवताऽधिकरणेदेवानामेवविद्याकर्मणोःसकाशात्पदप्राप्तिःसमर्थितानत्वीश्वरस्य ।

विरिंचश्चेश्वरस्वरूपमेवातस्तस्यनित्यमहिमत्वंयुक्तमेव । नचविरिंचस्येश्वरस्वरूपत्वमेवकुतइतिवाच्यम् । अन्यथैतत्प्रकरणानुपपत्तेरेवतत्सिद्धेः । तथाहि । अत्रतावद्ब्राह्मणाजशब्दौश्रूयेते । नित्यमहिमत्वलिंगं सनसाधुनाकर्मणाभूयान्नोएवासाधुनाकनीयानितिपापाद्यलेपलिंगंच । नचैतद्विष्णुविरिंचान्यतरमात्रग्रहणेयुक्तं । विष्णौशब्दानवकाशाद्विरिंचेलिंगानवकाशात् । नचभिन्नतयोभयग्रहणेनोपपत्तिः । एकनिष्ठत्वात् । अतएतदन्यथानुपपत्त्याविष्णुविरिंचयोरभेदसिद्धेर्युक्तंविरिंचस्यापिनित्यमहिमत्वमितिसएवात्रोक्तब्राह्मणः । सत्त्वंरजस्तमइतिप्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तःपरःपुरुषएकइहास्यधत्ते । स्थित्यादयेहरिविरिंचिहरेतिसंज्ञाइत्यादेश्च । तर्हिविरिंचएवेतिनिर्बंधेकोहेतुः । मैवं । कारणशब्दानांकार्येप्रवृत्त्युपपत्तिवत्कार्यशब्दानांकारणेतदनुपपत्तेरितिभावः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ अंतइति ॥ अयंब्राह्मणोविष्णुरेव सर्वस्यवशीसर्वस्येशानःसर्वस्याधिपतिः एषसर्वेश्वरएषभूताधिपतिरेषभूतपालएषसेतुर्विधरणएषांलोकानामसंभेदायसएषनेतिनेत्यात्माऽगृह्योनहिगृह्यतेऽशीर्योनहिशीर्यतेऽसंगोनहिसज्जतेऽसितोनव्यथतेनरिष्यतिसएषआत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयइतिसर्वाधिपत्यादिवाचिशब्दसद्भावात् । तथाचतस्यैवनित्यमहिमत्वमितिभावः । सर्वाधिपत्यादिवाचिशब्दसद्भावेपिकुतोविष्णुत्वनिश्चयइत्यतआह ॥ उतेति ॥ यद्भूतंभविष्यद्वर्तमानंसर्वंतत्परमपुरुषाधीनं । नकेवलममुक्तसर्वाधिपतिःपुरुषःकिंतुमुक्तसमुदायस्यापियस्मात्संसारिसमूहमतिशेते । मुक्तावनधीनत्वेसर्वज्ञस्यबुद्धिमतःस्वाधीनसंसारिभ्योमोक्षप्रदानायोगादित्यर्थः । ईशानपदोक्तसर्वप्रेरकत्वेद्वितीयाश्रुतिः । नेतिनेतीत्युक्तश्रुतदृष्टवैलक्षण्येतृतीया । सर्ववशित्वादौश्रुत्यंतराण्यादिपदेनसूचयति । नचविष्णोर्ब्राह्मणत्वेऽजशब्द

विरोधः । नजायतइतियोगेनोपपत्तेः । नचविष्णौब्राह्मणशब्दानुपपत्त्याऽजशब्दापहारः । ब्रह्मणावेदेनगम्यतइतियोगेनोपपत्तेः । स्वरव्यत्ययस्याधिक्यार्थत्वात् । अणगतावितिधातोः । अन्यथापत्यादिशब्दविरोधात् । नचाभेदात्पतित्वादिर्विरिंचेपि संभवतीतिवाच्यं । तदभेदेमानाभावात् । ब्राह्मणाजशब्दयोरुक्तरीत्याऽन्यथाप्युपपत्तेः । स्मृतेस्तदंतर्गतेश्वररूपापेक्षयोपपत्तेः । स्वधर्मनिष्ठःशतजन्मभिःपुमान्विरिंचतामेतिततःपरंहिमामितिवचनाद्विरिंचस्यकर्मफलाभावायुक्तेर्नित्यमुक्तेनपरमात्मनाभेदस्यैवोपपन्नत्वात् । ततएतेव्यजायंतविश्वोहिरण्यगर्भइत्यादिभेदश्रुतिबाहुल्याच्च । अतोविष्णुरेवायंब्राह्मणोनित्यमहिमा(मश्चे) चेतिसिद्धं ॥ ४३ ॥ अ० १४ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्यश्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यस्यटीकायांश्रीमज्जयतीर्थमुनिविरचितायांतत्त्वप्रकाशिकायांप्रथमाध्यायस्यतृतीयःपादः ॥ ३ ॥

॥ इतिप्रथमाध्यायस्यतृतीयःपादः ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ एतत्पादप्रतिपा(द्यंदर्शयति)द्यमाह ॥ २०।१०श्रुतीति ॥ अन्यत्रोभयत्रचप्रसिद्धानांनामलिंगात्मकानांशब्दानांभगवतिसमन्वयेसिद्धेऽवसरप्राप्तमन्यत्रैवप्रसिद्धानामुभयविधशब्दानांविष्णौसमन्वयंवक्तयस्मिन्पादेसूत्रकारइत्यर्थः । नन्विंद्रादिशब्दानामन्यत्रैवप्रसिद्धानांविष्णौसमन्वयस्यप्रथमपादएवसिद्धत्वाद्व्यर्थइ(ए)वायंपादः प्रतिभाति । नचतेषामन्यत्रैवप्रसिद्धताभावः । तथासतितृतीयवैयर्थ्यात् । अन्यत्रैवान्यत्रापीत्यतःप्रकारांतराभावादित्यतउक्तं ॥ २०।१०श्रुतिलिंगादिभिरिति ॥ लोकप्रसिद्ध्यान्यत्ररूढानामिंद्रादिशब्दानांश्रुतिलिंगादिबलाद्विष्णौसमन्वयःप्राक्प्रतिपादितः । इदानींतुश्रुतिलिंगादिभिरेवान्यत्रप्रसिद्धानामपिशब्दानांसमन्वयनिरूपणान्नैतत्पादवैयर्थ्यं । अनेनैवाभिप्रायेणा(न्यत्रान्यत्रैवेत्युक्ति)न्यत्रैवेत्युक्तिरितिभावः । पूर्वंक्वचिच्छ्रुत्यादिनैवान्यत्रप्रसिद्धशब्दसमन्वयोक्तावप्येतत्पादीयश्रुत्यादीनांप्राबल्यादियमुक्तिः । पूर्वंस्रष्टृत्वादिगुणाभिधायकानांशब्दानांतत्संगतानांचसमन्वयोनिगदितोऽत्रपुनःस्वरवर्णपदात्मकानां समस्तशब्दानामितिवाऽवैयर्थ्यमितिभावेनोक्तंसामस्त्येनेति । यदुक्तंबलवच्छ्रुत्यादिभिरन्यत्रप्रसिद्धशब्दानांसमन्वयोऽत्रकथ्यतइतितदयुक्तं । असंभवादित्यतउक्तम्॥ २०।१०विशेषेति ॥ ततोपिप्रबलहेतुभिरित्यर्थः । यदुदितमत्रसमस्तशब्दसमन्वयनिरूपणादवैयर्थ्यमिति । तदसत् । अंशेवैयर्थ्यादित्य(तोवाह)तश्चाह॥ विशेषेति ॥ प्रागनुक्तहेतुभिरित्यर्थः । स्यादेतत् । नसमस्तशब्दसमन्वयोक्तिरुपपन्ना । वैयर्थ्यात् । जन्माद्यस्येत्युक्तजन्मादिकारणत्वेहिशास्त्रंप्रमाणीकृतं । जन्मादिकारणत्वाभिधायकवाक्यानामेवपरमात्मपरत्वंचतुर्थसूत्रेप्रतिज्ञातं तच्चातीतैःपादैःसमर्थितमिति । मैवं। चतुर्थसूत्रेसर्वशब्दानांपरमात्मपरत्वस्यप्रतिज्ञातत्वात् । जन्मा

दिसूत्रेहिनजन्मादिकारणत्वमात्रंविवक्षितं । किंतुकिंतद्ब्रह्मेत्याकांक्षायांनिखिलगुणपरिपूर्णत्वस्यैववक्तव्यत्वात् । नहिब्रह्मशब्दःक
तिपयगुणाभिधायकः । जन्मादिकारणत्वगुणग्रहणंतुतस्याखिलगुणसाधकत्वेनान्योपलक्षणाभिप्रायेणैव । तृतीयसूत्रेचतत्रैवसर्वं
शास्त्रंप्रमाणमुक्तं।कतिपयशब्दानांनिखिलगुणाभिधायकत्वायोगादिति।सूत्रमेवादौपठति ॥ ३०।११ आनुमानिकमिति ॥ अत्रावरत्वादि
लिंगैर्भगवतिविरुद्धतयाऽन्यत्रैवप्रसिद्धाव्यक्तादिशब्दानांभगवतिसमन्वयप्रतिपादनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । श्रुत्यादिसंगतिंविष
यादिकंचसूचयन्सौत्रंपूर्वपक्षांशंतावद्व्याचष्टे ॥२०।११ तांस्त्विति ॥ तत्तुसमन्वयादितिसूत्रेसर्वशब्दानांपरमात्मपरत्वमुक्तं । सर्वांतर्गताव्य
क्तादिशब्दैश्चकाठकादौकिंचिदुच्यते । महतःपरमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषःपरः।योनिमन्येप्रपद्यंतेशरीरत्वायदेहिनः । स्थाणुमन्येतुसं
यांतियथाकर्मयथाश्रुतं । जीवाएवतुदुःखिनइति । तस्याव्यक्तादेर्विष्णोरन्यत्वे नतस्यसर्वशब्दवाच्यतेत्यवश्यनिर्णेयता । तद
व्यक्तजीवादिपदवाच्यंविषयः । किंविष्णुरन्यद्वेतिसंदेहः । समन्वयसूत्रमन्यत्रैवप्रसिद्धिश्चसंदेहबीजं । प्रधानाद्येवाव्यक्तादि
पदवाच्यं नतुविष्णुरितिपूर्वःपक्षः। अव्यक्तादिशब्दानांप्रधानादावेवप्रसिद्धेः । नचतेषांविष्णावपिसावकाशतेतिवाच्यं । तत्रा
व्यक्तस्यपुरुषावरत्वश्रवणात् । तच्चप्रधानस्ययुक्तंनतुविष्णोः । नतत्समश्चाभ्यधिकश्चदृश्यतइत्यादिप्रमाणविरोधात् । तथाऽव्य
क्तस्यमहत्परत्वश्रवणात् । तदपिप्रधानस्यैवोपपन्नं । महांतंचसमावृत्यप्रधानंसमवस्थितमित्यादेः । विष्णोरव्यक्तादपिपरत्वात् ।
जीवानांचदुःखिबद्धत्वादिप्रतीतेः । तच्चाविष्णोःप्रमाणविरुद्धं । तस्मादव्यक्तादिशब्दवाच्यंप्रधानाद्येव । यतएवंकेषांचिच्छा
खास्वव्यक्तादिशब्दैःप्रधानाद्येवोच्यतेऽतोयत्तत्तुसमन्वयादितिसर्वशब्दानांपरमेश्वराभिधायकत्वमुक्तंतन्नयुज्यतइतिभावः । सि

द्धांतांशंव्याचष्टे ॥ [२०।१३] नेति ॥ यतःपरमात्मैवाव्यक्तादिशब्दवाच्योनप्रधानादि । अतःपरमात्मनएवाव्यक्तादिशब्दवाच्यत्वग्रहणात् यत्सर्वशब्दानांपरमात्मपरत्वंनयुज्यतइत्युक्तंतन्नेत्यर्थः । यस्मिन्समन्वयःप्रतिज्ञातस्तस्यैवेतिस्वपदंपरमात्मनएवेतिव्याख्यातं । परमात्मनएवाव्यक्तादिशब्दवाच्यत्वेकथंप्रधानादौतद्व्यवहारः । अवाचकत्वेप्यनभिज्ञानादिनाव्यवहारइत्युक्तमितिचेन्न । तथासत्यवाचकत्वाविशेषेणघटादिशब्दानांपटादौव्यवहारप्रसंगादित्याशंकानिरासायोक्तंशरीररूपकविन्यस्तेति । तद्व्याचष्टे ॥ [२०।१३] पारतंत्र्यादिति ॥ यथाशरीरंपुरुषतंत्रंतथापरमात्मतंत्रत्वेनशरीरसमेप्रधानादौस्थितस्येत्यर्थः । नन्वत्रपारतंत्र्याभिप्रायेणप्रधानादेःपरमात्मशरीररूपत्वमसूत्रयदितिकुतोज्ञायते शरीरत्वाभिप्रायेणकिंनस्यादित्यतआह ॥ [२०।१४] कप्रत्ययइति ॥ नप्रधानादेःपरमात्मशरीरत्वाभिप्रायेणैतत्पदंप्रायुंक्तसूत्रकारः । यावतातत्कप्रत्ययेनकुत्सयामास । नहिकुत्सनार्हंपरमात्मशरीरमितिभावः । अन्यथारूपपदवैयर्थ्याच्च । शरीररूपकविन्यस्तपदंव्याख्यायतदभिप्रायमाह ॥ [२०।१४] परमात्मनएवेति ॥ यद्यपिपरमात्मनएवाव्यक्तादिशब्दावाचकास्तथापिनप्रधानादौतद्व्यवहारायोगः । प्रधानादौपरमात्मनोविन्यस्ततयातत्संबंधेनतत्रापिशब्दप्रवृत्तेः । नचवाच्यमुभयोरपिमुख्यवाच्यत्वंविपरीतंवाकिंनस्यादिति । प्रधानादेर्भगवत्तंत्रत्वेनोभयोर्मुख्यवाच्यत्वस्योक्तविपर्ययस्यचायोगादितिभावः । तदुक्तंगारुडे । एवमेवहिशब्दानांप्रसिद्धिरपिलौकिकी । वाचकत्वंप्रधानस्यात्वितरस्यतदन्वयादिति । नचमंचादावुक्तव्यभिचारःशंकनीयः । समाकर्षादितिवक्ष्यमाणन्यायस्यात्राभिप्रेतत्वेनलक्षणानाश्रयणादिति । अत्रसर्वत्राव्यक्तपदंजीवाद्युपलक्षणार्थं । ननुपरमात्मनएवाव्यक्तादिशब्दाभिधेयत्वंप्रधानादेस्तुतत्संबंधादेवेतियुज्यते । यदिप्रधानादेरल्पत्वंपरमात्मनःस्वातं

र्थ्यंप्रधानादिविन्यस्तत्वंचभवेत्तदेवकुतइत्यतआह ॥ [२०।१५] तुच्छ्येनेति ॥ अल्पेनाऽव्यक्तेनविभु ब्रह्मापिहितमासीदित्यर्थः । य आत्मनितिष्ठन्नित्यादिश्रुत्यंतरंचात्रोदाहर्तव्यं । परमात्मनोऽव्यक्तादिशब्दवाच्यत्वेसिद्धेभवेत्प्राचीनचिंता । तदेवकुतइत्यतो दर्शयति चेतिशब्दाभ्यांसूचितेश्रुतिस्मृतीपठति ॥ [२०।१५] अव्यक्तमिति ॥ अचलमीश्वरभावात् । शांतंनिर्विकारं निष्क्रियं अ क्लिष्टकारित्वादेः । आत्मानमादानादेः । यस्याक्षरस्यब्रह्मत्वमुक्तंतस्यैवाव्यक्तत्वमुच्यतइत्यर्थः । अनेनजीवेनात्मनेत्यादिश्रुति जीवोविनयितासाक्षीत्यादिस्मृतिश्चोदाहर्तव्या ॥ १ ॥ नन्वस्त्वेवंश्रौतस्मार्तप्रयोगबलेनाव्यक्तादिशब्दानांभगवद्वाचित्वं । तत्र तेषांमुख्यत्वंतुकुतः । प्रयोगस्यामुख्यवाच्येपिसंभवादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [२०।१७] सूक्ष्ममिति ॥ अव्यक्तत्व स्यैवाव्यक्तशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्कथंसूक्ष्ममेवाव्यक्तशब्देनोच्यतइतितत्राह ॥ [२०।१७] तर्ह्रीति ॥ अस्तुसूक्ष्मस्यैवाव्यक्तशब्दप्रवृत्ति निमित्ताव्यक्तताऽर्हत्वात्तदव्यक्तशब्दवाच्यं । तथापिप्रकृतेकिमायातमित्यतआह ॥ [२०।१७] सूक्ष्मत्वंचेति ॥ युक्तंपरमात्मन्यव्यक्तशब्द स्यमुख्यत्वं । तदर्थभूताव्यक्तत्वस्यपरमात्मनिसत्त्वात् । अव्यक्तत्वोपयोगिनःसूक्ष्मत्वस्यतत्रसद्भावात् । नचवाच्यंप्रधानस्या पिसूक्ष्मत्वेनाव्यक्तत्वसंभवात्कथमव्यक्तशब्दस्यपरमात्मनिमुख्यतेति । विष्णोरतिसूक्ष्मत्वेनात्यंतमव्यक्तत्वादतिशयेनप्रवृत्तिनि मित्तवत्त्वेवशब्दस्यमुख्यत्वादितिभावः । कुतोविष्णोर्मुख्यसूक्ष्मत्वंयेनतस्यमुख्याव्यक्तत्वमितितत्राह ॥ [२०।१७] यदिति ॥ यत्त ल्लोकोत्तमंनित्यंविष्णोःस्वरूपंपरमसूक्ष्मंवेदितव्यंएषोऽणुरात्माचेतसावेदितव्यइत्याद्यामनंति । यच्चपृथग्जनानाविदुस्तदेतदु पायसिद्धाज्ञानिनःपश्यंतीत्यर्थः । एवंजीवादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तानांप्राणधारणादीनांभगवतिमुख्यत्वेनतच्छब्दानांतत्रमुख्य

त्वंद्रष्टव्यं । तदुक्तं । सजीवनामाभगवान्प्राणधारणहेतुतः । उपचारेणजीवाख्यासंसारिणिनिगद्यतइत्यादि । नन्वस्तुविष्णौ मुख्यंशब्दप्रवृत्तिनिमित्तंप्रधानादावपिकिंचिदव्यक्तत्वादिसद्भावादव्यक्तात्पुरुषःपरइत्यादौतद्वाच्यंकिंनस्यादितिचेत् तत्किंप रमात्मनोमुख्यवाच्यत्वमंगीकृत्याऽमुख्यतयान्यस्यापिवाच्यत्वंस्यादित्युच्यते उतान्यस्यैव । आद्येनविरोधः । नचोभयार्थ त्वेवाक्यभेदः । प्रधानविशिष्टस्यैवपरमात्मनःशब्दवाच्यत्वाभ्युपगमात् । द्वितीयंनिराह ॥ [२।१।९] मुख्येचेति ॥ मुख्यतोऽव्यक्ता दिशब्दार्थवतिविष्णावव्यक्तादिशब्दवाच्यतयासंभवतितत्परित्यागेनामुख्यतःशब्दार्थवतांप्रधानादीनामत्रवाच्यतयाग्रहणंन युक्तं । मुख्यासंभवएवगौणाश्रयणस्यन्याय्यत्वादितिभावः ॥ २ ॥ नन्वस्त्वेवंपरमात्मन्येवाव्यक्तादिशब्दानांमुख्यत्वं । तथा प्यव्यक्तात्पुरुषःपरइत्यादौप्रधानाद्येवोच्यतेनविष्णुः । अव्यक्तादीनांमहत्परत्वस्यपुरुषावरत्वस्यदुःखिबद्धत्वादेश्चश्रवणात् । तस्यचप्रधानादावेवसंभवात् । सर्वप्रमाणविरोधेनपरमात्मन्यसंभवात् । अतोविष्णोर्मुख्यार्थत्वेपितद्ग्रहणपरावरत्वादिश्रुतेर्नै रर्थ्यादमुख्यमपिप्रधानादिग्राह्यमित्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ [२।१।९] तदधीनत्वादिति ॥ नाव्यक्तादिशब्दैःपरमात्मनोवा च्यत्वग्रहणेपरावरत्वादिश्रुतिनैरर्थ्यं येनमुख्यार्थं परित्यज्यामुख्यार्थाभ्युपगतिः । किंनामतस्मिन्नेवावरत्वादिवाचिशब्दजातमर्थ वत् । प्रधानादिगतपरावरत्वादिधर्माणांभगवदधीनत्वात् । अन्यगतशब्दार्थनियंतृत्वंतदधिकरणत्वंचेतिद्विधाहिशब्दप्रवृ त्तिनिमित्तं । तत्रपरमात्मनोनिरनिष्टोनिरवद्यइत्यादिनाऽवरत्वादिदोषात्यस्पृष्टिनियमात्तदन्यथानुपपत्त्यातत्तन्नियामकत्वेनतत्त च्छब्दवाच्यतापातात् । नचतदवाच्यतयान्यथोपपत्तिः । नामानिसर्वाणियमाविशंतीत्यादिश्रुतिविरोधात् । नचसंकोचः ।

सर्वाणीत्यस्यनिरवकाशत्वाद्बाधकाभावाच्चेतिभावः । अत्राव्यक्तत्वग्रहणेनाव्यक्तशब्दस्यद्वेधापिपरमात्मनिवृत्तिरितिदर्शयति । अतएवभाष्येचशब्दः अनेनप्रधानादेरतिसूक्ष्मत्वाद्यभावेपिनामुख्यार्थत्वमल्पपंकजेपिपद्मेपंकजशब्दस्यामुख्यार्थताऽदर्शनादिति शंकाचनिरस्ताभवति । ननुभवेदेतत्प्रधानादिगतशब्दप्रवृत्तिनिमित्तप्रेरकत्वेनेश्वरस्यावरत्वादिशब्दवाच्यत्वं । यद्यन्यगतशब्द प्रवृत्तिनिमित्तप्रेरकेऽसौशब्दोवर्ततइतिसिद्ध्येत्तदेवकुतइतितत्राह ॥ [२०।२०] यदधीनइति ॥ यथापरमात्माजीवगतप्राणधारणस्यतद धीनत्वेनाऽनेनजीवेनेत्यादौजीवशब्देनोच्यते । यथाचभृत्यगतजयस्यराजाधीनत्वादसौजयीत्युच्यतइत्यर्थः । नचान्यगतशब्द प्रवृत्तिनिमित्तप्रेरकेशब्दप्रवृत्तिरमुख्या । राजनिविजयिशब्दस्यबहुलप्रयोगात् । यमादौमृत्युप्रमुखशब्दानांचतथात्वात् । बहु लप्रयोगसिद्धस्यैवमुख्यत्वात् । अवरयतीत्यादिव्युत्पत्त्युपपत्तेश्चातथाचश्रुतिः । सबद्धःसदुःखीसबंधयतिसदुःखयतीतिसजीवः साप्रकृतिःसजीवयतिसप्रकरोतिसोऽवरःसोऽनित्यःसोवरयतिसोऽनित्ययतीत्यादिका । एवंप्रयोगप्रवृत्तिनिमित्तातिशयाभ्यांपर मात्मन्येवाव्यक्तादिशब्दानांमुख्यत्वात्। मुख्यार्थस्यैवग्राह्यत्वात्सएवाव्यक्तात्पुरुषःपरइत्यादावुच्यतेनप्रधानादीत्युक्तं ॥३॥ त देवयुक्त्यंतरेणोपपादयत्सूत्रमुपन्यस्यतच्छेषंपूरयति ॥ [२०।२१] ज्ञेयत्वेति ॥ विष्णोरेवाव्यक्तादिश्रुतिवाच्यत्वंनप्रधानादेः । तमेवैकंजान थआत्मानमन्यावाचोविमुंचथामृतस्यैषसेतुरितिविष्णोरेवमोक्षार्थंज्ञेयत्ववचनात् । प्रधानादेस्तदभावात्यज्ज्ञानेनमोक्षस्तज्ज्ञाप नएववेदस्यप्रवृत्तत्वादितिभावः । तथाचश्रावयति । नतादृशीप्रीतिरीड्यस्यविष्णोर्गुणोत्कर्षज्ञातरियादृशीस्यात् । तत्प्रीणनान्मो क्षमाप्नोतिसर्वस्ततोवेदास्तत्पराःसर्वएवेति ॥४॥ उक्तमाक्षिप्यसमादधत्सूत्रमुपन्यस्याऽऽक्षेपांशंतावद्व्याचष्टे ॥ [२०।२२] वदतीति ॥ नप्र

धानस्यमोक्षार्थंज्ञेयत्वेवचनाभावः। आनाद्यनंतंमहतःपरंध्रुवंनिचाय्यतंमृत्युमुखात्प्रमुच्यतइतिवचनस्यसद्भावात्। नचवाच्यमत्रप्रधानंप्रतिपाद्यंकुतइति। महत्परत्वलिंगादेव। महांतंचसमावृत्यप्रधानंसमवस्थितमित्यादेः। पूर्वोक्तरीत्यातदपिविष्णुपरतयानेतुंशक्यमितिचेत्। सत्यम्। अन्यस्यापिवाच्यत्वाभ्युपगमात् प्रधानस्यापिमोक्षार्थंज्ञेयत्ववचनात्तस्यापिमुख्यतोवेदवेद्यतेतिभावः। परिहारांशंव्याचष्टे ॥ नेति॥ नैतद्वाक्यबलेनप्रधानस्यमोक्षार्थंज्ञेयत्वंमंतव्यं। यतस्तत्र वाक्येपरमात्मैवोच्यतेनप्रधानमित्यर्थः। महतःपरत्वलिंगात्प्रधानमत्रोच्यतइति तत्राह॥ अणोरिति ॥ नन्वणोरणीयानितिश्रुतौसर्वस्मात्स्थूलात्स्थूलत्वमेवोच्यतेनमहत्तत्वपरत्वं। स्थूलस्यैवाणुप्रतियोगित्वात्। अतोनमहत्परत्वलिंगंविष्णौसावकाशमित्यतआह॥ सर्वस्मादिति॥ सत्यमत्रसर्वस्मात्स्थूलात्स्थूलत्वंविष्णोरुच्यतइतितथाप्यनेनमहत्परत्वंचसिध्यतियदाखलुसर्वस्मात्स्थूलात्परस्तदामहत्तत्वपरत्वस्यसुतरांयुक्तत्वादितिभावः ॥५॥ ननुविशिष्यमहत्परत्वस्यप्रधानलिंगस्यामुख्यार्थतांस्वीकृत्यानाद्यनंतादिवाक्यस्यविष्णुपरत्वग्रहणेकारणाभावात्प्रधानमेवात्रोच्यतइत्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे॥ प्रकरणादिति ॥ नात्रविष्णुग्रहणेकारणाभावोयेनान्यस्यवाच्यताशंक्येत । एतत्प्रकरणस्यवैष्णवत्वात् एतत्प्रकरणोक्तार्थोपासकस्यविष्णुपदप्राप्त्युक्त्यातदवगमात् अन्यप्रकरणत्वेतदयोगादितिभावः । नचलिंगात्प्रकरणस्यदौर्बल्येनासाधकत्वं । लिंगस्योक्तरीत्यासावकाशत्वात् प्रकरणस्यनिरवकाशत्वात्। निरवकाशप्रकरणस्यापिसावकाशलिंगबाधकत्वोपपत्तेः । नचवाच्यंविशिष्यमहत्परत्वलिंगंचप्रधानपरेपरमात्मनिनिरवकाशमिति । प्रधानपरस्यापियोबुद्धेःपरतस्तुसइत्यादाविवमहत्परत्वोक्तिसंभवात् । पूर्वंमहत्परत्वेनपरमात्मनोऽप्रकृतत्वात्प्रधानस्यतद्भावा

त्तमितिपरामर्शेनैतत्सिद्धमिति उक्तार्थविस्मरणविजृंभितंसाधकमस्माकंनपरस्य । सत्यम् । तद्वदत्राप्युभयोक्तिःस्यादितिचेन्न । अविरोधएवोभयार्थताभ्युपगमात् । नचप्रकरणस्यापिप्रसंगादन्योक्तिसंभवात्सावकाशत्वेनपुनर्लिंगमेवप्रबलमितियुक्तं । प्रासंगिकोक्तेरत्रप्रयोजनादर्शनात् । अनाद्यनंतंमहतःपरंध्रुवमिति परोहिदेवःपुरुहूतोमहत्परइतिश्रुतेश्चेति ॥ ६ ॥ हेत्वंतरेणानाद्यनंतादिवाक्येऽन्यस्यापिप्रतिपाद्यतांपराकुर्वत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ त्रयाणामेवेति ॥ नकेवलमेतत्प्रकरणस्यवैष्णवत्वेनप्रधानस्याप्रतिपाद्यता । किंत्वेतदुपनिषद्यपिपितृसौमनस्यादित्रयस्यैवोपन्यासाच्च । तदेवकुतः । एतत्त्रयविषयएवनाचिकेतसःप्रश्नात् । अपृष्टस्यचोपन्यासायोगादितिभावः । त्रयाणामेवोपन्यासइत्युक्तेत्रयेपिप्रधानंकिंनस्यादितिशंकानिरासायैतत्प्रकारंदर्शयन्नेवमित्याह । तदेवव्याचख्यौ ॥ पितृसौमनस्येत्यादिना ॥ येयंप्रेतेविचिकित्सेत्यादिनामृतजीवस्यास्तित्वादौनृतीयप्रश्नस्यप्रवृत्तत्वात्कथंपरमात्मप्रश्नइतिशंकातद्भाष्यएवपरिहृता। ननुपितृसौमनस्यंवरत्वेनप्रार्थ्यतेऽतःकथंप्रार्थनंप्रश्नइत्यतआह॥ अविज्ञातेति ॥ यत्प्राप्स्यतेनवेत्यविज्ञातंतत्प्रार्थनमपिप्रश्नइत्यभिधीयतइतिवचनान्नप्रार्थनस्यापिप्रश्नत्वोक्तिर्विरुद्धेत्यर्थः ॥७॥ यदुक्तंविष्णोरेवमुख्यतोऽव्यक्तादिशब्दवाच्यत्वमिति तदयुक्तम् । अव्यक्तादिशब्दानांप्रधानादावेवप्रसिद्धत्वात् । नचवाच्यंशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्येश्वरेमुख्यत्वेनतत्रशब्दानांमुख्यत्वमुक्तमिति । नहियत्रशब्दःप्रसिद्धस्तत्रामुख्योमुख्यतःप्रवृत्तिनिमित्तवतिमुख्यइतिदृष्टचरमित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ महद्वच्चेति ॥ चशब्दोदार्ष्टांतिकसमुच्चयार्थः । युक्तमेवाव्यक्तादिशब्दानांमुख्यतःपरमात्मवाचित्वं । तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्यतत्रमुख्यत्वात् । नचान्यत्रप्रसिद्धत्वविरोधः । महांतंविभुमित्यादौ

श्रुतमहच्छब्दस्यमहत्तत्त्वेप्रसिद्धत्वेपितत्प्रवृत्तिनिमित्तमहत्त्वस्यपरमात्मनिमुख्यत्वेनमुख्यतस्तद्वाचकत्ववदव्यक्तादिशब्दानाम
पिप्रधानादौप्रसिद्धत्वेपिप्रवृत्तिनिमित्तस्यहरौमुख्यत्वेनमुख्यत्वोपपत्तेरितिभावः । नचमंतव्यंप्रवृत्तिनिमित्ताधिक्येन मुख्यतः
शब्दवाच्यत्वाभावेपिदृष्टांतोस्ति । अतिसहनवतिपुरुषेसिंहशब्दस्यामुख्यत्वादिति । नह्यस्माभिःप्रवृत्तिनिमित्ताधिक्यमात्रेणश
ब्दस्यमुख्यतःपरमात्मवाचित्वमुच्यते किंतुसिद्धेपरमात्मवाचित्वेमुख्यत्वमात्रस्यतेनसाधनादिति ॥८॥ ननुभवेदियमव्यक्तादिश
ब्दानांपरमात्मनिमुख्यत्वचिंता। यदितेषांतद्वाचित्वमेवभवेत् । नचतद्युक्तं तेषामन्यत्रैवप्रसिद्धत्वात् । नचाव्यक्तमचलमित्यादि
प्रयोगात्तद्वाचित्वावगमइति । वृत्त्यंतरेणापिप्रयोगोपपत्तेः । नचयोगयुक्तप्रयोगेणतन्निश्चयः । सहनवतिपुंसिप्रयुक्तस्यापिसिंह
शब्दस्यतदवाचकत्वेनदर्शनात् । अतःप्रसिद्धेरेववाचकताऽध्यवसायकत्वात्तस्याश्चप्रधानादावेवसत्वान्नाव्यक्तादिशब्दाविष्णुवा
चकाःकिमुमुख्याइत्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे॥ चमसवदिति॥ अव्यक्तादिशब्दाःपरमात्मवाचकाभवंत्येव । नामा
निसर्वाणीतितस्याशेषशब्दवाच्यत्वश्रुतेः । नचान्यत्रप्रसिद्धिविरोधः । यथाखलुचमसशब्दोयज्ञपात्रेप्रसिद्धोपिश्रुतिबलेनशिरो
वाचकस्तथाऽव्यक्तादिशब्दानांप्रधानादौप्रसिद्धानामपिश्रुतिबलेनविष्णुवाचकत्वनिश्चयात् । नचवक्तव्यंप्रयोगमात्रस्यवृत्त्यंतरे
णापिसंभवान्नचमसशब्दःशिरोवाचकइति । अभिधानादाविवानुशासनरूपत्वात् । नहिगौण्यादिवृत्तीनामनुशासनमस्ति । अ
न्यथाकलशकरीरादिशब्दानामनुशासनसिद्धानांघटाद्यवाचकत्वप्रसंगात् । अथापिस्यात् । अनुशासनरूपत्वाच्छ्रुतिबलेनचमस
शब्दस्यशिरोवाचकत्वेपिनतथाऽव्यक्तादिशब्दानांपरमात्मवाचित्वं । नामानीतिप्रयोगस्यवृत्त्यंतरेणापिसंभवादिति । मैवं । ना

मानिसर्वाणीतिश्रुतेरप्यनुशासनरूपत्वेतच्छ्रुतेरविशेषात् । तद्वदस्याप्यनुशासनरूपत्वात् । नचात्राव्यक्तादिशब्दाश्रवणदोषः । सर्वशब्दसद्भावात् । संकोचेकारणाभावादितिभावः । अर्वाग्बिलश्चमसऊर्ध्वबुध्नइतिव्याख्येयमंत्रेयदुक्तंतदिदंप्रतीयमानंशिरः कुतः । एषह्यर्वाग्बिलश्चमसऊर्ध्वबुध्नइत्यर्थःएषइतिचमसविवक्षया । दक्षिणान्नंवनुतेयोनआत्मेतिवत् बिलंमुखादि । तस्मादव्यक्तादिशब्दवाच्योहरिर्भवत्येवेतिसर्वशब्दवाच्यत्वंतस्यैवोपपन्नमितिसिद्धं ॥ ९ ॥ अ० १ ॥ अत्रकर्मक्रमादिलोपप्रसंगेनकर्मतदंगेष्वेवप्रसिद्धानांज्योतिष्टोमादिसर्वशब्दानांभगवतिसमन्वयप्रतिपादनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । श्रुत्यादिसंगतिंविषयादिकंचसूचयति ॥ [२१।८] वसंतइति ॥ तत्तुसमन्वयादितिसर्वशब्दानांपरमात्मवाचकत्वमुक्तं । सर्वमध्यपतिताज्योतिरादिशब्दाःश्रुतिषुपठ्यंते तेषांचान्यपरत्वे नविष्णोःसर्वशब्दवाच्यतासिध्येदित्यवश्यंनिर्णेयता । तज्ज्योतिरादिशब्दवाच्यंविषयः । किंविष्णुरन्यद्वेतिसंदेहः । समन्वयसूत्रमन्यत्रैवप्रसिद्धिश्चसंदेहबीजं । तत्रज्योतिरादिशब्दवाच्योनविष्णुरितिपूर्वःपक्षः । तस्यज्योतिष्टोमादिकर्मतदंगाभिधायकत्वेनप्रसिद्धत्वात् । तत्प्रसिद्धिंचापहायपरमात्मवाचित्वांगीकारेकालकर्मक्रमाधिकारिनियोज्ययजमानफलऋत्विगाद्यभिधायकाभावेनतदभावाख्यविरोधापातात् । नहितत्प्रमाणांतरेणसिध्यति । तथाचविहितानुष्ठानलोपप्रसंगः । किंचज्योतिरादिसर्वशब्दवाच्यत्वंपरमात्मनोयोगेनैववाच्यं । रूढेरभावात् । ततोगुणपूर्त्यसिद्धेश्च । नचयोगमात्रेणरूढार्थापहारोयुज्यते । अभ्युपेत्यैवचेदमुदितं । नयोगोपिसंभवति । ज्योतिषांस्तोमइत्यादिरूपाहिज्योतिष्टोमादिशब्दव्युत्पत्तिः । कथमसौस्तोमादिशब्दानामन्यपरत्वानभ्युपगमेसंभवेत् । अन्यथाभगवन्नामावृत्तिमात्रत्वप्राप्तेः । रतोमादिशब्दानामन्यपर

त्वाभ्युपगमेकिंज्योतिष्टोमादिशब्दैरेवविशेषतोपराद्धं । नचवाच्यंपरमात्मसंबंधेलान्यत्रापिशब्दवृत्तिरभ्युपगतेति । तथासति लोकेलक्षणेतरवृत्त्यभावप्रसंगात् । अतोनज्योतिरादिशब्दजातस्यपरमात्मवाचित्वंयुक्तमिति नसमन्वयसूत्रंयुक्तमितिभावः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ [३।१।८] अतइति ॥ ज्योतिष्टोमादिकर्मतदंगवाचकत्वेनप्रसिद्धज्योतिरादिशब्दाभिधेयोहरिरेव । यस्मादेकेशाखिनस्तावाएताइति तथा सर्वशब्दाभिधेयत्वेनहरिमेवाधीयते । नचशब्दानांभगवत्परत्वेवृत्त्यभावः । एषइ मंलोकमभ्यार्चदित्यादिनाशतर्च्यादिशब्दानांपरमात्मनियोगस्योक्तत्वात् । नचशब्दानामन्यत्ररूढत्वेनयोगांगीकारायोगः । तस्माच्छतर्चिनइत्याचक्षतएतमेवसंतमितियोगेनरूढेरपहारोक्तेः । एतमेवपरमात्मानंमुख्यतोयौगिकार्थसंतंशतर्च्यादिनासभि राचक्षते नतुमुख्यतोरूढत्वेपिमुनीनितिप्रतीतेः । यद्यपिपंकजादिशब्देयोगापहारित्वंरूढेर्दृश्यते तथाप्यत्राचक्षतइतिविद्वद्रू ढिसहितत्वेनोक्तयोगस्यरूढ्यपहारित्वंयुक्तमेव । अतोहरेःकर्माभिधायकशब्दवाच्यत्वाद्युक्तंसमन्वयसूत्रमितिभावः । ज्योतिः शब्दस्याऽप्रथमपठितत्वेपिप्रधानकर्माभिधायकत्वात्तस्यैवान्योपलक्षकत्वसंभवाच्चसंग्रहः । तुशब्दएवार्थे । यास्ताएताःसर्वा ऋचस्तासामेकमेवव्याहर्तव्यंतच्चविष्णुरेव । किंचयेसर्वेवेदास्तेषामपीश्वरएवप्रतिपाद्यःकिमृचां । अपिच येसमुद्रादिघोषास्ते षामपिकिमुवेदानां तत्रर्चस्तुविशेषतःपरमात्मप्रतिपादिकाइतिजानीयादित्यर्थः ॥ १० ॥ ननुकथंज्योतिरादिशब्दवाच्यत्वंपर मात्मनःसंभवति । कर्मक्रमादिविरोधात् व्युत्पत्त्यसंभवाच्चेत्याशंकामपनुदत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [३।१।११] कल्पनेति ॥ सर्वश ब्दानांपरमात्मवाचित्वेपिनकर्मक्रमादिविरोधोव्युत्पत्त्ययोगोवा । यथाखलुमधुविद्यायामसौवाआदित्योदेवमध्वित्यादिनामध्वा

दिपदार्थतयापरमात्मोपासनोपदेशेऽपिनलौकिकमध्वादिवाचकाभावेनतदभावविरोधः। अन्यत्ररूढिमनिवार्यैवमहायोगवृत्त्या मध्वादिशब्दानामीश्वरादौवृत्त्यभ्युपगमात्। एवंसर्वशब्दवाच्यत्वेपरमात्मनोऽभ्युपगतेपिनकर्मादिविरोधः। ज्योतिरादि शब्दानामन्यत्ररूढिर्योगोयोगरूढीरूढोपचारोरूढलक्षणोपचारोलक्षणेतिवृत्तीरभ्युपेत्यमहायोगवृत्त्येश्वरवाचित्वाभ्युपगमात्। सर्वशब्दवाच्यत्वमीश्वरस्यचोपासनार्थमेवह्युपदिश्यतेप्राणश्चइत्येवविद्यादित्यादेः। उपासनाचमहायोगवृत्त्यासर्वशब्दार्थगुणव त्त्वेनैवनतुसंकेतमात्रेणेतिभावः। चशब्दएवार्थः। विरोधश्चनेतिवा प्रयोगमात्रबाहुल्यंरूढिः। यथाघटादिशब्दानांकुंभादौ प्र वृत्तिनिमित्तमात्रमपेक्ष्यवृत्तिर्योगः। यथाधूमध्वजादिशब्दानामग्न्यादौ। प्रवृत्तिनिमित्तंप्रयोगबाहुल्यंचयोगरूढिः। यथापंकजा दिशब्दानांपद्मादौ। मुख्यार्थस्यशब्दप्रवृत्तिनिमित्तातिरिक्तगुणयोगेनवृत्तिरुपचारः। तत्रचप्रयोगबाहुल्यंरूढोपचारः। यथा लिखितसिंहादौसिंहादिशब्दानां। वाच्यार्थानुपपत्त्यायोग्येऽवाच्येवृत्तिर्लक्षणा तत्रचप्रयोगबाहुल्येरूढलक्षणा। यथाग्रामोगच्छ तीत्यत्रग्रामसंबंधिपुरुषेग्रामशब्दस्य। उपचारमात्रंयथापैंगल्यादियुतेमाणवकेऽग्निशब्दस्य। लक्षणामात्रंयथा नदीशब्दस्यतीरे। एताःवृत्तयोलोके। हरौतुमहायोगोमहारूढियोगश्च। तत्रतदितरत्रप्रसिद्धशब्दानांमहायोगः। निरतिशयप्रवृत्तिनिमित्तसद्भावात् तदेकनिष्ठानांमहारूढियोगः। नारायणादिशब्दानां तत्रबहुप्रयोगयुक्तत्वान्निरतिशयप्रवृत्तिनिमित्तसद्भावाच्च। स्तंभादिशब्दा नांहरौविद्वद्रूढिसद्भावेपिसार्वजनीनताऽभावेनाऽमहत्वात्तद्भेदः। अतःकर्मतदंगवाचिशब्दवाच्योहरिरितिसिद्धं ॥११॥ अ० २ अत्राधाराधेयत्वादिलिंगेनान्यत्रैवप्रसिद्धानांपंचजनादिशब्दानांहरौसमन्वयप्रतिपादनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः। समन्वयसूत्रेस

र्वशब्दानांपरमात्मपरत्वमुक्तं । सर्वांतर्गताश्चपंचजनादिशब्दावाजसनेयकेश्रूयंते । यस्मिन्पंचपंचजनाआकाशश्चप्रतिष्ठितः । तमेवमन्यआत्मानंविद्वान्ब्रह्मामृतोमृतमिति । सर्वशरीरेष्वनुवृत्त्यर्थंपंचपंचजनेति । तद्वाच्यंविष्णोरन्यच्चेत्तर्हिसमन्वयसूत्रानुपपत्तिरित्यवश्यंनिर्णेतव्यं । तत्पंचजनादिशब्दवाच्यंविषयः । विष्णुरन्यद्वेतिसंदेहः । समन्वयसूत्रमन्यत्रैवप्रसिद्धिश्चसंदेहबीजं । नपंचजनादिशब्दवाच्योविष्णुरितिपूर्वःपक्षः । तच्छब्दस्यबहुत्वसंख्याविशिष्टवस्तुवाचित्वात् । बहुत्वस्यचेश्वरेविरुद्धत्वात् । एकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रुतेः । नचस्वस्यबहुत्वाभावेप्यन्यगतबहुत्वस्यतदधीनत्वेनबहुत्वसंख्यावाचिशब्दवृत्तिः । वशीकृतबहुजनेपिराजनितददर्शनात् । अवरादिशब्दवदन्यत्रादृष्टत्वेपिवृत्तिःकिंनस्यादितिचेन्न । तत्रहेत्वंतरेणसिद्धायांवृत्तौनिमित्तमात्राश्रयणात् । नचात्रास्तितादृशंनियामकं । नचसर्वेवेदाइतिश्रुतिर्नियामिका । तस्याःसंकोचसंभवात् । ऋतंपिबंतावित्यादाविवस्वगतभेदशून्यस्यापिपरमात्मनोबहुरूपत्वेनबहुत्वोक्तिःकिंनस्यादितिचेन्न । प्रतिशरीरमात्मांतरात्मवद्बहुत्वेमानाभावात् । यस्मिन्नितिसप्तम्यानिर्दिष्टस्यवाक्यशेषबलेनपरमात्मत्वाच्चनतदाधेयानांपंचजनाकाशानांपरमात्मत्वं । नह्येकस्यैवाधाराधेयभावोयुज्यते । हरेराधेयत्वंचनास्ति किमुविरुद्धंस्वाधारत्वं । अतस्तस्यपंचजनादिशब्दवाच्यताऽसंभवान्नयुक्तंसमन्वयसूत्रमिति । एवंप्राप्तेसिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ नेति ॥ अपिपदेनपूर्वसूत्राद्विरोधपदाकर्षणं । युक्तमेवपंचजनाकाशशब्दवाच्यत्वंभगवतः । स्वगतभेदशून्यस्यापिनानारूपत्वेनबहुत्वसंख्योपसंग्रहाविरोधात् । नचप्रतिशरीरंपरमात्मनोबहुरूपत्वमप्रामाणिकं । शरीरांतर्गताकाशप्राणादिपंचजननियामकत्वेनतेषुनानाभावस्यन्यायप्राप्तत्वात् । नचयस्मिन्नित्याधारस्यविष्णुत्वा

त्पंचजनादीनामाधेयानामविष्णुत्वं । आकाशादिगतरूपेभ्योऽतिरिक्तस्यशरीरनियामकरूपस्यतत्रोक्तेः । शरीरनियामकेश्वराधा
राकाशादिषुभगवतोऽवस्थानमात्रेणाधाराधेयभावोपियुज्यते । अतःपरमात्मनःपंचजनादिशब्दवाच्यत्वाद्युक्तंसमन्वयसूत्रमि
तिभावः ॥ १२ ॥ ननुभवेदियंबहुत्वादिसंभवविषयाचिंता यदिपंचजनादीनांविष्णुत्वेभवेद्विशेषहेतुः नचासावस्ति । श्रुत्यंतरा
णांसाधारणत्वात् । अतोबहुत्वादिसंभवेपिनपंचजनादिशब्दवाच्योहरिरित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ २३।१४ पंचेति ॥ पंच
जनलिंगोक्त्योक्तशंकांपरिहर्तुंपंचजनस्वरूपमाहसूत्रकारइतिसंबंधभाष्यार्थः । एतेपंचजनास्तावत्प्राणादीनांप्राणत्वादिप्रदाःप्राण
स्यप्राणमितिवाक्यशेषात् । प्राणादीनांप्राणत्वादिप्रदत्वंभगवतएवसंभवति । यच्छ्रोत्रस्यश्रोत्रंमनसोमनोयद्वाचोहवाचंसउप्राण
स्यप्राणश्चक्षुषश्चक्षुरितिश्रुतेः । अतोभगवल्लिंगसद्भावात्तस्यैवपंचजनत्वमितिभावः ॥ १३ ॥ ननुवाक्यशेषोक्तानांप्राणादीनां
विष्णुत्वेपिनपंचजनानांविष्णुत्वं । वाक्यशेषेचतुर्णामेवोक्तत्वेनतस्यपूर्ववाक्यतोभिन्नार्थत्वादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वाव्या
चष्टे ॥ २३।१५ ज्योतिषेति ॥ नवाक्यशेषेचतुर्णामेवोक्तिः । माध्यंदिनशाखायांपंचजनानामप्युक्तेः । काण्वानांशाखायामन्नस्यान्न
त्वप्रदातृरूपेतत्रैवाऽकथितेसत्यपियस्मादर्वाक्संवत्सरोहोभिःपरिवर्ततेतद्देवाज्योतिषांज्योतिरायुर्होपासतेमृतमितिकिंचिद्दूरोक्तेन
ज्योतिषांज्योतिषापंचत्वसंभवात् ॥ अतोवाक्यशेषस्यभिन्नार्थत्वाभावात्तद्बलेनयुक्तंपंचजनानांविष्णुत्वमितिभावः । अत्रज्योतिर
न्नशब्दयोरेकार्थत्वंपृथक्पंचकंवेत्युपपन्नं । अतोबहुत्वसंख्याविशिष्टवाचिशब्दवाच्योहरिरेवेतिसिद्धं ॥१४॥अ०॥३॥ अत्रोत्पत्ति
मत्त्वलिंगेनान्यत्रैवप्रसिद्धानामाकाशादिशब्दानांपरमात्मनिसमन्वयप्रतिपादनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । समन्वयसूत्रेसर्वशब्दा

नांपरमात्मवाचित्वमुक्तं। सर्वमध्यपतिताश्चाकाशादिशब्दास्तैत्तिरीयादिश्रुतौपठ्यंते आत्मनआकाशःसंभूतः आकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्नेरापः अद्भ्यःपृथिवी पृथिव्याओषधयः ओषधीभ्योन्नम् अन्नात्पुरुषइति। तद्वाच्यस्यविष्णोरन्यत्वे नतस्याशेषशास्त्रयोनित्वंसंभवतीत्यवश्यंनिर्धार्यता। तदाकाशादिशब्दवाच्यंविषयः। विष्णुरन्यद्वेतिसंदेहः। समन्वयसूत्रमन्यत्रैवप्रसिद्धिश्चसंदेहबीजं। नविष्णुरितिपूर्वःपक्षः। आकाशादीनामात्मादिकार्यत्वश्रवणात्। परमात्मनश्चकार्यत्वायोगात्। नजायतेम्रियतइत्यादेः। यदातुभगवतिकार्यत्वमेवायुक्तंतदास्वस्यैवकार्यकारणभावोलोकेप्यसंभावितोनितरांविरुद्धःस्यात्। नचाकाशादिसंभवस्यतदधीनत्वेनसंभूतशब्दोपपत्तिः। सुतोत्पत्तौजनकेजातशब्दप्रयोगादर्शनात् निमित्तविशेषादर्शनाच्च वाक्ययोजनानुपपत्तेश्च। तस्मादात्मशब्दोदितस्यमुख्यकारणस्यैवविष्णुत्वंनत्ववांतरकारणानामाकाशादीनामितिनसमन्वयसूत्रंयुक्तमिति। एवंप्राप्तेसिद्धांतयत्सूत्रमवतारयति॥ २।१।१६ अवांतरेति॥ एतत्पूर्वपक्षनिरासायावांतरकारणत्वेनविष्णुरेवाकाशादिशब्दैरुच्यतइतिसूत्रकारोवक्तीत्यर्थः। सूत्रंव्याचष्टे॥ २।१।१७ आकाशादिष्विति॥ नकेवलंमूलकारणवाचकात्मशब्दवाच्योहरिरपितु कार्यत्वेसतिकारणमवांतरकारणंतद्वाचकाकाशादिशब्दवाच्यश्च। नचकार्यकारणभावविरोधः। आकाशादिषुतस्यस्थितत्वात्। यआकाशेतिष्ठन्। योवायौतिष्ठन्। यस्तेजसितिष्ठन्। योऽप्सुतिष्ठन्। यःपृथिव्यांतिष्ठन् इत्यादिनाकाशादिषुस्थितत्वोक्तेः। नचतत्रापिविष्णुःकुतइतिवाच्यं। यथासयोतोश्रुतइत्यादौविष्णुरविदितत्वादिरूपेणव्यपदिष्टस्तादृशस्यैवाकाशादिषुयमाकाशोनवेदेत्यादिनोक्तत्वात्। तथाचाकाशाद्युत्पत्तावाकाशाद्यंतर्गतत्वेनभगवतोऽभिव्यक्त्यावाय्वादिगतस्वरूपाभिव्यक्तिहेतुत्वेनचावांतरकारणत्वमुपपन्नं। अ

तोऽवांतरकारणाभिधायकशब्दवाच्यत्वाद्विष्णोर्युक्तंसमन्वयसूत्रमितिभावः । स्थितस्तच्छब्दैरुच्यतइतिशेषः । नचवक्तव्यम स्त्वेवमवांतरकारणत्वंविष्णोर्युक्तं तथापितच्छब्दवाच्यत्वेविशेषहेतुर्वाच्यइति । नामानिसर्वाणीत्याद्युक्तरीत्यापरमात्मनिसिद्धेऽखिलशब्दसमन्वयेतत्रप्रतीतविरोधाभासनिरासेनैवसूत्रकृतश्चरितार्थत्वात् । यत्तु(युक्ति) विशेषंचवक्तिसत्वधिकोलाभः । (समाकर्षाधिकरणेभिन्नाधिकरणपक्षेपाठस्तुसत्वधिकोलाभः) । अतोऽवांतरकारणवाचिनामपिशब्दानांपरमात्मपरत्वाद्युक्तंसमन्वयसूत्रमितिसिद्धं ॥ १५ ॥ अ० ४ ॥ अत्रव्यवहारविलोपप्रसंगेनान्यत्रैवप्रसिद्धानांसर्वशब्दानांपरमात्मैकवाचित्वसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । समन्वयसूत्रेसर्वेषांशब्दानांभगवद्वाचित्वमुक्तं तच्चानुपपत्तिग्रस्तत्वेऽसत्स्यादित्यारंभणीयमेतत् । लौकिकावैदिकाश्चशब्दाविषयाः । भगवदेकवाचिनोनवेतिसंदेहः । पूर्वोक्तमेवसंदेहबीजं । पूर्वपक्ष(माह)यति ॥ २१।१८ सर्वेति ॥ [अथपुनःप्रकारांतरेणपरमात्मनिसर्वशब्दसमन्वयासंभवमाशंक्यतत्परिहारत्वेनसूत्रमवतारयति ॥ २१।१८ सर्वेति ॥] यदुक्तंसर्वशब्दानांपरमात्मैकवाचित्वंतदयुक्तं । तथात्वेऽन्यत्रव्यवहाराभावापातात् । यदपिसाक्षादप्यविरोधमित्युक्तमस्यसमाधानंतदयुक्तं । अवाचकैर्व्यवहारेऽव्यवस्थापातात् । यदप्यत्रोक्तंशरीररूपकविन्यस्ततेतीश्वरसंबंधादन्यत्रशब्दप्रवृत्तिरितितदपिनसाधु । तथासतिलोकेलक्षणेतरवृत्त्यभावापत्तेः । यत्तुकल्पनोपदेशादित्यत्ररूढ्याद्यभ्युपेत्यसमाधानंतदपिनशोभांबिभर्ति । तथासत्यन्यस्यापिमुख्यवाच्यत्वप्रसंगेनपरमात्मनएवमुख्यवाच्यत्वमितिप्रतिज्ञाव्याघातात् । योगरूढ्योरेवमुख्यवृत्तित्वात् । नह्यक्षादिशब्दानांरूढ्यादिनैवानेकवाचिनांक्वचिन्मुख्यताक्वचिन्नेत्यस्ति । अतःसर्वशब्दानांमुख्यवृत्त्यापरमात्मैकवाचित्वेऽन्यत्रव्यवहारलोपापातात् तस्यचा

निष्टत्वान्नपरमात्मैवमुख्यतःसर्वशब्दवाच्यइति (शंकार्थः)। सूत्रंव्याचष्टे ॥ [२१।१९] परमात्मेति ॥ सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥
[२१।१९] अतइति ॥ नपरमात्मनोमुख्यतःसर्वशब्दवाच्यत्वेऽन्यत्रव्यवहारलोपः । तत्ररूढ्यादेरभ्युपगमात् । तथासत्युभयोर्मुख्यवाच्य
त्वंप्राप्तमितिचेन्मैवं । भवेदेतद्यद्यक्षादिशब्दवदुभयत्रान्योन्यनिरपेक्षाशब्दप्रवृत्तिः । नचैवं । किंतुस्वतोमुख्यवृत्त्यापरमात्मैक
वाचिनांशब्दानांव्यवहारसिद्ध्यर्थंततःसमाकृष्यान्यत्ररूढत्वेनसंकेतितत्वात् । अल्पप्रवृत्तिनिमित्तानांचतदधीनत्वादितिभावः ।
अन्योन्यनिरपेक्षतयैवकुतोनशब्दवृत्तिरित्यतःस्मृतेरेवेत्याह ॥ [२१।१९] परस्येति ॥ लोकवेदानुसारतइति । लौकिकवैदिकव्यवहारसि
द्ध्यनुसारतः । नचप्राचीनसूत्रविरोधः । प्रथमसुत्रेस्वातंत्र्येणवाच्यत्वाभावस्याभिप्रेतत्वात् । द्वितीये परमात्मसंबंधोक्त्याऽत्रो
क्तस्यैवाभिसंहितत्वात् । तृतीयेचाविवेचितरूढ्यादिमात्राभ्युपगतेः । अत्रपुनस्तस्यैवविवेचनादिति ॥ १६ ॥ यदिशब्दाःपरमा
त्मन्येवमुख्याःअन्यत्रतुततःसमाकृष्यसंकेतितत्वेनामुख्यास्तर्हितेषांमुख्यार्थेपरमात्मन्येवप्रसिद्धिःस्यान्नत्वमुख्यार्थेजगति। अग्नि
शब्दस्यमाणवकेप्रसिद्ध्यदर्शनात् । अस्तिचासौजगति । अतस्तदन्यथानुपपत्त्याऽन्यस्यैवमुख्यवाच्यत्वमितिभावेनाशंकते ।
[२१।२०] तर्हीति ॥ तत्परिहारत्वेनसूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ [२१।२०] जगदिति ॥ नप्रसिद्ध्यन्यथानुपपत्त्याऽन्यस्यैवमुख्यवाच्यत्वंकल्प्यं । लोकस्य
जगत्येवशब्दव्यवहारेणतत्रैवतच्छ्रोतृणांव्युत्पत्तेः । परमात्मनितथाबहुलव्यवहाराभावेनव्युत्पत्त्यभावाच्च । जगतिप्रसिद्धेरन्यथो
पपत्तेः । अग्निर्माणवकइतिव्यवहारादनवगताग्निशब्दमुख्यार्थस्यमाणवकेऽग्निशब्दव्युत्पत्तिसंभवादितिभावः ॥ १७ ॥
विष्णोरेवमुख्यतःशब्दार्थत्वमाक्षिप्यसमादधत्सूत्रमुपन्यस्याऽऽक्षेपांशंतावद्व्याचष्टे ॥ [२१।२२] जीवेति ॥ यदुक्तंविष्णोरेवसर्वशब्दमु

ख्यार्थत्वमितितदयुक्तं । सर्वपदार्थानांपरमात्माधीनत्वादेवहिसर्वशब्दमुख्यार्थत्वंतस्योक्तंतच्चसर्वस्यतदधीनत्वाख्यंलिंगंजीवमुख्यप्राणयोरप्यस्ति । अस्ययदेकांशाखामितिश्रुतौवृक्षादीनांजीवाधीनत्वावगमात् । वायुनेतिश्रुतौचसर्वस्यमुख्यप्राणाधीनत्वावगतेः । अतस्तयोरपिमुख्यवाच्यत्वं । नचवक्तव्यंप्रयोगेसत्येवनिमित्तानुसरणंनतुनिमित्तमात्रेणवाच्यत्वकल्पनमिति । निमित्तसद्भावेनव्यवहारापादनस्यैव(वा)न्याय्यत्वेनवाच्यत्वकल्पनेबाधकाभावादितिभावः । परिहारांशंव्याचष्टे ॥ [२२।२] नेति ॥ नसर्वस्यजीवमुख्यप्राणाधीनत्वलिंगेनतयोर्मुख्यवाच्यत्वंकल्प्यं । तल्लिंगाभिधायकश्रुतीनांतदंतर्यामिभगवत्संबंधितयाव्याख्यातत्वात् । यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वंश्रीमदूर्जितमेववा । तत्तदेवावगच्छत्वंममतेजोंऽशसंभवमित्यादेश्च । तथाचतल्लिंगवतोंऽतर्यामिणएवमुख्यवाच्यत्वंभवेदितिभावः॥१८॥यदुक्तंसर्वेशब्दाअन्यत्रसमाकृष्यव्यवह्रियंतइतिनतद्युक्तं वैदिकानांशब्दानांकर्मादौसमाकर्षप्रयोजनाभावात्। नचकर्मसिद्धिरेवप्रयोजनं । भगवज्ज्ञानमात्रेणैवपुरुषार्थसिद्धौतद्वैयर्थ्यात् । वेदानांचकाम्यफलार्थमप्रवृत्तेः। अतोवैदिकानांशब्दानामन्यत्रसमाकर्षप्रयोजनाभावान्मुख्यतएवान्यवाचकत्वमित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [२२।२] अन्यार्थमिति ॥ समाकर्षणवेदःकर्मदेवतादिकमपिवदतीतियुक्तमेव । कर्मादिज्ञानस्यापिपरमात्मज्ञानार्थत्वादितिजैमिनिराचार्योमन्यतइत्यर्थः । अन्यज्ञानस्यपरमात्मज्ञानार्थत्वंकुतइत्यतआह ॥ [२२।३] कस्मिन्निति ॥ सर्वमिदंकर्मादिकंकस्मिन्विज्ञातेविज्ञातंभवति । विज्ञातस्याप्यस्यफलंकस्मिन्ज्ञातेभवतिएतज्ज्ञानमात्रस्याफलत्वादितिशौनकप्रश्ने सर्वमपरविद्ययाविज्ञातंभवति विज्ञातंचपरविद्याविषयपरमात्मज्ञानेनसफलंभवत्यतोद्वेविद्येवेदितव्येइत्यंगिरसोव्याख्यानात् । तथायस्मिन्परमात्मनिज्ञातेसर्वंकर्मादिकंज्ञात

मपिसफलंस्यात्तद्विषयउपदेशःकथंस्यात् तंप्रकारंकथमहंजानीयामितिश्वेतकेतुप्रश्नेयथैकेनमृत्पिंडेनज्ञातेनज्ञातमपिघटादिकंज्ञातफलंभवतिविशेषज्ञानात् । एवंपरमात्मनिज्ञातेसर्वंज्ञातफलंभवतीत्युद्दालकव्याख्यानात् । अन्यज्ञानस्यपरमात्मज्ञानार्थत्वंज्ञायतइतिभावः । अपिचनकेवलमर्थादेवमन्यज्ञानस्यपरमात्मज्ञानार्थत्वसिद्धिःकिंतुस्पष्टंचैवमेकेशाखिनःपठंतीत्याह ॥ [२२।५] एवमिति ॥ तदक्षरंयोनवेदसकर्मादिविषयर्चाकिंकरिष्यतियतःसर्वाऋचःपरमेव्याप्तेअक्षरेतज्ज्ञानार्थमेवकर्मादिकंवदंति । तस्यैवसर्वदेवाधारत्वात् । येपुनस्तदक्षरंविदुस्तेसम्यगासतइत्यर्थः ॥ १९ ॥ नपरमात्मज्ञानार्थंकर्मादिकंवेदेनवक्तव्यं । अन्यदनुक्त्वापरमात्ममात्रंकथनेऽपितज्ज्ञानसंभवात् । नचव्युत्पत्त्यनुपपत्तिः । खंडपदानामन्यवाचकत्वेनतदुपपत्तेः । ततोऽन्यकथनेप्रयोजनाभावान्नतत्रसमाकर्षइत्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [२२।५] वाक्येति ॥ सत्यमन्यावचनेपिभगवज्ज्ञानंभवतीति । तथाप्यन्यावचनेपदान्वयएवयुज्यतेनवाक्यान्वयः । एवमन्यस्यापिवाच्यस्याभ्युपगमेतुवाक्यस्यापिपरमात्मनाऽन्वयोयुज्यते । वाक्यान्वयोनामपृथक्पृथगर्थेषुवाचकतयास्थितवाक्यस्यांततोभगवत्परत्वं । अतोवाक्यान्वयसिद्ध्यर्थमन्यवचनंयुक्तमेव । नचवाच्यंपरमात्मज्ञानस्यैवप्रयोजनत्वात्किंवाक्यान्वयेनापीति । विनावाक्यान्वयमुत्तमाधिकारिव्यतिरिक्तानांज्ञानस्यैवासंभवेनजिज्ञासायांवैमुख्यप्रसंगात् । कश्छंदसांयोगमावेदधीरइतिश्रुतेरितिभावः ॥ २० ॥ यदन्यवचनस्यापिपरमात्मज्ञानार्थत्वमुक्तंतत्केनप्रकारेणेत्याकांक्षायांतत्प्रदर्शनायसूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [२२।६] प्रतिज्ञेति ॥ ज्ञानमेव मोक्षसाधनंनान्यदितिप्रतिज्ञातेकुतोज्ञानमेवमुक्तिहेतुरित्याकांक्षायांतत्प्रतिज्ञासिद्ध्यर्थंहेतुत्वेनसविस्तरंश्रुत्यासपरिकरंकर्माद्युच्यते । अ

तोज्ञानमवश्यमापाद्यमित्येवमाकारेणकर्मादिवचनस्यज्ञानोपयोगित्वमित्याश्मरथ्याचार्योमन्यतइतिभावः । कर्मादिवचनं
कथमुक्तप्रतिज्ञायांहेतुरित्यतआह ॥ [२२।७] यस्मादिति ॥ विस्तरेणसपरिकरंकर्माद्युक्त्वाअमृतोवावसोमपोभवतियावदिंद्रइत्या
दिनातस्यदुःखसंभिन्नंविनाशिफलमुच्यतेतत्परामृश्ययस्मादेवंकर्माद्यनित्यफलंतस्मान्नतन्मोक्षसाधनं । तस्यदुःखासंभिन्ननित्य
सुखरूपत्वात् । अतोज्ञानान्नान्यःपंथामोक्षायेतिप्रतिज्ञायुक्तैवेत्येवंरूपेणकर्मादिवचनस्यहेतुत्वमितिभावः । तथाचश्रुतिः प
रीक्ष्यलोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणइत्यादि ॥ २१ ॥ प्रकारांतरेणान्यवचनस्यज्ञानोपयोगित्वंदर्शयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [२२।८] उत्क्र
मिष्यतइति ॥ मोक्षार्थंज्ञानमेवावश्यमपेक्षितमितिसिद्धेतत्केनसाधनेनसिद्ध्यतीत्यपेक्षायांकर्मादिकमुच्यते । ज्ञानेनमोक्षमिच्छ
तोज्ञानसाधनतयाकर्मादेरपिभाव्यत्वात् । नचफलोक्तिविरोधः । तस्यारुचिमात्रार्थत्वात् । रोचनार्थफलश्रुतिरित्यादेः । अत
एवंज्ञानोत्पत्तौकर्मादेरुपयोगित्वेनवेदस्तद्वक्तीत्यौडुलोमिराचार्योमन्यतइतिभावः ॥ २२ ॥ रीत्यंतरेणकर्मादिवचनस्यभगवज्ज्ञा
नोपयोगंप्रदर्शयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [२२।९] अवस्थितेरिति ॥ मोक्षार्थंसर्वथाज्ञानमपेक्षितंतच्चकर्मादिनांतःकरणशुद्ध्याभवतीति
सिद्धेकथंज्ञातव्योहरिरित्याकांक्षायांसर्वंकर्मादिकंतस्मिन्परमात्मनिस्थितं ससर्वाधारत्वादिरूपेणज्ञातव्यइत्येषसेतुर्विध(धा)रण
इत्यादौवक्तुमाधेयादिरूपंकर्मादिवेदेनोच्यतइतिवा साक्षात्परमात्मज्ञानोपयोगित्वमन्यवचनस्येतिकाशकृत्स्नाचार्योमन्यतइति
भावः । एवंजैमिन्यादिमतान्युपन्यस्यस्वमतंकिंनोच्यतेसूत्रकारेण । एतेषामेवस्वमतत्वेजैमिन्यादिग्रहणवैयर्थ्यं । विरुद्धानांच
नैकमतत्वं । एकस्यैववेदस्यानेकाभिप्रायतायोगादित्यतआह ॥ [२२।१०] कृत्स्नेति ॥ मुनिमतानांभगवन्मतत्वमेव तथापितत्तद्विदिता

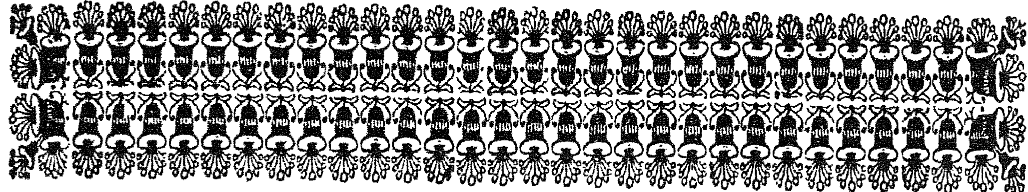
त्ममतैकदेशाभिप्रायेणशिष्यप्रसिद्ध्यर्थंजैमिन्यादिग्रहणंयुज्यते। अनेकाधिकारिविषयत्वान्नविरोधोपीतिभावः। अतोभगवज्ज्ञाना द्यर्थंवैदिकादिशब्दानामन्यत्रसमाकर्षेणव्यवहारोपपत्तेर्युक्तंहरेःसकलशब्दपरममुख्यार्थत्वमितिसिद्धं ॥२३॥अ०५॥ अत्रस्त्रीलिं गत्वलिंगेनान्यत्रैवप्रसिद्धानांस्त्रीशब्दानांपरमात्मनिसमन्वयप्रतिपादनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः। समन्वयसूत्रेसर्वशब्दानांभगव त्परत्वमुक्तं। सर्वांतर्गताःप्रकृत्यादिशब्दाःश्रूयंतेएषाह्येवप्रकृतिरविकृतिर्याप्राणेनसंविशत्यदितिर्देवतामयीत्यादौ। तेषांचान्यपर त्वेन सर्वशब्दाभिधेयत्वंपरमात्मनःसिद्ध्यतीत्यवश्यंनिर्णेयता। तत्प्रकृत्यादिशब्दवाच्यंविषयः। विष्णुरन्यद्वेतिसंदेहः। समन्वय सूत्रमन्यत्रैवप्रसिद्धिश्चसंदेहबीजं। नप्रकृत्यादिशब्दवाच्योहरिरितिपूर्वःपक्षः। प्रकृत्यादिशब्दानांस्त्रीलिंगत्वात्। परमपुरुषेचतद योगात्। नचरूपविशेषापेक्षयोपपत्तिः। नैनंवाचास्त्रियंब्रुवन्नितितस्यस्त्रीत्वनिषेधात्। नचनपुंसकशब्दवृत्तिवत्परमात्मनिस्त्री शब्दप्रवृत्तिः। नियामकविशेषाभावेनकल्पनायोगात्। नचाऽस्त्रीभूतस्यापिस्त्रीनियामकत्वेनतच्छब्दवाच्यत्वोपपत्तिः। वशीकृत भार्येपिभर्तरितत्प्रयोगादर्शनात्। नचनामानिसर्वाणीत्यादिविरोधः। उक्तन्यायविरोधेनततसंकोचोपपत्तेः। अतःप्रकृत्यादिशब्दा नांपरमात्मवाचित्वाभावान्नसमन्वयसूत्रमुपपन्नमिति। सिद्धांतयत्सूत्रमवतारयति॥ स्त्रीशब्दाइति॥ एवंप्राप्तंपूर्वपक्षंप्रतिक्षिपंस्त्री शब्दाअपिपरमात्मनिवर्ततइतिसाधयत्यत्रसूत्रकारइत्यर्थः। सूत्रंव्याचष्टे॥ हंतेति॥ प्रकृत्यादिस्त्रीशब्दवाच्यश्चेश्वरोभवति। हंतैतमेवपुरुषमितिश्रुतौपुरुषस्याशेषनामवाच्यतांप्रतिज्ञायतत्रैवनदीसमुद्रदृष्टांतस्योक्तत्वात्। प्रकृत्यादिस्त्रीशब्दवाच्यताभ्युपग मेप्रतिज्ञादृष्टांतानुपरोधादन्यथातदुपरोधादितिभावः। हंतेत्यास्वादने। प्रकृतिपदमन्योपलक्षकं। प्रधानस्त्रीनामत्वात्तद्ग्रहणं॥२४॥

युक्त्यंतरेणहरेःप्रकृतिशब्दवाच्यतांप्रतिपादयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ अभिध्येति ॥ मायांतुप्रकृतिंविद्यादितिश्रुतौ । प्रकृतिर्वासनेत्येवंतवेच्छानंतकथ्यतइतिस्मृतौच परमेश्वरेच्छायाःप्रकृतिशब्दवाच्यत्वोपदेशाच्चासौप्रकृतिशब्दवाच्योभवति । नचवाच्यंश्रुतौमायायाएवप्रकृतिशब्दवाच्यत्वंज्ञायतेनेच्छायाइति । महामायेतिस्मृतौमायाशब्दस्यापीच्छावाचकत्वोक्तेः । नचात्रोपचारःशंकनीयः । श्रुतिस्मृत्योरनुशासनरूपत्वादितिभावः । इच्छायाःप्रकृतिशब्दवाच्यत्वेपिकुतःपरमात्मनस्तादित्यतआह ॥ सईति ॥ जूतिःप्रेरणा । नेच्छाभगवत्स्वरूपं मायिनं तवेच्छेति तत्संबंधोपदेशादित्यतआह ॥ ध्यायतीति ॥ २५ ॥ तथापिनेश्वरस्यप्रकृतिशब्दवाच्यत्वं । सर्वाणिनामानीत्येवंरूपेणविनासाक्षात्प्रकृतिशब्दवाच्यत्वेश्रुत्याद्यभावात् । सर्वशब्दस्य तुसंकोचसंभवात् । नचातीतसूत्रेतदप्युक्तमितिवाच्यं । इच्छाद्वारैवप्रकृतिशब्दवाच्यतांविनासाक्षादीश्वरस्यैवतदभावादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ साक्षाच्चेति ॥ नेश्वरस्योक्तरीत्याप्रकृतिशब्दवाच्यताऽभावःशंकनीयः । एषह्येषपुरुषइतिश्रुतौसाधारण्येनविनासाक्षादेवेच्छाद्वारमंतरापिप्रकृतिपुरुषशब्दवाच्यताम्नानादितिभावः । लोकआधारः । आलोकःप्रकाशरूपः ॥ २६ ॥ नन्वेवंप्रकृतिशब्दवाच्यत्वेहरेःश्रुत्युक्तेऽपिकथंतद्युज्यतेनिमित्ताभावात् नहिसंकेतमात्रमभ्युपगम्यतइत्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वाफलितंतावदाह ॥ आत्मेति ॥ नपरमात्मनिप्रकृतिशब्दवृत्तौनिमित्ताभावः । प्रकृष्टाकृतिर्यस्येतियोगस्यैवभावादित्यर्थः । कथंप्रकृष्टेश्वरस्यकृतिरित्यतःसूत्रंव्याचष्टे । प्रकृताविति ॥ प्रकृतेःस्वतःपरिणामसामर्थ्याभावात्तदनुकूलतयातांप्रविश्यमहदादिरूपेणपरिणामयतीतिप्रकृतिपरिणामादनंतरमात्मानंचमहदादिप्रेरणायबहुधाकरोतीतिप्रकर्षेणकृतिर्वि

ष्णोरित्यर्थः । सूत्रार्थेश्रुतिस्मृतीचाह ॥ [२२।१९]अथेति ॥ प्रकृतिमनुप्रविश्यतांपरिणाम्यतत्परिणामप्रेरकत्वेनात्मानंबहुधाचकार तस्मात्प्रकृतिशब्दवाच्यः । यस्मात्प्रकृतिशब्दवाच्यस्तस्मात्प्रकृतिरित्याचक्षतइत्यर्थः । स्मृतिरप्येवंव्याख्येया । अपव्याख्यांदूषयति ॥ [२२।२२]नचेति ॥ ब्रह्मणएवजगदुपादानत्वंप्रकृतिश्चेत्यादिसूत्रैरुच्यतइतियद्ब्रह्मणः परिणामित्वंसूत्रार्थतयाकल्प्यते नतद्युक्तं । ब्रह्मणोजगदुपादानत्वेप्रमाणाभावादित्यर्थः । नचैकविज्ञानेनसर्वविज्ञानंप्रतिज्ञायमृत्पिंडादिदृष्टांतोक्त्यैवतत्सिद्धिः । तस्यान्यार्थमितिसूत्रव्याख्यानेसम्यग्व्याख्यातत्वात् । किंचात्रब्रह्मणःपरिणामित्वोक्तिरसंगतैवभवति । एतदध्यायस्याशेषशास्त्रस्यब्रह्मणिसमन्वयप्रतिपादनायप्रवृत्तत्वात् । स्यादेतत् । श्रुतीनांप्रधानपरत्वंवदतिसांख्येनिरस्ते कथंप्रधानाभावेजगदुत्पत्तिरितिशंका भवत्येव तन्निरासायब्रह्मणोजगदुपादानत्वोक्तिःसंगतेति । मैवं । किंप्रधानस्यशास्त्रप्रतिपाद्यतामात्रंप्राङ्निषिद्धंतत्स्वरूपमेववा । आद्येकाब्रह्मणोजगदुपादानत्वोक्तेःसंगतिः । नह्याकाशादिशब्दानामौपनिषदानांब्रह्मणिसमन्वयेऽभिहिते कथंतर्हिजगदवकाश इतिशंकोत्पन्ना नापिसूत्रकृतापराकृता । नद्वितीयः । तदुक्तेरेवात्रासंगतत्वात् । ब्रह्मणोजगत्कारणत्वसिद्ध्यर्थंतदुक्तिरितिचेन्न । निमित्तत्वेनतदुपपत्तेः । अथापिस्यात्प्रधानप्रतिपादकवाक्यस्यब्रह्मणिसमन्वयेऽभिहितेतत्प्रमाणाभावेनाभावःप्राप्तइति । मैवं । तथाकाशाद्यभावप्राप्तेरपिप्रसंगात् । प्रमाणांतरेणतत्सिद्धिरितिचेत्सममत्रापीत्यलं ॥ २७ ॥ तथापिनप्रकृतिशब्दवाच्यत्वंपरमात्मनो युज्यते । तस्यस्त्रीलिंगत्वादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [२२।२२]योनिश्चेति ॥ स्वदेहादेवापत्योत्पादकत्वंहिप्रकृत्यादिस्त्रीलिंगप्रयोगेनिमित्तं । स्वदेहादेवोत्पादकश्चपरमात्मा यद्भूतयोनिमितिश्रुतौगीयते । योनिशब्दस्यतदर्थत्वात् । अतःस्त्रीलिंगप्रयोगोपी

श्वरेयुज्यतइतिभावः । अव्यवधानेनोत्पत्तिकर्तृत्वंप्रकृत्यादिस्त्रीलिंगप्रयोगनिमित्तंकुतइत्याशंकांपरिहर्तुंसूत्रार्थैस्मृतिंचाह ॥ [२३१२] अव्य
वधानेनेति ॥ सूतिः सूतिकर्तृत्वंभगवतः । स्त्रीरूपत्वाच्चतच्छब्दोपपत्तिः । निषेधरत्वज्ञेयतामात्रार्थः । तस्माद्विष्णुरेवाशेष
स्त्रीशब्दवाच्यइतियुक्तमेवतत्समन्वयसूत्रमितिसिद्धं ॥ २८ ॥ अ० ६ ॥ अत्रनिषेधमुखवेद्यत्वादिनाऽन्यत्रैवप्रसिद्धानामसदा
दिशब्दानांभगवतिसमन्वयप्रतिपादनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । समन्वयसूत्रेसर्वशब्दानांपरमात्मवाचित्वमुक्तं । सर्वमध्यपतिता
ऽसदादिशब्दाःश्रुतिषुश्रूयंते । असद्वाइदमग्रआसीदित्यादौ । तेषांचान्यपरत्वेसमन्वयसूत्रमयुक्तंस्यादित्यवश्यनिर्णेयता । तद
सदादिशब्दवाच्यंविषयः । किंविष्णुरन्यद्वेतिसंदेहः । समन्वयसूत्रमन्यत्रैवप्रसिद्धिश्चसंदेहबीजं । नविष्णुरसदादिशब्दवाच्य
इतिपूर्वःपक्षः । तेषांनिषेधमुखवेद्यवस्तुवाचित्वात् । परमात्मनश्चभावरूपत्वेनतदयोगात् । नचस्वयंनिषेधमुखवेद्यताभावेऽपित
द्वतोऽसतःपरमात्माधीनत्वेनतस्यासदादिशब्दवाच्यतेतिवाच्यं । स्वरूपशून्यस्यनियम्यताभावेनपराधीनतायोगात् । अतःशू
न्यादिशब्दानांपरमात्मवाचित्वाभावात्समन्वयसूत्रंनयुक्तमिति । सिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [२३१३] एतेनेति ॥ पूर्वोक्तहेतुनै
वसर्वेशून्यादिशब्दाभगवद्विषयाएवेतिप्रतिपादिताइत्यर्थः । नन्वसदादिशब्दानांनिषेधमुखवेद्यवस्तुवाचित्वात्कथंपरमात्मनस्त
द्वाच्यत्वमित्यतआह ॥ [२३१४] एषह्येवेति ॥ दुर्जनानामव्यक्तत्वादिनाशमूनंकुरुतइत्यादियोगेनचेश्वरेनिषेधमुखवेद्यवस्तुवाचिशब्द
प्रवृत्त्युपपत्तिरितिभावः । शमूनंकुरुते स्वसुखादन्यसुखमल्पंकरोति । तोदनात्तुत् । अदृश्यश्छः । छन्नत्वात् । भावयितुमुत्पा
दयितुं । नाश्यत्वादभक्ष्यत्वात् । सर्वस्यतदधीनत्वादित्युभयत्रसंबध्यते । एतेनेतिपरामृष्टमेवहेतुंदर्शयति ॥ [२३१५] एतेनेति ॥

आदिपदेनतथाह्यधीयतएके प्रतिज्ञादृष्टांतानुपरोधादित्यादेःसंग्रहः । नचासतोऽन्याधीनत्वायोगः । सर्वस्यतदधीनत्वादिति स्मृतेः । निषेधमुखवेद्यत्वादीनामपिभगवत्प्रेरणामंतरेणानुपपत्तेः । नहिकारणमंतरेणतत्रैवतदुपपद्यते । ईश्वरस्यस्वातंत्र्याददोषः । ननुकिमर्थेयंसूत्रपदस्यद्विरुक्तिः । अध्यायसमाप्तेरर्थभेदेनैवज्ञातुंशक्यत्वात् । अन्यथापादांतेपितत्प्रसंगादित्यतआह ॥
२३१८ अवधारणार्थमिति ॥ विनिर्णयेनिर्णयग्रंथे । अतोसदादिशब्दवाच्यत्वस्यहरेरुपपन्नत्वाद्युक्तमशेषस्वरवर्णपदवाक्यात्मकशास्त्रयोनित्वं । ततोजगज्जन्मादिकर्तृत्वमु(खा)ख्यानंतगुणत्वंचसिद्धमिति ॥ २९ ॥ अ० ७ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्यश्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यस्यटीकायांतत्त्वप्रकाशिकायांजयतीर्थमुनिविरचितायांप्रथमाध्यायस्यचतुर्थःपादः ॥ ४ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ७ ॥

॥ इतिश्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यतत्वप्रकाशिकायांप्रथमोध्यायः ॥

॥ तत्वप्रकाशिकाद्दितीयाध्यायप्रारंभः ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ पूर्वाध्यायसंगतत्वेनैतदध्यायार्थंदर्शयति ॥ २३।१२ उक्तेर्थे
इति ॥ अशेषशास्त्रप्रामाण्येनहरिरेवजगज्जन्मादिकर्तेतियोर्थःप्रथमाध्यायेप्रतिपादितस्तस्ययुक्त्यादिविरुद्धत्वे नप्रेक्षावदुपादि
त्सागोचरत्वंस्यात् अतस्तस्मिन्नुक्तार्थेयुक्त्यादिविरोधाभावंदर्शयत्यनेनाध्यायेनसूत्रकारइत्यर्थः । एतत्पादप्रतिपाद्यंदर्शयति ॥
२३।१२ प्रथमेति ॥ उक्तेऽर्थेविरोधश्चतुर्विधःस्फुरति। युक्तिसमयद्विविधश्रुति(श्रुतिन्यायोपेतश्रुति)विरोधभेदात्। तत्रसर्वविरोधानांयु
क्तिमूलत्वेनतदविरोधंप्रथमपादेदर्शयतीत्यर्थः। आद्याधिकरणार्थंदर्शयति ॥ २३।१२ प्रथमतइति ॥ यद्यप्ययंपादःप्रागुक्तार्थेयुक्तिविरो
धंपरिहर्तुमेवप्रवृत्तस्तथापिप्रथमाधिकरणेपाशुपतादिस्मृतिविरोधाभावंदर्शयति । स्मृतीनांयुक्तिसमयादिरूपत्वेनतद्विरोधपरिहा
रस्यसमस्ताध्यायार्थभूतस्यप्राथम्योपपत्तेः पादार्थस्याप्यत्रसंभवेननकोपिदोषइतिभावः। अनेनास्याधिकरणस्यशास्त्रादिसंगतिरु
क्ताभवति। वेदप्रामाण्येनजगज्जन्मादिकर्तृत्वंविष्णोरुक्तंतस्यचपाशुपतादिस्मृतिविरोधे नोक्तजिज्ञासासंभवतीत्यविरुद्धतांनेतव्यं
तद्विष्णोर्जगज्जन्मादिकर्तृत्वंविषयः। युक्तंनवेतिसंदेहः। समयविगानंसंदेहबीजं। पूर्वपक्षस्यसूत्रएवोक्तत्वात्तदुपन्यस्यपूर्वपक्षां
शंतावद्व्याचष्टे ॥ २३।१३ स्मृतीति ॥ नविष्णोर्जगत्कारणत्वंयुक्तं। तत्प्रमाणाभावात् । नचयतोवाइमानिभूतानिजायंतइत्यादिश्रु
तिःप्रमाणं । श्रुतेर्विष्णोर्जगत्कारणत्वप्रतिपादकत्वेपाशुपतसांख्ययोगादिस्मृतिविरोधेनाप्रामाण्याख्यदोषप्रसंगादन्यार्थतोपप
त्तेः। पाशुपतादिस्मृतीनांरुद्रादेर्जगत्कारणत्वप्रतिपादकत्वात्। नचविरोधेप्यप्रामाण्याभावः। वस्तुनिविकल्पप्रसंगात्। नचदेश
कालादिभेदेनश्रुतिस्मृत्योरविरोधः। स्मृतिषुरुद्रादेःसकलजगज्जन्मादिकर्तृत्वाभिधानात् । नचवाच्यंश्रुतिविरोधेनस्मृतीनामे

वान्यार्थत्वमप्रामाण्यंवाकिंनस्यात् । विरोधेत्वनपेक्षंस्यादसतिह्यनुमानमितिन्यायादिति प्रबलविरोधेनैवदुर्बलस्यान्यार्थतादेः
कल्पनीयत्वात् । नहिस्मृतिभ्यःश्रुतेःप्राबल्यमस्ति । स्मृतीनांरुद्रकपिलकमलासनादिभिराप्तैर्विरचितानांदोषाभावगुणयुक्तत्वा
त् । रुद्रादीनांसार्वज्ञस्यजगद्धितोपदेष्टृत्वस्यचप्रसिद्धत्वात् । श्रुतेश्चकर्तृगुणशून्यत्वेनपिपीलिकालिपिनिभत्वात् । क्वचिच्छ्रुतिवि
रोधेनस्मृतेरर्थांतरकल्पनादितुस्मृतेःश्रुतिमूलत्वएवभवति । मूलमूलिनोर्मूलस्यप्रबलत्वात् । नचपाशुपतादिस्मृतीनांश्रुतिमूलत्वं ।
रुद्रादिप्रत्यक्षस्यैवतन्मूलत्वात् । अतःपाशुपतादिस्मृतीनामाप्तप्रणीतानांप्रबलत्वेननिरवकाशत्वाच्छ्रुतेश्चतद्विरुद्धाभिधायकत्वे
ऽप्रामाण्यस्यैवप्रसंगान्नतयाविष्णोर्जगत्कारणत्वंसिद्ध्यतितस्मान्नतस्यजिज्ञास्यतेतिभावः । सिद्धांतांशंव्याचष्टे ॥ नेति ॥ युक्त
मेवविष्णोर्जगत्कारणत्वंश्रुत्युदितत्वात् । नचश्रुतेर्विष्णोर्जगत्कारणत्वाभिप्रायेपाशुपतादिस्मृतिविरोधेनाप्रामाण्यप्रसंगादर्थांतर
त्वमितिवाच्यं । श्रुतिविरोधेनस्मृतीनामेवाप्रामाण्याख्यदोषप्रसंगात् । नचस्मृतिभ्यःश्रुतेराधिक्याभावेनाबाधकत्वं । पंचरा
त्रादिस्मृत्यनुकूलत्वेनपाशुपतादिस्मृतिभ्यःश्रुतेराधिक्यसिद्धेः । नचवक्तव्यंपंचरात्रादिस्मृत्यानुकूल्येऽपिकथंश्रुतेराधिक्यमिति ।
तासांविष्णवादिभिर्नितरांसर्वज्ञैर्जगद्धितोपदेष्टृभिःप्रणीतत्वात् । कुतोविष्णवादीनांरुद्रादिभ्योप्याप्ततमत्वं । तदुक्तस्यश्रुतौ
संवाददर्शनात् । रुद्राद्युक्तस्यसंवादहीनत्वात् । अतोवैष्णवस्मृतीनांपरमाप्तैःपुरुषोत्तमादिभिः प्रणीतत्वेननिरवकाशत्वात्पाशुपता
दिस्मृतीनांतद्विरोधएवाप्रामाण्यप्रसंगात्सुतरांतत्साहाय्यवत्याश्रुत्याविरोधेऽप्रामाण्यप्रसंगइतियुक्तमेवविष्णोर्जगत्कारणत्वंजिज्ञा
स्यत्वंचेतिभावः ॥ १ ॥ यदुदितं(क्तं)वैष्णवस्मृतीनांपरमाप्तप्रणीतत्वेनतत्साहाय्ययुक्तश्रुत्याप्रबलयाविष्णोर्जगत्कारणत्वसि

द्भिरितिनतद्युक्तं । तथासतिपाशुपतादिस्मृतीनामप्रामाण्यप्रसंगात् । नचाप्तोक्तानांतासामप्रामाण्यंयुज्यतइत्याशंकांपरिहरत्सूत्रं पठित्वाव्याचष्टे ॥ २३।१५ इतरेषांचेति ॥ यदुक्तंश्रुत्याविष्णोर्जगत्कारणत्वाभ्युपगमेऽन्यस्मृतीनामप्रामाण्यंप्रसज्जतइति तत्रयुक्तमेवतासामप्रामाण्यमितिवक्तव्यं। आप्तप्रणीतानांकथंतदितिचेन्नैवं । तासुस्मृतिषूक्तानामदृष्टादितरेषांफलानर्थानामुक्तानुष्ठानपरित्यागयोःकृतयोरपिप्रत्यक्षतोऽनुपलब्धेराप्तोक्तत्वानिश्चयादितिभावः । प्रत्यक्षयोग्यत्वमितरेषामित्यनेनोच्यते । ननुपाशुपतादिस्मृतिविहितनिषिद्धाचरणेफलानर्थयोरुपलंभात्कथंतदनुपलब्धिमसूत्रयदित्यतआह ॥ २३।१६ चशब्देनेति । नसूत्रकृतासर्वात्मनाऽनुपलब्धिरभ्युपगता ययाप्रत्यक्षविरोधः किंतुभागेनोपलब्धिरप्यंगीकृता । चशब्देनतस्याःसूचनात् । नचतथासत्युपलब्धार्थभागवत्सर्वस्याप्तोक्तत्वं। भागांतरवदनाप्तोक्तत्वसंभवादितिभावः ॥ २ ॥ नतथापिसर्वासामवैष्णवस्मृतीनामप्रामाण्यं योगस्मृत्युक्तफलादीनामव्यभिचारेणोपलंभादाप्तप्रणीतत्वानिश्चयोपपत्तेरित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ २३।१६ एतेनेति ॥ योगस्मृत्युक्तफलादीनामव्यभिचारेणोपलंभादाप्तोक्तत्वनिश्चयोपपत्तेरप्रामाण्यायोगइतिनमंतव्यं । तदुक्तफलानांस्वेदनगात्रभंजनादीनांप्रत्यक्षोपलब्धावपिप्रथमंस्वेदनंद्वितीयंगात्रभंजनमित्याद्युक्ताभ्यासावस्थोत्कर्षसंपत्तिकालएवस्वेदनादीनामदृष्टेराप्तोक्तत्वानिश्चयादितिभावः । अतोऽवैदिकस्मृतीनामप्रमाणत्वान्नश्रुत्युक्तस्यविष्णोर्जगत्कारणत्वस्यतद्विरोधइतिसिद्धं ॥३॥अ०॥१॥ अत्रविष्णोर्जगत्कारणत्वेप्रमाणत्वेनोक्तवेदादिप्रामाण्यस्ययुक्तिविरोधपरिहारादस्तिशास्त्रादिसंगतिः। श्रुत्यादिप्रामाण्याद्विष्णोर्जगत्कारणत्वंसिध्यतीत्युक्तं। श्रुत्यादिप्रामाण्यस्यचयुक्तिविरोधे नब्रह्मणोजगत्कारणत्वसिद्धिः। अतोऽसौपरिहर्तव्यएव। श्रुत्याद्येवविषयः।

प्रमाणंनवेतिसंदेहः।उभयविधवाक्योपलब्धिःसंदेहबीजं। श्रुत्यादिकंनप्रमाणमितिपूर्वःपक्षः।कारीर्यायजेतवृष्टिकामइत्यादिश्रुतेः
कारीर्याद्यनुष्ठानेपिवृष्ट्याद्यदृष्ट्याऽविद्यमानार्थाभिधायकत्वात्।तथास्मृतीनामप्यनुपलभ्यमानफलाभिधायकत्वेनाविद्यमानार्थ
त्वात्। अविद्यमानाभिधायकानांचपाशुपतादिस्मृतिवदप्रामाण्यनियमात्।अविद्यमानाभिधात्रीणामपिश्रुतिस्मृतीनांप्रामाण्येऽन्य
स्मृतीनामपितत्प्रसंगात्। नह्यविद्यमानाभिधायकत्वसाम्येपिश्रुत्यादेरेवप्रामाण्यंनान्यस्येतिविभागेहेतुरस्ति। एवंचवेदाद्येकदे
शस्याप्रामाण्येऽन्यदेशप्रमाणतायामनाश्वासान्नविष्णोर्जगत्कारणत्वसिद्धिरिति। सिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यप्रतिज्ञांशंताव्याचष्टे॥
२३।१८ नेति॥ अस्यश्रुत्यादेस्तथात्वंपाशुपतादिस्मृतिवदुक्तानुपलब्धिहेतुना नाप्रामाण्यंकल्प्यमितिभावः। तत्रहेत्वाकांक्षायांसौत्रंहे
तुमुपन्यस्यव्याचष्टे॥ २३।१८ विलक्षणत्वादिति॥ श्रुतेःपाशुपतादिस्मृतितोनित्यत्वाख्यवैलक्षण्यात्स्मृतेस्तदनुसारित्वाख्यवैलक्षण्या
न्नपाशुपतादिस्मृतिवच्छ्रुत्यादेरप्रामाण्यमित्यर्थः। ननुनित्यत्वादिसद्भावेपिकुतोऽप्रामाण्याभावइत्यतआह॥ २३।१९ नहीति॥ वाक्या
प्रामाण्यंतावद्वक्तृदोषनिबंधनं। नहिनित्येवेदेतेदोषाःकल्पयितुंशक्यंते। यतोनित्यत्वाददोषत्वंततोऽप्रामाण्याभावःश्रुतेःसिध्यति।
प्रमाणानुकूलत्वात्स्मृतेरपितत्सिद्धिरितिभावः। फलव्यभिचारेपिनपाशुपतादिस्मृतिवद्वेदादेरप्रामाण्यमित्यत्रोक्तवैलक्षण्याख्यंहे
तुंप्रकारांतरेणव्याचष्टे॥ २३।१९ स्वतश्चेति॥ भवेदुक्तानुपलब्ध्यावेदाद्यप्रामाण्यकल्पनंयदिपाशुपतादिस्मृतिवत्फलोपलब्ध्यादिसंवा
दाधीनज्ञानंतत्प्रामाण्यंस्यात्। नैतदस्ति। वेदादिप्रामाण्यस्यसंवादनिरपेक्षतज्ज्ञानादेवसिद्ध्यंगीकारात्। नहिनिर्दोषतदनुसारि
तत्तत्स्वरूपग्रहेपुनःप्रामाण्योपलब्ध्यैसंवादसापेक्षताऽनुभूयते। नचपाशुपतादिस्मृतीनामपितथात्वंवाच्यं। निर्दोषत्वाद्यनिश्चया

दितिभावः । प्रामाण्यंसंवादाधीनज्ञानमेवकिंनस्यादित्यतआह ॥ अन्यथेति ॥ यदिप्रामाण्यंसंवादादेवज्ञायतेतर्हिसंवादकप्रामाण्यमपिसंवादांतरेणज्ञायतेस्वतएववा । आद्येतदप्येवमित्यनवस्थास्यात् । द्वितीयेपरंपराकल्पनंव्यर्थंस्यात् । आद्यप्रामाण्यस्यैव स्वतस्त्वाभ्युपगमोपपत्तेरितिभावः । कदाचित्प्रामाण्यजिज्ञासायामेवसंवादापेक्षणान्नानवस्थेतिचेन्मैवं । प्रामाण्याध्यवसायं विनाप्रवृत्त्यनुपपत्त्यातज्जिज्ञासाध्रौव्यात् । फलसंदेहेपिकृष्यादौप्रवृत्तिर्दृश्यतइतिचेत्सत्यं । सापिननिःशंका । यावच्छंकमेव संवादापेक्षणान्नानवस्थेतिचेत्तत्रवक्तव्यं । किंशंकासर्वत्रानुवर्ततेक्वचिन्नोत्पद्यतएववा । आद्येकथमनवस्थाभावः । द्वितीयोनिरस्तप्रायः । अपिचसंवादकमप्रामाण्यशंकांनिवर्तयतिप्रामाण्यंज्ञापयतिवा । आद्येप्रामाण्यस्यस्वतस्त्वप्राप्तिः । द्वितीयेशंकाभावेपिसंवादापेक्षास्यात् । संवादकमुभयत्रापिप्रवर्ततइतिचेन्न । कल्पकाभावात् । बाधकवदुभयत्रव्यापारःकिंनस्यादितिचेन्न । अप्रामाण्यशंकाशून्यस्यप्रामाण्यज्ञानेसंवादनिरपेक्षत्वात् । बाधकेनविनानिवृत्ताप्रामाण्यशंकस्याप्यप्रामाण्यबुद्ध्यनुदयानुभवात् । यदपिप्रामाण्यंपरतोज्ञायते । अनभ्यासदशायांसांशयिकत्वात्अप्रामाण्यवदिति । तदप्युक्तप्रतिकूलतर्कपराहतमनुकूलतर्कशून्यंच । संशयस्यचदोषादेवोपपत्तेः । स्वतस्त्वेनाभ्युपगतोपमानानुमानप्रामाण्येपिसंशयदर्शनाच्च । अनभ्यासदशायामपिसंदेहाभावस्यापिदर्शनाच्चेत्यलं । वेदस्यस्वतःप्रामाण्येसूत्रसूचितांश्रुतिंचाह ॥ नेति ॥ अत्रचक्षुरादीनांपरमात्माऽप्रमापकत्वमुक्त्वावेदस्यैवतत्प्रमापकत्वोक्तेःसंवादानपेक्षतयाप्रामाण्यमित्युक्तंभवति । वेदस्यनित्यत्वंकुतइत्यतआह ॥ नित्यत्वंचेति ॥ अनेनतथात्वमित्युभयतःसंबध्यतइत्युक्तंभवति । तस्मैसर्वतःप्रकाशायातिसमर्थायविष्णवे नित्ययावेदवाचा साध्वींमनुतिं चोदय...

र्वित्यर्थः । विरूपेतिस्वात्मानंप्रतिसंबोधनं । बहुकालीनत्वमात्रेणनित्यत्वोपचारःकिंनस्यादित्यतआह ॥ [२३।२०] अनादीति ॥ अना
दिनिधनतयानित्यानतुबहुकालीनतामात्रेणनित्यत्वोपचारइत्यर्थः । नचवाच्यंवेदप्रामाण्येविव(दंतं)दमानंप्रतिकथंतत्प्रामाण्यो
पपादनायोपन्यस्तयोर्नित्यत्वस्वतःप्रामाण्ययोःसाक्षितयाश्रुत्युपादानंयुक्तमिति । परेणापिफलव्यभिचारेणाप्रामाण्येवेदस्यापित
त्प्रसंगइत्यापादनमात्रस्यक्रियमाणत्वात् । युक्तेश्चोपन्यस्तत्वात् ॥ ४ ॥ यदुदितंनित्यत्वेननिर्दोषस्यवेदस्यनाप्रामाण्यमितिनत
द्युक्तं । तदुक्तफलस्यादर्शनात् । यावतातदेवाप्रामाण्यं नचप्रामाण्यस्यस्वतस्त्वेनसंवादानपेक्षितेत्युक्तमितिवाच्यं । स्वतःप्रा
माण्यवादिनापिदोषदर्शनेऽप्रामाण्यस्यावश्यंग्राह्यत्वात् । अयमेवहिदोषोयदुक्तस्यादर्शनमित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यतच्छे
षंपूरयति ॥ [२३।२१] दृश्यतेत्विति ॥ नफलादर्शनेनश्रुत्यादेरप्रामाण्यंवक्तव्यं । फलादर्शनस्यकर्तुरयोग्यतयोपपत्तेः । तत्कुतःकल्प्य
ते । योग्यानांफलदर्शनात् । नचशंकनीयंपाशुपतादिस्मृत्युक्तफलव्यभिचारस्यापिकर्तुरयोग्यतानिबंधनतोपपत्तेर्नाप्रामाण्यं
योग्यानांफलदर्शनादिति । कल्पकाभावात् । वेदस्यतुनिर्दोषतयास्वतःप्रामाण्येसिद्धेऽवश्यंव्यभिचारस्यगत्यंतरंकल्पनीयं । पा
शुपतादीनांतुफलदर्शनमंतरेणप्रामाण्यसाधकाभावात् । तस्यापिस्वतःप्रामाण्यमितिचेत् । सत्यं । निर्दोषत्वानिर्णयेफलविसं
वाददर्शनेनाप्रामाण्यप्राप्तेरेवोक्तत्वादितिभावः । तुशब्दःकर्तृविशेषद्योतकः । अधिकारित्वंनामतत्फलयोग्यत्वंकर्मवैगुण्यप्रति
बंधादिशून्यत्वंवा । अधिकरणार्थेस्मृतिंचाह ॥ [२३।२१] भविष्यत्पुराणेचेति ॥ स्वतःफलसंवादादिरहितानिर्दोषतयैव । पूर्वकर्मा
न्योपलक्षणं । इतः फलदर्शनतः । अदृश्योक्तौअनुपलभ्यमानवचने । अतोवेदादिप्रामाण्यस्ययुक्तिविरुद्धत्वाभावाद्युक्तंतेन

हरेर्जगत्कारणत्वमितिसिद्धं ॥ ५ ॥ अ०२ ॥ अत्रपुनर्विष्णोःसर्वकर्तृत्वादिप्रतिपादकवेदप्रामाण्येयुक्तिविरोधपरिहारादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । वेदप्रामाण्यात्सर्वकारणत्वंविष्णोरित्युक्तं । तत्प्रामाण्यस्यचयुक्तिविरोधे नविष्णोर्जगत्कारणत्वंसिध्यतीत्यतोऽसौ परिहार्यएव । सवेदोविषयः । प्रमाणंनवेतिसंदेहः । पूर्वोक्तमेवात्रसंदेहबीजं । पूर्वपक्षयति ॥ मृदिति [२।४।१२] ॥ नवेदःप्रमाणं ॥ मृदब्रवीदापोब्रुवंस्ताआपऐक्षत तत्तेजऐक्षत ओषधयःसंवदंत इत्यादिनामृदादीनांवचनदर्शनाद्यभिधायकत्वात् । तथात्वेऽपि कुतोऽप्रामाण्यं । मृन्नवदति(वक्ती)जडत्वादित्यादियुक्तिविरुद्धत्वेनमृदादिवचनादेरसत्त्वात् । असदभिधायकत्वमेवाप्रामाण्यं । एवंचयुक्तिविरुद्धार्थत्वेनवेदैकदेशस्याप्रामाण्येऽन्यस्याप्यप्रामाण्यमितिनविष्णोस्तेनजगत्कारणत्वसिद्धिरितिभावः । ननु मृदादिवचनाद्यभिधायकवाक्यस्यप्रत्यक्षविरोधएवप्रथमंस्फुरत्यतोनपादसंगतिः । मैवं । आदिसृष्टावेवपृथिव्यादीनांतदभिधानात् । तदानींतनवचनाद्यभावस्यास्मदाद्यप्रत्यक्षत्वेनयुक्तेरेवाश्रयणीयत्वात् । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ अंतइति [२।४।१३] ॥ तुशब्दोऽवधारणे । भवेदेतदुक्तं यद्यत्रमृदाद्येवोच्येत नैतदस्ति । मृदाद्यभिमानिनीनांदेवतानामेवतत्रव्यपदेशादित्यर्थः । स्यान्मतं । श्रुतियुक्त्योःश्रुतेरेवप्राबल्यात्तद्विरुद्धयुक्तेरेवाप्रामाण्यंवक्तव्यं किंयुक्तिविरोधपरिहारायश्रुतेरन्यार्थकल्पनया । नचोपजीव्यप्रत्यक्षविरोधइत्युक्तमिति । मैवं । अन्यार्थकल्पनेमुख्यार्थलाभात् । (ननु) नाभिमानिदेवतानामसंति । तथाहि । किंताअभिमन्यमानव्यापिन्यःकिंवातदेकदेशवर्तिन्यः । आद्येऽपिविग्रहवत्योनवा । नप्रथमः । उपलंभप्रसंगात् । नद्वितीयः । वचनाद्ययोगात् । नांत्यः । तद्रहितदेशवद्देशांतरावस्थानोपपत्तौतद्वैयर्थ्यादित्यतआह ॥ तासांचेति [२।४।१४] ॥ नचाभिमानि

देवताभावोवाच्यः । यत्प्रागुक्तंतत्रास्त्येवतासांसर्वत्रानुगतिर्विग्रहश्चेतिब्रूमः । नचदर्शनप्रसंगः सर्वगतानांविग्रहवतीनामपिता
सामितरपदार्थेभ्योविशेषसामर्थ्येनादर्शनसंभवादितिभावः । संतुदेवताः प्रकृतेकिमायातमित्यतआह ॥ [२।१।४] अंतइति ॥ यतोत्रमृ
दादिशब्दैर्देवताव्यपदिश्यंतेऽतस्तासांचेतनत्वेनश्रुत्युक्तंसर्ववचनादिकंयुक्तमतोनयुक्तिविरुद्धंवेदवाक्यमितिभावः । अत्रैकवच
नस्यसूत्रगतत्वादभिमानिदेवतेत्युक्तं । तच्चसमुदायविवक्षयेतिभावेनतासामित्यादि दृश्यतेचेत्युत्तरसूत्रानुगुण्येनात्रविग्रहस्यग्रा
ह्यत्वात् । दृश्यंतेमुनिभिरितिस्मृत्यानुकूल्यान्नतत्रशक्तिमात्रमुच्यते ॥ ६ ॥ नन्वत्राप्रामाणिकदेवताकल्पनात्तासांचविशिष्टसा
मर्थ्यकल्पनाद्वरंवेदाप्रामाण्यग्रहणमेवलाघवात् । नचवेदेनतत्सिद्धिस्तत्प्रामाण्येविवादादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वातच्छेषमेव
पूरयति ॥ [२।१।५] दृश्यतेचेति ॥ नाप्रामाणिकत्वमभिमानिदेवतानां तत्सामर्थ्यस्यचमहद्भिर्दृश्यमानत्वादित्यर्थः । परबुद्धेरप्रत्यक्ष
त्वात् कुतएतदित्यतआह । भविष्यत्पुराणेचेति तादेवताःशक्तयश्च । अथवाविग्रहवतीनांसर्वगतानांतासांदर्शनप्रसंगइत्युक्तेप्र
ष्टव्यं । किमज्ञैर्दृश्येरन्महद्भिर्वा । आद्यस्योत्तरंविशेषसामर्थ्यं । द्वितीयेऽभ्युपगमोदृश्यतेचेति । अथवावस्त्वंतरमधिष्ठायता
सांवचनादिकंकथमित्यस्योत्तरंतासामिति । परिच्छिन्नानामभिमानिनीनांकथमनेकाभिमन्यमानाधिष्ठातृत्वमपीत्यस्यानुगतिरि
ति । अनुपलब्धिबाधपरिहारायसूत्रमिति । नचवाच्यंदेवतासद्भावेपिकुतोऽत्रतद्व्यपदेशकल्पनेति । अचेतनानांवचनाद्यदृष्ट्या
निर्दोषवाक्यस्याप्रामाण्यादृष्ट्याचतत्कल्पनोपपत्तेः । अतोवेदप्रामाण्येयुक्तिविरोधाभावाद्युक्तंतेनभगवतोजगत्कारणत्वसाधन
मितिसिद्धं ॥ ७ ॥ अ० ३ ॥ अत्रब्रह्मणोजगत्कारणत्वेयुक्तिविरोधस्यपरिहृियमाणत्वादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । जगत्कारणत्वंहरे

रुक्तं । तस्ययुक्तिविरुद्धत्वेलक्षणासंभवात्सनिराकर्तव्यएव । जगत्कारणत्वमेवविषयः । तद्विष्णोर्युक्तमयुक्तंवेतिसंदेहः । श्रुतिविगानंसंदेहबीजं । तत्रपूर्वपक्षयति ॥ [२।४।७] असदेवेति ॥ नविष्णोर्जगत्कारणत्वं । प्रमाणाभावात् । नचयतोवाइमानीत्यादिश्रुतिःप्रमाणं । असदेवेदमग्रआसीदित्यादिश्रुत्याऽसतोपिकारणत्वोक्तेः । नहिश्रुतित्वाविशेषेऽन्ययाब्रह्मणःकारणत्वंसेत्स्यत्यन्ययातुनासतइतियुक्तं । अतोसदेवजगत्कारणमितिनजगत्कारणत्वंब्रह्मणः । तथाचोक्तलक्षणंदुष्टमितिभावः । (अत्रसर्वत्रासच्छब्देनप्रलयवर्तिविश्वप्रागभावोऽभिधीयते कारणशब्देनकर्तेत्यवधेयं) । स्यादेतत् । श्रुतिद्वयेनसंदेहएवनान्यतरपक्षावधारणमिति । न पूर्वपक्षेसयुक्तिकत्वस्यवक्ष्यमाणत्वादिति । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्याऽऽक्षेपांशस्यपूर्वमेवविवृतत्वात्परिहारांशंव्याचष्टे ॥ [२।४।७] अतइति ॥ युक्तमेवविष्णोर्जगत्कारणत्वंनत्वसतः । तस्याभावधर्मात्मतामंतरेणस्वरूपतएवप्रतिषेधबुद्धिविषयत्वात् । नहिघटप्रागभावस्यकारणत्वंसंभवतीतिभावः(नहिशशविषाणादीनांयत्किंचित्प्रतिकारणत्वंसंभवतीतिभावः) । नन्वेतस्मिन्नधिकरणेऽसतोजगत्कारणत्वंवदतांशून्यवादिनांसमयोनिराक्रियतेनतुश्रुतिप्राप्तमसन्मतं । एतेनसर्वेव्याख्याताइत्यसदादिशब्दानांब्रह्मविषयत्वस्योक्तत्वेनासतःप्राप्त्यभावात् । अतोऽपव्याख्यानमेतदित्यतआह ॥ [२।४।८] असतइति ॥ अत्राधिकरणेऽसतःकारणत्वप्रलयस्थितत्वाभिधायकश्रुत्याविरुद्धंविष्णोर्जगत्कारणत्वाभिधायकंवेदवाक्यमितिश्रुतिप्राप्तमेवासन्मतंनिराक्रियतेनतुसमयइत्यर्थः । ननूक्तमेवासतोनश्रुतौप्राप्तिरितितत्राह ॥ [२।४।९] सर्वेति ॥ नन्वस्त्वेवमसतःप्राप्तिस्तथापिसमयोऽत्रनिराक्रियतइतिकिंनस्यादित्यतआह ॥ [२।४।१०] तथेति ॥ अमुख्यतयेत्यर्थः । शून्यवादिसमयस्योपरितनपादेनिराकरिष्यमाणत्वात् । अत्रश्रुतिप्राप्तमेवासन्मतंनिराक्रि

यतइत्येवांगीकार्यं । अन्यथापौनरुक्त्यापातादितिभावः । यद्यत्रब्रह्मणोजगत्कारणत्ववाचिश्रुतेःश्रुतिप्राप्तासन्मतविरोधोनिरा
२४।११
क्रियेतर्ह्येतदधिकरणंतृतीयपादेनिबंधनीयं नतुयुक्तिविरोधपरिहारात्मकेऽस्मिन्पादइत्यआह ॥ अर्थादिति ॥ नकेवलमत्रश्रुति
विरोधःपरिह्रियते येनासंगतिः। किंनाम कारणमभिमतंप्रलयेऽसद्भवितुमर्हतिवस्तुत्वात्कार्यवदित्याद्यसतःकारणत्वप्रतिपादकयुक्ति
विरोधोऽपीतिभावः । तथापियुक्तिविरोधमात्रपरिहारात्मकेपादेश्रुतियुक्तिविरोधपरिहारोऽसंगतइत्यतोऽर्थादित्युक्तं । नात्रश्रुति
युक्त्योःस्वतंत्रंविरोधद्वयंपरिह्रियतेकिंतुश्रुतिविरोधपरिहारेणाप्यंततोयुक्तिविरोधएव । तथाहि । अत्रासतःकारणत्वप्रतिपादकयु
क्तिःपूर्ववादिनोपन्यस्यते तस्याश्चनिर्मूलायाअसाधकत्वात्तन्मूलभूताचश्रुतिरुच्यते । तथाचानुपपन्नभाषित्वेनश्रुतेरर्थांतरेप्रामा
ण्याभावइतितद्विरोधेपरिहृतेनिर्मूलयुक्तेःस्वतएवाप्रामाण्यमिति । अतोऽत्रश्रुतिविरोधपरिहारस्ययुक्तिविरोधपरिहारांगत्वान्नासं
गतिरिरितियुक्तमेवोक्तव्याख्यानमितिभावः ॥ ८ ॥ यदुक्तंप्रतिषेधमात्रत्वाच्छशविषाणादिवदसतोनकारणत्वमितिनतद्युक्तं । यु
क्तिविरुद्धस्यापिश्रुतिबलात्कस्यचिदसतःकारणत्वस्याभ्युपगमेबाधकाभावात् । नचशशविषाणादीनामपितथात्वप्रसंगः । सत्सु
२४।११
वैलक्षण्यवदसत्स्वपिवैलक्षण्योपपत्तेरित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ अपीताविति ॥ असतःसकाशाज्जगदुत्पत्ताव
भ्युपेतायांप्रलयेअसन्मात्रावशेषःप्रसज्जेत । कार्यनाशेकारणमात्रावशेषनियमात् । अतोसमंजसमसन्मतमित्यर्थः ॥ ९ ॥ अस्मा
२४।१२
भिरपिप्रलयेऽसन्मात्रावशेषस्याभिलषितत्वान्नानिष्टापादनमेतदित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ नत्विति ॥ नप्रलये

सर्वासत्त्वंयुज्यते । तदापदार्थसत्त्वस्यैवदृष्टांतबलेनसाधयितुंशक्यत्वात् । अतःपरस्येष्टमपिप्रलयेसर्वासत्त्वापादनंप्रामाणिकपरित्यागरूपत्वाद्भवेदेवानिष्टापादनमितिभावः । कोसौप्रलयेपदार्थसत्त्वसाधनेदृष्टांतइतितत्राह ॥ २४।१३ सत्तइति ॥ अत्रैतौप्रयोगौभवतः । विप्रतिपन्नोत्पत्तिःसतोभवितुमर्हति । उत्पत्तित्वाद्घटोत्पत्तिवत् । विमतोविनाशःसशेषोविनाशत्वात् घटविनाशवदिति । एवंविप्रतिपन्नोत्पत्तिविनाशयोःसत्पूर्वकत्वेसशेषत्वेचासिद्धेप्रलयेपदार्थसत्त्वमेवसिध्यति ॥ १० ॥ नकेवलंप्रामाणिकपरित्यागप्राप्त्याप्रलयेसर्वासत्त्वमनिष्टमपित्वप्रामाणिकत्वाच्चेत्यर्थप्रतिपादकसूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ २४।१३ स्वपक्षेति ॥ नतावत्प्रलयेसर्वासत्त्वंप्रत्यक्षसिद्धं । नाप्यागमेन । तस्याभावात् । अनुमानमपिकिंप्रलयःसर्वासत्त्ववानित्यादिरूपेणसाक्षाद्भवेत्परंपरयावा । नाद्यः । प्रलयेसर्वासत्त्वपक्षेदृष्टांताभावेनानुमानस्यदुष्टत्वात् । व्यतिरेकेऽतिप्रसंगः । एतेनद्वितीयोपिपरास्तः । अतःप्रलयेसर्वासत्त्वस्याप्रामाणिकत्वात्तदभ्युपगमोऽनिष्टइतिभावः ॥ ११ ॥ तर्केणसदसतोःकारणत्वसाधनबाधनेआक्षिप्यसमादधत्सूत्रमुपन्यस्याक्षेपांशंतावद्व्याचष्टे ॥ २४।१४ तर्केति ॥ यत्तर्कबलेनसतःकारणत्वसाधनमसतश्चतद्बाधनंतदयुक्तं । यद्यत्तर्केणसाध्यतेतस्मादुक्तात्तर्केणसाधितादन्यथापिप्रतितर्केणसाधयितुंशक्यत्वेनतर्कस्याप्रामाण्यात् । नहिप्रतितर्कएतावानेवैतादृशंतर्कंप्रतिविरोधितयावर्ततेनैतादृशमितिनियामकमस्ति । अतःसर्वानुमानेषुप्रतितर्कस्यानिवारणीयत्वेनतेषामप्रामाण्यान्नतद्बलात्सत्कारणत्वसाधनादियुक्तमितिभावः । परिहारांशंव्याचष्टे ॥ २४।१५ नेति ॥ तर्कासिद्धंसर्वंप्रतितर्केणदूषयितुंशक्यतइतिवदन्प्रष्टव्योजायते । किंप्रामाणिकंतर्कासिद्धंप्रतितर्केणदूषयितुंशक्यमप्रामाणिकंवेति । द्वितीयस्तुयुक्तएव । प्रथमेऽपिप्रष्टव्यं किमेवंवादिनोमतेमोक्षोऽस्तिनवेति । नचेन्नासौवादीप्रयोज

नांतरस्यशास्त्रमंतरेणापिसिद्धेः। अस्तिचेत्किंविप्रतिपन्नंप्रत्यागमेनैवसाध्यतेउततर्केण। नाद्यः। अनिर्मोक्षवादिनाऽऽगमप्रामाण्या
नभ्युपगमात्। अतोद्वितीयपक्षएवांगीकार्यः। तथाचप्रामाणिकस्यापितर्कसिद्धस्यप्रतितर्केणबाधेसोऽपिचार्वाकतर्केणबाधितःस्या
दितिमतंव्यर्थमेवभवेत्। नचपरंप्रतिप्रतिपादनोपायाभावेऽपिस्वस्यागमेनमोक्षसिद्धिरितिवाच्यं। विप्रतिपन्नप्रमेयेस्वस्यापिकेवला
गमेनानध्यवसायादितिभावः। एवंसर्वतर्केऽपिप्रतितर्कःप्रसरतीत्यंगीकारेऽतिप्रसंगमुक्त्वाविपर्ययेपर्यवसानंदर्शयति॥ २४।१६ अतइति॥
यतएवंप्रामाणिकतर्कस्यापिप्रतितर्केणबाधाभ्युपगमेऽतिप्रसंगोऽतःप्रामाणिकमेवतर्केणांगीकार्यमप्रामाणिकंनशंक्यं। प्रमाणसाहा
य्ययुक्तःप्रतितर्कोऽप्रामाणिकतर्कंबाधतेनत्वप्रमाणिकःप्रामाणिकं। अत्रैतौप्रयोगौभवतइत्यत्रउक्ततर्कद्वयस्यप्रलयःसर्वासत्त्ववानि
त्यादिविरुद्धतर्कौतूभावपिनप्रामाणिकौ। प्रकृततर्कश्चप्रामाणिकोनाप्रामाणिकेननिषेद्धुंशक्यतइतिभावः। अत्रस्मृतिसंमतिंचाह॥
२४।१६ यावदिति॥ अन्यत्रान्यत्॥१२॥ मास्त्वसत्कारणंजगतस्तथापिनविष्णोर्जगत्कारणत्वंसंभवति। विप्रतिपन्नंनिष्कारणमचेतनका
रणंजीवकारणंवाकार्यत्वात् कूलपतनदध्यादिवदितिनिष्कारणत्वादिसाधकयुक्तिविरोधात्। नचनिर्मूलयुक्तेरसाधकत्वं। अकस्मादि
त्यादिश्रुतिमूलत्वादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे॥ २४।१७ एतेनेति॥ सत्कारणत्वादौदृष्टांतभावेननिष्कारणत्वादौदृष्टांताभावे
नेत्यर्थः। कूलपतनादीनामपिनिष्कारणत्वादि(कं)नसंमतमितिभावः। अत्रनिष्कारणत्वादिनिरासेवक्ष्यमाणचार्वाकसांख्यनिषेधस्य
पौनरुक्त्यंप्रसज्जतइत्यतउक्तंश्रुतिप्राप्ताइति। तृतीयानुप्रवेशादितुपूर्ववत्परिहरणीयं। नन्वस्तुसत्कारणत्वादौघटादिदृष्टांतभावोनि
ष्कारणत्वादौदृष्टांताभावश्च तथापिकथमजीवकर्तृत्वेदृष्टांतः कथंचजीवकर्तृत्वेदृष्टांताभावोघटादीनांजीवकर्तृत्वदर्शनादित्यतआ

ह ॥ [२४।२१] यथेति ॥ दुःखादिकार्येषुजीवस्यकर्तृत्वाभावेनाजीवकर्तृत्वेऽस्तिदृष्टांतः एवमन्येष्वपिकार्येषुतत्साध्यं । ततश्चजीवकर्तृत्वेदृष्टांता
भावइतिभावः । घटादीनांजीवकर्तृत्वाभावे नचेतनकर्तृकत्वेदृष्टांतोऽचेतनकर्तृकत्वनिषेधार्थमित्यतोऽकर्तृत्वमित्यनुक्त्वाऽस्वातंत्र्य
मित्युक्तं । नन्वेवंचेदसत्कारणत्वादिश्रुतीनांकागतिरित्यतआह ॥ [२४।२१] श्रुतीति ॥ श्रुतीनांब्रह्मवाचकत्वेप्यसदादिवाचकत्वममुख्यतया
ऽभ्युपगम्यतएवातस्तद्विरोधइत्यतआह ॥ [२४।२२] यत्रेति ॥ अतोयुक्त्यादेराभासत्वेनाविरोधकत्वाद्युक्तंजन्मादिकारणत्वंब्रह्मणोलक्षणमि
तिस्थितं ॥ १३ ॥ अ० ॥ ४ ॥ अत्रपुनर्विष्णोर्जगत्कारणत्वादौयुक्तिविरोधस्यपरिह्रियमाणत्वादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । विष्णो
र्जगत्कर्तृत्वादिपूर्वमभिहितंतस्यचयुक्तिविरुद्धत्वेलक्षणमसंभविस्यादतोऽसौनिराकरणीयएव । जगज्जन्मादिकर्तृत्वंविषयः । पर
मात्मनोयुक्तमयुक्तंवेतिसंदेहः । वादिविवादःसंदेहबीजं । पूर्वपक्षस्यसूत्रएवोक्तत्वात्तदुपन्यस्यपूर्वपक्षांशंतावद्व्याचष्टे ॥ भोक्त्रा
[२५।१] पत्तेरिति ॥ नविष्णोर्जगत्कर्तृत्वादियुक्तं । तस्यजीवाभिन्नत्वात् । नहिंजीवाभिन्नस्यजगत्कर्तृत्वाद्युपपद्यते जीवाभेदोह्युभ
यगतविरुद्धधर्मपरित्यागेनजीवस्येश्वरसालक्षण्यग्रहणेनेश्वरस्यजीवसालक्षण्यग्रहणेनवासंभवति । सर्वथानजगत्कारणत्वादीश्व
रैकनिष्ठंसंभवति । तस्यजीवाभेदएवकुतइतिचेत् । कर्माणिविज्ञानमयश्चआत्मेत्यादौमुक्तजीवस्यपरमात्मत्वप्राप्तिःश्रूयते । किं
चातः । तेनैवहेतुनामुक्तेश्वरयोरभेदसिद्धिः । योयथाश्रूयतेसतथेतिव्याप्तेः । मुक्तजीवाभिन्नस्यापिकथंचिज्जगत्कारणत्वंनिर्वोढुं
शक्यमितिचेन्न । मुक्तावैक्येसंसारेप्यैक्यस्याऽऽवश्यकत्वात् । नहिभिन्नमभिन्नतांयातीतियुक्तं । अतोजीवाभिन्नत्वादीश्वरस्यै

वपरमार्थतोजगत्कारणत्वाद्यनुपपन्नमितिलक्षणसूत्रंनयुक्तमितिभावः । नञध्याहारेणसिद्धांतांशंव्याचष्टे ॥ नेति ॥ जीवेशयो
रभेदाभावान्नेश्वरस्यजगत्कारणत्वादिविरुद्धं ऐक्येनोक्तत्वान्मुक्तजीवस्यपरमात्माभिन्नत्वेनतत्सिद्धिरितिचेन्न । एकीभूतत्वेनोक्त
जलेऽतर्भेददर्शनेनव्यभिचारात् । ऐक्योक्तिस्तुस्थानैक्याद्यालंबनत्वेनजलैकीभावोक्तिवदुपचरितास्यादितिभावः । नश्रुतेःस्वा
तंत्र्येणोपचरितार्थत्वकल्पनंकिंतुश्रुत्याप्युक्तमित्याह ॥ तथाचेति ॥ एवंमुनेर्विजानतआत्माभवतिगौतमेतिवाक्यशेषः । एतेन
बाधकंविनोपचारकल्पनमयुक्तमित्येतदपिपरास्तं । निरंजनःपरमंसाम्यमुपैति परात्परंपुरुषमुपैतिदिव्यमित्यादिसन्निहितवाक्यविरो
धाच्च । जलयोरप्यैक्यान्नव्यभिचारइत्यत(रादित्यत)उक्तार्थेस्मृतिंचाह ॥ स्कांदेचेति ॥ तादात्म्यंपरमात्मनाप्राप्तइत्युक्तोऽपी
त्यर्थः। मुक्तोऽपीतिवा । हरौनियतचित्तत्वाद्गृहवत्तत्प्रवेशनात् । मोक्षंतादात्म्यमित्याहुर्नतुतद्रूपतःक्वचिदितिवचनात् । अल्पमुक्ताना
मेतदस्त्वित्यतआह ॥ ब्रह्मेति ॥ वर्तमाननिषेधात्स्यादुत्तरत्रेत्यतआह ॥ नेति ॥ ननुमुक्तेश्वरयोर्भेदसमर्थनंफलाध्यायसंगतमतो
नैतत्सूत्रार्थः किंतुचेतनाचेतनात्मकप्रपंचस्यब्रह्मात्मकत्वेविषयस्यविषयित्वंस्यात् । तथाचविषयविषयिविभागोनस्यादित्याशंक्यांस
मुद्रात्मनामपिफेनतरंगादीनांविभागवदुपपद्यतइतिअत्रनिरस्यतइत्यतआह ॥ फलत्वेपीति ॥ एतदधिकरणस्यफलाध्यायसंगतत्वे
प्यत्रनासंगतिर्येनान्यार्थकल्पनं । उक्तरीत्यायुक्तिविरोधपरिहारेप्यंतर्भावात् । अन्यथोभयांतर्गतस्यैकत्राप्यनुक्तिप्रसंगइतिभावः ।
अर्थांतरंतुप्रपंचस्यब्रह्मात्मकत्वनिरासेननिरस्तं । भोक्तृत्वापत्तेरितिभावप्रधाननिर्देशाभावाच्च । अतोविष्णोर्जगत्कारणत्वादौयुक्ति
विरोधाभावादुपपन्नंलक्षणसूत्रमितिसिद्धं ॥ १४ ॥ अ० ५ ॥ अत्रहरेःस्वातंत्र्येणजगत्कारणत्वेयुक्तिविरोधपरिहारादस्तिशास्त्रादि

संगतिः । विष्णुर्जगत्सृष्ट्यादिकर्तेत्युक्तं । तस्यचस्वतंत्रसाधनानपेक्षत्वेयुक्तिविरोधप्राप्तौनसर्वगुणत्वंतेनसिध्यतीत्यसौनिराकर्तव्य
एव । तज्जगत्सृष्ट्यादिकंविषयः । किंस्वतंत्रसाधनसापेक्षंनवेतिसंशयः । लोकदृष्टिरलौकिकत्वंचसंदेहबीजं । स्वतंत्रसाधनसापेक्ष
मितिपूर्वःपक्षः । विप्रतिपन्नासृष्टिः कर्तृव्यतिरिक्तस्वतंत्रसाधनसापेक्षासृष्टित्वात् घटादिसृष्टिवदितियुक्तिसिद्धत्वात् । अन्यथात
द्विरोधात् । घटसृष्टौमृदादीनिखलुस्वतंत्रसाधनानि । तानिविनासृष्ट्यनुपपत्तेः । अतोब्रह्मस्वतंत्रसाधनसापेक्षमेवसृष्ट्यादिकर्त्री
तिनतस्यजगज्जन्मादिकारणत्वेनसर्वगुणपूर्णत्वसिद्धिरितिप्राप्तेसिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ २५।८ तदनन्यत्वमिति ॥ यद्यपि
घटादिसृष्टिःस्वतंत्रबहुसाधनसापेक्षादृष्टा तथापिनैतदृष्टांतेनब्रह्मणोजगत्सृष्टिस्तथाकल्प्या किंतुस्वतंत्रसाधनस्यतदनन्यत्वं कि
मुक्तंभवति । स्वरूपसामर्थ्यादेवतस्यसृष्टिः । कुतः । यतःकिंस्विदितिश्रुतावधिष्ठानादिसाधनाद्याक्षेपःक्रियते । आक्षेपस्यविपर्य
येपर्यवसानात् । अनुमानंतुश्रुतिविरोधादप्रमाणमेवेतिभावः । ईश्वरसृष्टेःस्वतंत्रसाधनसापेक्षत्वमात्रसाधनेसिद्धसाधनतास्या
दितिबहिरित्युक्तं । विश्वकर्माहरिः यतोयेनाधिष्ठानादिनाभूमिंद्यांचजनयन्जनयिताविशेषेणबभूव । येनचमहिम्नाविश्वतश्चक्षुरा
वृणोत्तदधिष्ठानंकिमासीत् । आरभ्यतेऽनेनेत्यारंभणंसाधनंवाकतमदासीत् । कथंरूपंचासीत् । नाकिंचित्कथमपीत्यर्थः । किंश
ब्दस्यप्रश्नाक्षेपयोःसमत्वात्प्रश्नोऽयंकिंनस्यादित्यतआह ॥ २५।९ अधिष्ठानादीति ॥ प्रश्नश्चेत्परिहारोवक्तव्यः । किंस्विद्भिमस्यभेष
जमित्यादिवत् । अत्रपरिहारायाधिष्ठानाद्यनुक्तेर्नायंप्रश्नःकिंत्वाक्षेपएवेतिभावः । युक्तिविरुद्धंचानुमानमितिभावेनाह ॥ २५।१० आ
दीति ॥ अत्रापरतंत्रत्वात्स्वतंत्रत्वात्साधनसत्ताप्रदत्वादितिव्यतिरेकिहेतुत्रयंसूचितंभवति ॥ १५ ॥ युक्त्यंतरेणस्वतंत्रसाधनंप्र

तिक्षिपत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ भावेचेति ॥ यदिभगवत्सृष्टौतदतिरिक्तंस्वतंत्रसाधनमस्ति तर्हिवेदादिप्रमाणैरुपलभ्येतनचोपलभ्यते । अतोनास्तीत्यर्थः । प्रमाणानुपलब्धमपिकिंनस्यादित्यतआह ॥ अनुक्तमिति ॥ भगवद्गुणादिकंचसामान्यतस्तदुक्तमेवेत्यदोषः ॥ १६ ॥ नन्वद्भ्यःसंभूतइतिश्रुतौप्रकृतिंस्वामवष्टभ्यविसृजामीतिस्मृतौचभगवदितरस्वतंत्रसाधनप्रतीतेर्नतदनुपलब्धिरित्याशंक्यतत्परिहारत्वेनसूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ अद्भ्यइति ॥ नात्रस्वतंत्रसाधनमुच्यतेकिंतुभगवदधीनमेव तदधीनसाधनस्यसत्त्वाभ्युपगमान्नोक्तविरोधइतिभावः । तत्पुरुषाख्योहिरण्यगर्भोविश्वकर्मणोहरेःसकाशादद्बाद्युपलक्षितभूतैरसोपलक्षिततन्मात्राभिश्चोत्पन्नःसर्वस्मादधिकत्वेनसमवर्तत । तस्यतत्पुरुषस्याग्रतएवजातंविश्वंब्रह्मांडाख्यंरूपंत्वष्टाभगवान्धारयन्वर्ततइत्यर्थः । ननुसाधनमात्रमत्रप्रतीयते नतुतदधीनमिति तच्चलोकानुसारात्स्वतंत्रमेवाकिंनस्यादित्यतआह ॥ कालइति ॥ यस्मात्तदायदासीत्तद्भगवदधीनमासीत्तस्मादेकएवपरमआसीदित्युच्यते । कीदृशोऽसौ यस्यसकाशादेतदासीत् कुतः । नह्येतत्पूर्वमासीदित्यर्थः । साधनाद्याक्षेपतत्सद्भावोक्त्यन्यथाऽनुपपत्तिश्चास्यसमाधानम् ॥ १७ ॥ उक्तमाक्षिप्यसमादधत्सूत्रमुपन्यस्याऽऽक्षेपांशंतावद्व्याचष्टे ॥ असदिति ॥ साधनांतरसत्वमभ्युपेत्यतस्येश्वराधीनत्वंयदुदितंनतद्युक्तं । नासदासीदितिश्रुतौप्रलयेसर्वस्यासत्त्वव्यपदेशात् । साधनांतरस्यैवाभावेपरमात्माधीनतावर्णनंतुसुतरामयुक्तमितिभावः । तदानींप्रलयेपंचभूतानिनासुः ॥ गुणत्रयंयच्चपरंव्योमप्रकृतिर्मृत्युरमृतंदिवारात्र्योश्चप्रभावोनासीत् । एतदभावात्किंकुत्रकस्यसुखार्थमावृणोत् । नकिमपि । यच्चेतनप्रकृतिरूपमंभस्तदप्यासीत्किंनैवासीत् किंतुनिवातंब्रह्मैकमेवस्वसामर्थ्येनाचेष्टतनतुतस्मादन्यत्परमासेत्यर्थः । परिहारांशंव्याचष्टे॥

[२५।१६] नेति ॥ भवेदेतद्यदितस्यांश्रुतौसाधनानांस्वरूपासत्त्वाभिप्रायेणाऽसत्त्वव्यपदेशोभवेत् । नैतदस्ति । साधनानामव्यक्तत्वपरतं त्रत्वाधमत्वविकृतरूपविनाशादिधर्मांतरापेक्षयाऽसत्त्वस्यव्यपदिष्टत्वात् । अव्यक्तादौतद्व्यपदेशस्यलोकेदृष्टत्वात् । नचवाच्यं स्वरूपासत्त्वाभिप्रायेणासत्त्वोक्तिःकिंनस्यादिति । वाक्यशेषेप्रकृत्यादिसत्त्वश्रवणादितिभावः । यत्तमोऽपरिमितंसलिलंभूत्वा सीत्प्रकृत्याख्यंतेनेदंसर्वंगूहितमासीदित्यर्थः । अन्यथातस्माद्धान्यन्नपरःकिंचनासेतिपरशब्दवैयर्थ्यं । अथपरकृतापव्याख्यां निराचष्टे ॥ [२५।१७] नचेति ॥ अतीताधिकरणेव्यवहारमभ्युपेत्यचेतनाचेतनविभागोनिरूपितः । इदानींतुपारमार्थिकींदशामवलंब्य चेतनाचेतनस्यब्रह्मानन्यत्वमुच्यते वाचारंभणमित्यादिश्रुतेरितिव्याख्यानंनयुक्तं । प्रपंचस्यब्रह्मानन्यत्वेप्रमाणाभावादितिभा वः । नकेवलंचेतनानामचेतनानांचानन्यत्वेप्रमाणाभावःकिंतुप्रमाणविरुद्धंचेतिभावेनाह ॥ [२५।१९] अजोहीति ॥ रजःसत्त्वतमो गुणात्मिकांस्वसदृशमहदादिकार्याणिजनयंतींप्रकृतिंसेवमानःकश्चिज्जीवोऽनुवर्तते । कश्चिदस्यांभोगान्भुक्त्वाजहातीतिमुक्तामु क्तयोःपरस्परंभेदःश्रूयते । अत्रेश्वरोपिमुक्तउच्यते । अचेतनप्रपंचस्यब्रह्मानन्यत्वंनामबाधितत्वंविवक्षितंपरस्य तच्चप्रमाणवि रुद्धमितिभावेनाह ॥ [२५।१८] अनादीति ॥ नित्यमबाध्यं जीवोनब्रह्मणोभिद्यतेचेतनत्वाद्ब्रह्मवत् प्रपंचोबाध्योदृश्यत्वाच्छुक्तिरज तवदित्यादियुक्तिसद्भावात्कथंप्रमाणाभावइत्यतआह ॥ [२५।२१] परस्परेति ॥ वाक्यानांविरोधएवैकवाक्यानुसारियुक्तिसिद्धार्थोग्राह्यो नकेवलयुक्तिसिद्धार्थइत्यर्थः । संतुतर्हिवाचारंभणमित्यादिश्रुतिस्मृतयःप्रमाणमत्रेत्यतआह ॥ [२५।२२] विरुद्धवादिति ॥ नैताभिःश्रु तिभिरनन्यत्वंसिद्ध्यति उदाहृतश्रुतिविरोधात् । नचतर्हिपरस्परविरोधादप्रामाण्यं । विरोधेप्रत्यक्षानुसारेणतद्विरुद्धानन्यत्व

श्रुत्यादेर्व्याख्येयत्वादितिभावः । एतेनश्रुतियुक्तिभ्यामनन्यत्वसिद्धिरित्यपास्तं । प्रत्यक्षस्यततोपिबलवत्त्वाद्युक्तीनामाभासत्वा
च्च दृष्टमितिप्रबलबहुप्रमाणदर्शनंवा । स्मर्यतेचप्रपंचमिथ्यात्ववादिश्रुत्यादेरप्यन्यार्थवर्णनमितिभावेनाह ॥ [२६।१] ईशईति ॥ आभा
सत्वमेवविभज्याह ॥ [२६।२] वेदेति ॥ वेदादेस्तदर्थएवाभासत्वमन्यार्थकल्पनातुकर्तव्यैव । तदितरेषांविप्रलंभोऽथवाभ्रमःकारणंकल्प
नीयं । ननुप्रमाणत्वाविशेषात्कुतोनयुक्तेरर्थसाधकत्वमित्यतआह ॥ [२६।३] शास्त्रार्थेति ॥ तदनुकूलः साक्षादर्थविषयत्वात् । यथार्थ
ज्ञानमुत्तमंप्रमाणं । आगमस्यतत्साधनभूतस्यसर्वविषयत्वान्मध्यमत्वं । प्रत्यक्षस्यानुप्रमाणस्यासर्वविषयस्यावरत्वं । अनुप्रमाण
मनुमानंप्रमाणांतरसाहाय्ययुक्तमसर्वविषयमितिसर्वावरमिति । अतोऽर्थांतरस्याप्रामाणिकत्वात्प्रमाणविरुद्धत्वाच्चोक्तएवसूत्रार्थ
इतिस्थितं ॥ १८ ॥ ननुसाधनांतरमभ्युपगम्यतस्येश्वराधीनत्वकथनाद्वरंसाधनाभावकथनमेव साधनशून्यस्यसृष्ट्यादिकर्तृत्वा
भ्युपगमेमहिमाधिक्यलाभादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [२६।५] युक्तेरिति ॥ नमहिमाधिक्यलाभायसाधनाभावोभ्युपे
यः साधनांतरेणसृष्टेरपियुक्तत्वात्महिमाऽविरोधित्वात् स्वाधीनसाधनैःप्रवृत्तेरप्यैश्वर्यद्योतकत्वस्यसाधनानामितिवाक्यसिद्ध
त्वाल्लोकसिद्धत्वाच्च । तर्ह्युभयथापिमहिमोत्कर्षसिद्धौकिंसाधनसत्त्वपक्षाग्रहेणेतिचेन्न । निरपेक्षतयास्रष्टृत्वस्योभयपक्षेपिसाम्येनम
हिमोत्कर्षलाभसाम्येपिसाधनसत्त्वाभ्युपगमेनैकाकिनःसकाशात्सोपस्करस्याधिकोत्कर्षलाभात् अद्भ्यःसंभूतइत्यादौप्रतीतेश्चतत्रा
ग्रहइतिभावः । प्राचीनश्रुतिसंग्रहार्थंशब्दांतरादित्युक्तं ॥ १९ ॥ साधनसद्भावस्ययुक्तिसिद्धत्वाच्चतत्राग्रहइत्यर्थप्रतिपादकंसूत्र
मुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [२६।७] पटवच्चेति ॥ विप्रतिपन्नासृष्टिः कर्तृव्यतिरिक्तसाधनसाध्यासृष्टित्वात्पटसृष्टिवदित्यर्थः ॥ २० ॥ तर्हिंवि

मतासृष्टिः कर्तृव्यतिरिक्तस्वतंत्रसाधनसापेक्षासृष्टित्वात्पटसृष्टिवदिति । विप्रतिपन्नंवासाधनंस्वतंत्रंसाधनत्वात्तुर्यादिवदित्यपि स्यादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [२६।७] यथेति ॥ नतत्साधनंस्वतंत्रं प्रेरणार्थंभगवतानुप्रविष्टत्वात् यथाशरीरेंद्रियप्राणादिः । यःप्राणेतिष्ठन्नित्यादेरीश्वरेणानुप्रविष्टत्वान्नस्वतंत्रं । अन्यथाऽनुप्रवेशवैयर्थ्यादितिभावः । साधनानांभगवदनुप्रविष्टत्वमेवकुतइत्यतआह ॥ [२६।८] प्रकृतिमिति ॥ क्षोभयामास उन्मुखीचकार । अतोभगवतःस्वातंत्र्येणसर्वकर्तृत्वेविरोधगंधाभावाद्युक्तं सर्वगुणपूर्णत्वमितिसिद्धं ॥ २१ ॥ अ० ॥ ६ ॥ अन्यथाऽनुमितौचज्ञशक्तिवियोगादितिजीवकर्तृत्वस्यनिराकरिष्यमाणत्वादेतेनशिष्टाअपरिग्रहाअपिव्याख्याताइतिनिराकृतत्वाच्च नैतदधिकरणारंभोयुक्तइत्याशंकापरिहारायाधिकरणार्थमाह ॥ [२६।९] जीवेति ॥ अत्रजीवाद्भवंतिभूतानीतिश्रुतिप्राप्तोजीवकर्तृत्वपक्षोनिराक्रियते । उत्तरत्रतुसमयप्राप्तइत्यर्थभेदः । श्रुतिप्राप्तस्यसंक्षेपतोनिरस्तस्यविस्तरान्निराकरणाच्चावैयर्थ्यमितिभावः । नचवाच्यंतदनंतरमेवनिराक्रियतामिति । अत्रयथाप्राणादिरित्युक्तेपुनराशंकोदयात् । अतएवात्रविष्णोर्जगत्कारणत्वेजीवकर्तृत्वसाधकयुक्तिविरोधस्यपरिहृियमाणत्वादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । विष्णोर्जगत्स्रष्टृत्वादिकमुक्तं । तस्यचजीवकर्तृत्वसाधकयुक्तिविरोधेलक्षणत्वायोगात्सनिराकार्यएव । तज्जगत्कर्तृत्वादिविषयः । विष्णोर्युक्तमयुक्तंवेतिसंदेहः । श्रुतिविप्रतिपत्तिःश्रुत्यनुभवविप्रतिपत्तिर्वासंदेहबीजं । नविष्णोर्जगत्कर्तृत्वंयुक्तमितिपूर्वःपक्षः । जीवस्यैवकर्तृत्वानुभवात् । सहियत्कार्यमारभतेतत्समापयतीत्यनुभूयते नचायमनुभवोभ्रांतः । बाधकाभावात् । नचवाच्यमस्तुजीवस्यकर्तृत्वं । तच्चेश्वरप्रेरितमिति । कल्पनागौरवापत्तेः । तथाहि ईश्वरस्तावदनुपलभ्यमानोनास्त्येवसचकल्पनीयस्तस्यचजीवप्रेरकत्वं

कल्पनीयमप्रामाणिकमितिजीवस्यैवस्वतंत्रकर्तृत्वांगीकारेलाघवं । एवंचपरिदृश्यमानकार्याणांस्वतंत्रजीवकर्तृत्वेसमस्तजगतोऽपितथात्वंसिद्ध्यति । तथाचश्रुतिः । जीवाद्भवंतिभूतानीत्यादि । नचेश्वरविषयत्वंश्रुतेः । तस्यैवाभावात् । अतःश्रुत्यादिबलाज्जीवस्यैवस्वतंत्रकर्तृत्वादसंभविजन्मादिकारणत्वलक्षणंब्रह्मणइतिप्राप्तेसिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ २६।१९ इतरेति ॥ यदिजीवकर्तृत्वस्यश्रुतौव्यपदेशादिसिद्धत्वाज्जीवःस्वतंत्रकर्तेत्युच्यते तर्हितस्यहिताकरणमहितकरणंचनस्यात् । नहिस्वतंत्रस्यतेसंभवतः । विद्येतेचतेजीवेअतोसौनस्वतंत्रकर्ताऽपितुपरमेश्वरएवेतिभावः ॥ २२ ॥ यदियत्किंचिद्दोषमात्रेणजीवकर्तृतानिराक्रियतेतर्हिब्रह्मणोपिकर्तृत्वंनप्राप्नोति । तस्यापिश्रमादिदोषनियमात् । एवंचपक्षयोःसाम्येऽनुभवादिसिद्धंजीवकर्तृत्वमेवाश्रयणीयमित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ २६।१० अधिकमिति ॥ तुशब्दःसाम्यव्यावर्तकः । भवेद्ब्रह्मप्रतिबंधाजीवस्यकर्तृत्वसमर्थनं । यदिब्रह्मणिश्रमचिंतासाधनास्मरणदुःखादिदोषाभवेयुः । नचतेतत्रसंति । श्रुतिषुतस्यसर्वेभ्योऽखिलश्रोतृत्वांतर्यामित्वाशनायाद्यतीतत्वाद्यतिशयस्यनिर्देशात् । नह्येवंविधस्यतेदोषाःशंकितुमपिशक्यंतइतिभावः ॥ २३ ॥ अथापिजीवोऽन्यानिरपेक्षतयाकर्ताचेतनत्वादीश्वरवदितिकिंनस्यात् । नचेश्वराभ्युपगमानभ्युपगमाभ्यांविरोधः । परसिद्धेनैवन्यायेनपरस्यबोधनादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ २६।१३ अश्मादिवच्चेति ॥ नचेतनत्वहेतुनाजीवस्यान्यानपेक्षकर्तृत्वंसाध्यं । अस्वातंत्र्येणहेतुनाअश्मादिवत्तदभावस्यापिसाधयितुंशक्यत्वात् । स्वतंत्रोह्यन्यनिरपेक्षःकार्यंकरोति चेतनत्वंत्वप्रयोजकमितिभावः । चोऽपिशब्दार्थः । एतेनकर्मसापेक्षतयाहिताक्रियादिदोषपरिहारोऽपिपरास्तः । तस्याप्यस्वतंत्रत्वात् । अस्वातंत्र्यमेवजीवस्यकुतइत्यंतआह ॥

२६।१४

यथेति ॥ अस्वातंत्र्यस्यहिताक्रियादिनैवसिद्धौसूत्रार्थेसंमतिर्वा ॥ २४ ॥ जीवस्यस्वतःकर्तृत्वाभावमाक्षिप्यसमादधत्सूत्रंपठि
त्वाऽऽक्षेपांशंतावद्व्याचष्टे ॥ २६।१५ उपसंहारेति ॥ नजीवस्यस्वतःकर्तृत्वाभावोवक्तव्यः । अनुभवविरोधात् । सहियत्कर्तुमारभते
२६।१५
तदवसाययतीत्यनुभूयतइत्यर्थः । परिहारांशंव्याचष्टे ॥ नेति ॥ कार्योपसंहारदर्शनेनजीवस्यान्यानपेक्षतयानकर्तृत्वसिद्धिः ।
तत्कार्योपसंहारस्येश्वरनिमित्तत्वात् । नचजीवेदृश्यमानत्वेनजीवस्यैवासावितिवाच्यं । गोषुवर्तमानस्यापिक्षीरस्यान्नंरसादिरूपे
णेतिवचनात्प्राणाधीनत्ववदत्राप्युपपत्तेः । नचबाधकवचनबलात्क्षीरस्यान्याधीनत्वेपिकार्योपसंहारस्यबाधकाभावज्जीवकर्तृत्व
मितिवक्तव्यं । जीवस्यास्वातंत्र्येणकार्योपसंहारकर्तृत्वानुपपत्तेरेवबाधकत्वादितिभावः । ननुजीवस्यास्वातंत्र्यात्कार्योपसंहारक
र्तृत्वाभावेऽपिकुतोऽसावीश्वरकृतइत्यतआह ॥ यइति ॥ २५ ॥ नजीवस्येश्वराधीनकर्तृत्वंवाच्यं । तस्यैवाभावात् । नचश्रु
त्यातत्सिद्धिः । तस्यानुपलब्धिबाधितत्वात् । अथचकल्पनेगौरवंस्यात् । अतोजीवएवलाघवाज्जगत्कर्तेत्याशंकांपरिहरत्सूत्रमु
२६।१८
पन्यस्यव्याचष्टे ॥ देवेति ॥ नेश्वरस्यकर्तृत्वांगीकारेगौरवं । सहिकर्तेत्यादिश्रुतिसिद्धत्वात् । नाप्यनुपलब्धिविरोधः । अदृष्टा
नामपिदेवादीनांविद्यमानत्वात् । तच्चप्रतिपादितं । देवादीनामदृश्यत्वशक्तिमत्त्वाद्युक्तानुपलब्धिरितिचेत् । सममीश्वरस्यापि ।
तादृशशक्तियुक्तत्वात् । कुतः । लोकेपिशाचादीनामनीश्वराणांतादृशशक्तिमत्त्वेसर्वेश्वरस्यसुतरांतत्सिद्धेः । अतोनेश्वरस्यकर्तृत्वां
गीकारेगौरवंकिंत्वश्रौतजीवकर्तृत्वांगीकारएवतद्भवति । तदभावात्सिद्धांतेलाघवमेवेतिभावः । यदभिप्रेतंश्रुतिसिद्धःपरमेश्वरोना

नुपलब्धियुक्त्यानिराकार्यइतितत्रस्मृतिंचाह ॥ [२६।१९] नेति ॥ युक्तियोगाद्युक्त्युपायात् । वाक्यानांविरोधेयुक्तीनांजातेसतिताएवयुक्त
योनयुक्तयःकिंत्वाभासाइत्यर्थः । वाक्यानांपरस्परविरोधेयुक्तयोर्थसाधिकानतुकेवलयुक्तयइतिवा ॥ २६ ॥ युक्त्यंतरेणजीवस्य
स्वतःकर्तृत्वंनिराकुर्वत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [२६।२०] कृत्स्नेति ॥ नकेवलंहिताक्रियादिदोषोजीवस्यस्वतःकर्तृत्वेकिंत्वयंवक्ष्यमाणश्च।
तथाहि । किंजीवःसर्वकार्येषुसर्वसामर्थ्येनप्रवर्ततेंऽशेनवा। नाद्यः। एकेनांगुलिमात्रेणतृणादानादावपिपूर्णशक्त्याप्रवृत्तिप्रसक्तेः।
नचस्यादेवमितिवाच्यं । अनुभवविरोधात् । नद्वितीयः । अंशाभावात् । नचसांशत्वमंगीकर्तुंशक्यं । अथेतिनिरवयवत्वश्रुति
व्याकोपात् । एतेनकार्यानुसारेणप्रवृत्तिरित्यपिनिरस्तमितिभावः । नजीवस्यस्वतःकर्तृत्वेऽपिदोषावकाशः । तस्योपाधिकृतांश
वत्त्वेनकृत्स्नप्रसक्त्ययोगात् । स्वाभाविकांशाभावेनश्रुतिविरोधाभावादितिचेत् । तत्रप्रष्टव्यं। किंजीवःसर्वोप्युपहितस्तदंशोवा।
आद्यंनिराह॥ [२६।२१] नचेति ॥ सएवसमस्तोजीवउपहितश्चेत्तर्हिंउपाधिकृतांशोनभवतिसर्वस्यग्रस्तत्वादितिभावः । द्वितीयंपराह । अं
[२७।१] शइति ॥ अंशउपहितइतिचनयुक्तं । उपाधिसंबंधार्थस्वाभाविकद्वित्वापेक्षत्वात् । तथाचश्रुतिविरोधः। तस्याप्यौपाधिकत्वेऽन
वस्थेतिभावः । तर्ह्येतज्जीवस्यकर्तृत्वंयुक्तिविरुद्धत्वादविचारितरमणीयाविद्यानिमित्तमस्त्वित्यतआह ॥ [२७।१] नचेति ॥ यत्प्रतीतमपि
युक्तिविरुद्धंतदीश्वरकृतमितिन्यायेनजीवकर्तृत्वमयुक्तंचेत्तस्येश्वराधीनत्वेनोपपत्तेस्तदेवप्रामाणिकंग्राह्यं नत्वप्रामाणिकमविद्या
निमित्तं नापितेनोपपत्तिरितिभावः । यद्वामहदादिकार्यकारणत्वमीश्वरस्यांगीकृत्यघटादिविषयएवपूर्वःपक्षःसिद्धांतश्चप्रवृत्तइ
तिज्ञातव्यं । तस्माज्जीवस्यस्वतःकर्तृत्वानुपपत्तेर्युक्तंहरेर्जन्मादिकारणत्वलक्षणमितिसिद्धं ॥ २७ ॥ अ० ७ ॥ अत्रविष्णोःस

वैकर्तृत्वेकृत्स्नप्रसक्त्यादियुक्तिविरोधपरिहारादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । सर्वकर्तृत्वंविष्णोरुक्तं । तस्यचयुक्तिविरोधेलक्षणसूत्रानुपपत्तेरवश्यमसौनिराकर्तव्यः । तत्स्रष्टृत्वंविषयः । किंविष्णोर्युक्तमयुक्तंवेतिसंदेहः । उक्तन्यायोदोषदर्शनंचसंदेहबीजं । नयुक्तमितिपूर्वःपक्षः । जीवकर्तृत्वपक्षोक्तदोषस्यात्रापिसंभवात् । तथाहि । किमीश्वरःकार्येषुसर्वशक्त्याप्रवर्ततेतदेकदेशेनवा । नाद्यः । तृणादानादावपिकृत्स्नप्रसक्तेः । नद्वितीयः । नेहनानास्तिकिंचनेत्यादिश्रुतिव्याकोपात् । नहिवक्तुंयुक्तमयंदोषोजीवपक्षएवनेश्वरपक्षइति । ईश्वरेतदस्पर्शनिमित्तस्यजीवादातिशयस्यादर्शनात् । विशेषमंतरेणापिदोषास्पर्शेकिंजीवेनापराद्धं । एतेनजीवस्येश्वराधीनकर्तृत्वांगीकारेणकृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषपरिहारःप्रागुक्तोप्ययुक्तः । अतोयुक्तिविरोधान्नविष्णोर्जगत्कर्तृत्वलक्षणंयुक्तमितिप्राप्तेसिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ २७।२ श्रुतेरिति ॥ नेश्वरकर्तृत्वेयुक्तिविरोधः । योऽसौविरुद्धइत्यादिश्रुतौलोकविरुद्धधर्माणामीश्वरेऽविरुद्धतयाऽवस्थानोक्तेः । ननुश्रुत्युक्तत्वेपियुक्तिविरुद्धंकथमुपैतुंशक्यं । अन्यथाजीवेऽपिप्रत्यक्षबलादभ्युपगंतव्यमविशेषादितिचेत् । मैवं । भवेज्जीवप्रतिबंद्येश्वरेयुक्तिविरोधोयदिविशेषाभावोभवेत् । नचैवंशब्दैकसमाधिगम्यत्वस्ययुक्तिविरोधपरिहारोपयोगिनःपरमेश्वरेश्रुत्यादिसिद्धत्वाज्जीवेतदभावात् । नहिशब्दैकसमाधिगम्यवस्तुनियुक्तिविरोधः । यथाप्रत्यक्षाविषये नप्रत्यक्षविरोधइतिभावः । विरुद्धोलोकदृष्ट्याअविरुद्धःप्रमाणैःनमंतावक्तास्वामीप्रवर्तकोयस्यासौतथोक्तः । शब्दैकसमाधिगम्ये नयुक्तिविरोधइत्यत्रस्मृतिंचाह ॥ २७।४ यदितिं ॥ २८ ॥ जीवएवयुक्तिविरोधोनेश्वरइत्येतमर्थंयुक्त्यंतरेणप्रतिपादयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ २७।५ आत्मनीति ॥ युक्तिविरोधनिरासकविचित्रशक्तिसद्भावादीश्वरेनयुक्तिविरोधः । तदभावाज्जीवएवचासा

करणशून्यत्वात् । नहिहस्तादिविरहिणोमृतस्यकर्तृत्वमितिनमंतव्यं । अपाणिपादइतिश्रुतौपाण्यादिविरहिणोऽपिहरेर्ग्रहणादि
कमुक्त्वानतस्यकार्यमितिपाण्यादिरहितत्वस्यप्राकृतविषयत्वेनसर्वोत्तमत्वेनपरमशक्तित्वेनचोपपादितत्वादितिभावः । ननुपूर्वसू
त्रएवविचित्राशेषशक्तिबलेननिखिलविरोधानांपरिहृतत्वात्कथमेतच्छंकावकाशइत्यतआह ॥ सर्वेति ॥ सामान्यतःसर्वविरोधा
नांपरिहृतत्वेऽपिविशेषतोऽस्यैवचोद्यस्यपरिहाराययुक्तिबुभुत्सयापुनःशंकेत्याशयः । विशेषयुक्तिस्तुप्राकृतशरीराभावेऽपिचिदा
नंदाद्यात्मकविग्रहत्वादिःप्रमाणविशेषएववा । अतोविष्णोर्जगत्कारणत्वेविरोधाभावाद्युक्तं लक्षणसूत्रमितिसिद्धं ॥३२॥ अ०॥८॥
अत्रेश्वरस्यजगत्कर्तृत्वेनिष्फलत्वादियुक्तिविरोधपरिहारादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । जगत्कर्तेश्वरइत्यभिहितं । तस्यचयुक्तिविरुद्ध
त्वेलक्षणासंभवप्रसंगादसौनिराकरणीयः । जन्मादिकर्तृत्वंविषयः । ईश्वरस्ययुक्तमयुक्तंवेतिसंशयः । उक्तरीतिरफलत्वंचसंदेह
बीजं । सयुक्तिकंपूर्वपक्षयति ॥ यदिति ॥ नविष्णोःस्रष्टृत्वादियुक्तं । तथाहि । किमसौप्रयोजनमपेक्ष्यसृष्ट्यादिकंकरोतिप्रयोज
नमनपेक्ष्यैववा । नोभयथापिसर्वकर्तृत्वं । प्रयोजनापेक्षितत्वेसृष्ट्यादेःपूर्वमपूर्णत्वप्रसंगात् । अपूर्णस्यचनसर्वकर्तृत्वंयज्ञदत्तवत् ।
प्रयोजनानुद्देशेनप्रवृत्तिरेवनदृष्टा कुतःसर्वकर्तृत्वं । अतःप्रकारद्वयेनापिविष्णोःसर्वकर्तृत्वाद्यनुपपत्तेर्विधांतरस्यचाभावादयुक्तंज
न्मादिकारणत्वलक्षणमितिभावः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ अतइति ॥ युक्तमेवविष्णोःसर्वकर्तृत्वादि । नचोक्तदो
षः । तस्यपूर्णानंदत्वेनप्राप्तप्राप्तव्यत्वात्फलानुद्देशेनैवप्रवृत्त्याभ्युपगमादित्यर्थः ॥ ३३ ॥ फलानुद्देशप्रवृत्त्यनुपपत्तिरितिभावेनपृ
च्छति ॥ किंत्विति ॥ तत्परिहारायसूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ लोकवदिति ॥ प्रयोजनानुद्देशेकीदृशीप्रवृत्तिरितिचेत्पृच्छसि

तर्हितस्याःकेवललीलात्वंब्रूमः । नहिलीलाप्रयोजनांतरायभवति । मत्तादिलीलायाःफलानुद्देशेनसुखोद्रेकादेवदर्शनात् । अतः पूर्णानंदोऽपिभगवान्लोकानुग्रहायसृष्ट्यादिक्रीडांकरोतीतिनकिंचिदयुक्तमितिभावः । अत्रैवस्मृतिश्रुतीदर्शयति ॥ [२७।१८] नारायणेति ॥ अखिलस्वामिनस्तस्याप्तकामताकिमुवक्तव्येत्यर्थः । तस्माद्विरोधाभावाद्युक्तंलक्षणमितिसिद्धं ॥ ३४ ॥ अ० ॥ ९ ॥

अत्रविष्णोःसर्वकर्तृत्वेवैषम्यादिदोषप्राप्तियुक्तिविरोधपरिहारादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । जगज्जन्मादिकर्तृत्वंहरेरुक्तं । तस्ययुक्तिविरोधेलक्षणस्यासंभवित्वंस्यादतोसौनिराकर्तव्यएव । जन्मादिकर्तृत्वमेवविषयः । ईश्वरस्ययुक्तमयुक्तंवेतिसंदेहः । श्रुतिविरोधदर्शनंचसंदेहबीजं । सयुक्तिकंपूर्वपक्षयति ॥ [२७।२०] सर्वेति ॥ नविष्णोःसर्वकर्तृत्वंयुक्तं । तथाहि । किमसौप्राणिकर्मसापेक्षःसृष्ट्यादिकरोतितदनपेक्षोवा । नाद्यः । नियमेनकर्मापेक्षयाप्रवर्तमानस्यास्वातंत्र्यापातात् । अस्वतंत्रस्यचसर्वकर्तृत्वानुपपत्तिः । द्वितीयेवैषम्यनैर्घृण्येस्यातां । निर्निमित्तंविभागेनसुखादिप्रदानात् । वैषम्यादिदोषवतश्चनसर्वकर्तृत्वं । कर्मानपेक्षयासर्वकर्तृत्वेचज्योतिष्टोमेनस्वर्गकामोयजेतेत्यादिवेदाप्रामाण्यंचस्यात् । अतोहरेःसर्वकर्तृत्वायोगान्नयुक्तंलक्षणमितिभावः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ [२७।२०] अतइति ॥ युक्तमेवविष्णोःसर्वकर्तृत्वं । नचोक्तदोषप्रसंगः । कर्मापेक्षयाफलदातृत्वांगीकारेवैषम्यादिदोषाभावादितिभावः ॥ ३५ ॥ कर्मापेक्षयाफलदातृत्वमाक्षिप्यसमादधत्सूत्रमुपन्यस्याऽऽक्षेपांशंतावद्व्याचष्टे ॥ [२७।२१] नकर्मेति ॥ कर्मापेक्षयाफलंददातीश्वरइत्ययुक्तं । यदपेक्षयाफलंदद्यात्तस्यापेक्ष्यस्यकर्मणएवाभावात् । अस्तिपूर्वकर्मेतिचेत् । सत्यं । तस्याप्येषह्येवेतिश्रुतौभगवदधीनत्वश्रवणात्स्वकृतापेक्षयाफलदानेनवैषम्यादेरनिस्तारात् । अतोनकर्मापेक्षासंभवतीतिभावः । उन्निनीषते ऊ

ध्वंनेतुमिच्छति । परिहारांशंव्याचष्टे ॥ नेति ॥ नापेक्ष्यकर्माभावोवक्तव्यः । पूर्वकर्मणःसत्त्वात् । नचवाच्यंतस्यापिभगवन्निमित्तत्वेनानपेक्ष्यतेति । भवेदेतद्यदिपूर्वतनंकर्मेश्वरेणनिरपेक्षेणक्रियेत । नतदस्ति । ततोपिपूर्वतनकर्मापेक्षयातस्यकारितत्वात् । तादृशस्यचापेक्ष्यतोपपत्तेः । नचपूर्वतरस्यापीश्वरनिर्मितत्वादनपेक्षता । तस्यापिपूर्वतनकर्मापेक्षयैवकारितत्वात् । नचमंतव्यंयत्रैवपर्यवसानंतदारभ्यदोषइति । अनादित्वात्कर्मपरंपरायाइतिभावः ॥ ३६ ॥ तथापिनियमेनकर्मापेक्षयैवफलदातुरीश्वरस्यास्वातंत्र्यंप्रसज्जतइत्यादिशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ उपपद्यतइति ॥ नेश्वरस्यकर्मापेक्षयाऽस्वातंत्र्यंकिंतूपपद्यतेचतत् । अपेक्ष्यकर्मसत्तादेरपिस्वाधीनत्वात् । नहिस्वाधीनसत्तादिमदपेक्षायामस्वातंत्र्यंभवति । अपेक्षातुवैषम्याद्यप्राप्तयेस्वेच्छानिमित्तैव । यदिकर्मादिसत्ताऽपितदधीनातर्हितदपेक्षानामानपेक्षैवार्थाद्भवति । तथाचपुनर्वैषम्याद्यापातःस्यात् । तेनचदोषित्वमितिचेन्न । स्वाधीनकर्मापेक्षयाफलदानरूपवैषम्यादेरीश्वरेऽदोषतयैवश्रुतावुपलभ्यमानत्वादितिभावः । कासौश्रुतिरितितामुदाहरति ॥ सइति ॥ सस्वाधीनकर्मापेक्षयापुण्यादिकारयेत् । एवंतस्यकर्मणईशितापितावतानवैषम्यादिदोषवानित्यर्थः । एवंतर्हिकर्मापेक्षाऽपिनिष्फला तदभावेऽपिदोषाभावसंभवादिति । मैवं । कर्मानपेक्षत्वेवेदाप्रामाण्यप्रसंगात् । तदुक्तं । वैषम्यंनिर्घृणत्वंचवेदाप्रामाण्यकारणं । नांगीकार्यमतोन्यत्तुनवैषम्यादिनामकमिति । अतोहरेःसर्वकर्तृत्वेविरोधाभावाद्युक्तंलक्षणमितिसिद्धं ॥ ३७ ॥ अ० १० ॥ सर्वेषांयुक्तिविरोधानांपरिहृतत्वात्किमुत्तरसूत्रेणेत्यतस्तात्पर्यमाह ॥ अविशिष्टैरिति ॥ विशिष्यप्रतिपादितेभ्यःस्रष्टृत्वादिगुणेभ्योविशिष्टैःसर्वगुणैःप्रतिपादितैरुपसंहरति । किमुक्तंभवति । उक्ताविशिष्टान्सर्वगुणान्युक्तिविरोधपरिहारेणसमर्थ्यवि

ष्णोःपूर्णगुणत्वंनिगमयत्यत्रसूत्रकर्तेत्यर्थः । अतएवात्रविष्णोःपूर्णगुणत्वेयुक्तिविरोधपरिहारादस्तिशास्त्रादिसंगतिः। समस्तगुणसंपूर्णोविष्णुरित्युक्तं । तस्यचयुक्तिविरुद्धत्वेपूर्वाध्यायोबाधितःस्यात्। अतोसौपरिहर्तव्यः। विष्णोर्गुणपूर्णत्वंविषयः। युक्तमयुक्तंवेतिसंदेहः । पूर्वाध्यायोऽन्यत्रादर्शनंचसंदेहबीजं । नयुक्तमितिपूर्वःपक्षः। सर्वचेतनानामपूर्णत्वनियमात् । अस्यापिचेतनत्वेनापूर्णतायाअवश्यंभावित्वात् । अन्यथाऽतिप्रसंगादितिप्राप्तेसिद्धांतयत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ २८।७५ सर्वेति ॥ नायुक्तंविष्णोःपूर्णत्वं। तस्यचेतनत्वेऽपिस्वातंत्र्यादिनासर्वगुणोपपत्तेः । स्वातंत्र्यादिमतःपूर्णगुणत्वनियमात् । नकेवलंयुक्त्यासर्वधर्मोपपत्तिःकिंतर्हिगुणाःश्रुताइतिसर्वधर्मोपपादकश्रुतेश्चेतिभावः । सुविरुद्धालोकदृष्ट्या । अश्रुताअपिरमादिचिंत्यास्तदचिंत्याश्चेत्यर्थः । अतोविष्णोःसर्वगुणपूर्णत्वेयुक्तिविरोधगंधाभावादुक्तंसर्वमुपपन्नमितिसिद्धं ॥ ३८ ॥ अ० ११ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्यश्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यस्यटीकायांश्रीमत्तत्त्वप्रकाशिकायांजयतीर्थमुनिविरचितायांद्वितीयाध्यायस्यप्रथमःपादः ॥ २ ॥ १ ॥

॥ इतितत्वप्रकाशिकायांद्वितीयाध्यायस्यप्रथमःपादः ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ एतत्पादप्रतिपाद्यंदर्शयति ॥ इतरेषामिति ॥
सर्वविरोधानांयुक्तिमूलत्वेनतद्विरोधस्यप्राबल्यात्प्रथमपादेसनिराकृतः । इतरविरोधत्रयेऽनादिकालानुवृत्तसमयविरोधस्यैवप्रब
लत्वाच्छ्रुतिसमन्वयसिद्धेब्रह्मणोजगत्कारणत्वेसमयविरोधंपरिहर्तुंतानस्मिन्पादेनिराकरोतिभगवान्सूत्रकारः । नचवाच्यमित
रेषांचानुपलब्धेरितिकपिलकणादादिसमयानामुक्तानुपलब्ध्याऽनाप्तोक्तत्वेननिराकृतत्वाद्व्यर्थोयंपादइति । तत्रसामान्यतोनिराकृ
तानामत्रविशेषतोनिराकरणात् । नह्यनादिकालानुवृत्तानांप्रतीतिसुंदराणांतेषांसामान्यतोनिराकरणेऽधिकारिणोनिःशंकाप्रवृत्ति
र्भवतीतिभावः । आद्याधिकरणार्थंदर्शयति ॥ अचेतनेति ॥ समयाद्विविधाः । हैतुकपाषंडभेदात् । वेदवादिनांप्रथमपादेनिरा
कृतत्वात् । अक्षपादकणादौचसांख्ययोगौचहैतुकाः । बौद्धपाशुपताद्यास्तुपाषंडाइतिकीर्तिताः । तत्रपाषंडेभ्योपिहैतुकाःप्रबलाः । यु
क्तिमत्त्वात् । तेषुचसांख्यचार्वाकसमयस्यैवातिविरोधित्वं । ईश्वरनिरपेक्षाचेतनप्रवृत्तिवादित्वात् । तत्रचार्वाकसमयस्यातिविरोधित्वे
प्यतितुच्छत्वेनप्रथमंनिषेध्यताऽयोगादादौसांख्यसमयोनिराकर्तव्यः । सचद्विविधः । निरीश्वरःसेश्वरश्च । तत्रनिरीश्वरस्यैवातिवि
रोधित्वं । अतोनिरीश्वरसांख्यमतमेवादौनिराकरोतीतिभावः । अतएवात्रहरेर्जगत्कारणत्वेनिरीश्वरसांख्यमतविरोधपरिहारा
दस्तिशास्त्रादिसंगतिः । विष्णुःसर्वकर्तेत्युक्तं तत्रचसांख्यमतविरोधेलक्षणासंभवप्रसंगादसौनिराकर्तव्यएव । अतोविष्णोःसर्वक
र्तृत्वविषयः । युक्तंनवेतिसंदेहः । समयविवादःसंदेहबीजं । नयुक्तमितिपूर्वःपक्षः । प्रकृतेरेवमहदादिकारणत्वात् । भवितव्यंख
लुकार्येणस्वसदृशकारणवतैव । अन्यथाऽतिप्रसंगात् । नहीश्वरस्यमहदादिसारूप्यमीश्वरवादिभिरभ्युपेयते । नचप्रकृतिप्रेरक

त्वेनेश्वरोंगीकर्तव्यः । केवलप्रकृतेरेवकर्तृत्वाभ्युपगमात् । नचान्यदीश्वरांगीकारेप्रयोजनंपश्यामः । अतःप्रकृतेरेवाशेषकर्तृत्वान्नेश्वरस्यकर्तृत्वंवाँस्तीत्युक्तमयुक्तमितिप्राप्ते सिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ ७ ॥ २८।१२ रचनेति ॥ न कार्यस्वसदृशकारणवत् कार्यत्वादित्यनुमानेन कारणतयाकल्पितंप्रधानंजगत्कर्तृ स्वतःप्रवृत्तिमदेवाहिकर्तृभवति । नचप्रधानस्यस्वतःप्रवृत्तिर्युक्ता अचेतनत्वाद्घटवत् । अतोयुक्तंविष्णोर्जगत्कारणत्वमितिभावः । प्रामाणिकंप्रधानस्यजगत्कारणत्वंनयुक्त्यानिराकर्तुंशक्यमित्यतआह ॥ २८।१३ चशब्देनेति ॥ प्राचीनमनुमानंतुकारणत्वमात्रसाधकंनप्रकृतोपयोगि । स्वतःप्रवृत्तिसाधकंतुप्रमाणंनास्त्येवेतिभावः ॥ १ ॥ एवंप्रधानस्यकारणत्वमचेतनत्वादिनानिराकृत्ययुक्त्यंतरेणापितन्निराकुर्वत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ २८।१३ प्रवृत्तेश्चेति ॥ महदादिसृष्टिश्चेतनेच्छानुसारिणीसृष्टित्वात्पटसृष्टिवदित्यनुमानविरुद्धत्वाच्च नाचेतनस्यकारणत्वंसंभवति । नचवाच्यंपटादिसृष्टावपिनचेतनस्यव्यापारइति । अहंकरोमीतिचेतनस्यप्रवृत्तिदर्शनादितिभावः । नचेदंव्यवहारमात्रमितिवाच्यं । बाधकाभावात् । अन्यथाविशिष्टज्ञानमात्रलोपप्रसंगात् । प्रकृतेःकर्तृत्वंबाधकमितिचेन्न । परस्पराश्रयप्रसंगात् । प्रतिपादयिष्यतिचैतदिति ॥ २ ॥ उक्तमाक्षिप्यसमादधत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ २८।१४ पयोऽम्बुवदिति ॥ अपिपदंचेतनप्रवृत्तेराकर्षणार्थं । यदुक्तमचेतनत्वान्नस्वतःप्रवृत्तिःप्रधानस्येति तदयुक्तं । पयसोचेतनस्यापिदध्याकारेणपरिणामदर्शनात् । अचेतनस्यांबुनोगतिदर्शनात् । तथाकूलस्यपतनदर्शनात् । अतोचेतनत्वेपितद्वत्प्रधानस्यापिस्वतःप्रवृत्तिःकिंनस्यादितिनयुक्तं । पयोंब्वादिप्रवृत्तावपीश्वरनिमित्तत्वाभिधायकश्रुतिसद्भावेनाचेतनत्वहेतोर्व्यभिचाराभावात् । ततश्चनतन्निदर्शनेनप्रधानस्यस्वतःप्रवृत्तिराशासितव्येतिभावः । याःकाश्चित्प्राच्यांदि

शिस्थिताः काश्चित्प्रतीच्यांदिशिस्थितानद्यः श्वेतेभ्यःपर्वतेभ्योयांयांदिशमनुस्यंदंते ताएतस्यैवाक्षरस्याज्ञायांसत्यांतांतांदिशम
नुस्यंदंतइत्यर्थः ॥ ३ ॥ ननुश्रुतिसामर्थ्येनपयोऽबुनोःप्रवृत्तेरीश्वराधीनत्वेप्ययस्कांताद्यचेतनांतरप्रवृत्तौभविष्यतिव्यभिचारः
सेत्स्यतिचप्रधानस्यप्रवृत्तौनिदर्शनं उदाहरणस्यानादरणीयत्वात् । नहिपयोऽबुप्रवृत्तेरीश्वराधीनत्वेऽन्यथापितन्निमित्तयाभवित
व्यमित्यस्तिनियामकमित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ व्यतिरेकेति ॥ सर्वप्रवृत्तीनामीश्वरनिमित्तत्वस्यश्रुतिसिद्ध
त्वान्नकुत्राप्युक्तहेतोर्व्यभिचारोनाप्यचेतनप्रवृत्तौनिदर्शनमिति अतःप्रमाणविरुद्धंनिष्प्रमाणकंचस्वतोचेतनप्रवृत्तिमतमनपेक्षित
मेवप्रेक्षावतामितिभावः । इंद्रियगणपते धनवन्यशस्विन्मखपते त्वमिंद्रियगणेषुनिषुसीद । तत्रचस्थित्वामहांतंपरमानंदमाश्र
यंतमंत्वांत्वमेवपूजय । यतस्त्वामेवविशेषेणज्ञानिनांप्रकृष्टतममाहुरतस्तवैवपूज्यत्वं यतश्चत्वद्दते दूरेसमीपेवानकेनचित्किंचित्क्रिय
ते अतस्त्वमेवपूजकइत्यर्थः । अतोनिरीश्वरसांख्यमतस्याप्रमाणत्वेनतद्विरोधाभावाद्युक्तंहरेर्लक्षणमितिसिद्धं ॥ ४ ॥ अ० १ ॥
अधिकरणार्थंदर्शयति ॥ **सेश्वरेति** ॥ अतएवात्रविष्णोःस्वतंत्रकर्तृत्वेसेश्वरसांख्यसमयविरोधनिरासादस्तिशास्त्रादिसंगतिः ।
स्वातंत्र्येणजगत्कर्तेश्वरइतिनिगदितं तस्यचसांख्यसमयविरोधेलक्षणानुपपत्तिःस्यादित्यवश्यंनिरसनीयः ।तद्धरेःस्वातंत्र्येणजग
त्कारणत्वंविषयः । युक्तमयुक्तंवेतिसंशयः । मतविमतिःसंदेहबीजं । पूर्वपक्षयति ॥ यथेति ॥ नेश्वरस्यस्वतंत्रकर्तृत्वंयुक्तं । प्र
धानादेवजगदुत्पत्तेःसंभवात् । नचाचेतनस्यस्वतःप्रवृत्त्यनुपपत्तिरित्युक्तमेवेतिवाच्यं । प्रधानादेवजगदुत्पत्तावीश्वरस्यानुग्राहक
त्वाभ्युपगमात् । यथाखलुपृथिव्येवतृणादिकार्याणांप्रधानंकारणं पर्जन्यानुग्रहेणचोत्पादयति तथाप्रधानस्यैवप्राधान्यमीश्वरस्त्व

नुग्राहकमात्रमितिनतस्यस्वातंत्र्येणजगत्कारणत्वलक्षणंयुक्तमितिभावः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ [२।१।१] अंतइति ॥ युक्तमेवविष्णोर्जगत्कारणत्वंस्वातंत्र्येण नतुयथातृणादीनांपर्जन्योनुग्राहकस्तथाऽनुग्राहकत्वमात्रं । सर्वपदार्थानांसत्तादिप्रदानायसर्वंगतत्वोक्तेरीश्वरप्रेरणामंतरेणकस्यापिवस्तुनःसत्त्वस्यैवाभावात् । नहियदधीनंयस्यसत्तादि तत्तस्यानुग्राहकमात्रमितिभावः । ब्रह्मैवेदं सर्वमितितदधीनासत्तेत्युच्यते । नकेवलंकार्यस्येश्वराधीनत्वान्नानुग्राहकत्वमात्रंतस्य किंतुसर्वकारणत्वेनाभ्युपगतप्रकृतिसत्तादेरपितदधीनत्वं अतश्चविष्णोरेवस्वातंत्र्यमितिसप्रमाणकंसूत्राक्षरार्थमाह ॥ [२।१।२२] सइति ॥ सएवेतिहर्यधीनोद्बोधत्वंप्रकृतेरुच्यतेद्रव्यमितितदधीनसत्त्वं । स्वजीवमायां स्वाधीनांजीवबंधिकां । सिसृक्षतींसर्जनोन्मुखीं । आत्मनिआत्माधारत्वेन । चशब्देनसूचितामितिशेषः । अतःसेश्वरसांख्यमतस्याप्रामाणिकत्वेनाविरोधकत्वाद्युक्तंहरेर्जगत्कारणत्वलक्षणमितिसिद्धं ॥५॥अ०२॥ अधिकरणार्थंदर्शयति ॥ [२।१।२] लौकायतिकेति ॥ अतएवात्रविष्णोर्जगत्कारणत्वेचार्वाकसमयविरोधपरिहारादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । हरिर्जगत्कर्तेत्युक्तं । तत्रचार्वाकमतविरोधेनाभावापत्तेस्तन्निराकार्यमेव । तदीश्वरस्यजगत्कर्तृत्वंविषयः । युक्तंनवेतिसंदेहः । विप्रतिपत्तिःसंदेहबीजं । नयुक्तमितिपूर्वःपक्षः । अंतरेणापीश्वरं पूर्वपूर्वस्मादुत्तरोत्तरोत्पत्तिसंभवात् । क्वचित्स्वभावादेवमदिरोत्पत्तिवदुपपत्तेश्च । नचसांख्यंप्रतीवश्रुत्यादिबाधोवक्तुंयुक्तः । तस्याप्रामाण्यात् । नचधर्माद्यसिद्धिविरोधः । तदनभ्युपगमात् । नहिधर्माद्यनभ्युपगमेकिंचिद्बाधकंपश्यामः । नह्येतस्याभावापराधेनसत्यामपिबाह्यसामग्र्यांकार्यानुत्पादोदृष्टो येनजानीमोस्त्यलौकिकंकारणमिति । अतोऽदृष्टस्यवस्तुनोऽभावान्नेश्वरस्यजगत्कारणत्वलक्षणंयुक्तमितिप्राप्तेसिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याष्टे ॥ [२।१।२] अभ्युपगमेऽपीति ॥ युक्तमेवविष्णोर्जगत्कार

णत्वं । यदुक्तमदृष्टार्थएवनास्तीतिकुतोजगदीश्वरःकुतस्तरांजगत्कारणत्वमिति । तत्रप्रष्टव्यं । तत्सिद्धांतेकिंप्रयोजनमिति।अपेक्षितं खलुशास्त्रेऽधिकार्यादि । तत्रनतावद्धर्मस्वर्गापवर्गादि अनभ्युपगमात् । नापिदृष्टंधनादि तदभावात् । वार्तादिप्रयोजनत्वाच्चत स्य।नचधर्माद्यभावबोधनद्वारालोकोपकारः । तदभावज्ञानेपरस्परहिंसादिनाऽपकारस्यैवप्राप्तेःनचोपकारोऽपिस्वरूपतःप्रयोजन मितितेनापिप्रयोजनंवाच्यं नतावददृष्टं तदभावात् । नापिदृष्टं । नहिकुवर्त्मनागच्छंतंप्रतिमार्गोपदेष्टाऽविपालोलौकिकैरदृष्ट निरपेक्षैरुपक्रियते । अतोनकिंचित्समयस्यप्रयोजनं । नापिविषयः अदृष्टाभावात् । नापिदृष्टः अप्राप्तेशास्त्रमर्थवदितिन्यायात् । नापिधर्मादिभ्रांतिनिरासायतदभावः । तदुपायाभावात् । नहिप्रत्यक्षंधर्माद्यभावंगृह्णाति । अपरामर्शेऽदर्शनात् । परमर्शेदर्श नंतुनानुमानाद्भिद्यते । विषयप्रयोजनाभावेकाऽधिकारिणंप्रत्याशा । मास्तुमत्सिद्धांतेप्रयोजनादीतिचेत्तर्हिंयःसिद्धांतोऽसौप्रयो जनादिमानितिनियमात् । अतःसिद्धांतेऽपिप्रयोजनाद्यभवाभ्युपगमेतस्यस्वव्याहतिःस्यात् । नह्यभ्युपगमोऽप्रयोजनश्चेतियुक्तं । मेमातावंध्येतिवत्स्वहतंचवदन्भवानुपेक्ष्यएवजायते नतुपरिहारायविषयइतिभावः । अतश्चार्वाकसमयस्यानुपपन्नत्वेनाविरो धकत्वाद्युक्तंजगत्कारणत्वंब्रह्मणइतिसिद्धं ॥ ६ ॥ अ० ३ ॥ अधिकरणप्रतिपाद्यंदर्शयति ॥ [२९१३] पुरुषेति ॥ अत्रविष्णोःसर्वकर्तृ त्वे निरीश्वरसांख्यैकदेशमतविरोधपरिहारादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । विष्णोर्जगत्कारणत्वमुक्तं । तत्रैवमतविरोधेऽसंभवप्राप्तेर वश्यनिरसनीयंतद्भवति । ईश्वरस्यजगत्कारणत्वंविषयः । युक्तमयुक्तंवेतिसंदेहः । समयविप्रतिपत्तिःसंदेहबीजं । पूर्वपक्षस्यसूत्रए वोक्तत्वात्तदुपन्यस्यपूर्वपक्षांशंतावद्व्याचष्टे ॥ [२९१४] पुरुषेति ॥ नहरेर्जगत्कारणत्वंयुक्तं । प्रधानस्यैवकर्तृत्वेनेश्वरस्यवैयर्थ्यात् । अचे

तनस्यस्वतःप्रवृत्तिर्दूषितेतिचेन्न । केवलप्रधानस्यकारणत्वानुपपत्तावपिपुरुषोपसर्जनस्यतदुपपत्तेः । भवतिचात्रप्रयोगः । विप्र
तिपन्नाप्रवृत्तिःपुरुषोपसर्जनाचेतननिमित्ता । प्रवृत्तित्वादश्मानयनादिप्रवृत्तिवदिति । नचदृष्टांतेविवादितव्यं । पुरुषसंबंधेनाचे
तनस्यैवशरीरस्याऽश्माद्यादानादिप्रवृत्तिदर्शनात् । अतोजगज्जन्मादिकारणत्वलक्षणमीश्वरस्यैवेत्येतद्दूरोत्सारितमितिभावः । सि
द्धांतांशंव्याचष्टे ॥ [२१५] नेति ॥ युक्तमेवविष्णोःसर्वकर्तृत्वं । पुरुषोपसर्जनप्रधानस्यजगत्कारणत्वेप्रमाणाभावात् । नचोक्तमनुमानं ।
नर्ऋतेत्वत्क्रियतेकिंचनारइतिश्रुतेः । तत्रशरीरप्रवृत्तावपिपरमात्माधीनत्वेसिद्धेसति विप्रतिपन्नप्रवृत्तेःपुरुषोपसर्जनप्रधानाधीन
त्वसाधनेदृष्टांताभावादितिभावः ॥ ७ ॥ हैतुकंमन्यश्चायंश्रुत्यवष्टंभेनोक्तंदृष्टांतदोषंनगणयतीत्यतोहेत्वंतरेणदृष्टांतेसाध्यविक
लतांसाधयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [२१६] अंगित्वेति ॥ यदिशरीरमेवपुरुषोपसर्जनंप्रवर्तेत तदाशरीरमंगि पुरुषोऽगमित्युक्तंस्यात् ।
तथाचपुरुषस्यांगित्वेनशरीरस्यांगत्वेनच लौकिकपरीक्षकव्यवहारोनस्यात् । विद्यतेचासावतोनपुरुषोपसर्जनशरीरस्यचप्रवृत्तिरि
तिदृष्टांतोनयुज्यतइतिभावः । अतोमतांतरविरोधाभावाद्युक्तंजगत्कारणत्वलक्षणंविष्णोरितिसिद्धं ॥ ८ ॥ अ० ४ ॥ अधिकर
णार्थंदर्शयति ॥ [२१७] प्रकृतीति ॥ अत्रविष्णोर्जगत्कारणत्वेनिरीश्वरसांख्यैकदेशविरोधपरिहारादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । ईश्वरस्यजग
त्कारणत्वमुक्तं तस्यचसमयविरुद्धत्वेलक्षणायुक्तेरसौपरिहरणीयएव । तदीश्वरस्याखिलकारणत्वंविषयः । युक्तमयुक्तंवेतिसंशयः ।
मतविगानंसंदेहबीजं । नयुक्तमितिपूर्वःपक्षः । प्रधानादेवजगदुत्पत्तिसंभवेनेश्वरानुपयोगात् । नचाचेतनस्यतदनुपपत्तिदोषः ।
पुरुषयुक्तस्योपपत्तेः । नचांगित्वानुपपत्तिः । प्रकृत्युपसर्जनपुरुषस्यकर्तृत्वांगीकारात् । तथाचप्रयोगः । विमताप्रवृत्तिरचेतनोप

सर्जनपुरुषाधीना प्रवृत्तित्वादश्मानयनादिप्रवृत्तिवदिति। नचदृष्टांतदोषः । शरीरोपसर्जनपुरुषस्यप्रवृत्तिदर्शनात्। श्रुतेश्चावज्ञा नात् । अतोनजगत्कारणत्वलक्षणंब्रह्मणोयुक्तमितिप्राप्ते सिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ २९।७ अन्यथेति ॥ चशब्देनांगित्वानुप पत्तेःसमाकर्षः । युक्तमीश्वरस्यजगत्कारणत्वं । प्रकृत्युपसर्जनपुरुषस्यकर्तृत्वेमानाभावात् । प्राचीनपक्षादन्यथानुमितमितिचेन्न । दृष्टांतेसाध्याभावात् । तथाहि । शरीरोपसर्जनःपुरुषःप्रवर्ततइतिपक्षेकिंपुरुषस्यप्रवृत्तिशक्तिरस्तिनवा ।यद्यस्तितर्हिशरीरवैयर्थ्यं। यदिनशक्तिस्तर्हिपुरुषांगित्वमनुपपन्नंस्यात् । शरीरसंबंधार्थंकेवलस्यपुरुषस्यशक्त्यभावात् । यदितत्रास्तिशक्तिस्तर्ह्यन्यत्रा पिस्यादित्यन्यतरवैयर्थ्यं । शरीरसंबंधात्पूर्वमपिप्रकृतिसंबद्धस्यास्तिशक्तिरितिचेत् तत्पूर्वमप्येवमित्यनवस्थापातात् । अना दिताश्रयणेनिष्प्रकृतीनांमुक्तानांप्रवृत्तिरुदाहर्तव्या । अतोयथापुरुषस्यशरीरसंबंधक्रियायांनशरीरोपकृतस्यप्रवृत्तिर्नापिकेवलस्ये तीश्वरोंऽगीकार्यः । तथाश्मानयनप्रवृत्तावपीतिदृष्टांताभावइतिभावः ॥ ९ ॥ एवंप्रत्येकंदूषितान्यनीश्वरमतानिसामान्यदूषणे ननिराकुर्वत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ २९।९ विप्रतिषेधादिति ॥ कुतोनीश्वरमतानांश्रुत्यादिविरुद्धत्वमित्यतआह ॥ २९।१० श्रुतयइति ॥ नात्रसेश्वरसांख्येन संतोष्टव्यम् । स्वातंत्र्यानभ्युपगमात् ईश्वरंपरंवदंतीतिहिस्मृतिः । अतोनसांख्यादिमतविरोधेनलक्षणासं भवइतिसिद्धं ॥ १० ॥ अ० ५ ॥ अधिकरणप्रतिपाद्यमाह ॥ २९।१० परमाण्विति ॥ अत्रहरेःसर्वगुणपूर्णत्वेवैशेषिकादिमतविरो धपरिहारादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । विष्णुरनंतगुणपूर्णइत्युक्तं । तस्यचपरमाण्वारंभवादविरुद्धत्वनाभावशंकास्यात् । अतोऽसौ पराकरणीयएव । ईश्वरस्यानंतगुणत्वंविषयः । युक्तमयुक्तंवेतिसंदेहः । मतविवादःसंदेहबीजं । नयुक्तमितिपूर्वःपक्षः । पद्भ्य

ल्विमेभावपदार्थाद्रव्यादयः । तत्रगुणाश्रयोद्रव्यंपृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनोभेदेननवविधं । तत्राकाशादिपंचकं नित्यमेव । भूतचतुष्टयंतुपरमाणुरूपंनित्यमन्यदनित्यमेव । कर्मान्यत्वेसतिजातिमात्राश्रयागुणाःरूपरसगंधस्पर्शशब्दसंपरिमाण पृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्माः । तेचानित्याश्रिताअनित्याए व नित्यद्रव्येद्विविधाश्च । संयोगविभागयोरसमवायिकारणंकर्म उत्क्षेपणमपक्षेपणमाकुंचनंप्रसारणंगमनमितिपंचविधमनित्य मेव । नित्यमेकमनेकसमवेतंसामान्यमनेकविधं । नित्यःसंबंधस्समवायएकएव । नित्यद्रव्यवृत्तयोंत्याविशेषाः । एतत्रयंनित्य मेव । तत्रानित्यंकारणत्रितयजन्यम् । यत्समवेतंकार्यमुत्पद्यतेतत्समवायिकारणंपरमाण्वादिद्रव्यमेव । आदिसृष्टौचपरमाणवो द्व्यणुकादिक्रमेणावयविनमारभंते । समवायिकारणप्रत्यासन्नमवधृतसामर्थ्यसमवायिकारणम् । प्रत्यासत्तिर्द्वेधा । कार्यैकार्थ प्रत्यासत्तिःकारणैकार्थप्रत्यासत्तिश्चेति । तत्रकार्यद्रव्यस्यावयवसंयोगएवकार्यैकार्थप्रत्यासत्त्याऽसमवायिकारणंभवति । कार्यगत गुणानांचकारणगतगुणाःकर्मचकारणैकार्थप्रत्यासत्त्यादिनाऽसमवायिकारणं । कार्यगतकर्मणश्चकारणगतगुणकर्मणीकार्यैकार्थ प्रत्यासत्त्याऽसमवायिकारणं । तत्रपरिमाणंकारणगतंकार्यगतपरिमाणस्यासमवायिकारणंभवति । परमाणुद्व्यणुकगतंद्व्यणुकत्र्यणु कगतपरिमाणकारणंनभवति । किंतुसंख्यादिनैवतज्जन्म । एतदन्यत्कारणंनिमित्तमीश्वरादृष्टकालादि । सचेश्वरआत्मविशेषः संख्यादिपंचगुणयुक्तः कर्तृत्वोपयोगिज्ञानेच्छाप्रयत्नशालीच । शिष्टषड्गुणायोग्यइतिकथंतस्यानंतगुणत्वंयुक्तंस्यात् । अतोव्यर्थ एवपूर्वाध्यायइतिप्राप्तेसिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [२१।११] महदिति ॥ युक्तमेवहरेरनंतगुणपूर्णत्वं । वैशेषिकादीनामनुपपन्नभाषि

त्वेनतत्कल्पनायाअप्रामाणिकत्वात् । यथाहि । यदुच्यतेपरिमाणंत्र्यणुकादिगतमसमवायिकारणंभवतिनपरमाण्वादिगतमिति । तदसत् । यथामहत्वाद्दीर्घत्वाच्चत्र्यणुकादिगतात्कार्येपरिमाणमुत्पद्यतेतथाह्रस्वत्वाद्व्यणुकगतात्त्र्यणुकगतपरिमाणोत्पत्त्युपपत्तेः । परमाणुपरिमाणाच्चपारिमांडल्याद्व्यणुकगतपरिमाणोत्पत्तिसंभवादितिभावः । त्र्यणुकादिपरिमाणस्यारंभकत्वेप्यस्यतन्मास्त्वित्य तआह ॥ [२५।१२] वाशब्दादिति ॥ इतिसूचितमितिशेषः। यदिह्रस्वत्वादेर्नारंभकत्वंतर्हिमहत्वदीर्घत्वयोरपितन्नस्यात् । कारणविशेषा भावादित्यर्थः । नतावदसमवायिकारणलक्षणभावाभावाभ्यांविशेषः। ह्रस्वत्वादावपितद्भावात् । अवर्जनीयप्रत्यासत्तिरेवेतिचेन्न । महत्वेऽपिसाम्यात् । पारिमांडल्यादेरारंभकत्वेसर्वकार्याणामणुत्वप्रसंगइतिचेत् । तत्किमिदमणुत्वंतच्छब्दवाच्यत्वंतदत्यंतसदृ शपरिमाणत्वंवा । आद्येनास्तिहानिः । द्वितीयेमहत्वस्याप्यनारंभकत्वंस्यात् । नहित्र्यणुकादिपरिमाणमत्यंतसदृशं संकेतमात्रंत्व प्रामाणिकमिति । द्व्यणुकादिपरिमाणेकारणांतराभावाच्चसंख्यादेर्महत्त्वारंभकत्वप्रसंगात् । संयोगस्यचद्रव्यानिमित्तत्वमेवाकिंन स्यात् । भिन्नतयाप्रतीत्यभावादितिचेन्न । भिन्नतयाप्रतीत्यभावेप्यपेक्षाबुद्धेरात्मगतद्वित्वनिमित्तत्वात् । अभ्युपगम्यचेदमुदितंकिं तंतूनांयथाकथंचित्संयोगःपटस्यकारणं विवक्षितोवा । नाद्यः । अनभ्युपगमात् । द्वितीये कस्येतिवाच्यं । पटस्येतिचेत् । कस्त दापटोऽवशिष्यते । अतोऽसमवायिकारणंनाम नकिंचिदस्तीतिसिद्धम् ॥ ११ ॥ एवमसमवायिकारणंनिरस्यनिमित्तकारणनि रासायसूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे । [२५।१२] उभयथेति ॥ सर्वकार्याणामीश्वरेच्छानिमित्तंचेत्तत्रप्रष्टव्यं । किमीश्वरेच्छानित्याऽनित्यावेति नाद्यः । सत्यामपीश्वरेच्छायांप्रलयेपरमाणुचेष्टाभावेनान्यदापितस्यस्तदभावापातात् । तथाचद्व्यणुकादिकार्याभावःस्यात् । सति

कारणेकार्यानुत्पादेतस्यकारणत्वायोगात् । नद्वितीयः । तथासतितस्याःकार्यत्वेननिमित्तमपेक्षितंस्यात् । नचतदस्ति । तदुत्पत्तावीश्वरेच्छायाअनपेक्षायामन्यत्रापितत्प्रसंगः । पूर्वेच्छानिमित्तमितिचेन्न । प्रमाणाभावात् । अतोऽनित्यत्वेतदभावेनेश्वरेच्छातः परमाणुकर्माभावान्नद्व्यणुकाद्युत्पत्तिःस्यात् । अतोद्वेधापिदुष्टत्वान्नेश्वरेच्छानिमित्तमितिभावः । अत्रपरिमाणाभिधानसन्निधापितंद्व्यणुकादिकंतदितिपरामृशति ईश्वरेच्छायानित्यत्वनिमित्तत्वयोरभ्युपगमात् समंभवतामेतद्दूषणमित्यतआह ॥ वैदिकेति ॥ नायमस्मत्पक्षेदोषः । सत्यामपीश्वरेच्छायांकार्यानुत्पादादेःसर्वस्येश्वराचिंत्यशक्तितएवोपपत्तेः । साचपरास्यशक्तिर्विविधैवश्रूयतइत्यादिश्रुतिसिद्धा । नचपरपक्षेसममेतत् । तेनानुमानमात्रेणेश्वरमभ्युपगच्छतातस्याचिंत्यशक्त्यनंगीकारादितिभावः । इतश्चनायंदोषोस्मत्पक्षइत्याह ॥ स्वतएवेति ॥ नेश्वरेच्छामात्रंनिमित्तं येनप्रलयेपिकार्योत्पत्तिप्रसंगः किंतुकालोपि । नचास्तिप्रलयेसोऽपीतिवाच्यम् । कालविशेषस्यसृष्टिकालस्याभावात् । नचैतदन्यमतेऽपिसमं । अस्माभिःकालेस्वाभाविकसृष्टिकालत्वादिविशेषाणामंगीकृतत्वेनतदुपपत्तेः । परेणपुनःसृष्ट्याद्युपाधितएवकालविशेषस्यांगीकृतत्वात् । सृष्टिमंतरेणसृष्टिकालानुपपत्तिःसृष्टिकालमंतरेणतदनुपपत्तिरित्यन्योन्याश्रयापातादितिभावः । ननुसत्यामपीश्वरेच्छायांसृष्टिकालाभावेनकार्योत्पादोपरमेसामोघास्यादितिचेत्तत्राप्याह ॥ स्वतएवेति ॥ नैषदोषः । तत्तत्कालएवेश्वरेच्छायानित्यायाअपिसृष्टिविषयत्वादिविशेषाविर्भावाभ्युपगमात् । नचान्यमतेप्येतत्समानम् । अस्माभिस्तद्विशेषाणामनौपाधिकत्वांगीकारात् परेणसृष्ट्याद्युपाधिनिबंधनत्वाभ्युपगमात् । तथाचोक्तदोषइतिभावः । कालस्यनिमित्तत्वमीश्वरेच्छानिमित्तत्वनिरासन्यायेननिरस्तमित्यभिप्रेत्यतद्दोषंवास्वप

क्षेपरिहरति ॥ **स्वतएवेति** ॥ नायंदोषोस्मत्पक्षेऽस्माभिःकालेसृष्टिकालत्वादिविशेषांगीकारात् । तस्यैवनिमित्तत्वात् । नचैवं परपक्षे । अस्माभिःकालविशेषाणांस्वाभाविकत्वोररीकारात् । परेणसृष्ट्याद्युपाधिनिबंधनत्वाभ्युपगतेस्तत्रचोक्तंदूषणमितिभावः। अदृष्टस्यनिमित्तत्वंवापराकृत्यतंदोषंस्वपक्षेपरिहरति॥ **स्वतएवेति**॥ नायमस्मत्पक्षेदोषोभवति । अस्माभिःसृष्ट्यादिकालेपूर्वसत्त्वे वादृष्टेसमुद्बोधविशेषांगीकारात् । नचैतदन्यमतेसंभवति। अस्माभिःकालेस्वाभाविकविशेषांगीकारात् । परेणपुनःस्वतःकालेसृष्टि कालत्वादिविशेषानंगीकारेणकदोद्बोधइत्यस्यपरिहाराभावात् । उपाध्युक्तौसोऽपिकदेत्यस्यपरिहाराभावादितिभावः ॥ १२ ॥

एवंपरपक्षेनिमित्तकारणासंभवंदर्शयित्वासमवायिकारणनिरासायसूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ २१।१५ **समवायेति** ॥ अत्रकार्यकारणपदमवयवावयविविषयम् । आदिपदेनाऽनित्यगुणक्रियातद्वतांसंग्रहः । अथवाकार्यकारणपदेनैवैषांसंग्रहः । आदिपदेननित्यगुणगुणिजातिव्यक्तिविशेषविशेषिणांप्रसंगाद्ग्रहणं । परमाण्वादीनांद्रव्यादिकारणत्वंनोपपन्नं । तेषांभिन्नत्वमभ्युपेत्यसमवायाभ्युपगमात् । भिन्नयोरवयवावयवित्वादिविशेषणविशेष्यभावोपपत्तयेसमवायोंऽगीकार्यएवातस्तदभ्युपगमेकोदोषइतिचेन्न । तथा सतिसमवायस्यापिसमवायिभ्यांभिन्नत्वसाम्यान्मृद्घटसमवायइत्यादिविशेषणविशेष्यभावोपपत्तयेसमवायांतरापेक्षापातात् । तत्रापिभिन्नत्वसाम्यात्समवायस्यसमवायइत्यादिविशेषणविशेष्यभावोपपत्तयेसमवायांतरापेक्षेत्यनवस्थास्यादितिभावः । संत्वनंताःसमवायाःप्रामाणिकत्वान्नदोषइत्यतआह ॥ २१।१६ **नचेति** ॥ तत्तत्र समवायानंत्ये । मूलक्षयाभावान्नानवस्थादूषणमित्यतआह ॥ २१।१७ **प्रथमेति** ॥ मूलभूतावयवावयव्यादिसंबंधस्यैवप्रमाणाभावेनासिद्धेस्तत्सिद्ध्यर्थमभ्युपगंतव्यसंबंधानांसुतरा

मसिद्धिरित्यस्त्येवमूलक्षतिरितिभावः । मास्तुतर्हिसमवायपरंपरा प्रथमसमवायएवस्वनिर्वाहकइतितत्राह ॥ स्वनिर्वा
[२।१।१७] हकत्वइति ॥ यदिसमवायःस्वस्मिन्स्वयमेवविशेषणविशेष्यभावबुद्धिजनकस्तर्हिसएवनस्यात् द्रवस्यैवगुणगुण्यादिरूपेण
स्वनिर्वाहकत्वोपपत्तौतद्वैयर्थ्यादितिभावः । नचसंबंधत्वात्तस्यस्वनिर्वाहकत्वं । संयोगेऽपिप्रसंगात् । नचैवमतिप्रसंगः ।
प्रमाणसदसद्भावेनव्यवस्थोपपत्तेः । नचसमवायेप्रमाणमस्ति । रूपंनित्यसंबंधसंबद्धं गुणत्वान्महत्त्ववदित्यत्रसाध्यशून्यं
निदर्शनं । विशेषणविशेष्यभावत्वेनहेतुनातस्यसंबंधनिबंधनत्वसाधनेव्यभिचारः । विशेषणेऽतिप्रसंगः ॥ १३ ॥ एवंपरप
क्षेकारणत्रयनिरासेनसृष्टिंनिरस्यप्रलयनिरासार्थंसूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ [२।१।१७] नित्यमिति ॥ परपक्षेकार्यंनित्यदास्यान्नतुकदाचित्प्रल
यः । समवायिकारणपरमाणूनांसदासद्भावात् निमित्तस्यचेश्वरेच्छादेर्नित्यत्वात् । असमवायिकारणसंयोगाद्यभावान्नेतिचेन्न ।
तदनुत्पत्तावपिकारणाभावात् । तदसमवायिकारणकर्माद्यभावस्यचानुपपत्तेः । अदृष्टस्यचबाह्यसामग्रीसत्त्वेस्वाभावापराधेन
कार्यनिरोधकत्वादर्शनात् । नचैवंवैयर्थ्यं । सामग्रीसंपत्तावुपयोगादितिभावः । किंच तत्पक्षेपदार्थजनिरपिनित्यास्यात् । सम
वायस्यनित्यमेवभावांगीकारात् । प्रागसतःसत्तासमवायस्यैवजनित्वाभ्युपगमादितिसूत्रस्यार्थांतरं । समवायिकारणादिसत्त्वेपि
कार्योत्पत्त्युपरमेबाधकमाह ॥ [२।१।१८] अन्यथेति ॥ १४ ॥ एवंपरमाणूनांनित्यत्वमभ्युपेत्यतदारंभवादोदूषितः । इदानींतन्नित्यत्वम
पिपराकुर्वत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [२।१।१९] रूपादीति ॥ पार्थिवादिपरमाणूनांरूपादिमत्त्वहेतुनाप्रकृतनित्यत्वविपर्ययोभवति । यद्रूपा
दिमत्तस्यघटादेरनित्यत्वदर्शनादित्यर्थः ॥ १५ ॥ ननुरूपादिमत्त्वेपिपरमाणूनांनित्यत्वंकिंनस्यात् अस्तुवाऽनित्यत्वंकिंबाधकमि

त्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [२।१।२०] उभयथाचेति ॥ यदिरूपादिमतामपिपरमाणूनांनानित्यत्वं तर्हितद्वद्धटादेरपिकिंन
स्यात् । नचावयवित्वादिविशेषः । रूपादिमत्त्वादेवतत्सिद्धेः । अस्त्वनित्यत्वंपरमाणूनांकिंबाधकमित्युक्तमेवेतिचेन्न । तथा
सतिपरपक्षेतत्समवायिकारणाभावेनतदुत्पत्त्यभावान्नद्व्यणुकादिकार्योत्पत्तिरितिभावः ॥ १६ ॥ एवंप्रपंचेनदूषितंपरमाण्वारंभ
वादमप्रामाणिकत्वेनापिदूषयत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ [२।१।२१] अपरिग्रहाच्चेति ॥ नकेवलंश्रुत्याद्यपरिगृहीतत्वंतस्य तद्विरुद्धत्वंचेतिभा
वेनाह ॥ [२।१।२१] आन्वीक्षिकीमिति ॥ अहमासंपंडितकोहैतुकोवेदनिंदकः । आन्वीक्षिकीमित्यादिसृगालवाक्यं । अतःपरमाण्वारं
भवादस्यानुपपन्नत्वेनाविरोधकत्वाद्युक्तंपूर्वाध्यायोक्तमीश्वरस्यानंतगुणत्वमितिसिद्धं ॥१७॥ अ०॥६॥ अधिकरणार्थंदर्शयति ॥
[२।२।२२] परमाणुपुंजेति ॥ द्विविधसमयिनांमध्येहैतुकनिरासानंतरंपाषंडिनांनिराकरणंप्राप्तं । पाषंडिनोपिद्विविधाः । अवैदिकावैदिका
श्च। तत्रावैदिकानामतिविरोधिनांनिराकरणंप्रथमप्राप्तं ।तत्रबौद्धजैनानांमध्येबौद्धस्यैवप्राथमिकत्वादादौतन्निराक्रियायुक्ता। बौद्धा
नांबहुविधत्वेपिपरमाणुकारणताभ्युपगंतॄनिराकरणसंगत्यावैभाषिकसौत्रांतिकमतमत्रनिषिध्यतइतिभावः । अत्रविष्णोर्जगत्का
रणत्वेबौद्धमतविरोधनिरासादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । हरिर्जगत्कर्तेत्युक्तं । तत्रबौद्धमतविरोधेनाभावशंकास्यादितितद्दूषणीयमे
व । ईश्वरस्यजगत्कारणत्वमेवविषयः । युक्तमयुक्तंवेतिसंदेहः । समयविवादःसंदेहबीजं । नयुक्तमितिपूर्वःपक्षः । रूपविज्ञानवे
दनासंज्ञासंस्काररूपेणावस्थितंखलुजगत्परमार्थसत्तदशेषंपरमाणुसमुदायमात्रंनत्ववयवीनामकश्चिदस्ति । परमाणुसमुदायएव
घटादिबुद्ध्युपपत्तौपरमाणुपरिणामस्य तदारब्धस्यवाऽवयविनोऽभ्युपगमस्यव्यर्थत्वात् । विद्यमानंचसर्वंक्षणिकमेव एतदेवहिप

दार्थानांसत्त्वंयत्कालतःक्षणिकत्वंदेशतःपरमाणुत्वं। तच्चैतत्कार्यैकालकर्मनिमित्तेनभवत्यतःकिमीश्वरेण ।नचतदनभ्युपगमे मान विरोधः । आगमप्रामाण्यानभ्युपगमात् । अतोनलक्षणंयुक्तमित्येवंप्राप्तेसिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ समुदायइति ॥ नविष्णोर्जगत्कारणत्वमयुक्तं । बौद्धानामनुपपन्नभाषित्वेनतत्कल्पनायादुष्टत्वात् । तथाहि । कालकर्मादिनिमित्तेनक्षणिकःपर माणुनिमित्तकःसमुदायोभवति नत्ववयवीकश्चिदस्तीतियदुक्तंतत्रप्रष्टव्यं । किमयंसमुदायएकपरमाणुहेतुकोऽनेकपरमाणुहेतुको वेति । आद्यस्तावदनुपपन्नः । एकस्मात्समुदायइत्यस्यव्याहतेः । द्वितीयोऽपिकिंमिलितानेकहेतुकोवाविरलानेकहेतुकोवा । नाद्यः । मिलितानेकतःसमुदायःसमुदायेसतिमिलितत्वमित्यन्योन्याश्रयतयासमुदायानुपपत्तेः । नोत्तरः । अमिलितपरमाणूनां सदासद्भावेनसमुदायस्यापिसदातनत्वापत्त्याप्रलयाभ्युपगमविरोधापातादितिभावः। अत्रातिपीडायामनवस्थापिद्रष्टव्या ॥१८॥ उक्तमाक्षिप्यसमादधत्सूत्रमुपन्यस्याक्षेपांशंतावद्व्याचष्टे ॥ इतरेति ॥ यदुक्तंसमुदायस्यविरलानेकहेतुकत्वेसदातनत्वंस्यादिति तदंगीक्रियतएव । नचैवंप्रलयानुपपत्तिः । सदातनत्वेऽपिसमुदायस्यवित्तिव्यवहाराभावेनप्रलयोपपत्तेः । नचविद्यमानत्वेव्यव हाराभावोऽपिकुतइतिवाच्यं । व्यवहारादेरिदंचेदंचेतिपरमाणुपरस्परापेक्षानिबंधनत्वात् । परस्परापेक्षाचपरमाणूनांसामीप्यापे क्षा । नचास्तिप्रलयेतत्सामीप्यमतोनोक्तदोषइतिभावः । परिहारांशंव्याचष्टे ॥ नेति ॥ वित्तिव्यवहारयोःकादाचित्कतयासमु दायस्यसदातनत्वेऽपिनदोषइतिनयुक्तं । तथासतिकदापिसमुदायेवित्तिव्यवहाराभावापातात् । विरलाहिपरमाणवोमिलितपर माणूनुत्पादयंति । तेचपुरुषेणदृश्यंते । तेचैकैकंकार्यमुत्पाद्यनश्यंत्येव तेप्येवंतथाचकथंद्रष्टुःपरस्परापेक्षा ततोव्यवहारादिकथं

घटेत । नह्यन्यत्रदर्शनमन्यत्रपरस्परापेक्षाऽन्यत्रव्यवहारादीतियुज्यते । पुरुषस्यापितथात्वमितिभावः । अथविरलपरमाणुभ्यो
जातामिलितपरमाणवःस्थायिनोऽतोयुक्तोव्यवहारइत्यतआह ॥ कारणेसतीति ॥ यदिपरमाणवःस्थायिनस्तर्हितेप्रतिक्षणंका
र्यमुत्पादयेयुः । कारणेसतिकार्यंभवत्येवेतितन्नियमात् । तथाचाल्पतरकालेप्येकस्माद्घटात्कुलालशालापूर्तिप्रसंगइतिभावः । य
द्यप्यत्रक्षणिकत्वहानिरेववाच्या तथापिसैवतदभ्युपगमकारणप्रदर्शनेनोक्तावेदितव्या ॥ १९ ॥ एवंविरलपरमाणुभ्योमिलितपर
माणूत्पत्तिमभ्युपेत्यव्यवहाराद्यसंभवोदर्शितः । अथविशेषकार्योत्पत्तिमपिनिराकुर्वत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ उत्तरेति ॥ नक्ष
णिकमतेविशेषकार्योत्पत्तिश्चयुक्ता । कारणस्यस्वसदृशकार्यंजननएवसामर्थ्यात् । अन्यथाघटात्पटोत्पत्तिप्रसंगात् । नचवाच्यं
सदृशकार्योपजननसमर्थमपिकारणंकार्यमुत्पाद्यपश्चाद्वैसादृश्यमुत्पादयतीति । नचातिप्रसंगः । अदृष्टाधीनत्वादिति । सदृशमे
कंकार्यमुत्पाद्यैवकारणस्यविनष्टत्वात् । अन्यथाक्षणिकत्वविरोधइतिभावः ॥ २० ॥ एवंविसदृशकार्योत्पत्तिनिरासेनव्यवहारा
दिकंपराकृत्येदानींप्रतिक्षणोत्पत्तिमेवचनिराकुर्वत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ असतीति ॥ नप्रतिक्षणंकार्योत्पत्तिर्युक्ता । तथाहि ।
किंकारणेविनष्टेकार्यमुत्पद्यते विद्यमानेवा । नाद्यः । यस्मिन्विनष्टेयदुत्पद्यतेतस्यतत्कार्यत्वेऽतिप्रसंगात् । नद्वितीयः । एकस्मि
न्क्षणेस्वयमात्मानंलब्ध्वाकार्योत्पत्तिक्षणेऽपितस्यावस्थानेकारणस्यद्विक्षणकत्वप्रसंगात् । क्षणिकस्यचद्विक्षणावस्थानेतदुत्तरत्र
विनाशकारणाभावात्पुनस्तस्मात्कार्योत्पत्तयःस्युःतेभ्यश्चतथेतिसर्वकार्याणांयौगपद्यंस्यात् । तथायस्मिन्क्षणेकारणंतस्मिन्नेवका
र्यावस्थानप्रसंगात्तत्कार्याणांचैवमितिसर्वकार्याणांयौगपद्यंप्रसज्ज्येत । नचक्षणार्धेसमुत्पन्नंक्षणार्धेकार्यमुत्पादयतीतियुक्तं । क्षण

स्यपूर्वमध्यापरकलाविकलत्वाभिलापादितिभावः॥२१॥ एवंक्षणिकवादेकार्योत्पादंपराकृत्यविनाशंचपराकुर्वत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे।
३०।७
प्रतिसंख्येति॥ संतानमंतरेणयःप्रतिक्षणंविनाशःयश्चसंतानेनसह क्षणिकमतेतयोरनुपपत्तिः।तथाहि। प्रतिक्षणंकारणंकार्यंनि
र्वर्त्यनश्यतीतिवक्तव्यं।तत्रस्वकार्यवियोगकालेकारणंसदेवेतिकार्यमुत्पादयेत्।कारणेसतिकार्यंभवत्येवेतिनियमाभ्युपगमात्।तदु
त्पत्त्यनंतरंचैवमितिकथंप्रतिक्षणंनाशोयुज्येत।नाप्यन्यः।सतोहिघटस्यात्यंतिकोनाशः।अतोसौसत्वात्कार्यमुत्पादयेदेव। कारणे
सतिकार्यंभवत्येवेतिनियमात्।तत्कार्येचैवमिति कथंसंतानोच्छेदावसरइतिभावः।संतानोनित्यएवेतिचेन्न। प्रलयानुपपत्तेः। वि
विक्ततयाप्रलयोपपत्तिरितिनिरस्तं।संतानस्यनित्यत्वेक्षणिकत्वविरोधः अवास्तवत्वान्नासौक्षणिकइतिचेन्न।संतानिनामपितथात्वा
पातात्।नहिसंतिसंतानिनो नसंतानइतियुक्तं। एतेनसमुदायस्यावास्तवत्वंपरास्तं। समुदायोऽपिसमुदायिमात्रं तदतिरिक्तोवा।
नाद्यः विरोधात्।द्वितीयेसएवावयवी।अवास्तवत्वेघटादिबुद्धीनांनिरालंबनत्वापातात्। परमाणवएवालंबनमितिचेन्न। तेषामने
कत्वादतींद्रियत्वाच्चेति॥२२॥ तथापिनसतांभावानांक्षणिकताशक्यानिषेद्धुं। अर्थक्रियाकारित्वंखलुसत्त्वंनाम। नचतत्क्षणिकता
मंतरेणोपपन्नं। यद्याद्यक्षणेघटोघटांतरमुत्पाद्यनस्वयंनश्यतितदाघटांतरमपितथेत्यनंतकार्यापत्तिः।अतोऽर्थक्रियाकारित्वसत्त्वसि
द्ध्यैक्षणिकत्वमेष्टव्यंभावानामित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे॥ ३०।८ उभयथेति ॥ अर्थक्रियाकारित्वंसत्त्वंतदन्यथानुपपत्त्या
क्षणिकत्वंभावानामितिवदन्प्रष्टव्योजायते।कारणेसतिकार्यंभवत्येवेतिनियमोऽस्तिनवेति। यद्यस्तितदाकार्यस्यापियावत्कारणभा
वित्वात्सव्येतरगोविषाणवन्नकार्यकारणभावः। नियमाभावेतत्कालेऽर्थक्रियाकारित्वाभावेनाऽसत्त्वापत्त्यानकदापिततःकार्योत्प

त्तिःस्यात्तथाचक्षणिकताव्याहन्यतइतिभावः।नचवाच्यंकथंतर्हिंघटादिसत्त्वव्यवस्थेति। जलाहरणादियोग्यतयैवतदुपपत्तेः॥२३॥ माभूदर्थापत्त्याक्षणिकत्वसिद्धि र्यत्सत्तत्क्षणिकं यथादीपादि । संतश्चामीभावाइत्यनुमानेन सेत्स्यति । नचसाध्यविकलताद्दष्टांतस्य। यद्विरुद्धधर्माधिकरणंतन्नाना यथाघटपटौ तथाचायंदीपःपूर्वोत्तरक्षणस्थोपिविरुद्धधर्माधिकरणं परिमाणविशेषदर्शनात् । इत्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ ३०।१० आकाशेचेति॥ नचोक्तानुमानेनभावानांक्षणिकत्वसिद्धिः । यत्सत्तदक्षणिकं । यथा आकाशमित्यन्यत्राकाशद्दष्टांतेनाक्षणिकत्वस्यापिसाधयितुंशक्यत्वात् । नचाकाशेसाध्याभावः । विशेषदर्शनाभावेनक्षणिकत्वसाधकाभावादितिभावः । अथहेत्वंतरेणतत्रक्षणिकत्वसिद्धिरितिचेन्न । पंचस्कंधातिरिक्तत्वेनतत्रतदनभ्युपगमात् । नचोत्पत्त्यनंतरमेवमुसलाहतघटेव्यभिचारः । तत्रापिपूर्वमध्यापरकलाविकलकालवृत्तित्वाभावात् । आकाशे नसत्त्वमितिचेत् । किमिदंसत्त्वं यदाकाशे नसंप्रतिपन्नं । अर्थक्रियाकारित्वंचेत्तर्हित्वदनुमानेऽसिद्धिःसाधनविकलताचनिदर्शनस्य । अथस्वरूपेणविद्यमानता भावरूपतावासाऽऽकाशे ननास्ति॥२४॥ एवंप्रतिपक्षेणानुमानंनिरस्यबाधेनापिपराकुर्वत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ ३०।११ अनुस्मृतेश्चेति॥ परिलूनपुनर्जातकुंतलकलापप्रत्यभिज्ञावद्भ्रमोयमित्यतआह ॥ ३०।११ प्रत्यभिज्ञायाइति॥ किंप्रत्यभिज्ञायाबाधितत्वेनभ्रांतित्वंकल्प्यते बाधकमंतरेणवा । नाद्यः। तदभावात् । द्वितीये दीपादिविशेषदर्शनस्यभ्रमत्वप्रसंगइतिभावः । विरुद्धधर्माध्यासोबाधकमितिचेन्न । तस्यकालादिभेदेनोपपत्तेः । नहिताद्दशेऽन्यत्वमस्मत्संमत मन्यथैकक्षणेपिभावभेदप्रसंगात् । एतेनप्रदीपोऽपिव्याख्यातः । घटोयंनिरंतरोत्तरक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगी घटत्वान्मुसलाहतैकक्षणवृत्तिघटवदितिचोक्तरीत्यापरास्तं । घटइतिचकिंपरमा

णवःपक्षीक्रियंतेसमुदायोवा । नाद्यः । दृष्टांताभावात् । नद्वितीयः । तस्याऽवस्तुत्वात् । अतोवैभाषिकादिमतस्यानुपपन्नत्वेनावि
रोधकत्वाद्युक्तमीश्वरस्याशेषजगत्कारणत्वलक्षणमितिसिद्धम् ॥ २५ ॥ अ० ७ ॥ अधिकरणार्थंदर्शयति ॥ [३०।१२] शून्येति ॥ अ
त्रहरेर्जगत्कारणत्वेशून्यमतविरोधपरिहारादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । जगत्कारणमीश्वरइत्युक्तं । तत्रशून्यसमयविरोधेऽभावबुद्धिः
स्यादित्यतोऽसौनिराकर्तव्यएव । परमेश्वरस्यजगत्कारणत्वंविषयः । युक्तमयुक्तंवेतिसंदेहः । मतविमतिःसंदेहबीजं । नयुक्तमि
तिपूर्वःपक्षः । एकंशून्यमेवखल्वंतत्रयविरहितंपरमार्थतोविद्यमानं तस्मादेवैतदशेषंजगदुदेति । नचतस्यासंगस्यजगत्कारणत्वा
नुपपत्तिः । संवृतिसंबंधेनोपपत्तेः । नचश्रुतिविरोधः । तत्प्रामाण्यानभ्युपगमात् । अतःशून्यादेवजगदुदयसंभवादीश्वरेणोप
योगाभावात्सुतरामयुक्तंलक्षणमितिप्राप्तेसिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [३०।१२] नेति ॥ नशून्यस्यजगत्कारणत्वंयुक्तं । तत्प्रमाणा
भावात् । नतावत्प्रत्यक्षमत्रास्ति । नाप्यनुमानं । क्वाप्यसतःकारणत्वादर्शनेनदृष्टांताभावात् । आगमस्तुनेष्टोदृष्टोवेतिभावः
॥ २६ ॥ नन्वदृष्टमपिजगत्कारणत्वंशून्यस्याभ्युपगतंचेत्कोदोषइत्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [३०।१३] उदासीनानामि
ति ॥ यद्यदृष्टमप्यसतःकारणत्वंकल्प्येत । एवंतर्हिखपुष्पादीनामपिसकाशात्सौरभ्यादिसिद्धिःस्यात् । नचसाभ्युदगंतुंशक्यते ।
तेषांहेयोपादेयबुद्धिविषयतावर्जितत्वादितिभावः । खपुष्पादीनामकारणत्वेऽपिशून्यादेवजगदुत्पत्तौकोदोषइत्यतआह ॥ [३०।१४] चेश
ब्दादिति ॥ इतिसूचितामितिशेषः । अन्यत्र शून्यात् । असत्त्वाविशेषादितिभावः ॥ २७ ॥ भवेदेतद्दूषणंयदिशून्यतत्वात्पर
मार्थतोमृदोघटइवजगदुत्पद्येत । नैतदस्ति । संवृतिवशाच्छून्यमेवजगदाकारेणविवर्ततइत्यभ्युपगमात् । नहिशून्येजगदध्यस्त

मित्यत्रोक्तदोषप्रसरः । असतएवरजताकारेणप्रतीयमानत्वादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ ३०।१४ नेति ॥ शून्यमेवजग
दाकारेणावभातिनपरमार्थतोजगदस्तीत्ययुक्तंसदितिदृष्टत्वादित्यर्थः । नचासदेवरजताकारेणावभातीतियुक्तं । नेदंरजतंकिंतुशु
क्तिरेवेतिबाधविरोधात् ॥ २८ ॥ ननुसदितिदृश्यमानस्यस्वप्नस्यरज्जुभुजंगादेश्चासत्त्वंदृष्टमतोजगतःसत्त्वेनदृष्टस्याप्यसत्त्वंकिंन
स्यादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ ३०।१५ वैधर्म्याच्चेति ॥ नजगतःसत्त्वेनोपलब्धस्यापिस्वप्नादिवदसत्त्वंवाच्यं । स्वप्न
स्यासत्त्वस्यैवाभावात् । स्वप्नजाग्रत्त्वंदृष्टांतइतिचेन्न । तथापि नतद्वदसत्त्वंजगतः । ततोजाग्रत्त्वादेःस्वप्नएवायंनजाग्रत् रज्जुरि
यंनसर्पइत्यादिबाधकविषयत्वेनवैलक्षण्यादित्याशयः । प्रकृतेऽपिबाधकादसत्त्वंकिंनस्यादित्याशंकां चशब्दाभिप्रायेणपरिहरति ॥
३०।१६ नचेति ॥ तदेवंशून्यमतस्याप्ययुक्तत्वाद्युक्तमीश्वरस्यजगत्कारणत्वलक्षणमितिसिद्धम् ॥ २९ ॥ अ० ८ ॥ अधिकरणार्थंदर्श
यति ॥ ३०।१७ विज्ञानेति ॥ अत्रेश्वरस्यजगत्कारणत्वेविज्ञानवादविरोधनिरासादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । ईश्वरोजगत्कारणमित्युक्तं ।
तत्रचयोगाचारमतविरोधेऽनुपपन्नत्वप्रसंगादवश्यंनिरसनीयंतद्भवति । हरेर्जगत्कारणत्वमेवविषयः । युक्तमयुक्तंवेतिसंदेहः ।
समयविवादएवसंदेहबीजम् । नयुक्तमितिपूर्वःपक्षः । नित्यंनिरंजनंविज्ञानतत्त्वमेकमेवखलुविद्यमानं । तन्मात्रमेवेदंजगन्नतुतत्तो
तिरिक्तमस्ति । ततोजगदुदये नेश्वरेणकृत्यमित्ययुक्तंलक्षणमितिप्राप्तेसिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ ३०।१९ नेति ॥ नविज्ञानाति
रिक्तंजगदितिवदन्प्रष्टव्योजायते । किंविज्ञानतत्त्वेजगदध्यस्तमितिपक्ष उतपरमार्थतोविज्ञानजगतोरभेदएवेति । तत्राद्योऽसी

ताधिकरणन्यायेननिराकर्तव्यः । नापिद्वितीयः । विज्ञानात्मकंजगदित्यत्रप्रमाणाभावादितिभावः । नचसहोपलंभनियमादभेदोनीलतद्धियोरितियुक्तं । भेदप्रतीतिविरोधात् । नचेयंभ्रांतिः । बाधकाभावात् । अनुमानस्यैवबाधकत्वेस्फुटमितरेतराश्रयत्वं सहोपलंभादभेदइतिप्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधश्च । साहित्यस्यभेदएवोपपत्तेः । नचयत्प्रकाशतेतद्विज्ञानं यथाज्ञानं । प्रकाशंतेच नीलादयइतियुक्तं । प्रकाशतइतिविज्ञानविषयत्वाभ्युपगमेस्ववृत्तिविरोधेनदृष्टांतेसाधनाभावः । अज्ञानेव्यभिचारश्चप्रकाशत्वाभिप्रायेऽसिद्धिरिति ॥ ३० ॥ युक्त्यंतरेणापिजगतोविज्ञानात्मकत्वंपराकुर्वत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ क्षणिकत्वाचेति ॥ नच ज्ञानेपिक्षणिकत्वंभ्रांतमितिवाच्यं । मानाभावात् ॥ ३१ ॥ एवंप्रत्येकंदूषितानिबौद्धमतानिपुनःसामान्यदूषणेनपराकुर्वत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ सर्वथेति ॥ श्रुत्यादिकमुक्तंवक्ष्यमाणंचद्रष्टव्यम् । एतच्चाधिकारिणंप्रति । अतोबौद्धराद्धांतस्यानुपपन्नत्वेनाविरोधकत्वाद्युक्तंहरेर्जगत्कारणत्वलक्षणमितिसिद्धं ॥ ३२ ॥ अ० ९ ॥ अधिकरणार्थंदर्शयति ॥ स्यादिति ॥ अत्रेश्वरस्यजगत्कारणत्वेजैनमतविरोधनिरासादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । ईश्वरोजगत्कारणमित्युक्तं । तच्चस्याद्वादिमतविरोधेमंदस्यानुपपत्तिशंकास्यादितितन्निरासःकर्तव्यएव । तत्परमात्मनोजगत्कारणत्वंविषयः । युक्तमयुक्तंवेतिसंदेहः । समयविगानंसंदेहबीजं । नयुक्तमितिपूर्वःपक्षः । सदसदुभयमुभयविलक्षणंसदसदुभयविलक्षणंनैतत्सर्वंसर्वंचेतिसप्तभंगिजगदात्मादृष्टात्परिदृष्टसाधनैश्चभविष्यति । सचकायपरिमाणः । अतःकिमीश्वरेणेतिलक्षणसूत्रमयुक्तमितिप्राप्तेसिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्य

व्याचष्टे ॥ नेति ॥ यदुच्यतेजैनैर्जगत्सप्तभंगीति नतद्युक्तं । व्यवस्थितसदसत्प्रकारद्वयातिरिक्तप्रकारस्याप्रामाणिकत्वेनासंभवात् । एकैकप्रकाराभ्युपगमेदोषदर्शनादेतदुपेयतइतिनवाच्यं । तथासतिदोषभीरुणासर्वमपिपरित्याज्यंस्यात् । सदसत्प्रकारद्वयेचनकोपिदोषइतिभावः ॥ ३३ ॥ यदपिजीवस्यशरीरपरिमितत्वमभ्युपेयतेतत्प्रष्टव्यं । किंतत्सर्वशरीरगतचेष्टोपपत्त्यर्थमभ्युपेयते शरीरावच्छेदमंतरेणात्मनःपरिमाणाभावप्रसंगभयाद्वा । तत्राद्यंपक्षंप्रतिक्षेप्तुंसूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ एवंचेति ॥ जैनमतप्रसंगसन्निधापितमात्मनः शरीरपरिमाणत्वमेवमितिपरामृशति । यद्यात्मासर्वशरीरचेष्टोपपत्त्यर्थंशरीरपरिमाणोंगीक्रियते एवं तर्हिंपिपीलिकादिशरीरस्थस्तत्परिमाणएवस्यात् तथाचतस्यैवकर्मवशाद्गजगर्दभादिशरीरप्राप्तौतत्रापूर्णतास्यात् । ततश्चनसर्वशरीरचेष्टेतिभावः । गजादिशरीरस्थस्याणुशरीरप्राप्तावतिरेकःस्यात् तथाचशरीरपरिमाणत्वभंगइत्यपिद्रष्टव्यं ॥ ३४ ॥ यदायच्छरीरंप्राप्नोतितदातत्परिमाणोऽतोनोक्तदोषइत्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ नेति ॥ नचात्मनस्तत्तच्छरीरस्थस्यतत्तत्परिमाणत्वमितियुक्तं। तथासतिविकारित्वापत्तेः । ततश्चानित्यत्वप्रसक्तेस्तेनचानिर्मोक्षप्रसंगात्तथाचशास्त्रवैयर्थ्यापातादितिभावः ॥ ३५॥ द्वितीयंपक्षंप्रतिक्षिपत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे॥ अंत्येति॥ शरीरावच्छेदमंतरेणात्मनःस्वतःपरिमाणाभावात् शरीरपरिमाणत्वंवदन्प्रष्टव्यः। किंमोक्षेजीवस्यपरिमाणमस्तिनवेति। नतावद्द्वितीयः। परिमाणाभावेस्वरूपाभावप्राप्तेः। नहिपरिमाणशून्यंद्रव्यमस्ति । अतोमोक्षेपरिमाणमभ्युपगंतव्यमेव। किंचातः । तथासतितस्यशरीरमंतरेणानुपपत्तेः । मोक्षेऽपिशरीरमुररीकरणीयंप्रसज्येत । अं

गीक्रियतएवातोनानिष्टमितिचेत्तर्हीदंभवान्पृष्टोव्याचष्टां। तच्छरीरमनित्यंनित्यंवा। नाद्यः। संसारसमानधर्मतापातात्। यद्यात्माद
हश्चेत्युभयंनित्यंतर्हीदानींतनसर्वशरीरैःकिमपराद्धं। तेषामपिनित्यत्वंस्यात्। शरीरत्वाविशेषादितिभावः। तस्माज्जैनमतस्यानुपपन्न
त्वेनाविरोधकत्वाद्युक्तंजगत्कारणत्वलक्षणंविष्णोरितिसिद्धं॥३६॥ अ० १०॥ अधिकरणार्थंदर्शयति॥ ३।१।३ पाशुपतेति॥ अवैदिकपा
षंडिसमयनिरासानंतरंवैदिकाभासानिरसनीयाः। तेचपाशुपतशाक्तेयसौरस्कांदगाणपताः। तेषुपाशुपतस्यैवप्राबल्यात्तन्मतमादौ
दूष्यतइतिभावः। अत्रहरेर्जगत्कर्तृत्वेपाशुपतमतविरोधपरिहारादस्तिशास्त्रादिसंगतिः। विष्णुरेवाशेषजगत्कर्तेत्युक्तं। तस्यपाशुपत
मतविरोधेऽदार्ढ्यंस्यादितितान्निराकर्तव्यमेव। तद्विष्णोर्जगत्कारणत्वंविषयः। युक्तमयुक्तंवेतिसंदेहः। समयविप्रतिपत्तिःसंदेह
बीजं। नयुक्तमितिपूर्वःपक्षः। पशुपतिःखलुसार्वज्ञ्यादिगुणशालीमायामुपादानीकृत्यहरिहिरण्यगर्भादिजगदुत्पत्त्यादिकरोति।
तथाश्रुतिस्मृतयोऽस्मिन्नर्थेभवंति। तथाचकावार्ताहरेर्जगत्कारणत्वस्यातोनलक्षणसूत्रंयुक्तमितिप्राप्तेसिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्या
चष्टे॥ ३।१।३ पत्युरिति॥ नपत्युरज्ञजनप्रसिद्धेश्वरस्यपशुपतेर्जगत्कारणत्वंयुक्तं। पारतंत्र्यजननमरणादिदोषित्वेनश्रुतत्वात्। नहि
सकलकारणस्यदोषित्वंयुक्तमितिभावः। ब्रह्मद्विषेचतुर्मुखस्यपंचममुखच्छेत्रे। शरवेहिंसनशीलाय। हंतवैहंतुमेवनतुभीषणाद्यर्थ
मितिभावः। अस्यआसमंतादीशस्याभीष्टसेचकस्यविष्णोर्देवस्यहविर्भिःप्रभरणेकृतेसत्यहंकाररूपेणबंधकोरुद्रोरौद्रंमहिमानंय
थालेभेतथायुवामपिविष्णुपूजयैवान्नवद्वर्तनंप्राप्तवंतौस्थइत्यर्थः॥ ३७॥ युक्त्यंतरेणपशुपतेर्जगत्कारणत्वंपराकुर्वत्सूत्रमुपन्यस्यव्या
चष्टे॥ ३।१।६ संबंधेति॥ जगतासंबंधमात्रमशरीरस्यापिसंभवतीत्युक्तःकोसौसंबंधइत्यतःकार्यकर्तृभावइतिभावेनोक्तं॥ ३।१।७ कर्तृत्वेने

ति ॥ इदमुक्तंभवति । रुद्रोनकर्ताअशरीरत्वान्मृतपुरुषवदिति ॥ ३८ ॥ हेत्वंतरेणपशुपतेर्जगत्कर्तृत्वंनिराकुर्वत्सूत्रमुपन्यस्य
व्याचष्टे ॥ अधिष्ठानेति ॥ नरुद्रःकर्तानिरधिष्ठानत्वात् । यःकर्तासाधिष्ठानोयथाकुलालादिरित्यर्थः ॥ ३९ ॥ उक्तमाक्षिप्य
समादधत्सूत्रंपठित्वाऽऽक्षेपांशंतावद्व्याचष्टे ॥ करणवदिति ॥ नपशुपतेःशरीराधिष्ठानाभावेनकर्तृत्वानुपपत्तिः । कारकग्राम
स्यैवसाक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयतयाऽस्मदादिशरीरसमानत्वेनशरीरांतरापेक्षाभावात् । साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयविषयेऽपिशरीरांतरापेक्षायां
तत्रापितत्प्रसंगात् तस्यैवचाधिष्ठानत्वमुपपद्यते । नचवक्तव्यंप्रलयेसर्वस्यापिविनाशान्नकारकसमूहस्याप्यधिष्ठानत्वादियुज्यतइ
ति । प्रलयेऽपिमायादेःकारककलापस्यनित्यस्यविद्यमानत्वात् । अन्यथाकार्यजन्मासंभवादितिभावः । परिहारांशंव्याचष्टे ॥
नेति ॥ तदेवस्फुटीकरोति ॥ उत्पत्तीति ॥ यदिकारकव्रातस्यैवसाक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयतयाशरीरादिवदेवकर्तृत्वोपयोगितातर्हि
तदुपादानहाननिमित्तोत्पत्तिमरणेचपशुपतेःस्यातां । साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयशरीरोपादानहानयोस्तद्दर्शनात् । तथाचसुखदुःखभो
गप्राप्तिःस्यात्ततश्चनकर्तृत्वमितिभावः ॥ ४० ॥ उक्तपक्षावेवविकल्पभंग्यादोषांतरेणदूषयत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ अंतवत्त्वमि
ति ॥ पशुपतिःकर्तेतिवदन्प्रष्टव्योजायतेकिमसौशरीरी नवेति । शरीरीचेत्परिच्छिन्नःस्याद्यज्ञदत्तवत् । तथाचनजगत्कर्तृत्वं ।
यदिनशरीरीतर्हितस्यज्ञानमेवनस्यात् कुतःसार्वज्ञमितिचजगत्कारणत्वमितिभावः । शरीराभावेकुतोज्ञानाभावइत्यतोव्यतिरेक
व्याप्तिंदर्शयति ॥ शरीरिणएवेति ॥ नचवक्तव्यमिच्छागृहीतविग्रहत्वान्नांतवत्त्वादीति । अशरीरस्येच्छायोगात् । अनेनश

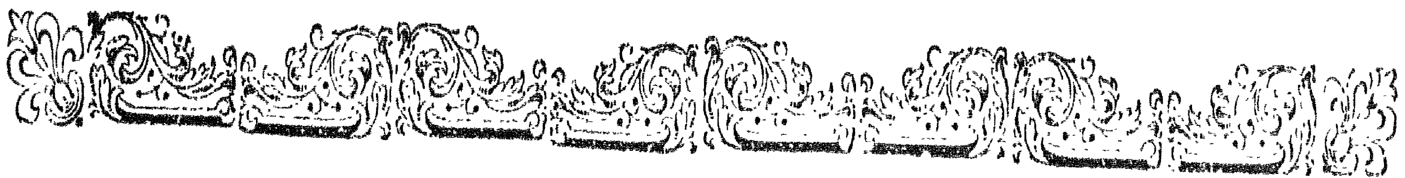
रीरानपेक्षंज्ञानंनित्यत्वादितिपरास्तं । ननुविष्णावप्येतेदोषाःप्रसरंत्येवेतिकर्तृत्वानुपपत्तिरित्याशंकांसूत्रकृतानिरस्तामपिपुनःप्रमा
३।१।११
णविशेषैःपरिहरति ॥ विष्णोरस्त्विति ॥ बुद्धीतिश्रुत्येश्वरस्यशरीरीत्वाभिधात्र्याज्ञानाभावादिदोषाःपरिहृताः । यदात्मकःइ
त्यादिकयातुतद्देहस्यज्ञानाद्यात्मकभगवत्स्वरूपाभिधात्र्यांतवत्त्वादिदोषाःपरिहृताः । एवंपाशुपतमतनिरासन्यायेनान्येपिचत्वा
रस्समयानिराकृतावेदितव्याः । तस्मात्पाशुपतसमयस्यानुपपन्नत्वेनाविरोधकत्वाद्युक्तंलक्षणसूत्रमितिसिद्धं ॥४१॥ अ० ॥११॥
३।१।१४
अधिकरणार्थंदर्शयति ॥ शक्तीति ॥ पूर्वन्यायेननिरस्तमपिशक्तिमतमसाधारणदोषाविष्कारेणपुनर्दूषयतीतिभावः । अत्रवि
ष्णोर्जगत्कारणत्वेशक्तिमतविरोधपरिहारादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । विष्णोर्जगत्कारणत्वमुक्तं । तत्रशाक्तेयमतविरोधेऽनुपपत्ति
शंकास्यादतस्तन्निरसनीयमेव । विष्णोर्जगत्कारणत्वंविषयः । युक्तमयुक्तंवेतिसंदेहः । समयविवादःसंदेहबीजं । नयुक्तमितिपूर्वः
पक्षः । शक्तिरेवखलुसार्वज्ञादिगुणशालिनीसकलजगज्जननीश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषुपठ्यते अतोनहरेर्जगत्कारणत्वलक्षणंसंभव
३।१।१४
तीतिप्राप्तेसिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ उत्पत्तीति ॥ नशक्तेरेवजगत्कर्तृत्वंयुक्तं । पुरुषाननुगृहीतत्वात् । नहिपुरुषाननुगृही
तस्त्रीमात्रात्क्वचिदुत्पत्तिर्दृष्टेतिभावः ॥४२॥ अस्त्येवशक्त्यनुग्राहकःपुरुषःसदाशिवोऽतस्तस्याजगदुत्पत्तिर्युक्तेति केषांचिच्छाक्ते
३।१।१५
यानांमतंनिराकुर्वत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ नचेति ॥ यदिपुरुषोंऽगीक्रियतेशक्त्यनुग्राहकस्तथापितस्योत्पत्त्युपयोगिज्ञानादिसा
धनाभावेनोत्पत्त्यनुपपत्तिरेवेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ शक्त्यनुग्राहकस्यपुंसःसार्वज्ञादिसद्भावेनयुक्ततराजगदुत्पत्तिरितिकेचित् तन्मतनि

३१।१६

रासायसूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ विज्ञानेति ॥ यदिशक्त्यनुग्राहकस्येश्वरस्यविज्ञानादिकरणमंगीक्रियतेतदा तेनैवजगदुत्पत्तिसंभवाद्व्यर्थशक्तेरपिपृथक्कर्तृत्वांगीकरणंस्यात् । तथाचानेनशाक्तेयमतेनप्रकृतपाशुपतमतस्याप्रतिषेधःकृतःस्यात् । अनुमतमेवस्यात् । तच्चानिरस्तमितिभावः ॥ ४४ ॥ एवंशाक्तेयमतत्रयंपृथङ्निरस्यसमुदितदूषणेनापिनिराकुर्वत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ विप्रतिषे

३१।१७

धाच्चेति ॥ असमंजसंशक्तिमतमितिशेषः । अतोऽयुक्तत्वाच्छाक्तेयमतस्याविरोधकत्वेनोपपन्नमेवविष्णोर्जगत्कारणत्वलक्षणमितिसिद्धं ॥ ४५ ॥ अ० १२ ॥ इतिश्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यस्यटीकायांतत्त्वप्रकाशिकायांजयतीर्थमुनिकृतायांद्वितीयाध्यायस्य द्वितीयःपादःसमाप्तः ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ ७ ॥

॥ इतितत्वप्रकाशिकायांद्वितीयाध्यायस्यद्वितीयःपादः ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ हरिः ॐ ॥ एतत्पादार्थंदर्शयति ॥ जीवेति ॥ युक्ति
समयविरोधाभावेऽपिनवेदसमन्वयेनविष्णोर्जगत्कारणत्वंसिध्यति । वेदानांपरस्परविरोधेनाप्रमाणत्वात् । नह्यप्रमाणसिद्धोऽर्थः
सिध्यतीत्याशंकानिवृत्त्यर्थंश्रुतीनांविरोधःपरिहरणीयोभवति । श्रुतिविरोधश्चाधिभूतादिविषयोऽध्यात्मविषयश्च । तत्रजिज्ञासो
रध्यात्मविषयविचारस्यांतिमत्वादधिभूतादिविषयश्रुतीनांपरस्परविरोधमस्मिन्पादेपरिहरतीतिभावः । नचवाच्यंश्रुतीनांजीवा
दिविषयएवविरुद्धत्वेनोक्तबाधाभावाद्व्यर्थःपादद्वयारंभइति।अभ्युपगतार्थद्वयेऽन्यतरार्थेऽप्रामाण्यप्राप्तावन्यार्थेनाश्वासप्रसंगात्॥
जगत्स्वरूपानिर्णयेतत्कारणत्वानिर्णयाच्च । अत्रज्ञोतएवेत्यारभ्यापादसमाप्तेर्जीवविचारः । असंभवस्तु नात्माश्रुतेरित्यधिकरण
द्वयेपरमात्मविचारः । एकैकस्मिन्नेवाधिकरणेऽधिभूतादिविचारः । अतोविचारबाहुल्याभिप्रायेणक्रमोल्लंघनं । अधिभूतंनाम
सकारणकार्यभूतानि । तदभिमानिदेवताअधिदैवं । अत्रभूतेष्वाकाशस्योत्पत्त्याद्यष्टकेचोत्पत्तेःप्राथम्याद्ब्रह्मणिश्रुतिसमन्वयसि
द्ध्यर्थमाकाशोत्पत्तिविषयश्रुतिविरोधपरिहारादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । सकलजगज्जन्मादिकर्ताविष्णुरित्युक्तं । तच्चाकाशस्यनित्य
त्वेऽसंभविस्यात् । श्रुतिविरोधेनगुणांतरस्यचाभावापातात्।श्रुत्यविरोधेनाकाशस्योत्पत्तिःसमर्थनीया । आकाशोऽत्रविषयः उ
त्पत्तिमान्नवेतिसंदेहः आत्मनआकाशःसंभूतः अनादिर्वायमाकाशइतिश्रुतिविप्रतिपत्तिःसंदेहबीजं । वियदनुत्पत्तिमदेवेतिपूर्वः
पक्षः । आकाशस्योत्पत्त्यंगीकारेऽनुभूतियुक्तिबहुवाग्विरोधात् ।नह्यवकाशस्योत्पत्तिरनुभवानुसारिणी वियदनुत्पत्तिमद्विभुत्वा
दित्यादियुक्तिः अनादिर्वाअयमाकाशइत्यादिबहुश्रुतयः । नचात्मनआकाशःसंभूतइतिश्रुत्यातदुत्पत्तिसिद्धिः । अनुभूत्यादिवि

रुद्धायास्तस्याःप्रामाण्यानुपपत्तेः। अतएवानुत्पत्तिश्रुतेर्भाक्तत्ववर्णनंचपरास्तं । तस्मादाकाशोत्पत्तिश्रुतेरप्रामाण्यादयुक्तंश्रुति
समन्वयेनाकाशकारणत्वंब्रह्मणः। नचसंभूतश्रुतेरन्यार्थतयाविरोधाभावः। तथासतिवाय्वादावप्यन्यार्थतापातात्। नह्यस्तिसंभ
वशब्दोयत्रश्रूयतेतत्रामुख्योयत्रापकृष्यतेतत्रमुख्यइति। अतोदुष्परिहरंश्रुत्यप्रामाण्यमितिप्राप्तेसिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे॥
३१।२० नेति ॥ अत्रोत्पत्त्यसंभवादितिप्रकृतानुत्पत्तिःसंबध्यते। यदुक्तंवियदनुत्पत्तिमदितिनतद्युक्तं। तथा अनुत्पत्तौ। श्रुत्यभावादित्यर्थः
॥१॥ नवियतउत्पत्त्यभावेप्रमाणंनियमेनवक्तव्यं। उत्पत्तौप्रमाणाभावादेवतत्सिद्धेः। नहिघटेप्रमाणाभावेपुनस्तदभावेप्रमाणापेक्षा
स्यादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे॥ ३१।२१ अस्तीति॥ नोत्पत्तौप्रमाणाभावः श्रुतेरेवविद्यमानत्वादितिभावः॥ २॥ नवियतोऽ
नयाश्रुत्योत्पत्तिःसाधयितुंशक्या अनादित्वाभिधायकश्रुतिविरोधादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे॥ ३१।२२ गौणीति ॥ शून्यः
सूक्ष्मः अलौकिकोऽतींद्रियः। नोत्पत्तिश्रुतेरनादित्वश्रुतिविरोधः। अनादित्वश्रुतिर्गौणानादित्वपरा उत्पत्तिश्रुतिस्तुमुख्यार्थेतिव्य
वस्थायोगात्। तथाहि। आकाशपदेन भूतावकाशतद्देवताउच्यंते। तत्रभूतंस्वरूपतएवोत्पत्तिमद्रूपित्वात्। आकाशोनीलिमोदेतीति
श्रुतेः। तदभिमानिनोऽपिशरीरोत्पत्तिद्वारास्त्येवोत्पत्तिः। अवकाशतदभिमानिनोरप्यस्तिपराधीनविशेषलाभलक्षणोत्पत्तिरिति सर्व
विषयत्वादुत्पत्तिश्रुतिर्मुख्यार्था। अनादित्वश्रुतिस्तुनसर्वविषयेतिभवतिगौणी भूतेकथमप्यवृत्तेः। स्यादेतत्। किमेतयाव्यवस्थया
ऽनादित्वश्रुत्यनुसारेणानुत्पत्तिरेवकिंनाश्रीयते। मैवं। तथासत्युत्पत्तिश्रुतेर्विषयाभावेनाप्रामाण्यापातात्। अनुभवाद्यनुसारिश्रुति
विरोधेनाप्रामाण्यंयुक्तमितिचेन्न । उत्पत्तिश्रुतीनामपिबाहुल्येनप्रबलत्वादितिभावः। अनेनानुभवादिविरोधोऽपिनिरस्तः॥३॥

नकेवलमुक्तव्यवस्थाऽसंभवयुक्तिसिद्धा अपितुश्रुतिसिद्धाचेत्यर्थप्रतिपादकंसूत्रमुपन्यस्यतांश्रुतिमुदाहरति॥ [३।२।१] शब्दाच्चेति॥आत्मा
परमात्मा । पुरुषादिपदैर्जीवचैतन्य प्रकृतिस्वरूप कालप्रवाहा उच्यंते । तदभिमानिप्रकृतिश्च प्राणोमुख्यवायुः श्रद्धातत्पत्नी ।
पुरुषपदेनगृहीतयोरप्यनयोश्चैतन्यमात्रादधिकमपिनित्यत्वमस्तीतिदर्शयितुंपुनःसपरिकरयोर्ग्रहणं । उक्तप्रतिज्ञाद्वयसमर्थनाय
व्याप्तिरुच्यते ॥ [३।२।२] यानीति ॥ नित्यत्वव्याप्तस्यानादित्वहेतोरुपनयो नहीति नविलीयंतइतिनिगमनं । एवमनित्येष्वपिप्राणादी
न्युत्पत्तिमंतितस्माल्लीयंतेइत्युपनयनिगमनेद्रष्टव्ये । प्राणादिषुनसर्वेषामनित्यत्वमेवेत्युच्यते ॥ [३।२।३] अथेति ॥ तस्मान्नित्यानित्यानी
तिशेषः । तत्रोपपत्तिर्भागशइति । बहुभागैरुत्पद्यंतेकैश्चिन्नोत्पद्यंतइत्यर्थः । तत्प्रकारश्चाकाशस्योक्तः । प्राणस्योपरिवक्ष्यते ॥४॥
भवेदाकाशस्यगौणमनादित्वमुत्पत्तिर्मुख्यतइतिव्यवस्थायद्यनादित्वश्रुतिर्भाक्ताभवेत् । नैतदस्ति । नजायतेम्रियतइत्यादावनु
त्पत्तिमच्छब्दस्यमुख्यार्थत्वदर्शनादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [३।२।४] स्यादिति ॥ एकस्यैवाकाशस्यगौणमुख्यत्वापे
क्षयाऽनुत्पत्तिमत्त्वमुत्पत्तिमत्त्वंचेत्युक्तव्यवस्थायुक्तैव । अनुत्पत्तिमच्छब्दस्यब्रह्मणिमुख्यार्थस्याप्याकाशेब्रह्मशब्दवदमुख्यत्वो
पपत्तेरितिभावः । ब्रह्मशब्दःपरेब्रह्मणिकुतोमुख्यइत्यतउक्तं ॥ [३।२।५] अथेति ॥ शब्दप्रवृत्तिनिमित्तसद्भावादितिभावः। विरिंचादि
ष्वमुख्यताकुतइत्यतउक्तं ॥ [३।२।६] अतएवेति ॥ ब्रह्मशब्दस्यतत्रामुख्यत्वादेवहितेषामपूर्णत्वमन्यथातन्नस्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥ युक्तं
ब्रह्मशब्दस्यपरब्रह्मणिमुख्यत्वमन्यत्रामुख्यत्वं । कारणसद्भावात् । नचप्रकृतेकारणमुपलभ्यतइत्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्य
व्याचष्टे ॥ [३।२।७] प्रतिज्ञेति ॥ यदिब्रह्माकाशयोरुभयोरप्यनुत्पत्तिमच्छब्दोमुख्योंऽगीक्रियतेतर्हिब्रह्मेदंसर्वमसृजतेतिप्रतिज्ञाविरोधः

॥ ३० ॥ स्यात् अतोब्रह्मण्येवमुख्योनुत्पत्तिमच्छब्दोऽन्यत्रामुख्यः । नचवाच्यमत्राकाशशब्दाश्रवणात्तस्यमुख्यानुत्पत्तावपिनप्रतिज्ञाहा
निरिति । आकाशस्यापिसर्वमध्यपतितत्वात् । संकोचेकारणाभावात् । तथाप्यत्राकाशब्रह्मणोःसादित्वानादित्वेस्फुटंनप्रतीयेते
इतिचेन्न । आत्मेत्यादिश्रुतीनांस्पष्टंतद्वाचकानांसद्भावात् । बहुश्रुतिविरोधेचैकस्याअमुख्यत्वंनियतमितिभावः । अनेनासंभवा
दित्युक्तमेवविवृतंभवति इदमस्येत्यर्थः ॥ ६ ॥ अनुमानेनापिब्रह्मणएवानादित्वमन्येषांसादित्वमनुत्पत्तिश्रुतेर्मुख्यामुख्यत्वसि
द्ध्यर्थंसाधयत्सूत्रमुपन्यस्यप्रतिज्ञाहेतूबहिरेवदर्शयित्वाव्याप्तिप्रदर्शनपरतयाव्याचष्टे ॥ यावदिति ॥ अत्रेमौप्रयोगौभवतः ।
वियदुत्पत्तिमद्विभक्तत्वाद्घटादिवत् । ब्रह्म नोत्पत्तिमदविभक्तत्वाद्व्यतिरेकेणघटादिवदिति । विकारिणएवविभक्तादृश्यंते नत्ववि
कारिणोऽतोविभक्तत्वस्यनविपक्षवृत्तितेतिभावः । अत्रैवस्मृतिसंमतिंचाह ॥ एकइति ॥ विष्णुरविभक्तः प्रकृत्यादयस्त्वयो
विभागवत्त्वेनप्रोक्ताः महानपितथाप्रोक्तः । अहंकृतिरपिविभक्तत्वेनमता । यद्येवंकिंतर्हीत्यतआह ॥ तदिति ॥ सचासौविभा
गश्चेतितथोक्तस्तेनहेतुना आकाशाद्याःपृथक्पृथगिति परंपरयानैकस्मात् । विभागित्वेपिकुतोजन्मेतितत्राह ॥ यइति ॥ विष्णुरवि
भक्तश्चेत्ततःकिमित्यत्राह ॥ सइति ॥ द्रव्यत्वादविभागादित्यसिद्धमित्यतआह ॥ विभागइति ॥ नचास्यप्राचीनश्रुतिविरोधः ।
तत्रस्वरूपतएवोत्पत्तेरभावस्योक्तत्वात् । अनेनवियत्पदमनादित्वेनप्रसिद्धानांप्रकृत्यादीनामुपलक्षणार्थमितिसूचितंभवति । अतःश्रु
त्यविरोधेनभगवदितरस्योत्पत्तिसिद्धेर्युक्तःसर्वकारणेब्रह्मणिश्रुतिसमन्वयइतिसिद्धं ॥ ७ ॥ अ० १ ॥ अत्रेश्वरेवेदसमन्वयसिद्ध
येमुख्यवायूत्पत्तिविषयश्रुतिविरोधपरिहारादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । सर्वोत्पादकोहरिरित्यभिहितं । तत्रमुख्यवायोरुत्पत्त्यभावे

तदयुक्तंस्यादितितदुत्पत्तिःसमर्थनीया । मुख्यवायुर्विषयः । उत्पत्तिमान्नवेतिसंदेहः । तासांवायुर्वत्सः सावाएषादेवताऽनादियोयंपवतइतिश्रुतिविगानंसंदेहबीजं । सयुक्तिकंपूर्वपक्षयति ॥ ३२।१३ अथेति ॥ वायोरनुत्पत्तिरेव । वायुर्वावनित्यःसावाएषादेवतानादिरित्यादिश्रुतेः । नचाकाशानुत्पत्तिश्रुतिवद्गौणार्थत्वं । तथासत्याकाशादिवन्मुख्यवायोरुत्पत्त्यनुत्पत्तिमत्त्वे तेजोबन्नाकाशानामनित्यत्वमुक्त्वा वायोर्नित्यत्वोक्तिरयुक्तास्यात् । नचाकाशपदेनभूतमेवोच्यतइत्यत्रनियामकमस्ति । किंचवायोरनुत्पत्तिर्गौणीतिस्वरूपमात्रविषयेतिवक्तव्यं । तथासतितस्यसर्वचेतनसाम्येनातिशयितचेतनत्वमयुक्तंस्यात् । सर्वदेवतोपास्यताचनोत्पत्तिमत्त्वेघटते । तस्योदयनिम्लोचाभावेचकुतोजन्मसंभवः । एवंविधस्यचोत्पत्त्यंगीकारेऽनुभवव्याकोपःस्यात् । अतोऽत्यंतमनुभूतियुक्तिबहुवाग्विरोधेनवायोरुत्पत्त्ययोगादुत्पत्तिश्रुतिरप्रमाणमेवेतिनजगत्कारणेब्रह्मणिश्रुतिसमन्वयोयुक्तइतिभावः । एवमभ्यधिकाशंकयापूर्वपक्षितेऽतिदेशेनसिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ ३२।१७ अतइति ॥ मुख्यवायुरप्युत्पत्तिमानेव । अनुत्पन्नत्वेनाश्रुतत्वात् । प्राणाद्वायुरजायतेत्यादावुत्पन्नत्वेनश्रुतत्वाच्च । नचोदाहृतश्रुतिविरोधः । तस्याःस्वरूपविषयत्वेनाकाशानुत्पत्तिश्रुतिव्याख्यानेनैवव्याख्यातत्वात् । उत्पत्तिश्रुतेःपुनःशरीरविषयत्वाद्व्यवस्थोपपत्तेः । नचैवंव्यवस्थाऽभ्युपगमेकारणाभावः । अथैतान्युत्पत्तिमंतिचानुत्पत्तिमंतिच प्राणःश्रद्धाकाशइतिभागशोह्युत्पद्यंतइतिवायोर्मुख्यामुख्योत्पत्त्यनुत्पत्त्यभिधायकवचनात् । अनुत्पत्तिश्रुतिर्ब्रह्मण्येवमुख्याऽन्यत्रामुख्येत्यस्यस्याच्चैकस्येत्यादिनाकथितत्वाच्च । विभक्तशक्तित्वाच्च । वायोर्मुख्यानुत्पत्त्यनुपपत्तेः । किंचवायोरनुत्पत्तिंवदन्प्रष्टव्योजायते । किंवायुरेवानादिरीशोपिवा । नाद्यः । प्रमाणविरोधेनवायोरेवानुत्पत्त्यनुपपत्तेः ।

नद्वितीयः। द्वयोरपिस्वातंत्र्यापातात्। पराधीनविशेषलाभोह्युत्पत्तिः। नचस्वातंत्र्यंद्वयोर्युक्तं। अन्योन्यानुरोधाननुरोधयोर्विरो
धात्। अतोवायोर्मुख्यानुत्पत्तौबाधकसद्भावाद्युक्तैवोक्तव्यवस्थेतिभावः। वायोर्मुख्यानुत्पत्त्यभावेवियदादिभ्यउत्पत्त्यनुत्पत्ति
मद्भ्योविशेषेणानुत्पत्तिश्रुतिर्मुख्यचेतनत्वादियुक्तिश्चविरुणद्धीत्याशंकांपरिहर्तुंस्मृतिमुदाहरति॥ नित्यइति [३।१।१] ॥ परः परानित्यः
एतन्मूह्यस्वात्मानंचतत्रप्रतिव्यूह्यस्वगुणैस्तदतिक्रम्यधारयतीत्यर्थः। तत्रवायोःपरात्परनित्यत्वंस्वातंत्र्यलक्षणं परनित्यत्वंदेहादेर
पिनित्यत्वंचनास्त्येव तथापिसम्यगनित्यताशून्येभ्योनित्येभ्योवियदादिभ्यःस्वरूपातिरिक्तज्ञाननित्यत्वाभिप्रायेणातिशयेननित्य
तोच्यते। अतःश्रुत्यविरोधेनवायोरुत्पत्तिसिद्धेर्युक्तोब्रह्मणिश्रुतिसमन्वयइतिसिद्धं। नन्वत्राकाशानंतरंभूतवायोःप्राप्तिर्नमुख्य
स्येति। मैवं। वायुशब्देनखलुभूतंतदमुख्यमुख्याभिमानिनौचोच्येते। तत्रमुख्यवायुविषयएवविवादप्राप्तेः। नहिभूतादिविषयेश्रु
तिविरोधोऽस्ति। तैत्तिरीयश्रुतावाकाशाद्वायुरितिश्रूयते। छंदोगश्रुतौतुतेजःपूर्वैवसृष्टिरितिचेन्मैवं। उक्त्यनुक्त्योर्विरोधाभावात्।
किंचनित्यविभुवियदुत्पत्तौनिर्णीतायांवायुभूतविषयेशंकासाम्यस्याप्यभावेनाधिकाशंकाप्रागेवनास्तीत्युक्तएवसूत्रार्थइति॥ ८॥
अ० ॥ २ ॥ अत्रसर्वजगत्कारणेब्रह्मणि श्रुतिसमन्वयसिद्ध्यर्थं तदुत्पत्तिविषयश्रुतिविरोधपरिहारादस्तिशास्त्रादिसंगतिः। सक
लजगत्कारणंब्रह्मेत्युक्तं। तस्यचोत्पत्तिमत्त्वे कारणत्वानुपपत्तेस्तन्निराकार्यमेव। ब्रह्मात्रविषयः। उत्पत्तिमन्नवेतिसंदेहः। अ
सतःसदजायत सदेवसोम्येदमग्रआसीदितिश्रुतिविरोधःसंदेहबीजं। तत्रसूत्रमेवोदाहृत्यपूर्वपक्षंतावद्बहिराह(द्बहिरेवाह)॥
[३।२।२] असंभवास्त्विति॥ अस्त्येवोत्पत्तिर्ब्रह्मणः सदजायतेतिश्रुतेः। नचब्रह्मणःसर्वकारणस्योत्पत्तौकारणाभावः। असतस्तत्कार

णतयाश्रुतत्वात् । नचानादित्वेऽपिश्रुतिरस्तीतिवाच्यं । असंभवदुद्भवयोर्नभोनभस्वतोरुत्पत्तावनादितयासमस्यब्रह्मणोऽनुत्प
त्तिरयुक्तेतिजन्मश्रुतेःसयुक्तिकत्वेनप्राबल्यात् । अनुत्पत्तिश्रुतिस्तुसर्वात्मनाऽनुत्पत्तिवादिनीत्यभिमानश्चेत्तर्ह्यप्रमाणमेव । नचे
दाकाशादाविवव्यवस्थास्यात् । अतोब्रह्मणोऽप्युत्पत्तिमत्त्वान्नतत्राशेषकारणतयाश्रुतिसमन्वयोयुक्तइतिभावः । सिद्धांतयत्सू
त्रंव्याचष्टे ॥ [3311] नेति ॥ मयापिवियदादिवद्व्यवस्थयाब्रह्मणोऽनुत्पत्तेरंगीकृतत्वात्सिद्धार्थाप्रतिज्ञेत्यतआह ॥ [3311] तुशब्देनेति ॥ न
व्यवस्थयाब्रह्मणोनुत्पत्तिःसूत्रेप्रतिज्ञायते येनसिद्धार्थाप्रतिज्ञास्यात् किंतुसर्वात्मनानुत्पत्तिरेवेतिभावः । अतएवतुशब्दमेवेति
व्याचष्टे । अस्यांचप्रतिज्ञायांसतइत्यनेनैवस्वातंत्र्याख्योव्यतिरेकीहेतुःसूचितः । तेनैवपूर्वपक्षयुक्तेर्गतिश्चोक्ताभवति । गगनपव
नादीनामस्वातंत्र्यादेवोत्पत्तिरिति । नन्वसतस्सदजायतेत्यादिश्रुतौब्रह्मणोप्युत्पत्तिश्रवणात्कथंसर्वात्मनाऽनुत्पत्तिरुच्यतइत्यत
आह ॥ [3311] नहीति ॥ नानयाश्रुत्याब्रह्मणोजनिःसिध्यति । असतःसकाशात्पदार्थोत्पत्तेरदृष्टत्वेनप्रातीतिकार्थस्याप्यनुपपन्नत्वादि
तिभावः । तर्ह्येतच्छ्रुतेरप्रामाण्यप्रसंगइत्यतःश्रुत्यंतरेणतांसम्यग्व्याचष्टे ॥ [3312] तदिति ॥ तद्धाएतदसदाहुः नह्यासाद्यतिकश्चने
त्यस्यैवात्रोपयोगित्वेऽपितस्यब्रह्मपरत्वज्ञापनायान्यांशोदाहरणं । असच्छब्दस्यब्रह्मपरत्वेऽपिकःसमस्तश्रुत्यर्थइत्यतआह ॥ दे
[3313] वानामिति ॥ कथंप्राणःसदिति महत्त्वादिसद्गुणत्वादित्याह ॥ [3314] प्राणइति ॥ एतच्छ्रुत्यैवोक्तार्थसिद्धावप्यसच्छब्दस्यब्रह्मणि
निर्वचनार्थंपूर्वश्रुत्युदाहरणं । सच्छब्दवाच्यस्यवायोर्ब्रह्मजातत्वेस्मृतिंचाह ॥ [3314] त्वमिति ॥ रामकृष्णादिरूपेणहरेर्जायमानत्वात्

कथंजन्माभावइत्यतआह ॥ [33/5] अजायमानइति ॥ अजायमानस्यकीदृशंजन्मेत्यतआह ॥ [33/6] प्रत्यक्षत्वमिति ॥ क्रमादित्युपचयाधिक्यक्रमात् । पुरुषस्यचेतनत्वात्कथंविकारइत्यतआह ॥ [33/6] पुरुषइति ॥ तेनविकारेणविशेषितत्वंभवतीत्यर्थः । तर्हितस्यनोत्पत्तिरित्यतआह ॥ [33/7] परतंत्रेति ॥ जगत्कारणत्वात्परमेश्वरस्यकथमविकारित्वमित्यतआह ॥ [33/7] अविकारोऽपीति ॥ सर्वशक्तित्वेनसर्वंकरोतीत्यनेननिमित्तमित्युक्तंभवति । विकारहेतुकंप्रकृत्याद्युपादानकं निविकारवानितितद्धर्मादेरविकारउच्यते । शक्त्याचेज्जगत्कारणत्वंतद्विनाशेतदभावःस्यादित्यतआह ॥ [33/8] शक्तीति ॥ इच्छाज्ञानप्रयत्नानांकर्तृत्वोपयोगित्वात्कथंशक्त्यादित्यतआह ॥ [33/8] अविभिन्नोऽपीति ॥ एकैवेत्यर्थः । एतेनेच्छादिपूर्वककारणत्वंनोपादानस्येत्युक्तंभवति । अतःश्रुत्यविरोधेनब्रह्मणोऽनादित्वसिद्धेर्युक्तःश्रुतिसमन्वयस्तत्रेतिसिद्धं ॥ ९ ॥ अ० ॥ ३ ॥ एवंसर्वस्यापिब्रह्मेतरस्योत्पत्तौसिद्धायांवियदादीनांचपरमात्मनोजन्मेत्यत्रविवादाभावेऽत्रब्रह्मणिश्रुतिसमन्वयसिद्ध्यर्थंतेजोजन्मविषयश्रुतिविरोधपरिहारादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । सकलजगत्कारणंब्रह्मेत्युक्तं । तत्रतेजसोवायुजातत्वे तदभावप्रसंगइतितन्निरसनीयमेव । वायोरनंतरप्राप्तंतेजोऽत्रविषयः । किंवायोर्जायतेब्रह्मणोवेतिसंदेहः । वायोरग्निः तत्तेजोऽसृजतेतिश्रुतिविरोधःसंदेहबीजं । वायोर्जायतइतिपूर्वःपक्षः । वायोरग्निरितिश्रुतेः । नचतेजसोवायुद्वारापरमात्मजातत्वाभिधायकत्वंश्रुतेर्वाच्यं । किंब्रह्म वायुद्वारमंतरेणतेजःस्रष्टुमीष्टेनवा । आद्येव्यर्थंवायुद्वारासर्जनं । द्वितीयेसिद्धंनःसमीहितं यावतास्माभिरप्युभयकारणत्वमेवोच्यते । नचतत्तेजोऽसृजतेतिश्रुतिविरोधः । तस्याउभयकारणत्वेप्यविरोधात् । ब्रह्ममात्रकारणत्वाभिधायकत्वे निरवकाशैतच्छ्रुतिविरोधेनाप्रामाण्यापातात् । अतोनजग

त्कारणत्वेनब्रह्मणःसर्वश्रुतिवेद्यतेतिप्राप्तेसिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [331९] तेजइति ॥ नवायोरग्निरित्यादिश्रुत्यातेजसोवायोरुत्पत्तिर्ग्राह्या किंतुब्रह्मणःसकाशादेवतेजोजायते । तत्तेजोऽसृजतेतिश्रुतेः । नचवायोरग्निरित्यादिश्रुतिविरोधः तत्रवायुद्वारातेजसो ब्रह्मजातत्वोक्तेः । नचद्वारवैयर्थ्यादुभयकारणत्वंवाच्यं । वाय्वादेरकारणत्वेपिवाय्वादिद्वारमनुसृत्यब्रह्मणःस्वेच्छयैवलीलया तेजःप्रभृतिकारणत्वस्यश्रुत्यादिसिद्धत्वात् । श्रुत्यादिकंचोत्तराधिकरणेदर्शयिष्यतइतिभावः । ननुकारणत्वेनचाकाशादिषुयथाव्यपदिष्टोक्तेरित्यधिकरणेवाय्वादिशब्दानांब्रह्मणिसमन्वयस्योक्तत्वेनतेजसोब्रह्मजातत्वस्यसिद्धत्वात्किंपुनरुक्त्येत्यतआह ॥ [331१०] कारणत्वेनेति ॥ कारणत्वेनेत्यत्रैवब्रह्मणस्तेजःकारणत्वसिद्धावपितस्यपुनरुक्तिर्युक्ता उभयकारणत्वनिवृत्त्यर्थत्वात् । नचतत्तेननिरस्तंभवति । तत्रवाय्वादीनामप्यमुख्यतयावाय्वादिशब्दवाच्यत्वस्यांगीकृतत्वेनोभयकारणत्वाविरोधादितिभावः । अतः श्रुत्यविरोधेनतेजसोब्रह्मकारणत्वेसिद्धेयुक्तोब्रह्मणिवेदसमन्वयइतिसिद्धं । स्यादेतत् । एतच्छ्रुतीनामुपादाननिमित्तविषयतया स्वतएवव्यवस्थितत्वात्किमेतेनायासेनेति । मैवं । वायुप्रभृतीनांदेवतात्वादुपादानशक्तेश्चपरमात्माधीनत्वादिति ॥ १० ॥

॥ अ० ४ ॥ अत्रब्रह्मणिश्रुतिसमन्वयसिद्ध्यर्थमपांजन्मविषयश्रुतिविरोधपरिहारादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । सकलकारणंब्रह्मेत्युक्तं । तत्रापांतेजोजातत्वेतद्विरुद्धंस्यादितितन्निराकरणीयं । तेजसोऽनंतरप्राप्ताआपोऽत्रविषयः । किंतेजसोजायंते ब्रह्मणोवेति संदेहः । अग्नेरापः तदपोऽसृजतेतिश्रुतिविगानंसंदेहबीजं । अग्नेरेवापोजायंतइतिपूर्वःपक्षः । अग्नेरापइतिश्रुतेः । नचान्यश्रुतिविरोधः । विमताआपस्तेजसोजायंतेअप्त्वात् स्वेदादिवदितियुक्तियुक्तत्वेनतेजोजातत्वश्रुतेःप्राबल्यात् । बलवदेतच्छ्रुतिविरु

द्धायास्तस्याएवाप्रामाण्योपपत्तेः । तथाचश्रुत्यंतरं तत्तेजऐक्षत बहुस्यांप्रजायेयेति तदपोऽसृजत । तस्माद्यत्रक्कचशोचतिस्वेद तेवापुरुषस्तेजसएवतद्ध्यापोजायंतेइति । अतोनसर्वकारणेब्रह्मणिश्रुतिसमन्वयसिद्धिरितिप्राप्तेसिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [33|11] आपइति ॥ अत्राप्यतस्तथाह्याहेतिग्राह्यं । नाग्नेरापइतिश्रुतेरपामन्यतउत्पत्तिर्ग्राह्या किंत्वापोऽपिब्रह्मणएवजायंते ब्रह्मैवेतिश्रुतेरित्यर्थः । अत्रन्यायप्राप्तभूतवायुपृथिव्योषध्यादीनांब्रह्मजातत्वज्ञापनार्थमादिपदंभाष्ये । सूत्रेऽप्पदमन्योपलक्षणं । वाय्वादेस्सर्वस्यब्रह्मजातत्वंकुतइत्यतआह ॥ [33|12] एतस्मादिति ॥ ननुविष्णोरिवान्येषामपिकारणत्वंकिंनस्यात्तथाश्रुतेरिति । शक्त्यभावादित्याह ॥ [33|13] कर्त्रेति ॥ उक्तयुक्त्युपेताश्रुतिःकथंतर्ह्युपपद्यतइत्यतआह ॥ [33|14] वामनेचेति ॥ महाशक्तिरपिहरिर्लीलयैवाग्न्यादिषुस्थित्वाऽऽबादिकंजनयतीतिश्रुत्यादितद्विषयमितिभावः । ननुकारणत्वेनेत्यत्रैवापांब्रह्मणोजन्मनःसिद्धत्वाद्व्यर्थमेवेदमधिकरणं । अथोभयकारणत्वनिवृत्त्यर्थमुच्यते तदपिपूर्वन्यायेननिवृत्तमित्यतआह ॥ [33|15] धर्मादिति ॥ भवतुवायोरग्न्युत्पत्तौद्वारत्वप्रतिपादकतातच्छ्रुतेःअत्रपुनरग्नेः कारणत्वमेव प्रत्यक्षानुकूल्यात् इतिविशेषाकांक्षानिवृत्त्यर्थमेतदधिकरणमितिभावः। तस्माच्छ्रुत्यविरोधेनापांब्रह्मजातत्वसिद्धेर्युक्तोहरौवेदसमन्वयइतिसिद्धं ॥ ११ ॥ अ० ॥ ५ ॥ एवंसर्वस्यसाक्षादन्यद्वारावाब्रह्मजातत्वेसिद्धेऽत्रोक्तसमन्वयसिद्ध्यर्थंद्वारविषयश्रुतिविरोधपरिहारादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । वस्त्वंतरद्वारासाक्षाद्वाब्रह्मजगत्कारणमित्युक्तं । तत्रद्वारकारणविषयश्रुतीनांविरोधेनअप्रामाण्येसमन्वयासंभवात्तन्निरासःकार्यएव । प्रकृताआपएवात्रविषयः किमन्नस्यद्वारकारणं उतपृथिव्याइतिसंदेहः । किमस्यसंदेहस्यबीजंकिंचतत्रप्राप्तमिति । तत्रश्रुतिविगानंसंदेहबीजंदर्शयन्पूर्वपक्षयति ॥ [33|15] ताइति ॥

नापःपृथिव्याःकारणं नाप्यन्नस्य । श्रुतिद्वयस्यपरस्परविरुद्धत्वात् । निरवकाशत्वेनान्यतरग्रहणायोगात् । नचान्नशब्दस्यपृथि
व्यर्थत्वेनाविरोधः । अन्नश्रुतेःप्रसिद्धान्नपरत्वेनस्वीकारेबहुवाक्यानुसारित्वगुणलाभात् । तस्माद्यत्रक्वचवर्षतितदेवभूयिष्ठमन्नंभ
वत्यद्भ्यएवतदध्यन्नाद्यंजायते अन्नमशितंत्रेधाविधीयतइतिप्रसिद्धान्नलिंगाच्च । नचपृथिवीपदेनान्नग्रहः । अद्भ्यएवान्नसृष्ट्यंगीकारे
अद्भ्यःपृथिवीपृथिव्याओषधयःओषधीभ्योन्नमितिश्रुतिविरोधात् । नापिपृथिव्यन्नयोरद्भ्यएवोत्पत्तिः उक्तश्रुतिविरोधादेव । न
चान्नस्यैवाद्भ्यइवओषधीभ्योऽपिजन्म बहुकल्पनापातात् । नचाद्भ्यःपरंपरयान्नमुत्पद्यतइत्यविरोधः । मुख्यार्थत्यागेकारणाभा
वात् । अतःश्रुतिद्वयस्यपरस्परविरुद्धत्वादप्रामाण्यमेवेतिनश्रुतिसमन्वयोब्रह्मणियुक्तइतिभावः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे॥
३३।१६ अतंइति ॥ नात्रापांद्वारकारणत्वानिर्णयाच्छ्रुतिद्वयस्याप्रामाण्यंकल्प्यं । अपांपृथिवीकारणत्वात् । नचताअन्नमसृजंतेतिश्रुति
विरोधः । यतस्तत्रपृथिव्यन्नशब्देनोच्यतइत्यर्थः । कुतोऽसावन्नशब्दःपृथिवीपरइत्यतआह ॥ ३३।१७ भूतेति ॥ तत्तेजोऽसृजत तद
पोसृजत तासांत्रिवृतंत्रिवृतमेकैकामकरोदित्यादेरस्यप्रकरणस्यभूतविषयत्वादित्यर्थः । नन्वन्नश्रुतौजाग्रत्यांकथंप्रकरणमात्रेणानिर्ण
यइत्यतआह ॥ ३३।१७ कार्ष्ण्येति ॥ यदग्नेरोहितंरूपंतत्तेजसोयच्छुक्लंतदपांयत्कृष्णंतदन्नस्येत्यस्यांश्रुतावन्नस्यकृष्णरूपंप्रतीयते । तच्च
प्राचुर्येणपृथिव्याएवलिंगं । अतःप्रकरणलिंगाभ्यामुक्तश्रुतिबाधइतिभावः । ननुकार्ष्ण्यस्यचान्नेऽपिसंभवतःकथंपृथिवीलिंगत्व
मित्यतआह ॥ ३३।१७ नेति ॥ तथाविशेषः पृथिवीवत्कार्ष्ण्यप्राचुर्यं । नकेवलंप्रकरणलिंगाभ्यामन्नश्रुतेरवाचिकायाएवपृथिवीपरत्वमु
च्यतेऽपितुपृथिव्यामपितस्याविद्यतेवाचिकत्वशक्तिःश्रौतप्रयोगादितिभावेनाह ॥ ३३।१८ आपश्चेति ॥ नचवृष्टिजत्वालिंगविरोधः । पा

र्थिवपदार्थानांवृष्ट्युत्पन्नार्थत्वेनोपपत्तेः । नाप्यन्नमशितमितिलिंगविरोधः । तेजोशितमितिवत्पार्थिवार्थत्वोपपत्तेः । किमन्नश्रुते
रर्थांतरकल्पनयाश्रुतिद्वयाप्रामाण्यमेवकिंनाभ्युपेयतेइत्यतआह ॥ [33।19] आदीति ॥ सूचितेतिशेषः । अत्रायंप्रयोगः । वेदोनाप्रमा
णंअप्रामाण्यकारणदोषशून्यत्वात्प्रत्यक्षवदिति । नचहेतोरसिद्धिः । अपौरुषेयवाक्येदोषासंभवात् । आदिपदेनाप्तवाक्यानुसा
रित्वादि । एवंयुक्तिबलाद्वेदप्रामाण्यसिद्धौविरोधावभासेऽन्यार्थत्वैवकल्प्यानाप्रामाण्यमितिभावः । अत्रैवस्मृतिमाह ॥ [33।19?] कौर्मेचे
ति ॥ यदुक्तंप्राचुर्येणकृष्णापृथिवीतितत्रप्रमाणमाह ॥ [33।20] रक्तइति ॥ एवमेवेत्युक्तमेवदर्शयति ॥ [33।22] विष्ण्वति ॥ एवंश्रुत्यविरो
धेनापांपृथिवीकारणत्वसिद्धेर्युक्तःश्रुतिसमन्वयोहराविति सिद्धं ॥ १२ ॥ अ० ६ ॥ एवमधिभूताधिदैवोत्पत्तिविषयश्रुतिविरोधं
पराकृत्यात्रब्रह्मणिश्रुतिसमन्वयसिद्ध्यर्थंतत्संहारविषयश्रुतिविरोधपरिहारादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । जगत्सृष्ट्यादिकर्ताहरिरित्यभि
हितं । तत्रसंहारकर्तृत्वेऽन्यगतेतदभावापातात्तन्निषेध्यमेव । प्रकृताधिभूताधिदैवानिविषयः । उत्पत्तिमत्त्वाल्लीयंतइतिसिद्धं ।
किंभगवतालीयंतेरुद्रेणवेतिसंदेहः । यत्प्रयंत्यभिसंविशंति रुद्रोमाविशांतकइतिश्रुतिविरोधःसंदेहबीजं । पूर्वपक्षयति ॥ [34।1] प्राणा
नामिति ॥ रुद्रएवसंहारकः श्रुतौतस्यांतकत्वश्रवणात् । नचवाच्यंरुद्रादिनाम्नांविष्णुपरत्वादियंश्रुतिस्तत्पराकिंनस्यात् रुद्र
विषयत्वेवारुद्रस्यसंहारद्वारत्वाभिधात्रीकिंनस्यादिति । यथाकथंचिद्विष्णोःसंहर्तृत्वाभ्युपगमेलोकदृष्टिविरोधात् । तस्यजगदु
त्पादकत्वात् । लोकेचपितुरन्यस्यैवमारकत्वदर्शनात् । नचरुद्रस्यसंहर्तृत्वेत्यंतसुप्रसिद्धेऽङ्गीकृतेविरोधोस्ति । येनश्रुतेरन्यार्थता
कल्प्यते नचश्रुतिविरोधः । तस्यायुक्तिसहितैतच्छ्रुतिविरोधात् । नचभाक्तार्थत्वेनाविरोधः । युक्तिविरोधानिस्तारात् । अतोरु

द्रस्यैवसंहर्तृत्वादन्याश्रुतिरप्रमाणमेवेति नविष्णौश्रुतिसमन्वयोयुक्तइतिभावः । रुद्र त्वंप्राणानामाश्रयोंतकश्चासि सत्वंमामां विश आहुतिरूपेणान्नेनदत्तेननिमित्तेनमामाप्याययस्वेत्यर्थः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ [3।4।11] अंतइति ॥ विष्णुरेवसंहारकर्ता । तस्याभिध्यानादितिश्रुतौसंसारमोक्षोभगवदभिध्यानाद्भवतीतिहिश्रूयते । किंचातःतदिच्छाधीनत्वलिंगेनतत्कृतोऽनुमीयते । एवंचानादेर्बंधस्यलयकर्तासुतरांसादेर्जगतःसंहारकर्तेतिसिध्यतीत्यर्थः । भगवतिमनोयोजनाद्भूयोभूयोयथार्थध्यानाच्चजाताद्भगवदभिध्यानात् परिपाककालेविश्वबंधकमायानिवृत्तिर्भवतीत्यर्थः । नन्वस्तुविष्णोरनादिभवभेत्तुर्विश्वसंहारेसामर्थ्यं संहर्तृत्वंकुतइत्यतआह ॥ [3।4।13] इत्येतस्मादिति ॥ उक्तादेतस्मादेवहेतोःसंहारकर्ताविष्णुरितिप्रतीयते । शक्तस्यैवतत्संभवात् । अथैतावताप्यपरितोषेसुतरांस्पष्टश्रुतिभ्योज्ञायतइत्यर्थः । इत्यर्थमेवशब्दःसूचयतीतिशेषः । विष्णोरेवसंहर्तृत्वेप्रागुक्तश्रुतिविरोधइत्यतआह ॥ [3।4।15] स्रष्टेति ॥ अत्र परतंत्रेपि । सृष्ट्यादिकमितिपूर्वत्रसंबध्यते । परतंत्रसंहर्तृत्वपराश्रुतिरितिभावः । पारतंत्र्यंचसंहारद्वारत्वमिति भावेनाह ॥ [3।4।16] निमित्तेति ॥ कालइत्याख्यारूपेयस्यासौतथोक्तः । रूपस्यकालत्वंसंहर्तृत्वादिगुणसंपन्नत्वं । स्मृतेर्मूलभूतांश्रुतिं चाह ॥ [3।4।17] सइति ॥ नचोक्तयुक्तिविरोधः । ममत्वादिदोषराहित्येनलोकपितृवैलक्षण्याद्विष्णोर्लोकविरोधस्यादोषत्वात् ॥ अतः श्रुत्यविरोधेनसंहारस्यभगवत्कर्तृत्वसिद्धेर्युक्तस्तस्मिन्श्रुतिसमन्वयइतिसिद्धं ॥ १३ ॥ अ० ७ ॥ अत्रेश्वरेवेदसमन्वयसिद्ध्यर्थमधिभूतादिसंहारविषयश्रुतिविरोधपरिहारादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । सर्वंभगवतालीयतइत्युक्तं । तद्विषयएवश्रुतीनांविरोधेसमन्वयानुपपत्तेरवश्यनिरसनीयोऽसौभवति । प्रकृताधिभूतादीनिविषयः । किमुत्पत्तिक्रमानुसारेणलीयंतेव्युत्क्रमेणवेतिसंदेहः । कि

मस्यबीजमिति श्रुतिविगानंदर्शयति ॥ [३४।८] अतएवेति ॥ उत्पत्तिक्रमेणैवलीयंतइतिपूर्वःपक्षः । अतएवेतिश्रुतेः । नचपक्षांतरेऽपि
श्रुतिरस्तीतिवाच्यं । उत्पत्तिक्रमानुसारेणैवलयांगीकारेलोकानुकूलत्वगुणेनक्रमश्रुतेःप्राबल्यात् । नचलोकेव्युत्क्रमादपिलयोदृ
श्यतइतिवक्तव्यं क्रमस्यैवप्रायिकत्वात् क्रमादुत्पद्यतेक्रमाद्विलीयतेक्रमेणैवोत्पत्तिर्विलयश्चक्रमेणैवास्योत्पत्तिविलयावित्यादि
बहुश्रुत्यनुसारित्वाच्च । अतोबलवच्छ्रुतिविरुद्धाऽसौश्रुतिरप्रमाणमेवेतिसमन्वयानुपपत्तिरित्येवंप्राप्तेसिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्या
चष्टे ॥ [३४।१०] अंतइति ॥ उत्पत्तिक्रमवैपरीत्येनैवलयः । क्रमवाचिश्रुतेरप्युत्पत्तिक्रमविपरीतक्रमापेक्षत्वात् । कुतोऽर्थांतरकल्पनंक्रम
श्रुतेः । यस्यामेवश्रुतौक्रमाल्लयःश्रूयतेतस्यामेवव्युत्क्रमाल्लयस्यश्रुतत्वादित्यर्थः । श्रुतित्वाविशेषाद्व्युत्क्रमश्रुत्याक्रमश्रुतेःकुतो
बाधो विपरीतमेवकिंनस्यादित्यतआह ॥ [३४।१२] अनुरूपइति ॥ अस्तिक्रमव्युत्क्रमयोःक्रमपदप्रवेशोनतुव्युत्क्रमपदप्रवेशः । अतो
निरवकाशयाव्युत्क्रमश्रुत्यासावकाशक्रमश्रुतिबाधोयुक्तइतिभावः । तथाचश्रुत्यंतरं । द्विविधःक्रमउद्दिष्टोव्युत्क्रमोऽनुक्रमस्तथा ।
सृष्टावन्योलयेचान्यइतिवेदविदोविदुरिति । एतेनबह्वीनामपिश्रुतीनांविरोधःपरिहृतः । व्युत्क्रमाल्लयांगीकारेलोकविरोधान्नासौ
युक्तइत्यतआह ॥ [३४।१३] पूर्वेषामिति ॥ लौकिकानांप्रायःसामर्थ्यसाम्यात्क्रमाल्लयेपिनासौप्रकृतेभवति । अत्रपूर्वोत्पन्नानांसामर्थ्याधि
क्यात् । एवंचलोकविरोधस्यैवगुणत्वादितिभावः । ननुपूर्वोत्पन्नानांसामर्थ्याधिक्यमेवकुतोयेनपश्चाल्लयःस्यादित्यतआह ॥ [३४।१४] वामे
नेचेति ॥ पूर्वेपूर्वोत्पन्ने । प्रथमावा । सन्निधीयतेऽत्रेतिसन्निधानंप्रतिमा । तस्माच्छ्रुत्यविरोधेनव्युत्क्रमाल्लयसिद्धेर्युक्तोहरौसमन्वय
इतिसिद्धं ॥१४॥ अ० ८॥ अत्रब्रह्मणिश्रुतिसमन्वयसिद्ध्यर्थमाधिभूतादिलयविषयश्रुतिविरोधपरिहारादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । सक

ललयकर्ताहरिरित्युक्तं। लयविषयेचश्रुतिविरोधे नसमन्वयःसंभवेदितिनिवार्योऽसौभवति। प्रकृताधिभूतादीनिविषयः । किंसर्वा
ण्युत्पत्तिक्रमवैपरीत्येनलीयंतेकानिचित्क्रमेणापिवेतिसंशयः। अक्षरात्परमादेवेतिश्रुतेर्वक्ष्यमाणलिंगदर्शनस्यचविरोधःसंदेहबीजं।
पूर्वपक्षस्यसूत्रएवोक्तत्वात्तत्पठित्वापूर्वपक्षांशंतावद्व्याचष्टे ॥ [३४।१५] अंतरेति ॥ नसर्वेषांव्युत्क्रमेणलयःकिंतुकेषांचिद्युत्क्रमात्। तथाहि।
विज्ञानतत्त्वंतावन्मनस्तत्त्वादुत्पन्नंश्रूयते मनसश्चविज्ञानमितिश्रुतौ । तस्यचपश्चादुत्पन्नस्यविज्ञानतत्त्वस्यपश्चादेवलयः । पूर्वा
वस्थितस्यमनस्तत्त्वस्यपूर्वमेवलयःश्रूयते यच्छेद्वाङ्मनसीप्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञानआत्मनीतिश्रुतौ । अनेनचलिंगदर्शनेनविज्ञानमन
सीविनाऽन्येषांव्युत्क्रमाल्लयस्यप्राप्तत्वादुक्तमेवयुक्तं। लोकानुकूलंचैतत्। लोकेऽपिकेषांचित्क्रमात्केषांचित्व्युत्क्रमाल्लयदर्शनात्
नचसामर्थ्यतारतम्यविरोधः । विज्ञानमनसोःसमसामर्थ्यस्यापिसंभवात् । नचेतरश्रुतिविरोधः। तस्याःसयुक्तिकलिंगदर्शनविरु
द्धायाअप्रामाण्योपपत्तेः । तथाचनश्रुतिसमन्वयोहरौसिध्यतीतिभावः। वाङ्मनसीयच्छेत् वाङ्मनसिलीयतइतिस्मरेदित्यर्थः ।
सिद्धांतांशंव्याचष्टे ॥ [३४।१७] नेति ॥ नविज्ञानमनस्तत्त्वेविना विपरीतक्रमेणलयःकिंतुसर्वेषामपि । विज्ञानमनस्तत्त्वयोर्यथोत्पत्ति
लयइतिविशेषप्रमाणाभावात्। सर्वेषामपिव्युत्क्रमाल्लयस्यश्रुतत्वाच्चेतिभावः ॥ १५ ॥ अस्त्येवोक्तंलिंगदर्शनं केषांचित्क्रमाल्लयः
केषांचिद्व्युत्क्रमाल्लयइत्यत्रअतःकथंविशेषप्रमाणाभावइत्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे॥ [३४।१७] चराचरेति ॥ यद्यपियच्छेद्वाङ्म
नसीप्राज्ञइतितत्त्वानांलयक्रमोभवेत्तथापिनतेषांतथोत्पत्तिः। विज्ञानतत्त्वान्मनस्तत्त्वस्योत्पन्नत्वात् । नचमनसश्चविज्ञानमिति
श्रुतिविरोधः। मनःशब्दोहितत्त्वेऽतःकरणेचवर्ततेतथाविज्ञानशब्दोऽपितत्त्वेवबोधेच । अयंचव्यपदेशःसाधारणमनोविज्ञान

राश्योरिंद्रियावबोधाख्यभागविषयएव नतुमनोविज्ञानतत्त्वविषयः । नचेंद्रियादिविषयत्वेकाचनानुपपत्तिः । चराचरविषये मनोभावेनालोचनेनावबोधस्योत्पद्यमानत्वात् । अतोनेदंलिंगदर्शनंविज्ञानमनस्तत्त्वयोःक्रमेणलयेविशेषप्रमाणमितिभावः । तत्त्वविषयमेवेदंवाक्यंकिंनस्यादित्यतआह ॥ ३४।१९ स्कांदेचेति ॥ बाह्या ब्रह्मांडात् । अथक्वचित्तत्त्वानामेवायंक्रमःश्रूयतेचेत्तत्रापि ब्रह्मांडांतरभिव्यक्तौज्ञानिनांतत्त्वापरोक्षेचक्रमोऽसौज्ञातव्यः अधमानांतत्त्वानांप्रथममभिव्यक्तेरितिभावेनवाक्यशेषमुदाहरति ॥ ३४।२० अंतरिति ॥ अंतर्ब्रह्मांडस्यदेहस्यवा व्यक्तौविपरीतक्रमइत्यत्रालिंगंयस्मादिति । अतःश्रुत्यविरोधेनसर्वेषामपिव्युत्क्रमाल्लय सिद्धेर्युक्तोहरौश्रुतिसमन्वयइतिसिद्धं ॥ १६ ॥ अ० ९ ॥ अत्रपरमात्मनिश्रुतिसमन्वयसिद्ध्यर्थंतल्लयविषयश्रुतिविरोधपरिहारादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । सकलजगज्जन्मादिकर्तापरमात्मेत्युक्तं । तस्यचलयप्राप्तौतदनुपपत्तेरसौनिरसनीयः । सर्वोत्पत्तिलय कर्तृत्वेनप्रकृतःपरमात्माविषयः । लीयतेनवेतिसंदेहः । नित्योनित्यानामंतस्तमसिनिलीनइतिश्रुतिविरोधःसंदेहबीजं । तत्रसूत्रमुपन्यस्यपूर्वपक्षंसूचयन्व्याचष्टे ॥ ३४।२१ नात्मेति ॥ परमात्माऽपिलीयतएव । तमसिनिलीनइतिश्रुतेः । नचेयंश्रुतिर्नेश्वरविषयेति वाच्यं । सइदंसर्वंविसृजतीत्यादितल्लिंगात् । नचास्तिश्रुत्यंतरमपीतिवाच्यं । विष्णुर्लयवांश्चेतनत्वाज्जीववदितियुक्तिसाहित्येन लयश्रुतेःप्राबल्यात् । नचवक्तव्यंस्वातंत्र्यहेतुनापरमात्मनोनुत्पत्तेरुक्तत्वात्कथंलयइति । स्वतंत्रस्यापिलीलयाविग्रहग्रहणपरित्यागोपपत्तेः । अतःसयुक्तिकश्रुतिविरोधेनान्यश्रुतेरप्रामाण्यान्नोक्तसमन्वयोयुक्तइतिनवाच्यं । कस्यामपिश्रुतौब्रह्मलयस्याश्रुतत्वादितिभावः । प्रस्थापयति प्रेरयति । आच्छादयत्यज्ञानेन । नन्वंतस्तमसिनिलीनइतिब्रह्मलयस्यश्रुतत्वात्कथमुच्यतेऽश्रुतत्व

मित्यतआह ॥ निलीनेति ॥ कुतोनिलीनश्रुतिरपिहितत्वपरेत्यतआह ॥ तुच्छेनेति ॥ अस्यांश्रुतौनासदासीदित्यादिनासर्व स्यलयमुक्त्वातमआसीदितिप्रकृतेरवस्थानमभिधायब्रह्मणस्तदपिहितत्वंपुनःप्रादुर्भावश्चोच्यते । अतस्तत्समाख्यानादत्रापिनिली नशब्दोऽपिहितत्वार्थएवेतिभावः । ब्रह्मणोनिलीनत्वमपिहितत्वमेवेत्यत्रश्रुतिंचाह ॥ सइति ॥ निलीनइत्युक्त्वापुरुषादीन्स्वयंप श्यतिनैनंपश्यतिकश्चनेतिवचनान्निलीनशब्दोऽपिहितार्थेप्रयुक्तइतिज्ञायतइतिभावः । किमर्थमेवंनिलीनश्रुतेरर्थांतरंपरिकल्प्यते लयइत्येवार्थःकिंनस्यात् । समाख्यादीनांश्रुतेर्दुर्बलत्वात् । नचश्रुत्यंतरबलात् । तस्याप्रामाण्योपपत्तेरित्यतआह ॥ नित्यइति ॥ नित्यत्वश्रुतिविरोधादर्थांतरमेवयुक्तं । नचतदप्रामाण्यं । बाहुल्येनप्राबल्यात् । नचसयुक्तिकायाअपिप्राबल्यं । श्रुतिविरुद्धयु क्तेःस्वयममानत्वादितिभावः । गुणैर्गुणेभ्यः । नचोदाहृतश्रुतीनांस्वरूपविषयत्वंवाच्यं । नित्योनित्यानामितिदेहनित्यत्वस्याप्यु क्तत्वात् । अतःश्रुत्यविरोधेनपरमात्मलयस्यनिरस्तत्वाद्युक्तस्तस्मिन्श्रुतिसमन्वयइतिसिद्धं ॥ १७ ॥ अ० १० ॥ एवमधिभूता धिदैवपरमात्मविषयश्रुतिविरोधेनिरस्तेऽत्रहरौश्रुतिसमन्वयसिद्ध्यर्थंजीवजन्मविषयश्रुतिविरोधपरिहारादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । सर्वजगत्कर्ताविष्णुरित्युक्तं । तत्रजीवस्यानादित्वेतदनुपपन्नमितितद्दूष्यंभवति । सर्वमध्यपतितोजीवोऽत्रविषयः किमुत्पद्यतेनवे तिसंशयः । संशयबीजंश्रुतिविरोधंदर्शयति ॥ नित्यइति ॥ नित्यत्वादेवानुत्पत्तिरितिभावः । व्युच्चरंति उत्पद्यंते । नजीवउत्पत्ति मानितिपूर्वःपक्षः । अनादित्वादीश्वरवत् । नचसाध्याविशिष्टताहेतोः । प्रागभावशून्यतायाविवक्षितत्वात् । नचतत्रविवादः । उत्पत्ते रेवाभावप्रसंगात् । कारणशून्यतांवाऽनादित्वंब्रूमः । नचतत्रापिविवादः । कारणानुपलब्धेरेव । नचाकाशादीनामेवंभूतानामप्युत्प

त्तिमत्त्वेन व्यभिचारः असंप्रतिपत्तेः। श्रुतिश्चास्यानुत्पत्तिंब्रूते। नचश्रुत्यंतरविरोधः। अनादित्वश्रुतेर्युक्त्युपेतायाःप्राबल्यात्तद्विरोधेनाप्रामाण्यात् । नचदेहादेरुत्पत्तेःप्रत्यक्षसिद्धत्वाद्बाधः। व्यधिकरणत्वात्। अतोनजगत्कारणेब्रह्मणिश्रुतिसमन्वयसिद्धिरित्येवं प्राप्तेसिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ अंतइति ॥ जीवोप्युत्पद्यतएव सचेश्वरादेव श्रुतिसिद्धत्वात् । नचानादित्वश्रुत्यादिविरोधः । नित्यत्वाविरोधेनैवोत्पत्तेःश्रुत्युक्तत्वादितिभावः ॥ १८ ॥ नन्वनादिनित्यस्यजीवस्योत्पत्तिःश्रुतावपिकथंयुज्यते। नित्यत्वमभ्युपेत्योत्पत्तिवचनस्यवंध्यात्वमभ्युपगम्यमातृत्ववचनेनसाम्यादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ युक्तेश्चेति ॥ युक्ताचानादेरपिजीवस्योत्पत्तिःतदुपाधेरुत्पत्तेः । नचैवंजीवोत्पत्तिरित्युपचारमात्रंस्यात् । पराधीनविशेषलाभस्योत्पत्तेरत्रविवक्षितत्वादितिभावः । अत्रस्मृतिसंमतिमाह ॥ उत्पद्यंतइति ॥ अतःश्रुत्यविरोधेनजीवस्यब्रह्मजातत्वसिद्धेर्युक्तस्तत्रश्रुतिसमन्वयइतिसिद्धं ॥ १९ ॥ अ० ॥ ११ ॥ अत्रपरमेश्वरेश्रुतिसमन्वयसिद्ध्यर्थंजीवपरिमाणविषयश्रुतिविरोधपरिहारादस्तिशास्त्रादिसंगतिः। श्रुतिसमन्वयःपूर्वंहरावुक्तः । जीवपरिमाणविषयेचश्रुतीनांविरोधेनाप्रामाण्ये नासौयुक्तःस्यादितिविरोधोनिराकार्य एव । प्रकृतोजीवएवविषयः । किंव्याप्तोऽणुर्वेतिसंशयः । संशयबीजंश्रुतिविगानंदर्शयति ॥ व्याप्ताहीति॥ सर्वात्मानः सर्वस्यादानादिकर्तारः।सर्वरूपाः पूर्णाः । यंवाएतइतिवाक्यशेषोद्धारोजीवत्वज्ञापनार्थः। व्याप्तत्वमणुत्वंचप्रतीयतेजीवस्येतिशेषः। जीवोव्याप्तएवेतिपूर्वःपक्षः व्याप्ताह्यात्मानइतिश्रुतेः। नचेयंश्रुतिर्नजीवविषया बहुवचनविरोधात्। नचेश्वररूपबाहुल्यार्था। बाधकंविनाश्रुतेर्बाधयोगात्। नचाणुत्वश्रुतिविरोधः। व्याप्तश्रुतेर्युक्तियुक्तायाबलवत्त्वात् ।तथाहि। नतावदणुरात्मा । सर्वदेहगतस्प

र्शज्ञानात् । रूपादीनांतत्तदिंद्रियैर्ज्ञानात् । नचेदंज्ञानमणावात्मनिसंभवति । नहिकश्चिदप्राप्तकरणेनक्रियांनिर्वर्तयति । नचात्मादेहपरिमाणः । उक्तदोषत्वात्तत्पक्षस्य । शरीरपरिमाणत्वेचात्मनःशरीरवत्सांशत्वंस्यात् । मध्यमपरिमाणस्यतन्नियमात् । तेषांचांशानांप्रत्येकंचेतनत्वेनविरुद्धादिक्रियंशरीरमुन्मथ्येताक्रियंवापद्येत । नहियुगपदनेकेषामैकमत्यंसंभवति । नचसमुदायोनामकश्चिद्धर्मीभवति । नचांशारब्धोंऽशीस्वीकर्तुंशक्यते । अनित्यत्वप्रसंगात् । अतःपरिशेषादात्मनोव्याप्तत्वमेवसिध्यति । तथाचप्रयोगः । सर्वमिदंमूर्तमात्मनास्पृष्टं मूर्तत्वाच्छरीरवदिति । सयुक्तिकव्याप्तिश्रुतिविरोधादणुश्रुतेरेवाप्रामाण्यं । तथाचनप्रागुक्तसमन्वयसिद्धिरित्येवंप्राप्तेसिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यतच्छेषमेवपूरयति ॥ अतइति ॥ जीवोऽणुरेवनव्याप्तः । उत्क्रांतिगत्यागतिमत्त्वात्पतत्रिशरीरवत् । नहिव्याप्तद्रव्यस्यव्योमादेरुत्क्रांत्याद्यस्ति । अतोनिराकृतमध्यमपरिमाणस्यात्मनोव्याप्त्यनुपपत्तावणुत्वमेवसिध्यतीतिभावः । सतीष्वात्मनउत्क्रांतिगत्यागतिषुभवेद्धिमुत्वाभावस्ताएवकुतइत्यतआह ॥ सइति ॥ २० ॥ एवमुत्क्रांत्यादिहेतुभ्योजीवस्याणुत्वे(स्याव्याप्तत्वे)सिद्धेकिंचित्प्रसंगाच्चिंत्यते । किमिदमुत्क्रांत्यादिकमात्मनःपरमेश्वरेण स्वयमेववेति । किंतावत्प्राप्तमितितत्राह ॥ तत्रेति ॥ उदाहृतश्रुतौ जीवस्योत्क्रांत्यादौस्वातंत्र्यप्रतीतेःस्वयमेवतस्योत्क्रांत्यादि नेश्वरेणेत्यर्थः । अत्रजीवस्योत्क्रांत्याद्येवश्रूयतेनत्वन्याधीनतायाविधिर्निषेधोवास्त्यतोनानेनदृढनिर्णयइत्यतआह ॥ एकइति ॥ स्मृत्यनुसारेणश्रुतेरपिपराधीनत्वानिषेधोऽर्थइतिभावः । एवंप्राप्तेपरिहारायसूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ अतइति ॥ नैतच्छ्रुतिगतसाधारण्योक्त्याजीवस्यस्वयमेवोत्क्रांत्यादीतिमंतव्यंकिंतुपरमात्मनैव । उत्तरवाक्यद्वयेतथोक्तत्वात् । तदनुसारेणसाधारणपूर्ववाक्यस्यापितदर्थत्वोपपत्ते

रितिभावः । स्मृतिस्तुप्रसवादिदुःखानुभवविषयेतिहृदयम् । उन्नीयतेमोक्षाय । एषह्येवेतिद्वितीयवाक्यं पूर्ववाक्यस्थस्वात्मशब्दं
व्याख्याति ॥२१॥ उक्तमाक्षिप्यसमादधत्सूत्रमुपन्यस्याऽऽक्षेपांशंतावद्व्याचष्टे॥ [३५।१६] नेति ॥ नजीवोऽणुः व्याप्ताह्यात्मानइत्यनणुत्वा
भिधायकश्रुतेः । उत्क्रांत्यादिकंतुमनोगतमात्मन्युपचर्यतइतिभावः। परिहारांशंव्याचष्टे॥ [३५।१७] नेति॥ नैतच्छ्रुतिबलेनात्मनोव्याप्तत्वं
वक्तव्यं।अस्याःश्रुतेःपरमात्मविषयत्वात्।सआत्मेदंसृजतीत्यत्रपरमात्मनःपठितत्वेनास्यास्तत्प्रकरणत्वात्। एतद्वाक्यस्यविष्णुपरत्वे
बहुवचनविरोधइतिचेन्न । परमात्मन्येवआत्मानइतिबहुवचनश्रवणादितिभावः । अतएवैतच्छ्रुतेरबाधकत्वेनोत्क्रांत्यादीनामौप
चारिकत्वकल्पनंपरास्तं।ईश्वरस्यबहुवचनवाच्यत्वेभेदःस्यादित्यतआह॥ [३५।१९] एकेति ॥ एकस्मिन्ननेकवचनप्रयोगंसंप्रतिपन्नस्थलेदर्श
यति॥ [३५।२०] तदिति ॥ अत्रपरमात्मनएकस्यैवशरीराधिष्ठातृत्वमुक्त्वातत्रद्विवचनयुक्तमंत्रौप्रमाणयतिश्रुति रतोनिरंतरेऽपिहरौबहुरूप
त्वापेक्षयाबहुवचनंयुक्तमितिभावः । हेअश्विनावाशुगती मनसोजवीयसापटुना तेनशरीराख्येनरथेनायातंशरीरेसन्निहितौभवतं।
यंरथंयुवयोरर्थमेवदेवाःकृतवंतः यत्संबंधाच्चजीवस्यभगवत्प्रसादेनविद्योत्पन्नंतत्त्वज्ञानंजीवन्मुक्तिमुत्तमावस्थेचसाध्येभवतइति
प्रथममंत्रार्थः । निमिषश्चित्चक्षुर्निमेषणादपिवांयुवयोःसकाशाद्यदवनंतदस्मदंतिकेभवत्वितिद्वितीयार्थः ॥ २२ ॥ यदुक्तंव्या
प्तिश्रुतिरीश्वरविषयातत्प्रकरणादितिनतद्युक्तं । प्रकरणमात्रेणदुर्बलेनबहुवचनश्रुतेर्बाधायोगादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्या
चष्टे ॥ [३५।२०] स्वशब्देति ॥ नकेवलंप्रकरणबलेनैतच्छ्रुतेरीश्वरपरत्वमुच्यतेकिंतर्हिवाक्यशेषेश्रुतात्मश्रुतेरपरिमितत्वलिंगाच्चेतिभावः ।

मानशक्तेरध्युद्गतः परिमाणातीतः।प्रमितिंयाति ज्ञानविषयोभवति। कुतएतच्छ्रुतिलिंगयोर्वैष्णवत्वमित्यतआह ॥ ३५।२२ आत्मेति ॥ नचमंतव्यंव्याप्ताह्यात्मानइत्यत्रैवात्मशब्दानंत्ययोःश्रवणात्किंवाक्यशेषग्रहणेनेति । तत्रबहुवचनसमभिव्याहारवशादन्यार्थतायाएवझटितिप्रतिभासात् । वाक्यशेषस्यतुनिश्चिततत्वादिति ॥ २३ ॥ स्यादेतत् । अथापिनजीवस्याणुत्वंयुक्तं । तत्रतत्रपरिज्ञानायोगादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ ३६।१ अविरोधइति ॥ नाणुत्वेऽपिजीवस्यतत्रतत्रपरिज्ञानायोगः । अंशैःशरीरेव्याप्तत्वात् एकदेशपतितचंदनबिंदोरंशैःशरीरव्याप्तिवदेवेतिभावः । प्रतिदृष्टांतस्यापिसंभवान्ननियामकंविनादृष्टांतमात्रेणार्थसिद्धिरित्यतआह ॥ ३६।२ अणुमात्रोऽपीति ॥ २४ ॥ उक्तमाक्षिप्यसमादधत्सूत्रमुपन्यस्याऽऽक्षेपांशंतावद्व्याचष्टे ॥ ३६।३ अवस्थितीति ॥ नचंदनबिंदोरिवस्वरूपदंशाभ्यांशरीरव्याप्तिरात्मनः । चंदनबिंदोःशरीरैकदेशेसम्यगवस्थानस्यान्यत्रासम्यगवस्थानस्यचानुभवसिद्धत्वेनतथात्वस्यसंभवात् । नह्यात्मनःक्वचिच्छरीरदेशेसम्यगवस्थानंक्वचिदसम्यगवस्थानमस्तियेनतस्यस्वरूपांशाभ्यांशरीरव्याप्तिंप्रतीमइतिभावः । परिहारांशंव्याचष्टे ॥ ३६।४ नेति ॥ नशरीरेसम्यगसम्यगवस्थानाभावआत्मनो येनदृष्टांतेवैषम्यं हृदिह्येष आत्मेतिश्रुतेरात्मनोऽपिचंदनबिंदुवत्सम्यगवस्थानाभ्युपगमादितिभावः ॥ २५ ॥ एवंस्वरूपतदंशाभ्यामात्मनःशरीरव्याप्त्यव्याप्तीसदृष्टांतमुक्त्वाप्रकारांतरेणापितदुपपादकंसूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ ३६।५ गुणाद्वेति ॥ अणोरपिजीवस्यशरीरव्याप्तिश्चिद्गुणस्यव्याप्तत्वेनोपपद्यते । नचगुणिनोऽणुत्वेनगुणस्यव्याप्तिरयुक्ता । आलोकवदुपपत्तेरितिभावः । नन्वालोकस्यद्रव्यत्वात्कथंगुण

त्वमुच्यतइति । मैवं । तद्द्रव्यत्वेमानाभावात् । रूपित्वंमानमितिचेन्न । तेनघटादिरूपस्यैवप्रतीयमानत्वात् । नहिव्योम्निवर्तमानस्यप्रकाशस्यरूपंगृह्यते । दीपंविहायवृत्तिःप्रमाणमितिचेन्न । तस्यद्रव्यत्वसाधकताविवादात् । तर्हिकुतस्तद्गुणत्वमितिचेन्न । तदनुविधानादिनैवेतिब्रूमः । द्रव्यत्वेचालोकःकार्यमकार्यंवा । आद्येपिकिंदीपकार्यमन्यस्यवा । नाद्यः । कारणंविहायकार्यवृत्तेरनभ्युपेतत्वात् । नद्वितीयः । दीपप्रकाशइतिप्रयोगानुपपत्तिप्रसंगात् । कारणांतरादर्शनाच्च । नांत्यः । अप्रतीतिप्रसंगात् । प्रदीपावयवाएवालोकइतिचेन्न । तथासतिप्रदीपानुविधानानुपपत्तेः । नहिजीर्णकंथातंतवःकतिचनविकीर्णाःकंथयासहैवगच्छंति । अवस्थिताएवावयवादीपापगमेतमसानदृश्यंतइतिनयुक्तं । विरोधात् । क्रमेणचैवंसतिप्रकाशबाहुल्यंस्यात् । तदैवोत्पन्नप्रदीपावयवाःसर्वतोविकीर्णाभवंतीत्यनुभवविरुद्धमितियुक्तमुक्तमालोकोगुणइति अप्राधान्यसाम्येनवागुणत्वोक्तिरिति । अंशैर्गुणेनचव्याप्तिरित्येकत्रविरुद्धमित्यतआह ॥ [३६।६] स्कांदेचेति ॥ व्याप्तिसाधकानुमानंतुघटादेरपिव्याप्तिसाधकाभाससमानयोगक्षेमं । अतःश्रुत्यविरोधेनजीवस्याणुत्वसिद्धेर्युक्तोहरौश्रुतिसमन्वयइतिसिद्धं ॥ २६ ॥ अ० ॥ १२ ॥ अत्रेश्वरेश्रुतिसमन्वयसिद्ध्यर्थंजीवविषयश्रुतिविरोधपरिहारादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । जगत्कारणेहरौश्रुतीनांसमन्वयःप्रागुक्तः । सचश्रुतीनांविरोधेनाप्रामाण्येनयुक्तःस्यादितिसर्वथानिराकार्यः । प्रकृतोजीवएवविषयः । किमेकरूपःकिंवाऽनेकरूपइतिसंदेहः । संदेहबीजंश्रुतिविगानंदर्शयति ॥ [३६।७] सइति ॥ जीवत्वज्ञापनायादिवाक्योद्धारः । एकरूपएवेतिपूर्वःपक्षः । सएकधेतिश्रुतेः । नचान्यत्राप्यस्तिश्रुतिरिति वाच्यं । ऐकरूप्यश्रुतेःसयुक्तिकत्वात् । युज्यतेखलुविभावात्मनियोगप्रभावेनशरीरबहुतयाबाहुरूप्यं । तच्चानिषिद्धं । नचवक्तव्य

मणोरप्यात्मनोंऽशबाहुल्याद्बहुरूपत्वमिति । निरवयवत्वात् । सनित्योनिरवयवइतिश्रुतेः । नचमंतव्यंयोगिनोऽघटितघटकसामर्थ्यवत्त्वेनोपपन्नंबहुरूपत्वं दृश्यतेहिसमाधिसामर्थ्यादेवतेषांसमुद्रपानादीति । तथासतिजीवस्येश्वरेणगुणसाम्यापातात् । एतदेवैश्वर्यंयत्कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुंसामर्थ्यं । अतःसयुक्तिकैतच्छ्रुतिविरोधेनबहुरूपश्रुतिरप्रमाणमेव। नचश्रुतेरीश्वरविषयता । सविमुच्यतइतिजीवलिंगात् । ततश्चनहरौश्रुतिसमन्वयोयुक्तइतिप्राप्तेसिद्धांतयत्सूत्रमवतारयति ॥ अतइति ॥ अतोविरोधःसंदेहबीजमस्तितंपरिहरतीत्यर्थः । सूत्रंव्याचष्टे ॥ यथेति ॥ अस्त्येवजीवस्यबहुरूपत्वं । अणुत्वेप्यंशव्यतिरेकेणबहुत्वोपपत्तेः । नचांशिनंविहायान्यत्रांशस्यगमनमनुपपन्नं । गंधादौदृष्टत्वात् । नचश्रुतिविरोधः । तस्याःस्वरूपैक्यविषयत्वात् । नचभिन्नांशशून्यत्वादनुपपत्तिः । योगसंपदातदुपपत्तेः । नचेश्वरेणसाम्यापातः योगिनामपिबहुरूपत्वशक्तेर्योगाराधितेश्वरप्रसादायत्तत्वात् । नचेश्वरस्याप्येतदशक्यं। तस्याचिंत्यशक्तित्वात् । कुतएतत्सर्वमितिचेदथेतिश्रुतेरेवेतिभावः। अत्रचशब्दसूचितांस्मृतिंचदर्शयति॥ आचिंत्येति॥ तदेवंश्रुत्यविरोधेनजीवस्यबहुरूपत्वोपपत्तेर्युक्तोहरौश्रुतिसमन्वयइतिसिद्धं ॥ २७॥ अ० १३ ॥ अत्रब्रह्मणिश्रुतिसमन्वयसिद्ध्यर्थंजीवस्यपरमात्माभिन्नत्वादिविषयश्रुतिविरोधपरिहारादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । जगत्कारणेब्रह्मणिश्रुतीनांसमन्वयोनिरूपितः। सचाद्वैतश्रुत्याभेदश्रुतेर्विरोधेऽनुपपन्नःस्यादित्यवश्यमसौनिरसनीयः।प्रकृतजीवएवात्रविषयः। किंपरब्रह्मणाभिन्न उताभिन्नइतिसंशयः। संशयबीजंश्रुतिविवादंदर्शयति ॥ तत्त्वमसीति ॥ परमात्माभिन्नएवजीवइतिपूर्वःपक्षः । तत्त्वमसीत्यादिश्रुतेः। नचाविपर्ययेप्यस्तिश्रुतिरितिवाच्यं। अद्वैतश्रुतेःषड्विधतात्पर्यलिंगयुक्तायाबलवत्त्वात् । एकमेवाद्वितीयमित्युपक्रमात् । त

त्त्वमसीत्युपसंहारात् । तत्त्वमसितत्त्वमसीतिनवकृत्वोऽभ्यासात् । अद्वैतस्यप्रमाणांतराप्राप्तत्वेनापूर्वत्वात् । तस्यतावदेवचिरमितिफलश्रवणात् । येनाश्रुतंश्रुतंभवतीत्याद्यर्थवादात् । मृत्पिंडादिदृष्टांतेनोपपादनात् । एवंश्रुतेरद्वैतएवतात्पर्यावगमात्तद्विरुद्धभेदश्रुतेरतत्त्वावेदकत्वमेवेतिनपरमात्मनिपरमार्थतःश्रुतिसमन्वयोयुक्तइतिप्राप्तेसिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ ३६।१४ अंतइति ॥ पृथगेवजीवःपरमात्मनः भिन्नोऽचिंत्यइतिश्रुतेः । नचास्तिविपर्ययेऽपिश्रुतिरितिवाच्यं । विरुद्धधर्माधिकरणत्वयुक्तियुक्तत्वेनभेदश्रुतेःप्राबल्यादितिभावः ॥ २८ ॥ नन्वेवंसत्यद्वैतश्रुतेर्निर्विषयतयाऽप्रामाण्यंप्राप्तमित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ ३६।१६ तदिति ॥ तच्छब्देनस्वात्मनेतिप्रकृतस्यपरामर्शः । नाभेदश्रुतेरप्रामाण्यप्राप्तिः । परमात्मगुणसदृशानंदादिगुणस्वरूपत्वेनजीवस्यगौणवृत्त्याऽभेदव्यपदेशोपपत्तेः । यथाखलुसकलजगद्गुणसदृशगुणात्मकत्वेनपरमात्माजगदितिव्यपदेशः सर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादौ तथैवेतिभावः । अत्रैवस्मृतिसंमतिमाह ॥ ३६।१८ भविष्यदिति ॥ गौणीवृत्तिरमुख्येतिचेत् सत्यं । मुख्यार्थासंभवादाश्रीयते । नहिसार्वज्ञादिगुणवताब्रह्मणाऽल्पज्ञानादिमतोजीवस्याभेदोयुक्तः । नसार्वज्ञादिपारमार्थिकमितिचेन्न । यःसर्वज्ञइत्यादिश्रुतिसिद्धत्वात् । श्रुतिसिद्धसार्वज्ञादेरपिमिथ्यात्वेबौद्धराद्धांतापत्तिः । कश्चैवंवादिनोऽद्वैतश्रुतिसिद्धार्थेविश्वासहेतुरन्यत्राभिनिवेशात् । उपजीव्यप्रमाणविरुद्धंचाद्वैतबोधनं । जीवपरमात्मविषयप्रमाणैर्भेदस्यैवग्रहणात् । परेणापिहिप्रमाणविरोधभीरुणालाक्षणिकोर्थोंगीकृतोऽद्वैतश्रुतेः । तथाचसुतरांयुक्तंगौणार्थग्रहणं । लक्षणावृत्तौहितत्त्वंपदवाच्यार्थपरित्यागेनासिपदमात्रेसामानाधिकरण्यरूपमुख्यार्थताऽशेषप्रमाणविरुद्धांगीकर्तव्या । वरंहिततस्तत्त्वंपदमुख्यार्थमंगीकृत्यासिपदमात्रस्यगौणार्थवर्णनं । नात्रप्रमाणविरोधेन

श्रुतेरमुख्यार्थताभ्युपगम्यते येनगौणार्थोंगीकार्यःस्यात् किंतुश्रुतेरेवतथाभिप्रेतत्वादितिकश्चित् । सप्रष्टव्यः कथमयंश्रुतेरभिप्रायोलोकोत्तरप्रज्ञेनविज्ञातइति । तात्पर्यलिंगैरितिवदन्देवानांप्रियोऽसावुपेक्षितव्यः । नहिलिंगानितात्पर्यावबोधकानिलाक्षणिकार्थग्रहणेकारणानीतियुक्तं । लिंगबलादद्वैतएवतात्पर्येसिद्धेप्रमाणविरोधाद्गौणार्थमनंगीकृत्यलक्षणाश्रीयतइतिचेन्न । उपक्रमादीनामन्यार्थत्वात् । यथाचैतत्तथोक्तमन्यत्रेति । अथापीदंस्यात् । रूढियोगौविनाकश्चिन्नैवार्थोवेदगोभवेदितिवदन्भाष्यकारः कथमेवंश्रुतिंव्याख्याति । नचपरमात्मसमन्वयविषयकंतद्वाक्यं । अर्थांतरप्रस्तावएवोदाहृतत्वात् । कश्चिदितिविशेषणाच्चेति । मैवं । तत्ररूढियोगौविहायकेवलवृत्त्यंतरस्यनिषिद्धत्वात् । रूढियोगपूर्वकगौण्यादिवृत्तेरनिवारणात् । साचपरकीयन्यायेनैव । अस्तिहितत्त्वमसीत्यादिश्रुतीनामतत्त्वमसीत्यादिरूपोरूढार्थः । अतःश्रुत्याविरोधेनजीवस्यपरमात्मभेदसिद्धेर्युक्तस्तत्रवेदसमन्वय इतिसिद्धं ॥ २९ ॥ अ० १४ ॥ अत्रेश्वरेश्रुतिसमन्वयसिद्ध्यर्थंजीवनित्यत्वविषयश्रुतिविरोधपरिहारादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । श्रुतिसमन्वयोहरावुक्तः । श्रुतेर्जीवनित्यत्वविषयायाःश्रुत्यंतरविरोधेनाप्रामाण्येतदनुपपत्तिप्रसंगात्परिहर्तव्यमेतत् । प्रकृतोजीव एवात्रविषयः । नित्योऽनित्योवेतिसंदेहः । ब्रह्मँल्लयमभ्युपैति आनंत्यायकल्पतइतिश्रुतिविरोधःसंदेहबीजं । तत्रसफलंपूर्वपक्षयति ॥ ३६।१९ जीवस्यापीति ॥ अनित्यएवजीवः । अनित्यत्वश्रुतेः । नचवक्तव्यं सोऽनादिनेतिश्रुतिर्जीवनित्यत्वेप्यस्ति अत्रजीवस्यानादिकर्मसंबंधानंत्यप्राप्त्योरुक्तत्वादिति । अनित्यत्वश्रुतेःसयुक्तिकत्वेनप्राबल्यात् । उक्ताखलुजीवस्योत्पत्तिर्ज्ञातएवेति । उत्पत्तिमतश्चानित्यत्वंनियतमेव । घटादौदृष्टत्वात् । नचवक्तव्यंतत्रोत्पत्तिरुपाधेरेवोक्तानतुजीवस्यातःकथंतस्यानित्यत्वमपीति ।

उपाधेरुत्पत्तिमत्त्वेप्रतिबिंबस्योत्पत्तिनियमात् । नहिदृष्टमुपाधेरुत्पत्तिमत्त्वेऽपिप्रतिबिंबस्यानादित्वं । अतोस्त्येवजीवस्योत्पत्ति
विनाशश्च । अतःसयुक्तिकश्रुतिविरोधात्तस्यानादिकर्मसंबंधाद्ययुक्तेस्तदभिधायकश्रुतेरप्रमाणत्वादयुक्तोब्रह्मणिश्रुतिसमन्वयइति
भावः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ ३।२।० नात्मइति ॥ नित्यएवजीवः । प्रतिबिंबस्यबिंबोपाधितत्सन्निधिनाशंविनानाशानुप
पत्तेः । बिंबस्यपरमात्मनोऽनाद्यनंतत्वात् । उपाधेश्चयावत्परमात्मभावित्वात् । सर्वगतबिंबस्योपाधिसन्निधेश्चनित्यत्वात् । अतो
जीवस्यानाद्यनंतत्वान्नानादिकर्मसंबंधाद्यनुपपत्त्याऽप्रमाणताचश्रुतेर्भवति । नचानित्यत्वश्रुतिविरोधः । तस्याउपाधिविषयत्वा
त् । नचोपाधेरनित्यत्वेपुनर्जीवस्यानित्यत्वापत्तिरितिवाच्यं । नहियेनोपाधिनाजीवःप्रतिबिंबस्तस्यैवोत्पत्तिविनाशौब्रूमोऽपितु
धात्वादिपदोदितबाह्योपाधेरेव । कुतएतदखिलमितिचेन्नित्यःपरइतिश्रुतेः स्मृतिवचनद्वयाच्चेतिभावः । उक्तंचैतदन्यत्र । जीवो
पाधिर्द्विधाप्रोक्तःस्वरूपंबाह्यएवच । बाह्योपाधिर्लयंयातिमुक्तावन्यस्यतुस्थितिः । सर्वोपाधिविनाशेतुप्रतिबिंबःकथंभवेत् । कथं
चात्मविनाशायप्रयत्नःसेत्स्यतिक्वचिदिति । तथा उपाधेश्चैवनित्यत्वान्नैवजीवोविनश्यति । स्वरूपत्वादुपाधेश्चनभिन्नोपाधिकल्प
नमिति । अतःश्रुत्यविरोधेनजीवस्यनित्यत्वसिद्धेर्युक्तोहरौवेदानांसमन्वयइतिसिद्धं ॥ ३० ॥ अ० १५ ॥ अत्रेश्वरेश्रुतिसमन्वय
सिद्ध्यर्थंजीवस्वरूपविषयश्रुतिविरोधपरिहारादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । परमेश्वरेश्रुतिसमन्वयउक्तः । जीवस्यज्ञानाद्यात्मकत्वाभि
धायकश्रुतेःश्रुत्यंतरविरोधेनाप्रामाण्येतदनुपपत्तेरवश्यंनिरसनीयएव । प्रकृतोजीवएवविषयः ज्ञानादिरूपोनवेतिसंदेहः । संदेह
बीजंश्रुतिविगानंदर्शयति॥ ३।७।१ विज्ञानात्मेति ॥ अनानंदादिरूपत्वमानंदादिरूपत्वाभावः । नजीवोज्ञानादिरूपइतिपूर्वःपक्षः ।

तथाश्रुतेः। नचयुक्तमस्तिविपरीताऽपिश्रुतिः।नचासावीश्वरविषया। प्राणाभूतानिसंप्रतिष्ठंतियत्र सपरेणामुंलोकमितिश्रुतिविरोधादिति। अनानंदादिरूपत्वश्रुतेःसयुक्तिकत्वात्। नह्यानंदादिरूपत्वमात्मनोऽनुभूयते।नचप्रतिबंधकाद्विद्यमानाप्यानंदादिरूपतानानुभूयतइतिवाच्यं।जीवस्याहमितिनित्याभिव्यक्तत्वेनतत्स्वरूपभूतानांव्यवधानस्यैवानुपपत्तेः। आनंदादिरूपत्वेचजीवस्यनकेनचिन्मोक्षायप्रयतितव्यं। अत्रावरणादननुभवोमोक्षेत्वभिव्यक्तेरनुभवइतिवदन्प्रष्टव्यः। किमावरणमानंदादीनामज्ञानंशरीरादिवा। नाद्यः। तस्यैवानुपपत्तेरुक्तत्वात्। नद्वितीयः। वैपरीत्यात्। अतएवमोक्षेऽभिव्यक्तिरित्ययुक्तं। तदेवंसयुक्तिकश्रुतिविरोधादप्रमाणमेवान्याश्रुतिरतोनेश्वरेश्रुतिसमन्वयोयुक्तइतिप्राप्ते सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे॥ [3।1।14] अंतइति॥ अस्येतितद्गुणसारत्वंप्रकृतंपरामृश्यते। भवत्येवानंदादिरूपोजीवः।नचोक्तश्रुतियुक्तिविरोधः। यथापुरुषयोषिदादीनामपत्योत्पत्तिशक्तिस्वरूपत्वेऽपिकालतस्तदभिव्यक्तेर्नायंपूर्वंपुमानिदानींतुपुमानित्यादियुज्यते। एवंजीवस्वरूपत्वेनमुक्तेःपूर्वमपिसतोज्ञानानंदादेरीश्वरप्रसादेनाभिव्यक्तिनिमित्तेनानंदीभवतीत्यादिव्यपदेशोपपत्तेः। प्रागनभिव्यक्तत्वेनानुभवाभावसंभवात्। तदभिव्यक्त्यर्थंचमुमुक्षूणांप्रयत्नोपपत्तेरितिभावः। नचावरणानुपपत्तिः। ज्ञानाभावातिरिक्ततन्निमित्ताविद्याभ्युपगमात्। ननुप्रागसतामुत्पत्तिवादिनीश्रुतिःकिंनस्यात्किमभिव्यक्तिकल्पनयेत्यतआह॥ [3।1।15] बलमिति॥ एतच्चसज्जीवविषयं केषांचिद्दुःखादिरूपत्वंमिश्रत्वंचज्ञातव्यं॥ ३१॥ यदुक्तंजीवस्वरूपभूतानामानंदादीनांप्रागनभिव्यक्तानांमोक्षेऽभिव्यक्तिरिति तदयुक्तं। जीवस्वरूपस्यनित्याभिव्यक्तत्वेनतत्स्वरूपभूतानामीश्वरप्रसादेनाभिव्यक्त्ययोगादितिचेत्तत्रप्रष्टव्यं। किंजीवस्यानंदादिरूपत्वमंगीकृत्यतदावरणाभावात्तन्निवृत्तिर्नाभ्युप

गम्यते किंवानंदादिरूपत्वमेवानंगीकृत्येदमुच्यते । प्रथमपक्षदूषणायसूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [३।७।७] नित्येति ॥ यदिजीवस्वरूप स्यानंदादिरूपत्वमंगीकृत्यावरणाभावाद्व्यक्तिरावरणनिवृत्तिर्मोक्षेनांगीक्रियतेतर्हिदेवादीनांमोक्षयोग्यानांनित्यमानंदाद्यनुभवःस्या त् असुरादीनांनकदाप्यानंदाद्यनुभवःस्यात् दुःखाद्यनुभवएवभवेत् । मध्यममानुषाणांचनित्यमानंदादीनामुपलब्धिः केवलंत दुपलब्ध्यभावोदुःखाद्युपलब्धिश्चसमैवस्यात्। आवरणाभावेऽनुभवाभावायोगादिति।अतोस्त्येवाविद्यावरणंभगवत्प्रसादेनतन्निवृ त्तिश्चेतिभावः। द्वितीयंप्रमाणविरोधेनपराचष्टे ॥[३।७।८]नित्येति॥ एवंसुराइतिहृदयं। यद्यप्यत्रप्रागुक्तश्रुतिरतिदेष्टुंयुक्ता तथापितत्राशेषा र्थानुक्तेःश्रुत्यंतरोदाहरणं । अधिकरणार्थेस्मृतिंचाह ॥ [३।७।९] भविष्यदिति ॥ दुःखोपलब्धिमात्रास्तद्योग्याः। उपाधिर्बाह्यः । तदेवं श्रुत्यविरोधेनजीवस्यानंदादिरूपत्वसिद्धेर्युक्तोहरौश्रुतिसमन्वयइतिसिद्धं ॥ ३२ ॥ अ० १६ ॥ अत्रेश्वरेश्रुतिसमन्वयसिद्ध्य र्थंजीवकर्तृत्वविषयश्रुतिविरोधपरिहारादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । ईश्वरेश्रुतिसमन्वयउक्तः । सचजीवकर्तृताविषयश्रुतीनांविरोधे नाप्रामाण्येऽनुपपन्नःस्यादितितन्निरासःकार्यएव । प्रकृतोजीवएवविषयः किंकर्तानवेतिसंदेहः। संदेहबीजंश्रुतिविगानंदर्शयति ॥ [३।७।११] ईश्वरस्येति ॥ ईश्वरस्यैवकर्तृत्वमुक्तमित्यनेननान्यःकर्तेत्यादिश्रुतिंसूचयति। जीवोनकर्तेतिपूर्वःपक्षः। तत्कर्तृत्वाभावस्यश्रुतत्वा त् ।जीवकर्तृत्वेप्यस्तिश्रुतिः। नचासावीश्वरविषया। तदभिसंपद्यतइतिफलसंपत्तिश्रवणादितिचेन्न। अकर्तृकत्वश्रुतेःसयुक्तिकत्वेन प्राबल्यात् । समर्थितंहीश्वरस्यैवानन्ययोगेनकर्तृत्वमितरव्यपदेशादित्यादौ। अतएवद्वयोःकर्तृत्वमित्यपिप्रत्युक्तं। ईश्वरस्यैवकर्तृ त्वांगीकारेकल्पनालाघवंचस्यात् । जीवस्यापितदंगीकारेतुगौरवंस्यात् । नखलुलाघवायश्रुत्यादिसिद्धमीश्वरस्यकर्तृत्वंहातुंयुक्तं।

अतःसयुक्तिकश्रुतिविरोधेनकर्तृत्वश्रुतेरप्रामाण्यादयुक्तोनारायणेश्रुतिसमन्वयइतिप्राप्तेसिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ अतइ
ति ॥ अस्त्येवजीवस्यापिकर्तृत्वं । तदभावेविधिनिषेधशास्त्रवैयर्थ्यप्रसंगात् । नहिकर्तारमंतरेणारण्यरोदनायमानशास्त्रस्यसार्थ
क्यंभवति । नचजडंप्रतितौभवतो नापीश्वरंप्रति । तथासतिपुण्यपापलेपप्रसंगेनानीश्वरत्वापत्तेः । अतोजीवस्यकर्तृत्वांगीकारे
शास्त्रस्यार्थवत्त्वसिद्धेःसोपिकर्तांगीकार्यइतिभावः ॥ ३३ ॥ जीवस्यस्वतःकर्तृत्वाभावेऽपिपरगतकर्तृत्वेविवेकाग्रहोऽस्त्येवातस्ताद
शंकर्तारंप्रतिशास्त्रंप्रवर्ततामित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ विहारेति ॥ नजीवस्यकाल्पनिकंकर्तृत्वंकिंतुपारमार्थिक
मेव । विगलिताखिलकल्पनेऽपिकैवल्येविहारादिकर्तृत्वोपदेशादितिभावः ॥ ३४ ॥ अस्तुमोक्षेजीवस्यस्वाभाविकंकर्तृत्वं प्रामा
णिकत्वात् संसारेतुकाल्पनिकमेवाकिंनस्यात्तावतापिचशास्त्रसार्थक्यादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ उपादानादि
ति ॥ नजीवस्यसंसारेऽपिकर्तृत्वंकाल्पनिकं । मोक्षाद्यर्थसाधनाद्युपादानप्रतीतेः । ततश्चफलदर्शनात् । नहिपरानुष्ठितसाधने
ष्वात्मीयताकल्पनमात्रेणफलाभिसंबंधोभवत्यतिप्रसंगादितिभावः ॥ ३५ ॥ एवमुपपत्त्याप्रत्यक्षेणचसाधितजीवकर्तृत्वंश्रुत्याऽपि
समर्थयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ व्यपदेशाच्चेति ॥ आत्मानमेवलोकमुपासीतेत्यादावुपासनादिक्रियायांकर्तृत्वेनात्मनोव्यप
देशात्तस्यापिकर्तृत्वमस्त्येव । अत्रजीवउपासीतेत्युक्त्यभावात्कथमयंजीवस्यकर्तृत्वव्यपदेशइति । मैवं । नहितावत्क्रियाकर्तृशू
न्यायुक्ता । नतावज्जडंकर्तृ । जीवस्यात्रकर्तृत्वेनश्रुत्यनभिमतत्वेपरमात्माभिप्रेतःस्यात् । अन्यथाश्रुतिवैयर्थ्यापातात् । तथाच
तस्यकर्तृत्वेन व्यपदेशःस्यान्नतुकर्मत्वेन । अतोजीवस्यैवात्रकर्तृत्वमुच्यते तथाच्चप्रामाणिकत्वाच्चगौरवमितिभावः ॥ ३६ ॥

नन्वेवंजीवस्यापिकर्तृत्वेकथमीश्वरस्यैवकर्तृत्वंपूर्वंसमर्थितंकथंचश्रुतिरुपपद्येत अतस्तद्विरोधोस्त्येवेत्याशयेनाशंक्यतत्परिहारायसू
त्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ [३७।१६] तर्हीति ॥ इदंवस्त्वहंज्ञास्यामीत्येवंनिरूपितेऽपियथाजीवस्यनज्ञानेनियमोस्ति । स्वेच्छानुसारेणनज्ञान
लाभः । तथाकरिष्यामीतिनिरूपितेऽपिकर्मणिनियमाभावादीश्वरस्यतुतद्भावात्सएवकर्तानजीवइत्युक्तंप्राङ्नतुसर्वथाकर्तृत्वाभा
वादितिभावः । नचायंदृष्टांतःसाध्यसमः । नहिजिज्ञासुर्ज्ञानक्रियायामेवसाक्षाद्व्याप्रियतेकिंतुतत्साधनएवेति । ईश्वरस्यैवनियु
मेनकर्तृत्वंनजीवस्येत्यत्रप्रमाणमाह ॥ [३७।१७] यइति ॥ ३७ ॥ ननूभयोःकर्तृत्वाविशेषेऽपीश्वरस्यैवनियमेनकर्तृत्वंनजीवस्येत्येतत्
किंनिबंधनंवैलक्षण्यमितिपृच्छति ॥ [३७।१७] कुतइति ॥ स्वातंत्र्यपारतंत्र्यनिमित्तौनियमानियमावितिपरिहारंवक्तुमीशजीवयोःस्वातं
त्र्यपारतंत्र्येसाधयत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ [३७।१७] शक्तीति ॥ ईश्वरस्यपूर्णशक्तित्वात्स्वातंत्र्यं जीवस्यतद्विपर्ययादस्वातंत्र्यंप्रतीयतइ
तिभावः ॥ ३८ ॥ युक्त्यंतरेणैतत्प्रतिपादयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [३७।१८] समाधीति ॥ समाधानमलंबुद्धिरस्तीश्वरस्येतितस्यस्वा
तंत्र्यं जीवस्यचतदभावादस्वातंत्र्यंप्रतीयते स्वतंत्रस्यपूर्णकामत्वादितिभावः । एवंचोक्तिंतर्हीत्यतआह ॥ [३७।१८] अतइति ॥ यतए
वमीशजीवयोःस्वातंत्र्यपारतंत्र्येप्रतीयेते अतःस्वातंत्र्यपारतंत्र्याभ्यांनियमानियमावितिभावः ॥ ३९ ॥ नन्वेवंयदिजीवस्यन
स्वातंत्र्येणकर्तृत्वमपित्वीश्वरेच्छयैव कथंतर्हिकर्तोच्यते स्वतंत्रःखलुकर्तेत्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [३७।१९] यथेति ॥
यथातक्षाप्रासादकारयितृनियतोऽपिकर्तोच्यतेतथेश्वरनियतोऽपिजीवःकर्तेतिव्यपदेष्टुंशक्यतइत्यर्थः ॥ ४० ॥ ननुकिंतक्षणइव
जीवस्यकर्तृत्वशक्तिर्जीवाधीनैवेश्वराधीनतातुवचनवेतनदानादिवदुतकर्तृत्वशक्तिरपीश्वराधीना । यद्याद्यस्तर्हिईश्वरस्यैवकर्तृत्व

मितिगतःपक्षः । द्वितीयेनजीवस्यकर्तृत्वमित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [३७।२०] परादिति ॥ नास्माभिस्तत्कर्तृत्वसामर्थ्यंजी
वाधीनमुच्यतेयेनापसिद्धांतःस्यात्किंतुपरमात्माधीनमेव । तथाश्रुतेरितिभावः ॥ ४१ ॥ नन्वस्मिन्नपिपक्षेदोषउक्तः । कर्तृत्व
शक्तेरीश्वराधीनत्वेतस्यैवकर्तृत्वंनजीवस्येति पुनःशास्त्रवैयर्थ्यमित्येतामाशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ [३७।२१] कृतेति ॥ यतोयंपरो
विधिनिषेधशास्त्रावैयर्थ्यायैवस्वस्यवैषम्यनैर्घृण्यपरिहारायचजीवस्यानादिकर्मप्रयत्नयोग्यतापेक्षएवजीवंप्रेरयातिनत्वनपेक्षोऽतोन
जीवशक्तेरीश्वराधीनत्वेऽपिशास्त्रवैयर्थ्यं । अनपेक्षयाप्रेरणेहितत्स्यादितिभावः । अवैषम्यादि संगृहीतमितिशेषः । उक्तोऽपिदो
षपरिहारःस्मारयितुंपुनरत्रोक्तः । सूत्रार्थेस्मृतिसंमतिमाह ॥ [३७।२२] पूर्वेति ॥ संस्कारोयोग्यता । कर्मापेक्षयाप्रेरकत्वे नतत्कर्मकर्तृ
त्वमीश्वरस्येत्यतआह ॥ [३८।१] तच्चेति ॥ तर्हितत्प्रेरणापेक्षाभावइत्यतआह ॥ [३८।१] अनादित्वादिति ॥ तर्हिकर्मणामानंत्यात्कथंत
त्कारयितृत्वमीश्वरस्येतितत्राह ॥ [३८।१] पूर्णेति ॥ अधिकरणार्थेस्मृतिंचाह ॥ [३८।१] एतदिति ॥ एतज्जीवस्यकर्तृत्वमेवं प्रामाणिकं । नचाप्येव
मीश्वरवत्स्वातंत्र्येणातएतदस्तिनचास्तिचेत्युच्यतइत्यर्थः ॥ अतःश्रुत्यविरोधेनजीवस्यकर्तृत्वसिद्धेर्युक्तोभगवतिश्रुतिसमन्वयइति
सिद्धं ॥४२॥ अ० १७॥ अत्रपरमात्मनिश्रुतिसमन्वयसिद्ध्यर्थंजीवविषयश्रुतिविरोधपरिहारादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । हरौश्रुतिसम
न्वयोनिरूपितः । सचजीवविषयश्रुतिविरोधेनाप्रामाण्येऽनुपपन्नःस्यादितिनिराकार्यः । प्रकृतोजीवोत्रविषयः । किमीश्वरांशोन
वेतिसंदेहः।संशयबीजंश्रुतिविगानंदर्शयति ॥ [३८।२] अंशएवेति ॥ तत्रनजीवोहरेरंशःनाप्यनंशइतिनिर्णयोयुज्यतइतिपूर्वःपक्षः । न

तावदंशत्वंनिर्णेतुंशक्यं । नैवांशइतिश्रुतेः । नचतत्रपरस्येतिजीवांतरविवक्षा । तथापीत्यादिवाक्यशेषविरोधात् । नाप्यनंशत्वनि
र्णयः । अंशाएवेतिश्रुतेः । नचविकल्पेनाविरोधोयवव्रीहिश्रुत्योरिव वस्तुविकल्पायोगात् । अंशाएव नैवांशइतिसावधारणत्वा
त् । नचदेशकालविभेदेनव्यवस्थितोविकल्पः । विशेषप्रमाणमंतरेणतादृशनिश्चयायोगात् । नचजीवेशाभेदस्यसयुक्तिकंनिरस्त
त्वादनंशत्वश्रुतिर्बलवतीतिवाच्यं । अभेदाभावेप्यंशत्वस्याविरोधात् । समस्तपटाच्छिन्नस्याप्येकस्यतंतोस्तदंशत्वदर्शनात् । अतः
श्रुतिद्वयस्यापिनानात्वादप्रामाण्यमेवेतिनोक्तसमन्वयोयुक्तइतिप्राप्तेसिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ [३८।४] अंशइति ॥ जीवःपरमा
त्मनोंऽशोभवत्येव । मांरक्षत्वित्यादिना नानाप्रकारेणजीवस्येशसंबंधित्वव्यपदेशात् । तत्संबंधित्वमेवतदंशत्वमितिवक्ष्यामइतिभा
वः । यःपराद्धेरेरवमोजीवोऽस्यजगतःपितरंवेदानेनावरेणायंपरोजातइतिव्यपदिश्यते तज्ज्ञानंचदुर्लभंकोनुसर्वज्ञकल्पः प्रजासुब्र
ह्मप्रावोचत् कस्यचैतदेवंमनोज्ञानमाधिक्येनजातमित्यर्थः । यस्तद्ब्रह्मवेदसतस्यपितुःपिताभवदित्यर्थः । याभगवन्मूर्तयोमदुपा
स्याःस्त्रीलिंगशब्दवाच्यास्ताएवपरमपुरुषानाहुः । यस्ताःपश्यतिसएवचक्षुष्मान् योनजानातिसोंधः यःसर्वज्ञोभगवत्पुत्रोविरिं
चःसएवसम्यक्जानाति । यश्चजानातिसतस्यजगत्पितुरभिव्यंजकत्वात्पिताभवदित्यर्थः । एतदीर्घतमोवाक्यं । नानाव्यपदे
शादंशोजीवइत्यत्रश्रुतिंचाह ॥ [३८।७] तथाचेति ॥ हेत्वंतरेणैतत्समर्थयति ॥ [३८।८] अन्यइति ॥ अन्यथावक्ष्यमाणाभेदापेक्षया । एतच्छ्रु
तिद्वयेनजीवेशयोर्भेदाभेदावुच्येते । नचान्यतरश्रुतिबाधोयुक्तः । नचसाक्षाद्भेदाभेदावुपपन्नौ । विरोधात् । अतःश्रुतिद्वयाऽ
न्यथानुपपत्त्याभेदमंगीकृत्याऽभेदस्थानेंशत्वंवक्तव्यमितिभावः । उक्तंचा भेदश्रुतयोंऽशत्वादिति । भेदाभेदोक्त्यन्यथानुपप

च्यांशोजीवइत्यत्रापिश्रुतिमाह॥ तथाचेति ॥ समस्तसूत्रार्थेस्मृतिंचाह॥ वाराहेचेति ॥४३॥ श्रुत्याचैतमर्थंसाधयत्सूत्रंपठित्वा
तांश्रुतिमुदाहरति ॥ मंत्रेति ॥ पादोंशः ॥ ४४ ॥ स्मृत्याप्येतमर्थंसाधयत्सूत्रंपठित्वातांस्मृतिमुदाहरति ॥ अपीति ॥ जीव
लोके जीवच्छरीरे जीवभूतोजीवाख्यः ॥ ४५ ॥ नजीवस्येश्वरांशत्वंयुक्तं । तथासत्यंशत्वाविशेषान्मत्स्यादिसाम्यापातादनंश
त्वश्रुतिविरोधाच्चेत्याशंकांपरिहरत्सूत्रमवतारयति ॥ अनंशत्वेति ॥ मत्स्याद्यसाम्यंचार्थः । सूत्रंव्याचष्टे॥ अंशत्वेपीति ॥
जीवानांमत्स्यादीनांचभगवदंशत्वाविशेषेऽपिनसर्वसाम्यं । मत्स्यादीनांस्वरूपांशत्वात् जीवानांभिन्नांशत्वात् । नचांशत्वाविशे
षाद्भेदाभेदानुपपत्तिः । कालाग्निखद्योतादिष्वग्न्याद्यंशेष्वंशत्वाविशेषेऽपितद्दर्शनादितिभावः । ननुकालाग्निखद्योतादीनांतेजःप्र
भृतिभूतकार्याणांभेदाभेदसाम्यात्कथमत्रैतेदृष्टांताइत्यतआह॥ अभिमानीति ॥ तेजोजलपृथिव्यभिमानिनांकालाग्न्यमृताब्धि
मेर्वभिमानिनामभिन्नत्वात्खद्योताद्यभिमानिनांभिन्नत्वाद्युक्तंदृष्टांतत्वमितिभावः ॥ ४६ ॥ ननुतत्रतथात्वेऽपिजीवानांमत्स्यादी
नांस्वरूपांशत्वंचाभेदःकिंनस्यादित्याशंकांस्मृतिभिःपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यताःस्मृतीरुदाहरति ॥ स्मरंतिचेति ॥ परमपुरुषांशैः
सर्वमवतिष्ठतइत्युक्तेकेतेंशाइत्याशंकायांसविस्तरंवराहादीनांभगवदंशत्वमुक्त्वाजीवानामपितदुक्तं । ऋषयोमनवोदेवामनुपुत्रामहौजसः । कलाःसर्वेहरेरेवसप्रजापतयःस्मृताइति । तत्रवराहादीनांस्वरूपांशत्वमभिधीयते । एतेपरमपुरुषस्यस्वरूपांशविभागाः
स्वयंकृष्णोभगवान्मूलरूप्येव । वराहादयोलोकंमृडयंतीति जीवानामंशत्वेनोक्तानांभिन्नत्वमुच्यते । यदतःपरमपुरुषाद्भिन्नका

र्यमनाद्यनपगतसत्त्वादिगुणयुक्तंचैतन्यंसजीवः । यश्चादृष्टाश्रुतभगवत्स्वरूपत्वात्संसरतीति । कृष्णशब्दश्चनारायणेऽपिदृष्टःकृष्णोमुक्तैरिज्यतेवीतमोहैरित्यादौ । मत्स्यादीनांजीवानांचस्वरूपास्वरूपांशलक्षणयोगित्वाच्चांशिनाभेदाभेदाविविभावेनस्वरूपास्वरूपांशलक्षणंतावत्स्मृत्यादर्शयति ॥ [३८।१६] स्वांशश्चेति ॥ यत्स्वरूपंयथानंदादियथास्थितिर्यथासर्वोत्तमत्वादितदेवस्वरूपांशस्यभवति । एतच्चस्वरूपांशलक्षणंकृष्णाद्यवतारेष्वस्तीतिस्मृत्याह ॥ [३८।१८] नेति ॥ जीवेषुविभिन्नांशलक्षणंत्वनुभवसिद्धं ॥ ४७ ॥ एवंजीवानांमत्स्यादीनांचांशिनाभेदाभेदसद्भावान्नैकविधतेत्युक्तं । युक्त्यंतरेणैकविधतांपराकुर्वत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [३८।१९] अनुज्ञेति ॥ जीवानांप्रवृत्तिमोक्षयोरंशिपरमात्माधीनत्वात्तेषांमत्स्यादीनांचांशत्वसाम्येऽपिनैकविधतेत्यर्थः । केनप्रतीयतइत्यतआह ॥ [३८।२०] देहेति ॥ परानुज्ञयाप्रवृत्तिःपरतोबंधनिवृत्तिश्चजीवस्येत्यत्रक्रमेणश्रुतीचाह ॥ [३८।२०] यइति ॥ मत्स्यादीनामपिप्रवृत्तिमोक्षयोरीश्वराधीनत्वात्कथंनजीवविधतेत्यतआह ॥ [३८।२०] नेति ॥ तदेवकुतइत्यतआह ॥ [३८।२०] वासुदेवइति ॥ शतधानारायणादिः । सहस्रधाविश्वादिः । अमितोऽतिबहुरूपःपरादिः । अनंतोऽजितादिः । यदुक्तंजीवोंश्यधीनप्रवृत्त्यादिमान्देहसंबंधित्वादितितन्नाश्रयभावान्नयुज्यतइत्यतआह ॥ [३९।१] युज्यतेचेति ॥ तदेवस्फुटयति ॥ [३९।१] यथेति ॥ आदित्योमंडलाभिमानी वियद्गतस्तत्प्रकाशाभिमानीतदंशश्चैकप्रकारोऽनुज्ञादिरहितः । त्रिवृदिववैचक्षुःशुक्लंकृष्णंकनीनिकेतिश्रुतावक्षणःसूर्यमंडलसाम्योक्त्यातदंशत्वमुच्यते । अतएवतदभिमानिनोऽपितदभिमान्यंशत्वं तस्यचापभ्रष्टस्यदेहदोषलिप्तत्वादंश्यधीनप्रवृत्त्यादिमत्त्वमितिभावः । आवरणंतमः । एवमुक्त

रत्राप्यभिमानिविवक्षाद्रष्टव्या । विरोधीपित्तधातुः । अत्रायंप्रयोगोभवति । जीवःस्वांशयधीनप्रवृत्त्यादिमान्स्वांशिकर्मानिर्मितश
रीरसंबंधित्वादपभ्रष्टवदिति । यदुक्तंमत्स्यादीनांनांशयधीनप्रवृत्त्यादिमत्त्वमिति । तदसत् । तेषामप्युक्तविधदेहसंबंधित्वात् । तथाच
नविशेषः । अथदेहसंबंधित्वेऽपिनांशयधीनप्रवृत्तित्वं तर्हितत्रैवहेतोर्व्यभिचारइत्यतआह ॥ मोक्षेधर्मेचेति ॥ शुश्रूषुः तस्येतिशेषः ।
अवतारप्रसंगेचैतदुक्तं । अत्राप्ययंप्रयोगः । मत्स्यादिःस्वांशयधीनप्रवृत्त्यादिर्नभवति स्वांशिकर्मानिर्मितदेहासंबंधित्वात् वियद्ग
तप्रकाशाद्यभिमानिवदिति । अतएवदृष्टांतोविवृतः । सूत्रार्थेस्मृतिंचाह ॥ वाराहेचेति ॥ देहयोग्यत्वादित्युक्त्यामुक्तानामपि
संग्रहोभवति । सूर्यप्रभाक्षिणीनैकप्रकारे ॥ ४८ ॥ युक्त्यंतरेणमत्स्यादीनांजीवानांचैकविध्यंनिराकुर्वत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ अ
संततेश्चेति ॥ जीवस्यसम्यक्शक्त्यभावान्मत्स्यादीनांतुतद्भावादंशत्वेप्युक्तस्याव्यतिकरोव्यत्यासाभावइतिभावः । मत्स्यादी
नांपूर्णशक्तित्वंनजीवस्येत्येतत्कुतइत्यतआह ॥ तथाचेति ॥ कृष्णादिःकश्चनव्यूहः । पंचनारायणादीनि । असंमितानि निरूप
मानि ॥ ४९ ॥ युक्त्यंतरेणोक्तमर्थंस्थापयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ आभासएवेति ॥ अंशत्वाविशेषेऽपिजीवानांप्रतिबिंबांश
त्वमस्ति । रूपंरूपमितिश्रुतेः । नचतन्मत्स्यादीनामतोनैकविधतेतिभावः । जीवसमुदायःपरमेश्वरस्यरूपंरूपंप्रतिरूपोभूत्वावर्तते
तद्बिंबरूपमस्यमुक्त्यर्थंसाक्षात्कारविषयोभवति सचपरमेश्वरःस्वसामर्थ्येनानंतजीवबिंबरूपोज्ञायते । अस्यानंतानिहरिनामकानि
रूपाणिव्यूहशःसंतीतिप्रसिद्धमित्यर्थः । सूत्रार्थेस्मृतिंचाह ॥ वाराहेचेति ॥ परेस्वरूपांशाः । नजीवस्यपरमात्मांशत्वंयुक्तंतद
तिरिक्तोपाध्यभावादित्यतआह ॥ सोपाधिरिति ॥ एवमंशत्वेनश्रुत्यादिसिद्धस्यजीवस्यमत्स्यादिवदंशत्वंनास्ति । अतएवानं

शत्वश्रुतिरुपपन्नेत्युक्तंभवति । नचाप्रामाण्यमेवकिंनस्यात्किंयथाकथंचिदविरोधापादनेनेतिवाच्यं वाक्याप्रामाण्यकल्पनस्यवक्तृ
मिथ्याज्ञानादिमूलत्वात् । वेदस्यापौरुषेयत्वादिति । अतःश्रुत्यविरोधेनजीवस्येश्वरांशत्वोपपत्तेर्युक्तोहरौश्रुतिसमन्वयइतिसिद्धं
॥ ५० ॥ अ० ॥ १८ ॥ अत्रब्रह्मणिश्रुतिसमन्वयसिद्ध्यर्थंजीवस्येश्वरप्रतिबिंबत्वविषयश्रुतिविरोधपरिहारादस्तिशास्त्रादिसंग
तिः । हरौसर्वश्रुतीनांसमन्वयोनिरूपितः । तत्रजीवप्रतिबिंबताविषयश्रुतीनांविरोधेनाप्रामाण्ये समन्वयानुपपत्तिरित्यसौनिरस
नीयएव । प्रकृतोजीवएवविषयः । भगवत्प्रतिबिंबोनवेतिसंदेहः । श्रुतिविगानंसंदेहबीजं । रूपंरूपमितिश्रुतिरेका । प्रकरणव
शाद्विरुद्धश्रुत्यंतरमनुमीयते । नजीवाभगवत्प्रतिबिंबाइतिपूर्वःपक्षः । तथाश्रुतेर्विद्यमानत्वात् । नचप्रतिबिंबत्वश्रुतिविरोधः ।
अन्यश्रुतेःसयुक्तिकत्वात् । अस्तिखल्वयंजीवानामन्योन्यंभेदःसुरनरतिर्यगादिरूपः । नचैकप्रतिबिंबानांमिथोवैचित्र्यंसंभवति ।
भवतिचेद्भवत्वेकोभगवत्प्रतिबिंबः । तदयंप्रयोगः । नजीवाएकप्रतिबिंबाभेदवत्त्वात् घटपटवदिति । अतःसयुक्तिकश्रुतिविरो
धात्प्रतिबिंबत्वश्रुतिरप्रमाणमितिनोक्तसमन्वयसिद्धिरित्येवंप्राप्तेसिद्धांतयत्सूत्रमवतारयति ॥ प्रतिबिंबानामिति ॥ [३।१।१४] जीवानां
प्रतिबिंबत्वमभ्युपेत्यतेषांवैचित्र्येकारणांतरमाह सूत्रकारइत्यर्थः । सूत्रंव्याचष्टे ॥ अनादीति ॥ [३।१।१५] नवैचित्र्यान्यथानुपप
त्त्यासर्वेषांप्रतिबिंबत्वाभावोवाच्यः । अशेषजीवानांभगवत्प्रतिबिंबत्वेऽपिविद्याद्यदृष्टवैचित्र्येणदेवदानवमानवादिवैचित्र्यस्यो
पपत्तेः । यथाप्रज्ञंहिसंभवाइत्यादिश्रुतेः । नचादृष्टवैचित्र्यमेवासंभावितं । तस्यापिपूर्वादृष्टवैचित्र्यादुपपत्तेः । तस्याप्ये
वमनादित्वादितिभावः ॥ ५१ ॥ किंवैचित्र्यस्यादृष्टकारणकल्पनयारागद्वेषमोहादीनांदोषाणामेवतन्निमित्तत्वोपपत्तेरित्याशं

कांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ ३।१।१५ अभिसंधीति ॥ नदोषवैचित्र्यादेतद्वैचित्र्यंवाच्यं । तस्यापिसादित्वेनकारणगवेषणे ऽदृष्टस्यैवग्राह्यत्वादितिभावः । पूर्वंदोषवैचित्र्यादुत्तरोपपत्तौकिमदृष्टेनेत्यतआह ॥ ३।१।१६ चशब्देनेति ॥ संगृहीतमितिशेषः । दोष वैचित्र्यस्यादृष्टवैचित्र्यंविनाजीववैचित्र्यनिमित्तत्वेतदभावेप्येकस्मिन्पुंसिप्रतिक्षणवैचित्र्यंनस्यात् । अस्तिचैतदतस्तदन्यथानुपप त्त्याऽदृष्टमेवकारणंग्राह्यमितिभावः ॥ ५२ ॥ स्वर्गस्थाःसुरा भूमिष्ठाःनराइत्यादिस्थानवैचित्र्यादेववैचित्र्योपपत्तेःकिमदृष्टेनेत्या शंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ ३।१।१६ प्रदेशादिति ॥ नस्थानवैचित्र्यमेववैचित्र्येहेतुः । निष्कारणस्थानवैचित्र्यस्यैवानुपपत्त्यातत्का रणान्वेषणेऽदृष्टस्यैवांगीकार्यत्वादितिभावः । युक्त्यंतरमाह ॥ ३।१।१७ एकेति ॥ एवंयुक्तेरविरुद्धत्वात् । अन्याश्रुतिर्निरुपाधिप्रति बिंबत्वादिविषयेतिद्रष्टव्यं । तदेवंश्रुत्यविरोधेनजीवस्यप्रतिबिंबत्वसिद्धेर्युक्तोजगत्कारणेनारायणेश्रुतिसमन्वयइतिसिद्धं ॥ ५३ ॥ अ० ॥ १९ ॥ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्यश्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यस्यटीकायांजयतीर्थमुनि विरचितायांतत्त्वप्रकाशिकायांद्वितीयाध्यायस्यतृतीयःपादः ॥ ३ ॥

॥ इतितत्वप्रकाशिकायांद्वितीयाध्यायस्यतृतीयःपादः ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ एतत्पादार्थंदर्शयति ॥ ३१।२० युक्तीति ॥ अत्रापि
पूर्ववच्छ्रुतीनांपरस्परविरोधपरिहारएवपादार्थः । युक्तिसाहित्यस्यपूर्वत्रापिसाम्यात् । अत्रत्ययुक्तीनांश्रुत्यादिसिद्धत्वेनप्राबल्या
त्पादभेदः अध्यात्मविषयतयाच । तत्रादावीश्वरस्यश्रुतिसमन्वयेनजगत्कारणत्वसिद्ध्यर्थमिंद्रियोत्पत्तिविषयश्रुतिविरोधपरि
हारादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । जगत्कारणेब्रह्मणिसर्वश्रुतिसमन्वयोनिरूपितः । तत्रप्राणोत्पत्तिविषयश्रुतीनांविरोधेनाप्रामाण्येत
दसिद्धेःसपरिहर्तव्योभवति । सर्वजगदंतःपातिनःप्राणाएवविषयः । किमुत्पत्तिमंतोनवेतिसंदेहः । संशयबीजंश्रुतिविगानंदर्शय
न्पूर्वपक्षंसूचयति ॥ ३१।२० प्राणाइति ॥ अथ तस्मात् । इति च प्राणानामुत्पत्तिःश्रूयतइतिशेषः । प्राणानोत्पत्तिमंतःप्राणाएवानाद
यइतिश्रुतेः । नचोत्पत्तावपिश्रुतिरस्तीतिवाच्यं । अस्याःस्पष्टार्थायानिरवकाशत्वेनप्राबल्यात् । प्राणानोत्पत्तिमंतोनिरुपादान
त्वाद्व्यतिरेकेणघटवदितियुक्तियुक्तत्वेनापिप्राबल्यात् । नचात्रासिद्ध्यादिशंकाकर्तव्यानोपादानमितिस्मृतिगृहीतत्वात् । अतःप्र
बलश्रुतिविरोधादुत्पत्तिश्रुतिरप्रमाणमेवेतिनेश्वरस्यश्रुतिसमन्वयेनजगत्कारणत्वसिद्धिरितिभावः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्या
चष्टे ॥ ४०।१२ अतइति ॥ उत्पत्तिमंतएवप्राणाः । आकाशादीनामुत्पत्तिमत्त्वेकथितयुक्तिसमुदायादेवेत्यर्थः । अत्रपुनर्विप्रतिपत्त्य
भावेनकारणस्याविचारात्सिद्धवत्कृत्यपरमात्मनइत्युक्तं ॥ १ ॥ नन्वाकाशोत्पत्तिसिद्ध्यर्थमनुत्पत्तौश्रुत्यभावोहेतुरुक्तःकथमसा
विहसंभवतिश्रुतेर्विद्यमानत्वादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ ४०।१२ गौणीति ॥ सत्यमस्त्यनुत्पत्तिश्रुतिरितितथापिनासौ
प्राणानामनुत्पत्तिंवक्तिकिंतुगौणानुत्पत्तिवादिन्येव । मुख्यानुत्पत्तेरसंभवात् । मुख्यासंभवेगौणार्थांगीकारस्यन्यायप्राप्तत्वादि

तिभावः । एतस्माज्जायतइत्यादिश्रुत्यसंभवोऽपिद्रष्टव्यः । किंतद्गौणानादित्वंप्राणानांकथंचमुख्यासंभवःप्रत्युतोत्पत्तिरेवनसंभवत्युपादानाभावादित्यतआह ॥ नित्यानीति ॥ उपचयात्पूर्वमसमर्थानिनसंसारकारणानिस्युरित्यतउक्तं ॥ सृष्टिकालइति ॥ प्रलयेवियुक्तांशानांप्रतिसृष्टिकालमितिभावः । अत्राहंकारकारणत्वस्याप्यनिषेधादविरोधः । अहंकारोत्पन्नभूतानामपिसूक्ष्मप्राणैरस्त्युपचयइतितत्राप्यविरोधः । मुख्यनित्यतायांस्वातंत्र्यंभवति । अनेनयावद्विकारमित्यादियुक्तयोगृहीताभवंति ॥ २ ॥ प्रतिज्ञाहानिरित्युक्तयुक्त्याप्येतमर्थंसमर्थयत्सूत्रंपठित्वातदुपात्तश्रुतिमेवोदाहरति ॥ प्रतिज्ञेति ॥ सूत्रेणान्वयः । प्राणानामुत्पत्त्यंगीकारेसर्वमसृजतेतिश्रुत्युक्तप्रतिज्ञानुपरोधादुत्पत्तिमंतःप्राणाइति । अतःश्रुत्यविरोधेनप्राणानांपरमात्मोत्पन्नत्वासिद्धेर्युक्तमीश्वरस्यश्रुतिसमन्वयेनजगत्कारणत्वमितिसिद्धं ॥ ३ ॥ अ० १ ॥ अत्रब्रह्मणि श्रुतिसमन्वयेनजगत्कारणत्वसिद्ध्यर्थंमनोजन्मविषयश्रुतिविरोधपरिहारादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । जगत्कारणेब्रह्मणिश्रुतिसमन्वयउक्तः । तत्रमनोजन्मविषयश्रुतीनांविरोधेनाप्रामाण्ये नासावुपपद्यतइतिसनिराकार्यएव । अत्रप्रकृतेंद्रियांतर्गतंमनोविषयः । किमुत्पत्तिमन्नवेतिसंशयः । मनःसर्वेंद्रियाणि च नित्यंमनोनादित्वादितिश्रुतिविरोधःसंदेहबीजम् । पूर्वपक्षयति ॥ द्विधेति ॥ मनोनोत्पत्तिमत् । नित्यंमनोऽनादित्वादितिश्रुतेः । नचोत्पत्तिश्रुत्यनुसारेणेंद्रियानुत्पत्तिश्रुतिवदनादित्वश्रुतेर्गौणार्थत्वमितिसांप्रतं । इंद्रियाणामनित्यत्वमुक्त्वाविशिष्यमनसोनित्यत्वाभिधानात् । किंचमनसःसादित्वेतद्विनाकदाचिदनादिपुरुषेणावस्थातव्यं । नचैवंभवति । तथासतितदासंसाराभा

वप्रसंगात् । मनोहिसंसारहेतुः । यदाहुः । मनएवमनुष्याणांकारणंबंधमोक्षयोरिति । संसारसादित्वंत्वप्रामाणिकंसर्वप्रमाणवि
रुद्धंच । अतोनित्यमेवमनः । एवंचयुक्तियुक्तविशेषश्रुतेःप्राबल्यात्तद्विरोधेनोत्पत्तिश्रुतेरप्रामाण्यान्नश्रुतिसमन्वयेनेश्वरस्यजग
त्कारणत्वसिद्धिरितिभावः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ [४०।६] अतइति ॥ नानुत्पत्तिर्मनसः । उत्पन्नत्वेश्रुतिसद्भावात् । नचा
स्यागत्यंतरंवाच्यं । पृथङ्मनसोजन्माभिधायकत्वेनविशेषश्रुतित्वात् । नचान्येंद्रियवन्मनसोप्युत्पत्तिमत्त्वेतस्येंद्रियांतर्गतस्यपृ
थगभिधानंव्यर्थमितिमंतव्यं । अन्येंद्रियेभ्योऽपिप्रागुत्पन्नत्वाभिप्रायेणतदुपपत्तेरितिभावः ॥ [४०।७] पूर्वोक्तत्वादिति ॥ पूर्वमुत्पन्न
तयोक्तत्वात् । ननुकुतोमनसःपूर्वोत्पत्तिःकथंचोत्पत्त्यंगीकारेश्रुत्यादिविरोधपरिहारइत्यतआह ॥ [४०।७] पूर्वमिति ॥ नोत्पत्तिमत्त्वेम
नसःश्रुतिविरोधः । प्रलयेपींद्रियवत्सूक्ष्मस्वरूपसत्ताभ्युपगमात् । अतएवनयुक्तिविरोधः । नचविशिष्योक्तिविरोधः । अन्येंद्रि
येभ्योऽल्पोपचयाभिप्रायेणतदुपपत्तेरितिभावः । अतःश्रुत्यविरोधेनमनसोभगवदुत्पन्नत्वसिद्धेर्युक्तोजगत्कारणेब्रह्मणिश्रुतिसम
न्वयइतिसिद्धं ॥ ४ ॥ अ० २ ॥ अत्रजगत्कारणेहरौश्रुतीनांसमन्वयसिद्ध्यर्थंवागुत्पत्तिविषयश्रुतिविरोधपरिहारादस्तिशास्त्रा
दिसंगतिः । श्रुतिसमन्वयेनजगत्कारणत्वंविष्णोरुक्तं । तद्वागुत्पत्तिविषयश्रुतिविरोधेनाप्रामाण्येऽनुपपन्नंस्यादितितस्यनिराकर
णमावश्यकं । प्रकृतेंद्रियांतःपातिवागिंद्रियमत्रविषयः । उत्पत्तिमन्नवेतिसंदेहः । सर्वेंद्रियाणिच नह्येषोत्पद्यतइतिश्रुतिविगानं
संदेहबीजं । पूर्वपक्षयति ॥ [४०।८] नित्ययेति ॥ नवागुत्पत्तिमती । अनादित्वेश्रुतिसद्भावात् । नचेयंश्रुतिर्वेदविषया । समाख्याश्रु
तौनित्ययानित्ययेत्यवतार्यश्रुतिर्वावनित्येतिव्याख्यातत्वात्सामान्यवाक्शब्दस्यविशेषार्थकल्पनोपपत्तेरुत्पत्तिश्रुत्यानुकूल्याच्चेति

वाच्यं। अस्यांहिश्रुतिरवतिष्ठतइतिवाक्यशेषादस्याविशेषश्रुतित्वात्। नहिश्रुतौश्रुतिरवतिष्ठते। किंचोत्पत्तिमत्त्वेवाचःश्रुतंश्रु
त्याश्रयत्वंतस्यानोपपद्यते। नहिनित्याश्रयोऽनित्यःक्वचित्दृष्टः। अथापिस्यात्। सूक्ष्मरूपानादित्वपराश्रुतिःकिंनस्यात् उ
त्पत्तिश्रुत्यानुकूल्यादुपचयोप्यस्तीति। मैवं। श्रुतश्रुत्याश्रयत्वादेव। श्रुत्याश्रयत्वंनामवाचोनित्यंश्रुत्युच्चारणसामर्थ्यं। नित्यसर्व
गतानांवर्णानामन्यथाविशिष्यवागाश्रयत्वोक्तिवैयर्थ्यात्। सदावेदोच्चारणसमर्थायावाचोव्यर्थमुपचयकल्पनं। अतःसयुक्तिक
विशेषश्रुतिविरोधादप्रामाण्यंवागुत्पत्तिश्रुतेरतोनश्रुतिसमन्वयेनहरेर्जगत्कारणत्वसिद्धिरितिभावः। सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्या
चष्टे॥ ४०।१ अंतइति॥ वागुत्पत्तिमत्येव। मनःपूर्वरूपंवागुत्तररूपमितिमनोलक्षणकारणवत्त्वश्रुतेः। कारणवतश्चकार्यतानिय
मात्। नचवाक्शब्दस्यसाधारणत्वाद्व्याहरणार्थता। वाचाव्याहरतीतिपूर्ववाक्यबलेनेंद्रियार्थत्वेविशेषश्रुतित्वादितिभावः। अ
त्रश्रुतौपूर्वोत्तरशब्दौकारणकार्यपरौ। वागिंद्रियस्योत्पत्तिपक्षेश्रुत्यादिविरोधइत्यतआह॥ ४०।११ वागिंद्रियस्येति॥ नित्यश्रुतिस
न्निधानान्नित्यत्वोपचारो नतुनित्यत्वं। नचनित्याश्रयत्वादेवनित्यत्वं। यतोनित्याश्रयत्वंननित्यदाऽपितुतद्योग्यतैव। अतएवनो
पचयवैयर्थ्यंचेतिभावः। मनसः सकाशात्। एवमभ्युपगमएवनित्यत्वश्रुतिः श्रुत्याश्रयत्वश्रुतिरप्युपपन्नाननित्यत्वे। तस्याअप्ये
तदर्थत्वात्। वाग्वावनित्येत्युक्तेतत्कथमित्याशंकायामुपचारोयमित्युपचारबीजंशुच्यतेअस्यांहीति। एवंचसतिवेदाश्रयत्वेनन‍ि
त्ययापुराणाद्याश्रयत्वेनचानित्ययेतिवाक्यार्थोघटते। एवंचसमाख्यानुरोधः। अन्यथानवाक्यार्थोपपत्तिः। अतःश्रुत्यविरोधे
नोत्पत्तिसिद्धेर्वाचोयुक्तःश्रुतिसमन्वयोजगत्कारणेहरावितिसिद्धं॥ ५॥ अ०॥ ३॥ अत्रश्रुतिसमन्वयेनविष्णोर्जगत्कारणत्वसि

द्धयेप्राणसंख्याविषयश्रुतिविरोधपरिहारादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । उक्तोजगत्कारणेब्रह्मणिश्रुतिसमन्वयःप्राणसंख्याश्रुतीनांविरो
धेनाप्रामाण्येऽनुपपन्नःप्राप्नोतीत्यवश्यमयंपराकार्यः ।प्रकृतप्राणाएवात्रविषयः । किंसप्तोतद्वादशेतिसंदेहः । संदेहबीजंश्रुतिविगा
नंदर्शयन्पूर्वपक्षंचसूचयति ॥ ४०।१२ सप्तेति ॥ श्रुतिःप्राणानांसप्तत्वंवक्तीतिशेषः । ग्रहाःसोमस्य सप्तैवप्राणाःसप्तप्राणाइतिश्रुतेः ।
नचद्वादशप्राणेषुसप्तापिसंभवंतीतिद्वादशत्वाविरोधिनीयंश्रुतिरितिवाच्यं । द्वादशत्वेकारणविशेषमंतरेणसप्तत्वोक्तेरयोगात् । किं
चाभिमानिनांसप्तत्वाच्चप्राणानांसप्तत्वमभिमान्यभिमन्यमानयोःसमसंख्यत्वनियमादिति । अथवाद्वादशप्राणाः । द्वादशवाए
तेप्राणाइतिश्रुतेः। नचसयुक्तिकत्वेनबलवत्यासप्तत्वश्रुत्याबाधः । द्वादशमासाइत्यादिश्रुतेरेकदैवत्याभिप्रायेणप्रवृत्तत्वेनप्राणाभि
मानिनांद्वादशत्वस्याभिप्रेतत्वात्सप्तत्वेकथितयुक्तेरत्रापिसाम्यात् । अन्यथाश्रुतेरुन्मत्तवाक्यत्वापातात् । अतएवश्रुतिद्वयस्या
पिसमबलत्वेनान्यतरमात्रबाधायोगात् परस्परविरोधेनाप्रामाण्यान्नश्रुतिसमन्वयेननारायणस्यजगत्कारणत्वमितिभावः । सि
द्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ ४०।१४ अत्तइति ॥ नप्राणसंख्यानिर्णयाभावेनश्रुतिद्वयस्याप्रामाण्यंकल्प्यं । द्वादशप्राणाइतिनिर्णयो
पपत्तेः । नचसप्तत्वश्रुतियुक्तिविरोधः । द्वादशप्राणेषुसप्तप्राणानामपिविद्यमानत्वात् । नचविवक्षाविशेषमंतरेणसप्तत्वोक्तिर्व्य
र्थेतिवाच्यं । श्रोत्रचक्षुःस्पर्शनरसनघ्राणमनोबुद्धीनांज्ञानसाधनेंद्रियत्वात्तद्विवक्षयासप्तत्वश्रुतेःप्रवृत्तत्वात् । सप्तानांश्रुत्युक्तानां
ज्ञानेंद्रियत्वंकुतइतिचेन्न । तद्वाक्यशेषेसप्तानांज्ञानार्थत्वेनविशेषितत्वादितिभावः । गुहाहृदयमाशयःस्थानंयस्याबुद्धेस्तदर्थंयेप्र
तिशरीरंसप्तसप्तप्राणानिहितास्तेयत्रचरंतीत्यर्थः । विशेषणबलेनतेषांज्ञानार्थत्वमस्तुतथापितेतावंतएवकिंनस्युरित्यतआह ॥

४०।१५ सप्तेति ॥ चशब्दात्संगृहीतमितिशेषः । एतच्छ्रुतावेवंसावकाशायामितराऽपिश्रुतिरत्रोदाहर्तव्या ॥ ६ ॥ नसप्तप्राणेभ्योऽन्ये प्राणाःसंति । सद्भावेऽत्रसहपाठप्रसंगात् । अत्रचसहपाठाभावोऽनादित्वेनवाभवेत्परमात्मनोवातदकारणत्वेन । तदुभयंचोक्तविरुद्धं । नचकारणांतरंपश्यामः । अतःप्राणांतराणामेभिःपरमात्मनःसकाशादुत्पन्नत्वेनोच्यमानैःसहपाठाभावादभावइत्याशंकां परिहरत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ ४०।१६ हस्तादयइति ॥ नसहपाठाभावेनप्राणांतराभावः । अनादित्वाद्यभावेऽपिपाणिपादपायुगुह्यवाचःकर्मार्थानींद्रियाणि । अतएतावतैववैलक्षण्येनासहपाठोपपत्तेरितिभावः । ननुगतिस्थितशब्दौकुतोज्ञानकर्मार्थावित्यतआह ॥ ४०।१७ संसारेति ॥ सजातीयत्वेनान्यत्रापिशब्दःप्रपदशब्दवदितिज्ञातव्यं । अतःश्रुत्यविरोधेनप्राणानांद्वादशत्वसिद्धेर्युक्तंश्रुतिसमन्वयेनेश्वरस्यजगत्कारणत्वमितिसिद्धं ॥ ७ ॥ अ० ४ ॥ अत्रपुरुषोत्तमेजगज्जन्मादिकारणेश्रुतिसमन्वयसिद्ध्यर्थंप्राणपरिमाणविषयश्रुतिविरोधपरिहारादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । जगत्कारणेब्रह्मण्युक्तःश्रुतिसमन्वयःप्राणपरिमाणविषयश्रुतीनांविरोधेऽनुपपन्नःप्रसज्जतेऽतोसौनिराकर्तव्यः । प्रकृतप्राणाएवात्रविषयः । किंव्याप्ताउताणवइतिसंदेहः । संदेहबीजंश्रुतिविरोधंदर्शयन्पूर्वपक्षंचसूचयति ॥ ४०।१८ दिवीति ॥ व्याप्तिः प्राणानामितिशेषः । श्रुतिः प्राणानामणुत्वंवक्तीतिशेषः । पश्यतिजानाति कुतोत्रोक्ता अणवःप्राणाः ज्ञानकर्मकरणत्वलिंगादित्यर्थः । व्याप्ताःप्राणाः । तथाश्रुतेः । नचाणुत्वश्रुतिविरोधः । विष्णोर्व्याप्तत्वेदृष्टांतत्वेन चक्षुर्व्याप्तेरुक्तत्वादेतच्छ्रुतेःप्राबल्यात् । अतिसुदृढंहिदृष्टांतत्वेनोपादीयते । किंचास्तितावद्दूरस्थवस्तुदर्शनश्रवणस्मरणादि तेन

पश्यामोऽस्तिप्राणानांव्याप्तिरिति। इंद्रियाणांप्राप्यकारित्वात्। अन्यथाकरणत्वविरोधात्। नचस्वस्थानंविहायविषयेणेंद्रियं
सन्निकृष्यतइतिविशेषप्रमाणमस्ति। अतःप्रबलश्रुतिविरोधादणुत्वश्रुतिरप्रमाणमेवेतिनजगत्कारणेब्रह्मणिश्रुतिसमन्वयोयुक्तइति
भावः। सिद्धांतयत्सूत्रमवतारयति॥ [४०।११] अंतइति॥ अणवएवप्राणाः। नचैतावताश्रुतियुक्तिविरोधः। यावतातेजसाव्याप्ताश्चे
तिसूत्रार्थःस्फुटतयानोक्तः। अतिसुदृढार्थश्रुतिसिद्धेव्याप्तत्वेकुतोऽणुत्वंप्राणानांतेजसाव्याप्तिश्चेत्यतआह॥ [४०।१२] तद्यथेति॥ चक्ष
सश्चक्षुषः। नचव्याप्तिश्रुतेःसुदृढार्थतयाबलवत्त्वं। अत्राप्यात्मनोऽणुत्वादौचक्षुषोदृष्टांततयोक्तत्वाद्विशेषश्रुतित्वाच्चबलवत्त्वमि
ति। यदींद्रियाणिस्वरूपतोवितत्यावस्थितानितदासर्वग्रहणंचप्रसज्जेतसुप्त्याद्यभावश्च। स्यादेतत्। शब्दोहिवक्तृवक्त्रादुत्पन्नःश
ब्दांतरमुत्पादयतिसोप्येवं। यत्रतुप्रतिघातकारणेनद्रव्येणाहन्यतेनतत्रोत्पादयति। तत्रयःकर्णशष्कुल्यवच्छिन्नेवियत्युत्पद्यतेस
श्रूयतेइतिकथंदूरस्थश्रवणमनुज्ञायतइति। मैवं। श्रोत्रोत्पन्नशब्दग्रहणेमानाभावात्। अन्यथाऽप्राप्यग्रहणप्रसंगइतिचेन्न। चक्षुर्व
च्छ्रोत्रस्यैवगमनोपपत्तेः। श्रोत्रस्याकाशतयाऽमूर्तत्वान्नेतिचेन्न। किमाकाशपदेनोच्यते। अवकाशइतिचेत्तत्कुतोवकाशत्वंश्रोत्र
स्यपरिशेषादितिचेन्न। भूताकाशस्यद्रव्यांतरस्याविद्यमानत्वेनपरिशेषानुपपत्तेः। तदनभ्युपगमेश्रुत्यादिविरोधः। पृथिव्यादीना
मप्युपपद्यतेश्रोत्रत्वं। अन्यत्रोपक्षीणानितानीतिचेत्। तच्छरीराऽनारंभकत्वप्रसंगः। बधिराभावप्रसंगइतिचेत्सममवकाशेपि।
अदृष्टकारणत्वंचसमानं उपहतिश्चपृथिव्यादीनामेवसंभवतिनावकाशमात्रस्येतियुक्तएवाभ्युपगमः। यद्वाचक्षुर्विषयएवतदभ्यु
पगमः। अतएवपूर्वोत्तरपक्षयोस्तद्विषयश्रुत्युदाहरणं। अतःश्रुत्यविरोधेनप्राणानामणुत्वसिद्धेर्युक्तोजगत्कारणेहरौश्रुतिसमन्व

यइतिसिद्धं ॥ ८ ॥ अ० ५ ॥ अत्रश्रुतिसमन्वयेनपरमात्मनोजगत्कारणत्वसिद्ध्यर्थंमुख्यप्राणजन्मविषयश्रुतिविरोधपरिहारा दस्तिशास्त्रादिसंगतिः । जगत्कारणेहरावुक्तःश्रुतिसमन्वयोमुख्यप्राणजन्मविषयश्रुतीनांविरोधेऽनुपपन्नःस्यादतोसौनिरसनी यएव । सर्वप्राणप्रेरकःप्राणश्रुत्यासन्निधापितोमुख्यप्राणोऽत्रविषयः । उत्पत्तिमान्नवेतिसंदेहः । संदेहबीजंश्रुतिविरोधंदर्श यन्पूर्वपक्षंचसूचयति ॥ नेति ॥ मध्ये जननमरणयोर्मध्यावस्थायां । इतिचोत्पत्तिःश्रूयतइतिशेषः । मुख्यप्राणोनोत्पत्तिमा न् । नैषप्राणउदेतीतिश्रुतेः । नचमुख्यवाय्वनुत्पत्तिश्रुतिवदियमन्यथायोजनीयोत्पत्तिश्रुत्यानुकूल्यादितियुक्तं । तस्याखि लोत्पत्तिमरणकारणत्वेनोत्पत्त्याद्ययोगयुक्तियुक्तानादित्वश्रुतेःप्राबल्यात् । नहिसर्वजननहेतोर्जन्मोपपद्यते । दुःखहेतवेस्वज ननायप्रवृत्त्ययोगात् । अतःप्रबलानादित्वश्रुतिविरोधादुत्पत्तिश्रुतिरप्रमाणमेव । अतोनजगत्कारणेपरमेश्वरेश्रुतिसमन्वयो पपत्तिरितिभावः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतारयति ॥ अतइति ॥ यथेतरेप्राणाउत्पद्यंतेतथाश्रेष्ठश्चप्राणोजायतइतिसूत्रार्थोऽति रोहितइतिनाभिहितः। ननुकुतोमुख्यप्राणस्योत्पत्तिस्तदंगीकारेऽनादित्वश्रुतिविरोधादित्यतआह ॥ सौक्ष्म्येणेति ॥ स्थूलादि भावस्यस्वरूपत्वात्कथंतस्योत्पत्त्यादीत्यतउक्तं ॥ प्रकृतितइति ॥ स्वभावतः । अन्यतःशरीरादितः ॥९॥ नन्वनादित्वश्रुतिःसयु क्तिकत्वेनप्रबलाकथमुत्पत्तिश्रुतिमात्रानुसारेणान्यथाव्याख्यायते । अपितूत्पत्तिश्रुतिरेवचेष्टाबाह्यवायुविषयतयाव्याख्यातव्या तयोरपिचेष्टायामितिवाक्येनप्राणशब्दवाच्यत्वोक्तेः । उत्पत्त्यंगीकारेचविरोधाभावादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ नेति ॥ प्राणशब्दस्यचेष्टायांबाह्यवायौचवृत्त्युक्तेःप्राणोत्पत्तिश्रुतिस्तयोरुत्पत्तिवादिनीस्यादितिनोपपद्यते । सप्राणमसृजतेति

प्राणोत्पत्तिश्रुतेश्चेष्टादिविषयत्वानुपपत्त्यामुख्यप्राणविषयत्वात् । नचात्रापिचेष्टादिकंवाच्यं । सप्राणमसृजतेतिप्राणोत्पत्तिमुक्त्वाप्राणाच्छ्रद्धांखंवायुर्ज्योतिरापःपृथिवीन्द्रियंमनोन्नमन्नाद्वीर्यंतपोमंत्राःकर्मलोकालोकेषुनामचेतिवायुकर्मणोःपृथगुत्पत्त्यभिधानात् । अन्यथापुनरुक्तिप्रसंगइतिभावः । मुखेप्रधाने । मणिर्मुखंप्रधानश्चेत्युत्तमस्यवचोभवेदित्यभिधानात् । श्रुत्यर्थनिश्चायिकांस्मृतिंचाह ॥ ४।१।५ भूतानीति ॥ सप्राणमसृजतमुख्यप्राणःपरस्माच्चेतिश्रुतिस्मृतिभ्यांयुक्तिविरोधोऽपिपरिहृतः । मुख्यप्राणस्यपरमात्मजातत्वाभिधानात् । यत्प्राक्षिरित्याद्युक्तमाहात्म्यवतोऽपिमुख्यप्राणस्यातिमाहात्म्यवद्विष्णूत्पन्नत्वोपपत्तेः । तदुक्तं । महत्त्वान्महतांविष्णुःकर्ताप्राणस्यचैकराट् । किंनामनसृजेदेषयेनशक्त्येदमावृतमिति । अतःश्रुत्यविरोधेनमुख्यप्राणस्यजननसिद्धेर्युक्तंजगत्कारणत्वंश्रुतिसमन्वयेनवासुदेवस्येतिसिद्धं ॥ १० ॥ अ० ६ ॥ अत्रजगत्कारणेहरौश्रुतिसमन्वयसिद्ध्यर्थंमुख्यप्राणविषयश्रुतिविरोधपरिहारादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । जगत्कारणेब्रह्मण्युक्तःश्रुतिसमन्वयोमुख्यप्राणविषयश्रुतीनांविरोधेनाप्रामाण्येअयुक्तःस्यादितिसनिराकार्यः । प्रकृतोमुख्यप्राणएवात्रविषयः । स्वतंत्रःपरतंत्रोवेतिसंदेहः । संदेहबीजंश्रुतिविगानंदर्शयन्पूर्वपक्षंचसूचयति ॥ ४।१।६ प्राणादिति ॥ श्रुतौप्राणस्यस्वातंत्र्यंप्रतीयतइतिशेषः । उपाश्रयेत् तस्मात्प्राणःस्वातंत्र्येणसर्वाश्रयइतिशेषः । श्रुतिःपारतंत्र्यंवक्तीतिशेषः । मुख्यप्राणःस्वतंत्रएव । नप्राणःकिंचिदाश्रितइतिश्रुतेः । नचपारतंत्र्येऽपिश्रुतिरस्तीतितद्विरोधः । अखिलजगच्चेष्टकत्वमाहात्म्यवत्त्वेनतस्यानन्याश्रयत्वयुक्तियुक्ततयास्वातंत्र्यश्रुतेःप्राबल्यात् । नचोत्पत्तिमतःस्वातंत्र्यायोगात्पारतंत्र्यश्रुतिरपियुक्तियुक्तेतिवाच्यं । स्वातंत्र्यवादिनोजन्मासंप्रतिपत्तेः । तच्छ्रुतीनामपिस्वातंत्र्यश्रुतियुक्तिविरोधे

नाप्रामाण्यात् । लीलयाविग्रहग्रहणोपपत्तेश्च । अतःप्रबलश्रुतिविरोधापरिहारादप्रमाणंपारतंत्र्यश्रुतिः । अतोननारायणस्यश्रु
तिसमन्वयेनजगत्कारणत्वसिद्धिरितिभावः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ अतइति ॥ मुख्यप्राणःपरमात्माधीनएवनतु
स्वतंत्रः । तद्वशत्वेनश्रुत्युक्तत्वात् । नचोत्पत्ताविवपारतंत्र्येऽपिकाचनव्यवस्थाऽपितुचक्षुरादिवदेवसर्वात्मना । तैःसहपरमात्मवश
त्वोक्तेरितिभावः । उन्नयतिऊर्ध्वंनयति । ननुस्वातंत्र्येयुक्तियुक्तश्रुतिसद्भावान्नश्रुतिमात्रेणनिर्णयइत्यतआह ॥ सर्वेति ॥ तर्हि
तस्येश्वरत्वानन्येश्वरत्वश्रुतिविरोधइत्यतआह ॥ कथमिति ॥ युक्तिविरोधाच्छ्रुतिर्बाध्यतइतिभावः । तर्हिकोऽर्थःश्रुतेरित्यत
आह ॥ अवांतरेति ॥ नकेवलंयुक्तिविरोधाच्छ्रुतेरन्यार्थताकिंतुविशेषश्रुतेरपीत्याह ॥ यतइति ॥ विशेषवाक्येनप्राणस्यैत
द्वशेसर्वमित्यादिनासमतावचःसाधारणवाक्यंह्रियतेबाध्यतइत्यर्थः । यतोऽतउक्तएवार्थइतिशेषः । नान्योऽतइत्यनेनभगवदि
तरस्यस्वातंत्र्येणद्रष्टृत्वाद्यभावउच्यते । वचनयुक्तयोवचनानियुक्तयश्चवचनोक्तायुक्तयइतिवा ॥ ११ ॥ यदिचक्षुरादिवदेवेश्व
राधीनत्वंमुख्यप्राणस्यतर्हितस्यावांतरेश्वरत्वाद्यसंभवेनस्वातंत्र्यश्रुतिर्व्यर्थास्यादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ अक
रणत्वाच्चेति ॥ चशब्दश्चक्षुरादीनांकरणत्वसमुच्चयार्थः । प्राणस्यचक्षुरादीनांचेश्वरवशत्वसाम्येऽपिकर्तृप्रयोज्यत्वाप्रयोज्यत्व
वैलक्षण्येनातिशयोपपत्तेर्नोक्तदोषः । एतच्चश्रुत्युक्तत्वात्सिध्यतीतिभावः । अतःश्रुत्यविरोधेनमुख्यप्राणस्येश्वरवशत्वसिद्धेर्युक्तं
श्रुतिसमन्वयेनजगत्कारणत्वंहरेरितिसिद्धं ॥ १२ ॥ अ० ७ ॥ अत्रजगत्कारणेहरौश्रुतिसमन्वयसिद्ध्यर्थंप्राणादिविषयश्रुतीनां
विरोधपरिहारादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । विष्णोर्जगत्कारणत्वेकथितःश्रुतिसमन्वयःप्राणादिविषयश्रुतीनांविरोधेनाप्रामाण्येऽनुप

पन्नः स्यादित्यसौनिराकार्यः । मुख्यप्राणप्रसंगसन्निधापिताःप्राणादयोऽत्रविषयः । किंमुख्यप्राणस्यदासाउततत्स्वरूपाणीतिसं
देहः । संदेहबीजंश्रुतिविगानंदर्शयन्पूर्वपक्षंचसूचयति ॥ ४।१।१६ सर्वइति ॥ श्रुतिर्दासत्वंस्वरूपत्वंचवक्तीतिशेषः । तत्रप्राणादयोमु
ख्यप्राणदासाः । सर्वेवाएतेमुख्यदासाइतिश्रुतेः । नचश्रुत्यंतरविरोधः प्राणादयोमुख्यप्राणदासाः । तदाज्ञयाकर्मकारित्वात् । यो
यदाज्ञयाकर्मकरोतिसतद्दासःयथालोकइतियुक्तियुक्तत्वात् । तथाचश्रुतिः । एषप्राणइतरान्प्राणान्पृथक्पृथगेवसन्निधत्तइत्यादि ।
मुख्यप्राणस्वरूपाणिचैतानि मुख्यस्यैवस्वरूपाणिप्राणाद्याइतिश्रुतेः । नचसयुक्तिकश्रुतिविरोधः । प्राणादयोमुख्यप्राणरूपाण्ये
वव्यक्तसद्गुणत्वादितियुक्तियुक्तत्वात्स्वरूपत्वश्रुतेरपिपायूपस्थेऽपानंचक्षुःश्रोत्रेमुखनासिकाभ्यांप्राणःस्वयंप्रतिष्ठतेमध्येतुसमान
एषह्येतद्धुतमन्नंसमंनयतितस्मादेताःसप्तार्चिषोभवंतिनाडीसहस्राण्यासुव्यानश्चरत्यथैकयोर्ध्वउदानःपुण्येनपुण्यंलोकंनयतिपापे
नपापंपृथिव्यांयादेवतासैषापुरुषस्यापानमवष्टभ्येत्यादेः । नचैतद्व्यक्तसद्गुणत्वंदासेषुसंभवति । उभयत्रापितद्भावेस्वामिभृत्यभा
वानुपपत्तेः । एवंचश्रुतिद्वयस्यापिसमानबलत्वेनविरुद्धत्वाच्चाप्रामाण्यं । नचोभयंयुक्तं । वस्तुविकल्पा(पाता)भावादिति । अ
तोनविष्णौजगत्कारणेश्रुतिसमन्वयोयुक्तइतिभावः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यतस्यस्पष्टार्थत्वात्तदुपात्तश्रुतिमेवोदाहरति ॥ ४।१।१८ अतइ
ति ॥ नकेवलंप्राणादयोमुख्यद्दासाएवापितुतद्रूत्तयोऽपि । नचवस्तुविकल्पप्रसंगः । पृथगुभयविधाभ्युपगमात् । अतएवनश्रु
तीनांयुक्तियुक्तानामविरोधादप्रामाण्यं । कुतएतत् । यतोमनोदृष्टांतेनपंचदासवान्पंचवृत्तिश्चमुख्यप्राणोव्यपदिश्यतेऽतएवेति
भावः । संकल्पविकल्परूपंमनः । निश्चयरूपाबुद्धिः । अस्वरूपेस्वरूपमतिरहंकारः । स्मरणहेतुश्चित्तं । चेतसोव्याप्तिश्चेतना ।

नचप्राणादीनांमुख्यदासत्वेव्यक्तसद्गुणत्वविरोधः । दासानामपितदुपपत्तेः । नचस्वामिभृत्यभावानुपपत्तिः । मुख्यप्राणस्यत
तोऽधिकव्यक्तसद्गुणतयातदुपपत्तेः । अशेषगुणपूर्णानिमुख्यरूपाणिपंचच । तद्दासाःपंचचान्येऽपिप्राणाद्याःसद्गुणैर्युताइतिश्रु
तेः । दासानुपक्रम्यसद्गुणत्वोक्तेर्नश्रुतेर्मुख्यप्राणविषयत्वं । अतःश्रुत्यविरोधेनप्राणादिस्वरूपसिद्धेर्युक्तोजगत्कारणेब्रह्मणिश्रुति
समन्वयइतिसिद्धं ॥ १३ ॥ अ० ८ ॥ अत्रेश्वरेजगत्कारणेश्रुतिसमन्वयसिद्ध्यर्थंमुख्यप्राणपरिमाणविषयश्रुतिविरोधपरिहाराद
स्तिशास्त्रादिसंगतिः । जगत्कारणत्वसिद्धयेहरावुक्तःश्रुतिसमन्वयः मुख्यप्राणपरिमाणविषयश्रुतीनांविरोधेनाप्रामाण्येऽयुक्तः
स्यादितिसनिराकार्यः । प्रकृतोमुख्यप्राणएवविषयः । व्याप्तोऽणुर्वेतिसंदेहः । संदेहबीजंश्रुतिविरोधंदर्शयन्पूर्वपक्षंचसूचयति ॥
४।२।२२ प्राणएवेति ॥ सर्वं सर्वसत्ताप्रदः । अन्यथाव्याप्त्यभावेऽसौनधारयेत् । तथाचकेनधार्यतइत्यर्थः । श्रुतिरणुत्वंवक्तीतिशेषः ।
व्याप्तएवमुख्यप्राणः । प्राणएवाधस्तादितिश्रुतेः । नचाणुत्वेऽपिश्रुतिरस्तीतितद्विरोधः । सर्वजगद्धारकत्वयुक्तियुक्तत्वाद्व्याप्तिश्रुतेः ।
तथाचश्रुतिः । महान्वैमुख्यप्राणोयेनव्याप्तंचराचरमिति । सप्तस्कंधगतोलोकान्योबिभर्तिमहाबलइतिचहरिवंशे । अतःप्रबलश्रुति
विरोधादप्रमाणमणुत्वश्रुतिरितिनश्रुतिसमन्वयेनहरेर्जगत्कारणत्वसिद्धिरितिभावः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतारयति ॥ ४।२।१३ अतइति ॥ अ
णुरेवमुख्यप्राणः । नचश्रुत्यादिविरोधः । यतोऽसौबहिर्देहाद्वर्तमानेनमुख्यरूपेणव्याप्तश्चेतिसूत्रार्थः । कुतोयंविशेषइत्यतआह ॥
४।२।१३ सइति ॥ प्राणश्चमुख्यएवेतिज्ञापनायवाक्यशेषोद्धारः । नचेदंश्रुतिमात्रंसयुक्तिकश्रुतिबाधनायनालमितिवाच्यं । विशेषश्रुतित्वात् ।
नाडीसंचारित्वयुक्तेश्च । अणुर्वैमुख्यप्राणोयउत्क्रामतिनाडीभिरितिश्रुतेः । अतःश्रुत्यविरोधेनमुख्यप्राणस्याणुत्वसिद्धेर्युक्तोजगत्का

रणेब्रह्मणिश्रुतिसमन्वयइतिसिद्धं ॥ १४ ॥ अ० ॥ ९ ॥ अत्रजगत्कारणेनारायणेश्रुतिसमन्वयसिद्ध्यर्थमिंद्रियविषयश्रुतिविरोधपरिहारादस्तिशास्त्रादिसंगतिः। श्रुतिसमन्वयेनोक्तंहरेर्जगत्कारणत्वमिंद्रियविषयश्रुतीनांविरोधेनाप्रामाण्येऽयुक्तंस्यादितिनिरसनीयोऽसौ। अधिकरणसंगतिंदर्शयति ॥ [४।२।१५] करणत्वमिति ॥ करणत्वाच्चेतिचशब्देनेंद्रियाणांकरणत्वमुक्तं। तान्येवविषयः। किंजीवकरणान्युतब्रह्मकरणानीतिसंदेहः। संदेहबीजंश्रुतिविगानंदर्शयन्पूर्वपक्षंसूचयति ॥ [४।२।१५] जीवस्येति ॥ श्रुतौ ब्रह्मकरणत्वंप्रतीयतइतिशेषः। जीवकरणानींद्रियाणि। जीवस्यकरणान्याहुःप्राणानितिश्रुतेः। नचश्रुत्यंतरविरोधः। जीववशत्वेनप्राणानांदृश्यमानत्वयुक्तियुक्तत्वेनज वकरणत्वश्रुतेःप्राबल्यात्।अनुभूयतेखलुस्वाधीनत्वमिंद्रियाणां। अतःप्रबलश्रुतिविरोधाद्ब्रह्मकरणत्वश्रुतिरप्रमाणमेवेतिनश्रुतिसमन्वयेनविष्णोर्जगत्कारणत्वसिद्धिरितिभावः। सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ [४।२।१७] अंतइति ॥ ब्रह्मैवचक्षुरादिभिःकरणैर्दर्शनादिकारयतिनपुर्जीवकारणानि। ब्रह्मणएवतेजःप्रभृतिभूतप्रेरकत्वेनतदंशभूतानामपिचक्षुरादीनांब्रह्मयोज्यत्वस्यैवोपपत्तेः। सर्वप्राणप्रेरकमुख्यप्राणप्रेरकत्वश्रुतेर्यश्चक्षुषितिष्ठन्नित्यादिश्रुतेश्चेतिभावः। चक्षुरादिवदितिप्रकृतत्वाज्ज्योतिरादिग्रहणं ॥ १५ ॥ यदिप्राणानांब्रह्मकरणत्वं कथंतर्हिजीवकरणत्वश्रुतिरुपपद्येत किंतुब्रह्मकरणत्वस्यविरोधएवेत्याशंक्यतत्परिहारत्वेनसूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ [४।२।१८] कथमिति ॥ ब्रह्मकरणत्वांगीकारेऽपिप्राणानांनजीवकरणत्वश्रुतिविरोधः। स्वकरणैरेवप्राणैर्ब्रह्मजीवेनदर्शनादिकारयतीत्येतदर्थत्वोपपत्तेर्जीवकरणत्ववाक्यस्य। ब्रह्मेंद्रियैर्जीवेनदर्शनादिकारयतीत्येतच्चश्रुतिसिद्धमितिभावः। स्मृतिरस्मृतिरितिस्वातंत्र्येणप्रवृत्तियुक्तस्तद्विहीनश्च। अस्तुब्रह्मजीवेनचक्षुरादिनादर्शनादिकारयतीतितथापिजीवकरणत्वश्रुतिस्तदर्थैत्येतत्कुत

इत्यतआह ॥ [४२।१०] करणैरिति ॥ करणानिजीवस्य । यद्येतानिब्रह्मणस्तर्हिमुख्यप्राणस्याप्येतत्संभवतीत्यकरणत्वहेतुनाप्राणएवाक रणस्तस्मान्मुख्यइत्युक्तं मुख्यत्वंविरुद्धंस्यादिंद्रियाणांजीवकरणत्वेतदुपपत्तिरित्यतआह ॥ [४२।१०] नेति ॥ जीवापेक्षयाब्रह्मकरणत्वंतत्र विवक्षितमितिभावः। मुख्यंमुख्यप्राणं॥१६॥ एवमस्वतंत्रकर्तुःकरणान्यन्याधीनान्यपिसाधनत्वात्तत्करणानीत्युच्यंते यथापरकी यकुठारेणापिवृक्षतोऽसौतत्करणमुच्यतइत्येकमर्थंजीवकरणत्वश्रुतेरुक्त्वार्थांतरप्रतिपादकंचसूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ [४२।१२] तस्येति ॥ प्राणानांब्रह्मकरणत्वेऽपियुज्यतेजीवकरणत्वश्रुतिः। जीवकरणसंबंधस्यानादिनित्यत्वात् । परकीयेपिबहुकालसंबंधिन्युपचारतस्त दीयत्वव्यवहारदर्शनादितिभावः। एतेनानुभवोप्याभिमानिकतयाव्याख्यातः। अनादिसंबंधनिबंधनोऽयंव्यवहारःश्रौतइति कुत एतदित्यतआह॥ [४२।१३] अथेति॥ अवियोगीनि जीवेनेतिशेषः। करणानांकरणत्वमिंद्रियाणांजीवकरणत्वव्यवहारेनिमित्तमित्यर्थः। प्राण वतेतिजीवस्यप्रकृतत्वादत्रतत्परामर्शोयुक्तोतःकथमुच्यतेसंबंधस्येत्यतआह॥ [४२।१४] चशब्दइति॥तच्छब्देनजीवपरामर्शेऽपिचशब्देनप्रा णवत्पदसन्निधापिताः प्राणाःप्राणसंबंधश्चसमुच्चीयंते। नहिप्राणान्प्राणवत्त्वंचविनाप्राणवान्भवति।अतोयुक्तेयंव्याख्येतिभावः। सं बंधिनोरभावेसंबंधाभावात्तदुक्तिः । तस्माच्छ्रुत्यविरोधेनप्राणानांब्रह्मकरणत्वसिद्धेर्युक्तोजगत्कारणेहरौश्रुतिसमन्वयइतिसिद्धं ॥ १७॥अ०१०॥अत्रजगत्कारणेहरौश्रुतिसमन्वयसिद्ध्यर्थंप्राणविषयश्रुतिविरोधपरिहारादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । विष्णौजगत्कारणे कथितः श्रुतिसमन्वयःप्राणविषयश्रुतीनांविरोधेनाप्रामाण्येनसेत्स्यतीत्यसौनिराकर्तव्यः। तत्रसंशयबीजंश्रुतिविगानंदर्शयन्विषय

४२।१४
संशयपूर्वपक्षांश्चसूचयति ॥ अथेति ॥ प्राक्प्रकृतामिंद्रियत्वमत्रविषयः। तत्काचिच्छ्रुतिःप्राणशब्दवाच्यानांत्रयोदशानामपिवक्ति। सामान्येनोक्तत्वात् । सामान्यवचनस्यचसर्वगामित्वात्। अन्याश्रुतिर्द्वादशानामेवतद्वक्ति। अतोविप्रतिपत्तेःसंशयः । किंसर्वेषां प्राणानामिंद्रियत्वमुतैकस्यनिवार्यद्वादशानामेवेति। सर्वेऽपिप्राणाइंद्रियाणि। प्राणावाइंद्रियाणीतिश्रुतेः। नचसामान्यश्रुतित्वाद्वि शेषश्रुत्येतरयाबाधः। इदंद्रवणयुक्तियुक्तत्वात्। अस्तिखलुसर्वेषांप्राणानामिदंद्रवणमिति।दुष्करंचद्वादशानामेवेंद्रियत्वग्रहणं। अ न्यतमनिवारणस्याशक्यत्वात्। मुख्यप्राणोनेंद्रियमितिचेन्न। तथात्वेचक्षुषोऽनिंद्रियत्वंकिंनस्यात्। नहिमुख्यप्राणचक्षुषोःकश्चनवि शेषोस्तियेनमुख्यप्राणोनेंद्रियंचक्षुरिंद्रियमितिनिश्चिनुमः। उभयोरीशवशत्वाविशेषात् । प्रातिस्विकविशेषाणांतुश्रोत्रादिष्वपिसा म्यात् । चक्षुरादिष्वप्येवंद्रष्टव्यं । अतोयुक्तियुक्ताद्यश्रुतिविरोधाद्द्वितीयाऽप्रमाणमेवेतिनजगत्कारणेब्रह्मणिश्रुतिसमन्वयोयु क्तइतिभावः। द्वादशे एकादशद्वादशे। सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ ४२।१६ अतइति ॥ नतेसर्वेप्राणाइंद्रियाणिकिंतर्ह्येकमृतेद्वा दशैवतत्रचमुख्यप्राणमृतेऽन्येप्राणाइंद्रियाणिनमुख्यस्तथाविशेषश्रुतेरितिभावः। इदंद्रवणवतस्तस्यकथमिंद्रियत्वंनास्तीत्यतउ क्तं ॥ ४२।१७ द्रवतामिति ॥ अत्रैवस्मृतिमाह ॥ ४२।१८ श्रोत्रादीनीति ॥ १८ ॥ यदिमुख्यप्राणोनेंद्रियंतर्हिचक्षुरपिनस्याद्विशेषाभावा दित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यतदुपात्तश्रुतिमेवोदाहरति ॥ ४२।२० भेदेति ॥ नमुख्यप्राणस्यचक्षुरादीनांचाविशेषोमंतव्योयेनतस्यावि शिष्यानिंद्रियत्वोक्तिविरोधः। मुख्यप्राणस्यसर्वकर्तृकारयितृत्वेनेश्वरसाम्यस्यान्येषांचतदभावस्यश्रुतत्वादितिभावः ॥ १९ ॥

नन्वयंमुख्यप्राणःपरमात्मवशोनवा। आद्येनतस्यैवानिंद्रियत्वसिद्धिरीश्वरवशत्वसाम्यात् अवांतरवैलक्षण्यस्यान्यत्रापिसंभवा
त् द्वितीयेप्रागुक्तविरोधः इत्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ वैलक्षण्याच्चेति ॥ भवेदीशवशःप्राणस्तथाऽपिनोक्तविरो
धः। ईशानाधीनत्वेऽपिवैलक्षण्यात्। ईश्वरपरवशाहींद्रियाणांप्रवृत्तिर्जीवप्रयत्नापेक्षैव जाग्रत्येवभावेनसुषुप्तावभावेनचतथाद
र्शनात्। मुख्यप्राणस्यहिकेवलेश्वरेच्छाधीनैवप्रवृत्तिर्नजीवापेक्षेतिभावः। मुख्यप्राणस्यप्रवृत्तिर्नपुरुषप्रयत्नापेक्षयेत्येतत्कुतइत्य
तश्चशब्दसूचितांश्रुतिंपठति ॥ प्राणेति ॥ एषपुरुषोनशृणोतिनपश्यतिनजिघ्रतिनरसयतेनस्पृशतेनाभिवदतेनादत्तेनानंदयतेन
विसृजतेनेयायतेस्वपितीत्याचक्षतइतींद्रियाणांसुप्तौप्रवृत्त्यभावमभिधायप्राणाग्नयइतिमुख्यप्राणरूपाणांपुरुषप्रयत्नानपेक्षाभगवद
धीनाप्रवृत्तिरुच्यते। नहिसुषुप्तस्यप्रयत्नोऽस्ति। अतःश्रुत्यविरोधेनमुख्यप्राणस्यानिंद्रियत्वसिद्धेर्युक्तोजगत्कारणेविष्णौश्रुति
समन्वयइतिसिद्धं ॥ २० ॥ अ० ॥ ११ ॥ अत्रजगत्कारणेब्रह्मणिश्रुतिसमन्वयसिद्ध्यर्थंशरीरादिविषयश्रुतिविरोधपरिहाराद
स्तिशास्त्रादिसंगतिः। जगत्कारणेहरावुक्तःश्रुतिसमन्वयःशरीरादिविषयश्रुतीनांविरोधेनाप्रामाण्येनसिध्येदित्यसाववश्यंनिरस
नीयः। तत्रेंद्रियादीनामाश्रयःशरीरंतत्प्रसंगसंनिधापितंविषयः। किंविरिंचसृष्टंपरमात्मसृष्टंवेतिसंदेहः। संदेहबीजंश्रुतिविगानं
दर्शयन्पूर्वपक्षंचसूचयति ॥ विरिंचइति ॥ विरचयतीत्यस्यव्याख्यानंविदधातीति। नामरूपकर्तृत्वंपरमत्वेहेतुरुच्यतेब्रह्मश
ब्दस्तुनिरुच्यते। श्रुतिर्विरिंचस्यविष्णोश्चनामरूपकर्तृत्वंवक्तीतिक्रमेणशेषः। विरिंचस्यैवदेहादिकर्तृत्वं। विरिंचोवाइदमितिश्रु
तेः। नचश्रुत्यंतरविरोधः। विरिंचत्वयुक्तियुक्तत्वादाद्यश्रुतेः। नचसृष्टिद्वारत्वेनश्रुत्याद्युपपत्तिरितिवाच्यं। असंभवेहिमुख्यार्थ

स्यामुख्यार्थत्वंकल्प्यते । नचविरिंचेनामरूपात्मकदेहादिसृष्टिशक्तिर्नसंभवतियेनात्रश्रुत्यादेरमुख्यार्थत्वंकल्पयामः । अतःसयु
क्तिकैतच्छ्रुतिविरोधेनाप्रमाणमन्याश्रुतिस्तथाचनश्रुतिसमन्वयेनपरमात्मनोजगत्कारणत्वसिद्धिरितिभावः । सिद्धांतयत्सूत्रमवता
र्यव्याचष्टे ॥ [४३।४] अतइति ॥ परमात्मनःसकाशादेवनामरूपात्मकदेहादिप्रपंचस्योत्पत्तिर्भवति सर्वाणिरूपाणीतिपुरुषसूक्तमंत्रोक्त
त्वादितिभावः । यदितिलिंगविपर्यासः । नामरूपयोर्विरिंचसृष्टत्वेप्यस्तिश्रुतिरतःकथमयंनिश्चयइतितत्राह ॥ [४३।६] त्रिवृदिति ॥ वि
शेषणस्यहेतुगर्भत्वेननामरूपकर्तापरः । पृथिव्यादिभूतत्रयस्यमिश्रीभावस्त्रिवृत्त्वं तत्कर्तृत्वादितियुक्तिरुक्ताभवति । तत्रत्रिवृत्कर्तृ
त्वंकुतोनामादिकर्तृत्वंहरेरित्यतआह ॥ [४३।६] त्रिवृदिति ॥ नामादिकरणंत्रिवृत्करणापेक्षं त्रिवृत्करणमंतरेणरूपोत्पत्त्यभावस्यवक्ष्यमा
णत्वात्तदभावेनामानुपपत्तेः । त्रिवृत्कर्तृत्वंचविष्णोरेव सेयंदेवतेमास्तिस्रोदेवताअनेनैवजीवेनात्मनानुप्रविश्यनामरूपेव्याकरोत्ता
सांत्रिवृतंत्रिवृतमेकैकामकरोदित्यादिश्रुतेः । अतःसएवनामादिकर्तेतिभावः । विरिंचत्वादियुक्तियुक्तेयमपिश्रुतिरित्यतस्तस्याःसा
वकाशत्वंस्मृत्यैवदर्शयति ॥ [४३।७] सर्वेति ॥ सर्वकर्तृत्वशक्तिस्तुत्रिवृत्कर्तृत्वेनविष्णोरेवेतिसूत्रार्थेस्मृतिसंमतिंचाह ॥ [४३।७] त्रिवृदिति ॥
त्रिवृत्क्रियायतोविष्णोरतोनाम्नश्चेत्यन्वयः । तदुपपादनंरूपमित्यादि । हरिरेवकर्तायतश्चकर्ताऽतःपितेत्यर्थः । अतःश्रुत्यविरोधे
नशरीरस्यहरिकर्तृत्वसिद्धेर्युक्तंतस्यश्रुतिसमन्वयेनजगत्कारणत्वमितिसिद्धं ॥ २१ ॥ अ० ॥ १२ ॥ अत्रेश्वरेजगत्कारणेश्रुतिसम
न्वयसिद्ध्यर्थंशरीरकारणविषयश्रुतिविरोधपरिहारादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । जगत्कारणेहरावुक्तःश्रुतिसमन्वयोदेहकारणश्रुतीनां

विरोधेनांप्रामाण्येऽनुपपन्नःप्राप्नोतीत्यवश्यमसौपरिहर्तव्यः । प्रकृतोदेहएवात्रविषयः । किमाप्यःकिंवापार्थिवउततैजसोभूतत्रया
त्मकोवेतिसंदेहः । लेशतःसंदेहबीजंदर्शयन्पूर्वपक्षंसूचयति ॥ ४३।१० अद्भ्यइति ॥ अद्भ्योहीदमितिप्रतिज्ञा । आपइत्युपपादनं ।
आपएवेतिनिगमनं । श्रुतिराप्यत्वंशरीरस्यवक्तीतिशेषः । पृथिवींशरीरमप्येतीतिश्रुतिःशरीरस्यपार्थिवत्वमाह । कार्यस्यस्वकारण
एवाप्ययनियमात् । आकाशंपरमात्मानं । तैजसत्वेपिश्रुतिःसोग्नेर्देवयोन्याआहुतिभ्यःसंभूयहिरण्यशरीरऊर्ध्वस्वर्गलोकमेतीति ।
भूतत्रयात्मकत्वंचश्रूयतेइमास्तिस्रोदेवताःपुरुषंप्राप्येत्यादौ । आप्यमितितावत्प्राप्तं । आपोवावमांसमितिश्रुतेः । नचश्रुत्यंतरवि
रोधः । मांसादौतृप्तिजनकत्वदर्शनेनाप्यत्वश्रुतेर्युक्तियुक्तत्वात् । अपांहितर्पकत्वंधर्मः । पार्थिवमित्यपरःपक्षःपृथिवींशरीरमिति
श्रुतेः । काठिन्यगंधवत्वादियुक्तेश्च । तैजसमित्यन्यः । तथाश्रवणादौष्ण्यदर्शनाच्च । सर्वथाश्रुतोपिनचतुर्थःपक्षोयुक्तः । शरीरे
भूतानांमिश्रतायामभ्युपेतायामापःशरीरमित्यादिविशेषोक्त्ययोगान्मिश्रत्वादेव । नहिबहुष्वविद्यमानेषुकारणविशेषंविनाऽत्रदेवद
त्तोविद्यतइतिविशेषोक्तिर्दृष्टा । नचात्रकारणविशेषंपश्यामः । अतोविरोधेनकासांचिच्छ्रुतीनामप्रामाण्यान्नविष्णौजगत्कारणेश्रु
तिसमन्वयोयुक्तइतिभावः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ ४३।११ अन्तइति ॥ यच्छरीरेकठिनंमांसादितदेवपार्थिवंनसर्वंशरीरंकिं
तर्ह्यप्तेजसोश्चकार्यंशरीरेस्थिशोणितमज्जादीत्यंगीकार्यं । यत्कठिनमितिश्रुतेः । एवमंगीकारस्यैवयथाशब्दत्वादितिभावः । अयं
चैकपक्षप्रतिषेधः । इतरावपिपक्षावेवंनिषेध्यौ । ननुकथंमांसस्यपार्थिवत्वमुच्यते । आपोवावमांसमितिश्रुतेर्युक्तेश्चेत्यतोवाह ॥
४३।१२ अप्तेजसोश्चेति ॥ नमांसादीनांकेवलपार्थिवत्वंकिंनामतत्राप्तेजसोश्चकार्यमंगीक्रियते शब्दवशात् । अतोमांसस्याऽऽप्यत्वो

क्तिर्युक्तेतिभावः । कोऽसौशब्दोयतोमांसादीनांनैकभूतकार्यत्वमितितंदर्शयति ॥ ४३।१२ यदिति ॥ भूम्यादिभूतानांस्वतएवमिश्र त्वान्नैकभूतत्वंमांसादीनांसंभवतीतिविज्ञायते । तस्मात्संभूतत्वान्मांसादीनामनेकभूतकार्यत्वात्तदपेक्षयाऽऽप्यत्वाद्युक्तिर्युक्तेति । उक्तार्थेस्मृतिंचाह ॥ ४३।१३ पंचेति ॥ यदिशरीरंनैकविभूतप्रकृतिकंकथंतर्हिविशेषोक्तिरित्युक्तमाशंक्यतत्परिहारार्थंसूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ ४३।१५ कथमिति ॥ शरीरस्यानेकभूतप्रकृतित्वेऽपिनविशेषोक्तिविरोधः । तत्तद्भूतविशेषसंयोगापेक्षयातदुपपत्तेरितिभावः । मांसादीनांविशेषोक्तेरप्ययमर्थोज्ञातव्यः । शरीरेभूतानांविशेषसंयोगएवकुतस्तद्भावेचपुनर्विशेषोक्त्ययोगइत्यतआह ॥ ४३।१६ पार्थिवानामिति ॥ पृथिवीस्थितानामित्यर्थः । अर्धंतेजइतरेर्धेत्रिभागिन्यआपःपृथिवीभागतः । अन्येषामपोऽर्धतइतरेऽर्धेत्रिभागिनीपृथिवीभागमात्रंतेजइतिद्रष्टव्यं । देहभेदेनविशेषस्योक्तत्वान्नोक्तदोषः । द्विरुक्तेःप्रयोजनविशेषंप्रमाणविशेषेणदर्शयति ॥ ४३।१८ सर्वेति ॥ अवधारणेअवधारणार्थं । संपूर्णफलता शास्त्रस्योक्ताभवतीतिशेषः । अतःश्रुत्यविरोधेनशरीरस्यपांचभौतिकत्वसिद्धेर्युक्तोजगत्कारणेनारायणेश्रुतिसमन्वयोनपुनस्तत्रविरोधगंधोऽपीतिसिद्धं ॥ २२ ॥ अ० ॥ १३ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्यश्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यस्यटीकायांजयतीर्थमुनिविरचितायांतत्त्वप्रकाशिकायांद्वितीयाध्यायस्यचतुर्थःपादः ॥ ४ ॥ द्वितीयाध्यायःसंपूर्णः ॥ २ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

॥ इतितत्वप्रकाशिकायांद्वितीयाध्यायःसंपूर्णः ॥

॥ अथतत्वप्रकाशिकायांतृतीयाध्यायप्रारंभः ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ एतदध्यायप्रतिपाद्यंदर्शयति ॥ ४४।१ साधनेति ॥ अथातोब्रह्मजिज्ञासेतिसूत्रेसंक्षेपेणशास्त्रार्थेसूचितेकिंतद्ब्रह्मेतिशंकायांतत्स्वरूपंद्वितीयसूत्रेनिगदितं तदध्यायशेषेणसमर्थितं । तत्रविरोधाश्चद्वितीयेपरिहृताः । एवंचेत्किंमयाकार्यमित्याशंकायांअथब्रह्मजिज्ञासापदाभ्यांमोक्षसाधनानिविहितानि तेषांसाधनानांअस्मिन्नध्यायेविचारोवर्तिष्यतइतिभावः । प्रथमपादार्थंदर्शयति ॥ ४४।१ वैराग्येति ॥ भगवत्प्रसादस्तावन्मोक्षसाधनं सच्चतदपरोक्षज्ञानाद्भवति । नचतदुभयंविधातुंशक्यं । पुरुषप्रयत्नागोचरत्वात् अतोज्ञानसाधनंविधेयं । तच्चश्रवणमनननिदिध्यासनरूपा जिज्ञासैव जिज्ञासायांचभगवद्भक्तएवाधिकारी । अन्यस्यतदसंभवात् । भगवद्भक्तिश्चमाहात्म्यश्रवणेनसंभवत्यपि(अन्यत्र)वैराग्येणदृढाभवत्यतःसाधनेषुवैराग्यमेवादावपेक्षितं । तदपिनपुरुषप्रयत्नाविषयोऽतस्तदर्थंगत्यागतिस्वर्गनरकगर्भवासादिस्वरूपमत्रनिरूप्यते । गत्यादेःखलुदुःखस्वरूपतांश्रुत्वाभावयतोधिकारिणःस्वर्गादावपिरागोविच्छिद्यतइतिभावः । अत्रभगवत्प्राप्तिसाधनवैराग्यायजीवस्यभूतावियोगसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । यदाद्यसूत्रेमोक्षसाधनंभगवत्प्रसादादिवैराग्यांतंसूचितंतदयुक्तंस्यात् यदिजीवस्यभूतावियोगोनसाध्येतातःससाधनीयएव । तत्साधनमेवविषयः मुमुक्षुणाऽनुष्ठेयंनवेतिसंदेहः । प्राचीनोक्तिरन्वयव्यतिरेकादर्शनंचसंदेहबीजं । पूर्वपक्षयति ॥ ४४।१ भूतेति ॥ बंधनिवृत्त्यर्थंहिवैराग्यादिसाधनमिष्यते । बंधोनामभूतसंबंधस्तद्धिमोक्षएवबंधनिवृत्तिरित्यर्थः । कुतइत्यतआह ॥ ४४।२ भूतेति ॥ ततश्चकिमित्यतआह ॥ ४४।२ तच्चेति ॥ भूतविमोचनंमरणेभवती

त्येतत्कुतइत्यतआह ॥ भूतानामिति ॥ किंचातइत्यतआह ॥ अंतइति ॥ यतोमरणमेवमोक्षः तच्चानियतत्वान्नसाधनसापेक्षं अतोनवैराग्यादिसाधनेनकृत्यं । तथाचोक्तमयुक्तं शास्त्रंचेदंव्यर्थमितिभावः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ अंतइति ॥ अपेक्षितमेवमोक्षार्थंसाधनं आत्मावाअरेद्रष्टव्यइत्यादौतद्विधानात् । नचोक्तदोषः भूतविमोचनस्यमोक्षत्वेपिपूर्वशरीरंपरित्यज्यभूतसंपरिष्वक्तस्यैवगतेर्मरणेभूतवियोगस्यैवाभावात् । नचवाच्यंभूतानांशरीरेभोगान्प्रदायचरितार्थत्वात्किमर्थंजीवेनसहगमनमिति । शरीरांतरप्राप्त्यर्थत्वादितिभावः । कुतएतदित्यतआह ॥ वेत्थेति ॥ यथा येनक्रमेणयेनप्रकारेणच पंचम्यामाहुतौहुतायामद्भिःसंपरिष्वक्तोजीवोलब्धदेहःपुरुषनामवान्भवति किंतंक्रमंप्रकारंचवेत्थेतिश्वेतकेतुंप्रतिप्रवाहणस्यप्रश्नात् तथाश्वेतकेतोःपरिहारासामर्थ्येतत्पित्रापृष्टस्यप्रवाहणस्यैवपरिहाराच्च जीवोभूतपरिष्वक्तएवगच्छतीतिज्ञायतइतिभावः । भूतयुक्तःपरंलोकमिमंलोकंचगच्छतीतिच । अतोमरणमात्रेणमोक्षायोगादनुष्ठेयमेवसाधनमितिसार्थकमेवशास्त्रमितिसिद्धं ॥ १ ॥ अ० ॥ १ ॥

अत्रभगवत्प्राप्तिसाधनवैराग्यार्थंजीवस्यसमस्तभूतसंपरिष्वक्तस्यगतिसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । यदुक्तंनमरणमात्रेणमोक्षइति समस्तभूतानांजीवेनसहगतावसाधितायांतदयुक्तंस्यादतःसासमर्थनीयैव । प्रकृतभूतान्येवविषयः । किंसर्वाणिजीवंपरिष्वज्यगच्छंतिउतनेतिसंदेहः । भूतसंपरिष्वक्तोरंहतीतिसाधारणवचनंसंदेहबीजं आपएवगच्छंतिनसर्वाणीतिपूर्वःपक्षः । आपःपुरुषवचसोभवंतीतिप्रश्नव्याख्यानयोरपामेवगतिश्रवणात् । अन्यथाभूतानीतिसामान्यप्रयोगःस्यात् नत्वापइतिविशेषप्रयोगः । अतोमृतस्यसमस्तभूतपरिष्वंगाभावादेकभूतस्यचशरीरानारंभकत्वान्मरणएवमोक्षसिद्धेर्व्यर्थंवैराग्यादीति । एवंप्राप्तेसिद्धांतय

त्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [४४।६] त्र्यात्मकत्वादिति ॥ सर्वभूतपरिष्वक्तएवजीवोगच्छति नाद्भिरेव । नचैवंविशेषनामविरोधः । अ
पांक्षितिसलिलानलात्मकत्वेनतद्ग्रहणेनान्यभूतानामपिप्राप्तेः । तासांत्रिवृतंत्रिवृतमेकैकामकरोत् । मिश्राणिहिभूतानीतिश्रुतेरिति
भावः । ननुयद्यापोभूतत्रयात्मिकाःकथंतर्हितत्रापूशब्दइत्यतआह ॥ [४४।६] भूयस्त्वादिति ॥ अप्शब्दोयुज्यतइतिसंबंधः । मिश्रत्वे
पितत्तद्भूतस्याधिक्येनतत्तद्व्यवहारइतिभावः । नन्वपामिवभूतांतरस्यापिसर्वभूतात्मकत्वादपांग्रहणेकोविशेषहेतुरित्यतोवाह ॥
[४४।६] भूयस्त्वादिति ॥ सर्वदेहेषुसंभूयभूतेजसोरप्यपांभूयस्त्वात्तद्ग्रहणंयुज्यतइतिभावः । अपांभूयस्त्वमेवकुतइत्यतआह ॥
[४४।६] तापेति ॥ यथाच्चसंभूयशरीरेष्वपांभूयस्त्वंतथोक्तमध्यायांते । अतोस्तिसमस्तभूतानांजीवंपरिष्वज्यगमनमितिस्वाभाविकमर
णेनमुक्त्यभावादनुष्ठेयंवैराग्यादीतिसिद्धं ॥ २ ॥ अत्रपुनःपरमात्मप्राप्तिसाधनवैराग्यसिद्ध्यर्थंजीवस्यभूतैःसहगतिसमर्थनाद
स्तिशास्त्रादिसंगतिः । भूतानांजीवेनसहगत्यसमर्थनेमरणस्यैवमुक्तित्वप्राप्तेःसासमर्थनीया । प्रकृतभूतान्येवविषयः । किंजीवे
नसहगच्छंतिनवेतिसंदेहः । उभयथासंभवःसंदेहबीजं । नगच्छंतीतिपूर्वःपक्षः । भूतानिजीवेनसहगच्छंतीतिविशेषप्रमाणाभा
वात् । नचप्रश्नव्याख्यानेविशेषप्रमाणं । तयोरपिभूतैःसहगमनस्यानुक्तत्वात् । आर्थिककल्पनायाश्चविशेषप्रमाणमंतरेणासं
भवात् । एवंचस्वाभाविकमरणमेवमुक्तिरितिकृतंवैराग्यादिभिरितिप्राप्तेसिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [४४।७] प्राणेति ॥ गच्छं
त्येवभूतानिसहजीवेनविशेषप्रमाणस्यानुमानस्यविद्यमानत्वात् । अस्तितावद्भूतानामिंद्रियाणांचाविनाभावः । यत्रवावभूतानीति
श्रुतेः प्राणानांचास्तिजीवेनसहगतिः । करणैर्वावनवियुज्यतइतिश्रुतेः । अतःप्राणगतेस्तदविनाभूतभूतानांचास्तिजीवेनसहगति

रितिज्ञायतइतिभावः । चशब्दोभूताविनाभावार्थः । अत्रैवंप्रयोगोभवति । भूतानिजीवेनसहगमनवंतितत्सहगंतृप्राणाविनाभूतत्वात् । यद्येनसहगंत्रविनाभूतंतत्तेनसहगच्छति । यथाराज्ञासहगंत्रमात्याविनाभूतभृत्यइति । अतःसमस्तभूतानांजीवपरिष्वंगसिद्धेर्नमरणमात्रेणमोक्षोतोपेक्षितंवैराग्यादीतिसिद्धं ॥ ३ ॥ अत्रभगवत्प्राप्तिसाधनवैराग्यायप्राणानांजीवेनसहगतिसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । प्राणगत्यासमर्थिताभूतगतिःप्राणगत्यभावे नस्यादतःसासमर्थनीया । प्रकृतप्राणाएवविषयः । जीवेनसहगच्छंतिनवेतिसंदेहः । अनिर्णयःसंदेहबीजं । सूत्रएवपूर्वपक्षस्योक्तत्वात्तदुपन्यस्यपूर्वपक्षांशंतावद्व्याचष्टे ॥ [४४।९] अग्नीति ॥ नप्राणाजीवेनसहगच्छंति । यत्रास्यपुरुषस्यमृतस्याग्निंवागप्येतिवातंप्राणश्चक्षुरादित्यंमनश्चंद्रमसंदिशःश्रोत्रमितिप्राणानामग्न्यादीन्प्रतिगतिश्रुतेः । तथाचप्राणानांजीवेनसहगत्यभावेभूतानामपितदभावान्मरणमेवमोक्षोऽतःसाधनवैयर्थ्यमितिभावः । सिद्धांतांशंव्याचष्टे ॥ [४४।१०] नेति ॥ नैतच्छ्रुतिबलेनप्राणानांजीवेनासहगतिर्वक्तव्या । प्राणानांभागेनाग्न्यादीन्प्रतिगतेर्विद्यमानत्वेनश्रुतेस्तद्विषयत्वादितिभावः । कुतोऽयंविशेषइत्यतआह ॥ [४४।१०] पुरुषस्येति ॥ एवंप्रतिमरणंभागापगमेकालतःसर्वापगमःस्यात्तथाचसर्वभूतापगमइत्यतआह ॥ [४४।११] पुनरिति ॥ ननुभागतोग्न्यादीन्प्रतिगच्छद्भिःप्राणैःसहभूतानांगतिरस्तिनवा अस्तिचेन्नजीवेनसहगतिः । नचेदविनाभावाभावइत्यतआह ॥ [४४।१२] ब्रह्मांडेचेति ॥ अनेनभूतानांविनिवृत्तिरितिवाक्यंचव्याख्यातंभवति । अतोस्तिप्राणानांजीवेनसहगतिस्ततोभूतानामपीतिनमरणमेवमोक्षोऽतोनुष्ठेयंसाधनमितिसिद्धं ॥ ४ ॥ अत्रपुनर्भगवत्प्राप्तिसाधनवैराग्यायभूतानांजीवेनसहगतिसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । भूतानांजीवेनसहगत्यभावेमरणस्योक्तोमोक्षत्वाभावोनस्यादतस्तत्सम

र्थनमावश्यकं । भूतान्येवविषयः । किंजीवेनसहगच्छंतिनवेतिसंदेहः । उभयविधवस्तुदर्शनंसंदेहबीजं । पूर्वपक्षस्यसूत्रएवोक्तत्वा त्तत्पठित्वापूर्वपक्षांशंतावद्व्याचष्टे ॥ ४४।१३ प्रथमइति ॥ नजीवेनसहगतिर्भूतानां तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौदेवाःश्रद्धांजुह्वतीत्युत्क्रांतस्यश्रद्धये ष्टवतःश्रद्धासहितस्यैवद्यवाख्येप्रथमाग्नौहोमश्रवणात् । भूतानामपिसहगतावुपक्रमेतथोक्तिप्रसंगात् । अतोभूतानांसहगत्यभावेन मरणस्यैवमोक्षत्वात्व्यर्थंवैराग्यादीतिभावः । सिद्धांतांशंव्याचष्टे ॥ ४४।१४ नेति ॥ प्रथमाग्नौभूतसहितस्यहोमाश्रवणान्नभूतानामस हगतिःकल्पनीया । यतःप्रथमाग्नावप्यापोहोम्यतयाश्रूयंतेश्रद्धाशब्दार्थरूपतया । अयंखलुशब्दोऽजहल्लक्षणयाश्रद्धयाऽद्भिश्च युक्तंजीवमाह । तत्कुतः । उपसंहारेऽपांजीवेनसहगतिश्रवणात् । तदनुसारेणैवमुपक्रमार्थकल्पनेतदुपपत्तेः । अन्यथाविरोधेना प्रामाण्यप्रसंगादितिभावः । नचागमनमात्रविषयत्वमुपसंहारस्यवाच्यं । भूतानित्यजंतीत्यनुक्त्वासोमोराजासंभवतीत्यादिवदा पोभवंतीतिचानुक्त्वापःपुरुषवचसइत्यनुवादात् । तथाप्युपसंहारानुसारित्वमुपक्रमस्यकुतः । उपसंहारस्योपक्रमव्याख्या नरूपत्वेनप्राबल्यादुपक्रमप्रामाण्योपपत्त्यर्थमुपसंहारानुसारित्वस्यावश्यकत्वात् । व्याख्यानानुसारिव्याख्येयस्यतदर्थेऽप्रामाण्य दर्शनात् । नचवाच्यमुपक्रमपूर्वकत्वादुपसंहारस्यनप्राबल्यमिति । स्वरूपेणोपसंहारस्योपक्रमसापेक्षत्वेप्यर्थप्रतीतौवैपरीत्यादि ति । अतोभूतानांजीवेनसहगतिसद्भावान्मरणस्यमुक्तित्वाभावेनापेक्षितंवैराग्यादिसाधनमितिसिद्धं ॥ ५ ॥ अ० ॥ ५ ॥ अत्र पुनर्भगवत्प्राप्तिसाधनवैराग्यायजीवस्यभूतैःसहगतिसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । मरणमात्रंनमुक्तिरित्युक्तं भूतानांजीवेनस हगत्यभावेऽयुक्तंस्यादतोसौसमर्थनीया । प्रकृतभूतान्येवविषयः । जीवेनसहगच्छंतिनवेतिसंदेहः । पूर्वोक्तमेवसंदेहबीजं । पृथक्

पृथक्विचारत्वात्संदेहानुत्पादोनमंतव्यः । पूर्वपक्षस्यसूत्रएवोक्तत्वात्तदुपन्यस्यपूर्वपक्षांशंतावद्व्याचष्टे ॥ ४४।१५ अश्रुतत्वादिति ॥
नभूतानांजीवेनसहगमनंयुक्तं । तथाश्रुत्यभावात् । नचवाच्यमपांप्राणानांचश्रूयतेसहगतिरतोऽर्थाद्भूतानामप्यस्तीति । यथाख
लुप्राणानामग्न्यादिगतिःसाक्षाच्छ्रूयतेतथाश्रुत्यभावात् । आर्थिकश्रवणादपिनियमेनप्रत्यक्षश्रुत्यभावस्यबलवत्वात् । सतिहिविशे
षश्रवणेवैदिकार्थेयुक्तयोपिप्रवर्तंते । अतोत्रप्राणानामग्न्यादिगतिवद्भूतानांजीवेनसहगतेःप्रत्यक्षाश्रवणादभावस्ततोमरणस्यैवमु
क्तित्वान्नवैराग्यादिनाकृत्यमितिभावः । अतःशब्दस्तथार्थे । तेनयथेत्यादौसिद्ध्यति । हेत्वर्थेच । अतःशब्दस्तुहेत्वर्थेतथेत्यर्थेच
वर्तते । उभयार्थेचभवतियथाशब्दविदोविदुरितिवचनात् । सिद्धांतांशंव्याचष्टे ॥ ४४।१६ नेति ॥ नप्रत्यक्षाश्रवणादसहगतिर्भूतानां ।
आर्थिकश्रवणस्याप्यश्रवणबाधकत्वात् । नहिकदन्नभुजोऽनशितत्वंभवति । युक्तेरपिव्याप्तिलिंगग्राहकप्रमाणेनैवभवितव्यं तच्चा
स्ति । यदाचैवमार्थिकश्रवणमश्रवणबाधेनाभीष्टसिद्ध्यैभवति तदासुतरामथैनमित्यादिविशेषश्रवणमितिभावः । अतोस्त्येवभूता
नांजीवेनसहगतिरितिमरणेमोक्षाभावादनुष्ठेयमेवतदर्थंवैराग्यादिसाधनमितिसिद्धं ॥ ६ ॥ अ० ॥ ६ ॥ अत्रभगवत्प्राप्त्यर्थंवैराग्या
देरेवावश्यकसाधनत्वसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । यदिवैराग्यादेर्नावश्यानुष्ठेयत्वंतर्हिनास्यशास्त्रस्यावश्यमारंभणीयत्वंस्या
दतस्तत्साधनीयं । वैराग्यादिसाधनमेवविषयः । किंमुमुक्षुणाऽवश्यमनुष्ठेयमुतनेतिसंदेहः । उभयविधसाधनदर्शनंसंदेहबीजं ।
पूर्वपक्षयति ॥ ४४।१७ अपामेति ॥ नमुमुक्षुणावश्यमनुष्ठेयंवैराग्यादि । तद्विनापिकर्मणैवमोक्षसंभवात् । अपामसोमममृताअभूमेत्या
दिश्रुतेः । अन्यथैतच्छ्रुतिविरोधात् । अतोऽर्केचेन्मधुविंदेतकिमर्थंपर्वतंव्रजेदितिन्यायेनसुशकेनकर्मणामोक्षसिद्धौवैराग्यादिनाकृ

त्याभावाच्चर्थमिदंतदर्थंशास्त्रमितिभावः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ [४४।१८] अतइति ॥ अवश्यानुष्ठेयमेवमुमुक्षुणावैराग्यादि तद्विनामोक्षासिद्धेः । नचैवंश्रुतिविरोधः । तस्याअन्यार्थत्वात् । तथाहि । कर्मद्विविधं । काम्यमकाम्यंच । तत्रयद्यस्यांश्रुतौ सोमयागःकाम्योभवेत्तदातत्साध्यममृतत्वंनामकिंचित्कालीनमितिगौणार्थतयाश्रुतिरुपपन्नेतिभावः । मुख्यामृतत्वमेवश्रुत्यर्थः किंनस्यादित्यतआह ॥ [४४।१८] नान्यइति ॥ नकर्मणामुख्यामृतत्वंलभ्यंयेनतच्छ्रुत्यर्थःस्यात् । काम्यकर्मिणामनात्मवित्त्वात् । तमेवं विद्वानितिश्रुत्यात्मविदोमुख्यामृतत्वस्यान्येषांतदभावस्यैवोक्तत्वादितिभावः । काम्यकर्मणातत्फलस्यैवहिसिद्धिः । अथाकाम्य कर्मविवक्षितंतदप्युभयथा । जिज्ञासूनांज्ञानिनांचेति । द्विविधमपिनमोक्षसाधनंसाक्षादित्याह ॥ [४४।१५] वाशब्दादिति ॥ इतिसूचित मितिशेषः । यद्यत्रजिज्ञासूनामकाम्यंकर्मविवक्षितंतदाऽमृतपदेनमुख्यामृतत्वमेव । किंनामतच्चकर्मणानसाक्षाद्भवति । कर्मभिः शुद्धांतःकरणस्यवैराग्यादि तद्वतोजिज्ञासा तस्यज्ञानं तस्यमोक्षइतिपारंपर्येणैव । तथाहिवाक्यशेषोऽगन्मज्योतिरिति । अथ ज्ञानिनोऽकाम्यंकर्मतथापिनतेनमोक्षः । किंत्वात्मविदमपेक्ष्यैव । आत्मज्ञानलब्धेमोक्षेऽकाम्यकर्मणाअतिशयोभवति । सर्वथा नकर्मणासंसारनिवृत्तिरितिभावः । एवमस्याःश्रुतेरुक्तार्थत्रयसमर्थनायश्रुतीरुदाहरति ॥ [४४।१९] तथाहीति ॥ आत्मविदामेवमुख्यामृ तत्वंनानात्मविदामित्यर्थेसएनमितिश्रुतिःप्रमाणं । आत्मानमेवलोकमुपासीतेत्यादिश्रुत्यैवात्मविदपेक्षयेत्यर्थसिद्धिः । नभुनक्ति नामृतत्वंभोजयति । उपास्तेजानातिच समुक्तोयद्यत्कामयतेतत्तत्परमात्मप्रसादद्वाराकर्मसृजतीत्यर्थः । भागतस्तदमृतत्वमित्य स्मिन्नर्थेऽमृतइतिश्रुतिः । पारंपर्येणेत्यत्रकर्मणेतिश्रुतिः । अतोवैराग्याद्यनुष्ठानमंतरेणमोक्षासिद्धेर्नतत्प्रतिपादकशास्त्रवैयर्थ्यमि

तिसिद्धं ॥ ७ ॥ अ० ॥ ७ ॥ अत्रापिभगवत्प्राप्त्यर्थंवैराग्यादिसाधनस्यावश्यानुष्ठेयत्वसाधनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । वैराग्या
देर्मुमुक्षूणामनपेक्षितत्वेशास्त्रवैयर्थ्यापत्तेस्तस्यावश्यानुष्ठेयत्वंसाधनीयमेव । वैराग्यादिकंविषयः । मुमुक्षुणाऽवश्यमनुष्ठेयंनवेति
संदेहः । उक्तन्यायस्तदनपेक्षफलनिष्पत्तिदर्शनंचसंदेहबीजं । पूर्वपक्षयति ॥ कृतस्येति ॥ कर्मनिबंधनोहिबंधः । कर्मणाबध्य
तेजंतुरित्यादेः । कर्मणश्चक्षयोभोगेनभवति । नचभोगकालेकर्मांतरापादनेनासमाप्तिःस्वर्गादिष्वेवकर्मणांसहागतत्वेनक्षेप्तुंशक्य
त्वात् । तत्रकर्मांतरापादनस्याभावात् । कर्मणांचक्षयेतन्मूलस्यसंसारस्योच्छेदःस्वयमेवभवतीतिकिंवैराग्यादिना । अतोव्यर्थ
मिदंशास्त्रमितिभावः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ अंतइति ॥ कृतस्यकर्मणःसहागतत्वेनभोगेन क्षयःस्वतएवेतिनयु
क्तं ।ततःशेषेणेतिश्रुत्याभुक्तशेषानुशयवानितिस्मृत्याचस्वर्गगतस्ययथायोग्यंकर्मसहागतमपिकिंचिद्भुक्तवतःकर्मशेषयुक्ततयैवागम
नस्योक्तत्वात् । एवंद्वित्रावर्तनेष्वशेषकर्मसमाप्तिःस्यादितिचेन्न । पुनःकर्मकुरुतइतिश्रुतौकर्मकृत्वेतिस्मृतौचागतस्यपुनःकर्मसंपा
दनोक्तेरितिभावः । अल्पापादनेकर्मसमाप्तिःस्यादितिशंकानिरासायाह ॥ आचतुर्दशमादिति ॥ चतुर्दशमवर्षमारभ्येत्य
र्थः । दशावरायेषुतेतथा । अतोवैराग्यादिसाधनमंतरेणमोक्षाभावात्तदर्थंवैराग्यादिविधायकशास्त्रस्यनवैयर्थ्यमितिसिद्धं ॥ ८ ॥
॥ अ० ॥८॥ अत्रभगवत्प्राप्तिसाधनवैराग्यायस्वर्गादागतिप्रकारनिरूपणादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । यद्यागमनस्यक्लेशिष्ठतानप्रतिपा
द्येततर्हिनस्वर्गेऽतिवैराग्यंस्यादितिसानिरूपणीया । प्रकृतमागमनंविषयः । तत्किंगतिप्रकारेणैवान्यथावेतिसंदेहः । लौकिकागम
नेषूभयथादर्शनंसंदेहबीजं । पूर्वपक्षयति ॥ यथेति ॥ गमनप्रकारेणैवागमनं । यथेतमागच्छतीतिश्रुतेः । येनचपथागतस्तस्य

स्मृतिविषयत्वेनमनसिसहभावाच्च । नहिविज्ञातंपंथानंविहायाविज्ञातेनागमनेप्रयोजनमस्ति । अतःस्वर्गफलस्यातिक्लेशानुषंगाभा
वान्नतत्रवैराग्यमापादनीयमितिभावः । यथास्वर्गादिमंलोकंप्रतिस्वयमितंतथागच्छतियथास्माल्लोकात्स्वर्गमितंतथागच्छतीत्यर्थः ।
सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ ४५।६ अतइति ॥ गमनप्रकारादन्यथागमनं । नचैवंश्रुतिविरोधः । क्वचिद्गमनप्रकारेणागमनस्यां
गीकृतत्वेनश्रुतेस्तद्विषयत्वात् । कुतएतत् धूमादभ्रमितिविशेषश्रुतेरेव । नचयुक्तिविरोधः । आगमनेजीवस्यास्वातंत्र्येणतत्स्म
रणस्यागमनानुपयोगित्वादितिभावः । तस्मादागमनादावतिक्लेशयुक्तत्वेनस्वर्गफलेपिविरक्तेनभवितव्यमितिसिद्धं ॥ ९ ॥ अ०
॥ ९ ॥ अत्रेश्वरप्राप्तिसाधनवैराग्यार्थंगतागतस्यकर्मफलत्वसाधनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । यदिगतागतक्लेशस्यनकर्मसाध्यत्वंनत
र्हिकाम्येकर्मण्ययंविरज्येतातस्तत्समर्थनीयं । प्रकृतंगतागतंविषयः । यज्ञादिकर्मफलंनवेतिसंदेहः । तन्निमित्तानिमित्तयोरुभयो
रपिसहभावदर्शनंसंदेहबीजं । पूर्वपक्षस्यसूत्रएवोक्तत्वात्तदुपन्यस्यपूर्वपक्षांशंतावद्व्याचष्टे ॥ ४५।७ चरणादिति ॥ नयज्ञादिकर्मफ
लंगतागतं । किंनामचरणफलमेव । तद्यइहरमणीयचरणाइतिश्रुतेः । नचवाच्यंयज्ञादिकर्मणएवचरणत्वाच्छून्यमभिधानं चर
णफलमेवगमनागमनंनयज्ञादिकृतइतीति । सयथाकारीयथाचारीतथाभवतीतिश्रुतेराचारइतिसंप्रोक्तइतिस्मृतेश्चकर्मणोन्यस्य
चरणस्यप्रतीतेः । अथापिस्यात् । अथयइमेग्रामाइष्टापूर्तेदत्तमित्युपासतेतेधूममभिसंभवंतीत्युपक्रम्यतस्मिन्यावत्संपातमुषित्वा
थैतमेवाध्वानंपुनरावर्ततइतिश्रुतेर्गतागतस्ययज्ञादिफलत्वप्रतीतेरयुक्तंचरणफलत्वकल्पनमिति । मैवं । तत्रापिगतागतस्यचरणफ
लत्वेनैवांगीकारात् । नचतत्रचरणशब्दोनास्ति । इष्टापूर्तेदत्तमित्युपासतइत्युपशब्दस्यैवतद्वाचकत्वात् । सहिसमीपवर्तिवक्ति ।

चरणमेवयज्ञादिसमीपवर्ति । तत्रयेयंगतागतस्यकर्मफलत्वप्रतीतिरुपजायतेशब्दात् । साचकरणचरणेसहैवोक्त्वास्वर्गगतागतयो
श्चसहोक्तिनिमित्ताभ्रांतिरेव । नचमंतव्यंकुतएतत्कल्प्यतइति । चरणश्रुतेर्विषयांतराभावेनाप्रामाण्यभयात्सावकाशश्रुतेरर्थांतर
कल्पनस्यन्यायप्राप्तत्वात् । अतोगतागतस्यान्यफलत्वात्कर्मणापुनरावृत्तिशून्यस्वर्गसिद्धेर्नतत्रवैराग्यमापाद्यमितिभावः । सिद्धां
तांशंव्याचष्टे ॥ नेति ॥ नगतागतस्यकर्मफलत्वाभावः । नान्यःपंथाइतिश्रुत्यागतागतशून्यफलस्यकर्मसाध्यतायानिषिद्धत्वा
त् । इष्टापूर्तंमन्यमानाइतिश्रुत्या त्रैविद्यामामित्यादिस्मृत्याच गतागतस्यकर्मफलत्वोक्तेश्च । नचतद्यइहरमणीयचरणाइतिश्रु
तिविरोधः । तस्याउदाहृतश्रुत्याद्यनुरोधेनाजहल्लक्षणयायज्ञाद्यर्थत्वोपपत्तेरितिकार्ष्णाजिनिराचार्योमन्यतइतिभावः । एतेनयदेत
च्छ्रुत्यवष्टंभेनादिवाक्यस्यार्थांतरपरिकल्पनंदत्तमपिपरास्तंभवति । अथयेयज्ञेनदानेनतपसालोकान्जयंतितेधूममभिसंभवंतीत्यादि
समाख्याविरुद्धंच ॥ १० ॥ उक्तमाक्षिप्यसमादधत्सूत्रमुपन्यस्याऽऽक्षेपांशंतावद्व्याचष्टे ॥ आनर्थक्यमिति ॥ कथंयज्ञाद्युप
लक्षणार्था रमणीयचरणाइत्यादिश्रुतिः । तथात्वेचरणशब्दस्यानर्थक्यप्रसंगात् । रमणीयकपूयपदाभ्यामेवतदुपलक्षणस्यसंभवात्
यज्ञादिकारिणांप्रकृतत्वेनयेयज्ञादिकारिणोरमणीयाःकपूयाश्चेति । नचानर्थक्यंयुक्तमितिभावः । परिहारांशंव्याचष्टे ॥ नेति ॥
किमत्रचरणशब्दानर्थक्यप्रसंगाद्यज्ञाद्युपलक्षणाभावसाधनं उतोपलक्षणपक्षमभ्युपेत्यचरणपदकृत्यविचारः । नाद्यः । तथा
त्वेश्रुत्यादिविरोधस्योक्तत्वात् । द्वितीयेब्रूमः । सत्यं रमणीयादिपदेनशक्यंयज्ञाद्युपलक्षणं । तथापितन्मात्रोक्तौयज्ञादिकर्तृत्वे
समानेकथमेकेषांरमणीयत्वमन्येषांकपूयत्वमितिशंकास्यात् । तांनिराकर्तुंसाध्वसाधुयज्ञादिमत्त्वस्याचारइतिसंप्रोक्तइतिस्मृतेरा

चाराद्यपेक्षत्वाद्रमणीयकपूयचरणाभ्यांयज्ञादिकारिणामपिरमणीयत्वादीतिज्ञापनायचरणशब्दस्यसार्थक्योपपत्तेः । एवंचसति रमणीयचरणत्वेनयेसाधवोयज्ञादिकृतइत्यादिवाक्ययोजनास्यादितिभावः ॥ ११ ॥ प्रकारांतरेणचरणश्रुतिंव्याकुर्वत्सूत्रंपठित्वा व्याचष्टे ॥ ४५।१३ सुकृतेति ॥ नचरणश्रुतिर्यज्ञाद्युपलक्षणत्वेनैवोक्ताऽविरोधिनी । किंनामसाध्वसाधुतयाकृतयज्ञादिकर्मवाचिनीच भवति । यथाखलुचरणशब्दस्यकर्मांगेप्रयोगस्तथाकर्मण्यपिप्रयोगात् ।प्रयुज्यतेहिधर्मंकुरुतेत्यर्थेचरतेति । साधारणश्रुतेश्चात्रबाध कवशात्सांगकर्मार्थत्वस्यैवोपपत्तेरितिबादरिराचार्योमन्यतइतिभावः । परमतमभिधायसूत्रकारःस्वमतंकुतोनवक्तीत्यतआह ॥ ४५।१४ तुशब्दादिति ॥ तुशब्दस्यैतदर्थाभिधायकत्वंकुतइत्यतआह ॥ ४५।१५ तुशब्दइति ॥ अतोगतागतरयकर्मफलत्वात्क्लेशसाधनेतस्मि न्तत्साध्येचविरक्तेनभाव्यमितिसिद्धं ॥ १२ ॥ अ० ॥ १० ॥ अत्रभगवत्प्राप्तिसाधनवैराग्यायानिष्टादिकारिणांगतागतादिदुःखस मर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः ।अनिष्टादिकारिणांगतागतादिदुःखाभावे नतत्रविरक्तिःस्यात् । अतस्तत्साधनीयं ।प्रकृतगतागतादि विषयः । तत्किमिष्टादिकारिणामेवोतसर्वाज्ञानिनामितिसंदेहः। विशेषोक्तिरज्ञानित्वंचसंदेहबीजं । पूर्वपक्षयति ॥ ४५।१५ पुण्येति ॥ इष्टादिपुण्यकृतामेवाज्ञानांगतागतादिनत्वनिष्टादिकारिणामप्यज्ञानां । इष्टादिकारिणांप्रत्यवायभयवत्त्वेनतदुपपत्तेरन्येषांचतद भावात् । बिभ्यत्पततिपादपादितिन्यायात् । फलकामित्वाच्चेष्टादिकारिणांतदुपपत्तिः । अनिष्टादिकारिणांनहिकामोस्ति । का मान्यःकामयतेमन्यमानःसकामभिर्जायतेतत्रतत्र । पर्याप्तकामस्यकृतात्मनश्चइहैवसर्वेप्रतिमुच्यंतिकामाइतिश्रुतेः । इष्टादिकारि णस्तुस्वयमेवात्मानंविधिप्रतिषेधाभ्यांबध्नंतिनेतरे । अतःपुण्यकृतामेवगमनागमनादीतरेषांतुतद्रहितोमोक्षएवेतिपुण्येतत्फलेच्चवि

रक्त्याभाव्यंनान्यत्रेतिभावः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यतदुपात्तश्रुतिमेवोदाहरति ॥ अंतइति ॥ नकेवलमिष्टादिकारिणामेवग
तागतंकिंनामानिष्टादिकारिणामपि । तद्यइहेतिश्रुतौश्रुतत्वादित्यर्थः । अनिष्टादिकारिणइतितदकारिणस्तद्विरुद्धकारिणश्चो
च्यंते । चशब्दोदुःखांतरसमुच्चयार्थः । तदेवोत्तरसूत्रेऽनूद्यते ॥ १३ ॥ नकेवलमनिष्टादिकारिणांगतागतमात्रमतिदुःखंचान्यद
स्तीत्येतदर्थप्रतिपादकंसूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ संयमनेत्विति ॥ अस्तितावत्सर्वेषामनिष्टादिकारिणामज्ञानांयमशासनं । तदनु
भवावसानेकेषांचिदनिष्टादिकारिणांततोव्युत्थानंभवति । केषांचित्ततोपिनीचस्थलेनित्यनरकेपातोभवति । कुतः । तेषामनिष्टा
दिकारिणामेवंविधगतेःश्रुतिसिद्धत्वादितिभावः । यथानित्यनरकपातेविकल्पस्तथासंयमनेप्यस्तीतिनाशंक्यमितिभावेनाह ॥
तुशब्दइति ॥ अशुभकृतइतिनशुभकृतइतिचार्थः । द्वेषःप्रतीपबुद्धिः । अवमतिर्नीचतयाविज्ञानं । शाठ्यंगूढद्वेषः । मौर्ख्यं
तत्त्वज्ञानराहित्यं । नैवैतउत्तिष्ठंतइत्यस्योपपादनंवब्रमिति । स्वस्थितान्वारयति गंतुंनमुंचतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ उक्तार्थेस्मृत्याचस
मर्थयत्सूत्रंपठित्वातांस्मृतिमुदाहरति ॥ स्मरंतिचेति ॥ रौरवादिपंचभ्योतिकष्टेनित्यनरकेदुःखमेवसदेत्यर्थः । सूत्रेबहुवच
नश्रवणादित्यादिस्मरंतीत्युक्तं । तेनंतानहंद्विषतइत्यादेःसंग्रहः । नचभयकामनाद्यभावविरोधः । अबिभ्यताफलकामनाशून्येना
प्युपभुक्तविषस्यस्मरणहेतुत्वदर्शनात् । अतोऽनिष्टादिकारिणामपिमहानर्थवत्त्वेनमोक्षायादूरोत्सारितत्वाद्भवितव्यंतत्रापिविरक्ते
नेतिसिद्धं ॥ १५ ॥ अ० ॥ ११ ॥ अत्रपरमात्मप्राप्तिसाधनवैराग्यार्थंनित्यनरकसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । यदिभगवद्द्वेषा
दिफलस्यननित्यदुःखात्मकत्वंसमर्थ्यते नतर्हिब्रह्महननादिभ्योतिशयेनवैराग्यंभवतीत्यतस्तत्समर्थनीयं । प्रकृतंनरकमेवविषयः ।

नित्यफलप्रदमुतनेतिसंदेहः । पूर्वोक्तिर्लौकदृष्टिश्चसंदेहबीजं । पुनरावृत्तिमदेवनतुनित्यफलप्रदमितिपूर्वःपक्षः । यावदिंद्राश्चतु र्दशेत्यादौनरकभोगस्यानित्यत्वोक्तेः । नचोभयंयुक्तं । विरोधात् । नचैकस्यैवपुरुषभेदेनव्यवस्था चकारनरकंशून्यमित्यादेः । अतोयदुक्तंसंयमनेत्विति सोक्तिर्विरुद्धा । एवंचफलसाम्यान्नभगवद्द्वेषादावितरपापेभ्योतिशयेनवैराग्यंप्रयोजकमिति । सिद्धांत यत्सूत्रंपठति ॥ [४६।१]अपीति ॥ अपिपदेनस्मरंतीत्यनुकृष्यते । तांस्मृतिंचोदाहरति ॥ [४६।२]रौरवइति ॥ नरकभोगोभवत्येवनित्यः । नैवैतउत्तिष्ठंतेऽपिकर्हिचिदित्यादिश्रुतेः अनित्यत्वोक्तिविरोधइतिचेन्न । भवेदयंविरोधोयदिनरकैक्यंस्यात् नैतदस्ति । किंतर्हि सप्तापिसंति तेषुचनित्यानित्यत्वविभागेनोपपत्तेः । कुतोनरकाणांसप्तत्वं । तथात्वेपिकुतोनित्यानित्यतयाविभागइतिचेत् रौरवइ तिस्मृतेरित्यर्थः । महान्महारौरवः । एतानि पंच । सप्तप्रधानानीत्यनेनबहुनरकाभिधायकपुराणविरोधोपिपरिहृतः । अतोभ गवद्द्वेषादिफलस्यनरकस्यनित्यत्वादितरपापेभ्योतिशयेनतत्रवैराग्येणभवितव्यमितिसिद्धं ॥१६॥ अ० ॥१२॥ अत्रेश्वरप्राप्तिसाध नवैराग्यायनरकस्यसदुःखत्वसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । नरकस्यनिर्दुःखत्वे नतत्रतत्साधनेचवैराग्यंस्यादतःसदुःखत्वंसा धनीयं । प्रकृतंनरकमेवविषयः । किंसदुःखंनवेतिसंदेहः । उभयविधस्थानदर्शनंसंदेहबीजं । ननरकेदुःखमस्तीतिपूर्वःपक्षः । तथाहि । यदिनरकेऽस्तिदुःखंतत्रपृच्छामः । किंतत्रेश्वरःप्रेरकोनवेति । आद्यंदूषयति ॥ [४६।४]ईश्वरस्येति ॥ यदिनरकस्यसदुःख तामंगीकृत्यतत्रस्थानांप्रेरकतयेश्वरोवर्ततइत्यभ्युपगम्यतेतर्हितस्यदुःखिसहावस्थानान्नरकभोगप्राप्तिः । ईश्वरस्यचनरकदुःखायु क्तेर्नतत्रदुःखमितिभावः । नचवैशेष्ययुक्त्यैतत्परिहृतमितिवाच्यं । दुःखाननुभवेसार्वज्ञाभावप्रसंगात् । द्वितीयंनिराचष्टे ॥ [४६।५]स

वमिति ॥ यदिनरकेदुःखसिद्ध्यर्थंतत्रेश्वरोनप्रेरकइत्युच्यतेतर्हिश्रुतिविरोधः। अतःप्रकारद्वयेनापिनरकस्यसदुःखत्वानुपपत्तेर्नत
त्रतत्साधनेचवृथावैराग्यमापाद्यमितिभावः। योग्यंसर्वं। सिद्धांतयत्सूत्रमवतारयति ॥ [४६।५] अंतइति ॥ भवत्येवनरकंसदुःखं।
नचोक्तदोषः। नरकेपितस्येश्वरस्यप्रेरणरूपव्यापाराभ्युपगमेनश्रुतिविरोधाभावादितिसूत्रार्थः। सदुःखत्वेनरकस्यअस्मिन्नपिपक्षे
कथितविरोधपरिहारोवाच्यः। सकुतोनसूत्रितइत्यतआह ॥ [४६।५] चशब्दादिति ॥ तत्राप्यदुःखानुभवेनतद्व्यापाराद्उभयविरोधाभा
वइत्यर्थः। इतिसमुच्चिनोतीतिशेषः। अस्यार्थस्यप्रामाणिकत्वेभवेदविरोधस्तत्कुतइत्यतआह ॥ [४६।६] सइति ॥ सहभावयुक्तिपरिहा
रःप्रभावादिति। असार्वज्ञमाशंक्यसर्वंपश्यतीत्युक्तं। अत्रस्मृतिंचाह ॥ [४६।७] नरकेपीति ॥ सर्वज्ञस्यकथंदुःखानुभवाभावइत्य
तआह ॥ [४६।७] नीचेति ॥ अतोनरकस्यसदुःखत्वाद्भवितव्यंतत्रवैराग्येणेतिसिद्धं ॥ १७ ॥ अ० ॥ १३ ॥ अत्रभगवत्प्राप्तिसाधन
वैराग्यार्थंभूतानांगतिस्वातंत्र्यनिरासादस्तिशास्त्रादिसंगतिः। यदिगतिस्वातंत्र्यंभूतानांस्यात्तदावैराग्यवैयर्थ्यप्रसंगात्तन्निरसनी
यं। प्रकृतःपितृयाणस्तत्प्रकृतिसन्निधापितोदेवयानश्चविषयः। किंभूतैःस्वातंत्र्येणगम्योनवेतिसंदेहः। लौकिकमार्गदर्शनमलौकि
कत्वंचसंदेहबीजं। पूर्वपक्षयति ॥ [४६।८] अथेति ॥ अस्त्येवभूतानांगतिस्वातंत्र्यं। तेऽर्चिषमभिसंभवंतितेधूममभिसंभवंतीत्युक्त्वा
ऽथैतयोरितिश्रुतौतदुक्तेः। नहिपुरुषप्रयत्नाविषये नगच्छंतिचेतिप्रयोगोयुज्यते। नचवाच्यंजीवस्यास्वातंत्र्यंप्रतिपादितमतःक
थंगतिस्वातंत्र्यमिति। तदधीनस्वातंत्र्यस्यविवक्षितत्वात्साधनवत्। तादृशस्याप्यभावेवैराग्यादिसाधनमपिनोत्पादयितुंशक्यं
स्यात्। नचफलस्वातंत्र्येसर्वेषांतत्प्राप्तिःस्यादितिवाच्यं। साधनेपिसाम्यात्। अतोमूलेलब्धफलोनैवशाखाग्रंगंतुमिच्छतीतिन्या

यात्फलएवस्वातंत्र्यात्किंवैराग्यादिसाधनेनेतिभावः । उक्तयोःपथोर्मध्येयान्येकतरेणापिपथानगच्छंतितानीमान्यल्पानिसुखदुः
खमिश्राणिसदागत्यादिमंतिपुनःपुनर्जायंतेम्रियंतेच । एतत्स्वर्गापवर्गयोरन्यत्तृतीयंभूतानामवस्थानमित्यर्थः । सिद्धांतयत्सूत्रमव
तार्यव्याचष्टे ॥ ४६।१० अंतइति ॥ नैतच्छ्रुतिबलेनभूतानांगतिस्वातंत्र्यंमंतव्यं । तस्यामार्गद्वयसाधनविद्याकर्मविषयत्वोपपत्तेः । नचमं
तव्यंदेवयानपितृयाणयोःप्रकृतत्वादेतच्छब्देनतत्परामर्शोपपत्तिरिति । तद्यइत्थंविदुर्येचेमेऽरण्येश्रद्धातपइत्युपासतेतेऽर्चिषमभि
संभवति । अथयइमेग्रामइष्टापूर्तेदत्तमित्युपासतेतेधूममभिसंभवंतीतिविद्याकर्ममार्गयोरपिप्रकृतत्वादेतच्छब्देनतत्परामर्शोपपत्ते
रितिभावः । एवमर्थद्वयस्यापिसतिसंभवेकिंसाधनार्थत्वग्रहणेकारणमिति । स्मृतिसमाख्येतिभावेनाह ॥ ४६।१० विद्येति ॥ नचसा
धनेस्वातंत्र्याभ्युपगमेफलेपितत्स्यादितियुक्तं । साधनेविधिसद्भावात् फलेतदभावाच्च । विध्यादिशास्त्रावैयर्थ्यायैवतत्रेश्वरःस्वा
तंत्र्यंददातीतिप्रागुक्तं । अतःफलेस्वातंत्र्याभावादपेक्षितंवैराग्यादिसाधनमितिसिद्धं ॥ १८ ॥ अ० ॥ १४ ॥ अत्रभगवत्प्राप्ति
साधनवैराग्यायांधतमसोदुःखमात्रतासाधनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । अंधेतमस्यपिसुखसद्भावे नतत्रातिशयेनवैराग्यमुत्पद्यते
ऽतस्तन्निषेध्यं । प्रकृतमंधंतमोविषयः । सुखयुक्तंनवेतिसंदेहः । लोकदृष्टिरलौकिकत्वंचसंदेहबीजं । पूर्वपक्षयति ॥ ४६।१२ यत्रेति ॥
अंधंतमोपिसुखयुक्तमेव । दुःखयुक्तत्वात् । सुखेनचदुःखस्यव्याप्तत्वात् । नचवक्तव्यंसर्वसुखदुःखयोरप्रत्यक्षत्वाद्व्याप्तिग्रहणा
नुपपत्तिरिति । यत्रदुःखमित्यागमेनतद्ग्रहणोपपत्तेः । अतोंऽधतमस्यपिसुखसद्भावान्नतत्रातिवैराग्यमपेक्षितमितिभावः । सिद्धां
तयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ ४६।१३ अंतइति ॥ अधोगतिषुतृतीयेतमसिनसुखमस्तीतिमंतव्यं । अथाविद्वानितितथाभिधायकश्रुतेरि

त्यर्थः ॥ १९ ॥ एतमेवार्थंस्मृत्यनुमानाभ्यांचसाधयत्सूत्रमुपन्यस्यतांस्मृतिमुदाहृत्यानुमानस्वरूपंचसूचयति ॥ [४६।१७] स्मर्यंतेपी
ति ॥ एत दंधेतमसिसुखराहित्यं । लोकसिद्धं लौकिकदृष्टांतयुक्तानुमानसिद्धमित्यर्थः । अयमभिसंधिः । विप्रतिपन्नानसुखवं
तः । तथात्वेनेश्वरानिष्टत्वात् । यद्यथेश्वरानिष्टंतत्तथानभवति । यथाशशोविषाणित्वेन । नैतेसुखित्वेनेश्वरेष्टाः । अप्रियत्वात् ।
योयस्याप्रियःससुखित्वेन नतदिष्टः । यथाराजविरोधीराज्ञइति । एतच्चानुमानंस्मृतिसिद्धत्वेनातिप्रबलमितिभावेनाह ॥ [४६।१८] चश
ब्दादिति ॥ लोकसिद्धिः । लोकदृष्टांतवदनुमानेनतमसःसुखराहित्यसिद्धिः । कासौस्मृतिरित्यतआह ॥ [४६।१८] अतीति ॥ अ
नेनव्यतिरेकान्वयौदर्शितौ । सदसज्जनानांवाप्रकृतिः ॥ २० ॥ प्रत्यक्षेणाप्येतमर्थंसाधयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [४६।१९] दर्शनाच्चे
ति ॥ तमसिस्थितानांसुखलेशराहित्यंहिरण्यगर्भप्रत्यक्षदर्शनाच्चसिध्यति । नचवाच्यंपरप्रत्यक्षस्यास्माकमसिद्धिः । तस्यापिप
रसुखाभावदर्शनानुपपत्तिरिति । भगवत्प्रसादसमृद्धज्ञानदृष्ट्यातद्दर्शनस्यस्मृतिसिद्धत्वादितिभावः ॥ २१ ॥ अर्थापत्त्याप्येत
मर्थंसाधयत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ [४६।२०] तृतीयइति ॥ तमोपित्रिविधं तत्रतृतीयविषयेयःशब्दस्तेनावरोधःप्राप्तिर्भवति । कस्य ।
मोहस्यमूर्छायाः । कथं तच्छ्रवणेनशोकःशोकान्मूर्छेति । एवंतत्स्वरूपश्रोतॄणामपिमोहान्यथानुपपत्तेर्नतत्रसुखलेशइतिभावः ।
अधोगतौतृतीयत्वस्यप्रथमसूत्रएवोक्तत्वादत्रपुनस्तृतीयग्रहणवैयर्थ्यापत्तेस्तृतीयेपितृतीयग्रहणं । एतच्चातिद्वेषिणामधिकदुःखसू
चनायैव ॥ [४६।२०] शब्दानुसारेणेति ॥ सम्यग्व्याख्यानेतिमूर्छेत्यादि ॥ २२ ॥ तृतीयतमसःस्वरूपश्रवणेश्रोतॄणांमोहप्राप्तिरित्येत
त्कुतः । यदन्यथानुपपत्त्यातत्रसुखाभावइत्याशंकांस्मृत्यापरिहरत्सूत्रंपठित्वातांस्मृतिमुदाहरति ॥ [४६।२१] स्मरणाच्चेति ॥ अतोऽधत

मसिसुखलेशाभावाद्भवितव्यंतत्रतत्साधनेचविरक्तेनेतिसिद्धं ॥ २३ ॥ अ० ॥ १५ ॥ अत्रभगवत्प्राप्तिसाधनवैराग्यसिद्ध्यर्थंक र्मिणांधूमादिभावनिवारणादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । कर्ममात्रेणमहासुखेधूमादिभावेलभ्यमाने । नायंतत्रविरज्येत अतोसौनिवा रणीयः । तत्रविषयंदर्शयति ॥ [४६।२२] धूमइति ॥ कर्मिणःस्वर्गादवतीर्णायथागतमन्यथाचागच्छंतीत्युक्तं । तेषामागतौधूमादिदेव ताभावःश्रूयतेधूमोभूत्वेति । सधूमादिभावोऽत्रविषयइत्यर्थः । संदेहप्रकारंदर्शयति ॥ [४७।१] सइति ॥ सधूमादिभावोधूमादिदेवतै क्यंवा कर्मिणस्तत्पदप्राप्तिर्वा प्रकारांतरंवेत्यर्थः । शब्दस्यानेकवृत्तयःसंदेहबीजं । ऐक्यंतत्पदप्राप्तिर्वेतिपूर्वःपक्षः । सामानाधि करण्यश्रुतेः । साह्युभयथोक्तरीत्यायुज्यते । अन्यथातद्विरोधः । नचश्रुतेरन्यार्थत्वंकल्पनीयं । बाधकमंतरेणमुख्यार्थत्यागायो गात् । नचकर्मिणोदेवतापदप्राप्तिरसंभाविता । धूमादिदेवताभिःसहावस्थानात् । स्नेहादिवशेनताभिरेवस्वपदस्यदातुमपिश क्यत्वात् । अतःप्रकारद्वयेपिसकृदनुष्ठितयज्ञानामाकल्पसमाप्तिपरमसुखसंभवाद्व्यर्थंकर्मणितत्फलेचवैराग्यमिति । सिद्धांतयत्सूत्र मवतार्यव्याचष्टे ॥ [४७।१] अतइति ॥ अत्रधूमादिभावप्राप्तिर्नामकर्मिणस्तत्स्वभावत्वप्राप्तिरेव । नचैतावतापदप्राप्तिपर्यायत्वं । तद्गतौ गतिरित्याद्येकदेशस्वभावत्वात् । तादृशेसादृश्येचसामानाधिकरण्यदर्शनात् । तत्प्रवेशेनस्थानैक्याभिप्रायंवैतद्वाक्यंतथाप्रयोग दर्शनादितिभावः । कुतोर्थोऽयंस्यादित्यतआह ॥ [४७।२] नहीति ॥ प्रागन्यस्यकर्मिणोधूमादिदेवतैक्यंतावदनुपपन्नं । अन्यस्यान्य भावादर्शनात् । नापितत्पदप्राप्तिर्युक्ता । तस्यनियताधिकारिभिर्विद्ययैवगम्यत्वात् । युगपदनेककर्मिसमवायेऽनेकेषामेकपदप्रा प्त्ययोगाच्च । अतोमुख्यतःप्रतीयमानार्थासंभवेनोक्तार्थस्यैवोपपत्तेरयमेवश्रुत्यर्थइतिभावः । एवंन्यायप्राप्तेऽर्थेस्मृतिंचाह ॥ [४७।२] गौरु

४७।२ डेचेति ॥ अभेदाअभेदवादिनी । अतोधूमाद्यैक्याद्यभावाद्युक्तमेवकर्मतत्फलयोर्वैराग्यमितिसिद्धं ॥ २४ ॥ अ० ॥ १६ ॥
अत्रेश्वरप्राप्तिसाधनवैराग्यायस्वर्गादवरूढस्यकर्मिणोचिरेणगर्भवासादिप्राप्तिसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । यदिचिरेणगर्भप्राप्ति
स्तर्हिबहुकालंमध्येमार्गमतिसुखस्यलाभान्नकर्मणिविरज्येतातःसाप्रतिषेद्धव्या । प्रकृताःकर्मिणोविषयः । स्वर्गान्निर्गत्यकिंचिरेण
गर्भवासंप्राप्नुवंत्युताचिरेणेतिसंदेहः । द्विविधपांथदर्शनंसंदेहबीजं । पूर्वपक्षयति ॥ ४७।३ बहुस्थानेति ॥ कर्मीस्वर्गान्निर्गतश्चिरेणैवदे
हंप्राप्नोति । यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुंवायुर्भूत्वाधूमोभवतिधूमोभूत्वाभ्रंभवतिअभ्रंभूत्वामेघोभवतीत्यादौबहुस्थानप्राप्तिश्रव
णात् । बहुस्थानगमनंचनाचिरेणसंभवति तत्रतत्रतत्तत्स्वाभाव्येनातिसुखंसंभवतितद्विहायागमनेप्रयोजनाभावात् । एवंचस
कृदनुष्ठितयज्ञस्यस्वर्गभोगावसानेमध्येमार्गकल्पांतमपितत्तद्देवतास्वाभाव्यंस्यात् । कल्पावसानेदेवानांपदपर्यवसानात् । अतः
किंकर्मणितत्फलेचवैराग्येणेतिभावः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ ४७।५ अंतइति ॥ कर्मिणोनचिरेणागमनंकिंत्वचिरेणैव । त
द्यइहरमणीयचरणाइतिविशेषश्रुतेः । नचबहुस्थानगमनविरोधः । अतिचिरेणागमनस्यैवनिषेधादितिभावः । तत्र कर्मिषु । येरमणी
यचरणास्तइहभूमौरमणीयांब्राह्मणादियोनिमापद्यंते । आपद्यंतइतियत्तच्चाभ्याशःकालसामीप्येनेत्यर्थः । कल्पांतकालस्याप्यापे
क्षिकसामीप्यान्नेयंश्रुतिर्बाधिकेत्यतआह ॥ ४७।६ स्वर्गादिति ॥ नचेष्टत्वविरोधः । इष्टत्वेपिक्लृप्तकालाधिककालावस्थानेकारणाभा
वात् । अन्यथादुःखाभावप्रसंगात्सर्वेषां । अतःकर्मिणोऽचिरेणैवगर्भवासादिदुःखप्राप्तिसद्भावाद्भवितव्यंकर्मादौविरक्तेनेतिसि
द्धं ॥ २५ ॥ अ० ॥ १७ ॥ अत्रभगवत्प्राप्तिसाधनवैराग्यायकर्मिणोव्रीह्यादिभावनिरासादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । सुखसाधनत

यावेदोपदिष्टकर्मिणांव्रीह्यादिभावेनदुःखित्वेवेदविहितवैराग्यादावपितच्छंकास्यादतस्तन्निराकरणीयं । कर्मिणोविषयः । किमाग मनेदुःखवंतोनवेतिसंदेहः । लोकदृष्टिःपुरुषार्थत्वंचसंदेहबीजं । पूर्वपक्षयति ॥ [47।7] तइति ॥ अस्त्येवकर्मिणामागमनेदुःखं । त इहव्रीहियवाइतिश्रुतेस्तेषांव्रीह्यादिभावदर्शनात् । तद्भावेछेदादिनादुःखनियमात् । नचेयंश्रुतिर्धूमादिभावश्रुतिवद्व्याख्येया । त द्वदिहबाधकाभावात् । नहिबाधकंविनाऽमुख्यार्थकल्पनायुक्ताअनुपयुक्ताच । दुःखप्राप्त्यनिवारकत्वात् । व्रीह्यादिजीवैःसहाव स्थानेपिदुःखनियमात् । नहिदुःखिनासहावस्थानेपिदुःखाप्राप्तावीश्वरवत्स्वातंत्र्यमस्ति । तच्चदुःखंयज्ञादिकर्मफलमेवागमनादेर्य ज्ञादिफलत्वस्यप्रतिपादितत्वात् । अतःसुखसाधनतयावेदोदितस्यापिकर्मणोदुःखसाधनत्वेमोक्षहेतुत्वेनोपदिष्टवैराग्यादावपिवि श्वासाभावादननुष्ठेयत्वंतस्येतिभावः । इतिशब्दोऽन्योपलक्षणार्थः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ [47।8] अंतइति ॥ नागतौक र्मिणांव्रीह्यादिभावेनदुःखंमंतव्यं । तत्रैवमानाभावात् । नचोक्तश्रुतिर्मानं । यतोस्यांश्रुतौकर्मिणांव्रीह्यादिशरीरप्रवेशएवोच्यते नतुतच्छरीराभिमानित्वं । नचतस्यतच्छरीराभिमानाभावेवृद्ध्याद्ययोगः । तदन्येनाधिष्ठितत्वात् । यतश्चास्यनव्रीह्यादिभावोऽ तोनैवछेदादिजातदुःखभोगइतिभावः । व्रीह्यादिजीवैःसहावस्थानेपिदुःखंस्यादित्यतआह ॥ [47।9] नात्विति ॥ सहावस्थानेपिदुः खकारणपापफलानुभवस्यानवसरप्राप्तत्वान्नदुःखभोगोस्येतिभावः । यदिकर्मिणोव्रीह्यादिदेहप्रवेशएवनतुतद्भावस्तर्हिकथंसामा नाधिकरण्यमित्यतआह ॥ [47।9] धूमइति ॥ कर्मिणोव्रीह्यादिदेहप्रवेशएवनतुतद्भावः । प्रवेशेपिनभोगइत्येतत्कुतः येनश्रुतेरर्थांतर कल्पनेत्यतआह ॥ [47।10] सइति ॥ अभोगेनव्रजन्नित्यस्य सहावस्थानेपिदुःखाननुभवेनवर्तमानइत्यर्थः ॥ २६ ॥ उक्तमाक्षिप्यसमा

दधत्सूत्रमुपन्यस्याक्षेपांशंतावद्व्याचष्टे ॥ [४७।१२] अशुद्धमिति ॥ यदुक्तंव्रीह्यादिभावेनतत्प्रवेशेनवाकर्मिणोदुःखंनमंतव्यंकारणाभावादिति नतद्युक्तं । यज्ञानांहिंसायुक्तत्वेनततःपापस्यसंभवात् । दुःखकारणाभावस्यासंप्रतिपत्तेः । दृष्टंहिहिंसात्वेनब्रह्महिंसायाःपापहेतुत्वं । अतोदुःखहेतुभावादन्यतरप्रकारेणास्तिकर्मिणोदुःखमितिभावः । परिहारांशंव्याचष्टे ॥ [४७।१२] नेति ॥ भवेदनर्थफलत्वंचयज्ञादेःयदिपापहेतुत्वंभवेत् नैतदस्ति । नहिब्रह्महिंसायाःपापहेतुत्वेहिंसात्वंप्रयोजकं । येनयागीयहिंसायास्तत्स्यात् । किंनामनिषिद्धत्वमेव । नचतद्यागीयहिंसायामस्तिप्रत्युतशब्दविहितत्वात् वायव्यंश्वेतमालभेतेत्यादाविति भावः । सोपाधिकत्वेनदूषितानुमानस्यस्मृतिविरोधंचदर्शयति ॥ [४७।१३] हिंसेति ॥ अतोयज्ञादेःसुखसाधनतयोपदिष्टस्यदुःखकारणत्वाभावाद्युक्तंवैराग्याद्यनुष्ठानंमुमुक्षूणामितिसिद्धं ॥ २७ ॥ अ० ॥ १८ ॥ अत्रभगवत्प्राप्तिसाधनवैराग्यायस्वर्गादवतीर्णस्यपितृप्रवेशसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । यदिनकर्मिणःपितृप्राप्तिस्तदानातिविरक्तिःस्यादतःसासाधनीया । कर्मीव्रीह्यादिशरीरंप्रविशतीत्युक्तं । तस्यैवपितृप्रवेशःश्रुत्योच्यतेयएवगृहीभवतीति । सकर्म्यत्रविषयः । किंपितरंप्रविशतिनवेतिसंदेहः । श्रुतिः प्रयोजनादर्शनंचसंदेहबीजं । पूर्वपक्षयति ॥ [४७।१३] स्वर्गादिति ॥ नजीवस्यपितृप्रवेशोस्ति । स्वर्गादवाग्गतश्चेतिवचनात् । नचास्यवचनस्यपितृप्रवेशश्रुतिविरोधः । युक्तिसाहित्येनबलवत्त्वात् । नहिपितृशरीरगमनेकिंचित्प्रयोजनंपश्यामः । अतःश्रुतिरेववचनविरुद्धा नप्रतीतार्थेप्रमाणं । नचनिरर्थतायुक्ता । प्रामाण्यस्यसिद्धत्वात् । अतःप्रतीतार्थायोगादर्थांतरस्यावश्यंभावात्साकथंकिमर्थेतिवक्तव्यं । एवंचमहायासाभावेननातिवैराग्यंकर्मादावपेक्षितमितिभावः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ [४७।१५] अंतइति ॥ अस्त्येवपितृप्रवेशःप्रथमंजीव

स्य ततोरेतःसिचमेवेतिश्रुतेः । नचपितृप्रवेशस्यव्यर्थत्वाच्छ्रुतेर्दौर्बल्यं । किमुत्पत्तौपितुरेवानुपयोगात्तत्प्रवेशस्यवैयर्थ्यमुच्यते उतप्रवेशमात्रस्य । नाद्यः । शरीरपरिणामायरेतसोपेक्षितत्वेनरेतःसेचकस्योपयोगित्वात् । नद्वितीयः । तत्प्रवेशस्येश्वरकल्पित त्वात् । ईशक्ष्ट्यैवपितरंप्रविश्यायातिमातरमित्यादेरितिभावः । एवंचेन्मातुरेवोदरंव्रजेदितिवचनमप्रमाणंप्राप्तमित्यतआह ॥ ४७।१६ मातृप्राप्तेरिति ॥ मातृप्राप्तेःप्रथममेवाभावेपिरेतःसिग्योगानंतरमपिविद्यमानत्वान्नवचनस्याप्रामाण्यं । एवकारस्त्वयोगव्याव र्तकइतिभावः । अतःपितृप्राप्तेर्विद्यमानत्वाद्भवितव्यंकर्मोदावतिवैराग्येणेतिसिद्धं ॥ २८ ॥ अ० ॥ १९ ॥ अत्रभगवत्प्राप्तिसा धनवैराग्यायजीवस्यपितृद्वारायोनिंप्रविश्यशरीरप्राप्तेःसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः। यदिसिद्धदेहप्रवेशाद्येवभवेन्नतर्ह्यतिविरज्ये तातस्तत्प्रतिषेद्धव्यं । जीवएवविषयः । किंपितृद्वारामातृयोनिमनुप्रविश्याथशरीरंप्राप्नोतिउतनेतिसंदेहः । पक्षद्वयेप्यनुपपत्त्यद र्शनंसंदेहबीजं । पूर्वपक्षयति ॥ ४७।१६ देहमिति ॥ पितृशरीरान्मातृयोनिमनुप्रविश्यशरीरप्राप्तिरितिनियमोनास्ति । योनिप्रवेशस्तावन्न विद्यते । देहंगर्भस्थितमितिवचनात् । नह्यत्रयोनिप्रवेशउच्यते । नचविशेषप्रमाणमस्तियेनकल्पयामः । व्यर्थश्चयोनिप्रवेशः । पितुःसकाशादेवतस्मिन्बहिरेवोत्पत्तिसंभवात् । मातृप्राप्तेरपेक्षितत्वेवापितुःसकाशात्संस्पर्शद्वारेणमातृप्राप्त्युपपत्तेः । पितृप्रवेशो प्ययुक्तउक्तवचनादेव । नचेशक्ष्तिवचनविरोधः । वैपरीत्यस्यापिवक्तुंशक्यत्वात् । नचपितृप्राप्तिमंतरेणमातृप्रवेशानुपपत्तिः । अन्यतोन्नादेरेवमातृप्रवेशोपपत्तेः । मातृस्थरेतसैवशरीरपरिणामोपपत्तेःपितुरेवानुपयोगः । शरीरप्राप्तिरप्यनुपपन्ना । पूर्वसिद्ध तत्प्रवेशस्योक्तत्वात् । सचमातुरुदरस्थगर्भस्थितेवाबहिर्निर्गतेवोपपद्यते । क्वापीत्युक्तत्वात् । अतोत्यायासाभावान्नातिवैराग्येणक्व

त्यमितिभावः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ [४७।१७] अंतइति ॥ अस्त्येवजीवस्यपितृशरीरप्रवेशः । ततोयोनिद्वारैवमातृशरीरप्रवेशः । तत्रैवप्रागसिद्धशरीरप्राप्तिरित्यर्थः । नैतद्युक्तं । अप्रामाणिकत्वादित्यतआह ॥ [४७।१८] दिवंइति ॥ संमितंविशेषकारणमंतरेणसाधारणंजन्म । असाधारणजन्मविषयंप्रागुक्तमितिभावः । स्थास्नुषु शुकादयः । पुरुषे मांधातृमुखाः । प्रमदाया मास्तिकप्रभृतयोजरत्कार्वाद्यनुग्रहात् । गर्भे पूर्वसिद्धमेवशरीरंकेचित् । बहि द्रुपदादयःपितृसापेक्षाः । स्थानांतरे धृष्टद्युम्नादयःपित्रादिनिरपेक्षाः । एतदेवांतरइतिश्रुत्युक्तं । मातापित्रोर्मध्ये अन्योन्यदर्शनमात्रेणवा । अतःसामान्यजन्मनिपित्रादिप्रवेशस्यनियमेनापवर्गादितरत्रसर्वत्रापिमहादुःखाविनाभावात्तत्रविरक्तेनभगवान्भजनीयइतिसिद्धं ॥ २९ ॥ अ० ॥ २० ॥ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्यब्रह्मसूत्रभाष्यस्यटीकायांश्रीमज्जयतीर्थमुनिविरचितायांतत्त्वप्रकाशिकायांतृतीयाध्यायस्यप्रथमःपादः ॥ ७ ॥ ३ ॥ १ ॥ ७ ॥

॥ इतितत्वप्रकाशिकायांतृतीयाध्यायस्यप्रथमःपादः ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ हरिःॐ ॥ एतत्पादप्रतिपाद्यंदर्शयति ॥ [४८।२] भक्तिरिति ॥ यद्वाढ्यार्थवैराग्यंनिरूपितंपूर्वपादे याचोपासनस्यांगं साभक्तिरवसरप्राप्ताऽस्मिन्पादेनिरूप्यतइत्यर्थः । ननुभक्तिरुच्यतइतिकोर्थः । किंतत्स्वरूपंनिरूप्यते कर्तव्येतिविधीयतेवा । नाद्यः अभावात् । नद्वितीयः पुरुषप्रयत्नाविषयत्वेनविधेरयोगादित्यतआह ॥ [४८।२] भक्त्यर्थमिति ॥ नात्रभक्तिस्वरूपनिरूपणंतद्विधानंवाक्रियते । किंनाम भक्त्युत्पादनार्थंभगवन्महिमोच्यते । माहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहोहिभक्तिः । नहिमाहात्म्यानुक्तौतज्ज्ञानंभवति स्नेहोवा । एवंसाधनवचनस्यापिफलएवतात्पर्यात्भक्तिरुच्यतइत्युक्तमितिभावः । स्यादेतत् । नस्नेहार्थंमहिमोक्तिर्युक्ता । तदभावेपिपुत्रादौस्नेहदर्शनात्क्वचित्तदुक्तावप्यदर्शनादिति । मैवं । कारणांतरेणफलसिद्धावप्यन्यस्यकारणत्वाविरोधात् । नहिविनापिकारीर्यावृष्टिर्दृष्टेतितदनुष्ठानंवृष्टावकारणंभवति । श्रुतमाहात्म्येपिस्नेहानुत्पत्तिर्मत्सरादिनिरुद्धा नमाहात्म्यश्रवणस्यकारणत्वमाक्षिपति । नहिभर्जितंबीजमंकुरंनोत्पादयतीत्येतावता बीजस्यांकुरकारणत्वंनास्ति । सर्वस्यापिमाहात्म्यस्यप्रथमाध्यायएवोक्तत्वात्किमत्रोच्यतइति । सत्यं । तदेवक्वचिद्विविच्योच्यते क्वचित्समर्थ्यतइत्यदोषः । अत्रादौभगवत्प्राप्तिसाधनभक्त्यर्थंस्वप्नविषयतत्प्रतीत्योर्भगवदधीनत्वमहिम्नोवर्णनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । सर्वंभगवदधीनमितिप्रागुक्तं । स्वप्नतत्प्रतीत्योरीश्वरानधीनत्वे तदयुक्तंस्यादितितद्वर्णनीयं । स्वप्नोत्रविषयः । भगवदधीनोनवेतिसंदेहः । विप्रतिपत्तिःसंदेहबीजं । नस्वप्नोभगवदधीनइतिपूर्वःपक्षः । तस्यासत्त्वात् । सत्वेचवक्तव्यंकिंस्वाप्नविषयोनित्योऽनित्योवेति । उभयथापिपूर्वोत्तरकालंदर्शनप्रसंगः । नचतदादृश्यते । अतःप्रातीतिकत्वादसन्नेवशुक्तिरजतादिवत् । न

चवक्तव्यं । प्रतीतिकालएवसृष्टिनिरोधावतोनदोषइति । प्रमाणाभावात्कर्त्रुपादाननिमित्तानामभावाच्च । किंचस्वप्नविषयंकिमयं शरीरेस्थित्वैवपश्यति निर्गत्यवा । नाद्यः । मेरुमंदरादिदर्शनायोगात् । नद्वितीयः । कुरुषुसुप्तस्यपांचालान्पश्यतस्तत्रैवप्रबोधेश रीरप्रवेशोस्यपश्चादेवेतिप्राप्तेः । किंचहेमंतेसुप्तस्यवसंतप्रतीतिस्तावदस्ति । नचवसंतसत्तातदास्ति । नचप्रतीतिकारणंवास्ति । इं द्रियवृत्तीनामुपरतत्वान्मनसोबाह्यार्थेष्वस्वातंत्र्यात् । यदिचैतेविषयाद्रष्टुर्भिन्नास्तदासमीपस्थैर्दृश्येरन् । बाह्यार्थत्वात् । अथनत सोतिरिक्तास्तर्ह्यागतंकल्पितत्वमेव । परमार्थतोस्यकरितुरगादिभावाभावात् । तत्कालएवसृष्टिनिरोधपक्षेचप्रागुत्तरकालंमृत्पिंड कपालादीनिदृश्येरन् । नचदृश्यंते अतःप्रातीतिकत्वान्मरुमरीचिकाजलादिवन्नस्वप्नविषयस्येश्वराधीनत्वमितिनतस्यमहामहिम त्वमिति । सिद्धांतयत्सूत्रंपठित्वाधिकरणतात्पर्यंतावदाह ॥ संध्यइति[४८।२] ॥ तंविना परमेश्वरंविना । तदधीनइत्यर्थः । अत्रोक्तदो षपरिहारायसूत्रं । यदुक्तंस्वाप्नस्यपश्चाददृष्टेरसत्वाद्भगवदधीनत्वायोगइति । तदनुपपन्नं । यतोजाग्रत्सुषुप्तिसंधौभवतीतिसंध्ये स्वप्नेप्रागसतामर्थानांसृष्टिः । अनंतरमेवनिरोधश्चांगीक्रियतइति । ननूक्तमत्रप्रमाणंनास्तीतितत्राह ॥ नेति[४८।३] ॥१॥ कर्तुरभावान्नसृ ष्टिरुपपन्ना नहिजीवस्तत्कर्ता । तस्यसुप्तत्वात् । नापीश्वरः । तत्प्रमाणाभावात् । नचपक्षद्वयेसृष्टिरुपपन्ना । तत्कालएवसृष्टि नाशकर्तुरदर्शनादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यतत्सूचितश्रुतीउदाहरति ॥ निर्मातारमिति[४८।३] ॥ नस्वप्नसृष्टौकर्तुरभावः । जीवानांसुप्तत्वेपिपरमात्मनःकर्तृत्वात् । नचतत्रप्रमाणाभावः । यतोयएषुसुप्तेष्वितीश्वरंनिर्मातारमाहुरेकेशाखिनः । अत एवतस्यान्याशक्यकरणशक्तिमत्त्वेन तात्कालिकीसृष्टिरुपपन्नेतिभावः । एकेतुमन्यंते जीवपरैवेयंश्रुतिः ईश्वरलिंगाभावा

त् । जीवस्यकुलालवत्कर्तृत्वायोगात्कल्पकत्वमेव । अस्तुवेश्वरपरता । तथापिनात्रतस्यस्वप्नकर्तृत्वंश्रूयते निर्मातृत्वमा
त्रस्यैवश्रवणादिति । तन्नयुक्तं । सुप्तेषुजागर्तीतिईश्वरलिंगश्रवणात् तदेवशुक्रंतद्ब्रह्मतदेवामृतमुच्यतइतिवाक्यशेषाच्च ।
नचब्रह्मैक्यंतस्योच्यते । तस्यदूषितत्वात् । तस्मिंल्लोकाःश्रिताःसर्वेइत्युक्तविशिष्टैनैक्यानंगीकाराच्च । लक्षणाचागतिका
गतिः । नचेश्वरस्यस्वप्नकर्तृत्वंनप्रतीयते । भुंजानोनोत्सृजेद्वाचमित्यादाविवप्रकरणप्राप्तत्वात् । एतस्मादितिस्पष्टं पुत्रा
दयश्चस्वाप्नाहरेरेवजायंतइत्येकेशाखिनआहुरितिसूत्रार्थः ॥ २ ॥ उपादाननिमित्ताभावान्नस्वप्नेसृष्टिरुपपन्नेत्याक्षिपति ॥ केनेति
॥ तत्परिहारायसूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ मायेति ॥ नस्वप्नस्योपादानाद्यभावेनसृष्ट्यभावः। यतःसंध्यंमायामात्रं । मनोगतान्पू
र्वानुभूतवस्तुसंस्कारानुपादानीकृत्यनिमित्तभूतयास्वेच्छयैवेश्वरेणनिर्मितमित्यर्थः। स्वशिरश्छेदादीनामसत्वनिरासायानादिमनो
ग्रहणं । कुतोस्यवासनामयत्वमितिवदन्प्रष्टव्योजायते। किमस्यकल्पितत्वमभिप्रेयतेनित्यत्वंवा उतबाह्यमेववाकारणं । नप्रथम
द्वितीयौ । सृष्टिवाक्येनैवनिरासात् । द्वितीयेस्वप्रयुक्तैवादृष्टिपिशाची स्वात्मानमभिधावति । तृतीयंप्रतिषेधति ॥ नेति ॥
अनेनावधारणार्थस्तुशब्दोव्याख्यातः। अत्रहेतुमाह ॥ संध्यगिति ॥ यदिबाह्यकारणकाःस्वप्नविषयास्तदासम्यगभिव्यज्ये
रन् । नचैवं । अतःसंस्कारोपादानकाएवेतिभावः । एतेनोक्तकंठकोलाहलाःप्रत्युक्ताः । वासनामयानांमेरुमंदरवसंतादीनांश
रीरादनिर्गत्यैवमनसादर्शनसंभवात् । बाह्यकारणाभावान्मृत्पिंडादिप्रतीतेरप्रसंगात्। सूत्रार्थेस्मृतिसंमतिंचदर्शयति ॥ ब्राह्मांडेच

ति ॥ नन्वविद्यमानानेवकरितुरगादीनपश्यमित्युत्तरकालीनानुभवात्कथमुत्पत्तिःस्वाप्नस्योच्यतइत्यतआह ॥ ४८।८ यदिति ॥ प्रतीतंस्व प्नविषयाणांजाग्रत्पदार्थत्वमेवबाध्यतइतितत्प्रतीतिर्भ्रांतिरस्तुनस्वप्नप्रतीतिरितिभावः। तत्कृता अन्यथात्वहेतुकृता। ईश्वरकृतेतिवा ॥३॥ ननुयदिबाह्यार्थजन्याःस्वाप्नविषयानभवंतितर्हितेषांसत्वंनप्राप्नोति शुक्तिरजतादिवदित्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ ४८।१ सूचकश्चेति ॥ स्वप्नविषयाणांबाह्यसाधनजन्यत्वाभावेपिनसत्त्वहानिः। शुभाशुभसूचकत्वेनसत्वस्यैवनिश्चितत्वात्। नह्यविद्य मानंशाकुनंकस्यचित्सूचकमितिभावः। स्वाप्नार्थानांभावाभावसूचकत्वमेवकुतइत्यतआह ॥ ४८।१ यदेति ॥ काम्येषुकर्मसुक्रियमाणे षुयदा यदि। स्त्रियंपश्यति। तत्र तर्हि। तस्मिन् स्वप्नाख्येनिदर्शनेजाते समृद्धिंजानीयादित्यर्थः। एवंपुरुषंकृष्णंकृष्णदंतंप श्यतिसएनंहंतीत्यादिश्रुतिश्चोदाहर्तव्या इतिसूचितमितिशेषः। नचमंतव्यंचंद्रमाइवादित्योदृश्यतइतिभ्रांतार्थस्यापिसूचकत्वंश्रू यतइति। अन्यथाज्ञातस्याधिष्ठानस्यैवसूचकत्वाभिधानात्। नचैवमत्रोक्तिरस्ति। नचात्राधिष्ठानमस्ति। आत्मनःपृथक्प्रती तेः। अतःस्वप्नस्यभगवदधीनत्वसिद्धेर्महामाहात्म्यंतस्येतियुक्तातत्रभक्तिरितिसिद्धं ॥ ४ ॥ अ० ॥ १ ॥ अत्रभगवत्प्राप्तिसाध नभक्त्यर्थंतस्यस्वप्नतिरोधायकत्वमहिम्नोवर्णनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः। यदिनतस्यायंमहिमानिरूप्यते नतर्हितत्रनिरतिशयाभक्ति र्जायतइतिवर्णनीयः। प्रकृतःस्वप्नस्यतिरोभावोविषयः। भगवदधीनोनवेतिसंदेहः। सर्वस्यतदधीनत्वोक्तिर्विशेषानुक्तिश्चसंदेह बीजं। नभगवदधीनःस्वप्नतिरोभावइतिपूर्वःपक्षः। बाह्याज्ञानादेवस्वप्नःप्रतीयते। अतस्तद्धिज्ञानादेवतत्तिरोभावोप्युपपद्यते। श क्तिर्ह्येषाज्ञानस्ययत्समानविषयाज्ञानंनाशयतीति। अतआलोकेनतमोवज्ज्ञानेनैवाज्ञानस्यनिवृत्त्यातन्निमित्तस्वप्नप्रतीत्युपरमेकि

मीश्वरेणेतिनतस्यातिमाहात्म्यमिति । सिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [४८।१२] परेति ॥ परमेश्वरेच्छयैवस्वप्नतिरोधानंनविज्ञानेन । नचाज्ञाननिमित्तत्वात्स्वप्नप्रतीतेस्तत्तिरोधानंज्ञानेनयुक्तमितिवाच्यं । अज्ञाननिमित्तोबंधोज्ञाननिमित्तश्चमोक्षःसुप्रसिद्धः । नचतथापिबंधमोक्षौज्ञानाद्यधीनौ । ज्ञानाज्ञानयोरचेतनत्वेनास्वातंत्र्यात् । अतोबंधकोभवपाशेनभवपाशाच्चमोचकइत्यादेर्भगवदधीनावेव । तथाज्ञानाज्ञाननिमित्ततयाप्रतीतयोरपिस्वप्नाविर्भावतिरोधानयोःपरमात्माधीनत्वमेव । ज्ञानाज्ञानयोरस्वातंत्र्यात् तेतुनिमित्तमात्रमितिभावः । नेदंदृष्टांतमात्रमितिभावेनात्रस्मृतिंचोदाहरति ॥ [४८।१२] स्वप्नादीति ॥ अतःस्वप्नतिरोधानस्यापिभगवदधीनत्वसिद्धेस्तस्यमहामहिमत्वाद्युक्तातत्रभक्तिरितिसिद्धं ॥ ५ ॥ अ० ॥ २ ॥ अत्रईश्वरप्राप्तिसाधनभक्त्यर्थंजाग्रत्प्रवर्तकत्वमहिम्नोनिरूपणादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । अस्यचमहिम्नोऽवर्णने ननिरतिशयाभक्तिरुत्पद्यतइतिवर्णनीयः । स्वप्ननिरूपणसंगताजाग्रदवस्थात्रविषयः । किमीश्वराधीनानवेतिसंदेहः । पूर्वोक्तमेवसंदेहबीजं । नजागरणमीश्वराधीनमितिपूर्वःपक्षः । तस्यकालाधीनत्वदर्शनात् । नचकालस्यास्वातंत्र्यादयुक्तिः । तदधीनत्वस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वात् । नचास्यप्रत्यक्षस्यबाधकमस्तियेनमन्यामहेभ्रांतमिति । अतोजाग्रदवस्थायाभगवदधीनत्वाभावेन नमहामाहात्म्यंतस्येति । सिद्धांतयत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ [४८।१३] देहेति ॥ देहाभिमानेन यास्थितिर्जीवस्यजाग्रदवस्थासापिपराभिध्यानादेवनकालतः । तस्याचेतनत्वेनास्वातंत्र्यादितिभावः । जाग्रदवस्थायाःकालाधीनत्वप्रतीतेःकथमीश्वराधीनत्वमित्यतआह ॥ [४८।१४] सएवेति ॥ कालस्यैवतत्प्रवर्तकत्वेश्रुतिविरोधान्निमित्तमात्रविषयंप्रत्यक्षमितिभावः । तुराषाट् वैरिवेगसहः । अतोहरेर्जाग्रत्प्रवर्तकत्वेनमहामहिमत्वाद्युक्तातत्रभक्तिरितिसिद्धं ॥ ६ ॥ अ० ॥ ३ ॥

अत्रईश्वरप्राप्तिसाधनभक्त्यर्थंसुप्तप्राप्यत्वमहिम्नोवर्णनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः। एतदवर्णने ननिरतिशयाभक्तिःस्यादतोसौवर्णनीयः। स्वप्नजाग्रद्विचारेऽवशिष्टासुषुप्तिर्विषयः भगवदधीनत्वेविवादाभावात्किंपरमात्मनिनाडीषुवेतिसंदेहः। सतासोम्यतदासंपन्नोभवति। यत्रैतत्सुप्तःसमस्तःसंप्रसन्नःस्वप्नंनविजानात्यासुतदानाडीषुसृप्तोभवतीतिश्रुतीसंदेहबीजं। परमात्मन्येवसुप्तिर्ननाडीष्वितिपूर्वःपक्षः। परमात्मनोन्यत्रावस्थानेसुप्तस्यदुःखित्वप्रसंगात्जाग्रत्स्वप्नयोरिव। नचमुक्तवत्सुप्तस्यदुःखमस्ति। तदासुखमात्रानुभवात्। नचतत्रप्रमाणाभावः। सुखमहमस्वाप्समित्युत्तरकालीनस्मृतेः। नचाननुभूतंस्मर्यते। नचवाच्यंदुःखाभावःस्मर्यते नसुखमिति। तदनुभवाभ्युपगमेकिमपराद्धंसुखेन। दुःखाभावोऽनुमीयते नचस्मर्यतइतिचेन्न। पक्षभूतावस्थास्मरणाभावे नतदनुदयात्। आत्मपक्षीकारेपिप्रतिज्ञाविशेषणतयावस्थास्मरणस्यावश्यंभावित्वात्। अतःसुषुप्तौसुखैकानुभवात्परमात्मन्येवसुप्तिर्ननाडीष्वित्यतस्तच्छ्रुतेरप्रामाण्यमिति। सिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे॥ तदिति॥ सुप्तिर्जीवस्यनाडीषुभवति। नचैवंदुःखप्राप्तिः। परमात्मनिसुप्त्यंगीकारात्। नचैकस्योभयत्रसुप्तिर्विरुद्धा। नाडीस्थपरमात्मनिसुप्त्यंगीकारेणोभयोपपत्तेः। परमात्मन्येवकिंनस्यात्सुप्तिः किंनाडीस्थविशेषणेनेतिचेत्। न। उभयविधश्रुतेरन्यथानुपपत्तेः। एवंचसतितदुपपत्तेः। एवंचाभ्युपगमेनोपपन्नेनप्रमाणभूतश्रुतिद्वयव्यवस्थोपपत्तौतदनभ्युपगमे सर्वत्राप्यव्यवस्थैवेत्यतिप्रसंगइतिभावः। सुप्तःप्राप्तः। अतःपरमात्मनोनाडीस्थस्यसुप्तप्राप्यत्वमाहात्म्यवत्त्वाद्युक्तातत्रभक्तिरितिसिद्धं॥ ७ ॥ अ० ॥४॥ अत्रेश्वरप्राप्तिसाधनभक्त्यर्थंतस्यसुप्तप्रबोधकत्वमहिम्नोवर्णनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः। भगवतःसुप्तप्रबोधकत्वमहिमाभावे नतस्मिन्निरतिशयाभक्तिरुत्पद्येतातोऽसौवर्ण

नीयः । प्रकृतसुप्तप्रबोधोविषयः । भगवदधीनोनवेतिसंदेहः । सर्वस्यतदधीनत्वोक्तिर्विशेषानुक्तिश्चसंदेहबीजं । नेश्वरैकाधीनः
प्रबोधइतिपूर्वःपक्षः । प्रबोधकारणानांभेरीताडनादीनामपिदर्शनात् । नचतेषामकारणत्वेहेतुरस्ति येनजानीमस्तत्प्रतीतिर्भ्रां
तिरिति । अतःपरमात्मनःसुप्तप्रबोधकत्वाभावान्नमहैश्वर्यमिति । सिद्धांतयत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ ४८।१६ अतइति ॥ सुप्तप्रबोधोप्य
स्मात्परमात्मनएवभवतिजीवस्यतस्मिन्नेवसुप्तत्वस्यप्रागुक्तत्वात् । नहीश्वरेणस्वांतर्निवेशितस्तत्प्रेरणामंतरेणोद्बोद्धुंशक्नोतीति
भावः । दृश्यतेभेरीताडनादीनामपिप्रबोधहेतुत्वं तदनंतरंप्रबोधदर्शनात् । अतःकथंभगवदेकाधीनइत्यतआह ॥ ४८।१७ एषइति ॥
सावधारणश्रुतिविरोधान्निमित्तमात्रविषयंप्रत्यक्षमितिभावः । अतःसुप्तप्रबोधकत्वेनातिमाहात्म्यवतोहरेर्भक्तिर्युक्तेतिसिद्धं ॥ ८ ॥
अ० ॥ ५ ॥ अत्रभगवत्प्राप्तिसाधनभक्त्यर्थंसर्वावस्थानांतदधीनत्वमहिम्नोनिरूपणादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । सर्वावस्थानांभगव
दनधीनत्वे नतस्मिन्निरतिशयाभक्तिर्भवेदतस्तन्निरूपणीयं । प्रकृतावस्थाएवात्रविषयः । किंसर्वजीवानांसार्वकालीनाभगवदधी
नाअथकेषांचित्किंचित्कालीनाइतिसंदेहः । अवस्थाभगवदधीनाइत्युक्तवाक्यस्योभयार्थसंभवस्संदेहबीजं । नसर्वेषांसार्वकालीना
ऽवस्थाभगवदधीनाः किंनाम केषांचित्किंचित्कालीनाइतिपूर्वःपक्षः । राजादीनांखंडेशत्वदर्शनात् । नचलोकविलक्षणमीश्वरस्य
सर्वप्रेरकत्वमभ्युपगंतुंशक्यते । अतिप्रसंगात् । नचात्रप्रमाणमस्ति येनादृष्टमपिकल्पयामः । अतः सर्वावस्थाप्रेरकत्वाभावेन
नसर्वैश्वर्यंहरेरिति । सिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ ४८।१८ सएवेति ॥ सपरमात्मैवसर्वावस्थाप्रेरको नतुकेषांचित्कादाचित्कावस्था
प्रेरकः । एषह्येवेतिसर्वकर्मणांभगवदधीनत्वस्यश्रुतत्वात् । स्वप्नादिप्राप्तेश्चतदंतर्भावात् प्रदर्शकइतिस्मृतेश्च । एषस्वप्नानिति

श्रुतेश्च । अवधारणस्यसर्वत्रान्वयेनविवक्षितसिद्धेः । आत्मानमेवेतिपरमात्मनएवोपास्यत्वविधानाच्च । अन्यस्यापिप्रेरकस्यस
द्भावेऽवधारणानुपपत्तेरितिभावः । चशब्दःपक्षांतरनिषेधार्थः । स्फुटमभिमतार्थाभिधायकत्वमनुसारित्वं । अतःसर्वावस्थाप्रेर
केमहामहिम्निईश्वरेभक्तिर्युक्तेतिसिद्धं ॥ ९ ॥ अ० ॥६॥ सर्वावस्थानांतद्बोधानांचेश्वराधीनत्वेसिद्धे अत्रभगवत्प्राप्तिसाधनभक्त्य
र्थंतस्यावांतरावस्थासंस्थितजीवप्राप्यत्वनिरूपणादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । अन्यथानिरतिशयैश्वर्याभावेन नतत्रभक्तिरुत्पद्यत
इतिनिरूपणीयं । अवस्थाविचारप्रसक्तोमोहोऽत्रविषयः । किंजीवस्यईश्वरेतदन्यत्रवाभवतीतिसंदेहः । द्विविधावस्थादर्शनंचसंदे
हबीजं । नमोहोभगवदितरत्रजीवस्येतिपूर्वःपक्षः । जाग्रत्स्वप्नयोःपृथगवस्थात्वात् । अन्यथातत्संकीर्णतापातात् । नचैवंसुप्तिसं
करप्रसंगोदोषः । समानधर्मतयातत्संकरस्यगुणत्वात् । अतःपरमात्मन्येवमोहोजीवस्येति । सिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यप्रतिज्ञांशं
तावद्व्याचष्टे ॥ [४८।२१] मुग्धइति ॥ हेत्वंशंव्याख्यातुंसमस्तसूत्रार्थेस्मृतिमुदाहरति ॥ [४८।२३] हृदयस्थादिति ॥ मोहेतावत्परमात्मविदूरत्वसा
मीप्यप्रवेशार्धप्रवेशाःप्रसक्ताः नतावत्त्रयःकल्पामोहेसंभवंति । जाग्रदाद्यवस्थाधर्मत्वात् । एवंचप्रसक्तप्रतिषेधेऽन्यस्याप्रसंगात्परि
शिष्टोऽर्धप्रवेशएवमोहेजीवस्यज्ञायतइतिभावः । मोहस्यावस्थात्रयातिरेकित्वेभवेदेतत् । तदेवकुतइत्यतआह ॥ [४९।१] दुःखेति ॥
नतावत्सुप्त्यंतर्भावोमोहस्यदुःखानुसंधानात् । नापिजाग्रत्स्वप्नांतर्भावः । दुःखात्मकालाद्यतिरिक्तविषयादर्शनादितिभावः ।
नातिदूरसामीप्यंचिरंनास्तीत्यप्रसंगः । मोहेऽर्धप्राप्तिसमर्थनायपरिशेषप्रकारांतरप्रदर्शनंचैतत् । नमोहेसमग्रप्राप्तिः । दुःखानुसं
धानात् । नाप्यप्राप्तिरेव । अन्यार्थादर्शनात् । अतःपरिशेषादर्धप्राप्तिरिति । दूरस्थःअक्षिस्थः । समीपस्थःकंठदेशस्थः । दक्षि

णाक्षिमुखेविश्वोमनस्यंतस्तुतैजसइत्यादेः सर्वत्रसामीप्यमेवेत्यतउक्तं ॥ [४९।१] हृदयस्थादिति ॥ त्रयःतिस्रः । दूरस्थत्वादित्र
यःप्रकाराः यतएवमवस्थात्रयेविनियुक्ताअतोमोहोऽवस्थेतिवा । मोहेऽवस्थानमेवचिंत्यते तस्येश्वराधीनताकुतोनचिं
त्यते । मोहकारणानांपृथगपिदर्शनादित्यतआह ॥ [४९।१] सोपीति ॥ कर्मानुस्मृत्यादिनैवमोहस्यापिभगवदधीनत्वंसिद्धमतोनचिं
त्यतइत्यर्थः । बाह्यकारणदर्शनंनिमित्तविषयमन्यथाविशेषस्मृतिविरोधादितिभावेनतामुदाहरति ॥ [४९।१] मूर्छेति ॥ अतएवसार्थको
यंविचारः । अनिश्चितस्वरूपस्येश्वराधीनतायादुर्ज्ञानत्वात् । अतोमोहावस्थायाअपिभगवदधीनत्वान्मुग्धप्राप्यत्वाच्चमहामाहा
त्म्येतत्रभक्तिरुपपन्नेतिसिद्धं ॥ १० ॥ अ० ॥ ७ ॥ अत्रेश्वरप्राप्तिसाधनभक्त्यर्थंतस्यसर्वत्रनिर्दोषाशेषसद्गुणत्वसमर्थनादस्तिशा
स्त्रादिसंगतिः । स्वगततारतम्ये नतत्रनिरतिशयाभक्तिर्जायतइतितत्प्रतिषेद्धव्यं । सर्वावस्थाप्रेरकत्वेनप्रकृतःपरमात्माविषयः ।
प्रतिशरीरंजाग्रदादिस्थानेषुस्थितःकिमन्योन्यंभिन्नउताभिन्नइतिसंदेहः । घटादीनांभिन्नत्वदर्शनमाकाशादीनामभिन्नत्वदर्शनं
चसंदेहबीजं । पूर्वपक्षयति ॥ [४९।२] स्थानेति ॥ सर्वशरीरेषुजाग्रदादिस्थानेषुचस्थितोविश्वादिरूपोहरिरन्योन्यंभिन्नएव । भिन्नस्था
नत्वात्घटादिवत् । नचाकाशादिवदुपपत्तिरितिवाच्यं । किमीश्वरोवयवीपाणिपादाद्यवयवैरनेकस्थान उतसमग्ररूपेणवा ।
नाद्यः । विश्वादीनांसप्तांगएकोनविंशतिमुखइत्यादिनाप्रत्येकंरूपश्रवणात् । द्वितीयेऽसंगतोदृष्टांतः । अतोस्त्येवविश्वादीनांभे
दः । तथाचभिन्नानांगुणादितारतम्यादनुग्राह्यानुग्राहकभावदर्शनाच्चतत्प्रसंगः । एवंचनिरतिशयैश्वर्याभावान्नतत्रभक्तिर्युक्तेति
भावः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ [४९।२] नेतइति ॥ नतत्रतत्रास्थितोहरिर्मिथोभिन्नः । नचभिन्नस्थानताऽनुमानविरोधः ।

सर्वेषुभूतेष्वितिश्रुतिविरोधेनबाधितविषयत्वादितिभावः। सर्वेषुभूतेषुचक्षुरादिस्थानेषुएतमेकमेवपूर्णगुणमाचक्षतइत्यर्थः। ए
कैकदेशतोऽनेकस्थानगतत्वंपरस्याविरुद्धं श्रुतिविरुद्धंचेतिभावेनोभयत्वमित्यनुक्त्वाउभयलिंगमित्युक्तं। तद्याख्यानंभिन्नंरूपमि
ति। लिंगंस्वरूपमुद्दिष्टंलिंगंज्ञापकमेवचेतिवचनात्। समग्ररूपेणानेकस्थानगतत्वंकथमुपपद्यतेहरेरन्यत्रादृष्टत्वादित्यतआह॥
[४१।४] एकेति॥ सूर्यदृष्टांतंस्पष्टयन्नुक्तार्थेस्मृत्यंतरंचाह॥ [४१।५] प्रतिदृशमिति॥ प्रतिदृशंप्रेरकत्वेनैश्वर्यवशान्नैकधास्थितमर्कंयथैकमेव
समधिगच्छंति। तथाभूतानांप्रतिहृदयंसामग्र्येणैश्वर्यबलादनेकधास्थितमीश्वरमेकंसमधिगतोऽस्मीत्यर्थः। मांप्रतिमांप्रतीतिबहु
धास्थितमितिवा॥ ११॥ उक्तमाक्षिप्यसमादधत्सूत्रमुपन्यस्याऽऽक्षेपांशंतावद्याचष्टे॥ [४१।५] नेति॥ नविश्वादीनामभेदोवाच्यः।
विश्वतैजसयोर्द्विविधबंधवत्त्वेनप्राज्ञस्यैकबंधवत्त्वेनतुरीयस्याबंधवत्त्वेनभेदव्यपदेशात्। तथाचानुग्राह्यादिभावइतिभावः। का
र्यभ्रमरूपजाग्रद्बद्धोविश्वः। तत्कारणभ्रमरूपस्वप्नबद्धस्तैजसः। तत्कारणाज्ञानरूपसुप्तिबद्धःप्राज्ञः। कार्यकारणाकारेणद्वावपि
बंधौतुरीयेनस्तइत्यर्थः। परिहारांशंव्याचष्टे॥ [४१।७] नेति॥ नैतच्छ्रुतिबलेनेश्वररूपाणांभेदोवक्तव्यः। पृथिव्यंतर्याम्येवतवांतर्यामी
त्यादिनायश्चायमस्यांपृथिव्यांपुरुषोयश्चायमध्यात्ममयमेवसइत्यादिनाचअयंमूलरूप्येव। बहवोहरयइतिचभगवद्रूपाणांप्रत्येकं
परस्परंमूलरूपेणचाभेदवचनादित्यर्थः। अपूर्वमनपरमाद्यंतशून्यं। नांतर्बहिरन्यद्यस्यतदनंतरमबाह्यं। ब्रह्मेत्यनुवादः। सर्वा

१ भावबोधपाठस्तु—'परस्यासिद्धं श्रुतिविरुद्धंचेति' इति।

नुभूःसर्वज्ञः । प्रत्येकमित्यादरंसूचयति । तेनचैतच्छ्रुतीनांबलवत्त्वं ॥ १२ ॥ नैतच्छ्रुतिबाधोभेदश्रुतेः । तासांकतिपयरूपविष
यत्वस्यापिसंभवात् । अंतिमश्रुतौचस्फुटमभेदाप्रतीतेः । अतोभेदश्रुतिबलाद्विश्वादीनांभेदएवेत्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्या
चष्टे ॥ [४।१।९] अपीति ॥ विश्वाद्यनंतरूपाणामभेदेनपठितत्वान्नभेदश्रुतिमालंब्यतद्भेदोग्राह्यइत्यर्थः । चशब्दात्समुच्चितमितिशेषः ।
अमात्रोभिन्नांशशून्यःपुनरनंतांशः । द्वैतस्योपशमो मिथ्याज्ञानोपशमकर्ता । ओमित्याक्रियमाणॐकारः । अभेदेनसहैवेश्व
रूपाणांबहुत्वस्यपठितत्वाच्चनभेदश्रुतिरभेदविरोधिनीतिवा । तर्हिकागतिर्भेदव्यपदेशस्येत्यतआह ॥ [४।१।१०] अभेदेपीति ॥ अक्ष्या
दिस्थितोबद्धोन्यत्राबद्धउच्यतइतिभावः । अभिन्नेपिभेदव्यपदेशोऽचिंत्यैश्वर्यादित्युक्तं । अनन्योप्यन्यशब्देनेति । अभिन्नस्य
स्थानभेदोपिकुतइत्यतआह ॥ [४।१।११] ऐश्वर्येति ॥ निर्दोषस्यहरेर्बंधःकथमित्याशंकांपरिहर्तुमुक्तार्थेस्मृतिसंमतिमाह ॥ [४।१।११] ब्रह्मेतर्केचेति॥
निर्दोषोपिबद्धोऽद्वयरूपोपिभिन्नःकथ्यतइत्यर्थः । अतोहरेःस्वगतभेदशून्यस्यसर्वत्रपूर्णगुणत्वाद्युक्तातत्रभक्तिरितिसिद्धं ॥१३॥
अ० ॥ ८ ॥ अत्रेश्वरप्राप्तिसाधनभक्त्यर्थंतस्याप्राकृतरूपसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । अन्यथाऽनित्यत्वादिप्राप्त्यानतत्रभक्ति
रुत्पद्यतइतितत्समर्थनीयमेव । यदर्थंमहिमानिरूपितःसाभक्तिरेवात्रविषयः । विष्णौयुक्तानवेतिसंदेहः । साधनतयोक्तेषुयुक्तायु
क्तदर्शनंसंदेहबीजं । पूर्वपक्षयति ॥ [४।१।१२] रूपवत्त्वादिति ॥ नयुक्तैवभगवद्भक्तिः । तथाहि । किमसौरूपवान्नवा । नाद्यः । रूपव
त्त्वादनित्यत्वप्रसंगात् । यज्ञदत्तादिवत् । अनित्यशरीरेचनभक्तिरुत्पद्यते । अरूपमव्ययं तदरूपमनामयमित्यादिश्रुत्यप्रामा

ण्यंचस्यात् । नद्वितीयः । रुक्मवर्णंकर्तारं आदित्यवर्णमित्यादिश्रुतेर्वैयर्थ्यापातात् । सौंदर्यसौलक्षण्याद्यभावापाताच्च । सौं
दर्यादिशून्येचभक्त्ययोगात् । तदेवमुभयथापिभक्तेरनुपपन्नत्वान्नाद्यर्थोयंपादइतिभावः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥
[४१।१२] अंतइति ॥ कर्तव्यैवपरमात्मनिभक्तिः । ब्रह्मणोरूपवत्त्वाभावेनानित्यत्वाभावादरूपत्वश्रुत्यवैयर्थ्याच्च । अरूपत्वंकुतः । रूपं
हिभवत्प्राकृतंभौतिकंवाभवेत् । नचतद्ब्रह्मणिसंभवति । तस्यप्रकृत्यादिप्रवर्तकत्वात् । नहिस्वाधीनंस्वात्मानंबध्नातीतिभावः । प्र
धानत्वादित्यस्योत्तमत्वातिव्याख्यानं । उत्तमत्वप्रकारप्रदर्शनंप्रवर्तकत्वेनेति । ननुब्रह्मणःप्रकृत्यादिसामर्थ्येनबंधाभावेपिस्वे
च्छादिनिमित्तेनरूपंकिंनस्यादित्यतआह ॥ [४१।१३] हिशब्दादिति ॥ सूचितायाइतिशेषः । सूत्रार्थेस्मृतिंचाह ॥ [४१।१४] भौतिकानीति ॥
परःप्रवर्तकत्वेनोत्तमः । अव्यक्ततःपरे तत्आव्यक्तिकंचरूपंक्वेत्यर्थः । कैमुत्यंवा ॥ १४ ॥ ब्रह्मणोरूपाभावेरूपित्वश्रुतिवैयर्थ्यं
सौंदर्याद्यभावश्चेत्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [४१।१५] प्रकाशवच्चेति ॥ नारूपित्वेपिब्रह्मणोरुक्मवर्णादिश्रुतिवैयर्थ्यंसौंद
र्याद्यभावश्च । रूपवत्त्वाद्ब्रह्मणः । नचतर्हितस्यानित्यत्वमरूपश्रुतिवैयर्थ्यंचेतिवाच्यं । तद्रूपस्यानित्यत्वव्याप्तप्राकृतभौतिकरू
पविलक्षणत्वेनानित्यत्वाद्यप्रसंगादितिभावः । ननुविलक्षणरूपत्वेकथमरूपित्वश्रुत्यवैयर्थ्यमित्यतआह ॥ [४१।१६] यथेति ॥ यथागृहां
तर्नयनादिप्रकाशेविद्यमानेपिनास्तिप्रकाशइतिव्यवहारोभवति । चक्षुरादिप्रकाशस्यलौकिकप्रकाशवैलक्षण्यात् । तथा रूपित्वेपि
ब्रह्मणोविलक्षणरूपित्वादरूपित्वश्रुत्यवैयर्थ्यमितिभावः । नचैवंरूपशब्दस्यप्राकृतादावेवव्युत्पन्नत्वेनरूपित्वश्रुतिवैयर्थ्यं । अप्र
सिद्धप्रकाशेपिपरमात्मन्यात्मैवास्यज्योतिरितिप्रकाशशब्दप्रवृत्तेः ॥ १५ ॥ कथंब्रह्मणोविलक्षणरूपत्वंयेनानित्यत्वादिदोषाभा

वः । सर्वरूपाणांप्रकृत्याद्यात्मकत्वनियमादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [४१।१६] आहचेति ॥ नवैलक्षण्यानिरुक्तिर्ब्र
ह्मरूपस्य । ज्ञानानंदाद्यात्मकत्ववैलक्षण्यस्यैकात्म्येत्यादिश्रुतिसिद्धत्वादितिभावः । प्रधानात्मभावएवस्वरूपंयस्यतदैकात्म्यं ।
प्रत्ययसारंज्ञानरूपं । तद्गुणसारत्वादितिप्रकृतौज्ञानानंदौतद्ग्रहणेनगृह्येते ॥ १६ ॥ नन्वेतच्छ्रुत्योर्ज्ञानानंदाद्यात्मकत्वमेवब्रह्म
णःश्रूयते नत्वानंदादेर्ब्रह्मरूपत्वं । अतोरूपित्वश्रुतेर्वैयर्थ्यंसौंदर्याद्यभावश्चापरिहृतइत्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥
[४१।१८] दर्शयतिचेति ॥ नज्ञानानंदयोर्ब्रह्मरूपत्वाश्रवणंयेनश्रुतिवैयर्थ्यादिदोषः । यतस्तद्धिज्ञानेनेतिश्रुतिरानंदस्यब्रह्मरूपत्वंचदर्शय
ति । अथज्ञानस्यापिब्रह्मरूपत्वंशुद्धस्फटिकसंकाशमितिस्मर्यतइतिभावः । अतोज्ञानानंदादिसुंदरतरविग्रहेहरौभक्तिर्युक्तेतियुक्तं
तन्महिमवर्णनमितिसिद्धं ॥ १७ ॥ अ० ॥ ९॥ अत्रब्रह्मप्राप्तिसाधनभक्त्यर्थंजीवाभेदनिरासादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । जीवाभेदे
स्वस्मिन्निवपरमात्मन्यपिभक्त्ययोगात्सनिराकार्यः । प्रकृताभक्तिरेवविषयः । परमात्मनियुक्तानवेतिसंदेहः । युक्तायुक्तसाधनो
पदेशःसंदेहबीजं ॥ नयुक्तेतिपूर्वःपक्षः । जीवस्यपरमात्माभिन्नत्वात् । नहिस्वस्मिन्नेवभक्तिरुपपद्यते। नचाभेदोविवदितव्यं । जी
वःपरमात्मनोनभिद्यते चेतनत्वात्तदंशत्वान्मत्स्यादिवदित्यनुमानसिद्धत्वात् । मत्स्यादीनांपरमात्मनश्चमिथोनभेदइतिप्रागेव
सिद्धं । नचवाच्यंभेदस्यसमर्थितत्वान्नाभेदोयुक्तइति । सर्वचेतनसमुदायस्येशांशत्वेनैकैकजीवस्यपरमात्मनाभेदाभेदादभेदेपिभे
दाविरोधात् । अतःपरमात्मभक्तेरयुक्तत्वाद्व्यर्थंतन्महिमवर्णनमिति। सिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यपूर्वपक्षंतावदनुवदति ॥ [४१।२१] अतएवेति।
यस्मादेवंनस्थानतोपीत्युक्तप्रकारेणेश्वररूपाणामीश्वरस्यचमिथोऽभेदःसिद्धः । अतस्तत्सादृश्याच्चेतनत्वादेवजीवस्यापिपरमा

त्माभेदःस्यादितिपूर्वःपक्षइत्यर्थः । तत्परिहारायसूर्यकादिवच्चेतिपदंव्याचष्टे ॥ ४१।२२ तस्येति ॥ एवंप्राप्तेसूत्रकारोजीवस्येशप्रतिबिंबत्वहेतुंसूर्यकादिवदित्यनेनदृष्टांतकथनेनैवोक्त्वाचशब्देनसाध्यंभेदंसमुच्चिनोतीत्यर्थः । इदमुक्तंभवति । जीवोब्रह्माभिन्नोनभवतितत्प्रतिबिंबत्वात् । योयत्प्रतिबिंबःसतस्मात्भिन्नोयथासूर्यकःसूर्यादिति । जीवस्येश्वरप्रतिबिंबत्वमेवकुतइत्यतआह ॥ ४१।२२ रूपमिति ॥ इत्यादिप्रतिबिंबत्वंदर्शयतीत्यनुषज्यते । अथवायस्मादेवमित्यादिसिद्धांतएव । तथाहि । यस्मादुक्तरीत्यापरमेश्वररूपांशानांज्ञानैश्वर्यादौनकश्चिद्विशेषः । अतोजीवस्यापिपरमेश्वरस्वरूपांशत्वेमत्स्यादिसाम्यात्तद्वज्ज्ञानैश्वर्याद्यविशेषःस्यात् । नचैवं । अतोंऽशत्वेपिजीवोब्रह्मप्रतिबिंबएवेतितस्यप्रतिबिंबत्वमतएवोपमेतिपदैरुक्त्वातद्धेतुनासूर्यकादिदृष्टांतेनभेदं चशब्देनसमुच्चिनोतीति । अनेनप्राचीनानुमानस्याप्रतिबिंबत्वोपाधिश्चसूचितोभवति । अभेदांशएवविवादात्तन्निरासः । भेदस्यापिसद्भावेननैश्वर्यादीतिचेन्नब्रह्मस्वरूपानुगतेरावश्यकत्वात् । ऐश्वर्यादेश्वस्वरूपत्वान्मत्स्यादिवच्चेति युक्तिदृष्टार्थएवश्रुतिः । यदुक्तंसूर्यकादिवज्जीवोब्रह्मप्रतिबिंबइतितदयुक्तं । तथाहि । किमसौसूर्यकादिवदुपाध्यायत्तत्वादिधर्मानवा । आद्येअनित्यत्वादिदोषः । द्वितीये नसूर्यकाद्युपमासंभवति । अतःप्रतिबिंबत्वाभावादुक्तंतदवस्थमेवेत्यतआह ॥ ५०।१७ अतएवेति ॥ नसूर्यकाद्युपमासंभवोनाप्यनित्यत्वापत्तिः । पृथगुपदेशात् संध्येसृष्टिराहहि तद्गुणसारत्वादित्युक्तैर्भिन्नत्वादिभिःसूर्यकाद्युपमोपपत्तेः । उपाध्यायत्तत्वादिसर्वप्रतिबिंबधर्मानभ्युपगमेनानित्यत्वाप्रसंगात् । यौहिसाध्यसाधनधर्मौविवक्षितौतत्सद्भावेनैवदृष्टांतदार्ष्टांतिकयोःसाम्यमन्यथासर्वानुमानलोपात् । अत्रचभिन्नत्वंसाध्यं तदधीनत्वंतत्सादृश्यंचप्रतिबिंबपदोक्तंसाधनं दृष्टांतदार्ष्टांतिकयोरस्तीतिनकश्चिद्दोषइतिभा

वः । अतोजीवस्यभिन्नत्वाद्युक्ताभगवतिभक्तिरितियुक्तंतन्महिमवर्णनमितिसिद्धं ॥ १८ ॥ अ० ॥ १० ॥ अत्रभगवत्प्राप्तिसा
धनभक्त्यर्थंतत्फलनिरूपणादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । तस्याविफलत्वेअकर्तव्यत्वप्रसंगात्फलंसाध्यमेव । प्रकृताभक्तिरेवविषयः ।
कर्तव्यानवेतिसंदेहः । द्विविधार्थदर्शनंचसंदेहबीजं । पूर्वपक्षयति ॥ नित्येति ॥ नभगवद्भक्तिःकर्तव्याप्रयोजनाभावात् । नच
भगवज्ज्ञानंप्रयोजनं । तेनापिप्रयोजनाभावात् । नचतत्प्रसादःप्रयोजनं । तेनापिप्रयोजनाभावात् । नचमोक्षःप्रयोजनं । नि
त्यानंदज्ञानादिमत्त्वंहिमोक्षस्तस्यचनित्यसिद्धत्वात् । कुतः भगवत्सादृश्यस्यजीवेनित्यसिद्धत्वात् । नित्यंविद्यमानस्याभिव्यक्त्य
र्थंभक्त्यादीत्युक्तमितिचेन्न । विद्यमानस्यकदाचित्स्वयमेवाभिव्यक्तिसंभवात् सुप्ताविवेतिनिष्फलत्वान्नभक्तिःकर्तव्या । अतो
व्यर्थंमाहात्म्यवर्णनमितिभावः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यअंबुवदितिपदतात्पर्यमाह ॥ अंतइति ॥ ग्रहणपदंव्याचष्टे ॥ ग्रहण
मिति ॥ सूत्रार्थमाह ॥ भक्तिमिति ॥ कर्तव्यैवभगवद्भक्तिः भगवत्सादृश्यस्यनित्यसिद्धत्वेपितदभिव्यक्त्यर्थत्वात् । नचसु
प्तौभक्तिंविनापिसुखाद्यभिव्यक्तिदर्शनात्तद्वैयर्थ्यं । भक्तिंविनासम्यगभिव्यक्त्यभावात् । नचसापिस्वयमेवभवति । तथासत्य
नादिसंसारप्रवाहानुपपत्तेरितिभावः । ननुसादृश्याभिव्यक्तिर्भक्त्याभवतीत्येतत्कुतइत्यतआह ॥ यमिति ॥ स्वांतनुंतत्स्व
रूपमित्यर्थः । यदुक्तंस्नेहेनज्ञानंभक्तिस्तयाजीवस्वरूपस्यसम्यगभिव्यक्तिरितितत्स्फुटमत्रनप्रतीयतइत्यतःस्मृतिंचाह ॥ माहि
त्वेति ॥ अतःप्रयोजनवतीभक्तिःकार्यैवेतियुक्तंमाहात्म्यवर्णनमितिसिद्धं ॥ १९ ॥ अ० ॥ ११ ॥ अत्रभगवत्प्राप्तिसाधन

भक्त्यर्थंतस्यभक्त्यनुसारिफलदानसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । भक्त्यनुसारिफलाभावेतत्करणानुपपत्तेस्तदर्थतोनिरूप्यते । प्रकृताभक्तिरेवविषयः । किंभक्तेष्वेकप्रकारावृद्धिह्रासवतीवेतिसंदेहः । उभयविधधर्मदर्शनंसंदेहबीजं । एकप्रकारैवेति पूर्वःपक्षः । तत्फलस्यमुक्त्वानंदित्वादेःसर्वेषुसाम्यात् । अन्यथाफलसाम्येपिसाधनातिशयस्यवैयर्थ्यंकेषांचिदसम्यङ्मुक्तिर्वा स्यात् । नचैवं अतोभक्तिरेकप्रकारैवेति । सिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ वृद्धीति ॥ अस्त्येवभक्त्यादेःसाधनस्यसाधकेषुवृद्धिह्रासवत्त्वं । ब्रह्मादीनामपिभक्तत्वात्तेषांचोत्तमफलत्वादन्येषामल्पफलत्वादितिभावः । महदल्पफलत्वेपिब्रह्मादीनामन्येषांकुतोभक्तितारतम्यमित्यतआह ॥ एवमिति ॥ यदिविषमफलानांब्रह्मादीनामितरेषांचभक्तितारतम्यंस्यात्तर्ह्येवविषमफलदातुर्भगवतोवैषम्यादिदोषाभावःस्यान्नतुसमभक्तीनांफलवैषम्ये । अतःफलवैषम्यान्यथाऽनुपपत्त्याभक्तेरपिवैषम्यमितिभावः । फलसाधनवैरूप्येयुक्तिविरोधमुक्त्वास्मृतिविरोधंचदर्शयति ॥ साधनस्येति ॥ आनंदश्रुतिर्वक्ष्यमाणा ॥ २० ॥ ननुभ
तदेवकुतइत्याक्षिपति ॥ कुतइति ॥ एतत्परिहारायसूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ दर्शनाच्चेति ॥ अस्तुफलतारतम्यंतथापिभक्तिसाम्यंकिंनस्यात् । फलतारतम्यस्यभक्तीतरसाधनतारतम्येनापिसंभवादित्यतआह ॥ चशब्दादिति ॥ समुच्चितेतिशेषः । अतोभक्तेःफलानुसारित्वाद्युक्तासेतिसिद्धं ॥ २१ ॥ अ० ॥१२॥ अत्रब्रह्मप्राप्तिसाधनभक्त्यर्थंतस्यविश्वपालकत्वसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसगंतिः । पालकत्वगुणाभावेतत्रनिरतिशयभक्त्यनुदयात्तत्समर्थनीयमेव । सृष्ट्यादिकंजगतोहरिःकरोतीत्युक्तं । तत्रजगत्पालनमेवविषयः । विष्णोर्युक्तमयुक्तंवेतिसंदेहः । गुणानामपियुक्तायुक्तत्वदर्शनंसंदेह

बीजं । पूर्वपक्षयति ॥ सृष्टीति ॥ नपालकत्वंभगवतोस्ति । सृष्टिसंहारकर्तृत्वात् । सत्यांचसृष्टौयावत्संहारंजगत्स्थितेः स्वत
एवसिद्धेः । संहर्तुरसंहारातिरिक्तव्यापारस्यरक्षारूपस्यैवायोगात् । अन्यस्यतुसृष्ट्यादिकर्तृत्वे संभवतिनिवारणादिव्यापारः ।
एतेनावांतरोपद्रवनिवारणंचप्रत्युक्तं । तत्रापिस्वयंकर्तृत्वात् । अतःपालकत्वाभावेनमहामाहिमत्वाभावादयुक्तातत्रनिरतिशया
भक्तिरितिभावः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ अतइति ॥ अस्त्येवहरेःपालकत्वं । यतोनैतावदनेतिश्रुतिःप्रकृतस्यसृ
ष्ट्यादिकर्तृत्वस्यतावन्मात्रत्वंनिषिध्यततोधिकं पालनमपि ब्रवीति । तेनज्ञायतेसृष्टिसंहारकर्तुरपिपालकत्वमितिभावः । अने
नेश्वरेणभवत्कार्यमेतावत्प्रागुक्तंसृष्टिसंहारमात्रंनभवतिकिंत्वन्यदस्ति किंतत् सपरोभक्ताभिलषितसेचकोद्यावापृथिवीधत्तेपुष्णा
तिचेत्यर्थः । सृष्टिसंहारकर्तुरपिपालकत्वेस्पष्टस्मृतिंचाह ॥ चशब्दादिति ॥ समुच्चितेतिशेषः । अनेनस्थितेःस्वतःसिद्धत्वंच
परिहृतं । धारणपोषणादेरुक्तत्वादिति । अतःपालनादिमहामाहिम्निहरौभक्तिर्युक्तेतिसिद्धं ॥ २२ ॥ अ० ॥ १३ ॥ अत्रभगव
त्प्राप्तिसाधनभक्त्यर्थंतस्योपल(ब्धि)ब्ध्ययोग्यत्वसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । उपलब्धि(ब्ध्य)योग्यत्वेभक्तिवैयर्थ्यप्रसंगात्त
दभावःसमर्थनीयः । प्रकृताभक्तिरेवविषयः । कर्तव्यानवेतिसंदेहः । कर्तव्याकर्तव्यव्यापारदर्शनंसंदेहबीजं । नकार्येतिपूर्वः
पक्षः । प्रयोजनाभावात् । भगवदापरोक्ष्यंप्रयोजनमितिचेन्नतद्भक्तिप्रयोजनं । स्तंभादिवत्पुरुषप्रयत्नेनैवतदापरोक्ष्यसंभवात् ।
तस्याव्यक्तत्वंचेद्व्यर्थैवतद्भक्तिः । अव्यक्तस्वभावस्यसाधनशतेनापिदर्शनायोगात् । तदभ्युपगमेचेश्वरोनप्रतीयतेऽव्यक्तस्वभा
वत्वाददृष्टादिवदितियुक्तिविरोधः । अतोभक्तेर्व्यर्थत्वादयुक्तंतदर्थंमहामाहात्म्यवर्णनमिति । सिद्धांतयत्सूत्रमवतारयति ॥ परेमा

त्मेति ॥ तत्प्रसादा द्भक्तिसाध्यादितिशेषः । वक्तु मतोऽनंतेनेत्यादौ । उच्यते ऽव्यक्तत्वमितिशेषः । सूत्रंव्याचष्टे ॥ अव्यक्त
मिति ॥ कर्तव्यैवभगवद्भक्तिः । तस्याव्यक्तस्वभावत्वेनपुरुषप्रयत्नेनद्रष्टुमशक्यत्वात् । अव्यक्तत्वंचतस्यश्रुतिराहेतिभावः
॥ २३ ॥ अस्तुब्रह्मस्वतोऽव्यक्तंतथाप्याराधनेनपुरुषप्रयत्नेनव्यक्तीभविष्यति । समाराधनेनाव्यक्तयक्षादिसाक्षात्कारदर्शना
त् । एवंचाकिंभक्त्येत्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ अपीति ॥ नभक्तिरहिताऽराधनेनापिब्रह्मव्यक्तीकर्तुंशक्यते । आ
राधनेप्यव्यक्तत्वस्यज्ञानिप्रत्यक्षसिद्धत्वादतिसूक्ष्मत्वहेतुकानुमानसिद्धत्वाच्चेत्यर्थः । अव्यक्तत्वंप्रत्यक्षसिद्धमितिव्याहतिरुत्तरत्र
गर्भस्रावेणैवनंक्ष्यति । प्रत्यक्षसिद्धार्थेऽनुमानापेक्षाभावादेवेतरेषामित्युक्तं । परप्रत्यक्षस्यासिद्धत्वात्कथमत्रज्ञानिप्रत्यक्षंप्रमाणी
क्रियते । ज्ञानिनांतदुक्त्यन्यथानुपपत्त्यातत्प्रत्यक्षसिद्धिरितिभावेनाह ॥ नेति ॥ नित्याव्यक्तइत्यनेनयक्षादिप्रतिबंदीपरिहृताभव
ति ॥ २४ ॥ आक्षिपति ॥ नित्येति ॥ अस्तुब्रह्ममूलरूपेणाव्यक्तं तस्योत्पत्त्यादिरहितत्वात् । तथापिगृहीतरूपैर्व्यक्तीभवत्येव
तेषामुत्पत्तिमत्त्वात् । दृष्टंह्यनलजलभुवांभूतानांतन्मात्रालक्षणानुत्पन्नमूलरूपेणाव्यक्तानामप्युत्पन्नरूपेणव्यक्तत्वं । अतोभक्तिमं
तरेणापिज्ञानलाभाद्व्यर्थाभक्तिः । नहिस्वगतविशेषशून्येब्रह्मणिनियमोस्तिमूलरूपापरोक्ष्यमेवपुरुषार्थहेतुरितीतिभावः । एतत्प्रति
षेधति ॥ नेति ॥ एतेनसूत्रगतश्चशब्दःशंकाव्यावृत्त्यर्थइत्युक्तंभवति। हेत्वाकांक्षायांसूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ प्रकाशवदिति ॥
भवेदग्न्यादीनांकेनचिद्रूपेणव्यक्तत्वंकेनचिदव्यक्तत्वं स्थूलसूक्ष्मविशेषवत्त्वात् । स्थौल्यादिनिमित्तोहिव्यक्त्यादिभावः । नचैवं

ब्रह्मणिकेनचिद्रूपेणस्थूलत्वंकेनचित्सूक्ष्मत्वमितिविशेषोस्तियेनव्यक्तत्वमव्यक्तत्वंचस्यादितिभावः।ब्रह्मणिस्थूलसूक्ष्मविशेषोनास्ती
त्येतत्कुतः येनव्यक्ताव्यक्तताभावइत्यतआह॥ नासाविति ॥ केनचिद्रूपेणसूक्ष्मःकेनचिद्रूपेणस्थूलइतिन किंतुसर्वत्रपरमसूक्ष्म
एवेत्यर्थः । उत्पन्नानुत्पन्नमूलरूपावताररूपाणांकथंस्थूलसूक्ष्मविशेषाभावइत्यतआह ॥ स्थूलेति ॥ एवंव्यापकानुपलब्ध्या
व्यक्ताव्यक्तत्वाभावोब्रह्मणीत्युक्तं । स्मृत्यापितदभावंसाधयति । अव्यक्तेति ॥ जननमर्दयतीतिजनार्दनः ॥ २५ ॥ नन्वेवं
ब्रह्मणःसर्वथाऽव्यक्तत्वेकिंभक्त्यादिनाप्रयोजनमित्याशंकापरिहारायसूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ तर्हीति ॥ अव्यक्तत्वेपिब्रह्मणोनज्ञा
नार्थंप्रयत्नवैयर्थ्यं । तद्विषयेश्रवणाद्यभ्यासेनभक्तिपूर्वकेणतदापरोक्ष्यभावात् । अवाच्यस्यशास्त्रविषयत्वाभावान्नश्रवणादीतिन
वाच्यं । विषयत्वस्येक्षत्यधिकरणेसाधितत्वादितिभावः । श्रवणाद्यभ्यासेनब्रह्मदर्शनंभवतीत्येतत्कुतइत्यतआह ॥ आत्मेति ॥
२६ ॥ ननुकथंनित्याव्यक्तस्यब्रह्मणःप्रकाशःश्रवणादिनापिभवति । युक्तिविरोधात् । नहिसाधनशतेनादृष्टंदृष्टंभवतीत्याशंक्यत
त्परिहारायसूत्रमवातार्यव्याचष्टे ॥ नित्येति ॥ अव्यक्तस्याप्यापरोक्ष्यंब्रह्मणोभवत्येवसाधनसामर्थ्येनतदभावेपितत्प्रसादादेव ।
कुतएतत् । अव्यक्तत्वेप्रत्यक्षत्वेचप्रमाणसद्भावात्तदन्यथानुपपत्त्यापुरुषप्रयत्नेनाप्रत्यक्षत्वंस्वप्रसादात्प्रत्यक्षत्वंचज्ञायतइतिभावः ।
बलवद्युक्त्याचैतत्साधयति ॥ तस्येति ॥ तस्याभिध्यानात् । इच्छयाप्रसादेनसंसारोनिवर्ततइत्युच्यते। एतच्चमोक्षस्यप्रसादसा
ध्यत्वंलिंगंभगवत्प्रसादेनतद्दर्शनभावंचज्ञापयति । दृष्ट्वैवतंमुच्यतइतिमोक्षस्यतद्दर्शनसाध्यत्वश्रवणात् । प्रसादाद्दर्शनंदर्शनान्मो

क्षइत्यवश्यमंगीकार्यत्वादितिभावः । नन्वव्यक्तस्वभावस्यप्रसादेनापिप्रत्यक्षतानयुज्यते । नहिप्रसन्नोपिनरोवानरोभवितुमीष्टइत्य तआह ॥ युज्यतेचेति ॥ सूत्रार्थेस्मृतिंचाह ॥ नितेति ॥ अतोदर्शनार्थभक्तेःकर्तव्यत्वाद्युक्तंमाहात्म्यवर्णनमितिसिद्धं ॥ २७ ॥ अ० ॥१४॥ अत्रब्रह्मप्राप्तिसाधनभक्त्यर्थंतस्यगुणित्वसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । गुणित्वाभावेतत्रभक्त्यनुदयात्तत्समर्थनीयं । प्रकृताभक्तिरेवविषयः । कर्तव्यानवेतिसंदेहः । पूर्वोक्तमेवसंदेहबीजं । पूर्वपक्षयति ॥ स्वरूपेणेति ॥ नभगवद्भक्तिःकर्तव्या । तस्यानंदित्वाद्यभावात् । नह्यगुणिनिभक्तिरुपपन्ना । नचानंदित्वादिकमंगीकर्तुंशक्यंब्रह्मणः । आनंदादीनांतत्स्वरूपत्वाभ्युपगमात् । अन्यथासमवायनिराकरणानुपपत्तेः । स्वरूपेणचानंदादिनाआनंदित्वादेर्युक्तिविरुद्धत्वात् । अथापिगुणित्वांगीकारेगुणानांतत्स्वरूपत्वंत्याज्यं । गुणानांगुणिस्वरूपत्वस्ययुक्तिविरुद्धत्वात् । नचानंदादिभोक्तृतांविनातत्स्वरूपत्वंमहिमा । द्रविणवत्त्वेहिपारिवृढ्यंनतुद्रविणत्वे । अतोगुणित्वाभावेनभक्त्ययोगात्तदर्थंमाहात्म्यवर्णनमितिभावः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ अतइति ॥ कर्तव्यैवभगवद्भक्तिः । श्रुतिषुगुणात्मकत्वेनगुणित्वेनचव्यपदेशात् । गुणस्वरूपस्याप्यानंदित्वाद्युपपत्तेरितिभावः । ननुश्रौतमपिगुणात्मकस्यगुणित्वंकथंयुज्यते अदर्शनादित्यतआह ॥ अहीति ॥ तदेवविवृणोति ॥ यथेति ॥ यथाकुंडलात्मकस्याप्यहेर्विशेषादेवकुंडलित्वमेवमानंदाद्यात्मकस्यापिब्रह्मणोविशेषादेवानंदित्वादिकंयुज्यतइतिभावः । नेश्वरोगुणवान्गुणात्मकत्वाद्यथा(नस्ववान् । दंडवान्वा ।) नस्वःस्ववान्दंडोदंडवान्वा । आनंदाद्यानब्रह्मणोगुणास्तत्स्वरूपत्वाद्ब्रह्मवदित्यतआह ॥ तुशब्दादिति ॥ भवेदत्रयुक्तिविरोधोयदिब्रह्मस्वरूपादि युक्तिगम्यंस्यात् नैतदस्ति केवलश्रुतिगम्यत्वादितिभावः

॥ २८ ॥ दृष्टांतांतरेणैतदेवसमर्थयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ प्रकाशेति ॥ यथाप्रकाशात्मकस्याप्यादित्यस्यप्रकाशित्वंविशेषबला
देवंगुणात्मकस्यापिब्रह्मणोगुणित्वंविशेषबलाद्युज्यतइतिभावः । नन्वत्रघटादीनामपिदृष्टांतयितुंयुक्तत्वाद्धिशिष्यादित्यग्रहणेका
विवक्षेत्यतआह ॥ तेजोरूपत्वादिति ॥ २९ ॥ दृष्टांतांतरेणैतत्साधयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ पूर्ववद्वेति ॥ यथाकालस्य
पूर्वेणाभेदेपिकालइतिविशेष्योभवति पूर्वइतिविशेषको विशेषादेव । तथागुणात्मकस्यापिब्रह्मणोविशेषादेवगुणिब्रह्मेतिविशेषण
विशेष्यभावोयुज्यतइतिभावः । व्यर्थोक्तेरपर्यवसानात्किमर्थोयंदृष्टांतइत्यतआह ॥ अतीति ॥ ब्रह्मणइतिशेषः । अलमनेनभे
दाभेदविषयेणकिमाद्यदृष्टांतेनेत्यतआह ॥ स्थूलेति ॥ एकस्मिन्नेवविशेषणविशेष्यभावस्येतिशेषः । अस्मिन्नेवार्थेस्मृतीपठति ॥
प्रकाशवदिति ॥ शयनमवस्थाविशेषः । अंगादभिन्नोप्यंगेशयनमित्यंगविशेषणंभवतीत्यर्थः । आदिपदेनशेतेइतिकर्मकर्तृ
भावः । अभिन्नएव ब्रह्मणःमुक्तानामित्युच्यतइत्यर्थः । व्यवहारोविशेषणविशेष्यभावेन ॥ ३० ॥ किमनेनगुणगुणिनोरभेदम
भ्युपेत्यगुणित्वप्रतिपादनेन । भेदएवतयोःकिन्नस्यादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ प्रतिषेधाच्चेति ॥ भाष्यस्यसूत्रे
णान्वयः । घटादिवत्स्वावयवैकत्वनिषेधायैवकारः । समाधिकनिषेधोऽद्वितीयमिति । किंचननाना गुणगुण्यादि । अतोगु
णिनिहरौभक्तिसंभवाद्युक्तंतन्महिमवर्णनमितिसिद्धं ॥ ३१ ॥ अ० ॥ १५ ॥ अत्रेश्वरप्राप्तिसाधनभक्त्यर्थंतद्गुणानांलोकविलक्षण
त्वसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । लौकिकत्वे नतत्रनिरतियाभक्तिःस्यात् । अतस्तत्समर्थनीयं । प्रकृतंभगवद्गुणजातंविषयः ।
लौकिकमलौकिकंवेतिसंदेहः । उभयथापिसंभावनासंदेहबीजं । लोकसदृशमितिपूर्वःपक्षः । आनंदादिशब्दवाच्यत्वात् । अन्य

थाआनंदंब्रह्मणोविद्वानित्यादिप्रयोगस्तत्रनस्यात् । नहिघटविलक्षणार्थेघटपदंप्रयुज्यते । अस्तिचप्रयोगः । अतोलोकानंदादिव
दीश्वरानंदादीतिनतत्रातिशयेनभक्तिर्युक्तेति । सिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [५।१।१३] परमिति ॥ नब्रह्मानंदादिकंतच्छब्दवाच्य
त्वाल्लौकिकं किंत्वतोलौकिकानंदादेःपरंविलक्षणमेव । कस्माल्लोकानंदादावसंभावितसेतून्मानत्वादेर्वैलक्षण्यस्यव्यपदेशादिति
भावः । उन्मानत्वंपूर्णत्वं । मात्रांतत्प्रतिबिंबांशं । संबंधोबिंबप्रतिबिंबभावः । अन्यद्विलक्षणं । अलौकिकत्वात्परमितिप्रकारि
प्रकारदर्शनेनव्याख्यानमेव । अलौकिकत्वावगमादितिवा । अथवानचेतिपूर्वपक्षंप्रतिषिध्यएषइतिसौत्रहेतून्व्याख्यायातःपरमि
तिप्रतिज्ञाव्याख्यायते । तत्रातइत्यनुवादेनलौकिकत्वादितिव्याख्यानं । लौकिकत्वात्परमितिअलौकिकमित्यर्थः ॥ ३२ ॥
हेत्वंतरेणानंदादेरलौकिकत्वंसमर्थयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [५।१।१६] दर्शनादिति ॥ मनोवाग्गोचरत्वादित्यर्थः । तथापिकथमलौ
किकत्वंब्रह्मानंदादेरित्यतआह ॥ [५।१।१७] अदृष्टमिति ॥ व्यवहारोवाचा व्यपदेशोविविक्ततयानिरूपणं ॥ ३३ ॥ नन्वेवमानंदादे
रलौकिकत्वात्कथंश्रुतिपुराणादिष्वानंदादिप्रयोगइत्याशंक्यतत्परिहारायसूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ [५।१।१८] अप्रसिद्धस्येति ॥ यथा
खलुप्रसिद्धचरणविलक्षणमूर्तित्रयविलक्षणेचभूतपादेपादोस्यविश्वाभूतानीतिपादपदंप्रयुज्यते । यथापुरुषपादस्यतदंशत्वं तथा
भूतानामितिजीवेशयोरंशांशित्वसंबंधज्ञापनार्थं । ज्ञातांशभावस्तुभेदश्रुतिपर्यालोचनयाभिन्नांशत्वंप्रत्येति । तथालोकविलक्ष
णेप्यानंदादौतत्पदप्रयोगोयुज्यते । तस्यानुकूलवेद्यत्वादिज्ञापनार्थत्वात् । अन्यथातत्प्रत्यायनोपायाभावात् । ज्ञाततावन्मात्र
स्यश्रुत्यंतरबलेनालौकिकत्वबुद्धिश्चभवतीतिभावः । अत्रस्मृतिंचाह ॥ [५।१।२०] अलौकिकोपीति ॥ उक्तंचान्यत्र । आनंदोनेदृशा

नंदइत्युक्तेलोकतःपरं । प्रतिभातिनचाभातियथावद्दर्शनंविनेति । व्युत्पत्तिश्चसौवर्णघटेघटशब्दस्येवाकिंचित्साद्दश्येनैवोपपद्यते । अतोऽलौकिकगुणेहरौकर्तव्याभक्तिरितिसिद्धं ॥ ३४ ॥ अ० ॥ १६ ॥ अत्रभगवत्प्राप्तिसाधनभक्त्यर्थंब्रह्माद्यानंदादीनांभगवदानंदादिप्रतिबिंबत्वसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । तदभावेप्रागुक्तालौकिकत्वासंभवेनभक्त्यतिशयायोगात्तत्समर्थनीयं । ब्रह्माद्यानंदादीनांब्रह्मानंदादिप्रतिबिंबत्वमुक्तं । तद्ब्रह्माद्यानंदादिविषयः । भगवदानंदादिप्रतिबिंबंनवेतिसंदेहः । उक्तैर्द्वैविध्यदर्शनंसंदेहबीजं । पूर्वपक्षयति ॥ परेति ॥ नान्यानंदादयोभगवदानंदादिप्रतिबिंबभूताः । तथात्वेमिथोवैचित्र्यायोगात् । मिथोविचित्राणामपितत्प्रतिबिंबत्वेभगवदानंदादौवैचित्र्यंस्यात् । तथाचभगवद्रूपेषुगुणतारतम्यंस्यादितिनतत्रभक्तिर्युक्ता । नचादृष्टादिनियमेनवैचित्र्यं । स्वाभाविकानंदादेरादिमत्कारणानुपपत्तेः । अतोऽलौकिकत्वाभावान्नभगवतिनिरतिशयाभक्तिर्युक्तेतिभावः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ अतइति ॥ भवत्यन्यानंदादीश्वरानंदादिप्रतिबिंबभूतं नतावतावैचित्र्यानुपपत्तिः । नापिबिंबवैचित्र्यापत्तिः । यथाखलुबिंबवैचित्र्याभावेपिजलसूर्यकांतादिस्थानगुणात्सूर्यादिप्रतिबिंबेष्वग्निजनकत्वादिवैचित्र्यमेवंब्रह्मादिस्थानगुणवैचित्र्येणाविचित्रभगवदानंदादिप्रतिबिंबानांवैचित्र्योपपत्तेरितिभावः । अत्रस्मृतिंचाह ॥ ब्रह्मादीति ॥ प्रतिबिंबत्वमायाति प्रतिफलितोभवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ युक्त्यंतरेणबिंबानंदाद्यवैचित्र्येपिप्रतिबिंबवैचित्र्यमुपपादयत्सूत्रंपठित्वास्मृत्यैवव्याचष्टे ॥ उपपत्तेश्चेति ॥ नकेवलंप्रतिबिंबानंदादिवैचित्र्यंब्रह्मादिस्थानगतभक्त्यादिगुणेनोपपन्नं किन्नामाबिंबभूतभगवदैश्वर्यवशाच्चेतिभावः । पुरुषाद्यानांभक्त्यादिस्थानगुणानांकथंस्वाभाविकानंदादिवैचित्र्यहेतुत्वमितिपरिहर्तुमनादित्वोक्तिः ।

स्यादेतत् । स्थानगुणेनैवोपपद्यमानेवैचित्र्येनबिंबसामर्थ्यमुपयुज्यतइति । मैवं । सूर्यकांतादिगतसूर्यकादिवैचित्र्येपिबिंबसामर्थ्यस्याप्युपयोगदर्शनात् । स्थानगुणस्यैवनिमित्तत्वेमुखप्रतिबिंबस्यापितद्गतस्याग्निजनकत्वप्रसंगात् । नचतर्हिबिंबसामर्थ्यमेवोपयोगीतिवाच्यं । तस्यसर्वत्रापिसाम्यात् । अतोयुक्तंसूत्रद्वयमपि । अतोब्रह्मादिगुणाबिंबालौकिकगुणेहरौयुक्तैवभक्तिरिति सिद्धं ॥ ३६ ॥ अ० ॥ १७ ॥ अत्रभगवत्प्राप्तिसाधनभक्त्यर्थंपुनस्तस्याव्यक्तत्वसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । व्यक्तत्वेतस्य भक्तिवैयर्थ्यापातात्तत्समर्थनीयं । प्रकृतंब्रह्मैवात्रविषयः । व्यक्तमव्यक्तंवेतिसंदेहः । पदार्थद्वैविध्यदर्शनंसंदेहबीजं । पूर्वपक्षयति ॥ [५।२।२] ध्यानेति ॥ नब्रह्माव्यक्तं तस्यध्यानकालेचित्तेप्रतीयमानत्वात् । ध्यानकालेप्रतीतंनब्रह्म तस्यध्यातृबहुत्वेनबहुत्वापत्तेरितिचेन्न । स्वरूपभेदाभावेपिब्रह्मरूपाणांनानात्वेनतदुपपत्तेः । अन्यथाध्यानवैयर्थ्यात् । नहियत्किंचिद्ध्यानेनब्रह्मफलंददातीतियुक्तं । अतोध्यानकालेपुरुषप्रयत्नेनप्रतीतस्यब्रह्मरूपत्वेनाव्यक्तत्वाभावाद्व्यर्थातद्भक्तिरितिभावः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ [५।२।३] अंतइति ॥ नध्यानकालेप्रतीतत्वेनब्रह्मणोव्यक्तत्वंमंतव्यं । ध्यानप्रतीतस्याब्रह्मत्वात् । तत्कुतः । यथाखलुजीवानंदादीनामल्पत्वादिकारणेनब्रह्मानंदादितद्विलक्षणमेव तथोपासाकृतस्यदुर्लक्षणत्वादिनाकारणेनब्रह्मणस्ततोवैलक्षण्यात् । निर्दोषदोषिणोर्ब्रह्मोपासाकृतयोरैक्यानुपपत्तेरेवहियन्मनसेतिश्रुतिस्तस्यब्रह्मत्वंप्रतिषेधतीतिभावः । पुरुषोयद्वस्तुनमनुते । ध्यानकालप्रतीतस्याब्रह्मत्वेकथंब्रह्मफलदंस्यादित्यतआह ॥ [५।२।४] पश्यंतीति ॥ स्थितिमात्रेणकथंफलदमनुपासितत्वादित्यतआह ॥ [५।२।५] तदिति ॥ प्रतिबिंबोपासनमितिसंबध्यते । ब्रह्मैवतत्कुतोनेत्यतआह ॥ [५।२।५] दृश्यतइति ॥ तर्हिज्ञानायैवप्रयतितव्यं किमुपासनयेत्यतआह

॥ ५।२।६ उपासनेति ॥ अतोध्यानप्रतीतस्याब्रह्मत्वेनतस्याव्यक्तत्वात्कर्तव्यैवतत्रभक्तिरितिसिद्धं ॥ ३७ ॥ अ० ॥ १८ ॥ अत्रभगव
त्प्राप्तिसाधनभक्त्यर्थंतस्यैवजगत्कर्तृत्वादिसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । अन्यथातत्रनिरतिशयभक्त्ययोगात्समर्थनीयमेव ।
प्रकृतःपरमेश्वरोविषयः । किंसर्वदेशकालीनसृष्ट्यादिकर्तानवेतिसंदेहः । प्राचीनोक्तेरुभयथासंभवःसंदेहबीजं । पूर्वपक्षयति ॥
५।२।६ देशेति ॥ सर्वसृष्ट्यादिनब्रह्मणएव किंतुदेशकालांतरेऽन्यतोपि । राजादीनांतथादर्शनात् । नचविष्णोरन्यस्यस्वातंत्र्याभावे
नततःसृष्ट्यादिक्रियाऽयुक्तेतियुक्तं । भगवतैवान्येभ्यःस्वस्वातंत्र्यदानेनोपपत्तेः । नचैतदसंभावितं । तस्यावतारेषुविविधासंभा
वितलीलादर्शनात् । अतोन्येषामपिस्वातंत्र्यान्नविष्णावेवनिरतिशयभक्तिर्युक्तेतिभावः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ ५।२।७ अत
इति ॥ भगवतैवसर्वदेशकालीनंसृष्ट्यादि नतुदेशकालांतरेअन्यस्यकल्पनीयं । तथाहि । किंविष्णोःसर्वकर्तृत्वादौप्रमाणाभावा
देतत्कल्प्यते अन्यत्रप्रमाणसद्भावाद्वा । उतसंभावनामात्रात् । नाद्यः । श्रुतिसद्भावात् । नद्वितीयः । तदभावात् । नांत्यः ।
अप्रामाणिककल्पनस्यक्काप्यनुपयोगित्वात् । नचावतारेषुविविधलीलादर्शनादेतत्कल्प्यं । स्वातंत्र्यात्क्रीडतेविष्णुर्नहिस्वातंत्र्य
मन्यगं । करोतिक्कापीत्यादेस्त्यक्तस्वातंत्र्यस्यैवक्रीडावगमादितिभावः । सर्वगतत्वंचब्रह्मणःसर्वसृष्ट्याद्यर्थमेव । अनुप्रविश्यना
मरूपेव्याकरोदित्यादेः । मायामयशब्दो मायामयशब्दंव्याकुर्वतीश्रुतिः । सर्ववस्तुषुसर्वं सर्ववस्तुविषयंसृष्ट्यादीत्यर्थः ।
इतिसंगृहीतमितिशेषः । अतोब्रह्मणिसर्वजगज्जन्मादिकर्तरिभक्तिःकार्येतिसिद्धं ॥ ३८ ॥ अ० ॥ १९ ॥ अत्रभगवत्प्राप्तिसा
धनभक्त्यर्थंतस्यकर्मफलदातृत्वसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । तदभावेनिरतिशयैश्वर्यायोगेनतत्रनिरतिशयभक्त्यनुदयात्तत्सम

र्थनीयं । प्रकृतोहरिरेवविषयः । किंकर्मफलदातानवेतिसंदेहः । विप्रतिपत्तिःसंदेहबीजं । पूर्वपक्षयति ॥ कर्मेति ॥ कर्मैवफलदातृनेश्वरः । यैःफलदातृत्वमीश्वरस्योच्यतेतैरपितस्यकर्मापेक्षयाफलदातृत्वस्यावश्यमंगीकार्यत्वात् । अन्यथाकर्म वैयर्थ्यापातात् । ततश्चवेदाप्रामाण्यप्रसंगाद्वैषम्यादिदोषानुषंगादकृतकर्मणःफलादर्शनाच्च । एवंचसतिफलस्यकर्मान्वयव्य तिरेकित्वात्तदेवफलप्रदंनेश्वरः । अतोनतद्भक्तिःकार्येतिभावः । सिद्धांतयन्नेतत्प्रतिषेधति ॥ इतिनवाच्यमिति ॥ हेतुंपृ च्छति ॥ कुतइति ॥ तदुत्तरत्वेनसूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ फलमिति ॥ ईश्वरएवफलदातानकर्म । तस्यचेतनत्वेनफलदानो पपत्तेः । इतरस्याचेतनत्वेनानुपपत्तेः । यतएवमतोनवाच्यमितिभावः ॥ ३९ ॥ नन्वीश्वरस्यचेतनत्वेनफलदातृत्वसंभावनैवभ वेन्नतुनिश्चयः । अतःकुतोसावित्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वातदुपात्तश्रुतिमुदाहरति ॥ श्रुतत्वाच्चेति ॥ दातुर्यजमानस्य तिष्ठ मानस्यस्वस्मिन्मनसावर्तमानस्य रातिःफलप्रदमित्यर्थः ॥ ४० ॥ उक्तमाक्षिपत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ धर्ममिति ॥ यदुक्त मीश्वरएवफलदातानकर्मेतितदयुक्तं । फलस्यकर्मान्वयव्यतिरेकित्वात् । इदंतुन्याय्यंकर्मैवफलप्रदं । तच्चकर्मेश्वराद्भवतीतीश्व रोपिफलदातृतयोपचर्यतेरातिर्दातुरित्यादिश्रुताविति । कर्मकारणत्वंचेश्वरस्योपचारबीजमेषह्येवेतिश्रुतिसिद्धं । नकेवलंकर्मणः फलदातृत्वंन्यायप्राप्तंकिंनामजैमिनिराचार्योपिमन्यतइतिभावः । धर्मपदमधर्मस्याप्युपलक्षणं । अत्रातएवेतिद्विधाव्याख्यातं ज्ञेयं ॥ ४१ ॥ एतत्परिहारायसूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ पूर्वंत्विति ॥ कर्मैवफलप्रदमीश्वरेतूपचारइत्युक्तमयुक्तम् । किंतुक

र्मान्वयव्यतिरेकित्वात्फलस्यश्रुतिबलादेवेश्वरकर्मणोरुभयोरपितत्कारणत्वं । तत्रापिनोभयोःसमप्रधानभावःकिंतुफलदानक्रियायामेकंकर्त्रन्यत्कारणं । तत्रापिनकर्म कर्तृसत्कारणमीश्वरंप्रयोजयतिकिंनाम फलदानेपूर्वोक्तंब्रह्मैवकर्तृकरणभूतंकर्मप्रवर्तयेति । करणत्वेपिकर्मणोन्वयव्यतिरेकाविरोधात् । कुतएतत् । चेतनस्यकर्तृत्वमचेतनस्यकरणत्वमितिलोकेदर्शनात् पुण्येनेतिश्रुतौब्रह्मणःकर्तृत्वव्यपदेशात् कर्मणःकरणत्वव्यपदेशाच्चेतिभगवान्बादरायणोमन्यतइतिभावः । सामान्यतःकर्मणःकारणत्वं जैमिनेरभिप्रेतं । तच्चाभ्युपगतमितिनविरोधः । नकेवलंफलदानक्रियायांकर्मपरप्रेरितं किंतुतत्सत्तापीश्वराधीनेतिनतत्कर्त्रीति भावेनाह ॥ ५२।१५ द्रव्यमिति ॥ अतःपरमेश्वरस्यैवकर्मफलदातृत्वान्निरतिशयमहिम्नितस्मिन्भक्तिःकर्तव्येतिसिद्धं ॥४२॥ अ २० ॥

इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितब्रह्मसूत्रभाष्यस्यटीकायांजयतीर्थभिक्षुविरचितायांतत्वप्रकाशिकायांतृतीयाध्यायस्यद्वितीयःपादः ॥ ३ ॥ २ ॥

॥ इतितत्वप्रकाशिकायांतृतीयाध्यायस्यद्वितीयःपादः ॥

॥ अथतत्वप्रकाशिकायांतृतीयाध्यायस्यतृतीयःपादः ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ एतत्पादार्थंदर्शयति ॥ उपासनेति ॥ उपासनाना
मब्रह्मजिज्ञासा । साचभक्तिसाध्यत्वात्ज्ञानसाधनत्वात्भक्त्यनंतरंज्ञानात्पूर्वमेवोच्यतइतिभावः । आद्याधिकरणतात्पर्यमाह ॥
सर्वेति ॥ उपासनाद्विविधा । समस्तसच्छास्त्राभ्यासरूपा यामाहुःश्रवणमननेइति । ध्यानरूपाचेति । तत्राद्याया ध्यानांगत्वा
त्सैवप्रथमाधिकरणेविधीयते । समस्तसच्छास्त्रश्रवणमननाभ्यांदूरोत्सारिताज्ञानसंशयविपर्ययस्यैवध्यानाधिकारित्वादितिभावः।
अतएवात्रास्तिशास्त्रादिसंगतिः । आद्यसूत्रेश्रवणमननेकर्तव्येइत्युक्तं । तयोश्चसर्वशाखाऽविषयत्वेऽस्यशास्त्रस्यसर्वोपादेयता
भावप्रसंगात्सर्वशाखाविषयत्वंसमर्थनीयं। वेदोदितंब्रह्मविषयः। किमेकैकेनैवसर्वशाखोक्तंश्रवणमननाभ्यांज्ञातव्यमुतस्वस्वशाखो
क्तमितिसंदेहः । सामान्योक्तिःसंदेहबीजं । स्वस्वशाखोक्तमेवब्रह्मज्ञातव्यमितिपूर्वःपक्षः। प्रतिशाखमुच्यमानानामर्थानांपृथक्त्वे
नदर्शनात् । अन्यथासर्वशाखास्वप्येकप्रकारोक्तिःस्यात् । सर्वज्ञानमंतरेणचध्यानानधिकारित्वेमंदानांतदभावःस्यात् । अतः
स्वस्वशाखागतार्थस्यैवज्ञेयत्वान्नास्यशास्त्रस्यसर्वश्रुतिनिर्णायकस्यसर्वोपादेयतेति। सिद्धांतयत्सूत्रंपठति ॥ सर्वेति ॥ उपनिषदो
वेदांतपदेनोच्यंतेऽत्रेतिव्याख्यानंपूर्वोत्तरविरुद्धमितिमन्वानोऽतशब्दंसप्रमाणकंव्याचष्टे ॥ अंतइति ॥ समस्तसूत्रंव्याचष्टे ॥
सर्वेति ॥ पूर्वसूत्रेपूर्वपदोदितंब्रह्म सर्ववेदनिर्णयेनोत्पाद्यज्ञानविषयः। किमुक्तंभवति। ध्यानार्थिनाश्रवणमननाभ्यांसर्ववेदान्निर्णी
यज्ञातव्यमिति । कुतः । एवंकाण्वैर्ज्ञातव्यमेवंमाध्यंदिनैरेवेतिकाण्वादिशाखास्वधिकारिविशेषनिर्देशाभावात् । साहिभवन्विधि

समीपेस्यात् । विधयश्चात्मेत्येवोपासीतेत्यादयःसर्वाधिकारिसाधारणाएवपठ्यंते । नचवाच्यंयथाकर्मविद्यायामधिकारीगृहीकल्प्य तेतथात्राप्यधिकारिविशेषःकल्प्यतामिति । तत्रस्वर्गकामत्वादिकल्पकसद्भाववदत्रतदभावात् । कल्पकत्वंचज्ञानविध्यर्थं तत्रोक्तयु क्तीनामत्रह्येतेसर्वएकीभवंतीत्यादीनांसंभवति । इतरांशस्यज्ञेयादिप्रतिपादकत्वात् । युक्तयश्चसर्वाधिकारिसाधारणाएवातःसर्वैस र्वैर्ज्ञातव्यमितिभावः ॥ १ ॥ उक्तमाक्षिप्यसमादधत्सूत्रमुपन्यस्याक्षेपांशंतावद्व्याचष्टे ॥ [५२।१९] भेदादिति ॥ यदुक्तंसर्वशाखोक्तमेकैकेनैव ज्ञातव्यमितिनतद्युक्तं । एकंहिवस्तुअनेनज्ञातव्यं । नहिसर्वशाखोक्तंवस्त्वेकं । कस्यांचिच्छाखायांहिविज्ञानानंदरूपंवस्तूच्यते । क्वचि च्चसत्यज्ञानानंतं क्वचिच्छ्रोतृमंत्रादिरूपं अपहतपाप्मत्वादिरूपंचान्यत्रेत्येवमादि । अतःसर्वशाखोक्तानांपृथक्त्वादेकस्यैवज्ञातव्य त्वात्स्वस्वशाखोक्तमेवज्ञातव्यमितिभावः । परिहारांशंव्याचष्टे ॥ [५२।२०] नेति ॥ नचतत्तच्छाखोक्तार्थानांपृथक्त्वात्सर्वशाखोक्तंनैकेनज्ञात व्यमितिवाच्यं । तथासत्येकशाखोक्तस्याप्येकेनाज्ञातव्यत्वप्रसंगात् । तत्रोक्तार्थानामपिपृथक्त्वदर्शनात् । अथोच्येत तत्रधर्म्यनु वादेनान्यान्यधर्मविधानादेकमेवोच्यतइति । हंततर्ह्यत्रापितथाकिंनस्यात् । नच सर्वशाखानामेकविषयत्वेऽशेपौनरुक्त्यमिति । एक स्यामपिसास्यात् । अथयदितत्रप्रसंगभेदादनुवादादिपरिहारः । सचसमःप्रकृतेऽपीतिभावः ॥ २ ॥ हेत्वंतरेणैतमर्थंसमर्थयत्सूत्रंपठि त्वाव्याचष्टे ॥ [५२।२१] स्वाध्यायस्येति ॥ अस्तिखलुसर्वशाखाएकैकेनाध्येतव्याइति स्वाध्यायोऽध्येतव्यइतिस्वाध्यायाध्ययनविधेःसर्वा धिकारिसाधारणत्वात् । अन्यथाऽनेनायंस्वाध्यायोध्येतव्यइतिविधिप्रसंगात् । अध्ययनंचतदुक्तज्ञानार्थमेवेतिवक्ष्यामइतिभावः । ननुलोकेशाखाभेदस्यप्रसिद्धत्वाद्विधेरपिविशेषनिष्ठत्वमिति । मैवं । विशेषस्मृतिविरोधादितिभावेनाह ॥ [५२।२२] हीति ॥ सूचितायाइतिशे

षः। अनेनसर्वेषांसर्वशाखाध्ययनाभावात्सर्वज्ञानमयुक्तमितिचपरास्तं। किंचसर्ववेदोक्तकर्मसमाचारेसर्वेषामधिकारसद्भावात्तदुक्त ब्रह्मज्ञानेसुतरामधिकारइतिसप्रमाणकमाह॥ [५।२।२२] सर्वेति॥ यदिसर्वेषांसर्वशाखाध्ययनादितर्हिकथमेषशाखाभेदः कर्मभेदश्चेत्यतआह॥ [५।३।१] शाखेति ॥ कर्मभेदश्चेतिज्ञातव्यं। तद्विवृणोति ॥ [५।३।२] सर्वेति ॥ सर्वशाखाध्ययनेचेतिद्रष्टव्यं। यानिचेमानिविरुद्धकर्माणिसामगो बटुर्मुंडोन्यःशिखीत्यादीनितानिचैकशाखागतविरुद्धकर्मवद्विकल्पेनभवंति ॥ ३ ॥ यदिसर्वशाखोक्तप्रकारेणैवजानतोध्यानाधिका रःप्राप्तस्तर्हिमंदानांध्यानाभावइत्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ [५।३।२] सलिलवदिति ॥ नोक्तभंग्यामंदानांध्यानाभावप्राप्तिः। यथाखलुसर्वासामपांसमुद्रएवैकायनमितिनियमःप्रतिबंधाभावमपेक्ष्यैव नत्वतिदृढः। एवंसर्ववेदोक्तप्रकारेणध्यानेच्छूनांब्रह्मज्ञा तव्यमितिनियमस्यापिपुरुषशक्त्यपेक्षत्वादितिभावः। अत्रैवस्मृतिमाह॥ [५।३।३] आग्नेयेचेति ॥ ४ ॥ युक्तिसमर्थितार्थंश्रुतिस्मृतिभ्यां चसमर्थयत्सूत्रंपठित्वातेउदाहरति॥ [५।३।४] दर्शयतिचेति ॥ अतोभगवद्ध्यानार्थंसर्ववेदोक्तंविज्ञेयमितिसर्वोपादेयंशास्त्रमितिसिद्धं ॥ ५ ॥ अ० ॥ १ ॥ अत्रभगवज्ज्ञानसाधनोपासनायसार्वत्रिकगुणोपसंहारसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः। तदभावेसर्वज्ञान स्यवैयर्थ्यप्रसंगात्समर्थनीयएव। यद्ध्यानांगत्वेनसर्वज्ञानमुक्तंसपरमात्मैवविषयः। किंसर्ववेदोक्तगुणानुपसंहृत्यध्यातव्योऽन्यथा वेतिसंदेहः। ध्यानविधेरुभयथापिपर्यवसानंसंदेहबीजं। पूर्वपक्षयति ॥ [५।३।७] सर्वैरिति ॥ ईश्वरःसर्ववेदोक्तप्रकारेणज्ञातव्यएवनतु सर्वगुणानुपसंहृत्यध्यातव्यः। तथाविधध्यानस्यकर्तुमशक्यत्वात्। ज्ञानंतुक्रमभावित्वाच्छक्यमेव। अतःसर्ववेदोक्तप्रकारेण

ध्यानायोगात्तदर्थमुक्तंसर्वज्ञानंव्यर्थमितिभावः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ [५।३।१७] अंतइति ॥ सर्ववेदार्थभूतानामानंदादिगुणा
नामपहतपाप्मत्वादिदोषाभावानांचाभेदादविभागेनैवोपसंहारःकर्तव्यः । तथोपसंहृत्यैवपरमात्माध्यातव्यः कुतः । यथाविधि
प्राप्तत्वात्संध्यावंदनादि कर्तव्यमेव अन्यथाप्रत्यवायात् । तथासर्वगुणोपसंहारेणपरमात्मध्यानस्योपास्यएकइतिश्रुतौविहित
त्वात्तत्कर्तव्यमेव । अन्यथाविहितक्रियालोपेनानर्थप्राप्तेरितिभावः । तथाचश्रुतिः । सर्वेगुणाःसर्वदैवह्युपास्यास्तेनैवविद्वान्वि
धिकृन्नान्यथास्यादिति । अत्रगुणाइतिविधिमुखवेद्यावेदोक्तधर्माः । दोषाभावाइतिनिषेधमुखवेद्याः । वेदैरित्यस्याविवरणंसर्वैरि
ति । अत्रैवस्मृतिमाह ॥ [५।३।१८] आग्नेयेचेति ॥ सर्ववेदोक्तगुणोपसंहारमुक्त्वातदपवादमाह ॥ [५।३।१९] समानेति ॥ यद्यपिसामान्यतउक्तंसर्वे
विधिमुखवेद्यावेदोक्तधर्माउपसंहर्तव्याइति ! तथापियेसमानाभगवतियोग्याःपूर्णत्वाविरोधिनस्तएवोपसंहर्तव्यानत्वयोग्यारोदना
दयः । अयोग्योपासनस्यानर्थफलत्वादितिभावः। अत्रस्मृतिमाह ॥ [५।३।११] गुणैरिति ॥ तथाचसांकर्षणसूत्रं । अचेतनासत्यायोग्यान्य
नुपास्यान्यफलत्वविपर्ययाभ्यामिति ॥ ६ ॥ उक्तमाक्षिप्यसमादधत्सूत्रमुपन्यस्याक्षेपांशंतावद्व्याचष्टे ॥ [५।३।१२] अन्यथात्वमिति ॥
यदुक्तंसर्वगुणोपसंहारस्यकर्तव्यत्वंतदयुक्तं । आत्मेत्येवोपासीतेत्युपसंहारवदनुपसंहारस्यापिविहितत्वात् । अतःसर्वगुणोपसं
हारेविहितक्रियालोपप्रसंगात्तस्याकर्तव्यत्वमितिभावः । परिहारांशंव्याचष्टे ॥ [५।३।१३] नेति ॥ नसर्वगुणोपसंहाराभावः । तथाहि ।
किमसौप्रामाणिकत्वादंगीक्रियतेसर्वगुणोपसंहारेप्रमाणाभावाद्वा । नाद्यः । एतेगुणानोपसंहर्तव्याइतिविशेषप्रमाणाभावात् ।

नापिद्वितीयः । सर्वैर्गुणैरितिश्रुतेरेवविद्यमानत्वादितिभावः । नन्वात्मत्वावधारणादेवैतदन्येगुणानोपास्याइतिसिध्यतीत्यत आह ॥ ५३।१४ आत्मेति ॥ निरवकाशश्रुतिविरोधात्सावकाशावधारणस्यनान्ययोगव्यवच्छेदकत्वमितिभावः ॥ ७ ॥ नायंसर्वगुणोपसंहारोयुक्तोऽशक्यत्वादित्याशंकामभ्युपगमेनपरिहरत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ ५३।१५ नवेति ॥ एवमुपसंहारःकर्तव्यतयोक्तः नचासौ कर्तव्यः । परोवरीयोवैश्वानरादिप्रकरणभेदात् । यद्येकैकस्यसर्वगुणोपासनंस्यान्नतर्हिप्रकरणानिभिद्येरन् कारणाभावादिति भावः । नन्वेकैकस्मिन्नेवप्रकरणेसर्वगुणोक्तिसंभवात्प्रकरणभेदेपिसर्वगुणोपासनोपपत्तिरित्यतआह ॥ ५३।१६ परोवरीयस्त्वादिष्विति ॥ सएषपरोवरीयानुद्गीथःसएषोनंतइत्यादिप्रकरणेषुपरोवरीयस्त्वाद्येवोपास्यमुक्तंनसर्वगुणाइत्यर्थः ॥ ८ ॥ उक्तमाक्षिप्यसमादधत्सूत्रमुपन्यस्याक्षेपांशंतावद्व्याचष्टे ॥ ५३।१७ संज्ञातइति ॥ कर्तव्यएवसर्ववेदोक्तगुणोपसंहारः । सर्वविद्यानांब्रह्मनामत्वेनतद्गुणाभिधायकत्वात् । गुणाभिधानस्यचोपसंहारार्थत्वात् । सर्वविद्यानांब्रह्मनामत्वंच । ऋग्वेदंभगवोध्येमियजुर्वेदंसामवेदमाथर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणंपंचमंवेदानांवेदमितिनारदेनात्मनःसर्वविद्यावेदित्वमुक्त्वासोहंसर्वविद्यावेत्ताऽऽत्मनामाविदेव तन्निर्णयाज्ज्ञानान्नात्मविदित्युक्तत्वादवगम्यतइतिभावः । यद्वैकिंचिदध्यगीष्टनामैवैतदित्युत्तरवाक्यानुगुण्यान्मंत्रविदित्यस्याप्ययमेवार्थः । श्रुत्यंतरमेवैतत् । अभ्युपगमरूपंसमाधानांशंव्याचष्टे ॥ ५३।१८ सत्यमिति ॥ सर्वविद्यानांभगवन्नामत्वेनतद्गुणाभिधायकत्वाद्गुणाभिधानस्यचोपसंहारार्थत्वात्कर्तव्यः सर्वगुणोपसंहारइतियत्तत्सत्यं युक्तमेवनास्माकंविरोधि । कथं अस्माभिरप्युपसंहारस्य कर्तव्यत्वेनोक्तत्वादस्यास्मादिष्टत्वादितिभावः । नकेवलंगुणाभिधानस्योपसंहारार्थत्वयुक्त्यानामत्वाद्विद्यानांसर्वगुणोपसंहार

सिद्धिः किंतुश्रुत्यापीत्याह ॥ ५३।१८ तदिति ॥ अतःसर्वगुणोपसंहारस्यकर्तव्यत्वात्सार्थकमेवसर्वपरिज्ञानमितिसिद्धं ॥ ९ ॥ अ० ॥ २ ॥ अत्रब्रह्मज्ञानसाधनोपासनेगुणोपसंहारानुपसंहारयोःकर्तव्यतासमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । अन्यथोक्तबाधप्रसंगात्तौसमर्थनीयौ । प्रकृतौगुणोपसंहारानुपसंहारौविषयः । युज्येतेनवेतिसंदेहः । प्रतिपादनविरोधश्चसंदेहबीजं । नयुज्येतेइति पूर्वःपक्षः । तथाहि । किंतौद्धावप्येकस्यैवपुरुषस्योतपुरुषभेदेन । नाद्यः । विरोधात् । नापिद्वितीयः । अनेनोपसंहारःकर्तव्योनानेनेतिनिर्णयाभावात् । अतःप्रकारद्वयेपितदनुपपत्तेरुक्तमनुपपन्नमिति । सिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ ५३।१९ प्रांसश्चेति ॥ युक्तावुपसंहारानुपसंहारौपुरुषभेदेन । नचनिर्णयाभावः । यस्ययावद्गुणाःस्पष्टंप्रतिभासंत्युपासने । युगपत्स्वभुजौयद्वद्ध्यायेत्तावतएवसइतिश्रुतेर्युगपत्प्रतीत्यादियोग्यताविशेषेणनिर्णयोपपत्तेरितिभावः । एतदेवश्रृंगग्राहिकयास्मृत्यादर्शयति ॥ ५३।२० गुणैरिति ॥ कैश्चिदानंदादिगुणैरित्यर्थः।युगपत्सर्वगुणप्रतीतिर्ब्रह्मणइत्यादिज्ञातव्यं । अतोगुणोपसंहारानुपसंहारयोः सामंजस्याद्युक्तंपूर्वोक्तमिति सिद्धं ॥ १० ॥ अ० ॥ ३ ॥ अत्रेश्वरदर्शनसाधनोपासनेबहुगुणोपसंहारस्यकर्तव्यतासमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । अन्यथोक्तानुपपत्तेःसमर्थनीयएव । प्रकृतोबहुगुणोपसंहारोविषयः । कर्तव्योनवेतिसंदेहः । उभयविधक्रियादर्शनंसंदेहबीजं । नकर्तव्यइतिपूर्वःपक्षः । तथाहि । अल्पगुणोपसंहारकेभ्योबहुगुणोपसंहर्तृणांफलातिशयोस्तिनवा । नाद्यः । प्रमाणाभावेनफलातिशयनिर्णयाभावात् । नद्वितीयः । व्यर्थाऽऽयासस्यबुद्धिमदुपादित्साऽगोचरत्वात् । अतःफलानिर्णीतेरुपसंहारस्यकर्तव्यत्वादुक्तमयुक्तमिति । सिद्धांतयत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ ५३।२१ सर्वेति ॥ युक्तएवब्रह्मादीनांबहुगुणोपसंहारः। बहुगुणोपसंहारेणतेषामनुपसंहर्तृभ्यो

विलक्षणफलसद्भावात् । नचफलानिर्णयः। तेषांसर्वगुणोपसंहारेणोपासकानांमहत्वादेवमहत्फलमितिनिर्णयोपपत्तेः । नहिवेदो
क्तमहोपासनावतामतिशयितफलाभावःसंभवतीतिभावः । स्मृत्याचार्यंनिर्णयइतितामुदाहरति ॥ [५३।२२] संपूर्णेति ॥ सम्यग्भवंत्यति
शयवंतोभवंतीत्यर्थः। अतोबहुगुणोपसंहर्तॄणांफलविशेषभावादुपसंहारोयुक्तएवेतिसिद्धं ॥ ११ ॥ अ० ॥ ४ ॥ अत्रभगवज्ज्ञा
नसाधनाशेषमुमुक्षुसाधारणगुणोपासनस्यानिर्णीयमानत्वादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । अनिर्णयेतूपासनामात्रोच्छेदप्रसंगात्तन्निर्णेत
व्यं । प्रकृतभगवद्गुणाएवविषयः । किंसर्वमुमुक्षूपास्याःसंख्यानिर्देशाभ्यांक्लृप्ताःपृथक्संतिनवेतिसंदेहः । पूर्वोक्तिविशेषानुक्तिश्च
संदेहबीजं । पूर्वपक्षयति ॥ [५४।१] सर्वेषामिति ॥ नसर्वमुमुक्षूपास्याःसंख्यानिर्देशाभ्यांक्लृप्तागुणाःपृथक्संति । यदिभवेयुस्तर्हिते
केकियंतश्चेतिवक्तव्याः । यदिचतुःपंचषाआनंदादयइत्युच्यंते तर्हिकेषांचित्समुच्चयेन्येऽषामपिसमुच्चयप्रसंगेननियमासंभवात् ।
एवंननिर्देशक्लृप्तिः नैतेऽन्यएवेत्यपिवक्तुंशक्यत्वात् । अतःसर्वैर्मुमुक्षुभिर्नियमेनोपास्यगुणानिर्णयान्नकस्याप्युपासनोपपत्तिरि
तिभावः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ [५४।१] अंतआहेति ॥ संतिसंख्यानिर्देशाभ्यांक्लृप्ताःसर्वमुमुक्षुभिःसर्वथोपास्यागुणाआ
नंदादयश्चत्वारोनत्वधिकाः । सर्वमुमुक्षूणांतदधिकोपासनेऽसमर्थत्वात् । नचनिर्देशविपर्ययः । उपासनस्यानंदादिरूपमोक्षार्थ
त्वात् । अपेक्षितफलानुसारेणैवेश्वरस्योपास्यत्वात् । तंयथायथोपासतेतदेवभवतीतिश्रुतेरितिभावः । अत्रस्मृतिंचाह ॥ [५४।२] सच्चि
दिति ॥ सत्वंनिर्दोषत्वं । तच्च ज्ञानानंदौचसर्वापेक्षितंफलं । आत्मपदोदितस्वामित्वंतुस्वसंबंधानुस्मरणस्यभगवत्प्रीतिसाधन
त्वादुपास्यं । तच्चचतुर्थेवक्ष्यतइति । अतःसर्वोपास्यगुणनिर्णयाद्युक्तमुपासनमितिसिद्धं ॥ १२ ॥ अ० ॥ ५ ॥ अत्रब्रह्मज्ञानसा

धानोपासनेप्रियशिरस्त्वादिगुणानांसाधारण्यनिरासादस्तिशास्त्रादिसंगतिः। साधारण्येतूक्तबाधप्रसंगान्निरसनीयमेतत् । भगवद्गुणांतर्गताःप्रियशिरस्त्वादिगुणाःश्रूयंतेतस्यप्रियमेवशिरइत्यादौ तएवात्रविषयः । किंसर्वमुमुक्षूपास्यानवेतिसंदेहः । द्विविधगुणप्रतीतिःसंदेहबीजं । सर्वोपास्याइति पूर्वःपक्षः । प्रियशिरस्त्वादीनामानंदादि विशेषत्वादानंदादीनांचसर्वोपास्यत्वात् । अन्यथाऽऽनंदादेःसम्यगनुपासनेनामुक्तिप्रसंगात् । अतःप्रियशिरस्त्वादीनांसर्वोपास्यत्वान्नचत्वारएवेतिनियमइति । सिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे॥ [५४१३] प्रियेति॥ नानंदादिविशेषत्वेनसर्वेषांप्रियशिरस्त्वादिगुणोपासनयोग्यतावक्तव्या। विशेषावलंबनेनोपासनेसर्वेषां सर्वगुणोपास्तिप्रसंगात् । सर्वगुणानामपिगुणचतुष्टयविशेषत्वस्यवक्तुंशक्यत्वात् । नचसर्वेषांसर्वगुणोपास्तिरस्त्वितिवाच्यं। आनंदश्रुतिसिद्धफलभेदसिद्ध्यर्थंगुणोपासनेपितारतम्यस्यापेक्षितत्वादितिभावः । अत्रैवस्मृतिमाह॥ [५४१४] नैवेति ॥ नचाप्रियशिरस्त्वाद्यनुपासनेमोक्षाभावः । यथायोग्यंगुणपूगानुपास्यफलंभवेन्मुक्तिगंनैवचान्यत् । नित्यैकाग्र्यव्यंग्यताहेतुतश्चसाक्षाद्दृशिनोंतद्विशेषैः स्मृतैश्चेतिश्रुतेर्विशेषानुपासनेऽपियोग्यगुणोपासनेनैवफलप्राप्तेः । अतःप्रियशिरस्त्वादीनामसाधारण्याच्चत्वारएवसर्वोपास्याइति सिद्धं ॥ १३॥ अ० ॥ ६ ॥ अत्रेश्वरसाक्षात्कारसाधनोपासनेदेवादीनांबहुगुणोपासनसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः। अन्यथोपसंहारोक्त्यनुपपत्तिप्रसंगात्तत्समर्थनीयं। प्रकृतभगवद्गुणेषुचतुर्गुणाधिकाविषयः । देवादिभिरुपास्यानवेतिसंदेहः। फलाधिक्यंविशेषहेत्वदर्शनंचसंदेहबीजं । चत्वारएवविरिंचेतरदेवादिभिरुपास्यानाधिकाइतिपूर्वःपक्षः। योग्याएवखलुगुणाउपास्याः। अयोग्योपासनस्यानर्थफलत्वात् । तत्रयुज्यतेचतुर्मुखस्यसर्वगुणोपासनं । सर्वमुमुक्षूणांचचतुर्गुणोपासनयोग्यतायाएवनिर्णीतत्वात् ।

नचतथामध्यमगुणेष्वस्यैतावंतोस्यैतावंतइतियोग्यतानियमःशक्यतेज्ञातुंयेनोपासनंस्यात् । नचोपासनाभ्यासेसतियस्ययावंतो गुणायुगपत्प्रतीयंतेतस्यतावंतइतियोग्यतानियमोज्ञातुंशक्यतइतिवाच्यं । प्रागेवयोग्यतानियमाज्ञानेऽयोग्योपासनप्रयत्नप्रसंगे नानर्थप्राप्तेः । अतोमध्यमगुणानामनुपास्यत्वात्तदुपसंहारविधानानुपपत्तिरिति । सिद्धांतयत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ इतरेत्विति ॥ चतुर्भ्यःसर्वेभ्यश्चेतरेमध्यमगुणादेवादिभिरुपसंहर्तव्याएव । नचयोग्यताऽनिर्णीतिः । तत्तत्प्राप्यफलमपेक्ष्योपासनेयोग्यतानिर्णयोपपत्तेः । फलोपासनयोःसाम्यात् । नचवाच्यंभविष्यत्फलानिर्णयेनोपास्तियोग्यताऽनिर्णयः । तेषांभाव्युत्कर्षज्ञात्वाब्रह्मणोन्यस्यवासर्वज्ञस्यगुरोस्तदनुसारिगुणनियमोपदेशोपपत्तेरितिभावः ।तथाचश्रुतिः । योयोभावोदेवतानांविमुक्तौतत्तत्प्रासौसद्गुणा(सुगुणा)नीशितुश्च । ब्रह्मादिशत्यथतांस्तेविचिंत्यतत्तद्भावंप्राप्नुवंत्यात्मशक्त्येति । अतोमध्यमगुणानामपिदेवाद्युपास्यत्वाद्युक्तंतदुपसंहाराभिधानमितिसिद्धं ॥ १४ ॥ अ० ॥ ७ ॥ अत्रपरमात्मज्ञानसाधनोपासनेगुणोपसंहारानुपसंहारसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । अन्यथोक्तमयुक्तंस्यादितिसमर्थनीयौ । प्रागुक्तौगुणोपसंहारानुपसंहारौविषयः । कर्तव्यौनवेति संदेहः । क्रियाद्वैविध्यदर्शनंसंदेहबीजं । नकर्तव्यावितिपूर्वःपक्षः । प्रमाणाभावात् । नचसर्वगुणोपसंहारेविधिरस्तीत्युक्तमिति । अनुपसंहारेपिमोक्षप्राप्तेरुक्तत्वात् । फलांतरस्यचानपेक्षितत्वाद्व्यर्थविधेश्चानवधेयत्वात् । यदप्युक्तंसर्वविद्यानां भगवद्गुणाभिधायकत्वात्तदुपसंहारःकर्तव्यइति । तन्न । गुणानांनानास्थानेषूक्तत्वेनतदभिधानस्योपसंहारार्थत्वाभावात् । गुणाभिधानस्योपसंहारार्थत्वेवासर्वेष्येकत्रैवोच्येरन् । उक्तंचवैफल्यं । यदपिप्रकरणभेदादनुपसंहारइतितदप्ययुक्तं । प्रक

रणेष्वेतावदेवोपास्यमित्युक्त्यभावात् । अतःसर्वगुणोपसंहारानुपसंहारयोरयोगान्नोपासनंयुक्तमिति । सिद्धांतयन्नाधिकरणतात्पर्यमाह ॥ [५४।६] उपसंहारेति ॥ सर्वगुणोपसंहारानुपसंहारयोःकर्तव्यत्वेप्रमाणमाहास्मिन्नाधिकरणेसूत्रकृदित्यर्थः । तत्रोपसंहारप्रमाणदर्शनार्थंसूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ [५४।६] आध्यानायेति ॥ कर्तव्यस्तावदुपसंहारः । सर्वविद्यानांभगवन्नामत्वेनतद्गुणाभिधायकत्वाद्गुणाभिधानस्यचाशेषगुणोपसंहारपूर्वकध्यानार्थत्वादितिभावः । गुणाभिधानस्यध्यानार्थत्वंकुतइत्यतआह ॥ प्रयो[५४।७]जनेति ॥ नचगुणोपसंहारोनिष्फलः । विप्रकीर्णगुणानुपसंहृत्योपासकस्यतदनुसारिमुक्त्यानंदातिशयलक्षणफलसद्भावात् । यावत्सेवापरेतत्त्वेतावत्सुखविशेषतेतिस्मृतेः । अतएवविशेषफलस्यदौर्लभ्यायनानास्थानेषूक्तिरुपपन्नेति । गुणाभिधानस्यध्यानार्थत्वेस्मृतिंचाह ॥ [५४।७] ज्ञानार्थमिति ॥ विद्याभि ब्रह्मकर्मविद्याभिः । एवंचगुणाभिधानस्यश्रवणपाठावपिप्रयोजनं नध्यानमेवेत्यतआह ॥ [५४।७] गुणाइति ॥ श्रवणादेर्ज्ञानाद्यर्थत्वेननतद्गुणकथनस्यमुख्यंप्रयोजनमितिभावः । तथापिज्ञानस्यप्रयोजनत्वान्नध्यानमेवेत्यतआह ॥ [५४।९] ज्ञानेति ॥ ज्ञानमपिध्यानोपयोगितयाप्रयोजनं नमुख्यमितिभावः । अन्येनज्ञानमात्रेण । यद्यपिश्रवणादेर्जनलोकादिफलस्यप्रयोजनत्वसंभवस्तथापिमहाफलज्ञानसाधनत्वेनविहितस्यनतत्फलमिति ॥ १५ ॥ एवंसर्वगुणोपसंहारंप्रमाणेनसमर्थ्यानुपसंहारंचसमर्थयत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ [५४।९] आत्मेति ॥ गुणांतरव्यावृत्तिपूर्वकमात्मत्वस्योपासनाविधानादनुपसंहारोपिसिध्यतीतिभावः । नन्ववधारणस्यायोगव्यवच्छेदकत्वेनोक्तत्वात्कथमन्ययोगव्यवच्छेदकत्वमिति । प्राप्तेश्चसमंजसमितिन्यायेनाविरोधात् । अतोयुक्तत्वादुपसंहारानुपसंहारयोरुपपन्नमुपासनमितिसिद्धं ॥ १६ ॥ अ० ॥ ८ ॥

अत्रेश्वरापरोक्षज्ञानसाधनोपासनायामानंदादिनियतिसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । अन्यथोक्तानुपपत्तिप्रसंगात्सासमर्थनी
या । प्रकृताभगवद्गुणाविषयः । किमानंदादयश्चत्वारोपिसर्वमुमुक्षूपास्याउतात्मत्वमेवेतिसंदेहः । उभयथोक्तिःसंदेहबीजं ।
आत्मत्वमेवसर्वोपास्यमितिपूर्वःपक्षः । आत्मेत्येवोपासीतेतिसावधारणश्रुतेः । आनंदादित्रयलोपेनात्मत्वमात्रेणोपासनस्य
सुशक्यत्वात् । ईश्वरापरोक्ष्यसिद्धिगुणलाभाच्च । अतआत्मत्वस्यैवसर्वोपास्यत्वादानंदादयःप्रधानस्येत्युक्तंश्रुत्यादिविरोधा
दयुक्तमिति । सिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ ५४।११ आत्मेति ॥ आत्मेत्येवोपासीतेतिसावधारणश्रुतिबलेनात्मत्वस्यैवावश्यो
पास्यत्वमभ्युपेत्यानंदादयःप्रधानस्येत्युक्तेःश्रुतिविरोधाभिधानंनयुक्तं । किंनामानंदादयश्चत्वारोप्युपास्याएव । कुतः । भवे
देतद्यदिश्रौतोयमात्मशब्दःस्वामित्वमात्रंवक्ति । नैतदस्ति । तेनानंदादीनामपिगृहीतत्वात्सत्यज्ञानादिवाक्यवदेवेत्यर्थः । कु
तोयमात्मशब्दआनंदाद्यभिधायकोनस्वामित्वमात्रवचनइत्यतआह ॥ ५४।१२ अत्रेति ॥ अत्र आत्मत्वे । सर्वेप्यानंदादयोगुणाअंतर्भ
वंतीत्यर्थः । आत्मशब्दस्यस्वामित्वमात्रानभिधायकत्वेस्मृतिंचाह ॥ ५४।१३ आनंदेति ॥ अतोयुक्तत्वाच्चतुर्गुणोपासनस्योक्तंयुक्त
मितिसिद्धं ॥ १७ ॥ अ० ॥ ९ ॥ अत्रभगवद्दर्शनसाधनात्मशब्दोक्तगुणोपासनस्यसर्वैःकर्तव्यत्वसाधनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः ।
अन्यथाऽनुपसंहारप्रमाणोक्तिर्व्याहन्यतइतिसाधनीयं । प्रकृतात्मशब्दोक्तगुणाएवात्रविषयः । सर्वोपास्यानवेतिसंदेहः ।
गुणद्वैविध्यदर्शनंसंदेहबीजं । पूर्वपक्षस्यसूत्रएवोक्तत्वात्तदुपन्यस्यपूर्वपक्षांशंतावद्व्याचष्टे ॥ ५४।१४ अन्वयादिति ॥ आत्मशब्दोक्त
गुणानसर्वोपास्याः । आप्तव्याप्तेरिति तस्यसर्वगुणाभिधायकत्वोक्तेः । तथाचायंश्रुतचतुर्गुणोपासनस्यपुंसोविभ्रमकरोभवति

नत्वेवमुपासनंकार्यमितिनिश्चायकः । नह्युभयथाश्रुतवतोन्यतरस्मिन्नर्थेनिश्चयोभवति । नचवाच्यंतस्यसर्वगुणाभिधायकत्वेपि स्वयोग्यंतदुक्तमुपास्यमिति । तथासत्यवधारणविरोधात् । अतआत्मशब्दोक्तगुणानांसर्वोपास्यत्वाभावादनुपसंहारप्रमाणत्वा नुपपत्तिरितिभावः । सिद्धांतांशंव्याचष्टे ॥ सत्यमिति ॥ कथंपरेणोक्तमभ्युपगम्यतइत्यतआह ॥ स्यादिति ॥ सर्वगुणा भिधायकत्वमात्मशब्दस्ययत्परेणोक्तंतत्तथास्यादेवातोनाभ्युपगमोदोषाय । इयांस्तुविशेषः । सर्वगुणांश्चात्मशब्दोवदन्ब्रह्मा दीन्प्रत्येववदतिनान्यान्प्रति । तथाऽनुभवात् । अतस्तस्याविभ्रमकरत्वात्तदुक्तोपासनंसर्वेषांयुक्तमितिभावः । ननुब्रह्मादी नामात्मशब्दःसर्वगुणान्ज्ञापयतीतिकुतोन्यान्प्रतीवब्रह्मादीन्प्रत्यल्पगुणाभिधायकःकिंनस्यादित्यतआह ॥ आत्मेति ॥ अवधा रणेपिकिमायातमित्यतआह ॥ अन्यथेति ॥ अन्ययोगव्यवच्छेदकावधारणयुक्तात्मशब्दोब्रह्मादीनधिकरोति ततस्तैरपितदुक्त मेवोपास्यं । तथाचयद्यसौनतान्प्रतिसर्वगुणानभिधत्तेतर्हिसर्वैर्गुणैरुपास्योऽसौब्रह्मणापरमेश्वरइत्यादिसर्वोपसंहारवचनविरोधः स्यात् । अतोसौतेषांसर्वगुणाभिधायकइतिभावः । तस्मादात्मशब्दोक्तगुणोपासनंसर्वेषामस्तीत्युक्तमुपपन्नमितिसिद्धं ॥ १८ ॥

अ० ॥ १० ॥ अत्रब्रह्मदर्शनसाधनोपासनायामलौकिकगुणोपसंहारसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । अन्यथोक्तालौकिकत्वा सिद्धेःसमर्थनीयः । प्रकृतभगवद्गुणाएवविषयः । किमलौकिकाध्येयालौकिकावेतिसंदेहः । पूर्वोक्तिर्लोकदृष्टिश्चसंदेहबीजं । लौकिकाएवध्यातव्याइतिपूर्वःपक्षः । लौकिकानामध्यानेध्यानाभावप्रसक्तेः । अलौकिकानामननुभूतत्वेनध्यानकालेऽप्रतीतेः । कर्तव्यंचेदंध्यानं । अतोलौकिकाएवध्यातव्याः । नचाविद्यमानंयुक्तंध्यातुमितिलौकिकाएवतेध्यानान्यथानुपपत्तेरिति । सि

द्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ ५४।१६ कार्येति ॥ अलौकिकाएवगुणाध्यातव्याः । तथाध्यानेनैवमोक्षसंभवात् । ध्यानकार्य(स्य) मोक्षस्यालौकिकत्वाख्यानात् । फलानुसारिध्यानस्यकर्तव्यतानियमादितिभावः । नचालौकिकगुणाप्रतीतिर्दोषः । इंद्रादाविवोपदेशोपपत्तेः । अतोऽलौकिकत्वेनैवध्यातव्याइतियुक्तंपूर्वोक्तमितिसिद्धं ॥ १९ ॥ अ० ॥ ११ ॥ अत्रभगवद्दर्शनसाधनोपासनस्यस्वसदृशफलप्रदत्वसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । अन्यथार्थसामान्यादित्युक्तोपासनानुपपत्तेस्तत्समर्थनीयं । प्रकृतगुणोपासनंविषयः । किंस्वानुसारिफलप्रदंनवेतिसंदेहः । कृष्यादिक्रियासूभयथादृष्टिःसंदेहबीजं । नोपासनंस्वानुसारिफलप्रदमितिपूर्वःपक्षः । ब्रह्माणीब्रह्मणोरुपासनस्यतदभावात् । तयोर्हिसमंविषमंवोपासनंसंभवति । नचफलंतादृशं । स्थानैक्यस्यगुणतारतम्यस्यचसद्भावेनफलस्यसमविषमत्वात् । नचोपासनमपितादृगस्त्वितिवाच्यं । समविषमोपासनस्यविरुद्धत्वेनाऽयुक्तत्वात् । अतोयथोपासनंफलाभावादितरेत्वर्थसामान्यादित्युक्तमयुक्तमिति । सिद्धांतयत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ ५४।१७ समानइति ॥ नोक्तलिंगेनोपासनस्यस्वानुसारिफलप्रदत्वाभावः । ब्रह्माणीब्रह्मणोःफलवदुपासनस्यापिसमविषमत्वात् । ब्रह्माण्याहिसर्वगुणोपसंहारःक्रियासुचसामान्यक्रियोपसंहारोस्तिहिरण्यगर्भवत् । नतुतद्वत्त्रिविक्रमत्वादि । कदाचिदभिव्यक्तक्रियोपसंहारःसदापृथक्त्वेनास्ति । किंतुनित्यविक्रांत्यादिसामान्यक्रियास्वंतर्भावएवेति । नचवाच्यंत्रिविक्रमत्वादिक्रियाणांलोकविलक्षणत्वेनात्याश्चर्यत्वात्कथंतदुपासनंब्रह्माणीहास्यतीति । तासामपूर्वत्वेपियोग्यस्यैवोपास्यत्वात् । ब्रह्माण्याश्चनित्यंतदुपास्तियोग्यताऽभावादितिभावः ॥ २० ॥ भवेदेतद्ब्रह्माणीब्रह्मणोःसमविषमोपासनंयदिब्रह्मणःसदात्रिविक्रमत्वादिक्रियोपसंहारोभवे

त् । नचासौयुज्यते । तामामनित्यत्वेनध्यानकालेऽभावात् । अविद्यमानध्यानस्यचायोगादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्या
चष्टे ॥ (५४।२०) संबंधादिति ॥ युज्यतेत्रिविक्रमत्वादिविषयेऽप्युपसंहारोहिरण्यगर्भस्यसर्वदा । गुणक्रियादयोविष्णोःस्वरूपंनान्यदि
ष्यतइत्यादेस्त्रिविक्रमत्वादीनांपरमात्मैक्येननित्यत्वादितिभावः । संबंधस्तादात्म्यं । अत्रस्मृतिंचाह ॥ (५४।२१) गुणाइति ॥ अतो
यथोपासनंमुक्तौफलमित्यस्याविरुद्धत्वादुक्तंयुक्तमितिसिद्धं ॥ २१ ॥ अ० ॥ १२ ॥ अत्रेश्वरदर्शनसाधनात्मशब्दोक्तगुणो
पासनस्यसर्वैःकर्तव्यतासमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । अन्यथोक्तमयुक्तंस्यादतःसमर्थनीया । प्रकृतात्मशब्दोक्तगुणाएवंविष
यः । सर्वोपास्यानवेतिसंदेहः । गुणद्वैविध्यमेवसंदेहबीजं । नात्मशब्दोक्तगुणाःसर्वोपास्याइतिपूर्वः पक्षः । आत्मशब्द
स्यसर्वगुणाभिधायकत्वात् । उक्तमत्रोत्तमाधिकारिणःप्रत्येवसर्वगुणाभिधायकोनसर्वान्प्रतीति । सत्यं । तथाप्यस्यैतावंत
एवोच्यंतइतिप्रातिस्विकनियमाभावेनोपासनाऽसंभवात् । नचसंभवतिहिकदाचिद्बहुगुणान्कदाचिदल्पानपिबोधयतीति । अ
(५४।२१) तआत्मशब्दोक्तगुणानांसर्वोपास्यत्वाभावादनुपसंहारप्रमाणत्वोक्तिरयुक्तेति । सिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ नवेति ॥
युक्तमेवसर्वेषामात्मशब्दोक्तगुणोपासनं । तस्यसर्वान्प्रतिसर्वगुणाभिधायकत्वाभावात् । कुतः । तस्यसर्वगुणाभिधानशक्ता
वप्यधिकारिसामर्थ्यविशेषात्तत्तद्योग्याभिधायकत्वात् । न्यूनाधिकोक्तिसंभवेनप्रातिस्विकनियमाभावादुपासनानुपपत्तिरितिन
वाच्यं । यस्ययावंतोगुणाआत्मशब्देनयुगपत्प्रतीयंतेतेनतावंतोध्यातव्याइतिव्यवस्थोपपत्तेः । आत्मशब्देनगुणप्रतीतिरियमे
वाभिसंहितेत्ययोग्यप्रतीतिर्नप्रतीतिरितिभावः ॥ २२ ॥ युक्तिसिद्धार्थंश्रुत्यापिसमर्थयत्सूत्रंपठित्वातांश्रुतिमुदाहरति ॥ दर्श

५४।२१ यतिचेति ॥ सर्वान्स्वयोग्यान्बहून्ब्रवीतीत्यस्ययुगपत्प्रकाशयतीत्यर्थः । तस्मादात्मशब्दोक्तगुणानांसर्वोपास्यत्वादुक्तंयुक्तमिति सिद्धं ॥ २३ ॥ अ० ॥ १३ ॥ अत्रब्रह्मदर्शनसाधनोपासनेसर्वेषांसंभृत्यादिगुणोपासननिवारणादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । अन्यथा चतुर्गुणनियमभंगप्रसंगान्निवारणीयंतत् । उक्षासद्यावापृथिवीबिभर्ति एषहिसर्वेषुलोकेषुभातीत्यादौप्रतीतेप्रकृतभगवद्गुणांतर्गते संभृतिद्युव्याप्तीविषयः । किंसर्वमुमुक्षूपास्येउतनेतिसंदेहः । द्विविधगुणप्रतीतिरेवसंदेहबीजं । सर्वोपास्येइतिपूर्वःपक्षः । सर्वेषांमुमुक्षुत्वसाम्यात् मोक्षेचस्वाधमभरणस्यप्रकाशव्याप्त्योश्चसर्वापेक्षितत्वात् । फलंचोपासनानुसार्येवभवति । यादृशोभावितस्त्वीशस्तादृशोजीवआभवेदित्यादेः । नचैवंसर्वगुणोपास्तिः । सर्वेषांसर्वगुणापेक्षाभावात् । अतःसंभृतिद्युव्याप्त्योःसर्वोपास्यत्वाच्चतुर्गुणोपास्तिनियमोनयुक्तइति । सिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ ५४।२२ संभृतीति ॥ अपिपदान्नञःसमाकर्षः । चशब्दएवार्थः । संभृतिद्युव्याप्तीनसर्वोपास्येकिंतुदेवाद्युपास्येएव । अधिकारियोग्यतायांविशेषसद्भावात् । देवादीनामेवतदुपास्तियोग्यतानान्येषामितियोग्यतैवोपास्तिनियमप्रयोजिकानफलापेक्षेतिभावः । यच्चप्रकाशादिमात्रमपेक्षितंतच्चभगवद्रूपप्रतीत्यविनाभूतप्रकाशादिनैवलभ्यते । ननुसंभृत्यादिगुणोपास्तिर्देवादीनामेवयोग्येतिकुतो ऽन्येषामयोग्यतायामप्युपासनेकोविरोधःफलसिद्धेरित्यतआह ॥

५५।१ देवादीनामिति ॥ अतःसर्वेषांसंभृत्यादिगुणोपासाभावान्नोक्तनियमभंगइतिसिद्धं ॥ २४ ॥ अ० ॥ १४ ॥ अत्रेश्वरसाक्षात्कारसाधनोपासनेसर्वतोगुणोपसंहारसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः।अनुपसंहारेसर्वज्ञानवैयर्थ्यप्रसंगात्समर्थनीयोऽसौ। प्रकृतसार्वत्रिकगुणोपसंहारोविषयः । कर्तव्योनवेतिसंदेहः । क्रियाद्वैविध्यदर्शनंसंदेहबीजं । पूर्वपक्षयति ॥ ५५।२ यस्यामिति ॥ नसर्वतोगुणोप

संहारःकर्तव्यः । व्यर्थत्वात् । नचस्वस्वयोग्यगुणोपासनायसर्वतउपसंहारइतिवाच्यं । सार्वत्रिकगुणोपसंहारमंतरेणापितत्संभ
वात् । येहिबहुगुणोपासनयोग्यास्तेषांबहुगुणाभिधायकैकविद्ययोपास्तिःसंभवति । येचाल्पगुणोपास्तियोग्यास्तेषांतादृग्विद्या
भिरुपास्तिरुपपद्यते । अतउपसंहारवैयर्थ्यान्नसर्वज्ञानोपयोगइतिभावः । पूर्वपक्षंप्रतिषेधति ॥ नेति ॥ हेतुतयासूत्रंपठित्वाव्या
चष्टे ॥ पुरुषेति ॥ कर्तव्यएवसर्वतोगुणोपसंहारः । सर्वगुणोपास्तियोग्यानामप्यधिकारिणांभावात् । एकस्यामेवविद्यायांस
र्वगुणानामनुक्तत्वात्सर्वविद्योत्तमायामपिपुरुषसूक्तमित्युक्तविद्यायांकेषांचिदेवगुणानांपठितत्वात्केषांचिदपठितत्वादितिभावः । भ
वेदुपसंहारस्यकर्तव्यता यदिस्यात्पुरुषसूक्तस्यसर्वविद्योत्तमत्वं । तत्रापिकेषांचिद्गुणानामनुक्तत्वं । तदेवकुतइत्यतआह ॥ सर्व
तइति ॥ नचवाच्यमेकस्यामेवविद्यायांसर्वगुणानुक्तेरस्तुचतुर्मुखस्यसर्वगुणोपसंहारः । अन्येषांतुमहदल्पगुणाभिधायकविद्या
भिरेवोपास्तिसंभवादुपसंहारोव्यर्थइति । संख्यासाम्यसंभवेप्येकस्यामेवविद्यायांस्वापेक्षितगुणोक्तिनियमाभावात् । अतःसर्वतो
गुणोपसंहारस्यकर्तव्यत्वादुक्तमुपपन्नमितिसिद्धं ॥ २५ ॥ अ० ॥ १५ ॥ अत्रेश्वरसाक्षात्कारसाधनोपासनेभेदनादिगुणानांस
र्वोपसंहार्यत्वनिरासादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । तेषांसर्वोपसंहार्यत्वेप्रागुक्तनियमभंगप्रसंगात्तन्निरसनीयमेव । अग्ने॒त्वचं॑यातु॒धानं॑
स्यभिंधि । तंप्र॒त्यंचं॑म॒र्चिषा॑विध्य॒मर्मन् । परा॑श्शृणीहि॒तप॑सायातु॒धाना॒नित्यादौश्रुताभेदनादयोगुणाविषयः । सर्वोपास्यानवेतिसं
देहः । गुणद्वैविध्यदर्शनंसंदेहबीजं । वेधादि सर्वोपास्यमितिपूर्वःपक्षः । दुष्टजननिग्रहफलत्वात् । तस्यचसर्वसज्जनापेक्षितत्वा
त् । प्राणस्त्वावंशोहास्यतीत्येनंब्रूयात् । आततायिनमायांतंहन्यादेवाविचारयन्निति श्रुतिस्मृत्योर्विधानाच्च । अतोवेधादीनांसर्वो

पास्यत्वान्नचतुर्गुणोपासननियमइति । सिद्धांतयत्सूत्रंपठति ॥ वेधादीति ॥ नवेधादीनांसर्वोपास्यत्वं यत्याद्युपास्यत्वाभावात् । वेधाद्युपासनफलस्याहिंसायायत्यादियोग्यफलाद्विलक्षणत्वात् । अयोग्योपासनस्यचानर्थफलत्वादितिसूत्रार्थः । अत्रस्मृतिंचाह ॥ भिंधीति ॥ शृणीहिजहि । भिंधिविद्धश्शृणीहीत्येवंरूपेषूपासनेषुसर्वशोनाधिकारसाम्यंभवेत् । एतदुपासनंसर्वाधिकारिसमंन भवेदित्यर्थः । कुतः । यत्यादीनांतेषूपासनेष्वयोग्यत्वात् । कस्मात् । एतदुपासनफलानांयत्यादिफलाद्विलक्षणत्वात् । अयोग्योपासनाच्चानर्थादिप्राप्तेरित्यर्थः । प्राणस्त्वेत्यादिवचनान्यन्याधिकारिविषयाणीतिज्ञातव्यं । अतोवेधादीनांसर्वोपास्यत्वाभावान्नाभिहितनियमोभज्यतइतिसिद्धं ॥ २६ ॥अ० ॥१६॥ अत्रब्रह्मज्ञानसाधनोपासनस्यमुक्तावप्यनुवृत्तिसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । मुक्तावुपासनासिद्धौतस्यप्रागतिशयेनकर्तव्यताऽसिद्धेस्ततसमर्थनीयं । तत्रविषयसंशयौदर्शयति ॥ मुक्तस्येति ॥ प्रकृतोपासनाविषयः । मुक्तेनक्रियतेनवेतिसंदेहः । प्राप्तफलत्वंक्रियांतरश्रुतिश्चसंदेहबीजमितिभावः । मुक्तस्येत्यनेनैवपूर्वपक्षोपिसूच्यते । नमुक्तेनोपासनाक्रियते । तथाहि । किंमुक्तस्योपासनाकर्तव्यानवा । नोभावपिकल्पौ । फलप्राप्तिप्रसंगात् । तथाचापूर्णताप्रसक्तेः । आद्येविधिबद्धत्वेनमुक्तेःसंसारसमानधर्मतापत्तेश्च । द्वितीयेअविहितत्वादेवकरणंचनोपपद्यते । अतःसोपाधिकमेवोपासनमितिभक्तिर्व्यर्थेतिभावः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ अंतइति ॥ अस्त्येवमोक्षेभगवदुपासना । नचविधिबद्धत्वेन संसारसमानधर्मत्वंमुक्तेः । विनापिविधिंस्वेच्छयोपासनाभ्युपगमात् । नचैवंतत्करणस्यानुपपत्तिः । नियतब्रह्मयज्ञानंतरमपिकुशैराच्छंदेनस्वेच्छयैवद्विजन्मनांमंत्रसामाध्ययनादिदर्शनादितिभावः । अस्तिचेदुपासनंमुक्तानांतत्कुतःस्वेच्छयाविधितएवकिंन

स्यादित्यतआह ॥ ब्रह्मेति ॥ नमुक्तस्योपासनंविधिनिबंधनं । सर्वोपासनाविधीनांमोक्षवाक्यशेषत्वात् । ब्रह्मज्ञानेनमोक्षइत्यु
क्तेतत्कथंभवेदित्यपेक्षायांतादर्थ्येनह्युपासनाविधयःप्रवृत्ताः । मोक्षसिद्ध्यर्थंप्रवृत्ताविधयःकथंमुक्तविषयाभवेयुरितिभावः । भवे
दियंचिंतायदिमुक्तस्योपासनमेवस्यात्तदेवकुतइत्यतआह ॥ तच्चेति ॥ तच्चोपासनंस्वेच्छयेत्यत्रस्मृतिमाह ॥ ब्रह्मतर्केचेति ॥
किंचमुक्तानांयज्ञादिकर्माप्यस्तिकिमुतोपासनमितिभावेनाह ॥ कृष्णइति ॥ २७ ॥ मास्तुमुक्तस्यविधिनिबंधनोपासनंतथापिन
स्वेच्छयामोक्षेतदातदाप्राप्तानिष्टपरिहारार्थत्वोपपत्तेः । नहिनिष्फलांस्वेच्छयैवप्रवृत्तिंपश्यामः । किंचोपासनाविधीनांमोक्षार्थत्वं
मुक्तावनिष्टपरिहारार्थत्वंचकिंनस्यादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ सांपरायइति ॥ मुक्तस्योपासनंस्वेच्छयैवेत्यं
गीकार्यंनत्वनिष्टपरिहारार्थं । तीर्णोहीतिश्रुतेस्तस्यतर्तव्यानिष्टस्यैवाभावात् । फलाभावेपिक्रियेश्वरक्रियावदुपपद्यतइतिभावः ।
सर्वहृद्गतस्यविष्णोःशेषभूतोभवतीत्यर्थः । अत्रस्मृतिंचाह ॥ वायुप्रोक्तेचेति ॥ स्थितप्रज्ञत्वमपरोक्षज्ञानित्वं । ज्ञानेनपरो
क्षेण । अतोमुक्तावप्युपासनानुवृत्तेर्निरुपाधिकंतत्संसारेकर्तव्यमेवेतिसिद्धं ॥ २८ ॥ अ० ॥ १७ ॥ अत्रमुक्तानांभगवत्कर्म
णिनियमाभावसाधनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । अन्यथाकर्मोपासनयोर्नियमे नोपासनस्यप्रागाधिक्यंसिद्ध्येदतोसौवारणीयः ।
प्रासंगिकत्वान्नाध्यायादिसंगतिः । विषयसंशयौदर्शयति ॥ कर्मेति ॥ प्रकृतामुक्ताएवविषयः । किमुपासनावन्नियमेनकर्म
कुर्वंतिनवेतिसंदेहः । उभयथापिविरोधादर्शनंसंदेहबीजमितिभावः । नियमेनकर्मकुर्वंतीतिपूर्वःपक्षः । कर्मणोपिभगवत्पूजा
रूपत्वात् । तेषांचकर्मकरणशक्तेःसद्भावात् । शक्तिसद्भावेपिभगवत्पूजात्मककर्मनियमाभावश्चेदुपासनेप्यनियमःस्यादविशेषात् ।

अतोमुक्तानांकर्मोपासनयोःसाम्यात्प्रागपिनकर्मणोऽतिशयेनोपासनंकार्यमिति । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ आर्हेति ॥ नमुक्तानांकर्मणिनियमः । कर्मकरणशक्तावपिस्वेच्छानुसारेणकदाचित्कर्मकुर्वंतिकदाचिन्नकुर्वंति । कुतः । अवश्यकरणेविधिबंधाभावात् । अकरणेचप्रत्यवायाभावादितिभावः ॥ २९ ॥ ननुमुक्तानांविधिबंधप्रत्यवायाभावएवकुतोयेनकर्मानियमःस्यादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ गतेरिति ॥ नमुक्तानांविधिबंधप्रत्यवायौविद्येते । विधिबंधप्रत्यवायाभावेनैवमुक्तेःपुरुषार्थत्वात् । अन्यथासंसारसमानधर्मत्वेनमोक्षत्वविरोधादितिभावः । नचवैलक्षण्यांतरेणमोक्षत्वोपपत्तिः । संसारसद्भावेतद्वैलक्षण्यस्यव्याहतत्वात् । मुक्तानांकर्मण्यनियमश्चेदुपासनेपितथास्यादविशेषादित्याशंकांपरिहर्तुमुक्तार्थेस्मृतिंचाह ॥ कदाचिदिति ॥ विध्याद्यभावेप्यनिष्टनिवृत्त्यर्थमानंदप्राप्त्यर्थंवाकर्मनियमःकिंनस्यादित्यतआह ॥ तीर्णेति ॥ ननुविध्याद्यभावोमुक्तानांकर्मानियमसंभावनायैवभवति नोपपादनाय । ईश्वरकर्मणिव्यभिचारात् । अतस्तदुपपादकाभावादनुपपन्नोऽसावित्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ उपपन्नइति ॥ कदाचित्कुर्वंतिनवेत्ययंभावोमुक्तानामुपपन्नश्च । परंपरयाकर्मफलस्यमोक्षस्यप्राप्तत्वात् । फलस्यचस्वप्राप्त्यनंतरंस्वसाधननियमनिवारणलक्षणत्वात् । यथायागविधिपूर्तिफलसाधनविष्णुक्रमणादिनियमोनपूर्त्यनंतरमपीतिभावः । इदमुक्तंभवति । मुक्तानकर्मनियमवंतः । विशेषहेत्वभावेसतिप्राप्ततत्फलत्वाद्यजमानवदिति । अतोमुक्तस्यकर्मनियमाभावात्संसारेप्युपासनमाधिक्येनकर्तव्यमितिसिद्धं ॥ ३१ ॥ अ० ॥ १८ ॥ अत्रेश्वरदर्शनसाधनोपास्तिमतामुत्पन्नज्ञानानांमोक्षानियमसाधनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । अन्यथोपासनेनिःशंकप्रवृत्त्यभावप्रसंगात्समर्थनीयः । प्रकृतोमोक्षएवविषयः ।

किमनियमेनसर्वज्ञानिप्राप्यउतकेषांचिदस्तिकेषांचिन्नेतिसंदेहः । फलद्वैविध्यदर्शनंसंदेहबीजं । नियमइतिपूर्वःपक्षः। ज्ञानिष्वपि केषांचिन्मुक्त्ययोग्यत्वसंभवात् । अयोग्यानांतत्प्राप्त्ययोगात् । यथाखलूपासकेष्वपियोग्यानामेवसर्वगुणोपसंहारोनायोग्याना मितिनियमः । अतःसर्वेषांज्ञानिनांमोक्षाभावान्ननिःशंकोपासनंकर्तव्यमिति । सिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ अनियममिइ ति ॥ प्राप्तज्ञानानामपिकेषांचिन्मोक्षःकेषांचिन्नेत्युपासनवन्नियमोनास्तिकिंतुसर्वेषामपिप्राप्तज्ञानानामस्तिमोक्षः । उपसंहारेनिषे धेननियमोपपत्तेरत्रपुनस्तदभावेननियमायोगादितिभावः । निषेधाभावेपिसाधकाभावान्नियमएवेत्यतआह ॥ नेति ॥ विप्र तिपन्नाज्ञानिनोनियतमोक्षाः ज्ञानित्वात् संप्रतिपन्नवदितिभावः । नचैतदुपसंहारानुमानसमानयोगक्षेममितिवाच्यं । बाधकशू- न्यत्वाच्छ्रुतिमूलत्वाच्च । नचकेषांचिन्मुक्त्ययोग्यत्वसंभवान्नियमइतियुक्तं । साधकबाधकभावाभावाभ्यांज्ञानिनांकस्यापि मोक्षायोग्यताभावावगमात् । अतोज्ञानिनांमोक्षस्यनियतत्वात्निःशंकमुपासनंकर्तव्यमितिसिद्धं ॥ ३२ ॥ अ० ॥ १९ ॥

अत्रभगवज्ज्ञानसाधनोपासनाधिकारिणामुपासनेऽधिकारनियमसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । अन्यथाप्राप्तेश्चेत्यादेरनुपपत्ते रसौसमर्थनीयः । प्रकृतोपास्तिमंतोविषयः । उपासनाधिकारनियतिमंतोनवेतिसंदेहः । पूर्वोक्तिलौकिकक्रियायामदृष्टिश्चसंदेह बीजं । नोपासनावंतोऽधिकारनियतिमन्तइतिपूर्वःपक्षः ।उपासनाऽधिकारनियमेप्रमाणाभावात् । नचमुक्तावानंदतारतम्यमुपा सनाऽधिकारनियमेप्रमाणमितिवाच्यं । उपासनादिप्रयत्नतारतम्येनैवतस्योपपत्तेरुपासनाऽधिकारनियमाप्रयोजकत्वात् । अभ्युप गम्यचेदमुच्यते।मुक्तावानंदतारतम्यमेवानुपपन्नं । तथात्वेमुक्तानांद्वेषेर्ष्यादिदोषप्रसंगात् । नचात्रप्रमाणमस्ति । आनंदश्रुति

स्तुसंसारविषयतयोपपद्यते । अतउपास्त्यधिकारनियमाभावात्प्राप्तेश्चसमंजसमित्याद्ययुक्तमिति । सिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [५।५।२३] यावदिति ॥ अस्त्येवोपासनाधिकारेनियमोमुक्तावानंदतारम्यस्यभावात् । मुक्तावानंदतारतम्यस्यचोपासनाधिकारनियमानुसारित्वादितिभावः । ननुमुक्तावानंदतारतम्यमेवकुतोयेनोपासनाऽधिकारनियमइत्यतआह ॥ [५।६।१] मनुष्येभ्यइति ॥ मुक्तावानंदतारतम्यमुपासनादिप्रयत्नेनसंभवत्यतोपासनाऽधिकारनियमंप्रयोजयतीत्यतआह ॥ [५।६।२] अध्यात्मेचेति ॥ अधिकारनियमेनैवमुक्तावानंदतारतम्यं नोपासनादिप्रयत्नेनैव तस्याप्युपासनाधिकारनियमानुसारित्वादितिभावः । कथंचिदधिकाराधिकयत्ने विघ्नोभवति । अधिकाराधिकोयत्नःप्रायशोनोपपद्यते । कथंचिदधिकेयत्नेदोषःकश्चित्समापतेदितिवचनात् ॥ ३३ ॥ ननुमुक्तावानंदतारतम्यमेवनोपपद्यते । असमत्वेमुक्तानांपरस्परविरोधप्राप्तेः । लोकेतथादर्शनात् । श्रुतयस्तुसंसारिविषयाइत्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ [५।६।४] अक्षरेति ॥ नमुक्तानामसमत्वेपिविरोधः । विरोधेविषयलंपटत्वमत्सरादिदोषित्वानुपकारित्वानांप्रयोजकत्वात् । नचैतानिमुक्तेषुविद्यंते । तेषांब्रह्मधीत्वान्निर्दोषत्वात्परस्परोपकारित्वाच्चेतिभावः । ननुविरोधिष्वसाम्यंविषयालंपटत्वादिचदृश्यते तत्कथंनिश्चिनुमोदोषनिबंधनएवविरोधोनत्वसाम्यनिमित्तइति तत्राह ॥ [५।६।५] औपसदवदिति ॥ दोषासमत्वयोःक्वचिद्विरोधिषुसमावेशेपिदोषाणामेवविरोधप्रयोजकत्वनिश्चययोयुज्यते । असमयोरपिगुरुशिष्ययोर्दोषाभावेनविरोधाभावदर्शनात् । अन्यथा तत्रव्यभिचारइतिभावः । अत्रश्रुतिंचाह ॥ [५।६।५] उक्तंचेति ॥ अतएवानंदश्रुतेरमुक्तविषयत्ववर्णनंप्रत्युक्तं । तथाचस्मृतिः । नरादिब्रह्मपर्यंतंविमुक्तानांशतोच्छ्रयः । अप्यानंदेमिथोप्युक्तस्त्वध्वर्यूणांश्रुतौपृथगिति । तस्मादुपासनाधिकारेनियमादुक्तमुपपन्न

मितिसिद्धं ॥ ३४ ॥ अ० ॥ २० ॥ अत्रब्रह्मज्ञानसाधनोपासनाधिकारिणांप्राणावधित्वसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । निरवधिकत्वेब्रह्मणएवसर्वगुणोपास्तियोग्यत्वंनस्यादतस्तत्समर्थनीयं । येभगवदुपासकाःप्रकृतास्तएवच्छंदोगश्रुतौनामादिप्राणपर्यंततारतम्येनोक्ताःप्राणादुत्तमोनोक्तः । तएवोपासनाधिकारिणोविषयः । किंप्राणावसानानवेतिसंदेहः । अनुक्तेरुभयथापिदर्शनंसंदेहबीजं । नाधिकारिणःप्राणावसानाइतिपूर्वःपक्षः।नामादीनांसोत्तरत्वदर्शनात्प्राणादप्युत्तमाधिकारिसाधनसौलभ्यात् प्राणःस्वोत्तमाधिकारियुक्तः । अधिकारित्वान्नामादिवदिति । यद्यपिछंदोगश्रुतौनामाद्यारभ्यप्राणांतमुत्तरोत्तरमाधिक्यमुक्त्वाप्राणादुत्तमोनोक्तः । तथाप्यनुमानेनप्राणादप्युत्तमांगीकारेनदोषः । प्रमाणादनुक्तेर्दुर्बलत्वात् । अतोऽधिकारिणांप्राणावसानत्वाभावाद्धिरण्यगर्भएवसर्वगुणोपास्तियोग्यइत्ययुक्तमिति । सिद्धांतयत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ [५६।७] ईयदिति ॥ नामादिवत्प्राणादधिकोधिकारीनसाध्यः किंत्वियदेवाधिकारिणांप्राणावसानत्वमेव । प्राणोवावसर्वेभ्योभूयानितिश्रुतेरितिभावः ॥ ३५ ॥ उक्तमाक्षिप्यसमादधत्सूत्रंपठित्वाऽऽक्षेपांशंतावद्व्याचष्टे ॥ [५६।१] अंतरेति ॥ नप्राणस्यसर्वाधिकार्युत्तमत्वंयुक्तं । भूतसमूहेनामादावेकस्मादेकोविशिष्टोदृष्टएवेतितद्दृष्टांतेनप्राणादप्युत्तमस्यसाधयितुंशक्यत्वात् । नचविष्णोरुत्तमत्वेनसिद्धसाधनं । परमात्मानंश्रियंचविनोत्तमस्यसाध्यत्वात् । यद्येवमपिनप्राणादुत्तम स्तर्हिंनामादिभ्योप्युत्तमोनस्यादितिभावः । परिहारांशंव्याचष्टे ॥ [५६।१०] नेति ॥ नानुमानेनप्राणादुत्तमःसाध्यः । प्राणोवावसर्वेभ्योभूयानितिप्राणादुत्तमाभावेप्रमाणस्योक्तत्वेनानुमानस्यबाधितविषयत्वादितिभावः । प्राणादुत्तमाभावेनामादेरप्युत्तमोनस्यादधिकारित्वाविशेषादित्यतआह ॥ [५६।१०] अन्यत्रेति ॥ नकेवलमन्यत्रोत्तमाभावेप्रमाणा

भावः किंतुवाग्वावनाम्नोभूयसीत्याद्युत्तमसद्भावेप्रमाणंचास्तीत्याह ॥ दृश्यतेचेति ॥३६॥ उक्तमाक्षिप्यसमादधत्सूत्रमुपन्यस्या क्षेपांशंतावद्व्याचष्टे ॥ अन्यथेति ॥ यदुदितंप्राणोवावसर्वेभ्योभूयानितिश्रुतेःप्राणादुत्तमोधिकारीनास्तीति तदयुक्तम्। तथाहि। किमयंसर्वशब्दोनिरुपचरितसर्वार्थउतसंकुचितार्थः। नाद्यः। तथासतिप्राणस्यनिरुपचरितसर्वोत्तमत्वप्राप्तेः। तथासतिसर्वोत्तम द्वयायोगाद्यःप्राणपरमात्मनोःश्रुत्यादिसिद्धोभेदःसोऽनुपपन्नःस्यात्। नापिद्वितीयः। सर्वशब्दस्यसंकुचितार्थत्वेकतिपयाधि कारिव्यतिरिक्तसर्वार्थस्यापिवक्तुंशक्यत्वात्। अतोनैतच्छ्रुत्याप्राणादुत्तमाधिकारिणोभावःसिध्यतीतिभावः। परिहारांशंव्याचष्टे ॥ नेति ॥ युक्तमेवैतच्छ्रुत्याप्राणादुत्तमाधिकार्यभावसाधनं। सर्वशब्दस्यसंकुचितार्थत्वात्। नचोक्तदोषप्राप्तिः। श्रुत्युक्तप्रका रेणैवसंकोचोपपत्तेरितिभावः। किंतच्छ्रुत्युपदिष्टमित्यतआह ॥ अन्येभ्यइति ॥ सर्वेभ्यःप्राणस्यतस्माच्चविष्णोरुत्तमत्वंछंदोगश्रु तावुक्तमतोविष्णुव्यतिरिक्तसर्वार्थत्वंश्रुतेःस्यान्नान्यथेतिभावः। अतोऽधिकारिणांप्राणावसानत्वात्सएवसर्वगुणोपास्तियोग्यइति सिद्धं॥३७॥ अ० ॥२१॥ अत्रभगवज्ज्ञानसाधनोपासनाधिकारिणःप्राणात्परमेश्वरस्योत्तमत्वसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः। अन्य थोपासनायोगात्समर्थनीयं। प्रकृतोविष्णुरेवात्रविषयः।प्राणादुत्तमोनवेतिसंदेहः।प्राणस्यहिरण्यगर्भत्वाद्विप्रतिपत्तिःसंदेहबीजं। पूर्वपक्षयति॥ नेति॥ नविष्णोःप्राणादुत्तमत्वं।छंदोगश्रुतौप्राणस्यैवसर्वोत्तमत्वेनोक्तत्वात्। अथोच्येत।प्राणानंतरमपिएषतुवाअ तिवदतियःसत्येनातिवदतीतिसत्यपदेनोदितस्यविष्णोराधिक्यमुच्यतइति।मैवं।अस्तिभगवःप्राणाद्भूयइति प्राणाद्वावभूयोस्तीति तन्मेभवान्ब्रवीत्विति सत्यंवावप्राणाद्भूयइतिप्रकरणांतरवत्प्रश्नप्रतिवचनाभावात्। कारणविशेषमंतरेणप्रकरणभेदकल्पनायो

गात्। सत्यपदेनप्राणएवोच्यते। अतःप्राणादुत्तमत्वाभावाद्विष्णो र्नतदुपासनंसर्वैःकार्यमितिभावः। पूर्वपक्षंप्रतिषेधति॥ नेति॥
कुतोनेत्यतःसूत्रंपठित्वाव्याचष्टे॥ व्यतिहारइति॥श्रुतौप्राणस्यैवसर्वोत्तमत्वोक्तेर्नविष्णोस्तदुत्तमत्वमितिनयुक्तं। एषतुवाअतिव
दतियःसत्येनातिवदतीतिसत्यपदोदितस्यविष्णोःप्राणादुत्तमत्वस्योक्तत्वात्। प्रश्नाद्यभावात्प्राणविशेषणमेवतदितिनवाच्यं। प्र
श्नाद्यध्याहारस्यकर्तुंशक्यत्वात्। नचाध्याहारकारणाभावादेकप्रकरणत्वमेवयुक्तमितिवाच्यं। सवाएषएवंपश्यन्नेवंमन्वानएवंवि
जानन्नतिवादीभवतीतिप्राणवादिनोऽतिशयितवस्तुवादित्वेनातिवादित्वमुक्तं। ततश्चैषतुवाअतिवदतियःसत्येनातिवदतीति स
त्याख्यवस्तुवदतोप्यतिवादित्वमुच्यते। तत्रप्राणातिवादिनःसत्यातिवादीतुशब्देनविशिष्यते। तेनज्ञायतेऽन्योयमन्योसाविति।
अतःप्रकरणभेदकसद्भावाद्युक्तंप्रश्नाद्यध्याहारेणसत्यस्यप्राणादुत्तमत्वव्याख्यानमितिभावः। ननुकथमेतद्विशेषणंप्रकरणभेदकं
येनप्रश्नाद्यध्याहारंप्रतिपद्येमहीत्यतआह॥ यथेति॥ यथाखलुवाग्वावनाम्नोभूयसीत्यादिविशेषणंप्रकरणभेदकंवाचोनामाधिक्य
वाचकत्वात्तथैतदपिभेदकंभवत्येव। यःसत्यंवदतिसतुप्राणातिवादिनोपिविशेषेणातिशयितंवस्तुवक्तीतिप्राणात्सत्यस्याधिक्यवाच
कत्वादितिभावः। अत्रस्मृतिंचाह॥ उत्तमत्वमिति॥ अतोविष्णोःप्राणादुत्तमत्वाद्युक्तंतदुपासनमितिसिद्धं॥२८॥अ०॥२२॥
अत्रभगवदापरोक्ष्यसाधनोपासनाधिकारिणःप्राणाद्विष्णोरेवोत्तमत्वसाधनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः। अनेकेषामुत्तमत्वेप्रागुक्तमयु
क्तंस्यादित्येकस्यैवोत्तमत्वंसमर्थनीयं। प्रकृतःप्राणएवविषयः। किंतस्मात्सत्यपदोदितविष्णुरेवोत्तमःकिमन्योप्यस्तीतिसंदेहः।
विष्णुरुत्तमइत्युक्तेरुभयथासंभवःसंदेहबीजं। पूर्वपक्षयति॥ कृतिरिति॥ नकेवलंप्राणात्सत्यपदोक्तोविष्णुरेवोत्तमोऽपितुबह

तत्व वोप्युत्तमाःसंति । सत्यादप्युपरिविज्ञानमतिश्रद्धानिष्ठाकृतिसुखभूमाहंकारात्मनामुक्तत्वात् । नचविज्ञानादीनांसत्येनाभेदान्नबहू प्रकाशि०
नामुत्तमत्वंप्राणादितिवाच्यं । तेषामभेदोक्त्यादिकारणविशेषंविनाप्राणंविहायाभेदग्रहणस्यान्याय्यत्वात् । अतःप्राणादपिबहूना तृ. तृ.
॥ ३९ ॥ मुत्तमत्वात्तस्यविष्णुंविनासर्वोत्तमत्वं विष्णोर्निरुपचरितसर्वोत्तमत्वंचनयुक्तमितिभावः । पूर्वपक्षंप्रतिषेधति ॥ नेति ॥ तत्रहेत्वा २४।४०
कांक्षायांसूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ सैवेति ॥ नप्राणादधिकाबहवइतियुक्तं । यस्मात्सत्यादयोहंकारात्मांताःसाईश्वराख्यापरदेव
तैव नतुततोभिन्नाः । नचवाच्यमभेदानुक्तेर्भेदएवतेषामिति । सत्यंभगवोविजिज्ञासइतिसत्याख्यस्यभगवतोगुणजिज्ञासायांतद्गु
णत्वेनतदविनाभूतज्ञानस्योक्तत्वात् । तथोत्तरत्रापिविज्ञानगुणजिज्ञासायामविनाभूतमत्यादीनामुक्तत्वादभेदसिद्धेः । अन्य
थासत्यादिजिज्ञासायांविज्ञानादिकथनस्यासंगतत्वादितिभावः । अत्रकृतिनिष्ठाद्यनुसारेणस्त्रीलिंगप्रयोगः । अतएवशंकाभा
ष्येविज्ञानस्यादित्वेपिकृतिर्निष्ठेत्युक्तं । अत्रैवहिशब्दसूचितांस्मृतिमाह ॥ ब्रह्मतर्केचेति ॥ नन्वस्तुभूमांतानांभगवद्गुणत्वोक्त्या
ऽभेदोनत्वहंकारात्मनोस्तयोरभेदानुक्तेरित्यतआह ॥ सत्याद्याइति ॥ पूर्ववदभेदानुक्तावप्यहंकारात्मनोरस्त्यत्रभगवत्स्वरूपत्व
मित्यत्रहेतुर्यस्मादिति । सवाएषएवंपश्यन्नेवंमन्वानएवंविजानन्नात्मरतिरात्मक्रीडआत्ममिथुनआत्मानंदःस्वराड्भवतीत्यहंकारा
त्मज्ञानान्मोक्षःश्रूयते । मोक्षश्चभगवज्ज्ञानादेव । अतस्तयोस्तत्स्वरूपत्वमितिभावः । किंचसएवाधस्तादित्यादिनोदितंयद्भूम्नःपूर्ण ॥१७५॥
त्वंतदेवाहंकारात्मनोरुच्यते । अहमेवाधस्तादात्मैवाधस्तादिति । तथाश्रुत्यंतरेसर्वेषामपिपूर्णत्वमुच्यतेसत्यंपूर्णमित्यादिना । अतः
सत्यादीनामात्मांतानांभगवत्स्वरूपत्वेनसएवप्राणादुत्तमइत्युक्तमुपपन्नमितिसिद्धं ॥ ३९ ॥ अ० ॥ २३ ॥ अत्रभगवद्दर्शनसाधनो

पासनेश्रियोऽनधिकारित्वसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । अन्यथाऽधिकारिणांप्राणावसानत्वासिद्धेस्तत्साधनीयं । प्राणपरमात्मप्रसंगसन्निधापिताश्रीरत्रविषयः । अधिकारिणीनवेतिसंदेहः । चेतनद्वैविध्यदर्शनंसंदेहबीजं । पूर्वपक्षयति॥ प्रकृतेरिति॥ भवत्येवप्रकृतिरधिकारिणीसाधुत्वेसतिसंसारित्वात् । नचतस्याःसंसारित्वाभावः । सीतारुक्मिण्यादिरूपायास्तस्याजन्ममरणादिदर्शनात्संसारप्राप्तेः । किंचसाकृतार्थानवा । आद्येभगवदुपासनंनस्यात् । द्वितीयेकथमसंसारित्वंतस्याः । अतःसंसारित्वेनप्रकृतेरप्यधिकारोस्त्येव । अधिकारित्वेचतस्याःकिमितिनामादिष्वपाठः । किंतुतत्पाठोऽध्याहर्तव्यएव । सचभवन्प्राणादुपर्येवभवेत् । तथाचनाधिकारिणांप्राणावसानत्वमितिभावः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ अत्रेति ॥ नप्रकृतेरधिकारित्वं । तस्याबद्धत्वाभावात् । नचजन्मादेःसंसारित्वप्राप्तिः । जननादेरवतारादित्वेनसंसारहेतुत्वाभावात् । नचजन्माद्येवकिंनस्यादितिवाच्यं । जननेपिमूलरूपेणभगवत्समीपेस्थितत्वात् । नापींद्रादिवत् । स्वेच्छयैवजननेकर्मनिमित्तत्वाभावात् । नचस्वेच्छानुसारित्वेस्वातंत्र्यं । ईश्वरेच्छानुसारित्वात् । मूलरूपेणभगवत्समीपेस्थितास्वेच्छयाऽवतारान्करोतीत्येतत्कुतः । सर्वगतत्वाद्यभिधायकश्रुतेरितिभावः । सर्वमिच्छाधीनंयस्याःसासर्वेच्छा । अविकृतिरित्यचेतनप्रकृतिंव्यावर्तयति । नन्वेवमसंसारित्वेनानधिकारित्वेपिप्रकृतेःकुतोनामादिष्वपाठः । भगवद्भक्ततारतम्यकथनावसरेतदुक्तेरावश्यकत्वात् । अन्यथातदभावप्रसंगादित्यतआह ॥ नामादयस्त्विति ॥ यथाबद्धमोचकत्वविवक्षयैवनामादीनांपरमात्मनश्चोक्तिस्तदुभयाभावेनप्रकृतेरनुक्तिर्नत्वभावात् । तथाबद्धमोचकत्वाभिप्रायेणैवद्वासुपर्णेत्यादिश्रुतौजीवेश्वरावुच्येतेनतुजडं । तदातत्त्वद्वयमेवोक्तंज्ञातव्यंनतुजडाभावइत्यर्थः ॥ ४० ॥

ननुरमायाअसंसारित्वेकृतकृत्यत्वेनभगवदुपासनाभावःस्यात् । नचासौयुक्तः । यदर्चितंब्रह्मभवादिभिःसुरैःश्रियाचदेव्यामुनिभिश्चसात्वतैरित्यादिप्रमाणसिद्धत्वादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ आदरादिति ॥ प्रकृतेरसंसारित्वेनकृतकृत्यत्वेपिभगवदुपासनाभावोनप्रसज्यते । निरुपाधिकभक्त्यतिशयेनोपासनोपपत्तेरितिभावः । आदरोभजनंभक्तिर्बहुमानंचसेवनमित्यभिधानं । अत्रैवस्मृतिंचाह ॥ यथेति ॥ अन्योपि हरेर्भक्तः । एवं निरुपाधिकभक्त्युपासकोभवेदित्यर्थः ॥ ४१ ॥ नरमायानित्यमुक्तत्वंयुक्तंकारणाभावात् । नचस्वतएवाऽस्वातंत्र्यादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ उपस्थितेरिति ॥ युज्यतेनित्यमुक्तत्वंप्रकृतेः । द्वावेतावितिश्रुतेः । अनादिकालेभगवत्संबंधित्वेनातिशयिततत्प्रसादाख्यकारणसद्भावादितिभावः । कृतौपूर्णौ । अतःप्रकृतेरधिकारित्वाभावाद्युक्तंप्राणावसानत्वमधिकारिणामितिसिद्धं ॥ ४२ ॥ अ० ॥ २४ ॥ अत्रभगवज्ज्ञानसाधनोपासनस्यसमस्तस्यापिकर्तव्यतासाधनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । अन्यथासमस्तोपास्तिविधानवैयर्थ्यापत्तेःसासमर्थनीया । प्रकृतोपासनमेवविषयः । किंसमस्तंकर्तव्यंव्यस्तंवेतिसंदेहः । विधेःपक्षद्वयसाधारण्यंसंदेहबीजं । पूर्वपक्षयति ॥ दर्शनार्थमिति ॥ व्यस्तमेवोपासनंकर्तव्यं । तथाहि । उपासनंतावद्भगवद्दर्शनार्थं नतुप्रयोजनांतरंदृष्टमिष्टंवा । तच्चदर्शनंश्रवणमननाभ्यांभविष्यतिकिंध्यानेन । अथोच्येतज्ञानप्रतिबंधकस्यदृढत्वाद्ध्यानादेवदर्शनमिति । तथासतिध्यानेनैवदर्शनसंभवादलंश्रवणादिना । नचोभयसमुच्चयेनैवदर्शनमितिमानमस्ति । नचोभयोरपिकृत्यंपश्यामः । अतःसमस्तोपासनस्याकर्तव्यत्वाद्व्यर्थंतद्विधानमिति

भावः । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ ५७।५ अत्रेति ॥ कर्तव्यमेवसमस्तोपासनं नश्रवणमननमात्रं । श्रवणादिमात्रेणदर्शनाभा
वात् । तत्त्वज्ञानंहिश्रवणफलं । अयमेववेदार्थोनान्यइतिनिर्णयस्तुमननफलं । तदुभयंचब्रह्मदर्शनात्पृथगेव । अतोध्यानंदर्श
नार्थंकर्तव्यमितिभावः । ननुध्यानादेवचेद्भगवद्दर्शनंकिंतर्हिश्रवणमननाभ्यामित्यतआह ॥ ५७।६ हिशब्देनेति ॥ ज्ञानार्थंत्रयस्या
पिविहितत्वात्सर्वमुपासनंकर्तव्यमितिभावः । ननुश्रौतोपिसमुच्चयःकथमंगीकर्तुंशक्यते । ध्यानादेवदर्शनसंभवात् । नचज्ञानो
दयोपयोगितयाश्रवणादेःकर्तव्यता । श्रवणादेःफलांतरस्यैवोक्तत्वादित्यतआह ॥ ५७।७ श्रवणादीति ॥ कर्तव्यमेवसमस्तोपासनं
श्रवणादेरपिध्यानफलदर्शनोपयोगित्वात् । तथाहि । भगवद्दर्शनस्यतावदज्ञानसंशयविपर्ययाःप्रतिबंधकाः । तत्रश्रवणंतत्त्वज्ञा
नमुत्पादयदज्ञानंनिवर्तयति । मननंचवेदार्थनिर्णयंकुर्वत्संशयविपर्ययौनिवर्तयति । अतःप्रतिबंधकनिवर्तकतयाज्ञानोपयोगि
त्वात्समस्तोपासनमपेक्षितमितिभावः । अत्रस्मृतिमाह ॥ ५७।८ ब्रह्मतर्केचेति ॥ अतःसर्वोपासनस्यकर्तव्यत्वादुक्तंयुक्तमितिसिद्धं
॥ ४३ ॥ अ० ॥ २५ ॥ अत्रभगवज्ज्ञानसाधनोपासनेतिकर्तव्यतासाधनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । अन्यथाइतरेत्वर्थसामान्यादि
त्युक्तमयुक्तंस्यादतस्तत्समर्थनीयं । प्रकृतंश्रवणाद्येवविषयः । किंयथाकथंचिदनुष्ठितंज्ञानसाधनमुतगुरुप्रसादपूर्वकप्रदानयुक्तमिति
संदेहः । कर्तव्यताविधेरुभयथापिपर्यवसानंसंदेहबीजं । यथाकथंचिदनुष्ठितंश्रवणादिज्ञानसाधनमितिपूर्वःपक्षः । आत्मावाअरेद्र
ष्टव्यःश्रोतव्योमंतव्योनिदिध्यासितव्यइतिश्रवणादिमात्रस्यैवज्ञानहेतुत्वावगमात् । ज्ञानस्यचगुरुप्रसादाधीनत्वेज्ञानिनोपिमोक्ष
स्यतदधीनत्वप्रसंगश्च । नेदमनिष्टमितिचेन्न । कदाचिद्गुरुकोपेनतदभावप्रसंगात् । अन्यथागुरुकोपवत्तद्वरस्यापिनिरर्थकता

अतोज्ञानेगुर्वपेक्षाभावात्तदुक्तप्रकारेणोपासनमयुक्तमिति । सिद्धांतयत्सूत्र
स्यात् । अभ्युपगमेचानियमइत्युक्तविरोधःस्यात् । अतोज्ञानेगुर्वपेक्षाभावात्तदुक्तप्रकारेणोपासनमयुक्तमेव । गुरुप्रदानानुसारित्वा
मुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ प्रदानवदिति ॥ नश्रवणादिमात्रंज्ञानसाधनं किंतुप्रसादपूर्वकगुरुप्रदानयुक्तमेव । गुरुप्रदानानुसारित्वा
मुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ प्रदानवदिति ॥ नश्रवणादिमात्रंज्ञानसाधनं किंतुप्रसादपूर्वकगुरुप्रदानयुक्तमेव । नहिदृढमुष्टिनिपीडनादि
त्फलस्य । नचैवमुक्तवचनविरोधः । गुरुप्रदानंज्ञानसाधनस्यश्रवणादेरितिकर्तव्यतेत्यभ्युपगमात् । नहिदृढमुष्टिनिपीडनादि
पृथक्साधनमुच्यतइतिभावः । गुरुप्रदानाधीनत्वंज्ञानस्यकुतइत्यतआह ॥ आचार्यवानिति ॥ नचैवमुक्तरीत्याज्ञानाद्यभा
वः । तज्ज्ञानमोक्षयोरीश्वरकल्पितत्वात् । नचैवंगुरुशापोविफलः । ज्ञानादिह्रासहेतुत्वात् । उक्तंच । ज्ञानिनोगुरुशापेपिना
मुक्तिःसंसृतेर्भवेत् । आनंदह्रासदोषेणसैवमुक्तिर्विदुष्यतीति । तथा येज्ञानविषयाःशापामुक्तिगाश्चाधिकारिणां । कादाचित्का
स्तेभवंतिनैवतेसार्वकालिकाः । तेषांज्ञानस्यमुक्तेश्चतारतम्यस्यचैवहि । भगवन्नियतत्वात्तुशापादिर्नात्रकारणमिति । अतोगुरुप्र
दानस्यावश्यकत्वादुक्तंयुक्तमितिसिद्धं ॥ ४४ ॥ अ० ॥ २६ ॥ अत्रभगवद्दर्शनसाधनोपासनेतिकर्तव्यतारूपगुरुप्रसादस्यबलीयस्त्व
समर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । अन्यथाक्वचिदनपेक्षितत्वप्रसंगेनोक्तायुक्तेस्तत्समर्थनीयं । प्रकृतंगुरुप्रसादपूर्वकंश्रवणादिविषयः ।
संशयप्रकारंदर्शयति ॥ गुर्विति ॥ किंतन्मध्येगुरुप्रसादोबलवानुतश्रवणादिरूपःशिष्यप्रयत्नोवा । अथद्वयंसमंवा । साधनेषु
त्रैविध्यदर्शनंसंदेहबीजमितिभावः । शिष्यप्रयत्नएवबलवानितिपूर्वःपक्षः । गुरुप्रसादस्येतिकर्तव्यतामात्रत्वात् । नहिसाधनाद
पीतिकर्तव्यतायाःप्राबल्यंदृष्टं । मास्तुवाधिक्यंशिष्यप्रयत्नस्यतथापिसाम्यंस्यात्नतुप्रयत्नस्यदौर्बल्यं । गुरुशिष्ययोरपिपुरुषत्व
साम्यात् । अतोगुरुप्रसादस्याप्रबलत्वान्नावश्यकत्वमिति । सिद्धांयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ निर्गंधत्वइति ॥ गुरुप्रसादपूर्वक

प्रदानमेवज्ञानसाधनेबलवत्। नत्वधमंनापिसमं । तस्यप्राबल्येलिंगबाहुल्यदर्शनात् । तथाहि । ऋषभादिभ्योब्रह्मविद्यांश्रुतवता पिसत्यकामेनभगवानितिगुरुःप्रार्थ्यते । यदिश्रवणाद्येवबलवत्तर्हितेनगुरुप्रसादपूर्वकप्रदानप्रार्थनंनक्रियेत । तथागुरुणागोतमे नात्रेत्यनुज्ञाक्रियते । स्वप्रदानस्याप्राबल्येऽनुज्ञावैयर्थ्यात् । तथोपकोसलेनाग्निभ्यःश्रुतविद्येनापिगुरुःप्रार्थ्यते । गुरुणाचसत्य कामेनतंप्रतिविद्योच्यते । श्रवणादेरेवप्राबल्ये नतेनगुरुःप्रार्थ्येतगुरुणापिनोच्येत । एवंलिंगभूयस्त्वाद्गुरुप्रसादपूर्वकप्रदानमे वबलवदितिज्ञायतइतिभावः । सत्यकामेनवचनादितितेनोक्तत्वादित्यर्थः । यद्यपिदेवेभ्यःश्रुतंतथापिभगवानेवमेशुभार्थंब्रवीतु । कुतः । आचार्याद्देवविदिताविद्यासाधुत्वंप्राप्नोतीतिभगवद्दृशेभ्यःश्रुतत्वात्तेषांचाचार्यतयामयाऽस्वीकृतत्वादित्यर्थः। अत्रदेवेभ्यः श्रवणे नकिंचनापगतम् । नकाचिद्धानिरभूदित्यर्थः । नचेतिकर्तव्यत्वेनदौर्बल्यं । यागीयहिंसायामितिकर्तव्यतायाएवप्राबल्य दर्शनात् । नचगुरुशिष्ययोःपुरुषत्वसाम्यात्तत्क्रिययोःसाम्यं गुरुशिष्यत्ववदेवोपपत्तेः । नन्वेवंगुरुप्रसादस्यप्राबल्येतावतालं । नश्रवणादिनाकृत्यमित्याशंकांपरिहरति ॥ ५७।१३ तर्हीति ॥ अत्रस्मृतिंचाह ॥ ५७।१४ वाराहेचेति ॥ अतोगुरुप्रसादपूर्वकप्रदानस्य प्राबल्यात्तदवश्यापेक्षितमितिसिद्धं ॥ ४५ ॥ अ० ॥ २७ ॥ अत्रब्रह्मज्ञानसाधनोपासनेतिकर्तव्यतायत्प्रसादस्तद्विचाराद स्तिशास्त्रादिसंगतिः । उत्तमगुरोरस्वीकारेसार्वज्ञाभावेनभाविफलानुसारेणोपासनानुपपत्तिप्रसंगाद्विचारणीयमेवतत् । प्रकृतो गुरुरेवविषयः । किंपूर्वप्राप्तएवेतिनियमउतपूर्वतनंत्यक्त्वाअन्योपिग्राह्यइतिसंदेहः । उभयथादर्शनंसंदेहबीजं । प्रथमप्राप्तए वेतिपूर्वःपक्षः । प्रथमप्राप्तत्यागेकारणाभावात् । गुरुपरिग्रहमात्रेणशुभलाभोपपत्तेः । विनैवकारणंप्रथमप्राप्तसंत्यागेदोषप्राप्ते

श्च । गुरुमंत्रपरित्यागीरौरवंनरकंव्रजेदित्यादिवचनात् । अतःपूर्वप्राप्तएवगुरुरितिनियमात्कचित्सर्वज्ञगुरोःप्रथमप्राप्तत्वाभावे प्रागुक्तंनयुज्यतइति । सिद्धांतयत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ [५७।१५] पूर्वेति ॥ नपूर्वप्राप्तएवगुरुरितिनियमः । पश्चात्तनोपिस्वीकार्योभवति । नचवैयर्थ्यं । गुरुपरिग्रहस्यसमग्रानुग्रहार्थत्वात् । सचपूर्वतनेनसमोऽधिकोवासमग्रानुग्रहंकरोतिचेत्स्वीकार्योनाधमः । समग्रानुग्रहस्याकर्तोत्तमोपिनस्वीकार्यः । समस्यचसमग्रानुग्रहकर्तुःस्वीकारेविकल्पःस्यात् । पूर्वानुज्ञयास्वीकार्योनवा । नतुस्वीकार्यएवेतिविधिः । विकल्पश्चयदृच्छयाप्राप्तौनतुतदर्थंप्रयतितव्यं । समग्रानुग्रहकर्तोत्तमश्चेत्तदानविकल्पःस्यात् । पूर्वानुज्ञां [५७।१७] विनैवासंशयंस्वीकार्यःस्यादितिभावः । साम्येविकल्पइत्यत्रोक्तंदृष्टांतंव्याचष्टे ॥ [५७।१६] मानसेति ॥ तदेवव्यनक्ति ॥ यथेति ॥ विकल्पःस्यादितिसंबंधः । अत्रस्मृतिमाह ॥ [५७।१७] पूर्वस्मादिति ॥ यदिपूर्वस्मादुत्तमोऽविचारेणस्वीकार्यस्तर्हिकथमृषभादयः सत्यकामेननगृहीताः । पूर्वतनएवप्राप्तोऽतोनैतद्युक्तमित्यतआह ॥ [५७।१८] समग्रेति ॥ नास्माभिरुत्तममात्रपरिग्रहउच्यते किंतु समग्रानुग्रहकर्तुरुत्तमस्य । सत्यकामस्समग्रानुग्रहाभावान्नोत्तमान्जग्राहेत्यतःपूर्वपरित्यागेनोत्तमःसमोवास्वीकार्यइतियुज्यतइतिभावः । साम्येपूर्वानुज्ञापेक्षितेतिभावेनतत्रस्मृतिंचाह ॥ [५७।१९] समग्रेति ॥ अविरोधेनगुर्वानुज्ञया । अनेनदोषवचनस्यविषयो दर्शितोभवति । अधमस्वीकारविषयंवाव्यर्थस्वीकारविषयंवाऽनुज्ञाभावविषयंवेति ॥ ४६ ॥ हेत्वंतरेणसमोत्तमगुरुस्वीकारं समर्थयत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ [५७।२०] अतिदेशाच्चेति ॥ पूर्वंगुरुणैवसमोत्तमगुरुस्वीकारायातिदिश्यमानत्वाद्युक्तमेतदिति भावः ।

श्रेयसःश्रेयांसः । अतःसर्वज्ञगुरुस्वीकारस्योपपन्नत्वात्तदुक्तप्रकारेणोपासनंकर्तव्यमितिसिद्धं ॥ ४७ ॥ अ० ॥ २८ ॥ अत्रेश्वर
दर्शनसाधनोपासनस्यकर्तव्यतासमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । अन्यथोक्तंव्यर्थंस्यादितिसमर्थनीयमेतत् । प्रकृतंभगवदुपासनंवि
षयः । कर्तव्यंनवेतिसंदेहः । द्विविधक्रियादर्शनंसंदेहबीजं । नभगवदुपासनंकर्तव्यमितिपूर्वःपक्षः । व्यर्थत्वात् । नचपानार्थमुपा
सनं तस्यापिवैयर्थ्यात् । नचमोक्षार्थं तदनिश्चयात् । यथाखलुतरतिशोकमात्मविदितिज्ञानस्यमोक्षसाधनत्वंप्रतीयतेतथाकर्मणैवही
त्यादिनाकर्मापिमोक्षसाधनंप्रतीयते । नचभाक्तंवानात्मविक्त्वादित्युक्तमितिवाच्यं । तृतीयायाःसाक्षात्करणार्थत्वात् । संसिद्धिपदेन
चसाक्षान्मोक्षाभिधानाच्च । अतोज्ञानस्यमोक्षसाधनत्वानिश्चयान्नतदर्थोपासनाकर्तव्येत्युक्तंव्यर्थमिति । पूर्वपक्षंप्रतिषेधति॥नचेति ५७/२२
५८।१
॥ तदुपपादनायसूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे॥ विद्येति ॥ कर्मणैवेत्यादिनान्यन्मोक्षसाधनंप्रतीयतइतिमोक्षसाधनानिर्णयादनुपासनमि
तिनवाच्यं । नान्यःपंथाइतिसावधारणविद्यावचनस्यकर्मवचनादपिप्राबल्येनतद्बलाद्विद्यैवमोक्षसाधनमितिनिर्णयोपपत्तेरितिभा
वः ॥ ४८ ॥ नन्वेवंविद्याचेन्मोक्षसाधनंतथापिनध्यानोपासनंकार्यं । विद्यायाःश्रवणादेवसंभवादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वा
५८।२
व्याचष्टे ॥ दर्शनाच्चेति ॥ नास्माभिरत्रकेवलविद्ययामोक्षउच्यते येनध्यानाभावआपद्येत किंतुभगवत्साक्षात्कारादपि । अत
५८।३
स्तदर्थंध्यानंकार्यमेवेतिभावः । नन्वेवंविद्वानितिपरोक्षविद्ययामोक्षश्रवणात्कथमुच्यतेदर्शनान्मोक्षइतितत्राह ॥ सर्वानिति ॥ वि
शेषश्रुतिबलात्सापिश्रुतिस्तदर्थेतिभावः । अनेनदर्शनादित्येतद्भगवत्साक्षात्काराच्छ्रुतेरितिद्वेधाव्याख्यातंज्ञातव्यं । माययाप्रकृ

त्या । अतोज्ञानस्यमुक्तिसाधनत्वनिश्चयात्तदर्थोपासनस्यकर्तव्यत्वादुक्तंसार्थकमितिसिद्धं ॥ ४९॥अ० ॥ २९ ॥ अत्रयत्साधनं
भगवदुपास्तिस्तस्यज्ञानस्यमोक्षसाधनत्वसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः। अन्यथोपासनवैयर्थ्यापातादेतत्समर्थनीयं। प्रकृतोमोक्षए
वविषयः । किंज्ञानसाध्यउतकर्मसाध्यइतिसंदेहः। विप्रतिपत्तिःसंदेहबीजं। कर्मसाध्यएवमोक्षइतिपूर्वःपक्षः। कर्मणैवेतिवचानात् ।
नचवाच्यंविद्यावचनस्यसावधारणत्वेनप्राबल्यात्तद्विरोधःस्मृतेरिति । स्मृतेरपिसावधारणत्वात् । नचैतावतासाम्यं । भगवद्वा
क्यत्वेनप्राबल्यात् । एतेनश्रुतिस्मृत्योःश्रुतिर्बलवती तदपेक्षत्वात्स्मृतेरितिचापहसितंभवति। अतोज्ञानस्यमोक्षसाधनत्वाभावान्न
तदर्थोपासनाकर्तव्येति। सिद्धांतयत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे॥ [५८।१३] श्रुतीति ॥ मोक्षोज्ञानसाध्यएव। नचैवंप्रमाणांतरबाधः । ज्ञानस्यमो
क्षसाधनत्वोपपादकबलवच्छ्रुत्यादिसद्भावात् । तथाहि । मोक्षस्यज्ञानसाध्यत्वेतमेवमित्यादिश्रुतिःस्मृतेर्बलवती । निरवकाशा
वधारणयुक्तत्वात् । तथाबहुकर्मकृतोपींद्रस्यदुःखासंभिन्नसुखरूपमोक्षार्थतत्वज्ञानप्रार्थनलिंगंचबलवत् । निरवकाशत्वात् । उत्प
त्तिनाशवत्फलत्वेनावधृतकर्मणानित्यपुरुषार्थोनभवतीत्युपपत्तिश्चबलवती । दूषणशून्यत्वात्श्रौतत्वाच्च । तथाकर्मणाबध्यतेजंतु
रितिवचनंचबलवत् । भगवद्वाक्यत्वेनसाम्याद्युक्तिमत्त्वेनाधिक्यात् । यतएवंमोक्षस्यज्ञानसाधनत्वेप्रत्येकंबलवच्छ्रुत्यादिभावोऽ
तोविद्यैवमोक्षसाधनमित्यस्यनस्मृतिबाधइतिभावः । नन्वेवंचेत्सास्मृतिरप्रमाणमेवेतिप्राप्तमित्यतश्चशब्दसूचितार्थमाह॥ [५८।१५] कर्मणे
ति ॥ क्रियतइतिशेषः । कर्मयोगश्चमोक्षातिशयार्थइतिज्ञातव्यं । अतोज्ञानस्यैवमोक्षसाधनत्वात्कर्तव्योपासनेतिसिद्धं ॥५०॥
अ० ॥ ३० ॥ अत्रब्रह्मज्ञानसाधनोपासनस्यभक्तिपूर्वकत्वसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । अन्यथोक्तवैयर्थ्यप्रसंगात्समर्थनीयं ।

प्रकृतंज्ञानमेवविषयः । किंभगवद्भक्त्यादिसापेक्षंनवेतिसंदेहः । ज्ञानसाधनेष्वनुक्तिरुभयथासंभवतीतिसंदेहबीजं । नभक्त्यादिकं
ज्ञानार्थमपेक्षितमितिपूर्वःपक्षः । गुरुप्रसादासाध्यस्यैवाभावात् । सम्यग्लक्षणसंपन्नोयद्द्यात्सुप्रसन्नधीः । शिष्यायसत्यंभवतित
त्सर्वंनात्रसंशयइतिवचनात् । नचैवमुपासनाभावः । ज्ञानस्यतदन्वयव्यतिरेकदर्शनात् । नचोपासनंभक्तिमंतरेणनभवतीतिवा
च्यं । द्वेषेणापिध्यानसंभवात् । स्मर्यतेखलुद्वेषेणध्यायतामपिमुक्ति द्वेषाच्चैद्यादयोनृपाइत्यादि । मुक्तिश्चनज्ञानंविनेत्युक्तं । अतो
गुरुप्रसादसहितोपासनेनयथाकथंचिज्ज्ञानोपपत्तेर्व्यर्थंभक्त्यादीत्यतीतपादानुपपत्तिरिति । सिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥
अनुबंधेति ॥ नकेवलंश्रवणादिनाप्रबलेनापिगुरुप्रसादेनभगवद्दर्शनंकिंतुहरिगुरुभक्तिशमदमादिभिश्च । प्राबल्येपिगुरुप्रसादस्य
भक्त्यादिकंविनाऽसिद्धेः । तद्विनाध्यानासिद्धेश्च । द्वेषयुतध्यानस्यानर्थहेतुत्वेनश्रुतिस्मृत्यादिसिद्धत्वात् । वचनांतराणांस्वभाव
भक्तविषयत्वादितिभावः । अनुबंधस्तुभक्तिःस्याद्बंधःस्नेहउदाहृतइत्यभिधानं । अत्रार्थेनियामिकांस्मृतिमाह ॥ सर्वैति ॥ त
थापिभक्त्याद्यपेक्षितमितिशेषः । तर्हिभक्त्यादिकंनज्ञानार्थमित्यतआह ॥ तस्मादिति ॥ यदनादिसिद्धमव्यक्तंभक्त्यादि तेन
गुरुप्रसाद स्तेनभक्त्याद्यभिव्यक्ति रभिव्यक्तभक्त्यादिनाचज्ञानमित्यर्थः । एतदेवस्पष्टयति ॥ भक्तिरिति ॥ अतोभक्त्यादे
र्ज्ञानार्थमपेक्षितत्वादुक्तंयुक्तमितिसिद्धं ॥ ५१ ॥ अ० ॥ ३१ ॥ अत्रयत्साधनंभगवदुपासनमुक्तंतस्मिन्ज्ञानेविशेषसमर्थनादस्ति
शास्त्रादिसंगतिः । अविशेषेमोक्षविशेषाभावप्रसंगात्समर्थनीयमेतत् । प्रकृतंभगवद्दर्शनमेवविषयः । किंसर्वेषामेकप्रकारमुतानेक
प्रकारमितिसंदेहः । धर्मद्वैविध्यदर्शनंसंदेहबीजं । एकप्रकारमेवेतिपूर्वःपक्षः । दृष्टेवतंमुच्यतेनापरेणेतिसर्वेषामविशेषितज्ञानेन

मोक्षश्रवणात् । तथाभक्त्यामामभिजानातियावान्यश्चास्मितत्त्वतः । ततोमांतत्त्वतोज्ञात्वाविशतेतदनंतरमिति सर्वेषांभक्त्यादि
नापूर्णज्ञानोत्पत्तेःसंपूर्णज्ञानेनैवमोक्षस्मरणात् । सामान्यवचनत्वादेवसर्वविषयत्वंज्ञायते । अतस्सर्वेषांदर्शनसाम्यादुक्तंमुक्तता
रतम्यमयुक्तमिति । सिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ ५८।१० प्रज्ञेति ॥ अनेकप्रकारमेवाधिकारिणांभागवद्दर्शनं । तत्साधनोपासन
स्यानेकप्रकारत्वात्फलस्यचसाधनानुसारित्वादितिभावः । प्रज्ञांतरंप्रज्ञाविशेषः । अविच्छिन्नपरोक्षज्ञानसंततिर्हिध्यानं । नन्वनेकवि
धसाधनवतामपिकदाचित्कर्षकाणामिवसाध्यसाम्यंकिंनस्यादित्यतआह ॥ ५८।११ तच्चेति ॥ सर्वद्दष्टयोव्याप्तिदर्शिनः । अन्येष्ववतारादि
दर्शिषु । योग्यतैवकथंज्ञायते । यथाह्याचार्याआचक्षते । यद्यस्तिदर्शनभेदस्तर्हिनसर्वेषांमोक्षःस्यात्संपूर्णज्ञानेनैवमोक्षस्यश्रुत्यादि
सिद्धत्वादित्यतआह ॥ ५८।१३ अध्यात्मेचेति ॥ एवंविशेषबलाच्छ्रुतिर्यथायोग्यंद्दष्ट्वेत्युपपन्ना । यावान्यश्चास्मीतिहिरण्यगर्भविषयतयो
पपन्नं । सामान्यतःसर्वज्ञानमितिसर्वविषयंवा । अतोज्ञानेविशेषसद्भावाद्युक्तंमोक्षतारतम्यमितिसिद्धं ॥ ५२ ॥ अ० ॥ ३२ ॥ अ
त्रयत्साधनमुपासनंतज्ज्ञानस्यबिंबविषयस्यमोक्षसाधनत्वसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । अन्यथानाबिंबोपासनमावश्यकमितिसि
ध्यतीत्येतत्समर्थनीयं । भगवद्दर्शनमेवविषयः । किंबिंबरूपविषयंमुक्तिसाधनमुतयत्किंचिद्रूपविषयमितिसंदेहः । ब्रह्मविदाप्नो
तिपरमित्याद्युक्तेस्साधारण्यंसंदेहबीजं । यत्किंचिद्रूपविषयंमोक्षसाधनमितिपूर्वःपक्षः । भगवतःसर्वरूपेष्वपिसाम्यात् । नहि
कस्यचिद्रूपस्यमोक्षदातृत्वशक्तिःकस्यचिन्नेतिविशेषोस्ति । तथात्वेचोक्तविरोधःस्यात् । अतोयत्किंचिद्रूपविषयज्ञानस्यमोक्षसा
धनत्वान्नाबिंबोपासनानियतिरपेक्षितासिध्यतीति । सिद्धांतयत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ ५८।१४ नेति ॥ नभगवद्रूपाणांसाम्येनसामान्यतोद

र्शनेनसर्वेषांमुक्तिः। किंनामस्वबिंबदर्शनादेव। यथाखलुमृत्युत्वसाम्येपिनमृत्युमात्रानंतरंमुक्तिः किंतुमृत्युविशेषादनंतरमेवंभगवद्रू
पाणांसाम्येपिरूपविशेषज्ञानमेवमोक्षसाधनंनसामान्यदर्शनमितिभावः। तथाचश्रुतिः। समोपिभगवान्स्वबिंबदर्शनएवैनंमोचयती
ति। यदिनसामान्यदर्शनेनमुक्तिस्तर्हितस्यवैयर्थ्यंस्यात्। नचतद्युक्तं। अतोयत्फलं समोक्षइतिमुक्तयेसामान्यदर्शनंभवतीत्यतआह॥
५८।१५ नहीति॥ नभगवद्दर्शनस्यैवंसतिवैफल्यं। नापितेनमोक्षः। तस्यमहरादिलोकप्राप्तिसाधनत्वात्। नहिलोकप्राप्तिर्मुक्तिरितिभावः।
सामान्यदर्शनेनलोकप्राप्तिरेवनमुक्तिरितिकुतइत्यतआह॥ ५८।१६ सामान्येति॥ दर्शनेपिविकल्पाद्बिंबदर्शनेपिसस्यादित्यतआह॥ ५८।१६ मुच्य
तइति॥ दर्शनेनलोकापत्तिःक्वचिन्मुक्तिश्चकिंनस्यादित्यतआह॥ ५८।१७ दर्शनेनेति॥ अतोबिंबदर्शनस्यैवमुक्तिहेतुत्वाद्बिंबमेवावश्यमुपा
स्यमितिसिद्धं ॥५३॥ अ०॥३३॥ अत्रभगवद्दर्शनसाधनोपासनसाहित्येनोक्तभक्तेःस्वातंत्र्यनिरासादस्तिशास्त्रादिसंगतिः। अन्य
थाऽव्यक्तत्वाभावप्रसंगात्तन्निरसनीयमेव। प्रकृतंज्ञानमेवविषयः। किंभक्तिसामर्थ्येनभवत्युतपरमात्मनेतिसंदेहः। कृष्यादौराज
सेवादौचतथादर्शनंसंदेहबीजं। पूर्वपक्षयति॥ ५८।१७ भक्तिरिति॥ भक्तिसामर्थ्येनैवापरोक्षज्ञानंनपरमात्मप्रसादेन। भक्तिरेवैनमितिश्रुतौ
भक्तेरेवस्वातंत्र्येणदर्शनादिसाधनत्वदर्शनात्। एवंसाधनसामर्थ्यादेवतद्दर्शनान्नतस्याव्यक्तत्वमितिभावः। सिद्धांतयति॥ ५८।१८ नेति॥ न
भक्तेरेवस्वातंत्र्येणदर्शनादिसाधनत्वंवाच्यं। किंतुतयाप्रसन्नस्यपरमात्मनएव। एतैरुपायैर्यततेयस्तुविद्वांस्तस्यैषआत्माविशतेब्रह्म
धामेतिश्रुतेरित्यर्थः। एतैःप्रवचनाद्युपायैर्योदर्शनार्थंयततेतस्यार्थैतैःप्रसन्नःपरमात्माब्रह्मधामवायुंविशतितस्यतत्राऽऽविर्भवतीत्य

र्थः। परमात्मनैवचेद्दर्शनंकथंतर्हिंभक्तेरेवतत्साधनत्वाभिधायकश्रुतिरुपपद्यतइतिशंकते॥ [५८।१८] कथमिति॥ परिहारायसूत्रंपठित्वाव्या
चष्टे॥ [५८।१९] परेणचेति॥ परमात्मनैवदर्शनादिकंनतुभक्त्या। तथापिभक्तिश्रुतिरुपपद्यते। कथं। दर्शनमोक्षयोःकर्तापरमात्माभक्त्यैवक
रोतीत्यतोऽत्रभक्तेर्दर्शनादौकरणत्वेनोच्यमानत्वात्। नचवाच्यंसाधनांतराण्यनुक्त्वाकिंविशिष्याभिधीयतेभक्तिरिति। तस्याःसा
धनेषुप्रधानत्वात्। कर्तृत्वांगीकारेतूक्तविशेषश्रुतिविरोधइतिभावः। अत्रैवस्मृतिमाह॥ [५८।२०] मायेति॥ सैवेत्यस्यापिपूर्ववत्संगतिः।
एवंहंतारामशरइतिकरणेकर्तृत्वव्यपदेशदर्शनात्करणार्थत्वेनश्रुतिमुपपाद्यप्रकारांतरेणाप्युपपादयति॥ [५८।२१] सर्वेति॥ भक्त्यादिसर्व
शब्दानांपरब्रह्मणिवृत्तेर्ब्रह्मैवैनंनयतीत्याद्यर्थोपपत्तेश्चोपपन्नाश्रुतिरितिभावः। अनेनपरेणैववाच्येननिमित्तेनशब्दस्यताद्धर्म्ययुक्त
मितिसूत्रांशस्यार्थांतरमुक्तंभवति। अतोदर्शनादेःपुरुषशक्तिसाध्यत्वाभावाद्युक्तमव्यक्तत्वंब्रह्मणइतिसिद्धं॥५४॥अ०॥३४॥अत्रभग
वद्दर्शनसाधनोपासनस्ययोग्यतासापेक्षत्वसाधनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः। अन्यथोपास्त्यव्यवस्थाप्रसंगात्तत्समर्थनीयं। प्रकृतोपास
नादिविषयः। योग्यतापेक्षंनवेतिसंदेहः। योग्यायोग्यक्रियादर्शनंसंदेहबीजं। पूर्वपक्षयति॥ [५८।२२] जीवेति॥ नोपासनाद्यर्थंयोग्यता
पेक्षाऽस्ति। योग्यताहिभवंतीअनादिर्भवेत्। अन्यथातदुपासनादेरप्यागंतुकत्वसंभवात्। नचानादित्वंयोग्यतायायुज्यते। इंद्रा
दिजीवांशानामर्जुनादीनांयोग्यतायास्तदभावात्। तेषामेवोत्पत्तिमत्त्वेनतद्धर्मस्यानादित्वायोगात्। नचांशिनोनादित्वादंश
स्योत्पत्त्यभावः। अंशांशिनोःपृथक्त्वात्। कुतः। अंशिनिज्ञानिनिसुखिनिदुःखिनिचांशेज्ञानाद्यभावेनांशस्यांशि(वर्त्मागंतृत्वात्)

वर्त्मनागंतृत्वात् । अन्यथाज्ञानादिभेदोनस्यात् । अतोंऽशांशिनोःपृथक्त्वादंशस्योत्पत्तेरनादियोग्यताभावादुपासनादेर्योग्यतापे
क्षानास्तीतितदव्यवस्थितमितिभावः । पूर्वपक्षंप्रतिषेधति ॥ नेति ॥ कुतोनमंतव्यमित्याक्षिपति ॥ कुतइति ॥ तत्परिहाराय
सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ एकइति ॥ अस्त्येवसर्वेषामुपासनादौयोग्यतापेक्षा । नचांशस्योत्पत्तिमत्त्वेऽनादियोग्यताभावः । अं
शोंऽशीत्येकएवेत्यंशस्योत्पत्त्यभावात् । तदैक्यमेवकुतः । आत्मनोंऽशिनःकर्मनिर्मितशरीरेंऽशस्यवर्तमानत्वात् । नचभेदेतद्यु
क्तं । अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसंगात् । नचांशस्यपृथक्कर्मास्ति । नचाकर्मनिमित्तःशरीरसंसर्गोयुक्तः । अपवर्गाभावप्रसंगादि
तिभावः ॥ ५५ ॥ ज्ञानादिभेदादंशांशिनोर्भेदएव । अतोनांशस्योत्पत्तिमतोऽनादियोग्यतायुक्तेत्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वाव्या
चष्टे ॥ व्यतिरेकइति ॥ यथोपलब्ध्यादौव्यतिरेकस्तथांशांशिनोरपिभेदएवेतिनवाच्यं । अल्पेज्ञानादावनुसंधानाभावेपिप्रधा
नसाधनोपासनादिफलानुसंधानात् । अंशगतज्ञानादेरंशिनानुसंधीयमानत्वात् । अंशिगतस्यचांशेनसर्वस्याननुसंधानमीश्वरा
चिंत्यशक्त्यायत्तमितिभावः । अत्रस्मृतिंप्रमाणयति ॥ परमेति ॥ अतोऽस्त्येवसर्वेषामुपासनादावनादियोग्यतापेक्षेतियुक्तात
द्व्यवस्थेतिसिद्धं ॥५६॥ अ० ॥ ३५॥ अत्रब्रह्मज्ञानसाधनोपासनस्ययथायोग्यांगदेवतोपासनयुक्तत्वेनकर्तव्यताप्रतिपादनादस्ति
शास्त्रादिसंगतिः । अन्यथातत्प्रतिपादकवेदवैयर्थ्यस्योक्ततारतम्याभावस्यचप्रसंगात्प्रतिपादनीयमेतत् । प्रकृतंभगवदुपासनमेव
विषयः । अन्यदेवतोपासनयुक्तंवाकर्तव्यंकेवलंवेतिसंदेहः । ब्रह्मोपासनविधेःसाधारण्यंसंदेहबीजं । अन्यदेवतोपासनेचतस्यगु
णोपसंहारपूर्वकत्वात्किमेकस्यश्रुतिप्रतीतगुणाःसर्वेषूपसंहर्तव्यानवेतिसंदेहः । लौकिकपुरुषपूजादौद्वैविध्यदर्शनंसंदेहबीजं । केव

लमेवब्रह्मोपासनंकर्तव्यमितिपूर्वःपक्षः । तमेवैकंजानथात्मानमन्यावाचोविमुंचथ पूजयेन्नान्यदेवताइत्यादेरन्यदेवतोपासनेप्वैक स्यप्रतीतगुणाःसर्वेषूपसंहर्तव्याः । देवत्वादिगुणानांसर्वेषूपसंहारदर्शनात् । अतोऽन्यदेवानामनुपास्यत्वात्तदभिधायकवेदवैय र्थ्यं । उपास्यत्वेवासाम्येनोपास्यत्वान्नोक्ततारतम्योपपत्तिरिति । सिद्धांतयत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ अंगेति ॥ ब्रह्मादिदेवतो पासनपरिचर्यादिकार्यमेव । नचश्रुत्यादिविरोधः । तत्रप्राधान्येनोपासनस्यैवनिषिद्धत्वात् । अंगत्वेनोपासनस्याभ्युपगतत्वात् । उपसंहारेतुविशेषोस्ति । सर्ववेदानांसर्वशाखासूक्तंयद्ब्रह्माद्यंगदेवतासंबंधिगुणजातंतत्सर्वरुद्रादिषुनोपसंहार्यंकिंतुयोग्यमेवोपास्यं । यथाखलुभगवद्वाचकवाक्यानांनसर्वेषामन्यत्रान्वयोऽपितुयोग्यानामेवेतिभावः । कुतएतदित्यतआह ॥ हिशब्दादिति ॥ सू चितादितिशेषः । अंगदेवताद्युपासनंकार्यं । यावद्ब्रह्मादीनांगुणजातंतत्सर्वरुद्रादिषुनोपसंहार्यं । कुतः । भवेत्साम्येनोपासनंयु क्तंयदितेषांसाम्यमेवस्यात् । नैतदस्ति केषांचित्समत्वात्केषांचिदुत्तमत्वात् । तत्कुतः वेदसिद्धांतेनानागुणत्वेनतेषांदृष्टेरितिभावः ॥ ५७ ॥ एवमेकत्रप्रतीतानांसर्वगुणानामन्यत्रोपसंहाराभावमुक्त्वोपसंहारंचाभ्युपगच्छन्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ मंत्रेति ॥ यथा ह्यधमदेवताविषयंमंत्रविद्यादिकंब्रह्माद्युत्तमदेवताविषयत्वेनाधीयतेऽध्येतृभिरुत्तमानांतत्प्रतिपाद्यत्वात् । एवमधमगुणानामु त्तमेषूपसंहारेनकश्चिद्विरोधः । तेषुतद्गुणित्वादितिभावः । उक्तंचैतत् । देवतासर्वविद्यानांस्वयंनारायणःप्रभुः । ऋतेतत्रप्रसिद्धा श्चदेवताश्रीस्तथाऽत्रच । ऋतेप्रसिद्धाब्रह्मैवततस्तेनक्रमेणच । पूर्वप्रसिद्धवर्जंतुशक्रांतादेवतामताः । इंद्रावराविशेषेणलिंगेनैवपृथक् पृथगिति । यदुक्तंदेवतोपासनंकार्यंयथायोग्यंगुणोपसंहारश्चकर्तव्यइतितत्किंसर्वैःकार्यंनवेत्यपेक्षायामाह ॥ उपासनेति ॥ भवे

त्सर्वैःकार्येतिशेषः । फलविशेषेऽतिशयितफलार्थंपुरुषविशेषउत्तमाधिकारित्वं । फलविशेषस्तेषामेव । उपासकप्रतिपत्तौसाधन एवायंविकल्पः । यथायोग्यमेवचसाभवति । अतोयथायोग्यमंगदेवतानामुपास्यत्वात्सर्वंयुक्तमितिसिद्धं ॥ ५८ ॥ अ० ॥ ३६ ॥ अत्रईश्वरदर्शनसाधनस्यभूमगुणोपासनस्यसर्वोपासकसाधारण्यसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । अन्यथालौकिकतयोपासनप्रसंगात्समर्थनीयं । प्रकृतभगवद्गुणांतर्गतोयोवैभूमेत्यादौश्रुतोभूमगुणएवविषयः । सर्वोपास्योनवेतिसंदेहः । गुणद्वैविध्यदर्शनंसंदेहबीजं । तत्रोपासकंप्रतिभूमगुणस्यसंभृत्यादिगुणेभ्योनविशेषः । सर्वोपास्योनभवतीतिपूर्वःपक्षः । वैयर्थ्यात् । आनंदादिकंहि सर्वाधिकारिणामिष्टं । तच्चतद्गुणोपासनेनोपपद्यते । नहिनिरतिशयत्वापरपर्यायंभूमत्वंकस्यापीष्टंयेनतदुपासनंसार्थकंस्यात् । नच भूमत्वस्यानंदादिविशेषणत्वात्सर्वोपास्यत्वं । विशेषणत्वेपिप्रियशिरस्त्वादीनामिवफलानुपयोगित्वेनानुपास्यत्वात् । अतोभूमत्वस्य सर्वोपास्यत्वाभावान्नालौकिकतयोपासनमिति । सिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ भूम्न इति ॥ सर्वैरुपास्योभूमगुणःसर्वगुणेषुतस्यज्यायस्त्वात् । कस्मात् । यथाखलुदीक्षाप्रायणीयोदनीयसवनत्रयावभृथात्मकस्यक्रतोःसर्वयागेष्वनुवर्तनएवसाफल्यादन्यथावैफल्याज्ज्यायस्त्वंततश्चसर्वैःकर्तव्यत्वं । तथाभूमत्वस्यसर्वत्रानंदादिषुसहभावेनोपासनएवेष्टफलसिद्धेः । एतदपिकुतः । भूमैवदेवइतिश्रुतेरितिभावः । देवःसर्वैर्भूमत्वेनोपास्यः । कस्मात् । भूमागुणोगुणराशितोयतःक्रतुवद्विशिष्टः । कथं । यस्माद्भूमैवोपासितःफलंविधत्तेनैवाभूमातस्मादित्यर्थः । अतःसर्वैरानंदाद्याःपूर्णत्वेनोपास्याइतिनलौकिकतयोपासनमितिसिद्धं ॥ ५९ ॥ अ० ॥ ३७ ॥ अत्रब्रह्मसाक्षात्कारसाधनभूमोपासनेऽधिकारिणांविशेषसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । अविशेषेतूक्तानुपपत्तेरसौ

समर्थनीयः । प्रकृतभूमगुणएवविषयः । किमधिकारिणामुपासनेतारतम्येनप्रतीयतेएकप्रकारेणवेतिसंदेहः । उभयविधवस्तुप्रतीतिःसंदेहबीजं । सर्वेषांभूमत्वमेकप्रकारेणप्रतीयतइतिपूर्वःपक्षः । भूमत्वेविशेषकल्पनायोगात् । नहिकेषांचित्सम्यक्पूर्णानंदइतिकेषांचित्किंचित्पूर्णानंदइत्युपासनंयुक्तं । तथात्वेमिथ्योपासनप्रसंगात् । मिथ्योपासनस्यानर्थहेतुत्वात् । अतःसर्वेषामेकप्रकारेणभूमत्वोपासकत्वान्नोक्ततारतम्यमिति । सिद्धांतयत्सूत्रंपठित्वास्मृत्युदाहरणपूर्वकंव्याचष्टे ॥ नानेति ॥ भूमत्वमुपासनेऽधिकारिणांनानाप्रकारेणैवप्रतीयते । शब्दादिभिःप्रमाणैस्तत्प्रतीतेरेष्टव्यत्वात् । शब्दादीनांचप्रमाणानामधिकारिभेदेनानेकधैकैकार्थप्रतीतिजनकत्वान्नानोपासनाच्चफलतारतम्यमुपपद्यतइतिभावः । तत्वनिर्णयोवेदार्थनियमोऽपरोक्षज्ञानंचेतिक्रमभावीनिशब्दादिजन्यानीतिशब्दादिक्रमः । नचभूमत्वेविशेषानुपपत्तिः । अतीतवत्सराणांमासानामानंत्येपिविशेषवदत्राप्युपपत्तेः । अन्यानिषेधान्नान्यथोपासनं । अतोभूमत्वदृष्टावधिकारिणांविशेषसद्भावाद्युक्तंतारतम्यमितिसिद्धं ॥ ६० ॥ अ० ॥ ३८ ॥ अत्रहरिदर्शनोपयोगिबिंबोपासनस्याकर्तव्यतानिरासादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । अन्यथातापनीयादिश्रुतिवैयर्थ्यप्रसंगात्समर्थनीयमेतत् । तत्प्रकृतोपासनंविषयः । मुमुक्षुणास्वबिंबातिरिक्तरूपविषयंकर्तव्यंनवेतिसंदेहः । बिंबोपासनोक्तेरनवधारणायाउभयथाप्युपपत्तिःसंदेहबीजं । नकर्तव्यमितिपूर्वःपक्षः । तथाहि । किमेतदुपासनंमोक्षार्थंकर्तव्यंफलांतरार्थंवा । नाद्यः । तदभावात् । अन्यथोक्तंव्याहन्येत । नद्वितीयः । तस्यमोक्षार्थत्वाभावादधिकारिणोमुमुक्षुत्वात्प्रत्युतबिंबोपासनविघ्नायचेति । अतोमुमुक्षुणानतदुपासनंकार्यमितितद्विद्यावैयर्थ्यमिति । सिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ विकल्पइति ॥ स्वमोक्षसाधनातिरिक्तंचनर

सिंहाद्युपासनंकर्तव्यंनवा । नतुनकर्तव्यमेव । तस्यमोक्षार्थोपासनाऽनंतरभावित्वेनदुरितादिनिवृत्तिलक्षणमोक्षोपयोगिफलसाधनत्वेनचोक्तदोषाभावात्किंतुविकल्पस्तुयस्यविशिष्टफलापेक्षास्तितेनकर्तव्यं । यस्यतुनास्तितेननेति। स्वयोग्योपासनयैवतीव्रयादुरितादिनिवृत्त्युपपत्तेरितिभावः । अत्रैवस्मृतिमाह ॥ मुक्त्यर्थामिति ॥ नृसिंहादिकमन्यच्चेतिसामानाधिकरण्यं । अतोऽन्योपासनस्यापिकर्तव्यत्वान्नविद्यावैयर्थ्यमितिसिद्धं ॥ ६१ ॥ अ० ॥ ३९ ॥ अत्रब्रह्मज्ञानसाधनस्यैवोपासनस्यावश्यकत्वसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । काम्योपासनस्याप्यावश्यकत्वेप्रथमपादानुपपत्तिप्रसंगात्समर्थनीयं । प्रकृतोपासनमेवविषयः । कामसाधनभगवद्रूपगुणविषयंतावत्कर्तव्यमेव । अन्यथातद्विद्यावैयर्थ्यात् । तत्किमावश्यकंवैकल्पिकंवेतिसंदेहः । द्विविधोपासनप्रतीतिःसंदेहबीजं । आवश्यकमितिपूर्वःपक्षः । मोक्षोपयोगिफलत्वात् । अर्थादिकंहितत्फलं । तेनचज्ञानसिद्धेः । अतःकाम्योपासनस्यावश्यकत्वेनवैराग्यस्यानपेक्षितत्वाद्व्यर्थःप्रथमपादइति। सिद्धांतयत्सूत्रंपठति ॥ काम्यास्त्विति ॥ कामसाधनरूपेकामसाधनगुणाःस्वस्वकामानुसारेणोपसंहर्तव्यानवेतिविकल्पएवनतुनियतिः । विकल्पश्चामुमुक्षुभिःकार्योमुमुक्षुभिर्नेति । मुमुक्षूणांकामाख्यहेत्वभावात् । मुमुक्षुष्वेववाविकल्पः । फलार्थंनकार्यमीश्वरप्रसादार्थंकार्यमिति । कुतः । कामाख्यहेत्वभावात्प्रबलहेत्वभावाच्च । नह्यर्थादिकंविनाज्ञानाभावोनापितेननियत्याभवतीतिसूत्रार्थः । अत्रैवस्मृतिमाह ॥ यस्येति ॥ यस्ययस्यपुंसोयोयोवित्तादिकामोऽसावसौतस्यतस्यतत्कामप्रदरूपस्योपासनंप्रकल्पयेत् । तादृशानांतत्तत्कामप्रदानांगुणानांतत्रोपसंहारंचप्रकल्पयेत्कुर्यादमुमुक्षुरित्यर्थः। अतउक्तरीत्याकाम्योपासनस्यवैकल्पिकत्वात्सार्थक्यंवैराग्यपादस्येतिसिद्धं ॥६२॥ अ०॥४०॥

अत्रभगवत्साक्षात्कारसाधनांगदेवतोपासनस्यकर्तव्यतासमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । अन्यथातद्विद्यावैयर्थ्यात्तत्समर्थनीयं । प्रकृतंब्रह्मादिदेवतोपासनंविषयः । भगवदंगाश्रितत्वेनमुमुक्षुणाकर्तव्यंनवेतिसंदेहः । आश्रितत्वेनश्रुत्युक्तेरुभयथासंभवःसंदेहबीजं । नतथोपासनंमुमुक्षुणाकर्तव्यमितिपूर्वःपक्षः । तथाहिकिंतत्सर्वैःकर्तव्यंदेवैर्वा । नाद्यः । उक्तव्याघातात् । नद्वितीयः । ब्रह्माशिरसिललाटेरुद्रइत्यादितत्तत्प्रकरणेषुदेवानामेवतदित्यनुक्तेः । नचानुक्तावप्यधिकारिविशेषःकल्पयितुंशक्यते । कल्पकाभावात् । अन्यथाचोदनाद्यविशेषादित्युक्तव्याघातात् । अतोनिरधिकारित्वादंगाश्रितत्वेनदेवतोपासनंनकार्यमितितद्विद्यावैयर्थ्यमिति । सिद्धांतयत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ [५१।१८] अंगेष्विति ॥ सूर्यादिदेवानांचक्षोःसूर्योअजायतेत्यादिना(यथा)यथाभगवदंगाश्रयत्वमुक्तंतथोपासनंकार्यमेव । अन्यथातदुक्तिवैयर्थ्यप्रसंगादितिभावः । यत्रजन्मतत्रैवस्थितिरित्यदोषः । तदाश्रिताश्चतेसर्वइतिवचनात् ॥ ६३ ॥ नकेवलमंगाश्रितत्वेनोक्त्यन्यथानुपपत्त्यातथोपासनस्यकर्तव्यताकिंतुश्रुतौतथाविधानाच्चेत्यर्थप्रतिपादकंसूत्रंपठित्वातांश्रुतिमुदाहरति ॥ [५१।१९] शिष्टेश्चेति ॥ शिष्टिःशिक्षाविधिरितियावत् ॥ ६४ ॥ नांगाश्रितत्वेनदेवतोपासनंयुक्तंनिरधिकारित्वात् । तद्विधानादेर्वैयर्थ्यस्यैवौचित्यादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [५१।२०] समाहारादिति ॥ युक्तमेवांगाश्रितत्वेनदेवतोपासनंतत्रदेवानामधिकारित्वात् । नचतदनुक्तिदोषः । तथोपासनस्यहिपरमस्थानप्राप्तिःफलंश्रूयते । तच्चदेवतानामेवयोग्यमितिफलपर्यालोचनयामधुविद्यायामिवदेवानामधिकारित्वकल्पनोपपत्तेरितिभावः । तथाचश्रुतिः । ध्यायेदंगेष्वंगदेवताःपरस्यविशिष्टाहिगुणामुक्तौदेवानांभवंतीति । अत्रसूत्रभाष्ययोःसमाहारपदंश्रुतिसूचकमूष्मेतिवत् ॥ ६५ ॥ हेत्वंतरेणैतदुपासनस्यकर्त

व्यतांप्रतिपादयत्सूत्रंपठित्वातदुपात्तश्रुतिमेवोदाहरति ॥ ५१।२२ गुणेति ॥ कर्तव्यमेवैतदुपासनंसूर्याद्याश्रयचक्षुष्ट्वादीनांभगवद्गुणत्वात्। उपास्यत्वेचभगवद्गुणानांसाधारण्यस्यसर्वेषामुपास्यत्वस्यश्रुतत्वादितिभावः। अतोदेवानामंगाश्रितत्वेनोपास्यत्वात्सार्थक्यमेव तद्विद्यानामितिसिद्धं ॥ ६६ ॥ अ०॥ ४१ ॥ अत्रब्रह्मज्ञानसाधनस्यांगाश्रितत्वेनदेवतोपासनस्यकर्तव्यतासमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः। अन्यथोक्तस्यानुपपत्तेस्तत्समर्थनीयं। प्रकृतंदेवानांभगवदंगाश्रयत्वेनोपासनंविषयः। कर्तव्यंनवेतिसंदेहः। उभयविधोपासनप्रतीतिःसंदेहबीजं। नकर्तव्यमितिपूर्वःपक्षः। तथोपासनस्यसर्वशाखास्वनुक्तत्वात्। कर्तव्यत्वेक्रियात्वादग्निष्टोमादिवत्सर्वशाखागतोपासनेनसहभावप्रसंगात्। अतोस्योपासनस्याकर्तव्यत्वादुक्तमयुक्तमिति। गूढाभिसंधिनासूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ ६०।१७ नवेति॥ भगवदंगेष्वंगदेवतोपसंहारउपसंहृत्योपासनंनकर्तव्यमितियदुक्तंतत्सत्यमेव। तथोपासनस्यसर्वशाखागतोपासनेनसहाश्रवणादित्यर्थः। अयमभिसंधिः। सर्वशाखासुतथोपासनस्याश्रवणादकर्तव्यत्वंभवत्येव। सर्वैःकर्तव्यतानभ्युपगमात्। नचकेनाप्यकर्तव्यता। क्वचिदुक्तत्वात्। अन्यथोक्तिवैयर्थ्यप्रसंगात्। अतःक्वचिदुक्तत्वात्सर्वत्रानुक्तत्वाद्दैवैःकर्तव्यमेतन्नान्यैरिति ॥ ६७ ॥ एतमेवार्थंश्रुत्यासमर्थयत्सूत्रंपठित्वातांश्रुतिमुदाहरति ॥ ६०।२ दर्शनाच्चेति ॥ अतोदेवानांभगवदंगाश्रितत्वेनोपासनंयुक्तमित्युक्तमुपपन्नमितिसिद्धं ॥ ६८ ॥ अ० ॥ ४२ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्यश्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यस्यटीकायांश्रीमज्जयतीर्थमुनिविरचितायांतत्त्वप्रकाशिकायांतृतीयाध्यायस्यतृतीयःपादः ॥ ३ ॥ ३ ॥

॥ इतितत्वप्रकाशिकायांतृतीयाध्यायस्यतृतीयःपादः ॥

॥ अथतत्वप्रकाशिकायांतृतीयाध्यायस्यचतुर्थःपादः ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः॥एतत्पादार्थंदर्शयति ॥ ज्ञानेति ॥ भगवदपरोक्षज्ञाना र्थमुपासनोक्ता तज्ज्ञानंतयाभवतीतिचोक्तं । तस्यज्ञानस्यसामर्थ्यमत्रोच्यतइत्यर्थः । अत्रादौब्रह्मप्राप्तिसाधनज्ञानस्यसर्वपुरुषा र्थसाधनत्वमहिम्नोवर्णनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । अन्यथा नतत्रातिशयेनप्रवृत्तिःस्यादितितद्वर्णनीयं । उपासनसाध्यतयाप्रकृ तंज्ञानमत्रविषयः । किंमोक्षमात्रसाधनमुतफलांतरस्यापिसाधनमितिसंदेहः । निरवधारणमुक्तिसाधनत्वोक्तेरुभयथासंभवःसंदे हबीजं । ज्ञानंमोक्षमात्रसाधनमितिपूर्वःपक्षः । ज्ञानिनांमोक्षेतरपुरुषार्थेषुविरक्तत्वेनतदिच्छायाएवाभावात् परीक्ष्यलोकान्कर्म चितान्ब्राह्मणोनिर्वेदमायात् प्रजहातियदाकामानित्यादेः । इच्छाभावेपितत्प्राप्तौपुरुषार्थत्वमेवनस्यात् । अतोज्ञानस्यमोक्षमात्र साधनत्वान्नतत्सर्वथाऽऽपाद्यमिति । सिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ पुरुषार्थइति ॥ यस्यदर्शनस्यार्थेपूर्वमुपासनोक्ताऽतोद र्शनतःपुरुषैरर्थ्यमानंयावच्छुभंतावत्सर्वमाप्यतएवनतुमोक्षमात्रं। कुतः । यंयमितिशब्दादितिभगवान्बादरायणोमन्यतइत्यर्थः । संविभाति इच्छति।जयतेप्राप्नोति। नचश्रुत्यादिनाज्ञानिनांमोक्षेतरपुरुषार्थेच्छाभावान्नज्ञानात्सर्वपुरुषार्थप्राप्तिरितियुक्तं । श्रुत्या देःप्रायेणज्ञानिनामन्येच्छाभावपरत्वात् । अस्माभिस्तुश्रुत्यवलंबेनयस्यसौभरिकर्दमादिवद्भवतीच्छातस्यज्ञानादेवसर्वपुरुषार्थप्रा प्तिर्भवतीत्यभ्युपगमात् ॥ १ ॥ एतमर्थमाक्षिपत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ शेषत्वादिति ॥ यदुक्तंमोक्षादिसमस्तपुरुषार्थसाधनंज्ञान मिति तत्रास्तुज्ञानस्यमोक्षसाधनत्वं नतुस्वर्गादिसाधनत्वं तत्साधनंतुकर्मैव । नचैवं यंयंलोकमितिज्ञानस्यसर्वपुरुषार्थसाधनत्व वादविरोधः । ज्ञानस्यापिकर्मशेषत्वेनस्वर्गादिसाधनत्वाभ्युपगमात् । नचवाच्यंज्ञानस्यकर्मशेषत्वाभ्युपगमेपिपुरुषार्थवादविरो

धानतिवृत्तिः । पुरुषार्थवादेज्ञानस्यप्राधान्यदर्शनात् । नहिशेषत्वेतथाप्रयोगोदृष्टइति । स्वर्गसाधनकर्मशेषेपि धनादौस्वर्गंधनादि
तिप्राधान्यप्रयोगदर्शनात् । तद्वदत्राप्युपपत्तेरितिजैमिनिराचार्योमन्यतइतिभावः । अत्रज्ञानस्यकर्मशेषत्वंनामकर्मणैवसिध्यत्स्व
र्गस्याधिक्यापादकत्वं ॥ २ ॥ ननुज्ञानस्यैवसर्वपुरुषार्थसाधनत्वंकिंनस्याच्छ्रुतिबलात् कुतःश्रुतेरर्थांतरपरिकल्पनेत्याशंकांपरि
हरत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ आचारेति ॥ देवास्तावज्ज्ञानिनः । नैवदेवत्रपदंप्राप्ताब्रह्मदर्शनवर्जिताइतिवचनात् । तेषांचकर्मानुष्ठा
नंदृश्यते यज्ञेनयज्ञमयजंतदेवाइत्यादौ । तथाचज्ञानस्यैवसर्वपुरुषार्थसाधनत्वेकर्मानुष्ठानवैयर्थ्यंस्यात् । अतोनज्ञानादेवसर्वपुरुषा
र्थप्राप्तिरितिभावः ॥३॥ नन्वेवमस्तुज्ञानकर्मणोरुभयोरपिस्वर्गादिसाधनत्वंज्ञानस्यकर्मशेषत्वंकुतइत्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वाव्या
चष्टे ॥ तादिति ॥ नज्ञानस्यकर्मशेषत्वाभावः । यदेवविद्ययेतितदभिधायकश्रुतेरितिभावः । उपनिषदा स्वयोग्यया । वीर्यवत्तरमधि
कफलसाधनं ॥४॥ ननुयथाज्ञानस्यप्राधान्यंश्रुतमपिनस्वीक्रियतेकिंतुशेषत्वमेवैवंयदेवविद्ययेतिश्रुतमपिकर्मणःप्राधान्यंनांगीकार्यं
किंनासज्ज्ञानशेषत्वंकर्मणःसाम्यंवाभवतुविशेषप्रमाणाभावादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वातदभिमतश्रुतिमुदाहरति ॥ समेति ॥
नस्वर्गादिसाधनेकर्मणःशेषत्वंसाम्यंवाज्ञानेनाऽपितुप्राधान्येनारंभकत्वं । कुतः । कर्मैवेतिकर्मणएवप्राधान्येनस्वर्गाद्यारंभकत्व
श्रुतेरितिभावः । नापरस्तत्रहेतुरिति । कर्मशेषतयैवहेतुर्भवतिनप्राधान्येनहेतुरस्तीत्यर्थः । ननुकर्मणःस्वर्गाद्यारंभकत्वमेवसूत्रि
तं नप्राधान्यं तच्चपरस्यापिसिद्धमित्यतआह ॥ संशब्दइति ॥ ५ ॥ तथापिनज्ञानस्यकर्मशेषत्वंयुक्तंकिंतुस्वयमेवपुरुषार्थहेतुः ।
कस्मात् । ज्ञानिकृतकर्मणःफलाभावात् । फलाभावेप्याचारस्तुमुक्तवल्लीलयैवेत्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ तद्वत

इति ॥ नज्ञानिनांकर्मलीलयामुक्तवत् । येनफलाभावः। ज्ञानीचकर्माणीतिज्ञानिनःकर्मविधानात्। विहिताचरणस्यलीलात्वाभा
वादितिभावः ॥ ६ ॥ नकेवलंविहितत्वाज्ज्ञानिनःकर्मनलीलामात्रमपित्वकरणेप्रत्यवायश्रुतेश्चेत्यर्थप्रतिपादकंसूत्रंपठित्वातांश्रुति
मुदाहरति॥ नियमाच्चेति ॥ एवंकर्मकरणेत्वयिकर्मनलिप्यते। इतोन्यथाकरणेनरेज्ञानिन्यपित्वयिपापंकर्मनलिप्यतइतिनास्तीत्य
र्थः॥ ७॥ एवंजैमिनिमतावलंबेनचोदितेस्वमतंसमर्थयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे॥ अधिकेति ॥ यदुक्तंज्ञानादेवसर्वपुरुषार्थप्राप्तिरि
तितदेवंतथैवनतुज्ञानंकर्मशेषतयापुरुषार्थसाधनं । नचैवंज्ञानिनामाचारवैयर्थ्यंविध्याद्यनुपपत्तिश्चेतिवाच्यं । ज्ञानादेवजायमाने
पुरुषार्थेकर्मणोऽतिशयापादकत्वेनज्ञानशेषत्वात् । ज्ञानादेवफलप्राप्तिःकर्मणस्तुफलेऽतिशयाधायकत्वेनशेषत्वमितिकुतः । ज्ञा
नादेवेतिश्रुतेर्लिंगदर्शनाच्चेतिभगवतोबादरायणस्यमतमितिभावः॥८॥ नन्वस्तुज्ञानस्यपुरुषार्थहेतुत्वं कर्मणस्तुतच्छेषत्वं। शेषत्वं
चनज्ञानफलेऽतिशयाधायकत्वेन किंतुज्ञानेऽतिशयाधायकत्वेनाकिंनस्यादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे॥ तुल्यंत्विति॥
नज्ञानिकर्मणोज्ञानेऽतिशयाधायकत्वं किंतुज्ञानफलएव। कुतः। कर्मकरणाकरणयोर्ज्ञानस्यतुल्यत्वात्। अन्यथाकर्मकरणेज्ञानंपुरुषा
र्थसाधनेसमर्थमकरणेऽसमर्थमितिज्ञानेविशेषःस्यात् । एतच्चोपपादयिष्यतइतिभावः। नन्वेवंतर्हिभगवन्मतविरोधेनजैमिनिमत
स्याप्रामाण्यंप्रसज्जेत । नचमुनिमतस्यतद्युक्तं। प्रामाण्येतुभगवन्मतस्याप्रामाण्यमित्याशंकांस्मृत्यापरिहरति॥ विज्ञातमिति॥
संमतमितियावत्। अनेनैतदपिनिरस्तं। यत्परैरुच्यतेपुरुषार्थादिसूत्रैर्भगवताकेवलज्ञानस्यमोक्षसाधनत्वमुच्यते शेषत्वादित्यादिसूत्रै
स्तुकर्मशेषत्वंज्ञानस्येतिजैमिनिमतमुच्यतइति। तत्रापितेषांमतेष्वपिचित्रताविषयांतरे । आधिक्यंकर्मफले । विचित्रतायामपि

६०।२१
नमुनिमतानामसत्यत्वंभगवन्मतांतर्भूतत्वादित्यत्रदृष्टांतमाह॥ यथेति ॥ यथाऽनंताकाशःसत्येनसत्यत्वेनवर्ततेतदवांतरभेदाश्च । तथाभगवन्मतंतदंतर्गतमतान्यपिसत्यानीत्यर्थः । ननुज्ञानादेवसर्वपुरुषार्थःकर्मणातदाधिक्यमितिभगवन्मतमतःकथमनंताकाशव
६०।२२
दंतर्भावितान्यमतत्वंतस्येत्यतआह ॥स्वयंत्विति॥ निखिलंस्वमतत्वेनपश्यन्नपिव्यासःकेनचिद्विशेषेणैवंपुरुषार्थनिर्णयंप्राहेत्यर्थः। अनंताकाशवदित्यनन्वयदृष्टांतोयथाऽऽकाशोव्याप्तस्तथाज्ञानमिति । तथाचोक्तं । व्यत्यासोऽनन्वयश्चैवप्रसिद्धोभूतएवच॥ सर्वसंहारिकश्चेतिदृष्टांतःपंचधास्मृतइति । नन्वेवंमतानांस्मृत्याप्रामाण्योक्तावपिपरस्परविरुद्धत्वात्कथंतत्स्यादित्यतोभगवन्मतंदेवताविषयंजैमिन्यादिमतंतुतदन्यविषयमितिभावेनात्रस्मृतिमाह ॥ ज्ञानिनामिति ॥ अतएवसूत्रकृतादेवताचारस्यतद्विषयकर्मविध्यादेरेवगतिरुक्तानतुयदेवविद्ययाकरोतिकर्मैवदेहमितिश्रुत्योस्तयोर्मानुषविषयत्वोपपत्तेः । प्रतिबंधकयुक्तदेवताविषयत्वोपपत्तेश्च । अतोज्ञानस्यसर्वपुरुषार्थसाधनत्वादत्यंतापेक्षितंतदितिसिद्धं ॥ ९ ॥ अ० ॥ १ ॥ अत्रभगवत्प्राप्तिसाधनज्ञानेसर्वेषामधिकाराभावमहिम्नोवर्णनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । सर्वाधिकारिकत्वेनतस्ययागाद्यतिशयःसिध्यतीत्येतद्वर्णनीयं । प्रकृतंज्ञा
६।१२
नमेवविषयः । किंतत्रसर्वेषामधिकारोऽस्तिनवेतिसंदेहः । लोकेसाधनद्वैविध्यप्रतीतिःसंदेहबीजं । पूर्वपक्षयति ॥ सर्वेषामिति ॥ सर्वेषामप्यस्तिज्ञानेऽधिकारः । फलार्थीसमर्थोविद्वान्हिसाधनेऽधिक्रियते । तत्रास्त्येवसर्वेषांज्ञानफलेमोक्षेऽर्थिता । निर्दुःखानंदात्मकत्वात्तस्य । तादृशस्यचपुरुषार्थत्वात् । अस्तिचसर्वेषांश्रवणादौसामर्थ्यंतदुपयोगिनीविद्वत्ताच । एवंचसर्वेषामधिकाराभावेनिरधिकारित्वंज्ञानस्यस्यात् । अतःसर्वेषांज्ञानेऽधिकारित्वान्नतदतिशयवदितिभावः । वक्ष्यमाणसूत्रमनुकरो

तिस्त्रीलिंगप्रयोगेण । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्यव्याचष्टे ॥ [६१३] अतइति ॥ १० ॥ नन्वर्थित्वादेःसर्वेषामपिसद्भावात्कथंनाधि
कारितेत्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [६१३] विभागइति ॥ यथाखलुदेवत्वसाम्येपिनवकोटीनांनसाधारण्येनसोमाधिकारः
किंतुपरापरब्रह्मद्वयाधिकशतस्येतिविभागएव । तथासर्वेषांपुरुषार्थापेक्षासाम्येपिनज्ञानाधिकारः किंतुज्ञानाधिकारार्थंपुरुषवि
भागोऽगीकार्यः।यद्युच्येतनदेवत्वंसोमाधिकारोपयोगीति तर्हिनार्थित्वादिमात्रंज्ञानाधिकारोपयोगीतिवक्तव्यमितिभावः ॥११॥
यद्यर्थित्वादिसाम्येपिनसर्वेषामधिकारस्तर्हिकस्याप्यसौनस्यात् यदिकेषांचिदस्तितर्ह्यर्थित्वाद्यतिरिक्तंविशेषणंवक्तव्यं । नचतद
स्तीतिभावेनाक्षिपति ॥ [६१५] कस्येति ॥ अर्थित्वाद्यतिरिक्तेनकेनविशेषणेनयुक्तस्येत्यर्थः। परिहारायसूत्रंपठति ॥ [६१६] अध्ययनेति ॥ ना
र्थित्वादेरधिकाराप्रयोजकत्वेतत्प्रयोजकविशेषणांतराभावात्कस्याप्यधिकाराभावः । यथाशक्त्यखिलवेदाध्ययनवत्त्वेनविशेषणां
तरेणयुक्तस्यज्ञानाधिकारसंभवादितिभावः । यद्यध्ययनवतोधिकारस्तर्ह्युक्तविभागभंगःस्यात् । सर्वैरपिवेदस्याध्येतुंशक्यत्वादि
त्यतआह ॥ [६१६] अवैष्णवस्येति ॥ यस्मादध्ययनेभगवद्भक्त्यादिमतामेवाधिकारोनान्येषांतस्मादध्ययनान्वितोब्रह्मज्ञानेऽधिकारी
तियुक्तं । विभागभंगाभावादितिभावः । अध्ययनवतोवैदिकेब्रह्मज्ञानेऽधिकारइतिस्मृत्यासिद्धं । तत्रश्रुतिंचाह ॥ [६१८] पठेदिति ॥ अतो
ज्ञानेसर्वेषामधिकाराभावादतिशयितंतदितिसिद्धं ॥ १२ ॥ अ० ॥ २ ॥ अत्रभगवत्प्राप्तिसाधनज्ञानाधिकारस्यसंपूर्णस्यदौर्लभ्यलक्ष
णज्ञानमहिम्नोवर्णनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः। सौलभ्येऽतिशयाभावप्रसंगादेतत्समर्थनीयं। प्रकृतोज्ञानाधिकारोविषयः । किंसर्वेषां
देवादीनामेकप्रकारेणाथनानाप्रकारेणेतिसंदेहः । लौकिकसाधनेषूभयथादर्शनंसंदेहबीजं । सर्वेषामविशेषेणज्ञानाधिकारइतिपूर्वः

पक्षः । अधिकारतारतम्यकल्पनस्यव्यर्थत्वात् । नचवाच्यंप्रज्ञांतरपृथक्त्ववद्दृष्टिरितिज्ञानेतारतम्यस्योक्तत्वात्तदधिकारेपितार तम्यमिति । अधिकारेविशेषाभावेपिज्ञानतारतम्यस्याधिकारिणामुच्चावचशक्त्यैवसंभवात् । अतःसर्वेषांज्ञानाधिकारसाम्येनस र्वसौलभ्यात्पूर्णाधिकारस्यनज्ञानमतिशयितमिति । सिद्धांतयत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ नेति ॥ नदेवाद्यधिकारिणांसाम्येनज्ञाना धिकारः ।तथात्वेज्ञानेपिसाम्यप्रसंगात् । तस्याधिकारानुसारित्वात् । नचाधिकारसाम्येपिशक्तितारतम्येनज्ञानतारतम्यमितियु क्तं । अधिकारसाम्येशक्तितारतम्यस्यैवायोगात् । अधिकारतारतम्यमंतरेणतत्कारणाभावादितिभावः। ज्ञानाधिकारतारतम्येश्रु तिंचाह ॥ अथेति ॥ पुमर्थोमोक्षः। अर्थस्यधर्मज्ञानद्वारामोक्षसाधनत्वं धर्मस्यज्ञानद्वारा ज्ञानस्यसाक्षादिति । अतःसंपूर्ण ज्ञानाधिकारस्यसर्वसुलभत्वाभावात्सातिशयंज्ञानमितिसिद्धं ॥१३॥ अ० ॥ ३ ॥ अत्रभगवत्प्राप्तिसाधनज्ञानस्यासत्प्रवृत्तावपिमो क्षसाधनत्वनियमलक्षणमहिम्नोवर्णनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः। अन्यथासाधनांतरादतिशयाभावप्रसंगात्समर्थनीयमेतत् । प्रकृतज्ञा नवानत्रविषयः । किंतस्यसदसत्प्रवृत्त्योर्विशेषोऽस्तिनवेतिसंदेहः । लौकिकदृष्टिस्तुल्यंत्वित्युक्तिश्चसंदेहबीजं । पूर्वपक्षंसूचयति ॥ अथेति ॥ नज्ञानिनःसदसत्प्रवृत्त्योर्विशेषोस्ति । ब्राह्मणःपांडित्यंनिर्विद्यबाल्येनतिष्ठासेद्बाल्यंचपांडित्यंचनिर्विद्याथमुनिरमौ नंचमौनंचनिर्विद्याथब्राह्मणःसब्राह्मणःकेनस्याद्येनस्यात्तेनेदृशएवेतिश्रुतौज्ञानिनोयथेष्टप्रवृत्तिविधानात् ।तथाहि । योब्रह्मप्राप्ति योग्योऽसावागमजंज्ञानंलब्ध्वायुक्तिजज्ञानमापादयेत् । तदुभयलाभानंतरंध्यानीभवति। तेनचापरोक्षज्ञानंप्राप्नोति। अथजीव न्मुक्तउच्यते । सचसतावाऽसतावाकेनापिप्रकारेणवर्तेतेति। यदिज्ञानिनःसदसत्प्रवृत्त्योरस्तिविशेषस्तर्हिसदेवाचरेन्नासदितिवक्त

व्यं । नतुयथेष्टाचरणंविधातुंयुक्तं । श्रूयतेचज्ञानिनःसदसत्प्रवृत्त्योरविशेषोयेनस्यात्केनस्यात्तेनेदृशएवेति । अयुक्तश्चज्ञानिनः सदसत्प्रवृत्त्योर्विशेषः । नहिमोक्षादतिशयितंफलमस्तियत्सत्प्रवृत्त्याभवेत् । नचसमुच्चयसाध्यत्वंमोक्षस्य नापिज्ञानिनोमोक्षाभावोयोसत्प्रवृत्त्याभविष्यति । अतःसदसत्प्रवृत्तिभ्यांज्ञानिनोविशेषाभावादाद्याधिकरणोक्तमयुक्तमिति । सिद्धांतयत्सूत्रमवतार्य व्याचष्टे ॥ [६।१।११] अंतइति ॥ अस्त्येवज्ञानिनःसदसत्प्रवृत्त्योर्विशेषस्तर्हिकथमयंयथेष्टाचरणविधिः । मैवं । केनस्यादित्यस्यविधित्वाभावात् । तर्हिकिमर्थमुच्यते । यथाकंचित्भृत्यंप्रतितत्स्तुतयेकथ्यतेयथेष्टंकुर्वितिनतुविधिस्तथैतदपिज्ञानिनस्तुतयएवोच्यते । अथवायथेष्टाचारेऽनुज्ञामात्रमेतत् । सर्वथातुनविधिरितिभावः । नसदसत्प्रवृत्तिभ्यांज्ञानिनोविशेषोयुज्यते । तथासत्यसत्प्रवृत्त्याकुंठितस्यज्ञानस्यमोक्षसाधनत्वाभावप्रसंगात् । तथाचानियमइत्युक्तव्याघातः सत्प्रवृत्तिसमुच्चितस्यमोक्षसाधनत्वप्रसंगादित्यत आह ॥ [६।१।१२] युज्यतेचेति ॥ सदसत्प्रवृत्तिभ्यांविशेषइतिशेषः ॥१४॥ असत्प्रवृत्त्याकुंठितशक्तेर्ज्ञानस्यमोक्षसाधनत्वाभावप्रसंगात्कथंयुज्यतेइत्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [६।१।१२] कामेति ॥ नासत्प्रवृत्त्याकुंठितत्वेनज्ञानस्यमोक्षसाधनत्वाभावःप्रसज्जते । यतोयथेष्टाचारेणापिज्ञानिनोमोक्षमेकेशाखिनःपठंतीतिभावः । अनारंभणमनादि ॥१५॥ कैमुत्येनैतमर्थंसमर्थयत्सूत्रंपठित्वातत्सूचितां श्रुतिमुदाहरति ॥ [६।१।१३] उपमर्दंचेति ॥ ज्ञानिनोहिविषभक्षणान्मृतेरिवानिवर्त्यतयाप्राप्तस्यारब्धकर्मणोपिकिंचिद्भुक्तस्यज्ञानेनोपमर्दमेकेशाखिनःपठंति । तदोत्तरकालीनासत्कर्मनमोक्षप्रतिबंधकमितिकिंवर्णनीयमितिभावः । तदुक्तं । नवैजनोजातुकथंचनाव्रजेन्मुकुंदसेव्यन्यवदंगसंसृतिमिति । ॐमित्युच्चार्येतिश्रवणाद्युपलक्षणं । अंतर्हृदयस्येत्येतदप्युपलक्षणं ॥ १६ ॥ यदिकामचारिणा

मपिज्ञानिनांमुक्तियोग्यतातर्हितद्वज्जिज्ञासूनामपिकामचाराणांज्ञानाधिकारःस्यादविशेषात्तथाचाध्ययनमात्रवतइत्युक्तबाधइत्या

६१।१४

शंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ ऊर्ध्वेति ॥ कामचाराणामपिज्ञानिनांमुक्तियोग्यताऽस्तीत्येतावतातद्वत्कामचाराणांज्ञाना धिकारोनमंतव्यः । यइममितिशब्देश्रुतौऊर्ध्वरेतस्त्वादिगुणवत्स्वेवज्ञानोपदेशविधानात् । अपरोक्षज्ञानस्यचपरोक्षज्ञानपूर्वकत्वा दितिभावः । भूयसोभूयांसः ॥ १७ ॥ एवंकेनस्यादित्यस्याविधित्वमंगीकृत्यार्थउक्तः । तथैवजैमिनिमतेनार्थांतरंप्रतिपादयत्सूत्र

६१।१६

मुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ परामर्शमिति ॥ नायंश्रुत्याकामचारोविहितोनाप्ययंसदसत्प्रवृत्तिविषयः किंतुसदाचारस्यैवनियमेनाचर णमेवश्रुत्योच्यमानःकामचारः । नचात्राचारानुक्तिदोषः।प्रातरुत्थायेत्यादिश्रुतिस्मृत्युक्ताचारपरामर्शेनश्रुत्यातच्चरणविधानात् । नचैवंनियमेनचरणेकेनेतिकामचारोक्त्ययोगः। विधिबंधवर्जितत्वेनस्वेच्छयैवचरणादितिजैमिनिराचार्योमन्यतइतिभावः। किमर्थं सर्वसत्प्रवृत्तौकामचरणंनियमेनात्रोक्तमित्युच्यते। निषिद्धप्रवृत्तिरप्यत्रोक्ताकिंनस्यादितिचेत् । किंनिषिद्धंज्ञानिनाकर्तव्यमितिस्फु

६१।१९ ६१।१९

टविधिसद्भावादेतदुच्यतेनिषेधाभावाद्वा । आद्यंपराचष्टे ॥नचेति ॥ द्वितीयंपराह॥ ब्राह्मणइति ॥अयंचसामान्यनिषेधोज्ञा निष्वपिवर्तते॥१८॥ एवमस्यवाक्यस्यजैमिनिमतानुसारेणसदाचारविधित्वमेवोक्त्वायतस्तुतयेऽनुमतिर्वेत्युक्तंतदेवप्रतिपादयत्सूत्र

६१।२०

मुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ अनुष्ठेयामिति ॥ केनस्यादितियथेष्टाचारविधिर्नभवति नापिसर्वस्यकर्तव्यताविधिः किंतुश्रुत्याह्युक्तानामनु ष्ठेयानांमध्येस्वेच्छयाकेषांचिच्चरणंकेषांचिदचरणमित्यनुज्ञानमेवकामचारश्रुत्यर्थइतिभगवान्बादरायणोमन्यतइतिभावः । कामे

नसर्वचरणमेवार्थःकिंनस्यादित्यतआह ॥ केनेति ॥ अनुष्ठेयानांमध्यएवायंकामचारोनसर्वेषांकेनापिप्रकारेणप्रवृत्तावपिज्ञानिनः साम्योक्तेः । साम्योक्तिश्चोक्तकामचरणएवसम्यक्संबध्यतेप्राप्तिसद्भावात् । सर्वाचरणपक्षेतुसंभवमात्रज्ञापनंस्यात् । संभवज्ञापना दप्यसंभवनिवृत्तेर्ज्यायस्त्वादितिभावः । सत्यमस्मिन्पक्षेसाम्योक्तिःसम्यक्संबध्यतइति तथापिनयुज्यते । कर्तव्यपरित्यागेसाम्या योगात् । अतोमुख्यापियोजनासाध्वीत्यतआह ॥ यस्त्विति ॥ ज्ञानिनांकार्याभावोक्तेर्नतत्परित्यागेसाम्यायोगइतिभावः । आत्मरतिःपरमात्मदर्शननिमित्तसुखमाप्तः । आत्मतृप्तःपरमात्मप्रसादेनविषयेष्वलंबुद्धिमाप्तः । तत्कुतः । परमात्मनिसंतोषव त्त्वात्तद्दर्शनादिनिमित्तसुखवत्त्वादितिभावः । एवंकेनस्यादितिवाक्यशेषस्ययथेष्टाचरणविधित्वाभावमभ्युपेत्यार्थद्वयमुक्तं॥१९॥

अथायंस्वेच्छाचरणविधिर्वाभवतीत्यर्थप्रतिपादकंसूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ विधिर्वेति ॥ विधिरितियथेष्टाचरणविधिरित्यर्थः । न ज्ञानिनांस्वेच्छाचरणविधिर्युक्तोऽज्ञानिनामपितथात्वप्रसंगादित्यतआह ॥ यथेति ॥ विहितानान्येषामित्यन्वयः । उक्तस्यैवविवृतत्वात्पुनर्वाशब्दः । नायंयथेष्टाचरणविधिःसंभवति । अचोदनेत्युक्तविरोधात् । अधर्मकरणस्यापिसंभवादित्यतआह ॥ नतत्रेति ॥ कुतोनतत्राधर्मशंकाकार्येत्यतआह ॥ स्वेच्छयेति ॥ अत्रब्रह्मणइत्युक्तेपिज्ञानिनामित्येवज्ञातव्यंविषयविभागस्यवक्ष्यमाणत्वात् । चोदनायतइतिशेषः ॥ २० ॥ उक्तमाक्षिप्यसमादधत्सूत्रमुपन्यस्याक्षेपांशंतावद्व्याचष्टे ॥ स्तुतिमात्रमिति ॥ सदु

त्कंकेनस्यादितिस्वेच्छाचरणंज्ञानिनांविधीयतइति । मैवं । किंतुपूर्वोक्तस्तुतिरेव । कुतः । ज्ञानिभिरपिसंध्यामुपासीतेत्यादिस
र्वजनसाधारणविधिस्वीकारात् । स्वेच्छाचरणविधौतदयोगादितिभावः । परिहारांशंव्याचष्टे ॥ [६२।५] नेति ॥ ज्ञानिनांस्वेच्छाचरणवि
धिर्नास्ति किंतुस्तुतिमात्रमेतदितिनयुक्तं। ज्ञानिनांस्वेच्छाचरणविध्यभावेनस्तुतिविषयत्वेसर्वविध्यतिदूरत्वेनस्तुतिमात्रविषयत्वप्र
संगात् । नचतद्युक्तंपरमात्माधीनत्वादितिभावः । परमात्माधीनत्वेपिसर्वविध्यतिदूरत्वेनस्तुतिमात्रविषयत्वंकिंनस्यादित्यतआह
॥ [६२।५] सर्वेति ॥ ज्ञानिनांसामान्यविधिसद्भावात्स्वेच्छाविध्यभावेपिनसर्वविधिदूरत्वमित्याशंकांपरिहर्तुमुक्तार्थेस्मृतिंचाह ॥ [६२।५] विधी
नामिति ॥ २१ ॥ ननुज्ञानिनांस्वेच्छाचरणविधेःस्फुटप्रमाणसिद्धत्वेभवेदेतद्वाक्यंतदर्थं तदेवकुतइत्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्य
स्यतत्सूचितश्रुतिमेवोदाहरति ॥ [६२।६] भावेति ॥ भावेइच्छायां । अतीतसूत्रेस्वेच्छाचरणविधेरर्थसिद्धत्वाच्चशब्दः ॥ २२ ॥ उक्त
माक्षिप्यसमादधत्सूत्रंपठित्वाऽऽक्षेपांशंतावद्व्याचष्टे ॥ [६२।८] पारिप्लवार्थाइति ॥ प्रथमंजैमिनिमतानुसारेणज्ञानिभिःसमस्तंकार्यमि
तिप्रातरुत्थायेत्यादिवाक्यान्यनुसृत्योक्तं । अथयस्त्वात्मरतिरित्याद्यनुसारेणस्वेच्छाचरणमनुज्ञातं । पुनश्चयथाविधानमित्याद्य
नुसारेणस्वेच्छाचरणविधिरुक्तः । त्रयंचकेनस्यादित्याद्यर्थतयोक्तं । एवंचकेनस्यादित्यादिव्यपदेशानयथावस्तुबोधकाभवंति । प्र
कारत्रयप्रतिपादकवाक्यानांपरस्परविरुद्धत्वात् । वस्तुनिविकल्पासंभवादितिभावः । परिहारांशंव्याचष्टे ॥ [६२।८] नेति ॥ अनियता
अनुष्ठेयानांमध्येकामचारानुज्ञावंतः ॥२३॥ ज्ञानिनामनेकप्रकारत्वेपिकिमासीदित्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ [६२।१०] तथाचे

ति ॥ एवंज्ञानिनांत्रैविध्येसिद्धेप्रातरुत्थायेत्यादिवाक्यानांयस्त्वात्मरतिरितिस्वेच्छाचरणानुज्ञावाक्यानांयथाविधानमितिस्वेच्छाचरणविधिवाक्यानामविरोधोभवतिभिन्नविषयत्वसंभवात् । तथाचकेनस्यादितिवाक्यस्यापितदनुसारेणास्थिरत्वाभावइतिभावः। अनेनजैमिनिमतंमानुषविषयंद्वितीयंदेवताविषयंतृतीयंहिरण्यगर्भविषयमित्युक्तंभवति । नचदेवतानांस्वेच्छाचरणेविध्यभावप्राप्तेरुक्तमयुक्तं । प्रायस्तेषांस्वेच्छाचरणविधिसद्भावात् । स्वेच्छाचरणेऽनुज्ञानमात्रत्वाच्चेति ॥ २४ ॥ एवंज्ञानिनांश्रुतिबलेनसदसत्प्रवृत्त्योरविशेषःपरिहृतः । तत्रयदुक्तंज्ञानिनांसदसत्प्रवृत्त्योर्विशेषेज्ञानस्यासत्प्रवृत्तिकुंठितशक्तेर्नमोक्षसाधनत्वंस्यात् । मोक्षसाधनेचसत्प्रवृत्तिसापेक्षत्वंस्यादिति । तत्राद्यंचोद्यंपरिहृतं । द्वितीयपरिहारायसूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ [६२।११] अतएवेति ॥ ज्ञानिनःसदसत्प्रवृत्तिभ्यांविशेषसद्भावेपिनाग्निहोत्रादिसत्प्रवृत्तिसापेक्षत्वंज्ञानस्यमोक्षसाधने । कुतः । कामचाराणामपिमोक्षस्यपठितत्वादेवेतिभावः । ननुयदिसत्प्रवृत्त्यानमोक्षोनासत्प्रवृत्त्यातत्प्रतिबंधःकथंतर्हिताभ्यांज्ञानिनोविशेषइत्यतआह ॥ [६२।१२] ब्रह्मतर्केचेति ॥ २५ ॥ अस्तुज्ञानिनःसत्प्रवृत्त्याविशेषान्मोक्षप्राप्तिःकिमाधिक्येन । कामचाराणांमोक्षश्रुतिस्तुनबाधिका । असत्प्रवृत्तेरप्रतिबंधकत्वेपिसत्प्रवृत्तेर्मोक्षहेतुत्वोपपत्तेरित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [६२।१३] सर्वेति ॥ नज्ञानस्यमोक्षसाधनेसत्प्रवृत्त्यपेक्षा। सर्वसत्प्रवृत्तीनांज्ञानोत्पत्त्यर्थमपेक्षितत्वात् । विविदिषंतीतिश्रुतेरितिभावः । अनाशकेनाऽनशनेन। ननुसत्कर्मणोज्ञानार्थस्यापिमोक्षार्थमपेक्षितत्वंकिंनस्यादित्यतआह॥ [६२।१५] यथेति ॥ यथागतिसाधनाश्वादयोनिष्पन्नायांगतौगतिसाध्यफलेनापेक्ष्यंतेतथाकर्माणिज्ञानसाधनानिज्ञानेनिष्पन्नेनतत्फलार्थमपेक्षितानीतिभावः ॥ २६ ॥ यदिसदसत्प्रवृत्तिभ्यांमोक्षतदभावाभावः नतर्हिताभ्यांविशेषोज्ञानि

नइतिनतेनसत्कार्यमसत्त्याज्यं । नचमोक्षाधिक्यादिविशेषः । ज्ञानादेवतदुपपत्तेरित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ श
६२।७५ मोति ॥ यद्यप्यस्तिज्ञानिनोमोक्षस्तथापिज्ञानिनःशमदमादिसत्प्रवृत्त्याभवितव्यं । तथाविधिसद्भावादित्यर्थः । ज्ञानादेवमोक्ष
सिद्धेर्व्यर्थोविधिरित्यतआह ॥ ६२।१८ ब्राह्मीमिति ॥ नज्ञानिनःशमदमादिवैयर्थ्यं । ज्ञानप्रतिष्ठापकत्वेनतेषामवश्यानुष्ठेयत्वादिति
भावः । तपआदिप्रतिष्ठेति । तद्वत्सुविद्याप्रतितिष्ठतीत्यर्थः । सत्यंमीमांसा । आयतनमुत्पत्तिकारणं । ननुज्ञानादेवमोक्षसिद्धौ
किंप्रतिष्ठयेत्यतआह ॥ ६२।२० यस्येति ॥ ज्ञानमात्रेणमोक्षसिद्धावपिशमाद्यंगयुक्तेनसंपूर्णोभवतिनान्यथाऽतस्तदनुष्ठेयमितिभावः ।
एतत्सूत्रएवकिंनोक्तमित्यतआह ॥ ६०।२० तुशब्दइति ॥२७॥ ननुयदिसत्प्रवृत्तिभ्यामस्तिज्ञानिनोविशेषस्तर्हिकथमेवंविन्निखिलंभक्षयी
तेतितस्यनिषिद्धान्नभोजनेपिह्रासाभावोक्तिःसंभवति । अतोनविशेषःस्यादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ ६२।२१ सर्वेति ॥ नै
तच्छ्रुतिबलेनज्ञानिनोऽसत्प्रवृत्त्याविशेषाभावोवक्तव्यः । एतच्छ्रुतेःप्राणात्ययविषयत्वात् । यदिप्राणात्ययकालेज्ञानीनिषिद्धंभुं
जीततर्हिंनतेनतस्यविशेषइतिसाधारणश्रुतेःकुतःप्राणात्ययविषयत्वकल्पनं । लिंगदर्शनादेव । चाक्रायणेनेभ्योच्छिष्टकुल्माषान्
खादतोच्छिष्टजलपानेप्रार्थितेनोक्तमुच्छिष्टंवैमेपीतंस्यादिति । तत्रेभ्योबभाषे। नस्विदेतेपिकुल्माषाउच्छिष्टाइति । तत्रमुनिरुवाच
यदीमान्कुल्माषान्नाभक्षयंतर्हिंनमेजीवनंभवति । अतःप्राणात्ययेदोषाभावात्तेभक्षिताः । जलपानंतुममेच्छाधीनमिदानीमपिवर्त
ते । वृथोच्छिष्टस्वीकारेदोषप्राप्तेर्नतत्पिबामीति । अतोनकर्तव्यमेवज्ञानिनापिनिषिद्धमितिभावः ॥ २८ ॥ किंच किंज्ञानि

निषिद्धाकरणेबाधकसद्भावाद्वातदुच्यते अथकरणेप्रमाणाभावादुतनिषेधकप्रमाणाभावादथकरणेबाधकाभावाद्वा । आद्यंपराकु
र्वंत्सूत्रंपठित्वास्मृत्यैवव्याचष्टे ॥ [६३।१] अबाधाचेति ॥ २९ ॥ नद्वितीयः । असिद्धत्वात् । निषेधकस्मृतिसद्भावान्नतृतीयोपीत्यर्थ
प्रतिपादकंसूत्रंपठित्वातांस्मृतिमुदाहरति ॥ [६३।२] अपीति ॥ ३० ॥ नकेवलंस्मृतिरेवनिषेधिकाश्रुतिश्चास्तीत्यर्थप्रतिपादकंसूत्रमुपन्य
स्यतांश्रुतिमुदाहरति ॥ [६३।३] शब्दश्चेति ॥ चरतिर्गतिः । चतुर्थंनिराकर्तुमाह ॥ [६३।४] अतइति ॥ तदेवकुतइत्यतआह ॥ [६३।५] नेति ॥३१॥
नन्वेवंनिषिद्धाचरणेफलह्रासादिबाधकसद्भावादस्तुज्ञानिनोनिषिद्धवर्जनंनतुसत्कर्मकरणं । ह्रासकारणाभावेज्ञानादेवपूर्णफल
सिद्धेरित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [६३।६] विहितत्वाच्चेति ॥ सुनियतंवर्णाश्रमोचितं । सूत्रेऽनुक्तोवर्णधर्मःकिमर्थंभाष्य
तइत्यतआह ॥ [६३।७] अपीति ॥ ३२ ॥ विहितत्वेपिनसत्कर्म ज्ञानिनाकार्यं । फलाभावात् । संपूर्णफलस्यह्रासकारणाभावेस्वतएव
सिद्धेः । अन्यथासमुच्चयवादापत्तेरित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [६३।८] सहकारित्वेनेति ॥ कर्तव्यमेवज्ञानिनासत्कर्म
संपूर्णफलसिद्धौकर्मणोज्ञानसहकारित्वेनोक्तत्वात् । नचैवंसमुच्चयवादापत्तिः । विनापिकर्म ज्ञानमात्रेणमोक्षस्वरूपसिद्धेरिति
भावः । यद्यपिक्षितिपोमंत्रिणमृतेकार्यंप्राप्नोतितथापिमंत्रीसहकारीसंपूर्णकार्यसिद्धेः । एवंयद्यपिज्ञानं कर्मविनापिमोक्षकार्यंसाधये
त्तथापिकर्मसहायभूतं । फलाधिक्यहेतुत्वादित्यर्थः । अत्रस्मृतिंचाह ॥ [६३।९] ज्ञानादिति ॥ यदिसंपूर्णानंदप्राप्तौकर्मसहकृतं ज्ञानं
साधनंतर्हिसमुच्चयवादापत्तिर्दुर्वारा । सपूंर्णानंदप्राप्तिमंतरेणमोक्षस्वरूपस्यज्ञानमात्रसाध्यस्यपृथगभावादित्यतआह ॥ [६३।१०] सर्वेति ॥

सर्वदुःखनिवृत्तिर्ज्ञानसाध्योमोक्षइतिभावः। यदुक्तमसत्प्रवृत्त्याऽऽनंदह्रासइतिनतद्युक्तं । ब्रह्मादीनांपुत्रिकाकामाद्यसत्प्रवृत्त्याह्रा
साभावादित्यतआह ॥ धर्मेति[६३।११] ॥ अन्येषामेवमभावात्तेषामेवायंविशेषःकथमित्यतआह ॥ नहीति[६३।११]॥ अतोज्ञानिनांसदसत्प्रवृत्तिभ्यां
विशेषसद्भावेपिमोक्षोनियतएवेतिसिद्धं ॥ ३३ ॥ अ० ॥ ४ ॥ अत्रभगवत्प्राप्तिसाधनज्ञानस्याधिकारिमात्रप्राप्यत्वमहिम्नोवर्णनादस्ति
शास्त्रादिसंगतिः। अनधिकारिप्राप्यत्वेमुक्त्ययोग्यानामपिमोक्षप्रसंगात्समर्थनीयमेतत्। प्रकृतंज्ञानमत्रविषयः । किमधिकारिभिरे
वाप्यतउतानधिकारिभिरपीतिसंदेहः। उभयथापिलोकेदर्शनंसंदेहबीजं। अनधिकारिभिरपिज्ञानमाप्यतइतिपूर्वःपक्षः। अधिकारा
भावेपिमहाप्रयत्नेनप्राप्तुंशक्यत्वात्। वेदानधिकारिणामपिप्रयत्नेनतत्प्राप्तिदर्शनात्। अतोऽयोग्यैरपिज्ञानस्यप्राप्तुंशक्यत्वादयोग्या
नामपिमोक्षइति। सिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे॥ सर्वथाऽपीति[६३।१२] ॥ देशकालगुरूपसत्तिश्रवणाद्यनेकोत्साहेपियोग्यानामेवज्ञान
प्राप्तिर्भवतिनायोग्यानां। कुतः। यआत्मेतिश्रुतिरूपेणेंद्रविरोचनयोःप्रजापतेराचार्यस्योपदेशसाम्येपि योग्यत्वादिंद्रएवसम्यग्ज्ञानं
प्राप्तोनत्वयोग्योविरोचनः प्रत्युतविपरीतज्ञानमेवापायमात्मापहतपाप्मत्वादिलक्षणःसजिज्ञास्यइतिप्रजापतिनोपदिष्टेकोऽसाविति
ताभ्यांपृष्टेनप्रजापतिनोक्तं । यएषोऽतरक्षिणिपुरुषोदृश्यतएषआत्मेति । तच्छ्रुत्वेंद्रेणापहतपाप्मत्वादिलक्षणोऽक्षिस्थोहरिरात्मे
तिज्ञातत्वात् । विरोचनेनतुचक्षुषिप्रतीयमानप्रतिबिंबएवापहतपाप्मत्वादिलक्षणात्मेतिकल्पितत्वादितिभावः । अविजिघत्सोपि
पासइतिबुभुक्षादिनापीडाभावउच्यते । नह्यस्यघटादेरिवान्वेषणंयुज्यतइत्यतःसविजिज्ञासितव्यइति ॥ ३४ ॥ ननुमहाप्रयत्ने
नायोग्यतायाअभिभवितुंशक्यत्वादयोग्यानामपिज्ञानप्राप्तिःकिंनस्यात् । दृष्टंहिविश्वामित्रस्यमहताप्रयत्नेनविप्रत्वमित्याशंकांप

रिहरत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ [३।३।१५] अनभिभवंचेति ॥ भवेदयोग्यताभिभवेनायोग्यानामपिज्ञानप्राप्तिः । यदिक्षत्रियत्वादिवदयो
ग्यत्वमस्वाभाविकंस्यात् । नत्वेतदस्ति । तस्यस्वभावत्वात् । स्वभावत्वेप्यभिभवःकिंनस्यादितिनवाच्यं । स्वभावानभिभवस्य
श्रुतिसिद्धत्वादितिभावः । संपत्तिंस्वभावं ॥ ३५ ॥ अस्त्वत्यंतायोग्यानामसुरादीनांज्ञानप्राप्त्ययोगो देवादीनांचमिथ्याज्ञाना
प्राप्तिरतिदार्ढ्येनाभिभवायोगात् । मध्यममानुषाणांतुज्ञानादिप्राप्तिर्भवतु । तत्स्वभावाभिभवस्यकर्तुंशक्यत्वादित्याशंकांपरिहर
त्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [३।३।१६] अंतरेति ॥ मानवानांसम्यग्विपरीतज्ञानयोरंतरास्थितत्वमेवमिश्रज्ञानित्वमेवनतुकेवलज्ञानादिप्राप्ति
स्तेषामपिस्वभावाभिभवोनास्ति । कुतः । तेषांमिश्रज्ञानएवविशेषेणदार्ढ्यदृष्टेः । अतिदृढस्यचाभिभवायोगादितिभावः ॥३६॥
ननुदेवदानवमानवानांतत्स्वभावत्वेभवेदभिभवाभावः । तदेवकुतः । तादृशस्वभावत्वेचतथाफलेनभाव्यं । तदपिकुतइत्याशं
कांस्मृत्यापरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यतांस्मृतिमुदाहरति ॥ [३।३।१७] अपीति ॥ स्वभावेनेतिज्ञानकर्मणोर्विशेषणं । ज्ञानाद्दैवत्वादिकंचसर्वभू
तेषुयेनैकमित्यादिनाज्ञातव्यं ॥ ३७ ॥ हेत्वंतरेणदेवानामेवसम्यग्ज्ञानफलेनान्येषामित्यर्थप्रतिपादकंसूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥
[३।३।२०] विशेषेति ॥ ज्ञानादितावद्भगवत्प्रसादाधीनं । अज्ञानांज्ञानदोविष्णुरित्यादेः । भगवदनुग्रहश्चदेवेष्वेवविशेषतोनान्येषुश्रुति
सिद्धोऽतस्तेषामेवसम्यग्ज्ञानादिनासुराणामितिभावः । अध्यवसायांतगामीपरमेश्वरःसर्वानुग्रान्दैत्यान्दमयंस्तद्विरुद्धान्देवान्
संसारमतिक्रम्यस्वपदंनयन्वेदादिषुश्रूयते सएवमनुष्यप्रजास्संसारएवावर्तयतीत्यर्थः। इंद्रपदव्याख्यानंपरमेश्वरस्येति। श्रुत्यर्थनि

श्चायिकांस्मृतिंचाह ॥ [६३।२१] असुरानिति ॥ ३८ ॥ यदुक्तंनदैत्यानांतत्स्वभावाभिभवेनदेवत्वप्राप्तिरिति तदेवयुक्त्यासमर्थयत्सूत्रं
पठित्वाव्याचष्टे ॥ [६३।२२] अतइति ॥ यद्यसुराणांस्वभावाभिभवेनदेवत्वप्राप्तिस्तर्हिकदाचित्तेषांदेवभागादूनतास्यात् । नचैवं । अतो
देवभागादितरस्यासुरभागस्यैवज्यायस्त्वात् । तदेवकुतः । जनताऽप्रवेशोक्त्यन्यथानुपपत्तेः श्रुतेश्चेतिभावः । ततस्तयोर्देवासु
रभागयोः । कनीयांसोज्यायांसश्चेत्यर्थः । ननुजनताप्रवेशनिषेधोऽसुरबाहुल्यनिमित्तएवकुतइतितत्राह ॥ [६४।२] असुराइति ॥३९॥
जैमिनिमतेनाप्येतमर्थंसमर्थयत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ [६४।३] तद्भूतस्येति ॥ देवस्यैवदेवभावोऽसुरस्यैवासुरभावोजैमिनेरपिसिद्धएव ।
नतुतत्रपुरुषार्थाद्यधिकरणवद्व्यवस्थितविकल्पोस्ति । केनहेतुनाजैमिनेस्तत्सिद्धिः । नियमादिश्रुतेरेवेतिभावः । गतिजातिशब्दौ
स्वभावार्थौ रूपमितिसम्यग्ज्ञानादि । देवासुराणांपरस्परविपरीतोपासनफलनियमस्तंभूतिरित्यनेनोच्यते । अन्यथासनस्यात् ।
बभूवुर्भूतिमंतः । सुप्तःसुप्तेषुस्थितोवायुः । ननुप्रह्लादादीनांदैत्यानामेवसम्यग्ज्ञानफलयोर्दर्शनात्कथमेतदित्यतउक्तार्थेस्मृतिं
चाह ॥ [६४।७] देवानामिति ॥ नचैतावतादेवानामसुरत्वप्राप्तिः । हेतुतःसोन्यथाभावोरक्ततास्फटिकेयथेतिवचनात् । अतोभगव
ज्ज्ञानस्ययोग्यैकसाध्यत्वाद्योग्यानामेवमोक्षइतिसिद्धं ॥ ४० ॥ अ० ॥ ५ ॥ अत्रभगवत्प्राप्तिसाधनज्ञानस्यदेवादिपदाकांक्षाशून्यै
रेवप्राप्यत्वमहिम्नोवर्णनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । अन्यथायागाद्यतिशयासिद्धेरेतत्साध्यं देवादिषुनियतंज्ञानंतदन्यैर्नप्राप्यमि
त्युक्तं तत्संगतंदेवतापदंविषयः । किमन्यैःप्राप्यंनवेतिसंदेहः । लोकदृष्टिरतीताधिकरणन्यायश्चसंदेहबीजं । देवतापदमन्यप्रा
प्यमितिपूर्वःपक्षः । स्वधर्मनिष्ठःशतजन्मभिःपुमान्विरिंचतामेतीत्यादेः । देवत्वस्यस्वाभाविकत्वान्नान्यैस्तत्प्राप्यमितिचेन्न ।

प्रयत्नसाध्यत्वश्रवणात्तस्यस्वभावत्वानुपपत्तेः । यद्धि चेतनेषु चेतनत्वंतदेवस्वाभाविकंतच्चसर्वेषांसममेवेतिनकश्चिद्देवत्वादिःस्वभावः । किंबहुना । प्रयत्नेनभगवदैश्वर्यमपिप्राप्तुंशक्यतेकिमुदेवपदमित्यतोज्ञानमप्ययोग्यप्राप्यमिति । सिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [६४।९] नचेति ॥ यदुक्तंदेवतापदंभगवदैश्वर्यंचान्यैःप्राप्यमिति नतद्युक्तं । तदाकांक्षायाएवायोगेनतत्प्राप्तेर्दूरोत्सारितत्वादितिभावः । सूत्रेब्रह्मादिपदानाकांक्षैवोच्यतेऽतःकथंनपरमात्मैश्वर्यादिकमाकांक्ष्यमितिभाष्यतइत्यतआह ॥ [६४।९] ब्रह्मादीनामिति ॥ नन्वेतत्प्रतिपादनंनपादसंगतमित्यतआह ॥ [६४।१०] चशब्दस्त्विति ॥ ननुभगवदैश्वर्याद्याकांक्षायोगःकुतइतितत्राह ॥ [६४।११] अयोग्यमिति ॥ अत्रायंप्रयोगः । ब्रह्मादिपदाकांक्षावान्पतति । अयोग्यारोहप्रयत्नवत्त्वात् । अयोग्यवृक्षारोहप्रयत्नयुक्तवदिति । इच्छायाअपिप्रयत्नविशेषत्वांगीकारान्नासिद्धिः । नचजीवानांचैतन्यमेवनिजस्वभावइत्ययोग्यत्वविशेषणासिद्धिः । देवासुरनरत्वाद्याजीवानांतुनिसर्गतइतिवचनात् । प्रयत्नस्यस्वभावाभिव्यक्तिहेतुत्वान्निर्मूलानुमानंनमानमितितत्राह ॥ [६४।१२] नेति ॥ यत्रपतितस्य । नन्वयोग्यारोहप्रयत्नस्यपतनकारणत्वेपीच्छामात्ररूपस्यतददर्शनान्नतावन्मात्रंबाधकमित्यतइच्छायाअपिपातकारणत्वंस्मार्तानुमानेनदर्शयति ॥ [६४।१२] स्वकीयमिति ॥ अयमत्रप्रयोगः । विमतोदेवादिभिःपात्यते । अशक्यतत्पदेच्छुत्वात् । राजपदेच्छुवदिति । अत्रमूलभूतांश्रुतिंचाह ॥ [६४।१३] मायाभिरिति ॥ हेपरमेश्वरत्वंकुविद्याभिरुत्तमत्वंप्राप्तमिच्छतःस्वर्गमारोढुंचेच्छतोदस्यूनंधेतमस्यवाक्षिपइत्यर्थः ॥ ४१ ॥ कैमुत्येनापिदेवतापदाकांक्षाऽयोगंसमर्थयत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ [६४।१४] उपेति ॥ यदामुनी

नांदेवानामुपवर्तमानानांगंधर्वादीनामपिपदंनाकांक्ष्यंकिमुतदावाच्यंदेवपदंनाकांक्ष्यमिति । ऋष्यादिपदाकांक्षाऽयोगएवकुतः । श्रुतेरेवेतिभावः । ऋषीनित्यार्षानित्यादिज्ञेयं । मुनिपदस्यदृष्टांतत्वेनोक्तिःश्रुत्यनुसारेण । सूत्रद्वयार्थेस्मृतिंदर्शयंस्तच्छेषंप्रमाणीकृत्यैकइत्यस्याभिप्रायमाह ॥ (६४।१६) बृहदिति ॥ अहंकश्चिदृषिःस्यामित्यविशेषाकांक्षायांनविरोधः । वसिष्ठःस्यांविश्वामित्रःस्यामिति विशेषाकांक्षायामस्त्येवदोषइतिदेवादिपदेभ्योमुन्यादिपदाकांक्षायांविशेषज्ञापनायैकइत्युक्तं । नत्वेकस्मिन्नेवविषयेविप्रतिपत्तिसूचनार्थमन्यतरस्यानिर्धारितत्वाद्वस्तुविकल्पासंभवाच्चेतिभावः ॥ ४२ ॥ यथादेवादिपदंनाकांक्ष्यमेवंज्ञानभक्त्यादिकमाकांक्ष्यंनवेतिसंदेहंपराकुर्वत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ (६४।१८) बहिरिति ॥ आकांक्षायामनाकांक्षायांचेत्यनियमसूचनं । ननुविहायकामान्यःसर्वानितिसर्वकामप्रहाणविधानात्कथंशुभकामेनपतनमित्यतआह ॥ (६४।१९) नानात्वमिति ॥ पुमानविरुद्धकामःस्यादेव । नचाकामत्वविधिविरोधः । अविरुद्धकामित्वेनाप्यकामोभण्यते । कुतः । यतःकामानांनानात्वंविलक्षणत्वमतोऽविरुद्धत्वमेवयुज्यतेनत्वकामत्वमेवतादृशस्यादर्शनादित्यर्थः । आचारवाचकंवाक्यमाचारः । अतोब्रह्मादिपदस्यतद्योग्यैकलभ्यत्वादुक्तंयुक्तमितिसिद्धं ॥ ४३ ॥ अ० ॥ ६ ॥ अत्रभगवत्प्राप्तिसाधनज्ञानस्यास्वामिनोपिसन्निधिमात्रेणफलदानमहिम्नोवर्णनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । अन्यथाज्ञानिनांमोक्षनियमइत्युक्तमयुक्तंस्यादतस्तद्वर्णनीयं । प्रकृतंज्ञानमेवविषयः । किंदेवानांफलप्रदंप्रजानांवेतिसंदेहः । प्रयोजकत्वंकर्तृत्वंचसंदेहबीजं । किंतावत्प्राप्तमिति तत्रसूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ (६४।२०) स्वामिनइति ॥ ब्रह्मविदाप्नोतिपरमित्यादिश्रुति

सिद्धंयद्भगवत्प्राप्त्यादिज्ञानफलंतद्देवानामेवभवतिनप्रजानां। कस्मात्। तेषामेवेंद्रियादिप्रेरकत्वेनज्ञानस्वामित्वात्। लोकेच
स्वामिनएवफलदर्शनात्। नचकर्तृत्वेनप्रजानांफलं। कर्तुरप्यस्वामिनःफलाभावदर्शनात्। नचवेतनादिरूपेणफलं। अन्नादेर्दी
यमानत्वात्। श्रुतिसिद्धंचैतत्। एवमाचार्यआत्रेयोपिमन्यतइतिभावः। कुतोदेवानांकर्मादिदेवानांह्येतत्कर्मादिफलंभवती
त्यर्थः ॥ ४४ ॥ एवमात्रेयमतावलंबेनपूर्वपक्षितेसिद्धांतयत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ आर्त्विज्यमिति ॥ नकेवलंदेवानामेवफलं
किंतुप्रजानामप्यस्ति। नचास्वामित्वात्फलाभावः। यथाखलुसत्रयागेष्वयजमानानामप्यृत्विजांचयज्ञफलं। तथाऽस्वामित्वेपि
प्रजानांज्ञानफलसंभवात्। नचश्रुतिमुनिमतविरोधः। प्रजानामल्पफलाभ्युपगमात्। तदभिप्रायकत्वाच्चश्रुत्यादेः। अल्पस्त्वेनिः
स्वप्रयोगदर्शनादित्यौडुलोमिराचार्योमन्यतइतिभावः। भवेदेतत् यदिप्रजानांफलभावःसिद्ध्येत्। सएवकुतइत्यतआह ॥ तद
र्थमिति ॥ (ननुऋत्विजामस्वामित्वेप्यगृहीतदक्षिणत्वेनकर्तृत्वात्कथंतद्दृष्टांतेनप्रजानांफलंसिध्यतीत्यतोवाह ॥ तदर्थमिति ॥)
देवैरपिप्रजार्थमेवज्ञानस्यापाद्यमानत्वाद्युक्तंतासांज्ञानफलं। तथालोकेदर्शनादितिभावः। उक्तंच। त्वरयैवमनुष्याणांसिद्धिरत्व
रयैवतु। देवानांतत्प्रसादेनमुक्तिरेवसतांनृणामिति ॥ ४५ ॥ यदिदेवैःप्रजार्थंज्ञानादिसाध्यतेतर्हितत्फलंप्रजानामेवभवेन्नाकिंचिद्दे
वानामित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे॥ सहकारीति॥ एतद्वक्ष्यमाणंनौडुलोमिना ज्ञातंकिंतुपक्षत्वेनतृतीयंतृतीयःपक्षः।
सचभगवतोबादरायणस्य। कोसौ। प्रजार्थंज्ञानसाधनेऽपिनदेवानांफलाभावः। देवानांहिज्ञानदानंकर्तव्यंतस्मिंश्चस्वविहितेप्र
जानामनुग्रहायसहकारित्वेनप्रजाःक्रियंते। अतोदेवानामेवमुख्यकारणत्वान्महाफलं प्रजानांतुसहकारिमात्रत्वादल्पफलमिति।

यथाखलुपालनस्यराज्ञाप्रजार्थंक्रियमाणत्वेपिनप्रजानामेवपालनफलं किंतुराज्ञएवमुख्यंतासांसहकारिमात्रत्वात् । यथाऽऽचार्येण शिष्यार्थमेवव्याख्यानस्यक्रियमाणत्वेपिनतत्फलंशिष्यस्यैव किंतुगुरोरेवमुख्यं शिष्यस्यसहकारिमात्रत्वात् । एवमेवात्रापिप्रजार्थंदेवैर्ज्ञानस्याऽऽपाद्यमानत्वेऽपिनतासामेवफलं किंतुदेवानामेवेतिभावः । तद्वतइत्येतत्प्रजावतइतिव्याख्यायराज्ञइतिविवृतं । अत्रैवस्मृतिमाह ॥ ६५।५ वाराहेचेति ॥ ६५।६ श्रुतमिति ॥ यावत्तासांप्रामाणिकंतावद्भवतीत्यर्थः । अतःप्रजानामपिज्ञानफलसद्भावादुक्तंयुक्तमितिसिद्धं ॥ ४६ ॥ अ० ॥ ७ ॥ अत्रहरिप्राप्तिसाधनेज्ञानेविशेषाऽधिकारिणांयतीनांसर्वाश्रमिभ्योऽतिशयसमर्थनेनज्ञानमहिम्नएववर्णनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । कर्माधिकारिभ्योज्ञानाधिकारिणामतिशयाभावेज्ञानस्यैवातिशयाभावप्रसंगात्समर्थनीयमेतत् । प्रकृतज्ञानाधिकारिषुदेवर्षिमानुषेषुमनुष्याआश्रमभेदभिन्नाएवविषयः । किंसर्वेपिमोक्षेसमाउतकस्यचिदुत्तमत्वमितिसंदेहः । द्वेधापिदर्शनंसंदेहबीजं । तत्रगृहस्थोमुक्तावुत्तमइतिपूर्वःपक्षः । तस्यसर्वसत्कर्मस्वधिकारित्वात् । नह्यन्याश्रमिणांक्रत्वादावधिकारोस्ति । किंचछंदोगोपनिषदिगृहस्थस्यैवमोक्षमुक्त्वोपसंहारःक्रियते । आचार्यकुलाद्वेदमधीत्ययथाविधानंगुरोःकर्मातिशेषेणाभिसमावृत्यकुटुंबेशुचौदेशेस्वाध्यायमधीयानोधार्मिकान्विदधदात्मनिसर्वेंद्रियाणिप्रतिष्ठाप्याहिंसन्सर्वाणिभूतान्यन्यत्रतीर्थेभ्यःसखल्वेवंवर्तयन्यावदायुषंब्रह्मलोकमभिसंपद्यतेनचपुनरावर्ततेनचपुनरावर्ततइति । तेनज्ञायतेगृहस्थस्यैवमुक्तावाधिक्यमिति । नह्याधिक्याभावेसर्वेषामपिमोक्षेसमानेविशिष्योक्तिर्युक्ता । उपसंहाराच्चतात्पर्यमवगम्यते । अतःकर्मिणामेवोत्तमत्वान्नज्ञानमतिशयितमिति । सिद्धांतयत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ ६५।७ कृत्स्नेति ॥ यतेरेवसर्वाश्रमेषूत्तमत्वंनगृहिणः । यति

मोक्षस्यगृहिमोक्षादपिचिरकालसाध्यत्वादल्पकालापादितसाधनसाध्यान्मोक्षाद्बहुकालीनसाधनसाध्यस्याधिक्यनियमात् । गृहि
णांबहुकर्माधिकारमात्रसद्भावेपितदाचरणनियमाभावात् । नचैवंगृहिणोपसंहारविरोधः । तस्यदेवताविषयत्वात् । तेषांसंपूर्ण
गृहस्थधर्मवत्त्वेनतद्योग्यत्वात् । नचदेवानामपियतेरुत्तमत्वंकथमितिवाच्यं । संपूर्णयतिधर्मस्यापितेषुसद्भावात् । अतोगृहिभ्यो
यतीनामेवोत्तमत्वंतेभ्योदेवानामेवेत्याशयः । भवेदेतद्यद्याश्रमद्वयंसंपूर्णंदेवेषुभवेत्तदेवकुतइत्यतआह ॥ कृत्स्नाहीति ॥ एते
षांनपुत्रादायमुपयंत्यरागाअद्वेषाअलोभाःसर्वज्ञाइतियतित्वस्योपपादकमन्यद्गार्हस्थ्यस्य । तथाचोक्तं । गार्हस्थ्यंचयतित्वंचदेवे
ष्वेकत्वमागतं । प्राधान्योक्तिर्यतित्वस्यगार्हस्थ्यस्यक्वचित्क्वचिदिति ॥ ४७ ॥ युक्त्यंतरेणैतत्समर्थयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ।
मौनवदिति ॥ नदेवानामुक्ताश्रमद्वयकर्मित्वमेवकिंतुसर्वाश्रमकर्मित्वमपि । श्रुतिबलात् । तथाचयदाश्रमद्वयकर्मित्वेनैवदेवा
नांयतिभ्यउत्तमत्वंसिध्यति किमुवाच्यंतदासर्वाश्रमकर्मित्वइतिभावः । सर्वाश्रमाइतिदार्ष्टांतिकोक्तिः । नकेवलमेतावत् सर्वव
र्णाः । सर्वंसर्ववर्णाश्रमोचितं । अयंतत्रहेतुः । अतोऽधमाधिकारिषुज्ञानप्रचुराणांयतीनामेवोत्तमत्वाद्युक्तोज्ञानस्यातिशयइतिसि
द्धं ॥ ४८ ॥ अ० ॥ ८ ॥ अत्रभगवत्प्राप्तिसाधनज्ञानस्यातिगोप्यत्वमहिम्नःसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । अन्यथाऽतिशया
भावप्रसंगात्समर्थनीयमेतत् । प्रकृतापरोक्षज्ञानसंगतंपरोक्षज्ञानमत्रविषयः । तत्किमाविष्कारेणोपदेष्टव्यंनवेतिसंदेहः । उभय
थासंभवस्संदेहबीजं । आविष्कारेणेतिपूर्वःपक्षः । आविष्कारेणैवोपदेशेऽशेषज्ञानयोग्यानांज्ञानलाभसंभवात् । बहूनामुपदेशेचो
पदेष्टुःफलाधिक्यसिद्धेः । यथायथाहवैब्रूयात्तथातथाऽधिकोभवतीतिश्रुतेः । अतआविष्कारेणज्ञानस्योपदेष्टव्यत्वात्तस्यरहस्य

त्वातिशयोनसिध्यतीति । सिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [६५।१३] अनाविष्कुर्वन्निति ॥ यतःश्रुतौविद्यादानस्याधिक्यानुसारेणफलप्रदमुच्यतेऽतोऽधिकफलार्थंबहूनांस्वीकरणायतदाऽऽविष्कारेणकार्यमितिनमंतव्यं । किंत्वनाविष्कुर्वन्नेवोपदिशेदित्येतत्कुतइत्यतःसौत्रंहेतुमुपादायव्याचष्टे ॥ [६५।१५] अन्वयादिति ॥ कासावुपपत्तिरित्यतआह ॥ [६५।१५] आविष्कारइति ॥ भवेदेतत् यद्याऽऽविष्कारेणोपदेशेयोग्यानामेवज्ञानप्राप्तिर्भवेत् । नचैवं सभाचत्वरादावुपविश्योपदेशेऽयोग्यानामपितत्प्रसंगादितिभावः । नन्वयोग्यानांग्रहणप्रसंगेपिकुतोऽनाविष्कारेणवाच्यमित्यतआह ॥ [६५।१६] तच्चेति ॥ तच्चायोग्येभ्यःकथनं । एतद्वायुंप्रतिविद्यादेवतानांप्रार्थनं । येऽभितोद्रोहास्पदेंऽधेतमसिस्थातुंयोग्या रामविरुद्धा स्ततएवतस्यरिपवो भोगेष्वेवाकांक्षावंतो येषामेतत्परंब्रह्मतदवरंजगच्चनास्ति । किंतुकिंचनएकंनिर्गुणंब्रह्मअनिर्वाच्यंचजगत्तेभ्यःस्तेनेभ्योऽस्मान्माब्रूहि । किंनाम येविष्णुनिष्ठतयातस्मिन्नेवरता येचदेवानांवरत्वेसतिनियामकंब्रह्महृदिवहंति ततःपरंचनविदुस्तेभ्योब्रूहीत्यर्थः । ब्राह्मणं वायुं । शेवधिर्निधिः । तितिक्षवःकारुणिकाइत्याद्यार्यलक्षणरहितोऽनार्यकः । ऋजवइत्यार्यकाद्युपलक्षणं । अविपरीतचित्तादिप्रवृत्तिमानृजुः । अतोऽनाविष्कारेणज्ञानस्योपदेष्टव्यत्वाद्युक्तस्तस्यातिशयइतिसिद्धं ॥ ४९ ॥ अ० ॥ ९ ॥ अत्रेश्वरप्राप्तिसाधनज्ञानस्यप्रतिबंधाभावेसाधनसंपत्तिजन्मन्येवोदयसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । अन्यथाकदापितदनुदयप्रसंगादेतत्समर्थनीयं । प्रकृतंज्ञानमेवविषयः । किंसाधनसंपूर्तिजन्मन्येवभवतिकिंवाजन्मांतरइतिसंदेहः । कृष्यादौयागादौचोभयथादर्शनंसंदेहबीजं । साधनसंपूर्तिजन्मन्येवदर्शनंभवतीतिपूर्वःपक्षः । साधनसंपूर्तावपिज्ञानानुदयेकारणाभावात् । नचस्वर्गादिवदुपपत्तिः । तस्यैत

च्छरीरेणभोगायोगात्तत्पातानंतरंप्राप्त्युपपत्तेः । नचात्रतादृशंकारणमस्ति । अतोज्ञानस्यैहिकत्वेनप्राप्तत्वात्तदभावाच्चतदनुदय एवेति । सिद्धांतयत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ [६५।११] ऐहिकमिति ॥ श्रुतौयद्ब्रह्मदर्शनार्थंयच्छ्रवणादिविधीयतेतच्चदर्शनंतेषांश्रवणादीनांसंपूर्तिंजन्मन्येवभवतीतिननियमःकिंतुजन्मांतरेपिभवति । नचोक्तदोषः । प्रारब्धकर्मसद्भावेजन्मांतरे तदभावेत्वैहिकमेवेत्यभ्युपगमात् । तत्कुतः । श्रुत्वेतिश्रुतेरेवेतिभावः । योगमेवान्ववेक्ष्येति पुनःकिंचिच्छ्रवणादिकमपेक्ष्यैवेत्यर्थः । अत्रस्मृतिंचाह ॥ [६५।२२] अनादीति ॥ कथंसेवयाज्ञानैकसाध्यःपापपंजरनिर्भेदइतितत्राह ॥ [६६।१] इहेति ॥ श्रवणाद्येकसाध्यंज्ञानंकथंसेवयास्यादित्यतआह ॥ [६६।१] श्रवणमिति ॥ नचायमेवसर्वत्रसेवाशब्दार्थःकिंतुज्ञानसाधनविषयएवेत्युच्यते ॥ [६६।२] ययेति ॥ अतोज्ञानस्यैहिकत्वान्नोक्तानुपपत्तिरितिसिद्धं ॥ ५० ॥ अ० ॥ १० ॥ अत्रभगवत्प्राप्तिसाधनज्ञानस्यस्वोत्पत्तिजन्मानंतरमेवप्रतिबंधाभावेमुक्तिसाधनत्वमहिम्नोवर्णनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । अन्यथाज्ञानस्यमुक्तिसाधनत्वाभावप्रसंगात्तत्समर्थनीयं । प्रकृतज्ञानसाध्योमोक्षोऽत्रविषयः । किंयच्छरीरेज्ञानमुत्पन्नंतत्पातानंतरमेवभवत्युतनेतिसंदेहः । उभयथाप्यदृष्टफलदृष्टिःसंदेहबीजं । तद्देहानंतरमेवेतिपूर्वःपक्षः । कारणेसतिकार्यानुदयेकारणाभावात् । नचज्ञानवदुपपत्तिः । तत्रप्रतिबंधकसद्भावात् । नचात्रप्रतिबंधकंपश्यामः । निष्कारणंकारणेसतिकार्यानुदयेकदाप्यनुदयःस्यात् । एवंचानियमइत्युक्तव्याघातइति । सिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [६६।३] एवमिति ॥ यथाज्ञानेऽनियमस्तथामुक्तिफलेपितच्छरीरपातानंतरमेवमोक्षइतिनियमोनास्ति किंतुशरीरपातानंतरंजन्मांतरंप्राप्यवा । नचानिष्कारणमनियमेकदापिमोक्षाभावप्रसंगः । प्रारब्धप्रतिबंधभावाभावयोरनियमकारणत्वात् । कुतोऽत्रप्रतिबंधककल्पनं । श्रुतौ

हिब्रह्मसंस्थस्यमोक्षावधारणात् । प्रतिबंधकाभावेतदनुपपत्तेरितिभावः। अनियमेकदापिमोक्षाभावइत्येतद्युक्त्यापरिहृतं । तत्रैषा श्रुतिःप्रमाणं । मोक्षानियमेवाज्ञानिनोमोक्षएवावधार्यते नतुशरीरपातानंतरमेवेतिनियमइतिभावः । नियमानुक्तिमात्रंनानियमसाधकमित्यतआह ॥ विद्वानिति ॥ बहूनीतिजन्मांतरेतात्पर्यं । सर्वस्यप्रामाणिकत्वसूचनायद्विरुक्तिः । तदुक्तं सर्वप्रमाणसिद्धत्वंवक्तुमाध्यायमूलतः । अध्यायांतेद्विरुक्तिःस्यात्पूर्वोक्तस्यावधारणइत्यतोज्ञानिनांप्रतिबंधाभावेमोक्षस्याविदूरत्वादुक्तंयुक्तमितिसिद्धं ॥ ५१ ॥ अ० ॥ ११ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्यश्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यस्यटीकायां जयतीर्थमुनिविरचितायांतत्त्वप्रकाशिकायांतृतीयाध्यायस्यचतुर्थःपादः ॥ ४ ॥ ॥ ॥

६६।५

॥ इतितत्वप्रकाशिकायांतृतीयोऽध्यायः ॥

॥ अथतत्वप्रकाशिकायांचतुर्थोध्यायः ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ हरिः ॐ ॥ एतदध्यायप्रतिपाद्यंदर्शयति ॥ फल
मिति ॥ विरक्त्यादिसाधनैर्ब्रह्मदर्शनमापाद्यमित्युक्तंपूर्वाध्याये । तत्रतद्दर्शनस्यकिंफलंयेनतदापाद्यंस्यादित्याशंकानिवृत्त्यर्थंय
त्तस्यभगवत्प्रसादद्वाराफलंभवतितदस्मिन्नध्यायेसूत्रकृतानिगद्यतइतिभावः । ननुपुरुषार्थाधिकरणेज्ञानात्सर्वेपुरुषार्थाभवंतीत्यु
क्तत्वात्किमत्रवक्तव्यमस्तीति । मैवं । मोक्षेतरपुरुषार्थानामसाधारण्येनज्ञानफलत्वाभावात् । मोक्षोपिज्ञानेनभवतीत्युक्तमिति
चेत् । सत्यं । सएवकीदृशइतिविचार्यतेऽत्रेति । एतत्पादार्थंदर्शयति ॥ कर्मेति ॥ ज्ञानफलंमोक्षलक्षणंचतुर्विधंभवति । कर्म
क्षयोत्क्रांतिमार्गभोगभेदात् तत्रकर्मक्षयाख्यफलस्यप्राथम्यात्तत्प्रथमपादेनिगद्यतइतिभावः । नन्वावृत्तिरित्यादिसूत्रेषुकर्मक्षयो
क्त्यप्रतीतेःकथमेतदित्यतआह ॥ नित्यशइति ॥ नैतेषुसूत्रेषुकर्मक्षयोनिगद्यतेकिंतुज्ञानसाधनमेव । तत्तृतीयएवकिंनोच्यते ।
उक्तमेव पुनःकिमुच्यते । तस्यैवनित्यशःकार्यत्वमिति । किमिति तद्विनामोक्षलेशाभावात् । अतोऽत्रकर्मक्षयोक्त्यप्रतीतिर्युक्तै
वेतिभावः । यदिफलाध्यायेकर्मक्षयपादेचसाधनमेवोच्यतेतर्ह्यध्यायपादानामर्थव्यवस्थाभावःस्यादित्यतआह ॥ प्रायिकत्वा
च्चेति ॥ नार्थांतरोक्तावपिव्यवस्थाभावविरोधः । योऽर्थोयत्रप्रायेणोच्यतेसोध्यायादिस्तदर्थइतिव्यवस्थोपपत्तेः । अतएवएतेष्व
धिकरणेषुनाध्यायादिसंगतिरन्वेषणीया । तत्रादौभगवज्ज्ञानायश्रवणाद्यावृत्तेःकर्तव्यतोपपादनादस्तिशास्त्रसंगतिः । अन्यथा
श्रवणादीनांज्ञानसाधनत्वासिद्धेःसाधनीयमेतत् । श्रवणादिकंविषयः । किंसकृदनुष्ठेयमुततदावृत्तिरितिसंदेहः । उभयविधसा
धनदर्शनंसंदेहबीजं । सकृदेवेतिपूर्वःपक्षः । सकृदनुष्ठिताग्निष्टोमादिनास्वर्गफलदर्शनात्तद्वदेवसकृदनुष्ठितश्रवणादिनापिज्ञान

संभवात् । श्रवणादिविधेश्चाग्निष्टोमादिविधिवत्सकृदनुष्ठानेनचरितार्थत्वात् । साधनावृत्तेरपिदर्शनादत्रापितथास्यादितिचेन्न ।
उभयथादर्शनेप्यनावृत्त्यैवापरोक्षज्ञानाभ्युपगमेसर्वसुशकत्वंज्ञानस्येतिगुणलाभादनावृत्त्याश्रवणस्यैवज्यायस्त्वात् । अतोऽनावृ
त्त्यैवज्ञानंसंभवति । नचतथाभवति । अतोनश्रवणादि ज्ञानसाधनमिति। सिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे॥ ६६।१३ आवृत्तिरिति ॥
॥ अग्निष्टोमादिवदेकवारेणैवफलसिद्धेरात्मेतिश्रुत्युक्तानांश्रवणादीनामनावृत्तिरितियदुक्तंनतद्युक्तं किंतुश्रवणादीनामावृत्तिरेव
कर्तव्या । उद्दालकेननवकृत्वःश्वेतकेतुंप्रतितत्त्वस्योपदिष्टत्वात् । श्रवणादेःसकृदेवकर्तव्यत्वेकिमर्थमसावसकृदुपदिशेत् । नचा
ग्निष्टोमादिवदनावृत्तिः । तस्याद्दृष्टफलत्वेनसकृदनुष्ठानसंभवात् । तावतैवतद्विधिपूर्तेश्च । श्रवणादेःपुनरज्ञाननिवृत्त्यादिदृष्टफ
लसाधनत्वेनयावत्फलंकर्तव्यत्वात् । आवर्तनएवतद्विधिपर्यवसानाद्व्रीह्यवघातविधिवत् । नचसुशकत्वगुणलाभादनावृत्तिः ।
महाफलस्यतदभावस्यैवगुणत्वात् । सर्वेषांमोक्षप्रसंगाच्चेतिभावः ॥ १ ॥ हेत्वंतरेणश्रवणाद्यावृत्तिंसाधयत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥
६६।१५ लिंगाच्चेति ॥ तस्माएतत्प्रोवाच अन्नंप्राणंचक्षुःश्रोत्रंमनोवाचमितिश्रुतावन्नादिरूपविषयएवपुनःपुनर्भृगोःप्रश्नस्तथैववरुणस्यो
क्तिःश्रुतस्यपुनरालोचनेनापरोक्षितत्वमित्येतल्लिंगदर्शनाच्चश्रवणाद्यावृत्तिःकर्तव्येतिभावः । अत्रस्मृतिंचाह ॥ ६६।१८ नित्यशइति ॥
अतोज्ञानार्थंश्रवणाद्यावृत्तेःकर्तव्यत्वाद्युक्तंश्रवणादीनांज्ञानसाधनत्वमितिसिद्धं ॥ २ ॥ अ० ॥१॥ अत्रभगवज्ज्ञानसाधनात्मत्वो
पासनस्यनित्यशःकार्यत्वसमर्थनादस्तिशास्त्रसंगतिः । स्वस्वामिभावसंबंधस्यनित्यमुपास्यत्वाभावेवेदानांतत्रमहातात्पर्यमयुक्तं
स्यादितिसमर्थनीयमेतत् । प्रकृतात्मत्वंविषयः । नित्यशउपास्यंनवेतिसंदेहः । उपासनस्यनित्यशःकर्तव्यत्वंगुणांतरसाम्यप्रतीति

श्चसंदेहबीजं । तत्रात्मत्वेनसर्वथासदोपास्यमितिपूर्वःपक्षः । हरेर्जगत्स्वामित्वस्यशश्वदतिप्रसिद्धत्वात् । शश्वदतिप्रसिद्धस्यनि
त्यमुपासनंव्यर्थमेवकिंत्वप्रसिद्धगुणोपासनस्यज्यायस्त्वेनतदेवनित्यशःकर्तव्यं । अतःस्वामित्वस्यनित्यमनुपास्यत्वाद्वेदानांतत्रम
हातात्पर्यंव्यर्थमिति । सिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ ६६।१७ आत्मेति ॥ विष्णुरात्मेत्युपासनंसदासर्वथाकार्यमेव । तस्यैवमोक्षसा
धनत्वात् । अन्यथातदसिद्धेः । नकेवलंतथोपासनमावश्यकंकिंतुतथोपदेशश्चकर्तव्यः । तदभावेपिमोक्षासिद्धेः । नकेवलमा
त्मत्वोपासनोपदेशान्वयव्यतिरेकित्वात्तस्यसर्वदासर्वथोपास्यत्वंकिंतर्हिनान्यंविचिंतयइतितस्यसर्वथोपास्यत्वोपदेश्यत्वयोःश्रुतिस
द्भावाच्चेतिभावः । आत्माहिममैषभवतीत्याद्यविद्यमानोपासनंनैतदितिवक्ति। उपगच्छं त्युपासते। ग्राहयंत्युपदिशंति । नचशश्व
दतिप्रसिद्धत्वात्सदासर्वथोपास्यत्वाभावः । उपासनस्यफलार्थस्यप्रसिध्यप्रसिद्धिभ्यांकर्तव्यत्वाद्यसिद्धेः । आत्मत्वोपासनस्यमु
क्तिहेतुत्वात्तत्सर्वथाकर्तव्यमित्येतत्कुतइत्यतआह ॥ ६६।१७ आत्मेति ॥ विष्णुरात्मतयाजीवत्वेनोपास्यइत्यहंग्रहंकेचनात्रवर्णयंतितद
युक्तमितिभावेनाह ॥ ६६।१७ आत्मेति ॥ आत्मत्वंविष्णुविशेषणमित्येवोपासनंकार्यंनतुतज्जीवत्वविधानेनेतिभावः । अतोविष्णोःसर्व
स्वामित्वस्यसर्वदासर्वथोपास्यत्वाद्युक्तंतत्रवेदानांतात्पर्यमितिसिद्धं ॥ ३ ॥ अ०॥ २ ॥ अत्रभगवज्ज्ञानसाधनस्यविष्णुप्रतीकैक्यो
पासनवर्जनस्यावश्यकत्वसाधनादस्तिशास्त्रसंगतिः । तथोपासनेयदुक्तंसर्वस्वामित्वेनोपासनंकार्यमितितदयुक्तंस्यादतःसाधनीय
मेतत् । यन्नामवागादिकंभगवत्प्रतिमारूपंप्रकृतंतदत्रविषयः । ब्रह्मतयोपास्यंनवेतिसंदेहः । श्रुतिरन्यत्वंचसंदेहबीजं । ब्रह्मत
योपास्यमितिपूर्वःपक्षः । नामब्रह्मेत्युपासीतेत्यादिश्रुतेः । नचब्रह्मप्रतीकयोर्भिन्नत्वादभेदेनोपासनायोगः । यथाखलुपूर्वत्रप्रसि

द्ध्यादेरप्रयोजकत्वमुक्त्वाफलमात्रस्योपासनाप्रयोजकत्वेनात्मत्वोपासनंसमर्थितंतथाऽत्रापिप्रतीकेब्रह्मत्वोपासनसंभवात् । फलस्योपासनाप्रयोजकत्वेनभेदादेरप्रयोजकत्वात् । श्रूयतेखलुप्रतीकेब्रह्मत्वोपासनस्यफलंनामब्रह्मेत्युपास्तेयावन्नाम्नोगतंतत्रास्यकामचारोभवतीत्यादि । अतःप्रतीकेब्रह्मत्वोपासनस्यकर्तव्यत्वादुक्तमयुक्तमिति । सिद्धांतयत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ ६६।२२ नप्रतीकइति ॥ नामब्रह्मेत्यादिनासामानाधिकरण्येनजातयात्रैक्योपासनंविधीयतइतिशब्दभ्रांत्यायत्परेणोक्तंप्रतीकेब्रह्मदृष्टिःकार्येतिनतद्युक्तं। यतःसविष्णुःप्रतीकंनभवति । नहिभिन्नयोरभेदेनोपासनंयुक्तं । नचवाच्यंफलस्यैवप्रयोजकत्वाद्युक्तमुपासनमिति । अन्यथोपासनस्यनिष्फलत्वात्प्रत्युतानर्थफलत्वाच्चेतिभावः । ननुयदिनाभेदेनोपासनंयुक्तंकथंतर्हिकार्यं । नतुनकार्यमेव । श्रुत्यप्रामाण्यप्रसंगादित्याशंक्यपरिहरति ॥ ६७।१ किंत्विति ॥ कार्यमेवश्रुत्युक्तमुपासनं तच्चब्रह्मणःप्रतीकस्थितत्वेनैव । नचनैतच्छ्रुतिर्वक्तीति वाच्यं । अपवादेनप्रथमादिविभक्तेरेवसप्तम्यर्थत्वोपपत्तेः । सप्तसुप्रथमाषट्सुद्वितीयेत्यादेरेवेतिभावः । उक्तार्थेस्मृतिंचाह ॥ ६७।११ ब्रह्मतर्केचेति ॥ उभयोर्नामादिब्रह्मपदयोरैक्यदृष्टिरत्रकर्तव्यतयोच्यतइतिभ्रांतिः । कस्मादियंभ्रांतिरिरितितत्राह ॥ ६७।१ नामादीति ॥ प्रथमायास्तर्हिकागतिरित्यतआह ॥ ६७।२ सर्वेति ॥ नचवाच्यंक्षत्तरिराजदृष्ट्याफलदर्शनादत्राप्येवंस्यादिति । क्षत्तैवराजेत्यस्योपचारत्वात् । तथाज्ञानेऽनर्थदर्शनाच्चेति । अतःप्रतीकेब्रह्मत्वोपासनस्यायोगादुक्तंयुक्तमितिसिद्धं ॥४॥ अ०॥३॥ अत्रब्रह्मदर्शनसाधनब्रह्मत्वोपासनस्याऽऽवश्यकत्वसमर्थनादस्तिशास्त्रसंगतिः। अन्यथाभूम्नोज्यायस्त्वमित्युक्तहानिप्रसंगात्समर्थनीयमेतत् ।

भूम्न इत्यत्रप्रकृतंब्रह्मत्वमेवविषयः । किंसदासर्वथोपास्यंनवेतिसंदेहः । उभयथापिदर्शनंसंदेहबीजं । नब्रह्मत्वंसदासर्वथोपास्य मितिपूर्वःपक्षः। भगवत्प्रसादायहितदुपासनंकर्तव्यं सचप्रतिदिनंविविधगुणोपसंहारेणोपासनेसिध्यति । तथाचकिंब्रह्मत्वस्यैकस्यै वविशिष्यसदोपासनेकारणमस्ति । तदुपासनमपिभगवत्प्रसादजनकमितिचेत्तथापिगुणांतरसाम्यमेवस्यात् । नचात्मत्ववद्गुणत्वा विशेषेपिनित्योपास्यत्वेविशेषहेतुरस्ति । अतोब्रह्मत्वस्यनित्योपास्यत्वाभावादुक्तंज्यायस्त्वमयुक्तमिति । सिद्धांतयत्सूत्रंपठित्वाव्या चष्टे ॥ [६७।३] ब्रह्मेति ॥ परमेश्वरेसदासर्वथाब्रह्मत्वोपासनंकार्यं । तत्रसर्वगुणांतर्भावेनभगवदुत्कृष्टत्वसिद्धेः । भगवदुत्कृष्टत्वंहिब्रह्मत्वं । तथाचब्रह्मत्वोपासनंनामउत्कृष्टत्वोपासनमेव । सर्वोत्कृष्टत्वोपासनंचान्योपासनेभ्योऽतिशयेनभगवत्प्रसादहेतुरितिभावः । ब्रह्मदृ ष्टिःप्रतीकेकार्येतिकेचित्तदतीतसूत्रेणैवनिरस्तमितिभावेनोक्तंपरमेश्वरइति । अत्रस्मृतिंचाह ॥ [६७।३] ब्रह्मेति ॥ शब्दोयंयतइतिशेषः । स र्वतोमहत्त्वज्ञानमित्यन्वयः । गुणांतरोपासनादाधिक्येनेतिवा । आत्मत्वोपास्तिवत्ब्रह्मत्वोपासनंविनापिमोक्षासंभवाच्चतत्कार्य मितिभावेनाह ॥ [६७।५] आत्मेति ॥ ब्रह्मत्वस्याप्यावश्यकत्वेचतुर्गुणोपासननियमभंगःस्यादित्यतोवाह ॥ [६७।५] आत्मेति ॥ आत्मत्ववि शेषणत्वेनोपासनाददोषइतिभावः । अतोब्रह्मत्वस्यविशिष्योपास्यत्वादुक्तंयुक्तमितिसिद्धं ॥५॥अ०॥४॥ अत्रभगवदपरोक्षसाधन स्यांगाश्रितत्वेनदेवतोपासनस्यावश्यकत्वसमर्थनादस्तिशास्त्रसंगतिः । अन्यथातन्न्यायेनात्मत्वस्याप्यावश्यकत्वाभावप्रसंगात्समर्थ नीयमेतत् । भगवदंगाश्रितत्वेनदेवतोपासनंदेवानामुक्तं । तत्रस्वस्यस्वोत्पत्त्यंगाश्रितत्वेनोपासनंविषयः । सदासर्वथाकार्यंनवेति संदेहः । द्विविधोपास्तिदर्शनंसंदेहबीजं । नसदासर्वथातथोपासनंदेवैःकार्यमितिपूर्वःपक्षः । सूर्यादीनांविविधस्थानेषुसंचरणेन

सदाभगवच्चक्षुराद्याश्रितत्वाभावात् । सदाचक्षुराद्याश्रितत्वाभावेपितथोपासनस्यानर्थफलत्वात् । गुणांतरेषुसत्सुभगवदंगाश्रितत्वेनविशिष्यस्वचिंतनेकारणविशेषाभावाच्च । अतःसत्यप्याश्रयिभावसंबंधेतस्यसर्वथोपास्यत्वाभावात्तद्वत्स्वस्वामिभावेसत्यपिनात्मत्वोपासनमावश्यकमिति । सिद्धांतयत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ [६७।६] आदित्यादीति ॥ चक्षोःसूर्योअजायतेत्यादिनायदुक्तंस्वाश्रयत्वेनभगवदंगोपासनंतदादित्यादिदेवैःसदासर्वथाकार्यमेव । कोविशेषहेतुः । मुक्तौतत्रलयस्यापेक्षितत्वात् । उपासनस्यफलसाम्येनकार्यत्वात् । मुक्तौतत्रलयएवकुतः । स्वोत्पत्तिस्थानत्वात् । यतोयस्योत्पत्तिस्तत्रतस्यलयनियमात् । नचान्यथोपासनप्रसंगादेतदयुक्तं । नित्यंरूपांतरेणांगानांस्वाश्रयत्वादितिभावः । अतीताधिकरणसहितैतदधिकरणार्थेस्मृतिंचाह ॥ [६७।७] नारायणेति ॥ स्वोत्पत्त्यंगंस्वाश्रयत्वेनचिंत्यं । अतएतदुपासनस्यावश्यकत्वादुक्तमपियुक्तमितिसिद्धं ॥ ६ ॥ अ० ॥ ५ ॥ अत्रभगवद्दर्शनसाधनध्यानेआसनादिनियमसमर्थनादस्तिशास्त्रसंगतिः । अन्यथातदुपदेशानर्थक्यप्रसंगात्समर्थनीयमेतत् । प्रकृतभगवदुपासनार्थमासनाद्युच्यतेउपविश्यासनेयुंज्याद्योगमात्मविशुद्धयइत्यादौ । तदासनमत्रविषयः । सर्वथाऽपेक्षितंनवेतिसंदेहः । द्विविधसाधनदर्शनंसंदेहबीजं । नासनंसर्वथाऽपेक्षितमितिपूर्वःपक्षः । तत्कृत्याभावात् । भगवत्संदर्शनार्थंहिसर्वमुपासनाद्यन्वेष्टव्यंप्रयोजनांतराभावात् । तस्यचज्ञानस्यमनसोभगवद्विषयत्वमात्रेणसंभवात्किमस्त्यासनादिनाकृत्यं । नचवाच्यंमनसःसम्यग्भगवद्विषयत्वस्यैवज्ञानसाधनत्वेपितदर्थमेवासनमिति । आसनंविनामनसोभगवतिनिवेशनासंभवेस्मर्तव्यःसततंविष्णुरित्यादिविधीनामनुपपत्तिप्रसंगात् । तस्मादासनादेरावश्यकत्वाभावात्तदुपदेशाप्रामाण्यमिति । सिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [६।७।१०] आसी

नइति ॥ जिज्ञासुरासीनएवोपासनंविशेषतःसर्वथाकुर्यात् । उपासनस्यैवज्ञानसाधनत्वेपितस्याऽऽसनेसत्येवसंभवादन्यथाऽसं
भवात् । आसीनस्यचित्तविक्षेपासंभवादन्यस्यतन्नियमात् । नन्वासीनस्योपासनेसर्वदोपासनाभावः । मैवं । सदोपासनंकार्यं ।
आसनंचापेक्षितमेवेतिभावः ॥ ७ ॥ नन्वेतद्विरुद्धंसर्वदोपासनमासनस्यसर्वथाऽपेक्षितत्वंच । तत्रसर्वदोपासनमेवोपादेयंविहित
त्वात् । अतोनासनमावश्यकमित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यसप्रमाणकंव्याचष्टे ॥ [६।७।१३] ध्यानाच्चेति ॥ नसर्वदोपासनासननियत्यो
र्विरोधादासनस्यनावश्यकत्वं । उपासनंहिद्वेधाभवति । स्मरणंध्यानमिति । तत्रस्मरणस्यसर्वदायोग्यत्वात्सर्वदोपासनविधेस्तद्वि
षयतयोपपत्तेः । उपासनविशेषस्यचध्यानत्वात्तस्यचासनमंतरेणासंभवादासनस्यावश्यकत्वंसिध्यति । नचस्मरणेनैवालं । ध्यान
स्यततोऽधिकत्वात् । कुतएतत् । यतःस्मृतावुक्तमतएवेतिभावः ॥ ८ ॥ ननुध्यानार्थमपिनासनमावश्यकंप्रत्याहारादिनाचित्तवि
क्षेपपरिहारादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वास्मृत्यैवव्याचष्टे ॥ [६।७।१४] अचलत्वंचेति ॥ नकेवलंप्रत्याहारादिनाविक्षेपाभावोभवतिकिंतु
शरीराचलत्वंचापेक्ष्य । तच्चासनेसत्येवेतितदाऽऽवश्यकमितिभावः ॥ ९ ॥ स्मृतिभिरप्यासनस्यावश्यकत्वंसाधयत्सूत्रमुपन्यस्य
ताःस्मृतीरुदाहरति ॥ [६।७।१५] स्मरंतिचेति ॥ स्थिरःस्थिरमनाः । अस्योपविश्यासनइत्यनेनसंबंधाद्विवक्षितसिद्धिः ॥ १० ॥ आसना
दिनियतिवद्देशकालादीनामपिनियतिरस्ति । पर्वताग्रेनदीतीरे ब्राह्ममुहूर्तेचोत्थायेत्यादेरित्याशंकांनिवारयितुंसूत्रंपठित्वाव्या
चष्टे ॥ [६।७।१६] यत्रेति ॥ देशकालादीनांकिमासनादिवद्ध्यानोपयोगितयाऽऽवश्यकत्वंस्यादुतपृथगेवज्ञानोपयोगित्वात् । नाद्यः । निय
तदेशकालादिनाध्यानेविशेषाभावात् । अतोयत्रदेशादौध्यानस्यैकाग्रताविशेषःसएवदेशादिराश्रयणीयः । नापिद्वितीयः । स्व

तंत्रदेशादिनाज्ञानेविशेषाभावादेवेतिभावः । स्थातव्यमित्युपलक्षणं । अस्मिन्नेवार्थेस्मृतिमाह ॥ ६७।१७ तमेवेति ॥ अत्रापिपूर्ववद्विक
ल्पः । तमेवेतिप्रथमस्यदूषणं । तत्रहेतुर्नहीति । नियतदेशादिनाध्यानेनकश्चिद्विशेषइत्यर्थः । द्वितीयस्यापिनहीत्यनेनदूषणं ।
केवलदेशादिनाज्ञानेनविशेषइत्यर्थः । तत्रहेतुर्मनःप्रसादनार्थमिति । प्रायेणमनःप्रसादनार्थत्वात्पर्वताग्राद्युक्तिः । अवस्थितिरास
नं तच्चवीरंपद्ममेवेतिननियतिरितिभावः । अतआसनस्यावश्यकत्वात्तदुपदेशावैयर्थ्यमितिसिद्धं ॥ ११ ॥ अ० ॥ ६ ॥ अत्र
भगवज्ज्ञानसाधनध्यानस्यप्रायणांतत्वसमर्थनादस्तिशास्त्रसंगतिः । अन्यथाज्ञानिनांध्यानफलाभावप्रसंगेनमुक्तौतारतम्याभावप्र
संगात्समर्थनीयमेतत् । प्रकृतंध्यानमेवविषयः । किंज्ञानपर्यंतमेवाऽऽवश्यकमुतमुक्तिपर्यंतमपीतिसंदेहः । ज्ञानसाधनत्वंज्ञानिना
मपितद्दर्शनंसंदेहबीजं । ज्ञानपर्यंतमेवाऽऽवश्यकमितिपूर्वःपक्षः । दर्शनार्थमेवश्रवणादिविधानात् । ज्ञानार्थंविहितस्यमुक्तिपर्यं
तमनुष्ठानेकारणाभावात् । नचज्ञानसाधनस्यापिध्यानस्यमोक्षोपयोगित्वात्तावदावश्यकत्वमितिवाच्यं । ज्ञानमात्रस्यैवमोक्षेसा
मर्थ्यात् । नचानंदातिशयार्थंध्याननियतिः । आनंदातिशयार्थंश्रवणादिसाधनांतरस्यापिकर्तुंशक्यतयातन्नियमायोगात् । ज्ञान
एवध्यानस्यप्राबल्यात् । नह्येकत्रयस्यप्राधान्यंतस्यसर्वत्रापीति । अतोयावन्मोक्षंध्यानस्यकर्तव्यत्वाभावाज्ज्ञानिनांशुकादीनांत
दभ्यर्थमिति । सिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ ६७।१९ आप्रायणादिति ॥ मुमुक्षुणामोक्षपर्यंतंध्यानमवश्यंकर्तव्यमेव । ध्यानंविना
ऽपरोक्षज्ञानाभावेनतावज्ज्ञानपर्यंतमावश्यकत्वादितिभावः । तथापिमुक्तिपर्यंतंतदनुवृत्तिःकुतइत्यतोदृष्टंहीतिसूचितश्रुतिंदर्शय
ति ॥ ६७।१९ सइति ॥ एतदेतेषु । ॐकारोहरिः । कैमुत्येनापिध्यानस्यमुक्तिपर्यंतत्वंसाधयन्नाह ॥ ६७।२० सर्वदेति ॥ ज्ञानात्पूर्वंश्रवणा

दियुतध्यानस्यकर्तव्यत्वाज्ज्ञानानंतरंचसम्यग्ध्यानालाभेश्रवणादीत्यतउपासनादीत्यादिपदं । उक्तंहि । भोक्तव्यकर्मण्यक्षीणेज पेनकथयापिवा । वर्तयंतिमहात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाइति । ज्ञानपर्यंतंश्रवणादियुक्तंध्यानं । ततःप्रायेणकेवलंकर्तव्यमेवेत्यत्र स्मृतिंचाह ॥ [६७।२१] शृणुयादिति ॥ [६७।२१] नेक्षांकिंचनबाध्यतइति ॥ कादाचित्क्यपिमोक्षसाधनंभवतीत्यर्थः । दृष्टतत्वस्यचध्यानंनि रवधिकं । ज्ञानोत्तरमपिनिरवधिकंध्यानंकिंविहितत्वात्क्रियतेऽन्यथावा । नाद्यः । मोक्षविरोधात् । नद्वितीयः । करणानुपपत्ते रित्यतआह ॥ [६७।२२] आविमुक्तेरिति ॥ स्वतएवस्वभावेनेत्यर्थः । नचवाच्यंज्ञानोत्तरध्यानस्यफलाभावादकर्तव्यत्वमिति । आनं दातिशयफलत्वात् । नचोक्तदोषः । योगारूढस्यतस्यैवशमःकारणमुच्यतइतिवचनादानंदवृद्धौध्यानस्यैवप्रधानसाधन त्वात् । अतोमोक्षपर्यंतंध्यानस्यकर्तव्यत्वेनज्ञानिनामपितद्विचित्रफलेनमुक्तौतारतम्यसिद्धिरितिसिद्धं ॥ १२ ॥ अ० ॥ ७ ॥

अत्रप्रासंगिकंसमाप्यभगवज्ज्ञनेनकर्मक्षयलक्षणफलसिद्धिसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः।अन्यथामोक्षाभावप्रसंगेनोक्तव्याहतेःसम र्थनीयमेतत् । प्रकृतंज्ञानमेवविषयः । मोक्षंसाधयतिनवेतिसंदेहः । उभयविधार्थदृष्टिःसंदेहबीजं । नज्ञानेनमोक्षइतिपूर्वःपक्षः । प्रागापादितकर्मणांभावात् । नचतानिज्ञानजन्मनिभुज्यंते । बहुशरीरफलकर्मणांभावात् । नचतानिक्रमेणभुज्यंतइतिवाच्यं । तथासतिबहुकालांतरितज्ञानस्यजीर्णबीजवदमोक्षहेतुत्वापातात् । नचयुगपत्कायव्यूहेनभोगसंभवः । अनियतदेशकालविपाक त्वात् । नचयोगप्रभावेनतादृशानामपिभोगः । तथासतिभोगस्याप्यभावप्रसंगात् । तद्भोगकालेचपुनःकर्मांतरसंभवेनासमाप्तेश्च । नचज्ञानीनकरोति । नहिकश्चित्क्षणमपिजातुतिष्ठत्यकर्मकृदित्यादिविरोधात् । नचवाच्यंज्ञानेनैवप्राचीनकर्मणांक्षयःपश्चात्तनाना

मलेपइति । नाभुक्तंक्षीयतेकर्मेतिस्मृतिविरोधात् । नचप्रायश्चित्तेनेवज्ञानेनकर्मक्षयइति । विप्रतिपत्तेः । ब्रह्महाद्वादशाब्दव्रतंच रेदित्यादेर्दग्धगेहेष्टिविधिवदुपपत्तेः । अस्तुवाप्रायश्चित्तेनकर्मक्षयोविशेषप्रमाणबलात् । नचात्रतथाप्रमाणमस्तियेनस्मृतिबाधः स्यात् । किंचज्ञानेनैवकर्मक्षयेज्ञानोदयानंतरंमोक्षःस्यात् । अथनज्ञानानंतरमेवमोक्षस्तर्हिकिंकर्मक्षयएवनप्राप्नोतिनिष्कारणावस्था नायोगात् । नचवक्तव्यमुत्पन्नंज्ञानंनतदैवकर्मक्षिणोतीति । तथासतिकदापिकर्मक्षयाभावप्राप्तेः । नहिज्ञानस्यविरम्यव्यापारः संभवति । अतोज्ञानेनमोक्षासिद्धेरुक्तमयुक्तमिति । सिद्धांतयत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ तदिति ॥ संभवत्येवज्ञानेनमोक्षः । ब्रह्म दृष्टिरितिप्रकृतब्रह्माधिगमादेवपूर्वपापविनाशादुत्तरस्याश्लेषाच्च । नाभुक्तंक्षीयतेकर्मेतिस्मृतिविरोधइतिचेन्न । यथाखलुप्रायश्चि त्तविधिबलादेतत्स्मृतेरकृतप्रायश्चित्तविषयत्वंकल्प्यतेतथाऽज्ञविषयत्वस्यापिसंभवात् । नचात्रबाधकाभावः । तद्यथेतिश्रुतिसद्भा वादेवेतिभावः । यदप्युक्तंप्रायश्चित्तविधिर्दग्धगेहेष्टिविधिवदतत्परिहारार्थइतितन्न । प्रयोजनांतराभावेनतद्वैयर्थ्यप्रसंगात् । दग्ध गेहपदेनाग्निनाशनिमित्तप्रत्यवायवतउपलक्षणात् ॥१३॥ एवंब्रह्मज्ञानिनोमुक्तिसिध्यर्थंज्ञानादेवाघविनाशाश्लेषावुक्त्वातत्समान न्यायत्वाद्भगवद्द्वेषिपुण्यस्यापिमिथ्याज्ञानादेवविनाशाश्लेषौतमःसिध्यर्थंवदत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ इतरस्यापीति ॥ भगवद्द्वे षिणः पातेप्रत्यासन्नेयथाज्ञानिपापस्यैवंपुण्यस्याऽश्लेषोविनाशश्चभवतीतिभावः । पातार्थमितितादर्थ्येवासप्तमी । पातेप्राप्तेपितदनु भवानंतरंपुण्यभोगसंभवात्किंतदश्लेषादिनेत्यतआह ॥ तुशब्दइति ॥ अनुत्थानपातेप्रत्यासन्नेतदर्थमावश्यकावेवभगवद्द्विषांपुण्या ऽश्लेषविनाशावितिभावः । सूत्रार्थेस्मृतिंचाह ॥ यथेति ॥ १४ ॥ नन्वेवंयदिब्रह्मज्ञानिद्वेषिणोर्ज्ञानादिनैवपापपुण्यक्षयेज्ञानाद्युदयए

वमोक्षादिप्रसंगइत्याशंकांरिहरत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ [४।१।१५] अनारब्धेति ॥ नास्माभिःसर्वपापादिक्षयोज्ञानादिनोच्यतेयेनतदैवमुत्त्या
दिप्रसंगःकिंतुयस्यपापस्यकार्यंदुःखंभोक्तुमनारब्धंतस्यैवज्ञानेनविनाशोयस्यचपुण्यस्यकार्यंसुखंनभोक्तुमारब्धंतस्यैवमिथ्याज्ञाने
ननाशइतिभावः। ज्ञानानंतरंप्रारब्धप्रतिबंधकसद्भावःकुतइत्यतआह॥ [४।१।१६] तस्येति ॥ अत्रयावत्प्रतिबंधेननविमोक्षेततावदेवज्ञानिनो
मोक्षायचिरमितिमोक्षस्यप्रतिबंधनिवृत्त्यवधित्वश्रवणाज्ज्ञानोत्तरमपिकर्मसद्भावोज्ञायतइतिभावः ॥ तथापिप्रारब्धकर्मसद्भावोऽत्र
स्फुटंनप्रतीयतइत्यतआह॥ [४।१।१६] तुशब्दइति ॥ चार्थस्तुशब्दइत्युक्तंभवति। कासौस्मृतिरितितामुदाहरति॥ [४।१।१६] यदिति॥ एतेननाभुक्तमि
तिस्मृतिःप्रारब्धविषयेत्यपिलभ्यते॥१५॥ ननुज्ञानिकृतपुण्यस्यपूर्वोत्तरस्यविनाशाश्लेषौविद्येतेनवा। आद्येऽघशब्दवैयर्थ्यंद्वितीये
मोक्षासिद्धिः। पुण्यस्यापिबंधकत्वादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे॥ [४।१।१६] अग्नीति॥ किंपूर्वोत्तरपुण्यस्याकाम्यस्यनाशाश्लेषौवि
कल्प्येतेउतकाम्यस्य। आद्येननाशाश्लेषावितिब्रूमः। नचतावताबंधानिवृत्तिः। पूर्वकृताग्निहोत्राद्यकाम्यंकर्मतदधिगमाख्यकार्यायभ
वत्युत्तरकालकृतंचज्ञानकार्यमोक्षातिशयानुभवायभवतीत्युभयस्यापिमोक्षानुप्रवेशितत्वादितिभावः। पूर्वज्ञानिद्वेषिणोरनुवृत्तत्वाद
त्राप्युभयोरेतदुच्यतइतिशंकामाभूदितिभावेनाह॥ [४।१।१७] तुशब्दादिति॥ इतितमन्यस्माद्विशिनष्टीतिशेषः। ननुब्रह्मदर्शिकृतस्यैवपूर्वो
त्तरपुण्यस्यमोक्षानुप्रवेशोनाबंधकत्वंकुतइत्यतआह ॥ [४।१।१७] सइति॥ अत्रसएनमित्यादिनाऽज्ञकृतकर्मणोल्पफलत्वमुक्त्वासयइतिज्ञा
निनःपूर्वोत्तरपुण्यस्योक्तरीत्यामोक्षानुप्रवेशउच्यते। योजिज्ञासुरुपास्तेतस्यपुण्यंज्ञानद्वारेणाक्षयमोक्षफलदंभवतीतितथायउपास्ते

जानीतेतस्यपुण्यमक्षयमोक्षातिशयायभवतीति । एतच्चकर्माकाम्यमेवाकाम्यस्यस्वल्पफलप्रदत्वात्॥१६॥द्वितीयपक्षोत्तरत्वेनसूत्रंप
ठित्वाव्याचष्टे॥ [६८।१२] अतइति॥ यदकाम्यपुण्यमतोऽन्यत्पूर्वोत्तरकाम्यपुण्यंतदपिनाशाश्लेषौप्राप्नोति । तत्राप्यस्तिविशेषः। पूर्वतनंका
म्यपुण्यंद्विविधंप्रारब्धमप्रारब्धंच। तत्रप्रारब्धंननश्यति। अप्रारब्धंचद्विविधं। इष्टमनिष्टंच। तत्रेष्टमपिननश्यति। अनिष्टमेवनश्य
ति। तथोत्तरकालीनमपिद्विविधं। इष्टमनिष्टंच। तत्रेष्टस्यसंश्लेषोऽनिष्टस्याऽश्लेषइतिभावः। कुतएतदित्यतआह॥ [६८।१३] तथाहीति॥
अत्रापिसाधुकृत्याशब्देनकाम्यमप्रारब्धमनिष्टंपुण्यमुच्यते। अकाम्यस्यविनियुक्तत्वात्प्रारब्धस्यभोक्तव्यत्वात्। इष्टनाशस्यापुरु
षार्थत्वात्। तथाप्ययंविशेषोऽत्रस्फुटंनप्रतीयतेऽतआह॥ [६८।१४] अनभीष्टमिति॥ कथंज्ञानिकृतोत्तरकालीनाकाम्यपुण्यस्यमोक्षानु
प्रवेशःकर्मणोनाशशिरस्काल्पफलत्वादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे॥ [६८।१५] यदेवेति॥१७॥ यद्यप्यज्ञकर्मणोनाशशिरस्काल्पफ
लत्वंतथापिज्ञानिकृताकाम्यकर्मणोमहानंतफलत्वाद्युक्तस्तस्यमोक्षानुप्रवेशइतिभावः। कुतएतदित्यतउक्तार्थेक्रमेणश्रुतिस्मृतीदर्श
यति॥ [६८।१६] यदेवेति॥एतत्सूत्रत्रयन्यायोद्वेषिपुण्येपापेचानुवर्तितव्यः। तत्पूर्वपुण्यस्याप्रारब्धस्यविनाशउत्तरस्याश्लेषउक्तः। तत्रानिष्टं
चेन्ननश्यतीत्यादिग्राह्यं। तेषामपिकिंचित्पुण्यसंश्लेषदर्शनात्पापस्यतुपूर्वकृतस्यकियतांश्चिद्द्वेषाभिवृद्धिहेतुत्वेनोत्तरस्यतुसाक्षात्तमो
ऽनुप्रवेशइति॥१८॥तथापिनब्रह्मज्ञानिविद्वेषिणोर्मुक्तितमसीसिध्यतः। उभयोरपिप्रत्येकंप्रारब्धपुण्यपापसद्भावादित्याशंकांपरिहर
सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे॥ [६८।१७] भोगेनेति॥ नप्रारब्धकर्मसद्भावेनमोक्षाभावः। प्रारब्धंभोगेनक्षपयित्वामोक्षादिप्राप्तिसंभवादितिभा

वः । ज्ञानिनःप्रारब्धभोगेविशेषसूचकस्तुशब्दः । यदुक्तमुपमर्दंचेति । यथाज्ञानाद्यनंतरमपिनमोक्षादिनियमस्तथाकर्मक्षयानंतर
मपीतिशंकामाभूदितिभावेनाह ॥ अथेति ॥ शब्दइतिशेषः। कुतोनियमइत्यतआह ॥ आरब्धेति ॥ आरब्धभोगस्यनिरवधि
कत्वेब्रह्मादिप्राप्त्यनुपपत्तिरितितत्राह ॥ ब्रह्मणामिति ॥ ब्रह्मणांशतस्ययःकालस्तत्समाप्तेःपूर्वमेवेत्यर्थः । नचवाच्यंपुनःपुनरि
ष्टकाम्यपुण्यापादनादमुक्तिरिति । प्रजहातियदाकामानित्यादेस्तदापादनस्यकादाचित्कत्वात् । अतोज्ञानेनक्षीणकर्मणांमोक्षसं
भवादुक्तंयुक्तमितिसिद्धं ॥ १९ ॥ अ०॥ ८ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्यश्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यस्य
टीकायांजयतीर्थमुनिविरचितायांतत्वप्रकाशिकायांचतुर्थाध्यायस्यप्रथमःपादः ॥ १ ॥

॥ इतितत्वप्रकाशिकायांचतुर्थाध्यायस्यप्रथमःपादः ॥

॥ अथतत्वप्रकाशिकायांचतुर्थाध्यायस्यद्वितीयःपादः ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ हरिः ॐ ॥ एतत्पादार्थंदर्शयति॥ ६८।२२ देवानामिति ॥
ज्ञानभोगाभ्यांक्षीणकर्मणामत्रदेहक्षयक्रमोवक्तव्योभवति । सचद्विविधः । देवानांस्वोत्तमप्रवेशेनतत्रदेहलयः । अन्येषांतुब्रह्म
नाड्यादेहोत्क्रांतिरिति । तदुभयमस्मिन्पादेऽधिकार्याधिक्यक्रमेणैवनिगद्यतइतिभावः । नचैवसतिपादभेदप्रसंगः । उपासनाव
देकस्यैवार्थस्याधिकारिभेदेनद्वैविध्यात् । तत्र यत्रदेवतालयेविवादस्सविचार्यते । अत्रादौभगवत्प्राप्तिलक्षणमोक्षार्थंवाचोमन
सिलयसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । अन्यथामोक्षाभावप्रसंगेनोक्तविरोधःस्यादतःसाधनीयमेतत् । प्रकृतज्ञानिनामंतर्गतावा
ग्विषयः । मनसिलीयतेनवेतिसंदेहः । तत्पूर्वकत्वादितिमनोजातत्वोक्तिर्विशेषप्रमाणादर्शनंचसंदेहबीजं । नवाङ्मनसिलीयतइति
पूर्वःपक्षः । तथाहि । तदधीनस्यतत्रलयोवक्तव्यः । नचवाङ्मनसयोर्नियम्यत्वादिनिश्चेतुंशक्यते । वाक्पूर्वरूपंमनउत्तररूपं ।
मनःपूर्वरूपंवागुत्तररूपमितिव्यामिश्रत्वोक्तेः । नचान्यतरग्रहणंयुक्तं वचनद्वयस्यापिसाम्यात् । अतोवाचोमनसिलयाभावेनमो
क्षाभावादनियमइत्युक्तव्याघातइति । सिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ ६८।२२ वागिति ॥ अस्त्येववाचोमनसिलयः । प्रत्यक्षतए
ववाचोमनोवशत्वदर्शनात् । नचोक्तेर्व्यामिश्रत्वेनमनःप्राधान्यानिश्चयः । अत्रखलुवाक्पूर्वरूपमित्यादिनावाङ्मनसयोःपूर्वोत्तर
वर्णदेवतात्वेगुणप्रधानभावेचमुनिमतयोर्विवादउच्यते । तत्रवर्णदेवतात्वविषयेतूक्त्योःसाम्यं । अन्यतरपक्षेविशेषादर्शनात् ।
नचतत्रव्यामिश्रतापि । उभयोरपिवर्णदेवतात्वोपपत्तेः । गुणप्रधानभावेतुसाम्यमेवनास्ति । मनसावाअग्रेसंकल्पयत्यथवाचा
व्याहरतीतियुक्त्यामनःपूर्वकत्वस्यविशेषश्रवणात्प्रत्यक्षानुसारित्वाच्चेतिभावः । नचवाचोमनोधीनत्वेपिदेवतयोःकुतस्तदितिवा

च्यं । अचेतनस्यान्योन्यवशत्वस्यदेवतानिमित्तत्वात् । अस्तुवाचोमनोधीनत्वंतथापितत्रकुतोलयो नियामकानामनेकत्वेननिश्चयायोगादित्यतआह ॥ [६।१।७] तस्येति ॥ नन्वेतच्छ्रुतिसूत्रगतौवाङ्मनःशब्दावुमारुद्रपरौकुतइत्यतआह ॥ [६।१।१] उमेति ॥ अत्रोमापदेनवारुणीसुपर्णौचोच्येते । रुद्रपदेनचशेषसुपर्णाविति ज्ञातव्यं ॥ १ ॥ अस्त्वेवंवाचोलयनिर्णयस्तथापिनसर्वदेवानांमोक्षोलयानिश्चयादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ [६।१।२] अतएवेति ॥ नदेवानांमोक्षाभावः । सर्वेषामपिदेवानांस्वनियम्यनियामकभावानुसारेणलयनिश्चयात् । नचनियामकबाहुल्येनानिश्चयः । श्रुत्यानिर्णयोपपत्तेरितिभावः । कासौश्रुतिरित्यतस्तामुदाहरति ॥ [६।१।३] अग्नाविति ॥ अत्रोमारुद्रपदाभ्यांसुपर्णीसुपर्णावुच्येते । अग्नेस्तुसूर्यद्वारेणेंद्रेलयोज्ञातव्यः । अतोवागादीनांमनआदिषुलयनिश्चयाज्ज्ञानिनांमुक्तिनियमइतिसिद्धं ॥ २ ॥ अ० ॥ १ ॥ अत्रमनसोब्रह्मप्राप्त्यर्थंप्राणेलयसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । अन्यथामोक्षाभावप्रसंगेनोक्तव्याहतिरेवस्यादित्यतःसमर्थनीयमेतत् । प्रकृतंमनएवविषयः । प्राणेलीयतेनवेतिसंदेहः । तस्यप्राणोत्पन्नत्वंविशेषादर्शनंचसंदेहबीजं । नप्राणेमनोलीयतइतिपूर्वःपक्षः । मनसःप्राणादनूनत्वात् । सर्वप्रवृत्तिहेतुर्हिप्राणः । मनोपिप्रत्यक्षतएवान्वयव्यतिरेकाभ्यांसर्वप्रवृत्तिकारणंदृश्यते । नचेयदामननादितिमनसःप्राणादूनत्वमुक्तमितिवाच्यं । तत्रमनःशब्दस्यान्यपरत्वात् । नचस्मरशब्देनतद्ग्रहणं । मनःप्राणयोरुक्तन्यायेनसाम्यात् । तत्पदस्याप्यन्यपरत्वोपपत्तेः । नचमनसःप्राणोत्पन्नत्वात्तत्रलयः । तत्प्राक्श्रुतेश्चेतिमनसोभगवदुत्पन्नत्वस्योक्तत्वात् । अतोमनसोलयाभावेनमोक्षाभावादनियमइत्युक्तहानिरिति । सिद्धांतयत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ [६।१।४] तदिति ॥ मनःप्राणेलीयतएव । मनःप्राणइतिवाङ्मनसिसंपद्यतइतिपूर्वोदाहृतोत्तरवाक्यसन्ध्या

वादितिभावः । अत्रप्राणपदेनचतुर्मुखः । तत्रचमनसोलयोवाणीद्वारा । ननुकथंप्राणादनुत्पन्नस्यमनसः प्राणेलयइत्यतआह ॥
६।१।५ वायोरिति ॥ नचभगवदुत्पन्नत्वोक्तिविरोधः । प्राणद्वारातदुपपत्तेः । नचतयोश्श्रेष्टकत्वसाम्यं । मनउदक्रामन्मीलितइवाश्च
न्पिबन्नास्तैवप्राणउदक्रामत्तत्प्राणउत्क्रांतेऽपद्यत । मनःप्राविशदशयदेव । प्राणःप्राविशत्तत्प्राणेप्रपन्नउदतिष्ठदित्यादेः । अतोम
नसःप्राणेलयसद्भावादुक्तंयुक्तमितिसिद्धं ॥ ३ ॥ अ० ॥ २ ॥ अत्रप्राणस्यमोक्षसिद्ध्यर्थंपरमात्मनिलयसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंग
तिः । अन्यथाकस्यापिमोक्षाभावप्रसंगात्समर्थनीयमेतत् । प्रकृतःप्राणोऽत्रविषयः । किंपरमात्मनिलीयतेनवेतिसंदेहः । पूर्वोक्तं
संदेहबीजं । प्राणोनपरमात्मनिलीयतइतिपूर्वःपक्षः । तस्यतदधीनत्वानिश्चयात् । नचवाच्यंचक्षुरादिवदित्यादौतदुक्तमिति ।
तस्यानन्याधीनत्वेपिश्रुतिसद्भावात् । नचतस्यागत्यंतरंचोक्तमितिवाच्यं । अनन्याधीनत्वेप्राणस्यश्रुतिबाहुल्यसद्भावात् । बाहु
ल्यस्यप्राबल्यहेतुत्वात् । नहिप्रबलस्यदुर्बलेनबाधः । वैपरीत्यस्यैवोचितत्वात् । महांतमस्यमहिमानमाहुरनद्यमानोयदनन्नमत्ती
तिप्राणस्यलयाभावोक्तेश्च । अतःप्राणस्यपरमात्मनिलयाभावेनकस्यापिमोक्षाभावइति । सिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ ६।१।६ सइ
ति ॥ प्राणोहिरण्यगर्भःपरमात्मनिलीयतएव । तस्यतदधीनत्वात् । नचतदनिर्णयः । तदधीनत्वेपिश्रुत्यादिबाहुल्यसद्भावात् ।
नचसाम्यं । तदधीनत्वश्रुतीनांनिरवकाशत्वात् । स्वातंत्र्यश्रुतीनांतुसर्वेप्राणमुपगच्छंतीतिन्यायेनसावकाशत्वात् । सावकाशनिर
वकाशयोश्चनिरवकाशस्यप्राबल्यात् । अनद्यमानइतिचान्यैरनद्यमानइत्यर्थोपपत्तेरितिभावः । बाह्यकानित्येतदेवोपपादयति ॥
६।१।९ नहीति ॥ ननुप्राणस्तेजसीतिश्रुतेःप्राणस्यरमायांलयोनपरमात्मनीत्यतआह ॥ ६।१।१० प्राणस्येति ॥ चतुर्मुखस्यतेजासिलयोनामत

त्प्राप्तिमात्रंनतुतत्रदेहलयः । तस्यसाक्षात्परमात्मनिलययोग्यत्वादितिभावः । प्राणत्वेऽस्त्येवतेजसिलयः । अतोविरिंचस्यहरौल यसद्भावाद्युक्तःसर्वज्ञानिनांमोक्षइतिसिद्धं ॥ ४ ॥ अ० ॥ ३ ॥ अत्रदेवानांपरमात्मप्राप्त्यर्थंसमस्तभूतेषुलयसमर्थनादस्तिशास्त्रादि संगतिः । अग्नावेवसर्वलयेप्रागुक्तन्यायबाधःस्यादतःसमर्थनीयमेतत् । अग्नौसर्वेदेवाविलीयंतइत्युक्तदेवाविषयः । किमेकस्मिन्न ग्नावेवलीयंतेउतभूतांतरेपीतिसंदेहः । श्रुतिरन्याधीनत्वंचसंदेहबीजं । अग्नावेवसर्वदेवानांलयइतिपूर्वःपक्षः । अग्नौसर्वेदेवावि लीयंतइतिश्रुतेर्विपर्ययेप्रमाणाभावाच्च । नचान्याधीनत्वादन्यत्रलयः । नियामकानांबाहुल्येनतस्यानिर्णायकत्वात् । अतोऽशे षदेवानामग्नावेवलयाद्यदुक्तमधमानामुत्तमेषुलयइतितदयुक्तमिति । सिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ भूतेष्विति ॥ येऽत्र विशिष्योक्तेभ्योऽन्येदेवास्तेषांपंचस्वपिभूतेषुलयोनत्वेकस्मिन्नग्नावेव । भूतेषुदेवाइतिश्रुतेरेवेत्यर्थः । अत्रभूतानिपरइतिनसा क्षात् । आकाशोव्योर्बृहस्पतिद्वारा । भूतवायोःप्रवहस्येंद्रद्वारा । अपांसोमद्वारेति । अतःसर्वेषामग्नौलयाभावादुक्तंयुक्तमिति सिद्धं ॥ ५ ॥ अ० ॥ ४ ॥ अत्रपुनर्देवानांमुक्त्यर्थंसर्वभूतेषुलयसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । अन्यथोत्तमानामधमेषुलयप्रसं गात्समर्थनीयमेतत् । प्रकृतदेवाएवात्रविषयः । किंसर्वभूतेषुलीयंतउताग्नावेवेतिसंदेहः । उक्तमेवसंदेहबीजं । अग्नावेवसर्वे षांलयइतिपूर्वःपक्षः । अग्नौसर्वेदेवाविलीयंतइतिश्रुतेः । नचभूतेषुदेवाविलीयंतइतिश्रुतिविरोधः । एकस्मिन्नग्नावेवसर्वदे वलयांगीकारेपितदुपपत्तेः । अस्तितावद्भूतानामुत्पत्तिक्रमवैपरीत्येनलयः । उत्पत्तिश्चाकाशादिक्रमेणात्मनआकाशइतिश्रुतेः । मुक्तिश्चप्रलयविशेषः । तथाचाग्नावेवसर्वदेवानांलयांगीकारेपिभूतेष्वित्युपपद्यते । अग्नेर्वायौवायोराकाशेविलयात् । नच

वाच्यंमुख्यार्थःकिंनस्यादिति । अग्नौसर्वेदेवाविलीयंतइत्येतच्छुत्यन्यथानुपपत्तेर्निरवकाशत्वात् । नचात्रविशेषप्रमाणमस्ति । अतोऽग्नावेवसर्वदेवानांविलयादुक्तव्यवस्थानुपपत्तिरिति । सिद्धांतयत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ [६।१।१२] नैकस्मिन्निति ॥ नैकस्मिन्न ग्नावेवभूतेसर्वदेवानांलयोवाच्यः । पृथिव्यामृभवइत्यादिश्रुतिभ्यांप्रत्येकंभूतेषुदेवतालयस्योक्तत्वात् । येषांदेवानांयस्मिन्भू तेलयउच्यतेतत्तद्देवानांतत्तद्भूतोद्भूतत्वाच्च । नचाश्विप्रभृतीनांवरुणाद्यनुत्पन्नत्वान्नतत्रलयोपपत्तिरितिवाच्यं । तेषांतदुत्पन्न त्वाभावेविशेषवचनाभावेचस्वसमानाबादिदेवतालयस्थानेवरुणादौलयोपपत्तेः । अतोयदन्यथाव्याख्यानंतदयुक्तमितिभावः । अत्रवायुमारुतपदाभ्यांहिरण्यगर्भउच्यते । तत्रेंद्रस्यलयउक्तक्रमेण सोमस्यचानिरुद्धकामवारुणीशेषवाणीद्वारेण सूर्यस्यबृहस्प तिशक्रसौपर्णीसुपर्णवाणीद्वारेण मरुतामपींद्रादिद्वारा । भूताभिमानिनांचान्योन्यलयाभावादन्यथाव्याख्यानमयुक्तं । नचोत्प त्तिश्रुतिविरोधः । अत्रजडानांमुख्योत्पत्त्यभिधानात् । देवतानांत्वनुसर्गप्रतिपादनात् । ननुतर्ह्यग्नौसर्वेदेवाविलीयंतइतिश्रुतेः कागतिरित्यतआह ॥ [६।१।१५] अतइति ॥ यतएवंपृथक्प्रत्येकंभूतेषुलयःसिद्धोऽतोग्नौसर्वेदेवाविलीयंतइतिश्रुत्योदाहृतश्रुतावग्नौविलीय मानत्वेननिर्दिष्टानामेवलयोऽभिधीयतइत्यंगीकार्यमितिभावः। उपलक्षणमेतत्। प्रायेणाधमानांसर्वेषांभूतांतराप्रवेशिनांतत्रैवलयः। अतोग्नावेवसर्वेषांलयाभावादुक्तव्यवस्थायुक्तेतिसिद्धं ॥ ६ ॥ अ०॥५॥ अत्रप्रकृतेर्विष्णौलयाभावसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः। प्रकृतेर्भगवतिलयेऽधिकारित्वप्रसंगादुक्तबाधइत्युपपादनीयमेतत् । प्राणादुत्तमाप्रकृतिर्विषयः। परमात्मनिलीयतेनवेतिसंदेहः । भगवदधीनत्वंनित्यमुक्तत्वंचसंदेहबीजं । लीयतइतिपूर्वःपक्षः। भगवदधीनत्वात्। नचतदनिर्णायकं। तेजःपरस्यांदेवतायामितिवि

शेषश्रुतेश्च । अन्यथावागादीनांमनःप्रभृतिषूक्तलयोपिनस्यात् । नचप्रकृतेरसंसारित्वस्योक्तत्वाल्लयाभावः । असंसारित्वस्यैवानु
पपत्तेः। तथात्वेभगवतासर्वसाम्यापातात् । नचगुणांतरवैषम्यं । नित्यसंसारराहित्येसर्वगुणोपपत्तेः। नचसर्वसाम्यमंगीकर्तुंशक्यं।
सिद्धांतविरोधात् । अतस्तस्यास्संसारित्वाद्भगवतिलयसद्भावादधिकारित्वेनाधिकारिणांप्राणावसानत्वोक्तिरयुक्तेति । सिद्धांतय
त्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ **समनेति** ॥ अत्राद्यश्चशब्दःपूर्वसूत्रान्नञोनुकर्षार्थः। नप्रकृतिर्लीयते ।यतस्तस्याअनुपोष्यानुपास्यस्व
तएवामृतत्वं । नहिनित्यमुक्तायालक्ष्म्यालयःसंभवति । नित्यमुक्तत्वमेवतस्याःकुतः । कदापिसंसारोपक्रमणाभावात् । तदपि
कुतः । परमपुरुषवन्नित्यत्वात्सर्वगतत्वाच्च । नहिसंसारित्वेतदुपपत्तिरितिभावः । एतेनतदधीनत्वादितिप्रत्युक्तं । नचश्रुतिविरो
धः । अतिसामीप्यार्थतयोपपत्तेः । हरेरत्यंतसामीप्यंलयोलक्ष्म्याःप्रकीर्तितइतिवचनात् । यदुक्तंप्रकृतेरीश्वरवन्नित्यसर्वगतत्वेना
नुपक्रांतसंसारित्वान्नित्यमुक्तत्वं तत्कुतइत्यतआह ॥ **बृहदिति** ॥७॥ नन्वेवंप्रकृतेरपिनित्यमुक्तत्वांगीकारेभगवतासर्वसाम्यमापति
तमित्यतआह ॥ **नेति** ॥ नित्यमुक्तत्वाद्यस्तीत्येतावतानप्रकृतिपुरुषयोःसर्वसाम्यमित्येतत्कुतइति । तत्रहेतुतयासूत्रंपठित्वातदु
पात्तश्रुतिमेवोदाहरति ॥ **तदिति** ॥ प्रकृतिपुरुषयोर्नित्यत्वादिनासाम्यमेवनतुसर्वसाम्यं । प्रकृतौविलयस्यसंसारहेतुत्वेनेश्वरेल
यस्यमुक्तिहेतुत्वेनश्रुतिसिद्धत्वात् । मोचकत्वामोचकत्ववतोःसर्वसाम्यायोगादितिभावः ॥ ८ ॥ हेत्वंतरेणप्रकृतिपुरुषयोःस
र्वसाम्यंप्रतिषेधयत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ **सूक्ष्ममिति** ॥ प्रकृतेरपिब्रह्मसूक्ष्मंज्ञानानंदादिगुणपरिमाणेनचाधिकंसर्वतइतिश्रु
तेः । ततोपिनसर्वसाम्यमितिभावः ॥ ९ ॥ यदिप्रकृतेर्नपुरुषेणसर्वसाम्यंतर्हिनित्यमुक्तत्वादिसाम्यमपिनस्यात्ब्रह्मादिवत् । त

थाचलयसद्भावइत्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [६१।२२] नेति ॥ अतःसाम्यतदभावयोरेवसाधितत्वाद्येपरमेश्वरस्यासाधारण
गुणाः स्वातंत्र्यादयस्तेषामसाधारण्यमनुपमृद्यास्त्येवप्रकृतेःपुरुषेणनित्यमुक्तत्वादिसाम्यमितिभावः । यदिनित्यमुक्तत्वादिसा
म्यंतर्ह्यस्त्येवविशेषगुणोपमर्दः । नित्यमुक्तत्वेप्रकृतेःस्वातंत्र्यादेरप्यापातादित्यतआह ॥ [६१।२२] देशतइति ॥ ईश्वरेईश्वरेण । एवं
नित्यमुक्तत्वादिसाम्येपिनस्वातंत्र्यादिप्रकृतेरित्येतदुच्यते ॥ [७०।९] तदबंधइति ॥ १० ॥ युक्त्यंतरेणकिंचित्साम्यंसमर्थयत्सूत्रंपठित्वा
व्याचष्टे ॥ [७०।१३] अस्यैवेति ॥ ईश्वरस्योष्मावत्त्वंप्रकृतेरुष्मावत्त्वमनूष्मावत्त्वंचवदंतीश्रुतिरस्यैवार्थस्यकिंचित्साम्यस्योपपत्तेरर्थंभवत्यु
पपादिकाभवति । अतोप्यस्तिकिंचित्साम्यमितिभावः ॥ ११ ॥ किंचित्साम्यमाक्षिप्यसमादधत्सूत्रमुपन्यस्याऽऽक्षेपांशंतावद्व्या
चष्टे ॥ [७०।१५] प्रतिषेधादिति ॥ नचप्रकृतिपुरुषयोर्देशकालव्याप्त्यादिनापिसाम्यं । असमोवाएषपरमइतिश्रुतौपरमेश्वरस्यैवनि
त्यसर्वगतत्वादि । अन्येषांतदभावमुक्त्वाप्रतिषिद्धत्वात् । अतोस्तिप्रकृतेर्लयइतिभावः । छिद्रादोषिणः । पूर्णःसर्वगतः ।
चशब्दाददोषश्च । परिहारांशंव्याचष्टे ॥ [७०।१७] नेति ॥ भवेदेतद्यद्येतस्यांश्रुतौप्रकृतेर्भगवत्साम्यप्रतिषेधोभवेत् । नैतदस्तिकिंतर्हि
शारीरेणैवसाम्यमीश्वरस्यप्रतिषिध्यते । तस्यशारीरत्वेननित्यसर्वगतत्वाद्ययोगादितिभावः ॥ १२ ॥ नन्वस्याःश्रुतेःसामा
न्यरूपत्वादत्रशारीरेणसाम्यंप्रतिषिध्यतेपरमात्मनोनप्रकृतेरितिकुतइत्याक्षिपति ॥ [७०।१७] कुतइति ॥ तत्परिहारायसूत्रंपठित्वाव्या
चष्टे ॥ [७०।१८] स्पष्टइति ॥ सत्यमियंसामान्यश्रुतिरितितथाप्युक्तंयुज्यते । यतःस्पष्टश्रुतौजीवानामेवासमत्वमुक्त्वाप्रकृतेःसमासमत्वमु

च्यते । विशेषश्रुत्याचसामान्यश्रुतेर्बाधोपपत्तेरितिभावः । आयतिःप्रवृत्तिः । प्रजापतिर्दक्षः ॥ १२ ॥ नकेवलंसामान्यश्रुतेर्विशे
७०।११
षश्रुत्याबाधोऽपितुविशेषस्मृत्याचेत्यर्थंप्रतिपादकंसूत्रमुपन्यस्यतांस्मृतिमुदाहरति ॥ स्मर्यतेचेति ॥ अतःप्रकृतेरीश्वरवन्नित्यमुक्त
त्वादिनालयाभावाद्युक्तंप्राणावसानत्वमधिकारिणामितिसिद्धं ॥१४॥ अ०॥६॥ अत्रचतुर्मुखेतरदेवानांमोक्षेभगवत्प्राप्तिसमर्थनाद
स्तिशास्त्रादिसंगतिः। अन्यथाज्ञानिनांमोक्षाभावप्रसंगात्समर्थनीयमेतत्। सर्वेदेवाभूतेषुविशंतीत्युक्तं तेदेवाअत्रविषयः । भगवति
लीयंतउतनेतिसंदेहः । उभयथापिसंभवःसंदेहबीजं । नदेवानांहरौलयइतिपूर्वःपक्षः । प्रतिबिंबोहरेःप्राणःप्राणस्यान्याःकलाःक्र
मादितिवचनात्सर्वदेवानांक्रमेणप्राणप्रतिबिंबत्वात्तस्यैकस्यैवपरमात्मप्रतिबिंबत्वात्प्रतिबिंबस्यैवबिंबेलयनियमात् । अतोवेदगर्भेत
७०।१२
रदेवानांपरमात्मनिलयाभावाज्ज्ञानिनामपिमोक्षाभावइति। सिद्धांतयत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ तानीति ॥ येषांदेवानांपूर्वंभूतप्रवे
शोनिगदितस्तानिसर्वाणिदैवतानिपरमात्मनिविशंत्येव । नचप्राणप्रतिबिंबत्वविरोधः । तत्प्रतिबिंबत्वेनतद्द्वारापरमात्मनिलयांगी
कारात् । नचदेवानांतदभावएव । सामान्यतोशेषजीवानांभगवत्प्रतिबिंबत्वात् । विरिंचप्रविष्टानांविरिंचस्यचेश्वरप्रवेशेपरमा
त्मप्रवेशस्यापरिहार्यत्वात् । नचात्रप्रमाणाभावः । सर्वेदेवाइतिविशेषश्रुतिसद्भावादेवेतिभावः । अतोदेवानांपरमात्मनिलयस
द्भावाद्युक्तमुक्तमितिसिद्धं ॥ १५ ॥ अ० ७ ॥ अत्रदेवानांमुक्तौभगवदधीनत्वसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । अन्यथाभगवतः
सर्वोत्तमत्वहानिप्रसंगात्समर्थनीयमेतत् । देवाएवप्रकृताविषयः । किंमुक्तौस्वतंत्रावर्ततेउतास्वतंत्राइतिसंदेहः । मुक्तत्वंस्वातंत्र्य
स्यभगवद्धर्मत्वंचसंदेहबीजं । स्वतंत्राएववर्ततइतिपूर्वःपक्षः । मुक्तत्वादेव । अस्वातंत्र्येसंसारिवद्दुःखादिप्राप्तेः । एतेदेवाइतिसा

युज्यंप्राप्तानांदेवानांसत्यकामत्वादिश्रुतेश्च । नहिपरतंत्रेषुसत्यकामत्वादिसंभवति । अतोमुक्तानामपिस्वातंत्र्यात्परमात्मनःसर्वो त्तमत्वोक्तिर्विरुद्धेति । सिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ अविभागइति ॥ परमात्माऽधीनाएवमुक्तानतुस्वतंत्राः । नचै वंश्रुत्यादिविरोधः । श्रुतिर्यत्सत्यकामत्वंवक्तितत्तेषांसत्यकामत्वंपरमेश्वरेच्छानुसारेणैवेत्यंगीकारात् । अतएवनदुःखादिप्रा प्तिः । यदाखलुभगवदिच्छाऽननुसारेणेच्छतितदातदलाभेनदुःखादिस्यात् । मुक्तास्तुभगवत्कामानुसारेणैवकामयंतेऽतोभग वत्कामनिमित्तेनमुक्तकामानंतरमेवकामितप्राप्तेरस्वतंत्राणामपिसत्यकामत्वाददुःखित्वाद्युपपन्नमितिभावः । सत्यानित्याः । सत्य कामत्वश्रुतेःकुतोऽमुख्यार्थतेत्यतआह ॥ कामेनेति ॥ मृत्योःकामेनेच्छयामेकामःकामितमागात् । आगतंतदिच्छानंत रप्राप्तत्वात् । कथमिश्वरेच्छयाममेच्छाभगवदिच्छानुसारिणीत्यर्थः । अत्रस्मृतिंचाह ॥ मुक्तानामिति ॥ सामर्थ्यंचे श्वराधीनमितिशेषः । अतोमुक्तानामस्वातंत्र्याद्विष्णोरेवसर्वोत्तमत्वमितिसिद्धं ॥ १६ ॥ अ० ॥ ८ ॥ अत्रदेवानांमोक्षमुक्त्वा मनुष्याणांमुक्त्यर्थंदेहोत्क्रमणस्याज्ञमरणविलक्षणत्वसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । अन्यथाज्ञानस्यातिशयासिद्धेःसाधनीयमे तत् । देवानामन्योन्यप्रवेशेनदेहलयोभवतीत्युक्तंतेनेतरज्ञानिनांदेहादुत्क्रमणंसिध्यति । तज्ज्ञानिनांदेहादुत्क्रमणंविषयः । किंपृथक्जनमरणवदेवभवत्युतवैलक्षण्येनेतिसंदेहः । मरणत्वंज्ञानिसंबंधित्वंचसंदेहबीजं । पृथक्जनमरणवदेवेतिपूर्वःपक्षः । तस्याप्यन्यमरणवत्प्रारब्धनिबंधनत्वात् । नचतदाप्रारब्धाभावः । तस्यदेहत्यागाद्यवसानत्वात् । नचसत्यपिप्रारब्धकर्मणिविल क्षणं ज्ञानिमरणंविशेषकारणाभावात् । अतोज्ञानिमरणस्यान्यमरणाविशिष्टत्वान्नज्ञानस्यसामर्थ्यातिशयइति । सिद्धांतयत्सूत्र

मुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [७०।१७] तदिति ॥ नज्ञानिमरणस्याज्ञमरणाविशिष्टता । अस्त्येवविशेषः । यतउत्क्रांतिकालेभगवदोकसोहृदय स्याग्रंप्रकाशतइत्यर्थः । तत्कुतइत्यतआह ॥ [७०।१८] तस्येति ॥ हृदयाग्रप्रकाशनेपिज्ञान्युत्क्रमणस्यान्यमरणस्यकोविशेषइत्यतआह ॥ त [७०।१८] दिति ॥ यतोज्ञानीतेनप्रकाशेनप्रकाशितनाडीद्वारःसन्देहान्निष्क्रामतिनतुतथाऽज्ञानी । अतोस्तिविशेषइतिभावः । ननुज्ञानिनः प्रारब्धकर्मवतःकथमयंविशेषइत्यतआह ॥ [७०।१९] विद्येति ॥ प्रारब्धकर्मसद्भावेपिभगवत्साक्षात्कारसामर्थ्याद्विशिष्टोत्क्रांतिर्ज्ञानिनो युज्यते । ज्ञानस्यस्वोदयमारभ्यैवफलप्रदत्वादितिभावः । तदुक्तं । प्रारब्धकर्मशेषस्तुविरजातरणावधिः ॥ स्वोदयात्फलदंज्ञान मादेहंकर्मवारवेरिति । यदिज्ञानसामर्थ्यादेवमुत्क्रमणंभवतितर्हिज्ञानिनःप्रथममरणएवैवंकिंनस्यादित्यतआह ॥ [७०।१९] यंयमिति ॥ नकेवलंज्ञानसामर्थ्येनैवंविधोत्क्रमणंयेनातिप्रसंगः किंनामस्वहृदयमारभ्ययाब्रह्मपर्यंतागतिस्तस्याःशरीरत्यागकालेऽनुस्मरणाच्च । नचैवंसतिज्ञानिनामुत्क्रमणंज्ञानफलंनभवति । गत्यनुस्मरणस्यज्ञानशेषत्वात् । नहीतिकर्तव्यतामपेक्षमाणोहेतुरहेतुर्भवति । गत्यनुस्मृतिश्चकर्मावसानसमयएवनमरणांतरे । ज्ञानिनांकर्मयुक्तानांकायत्यागक्षणोयदा ॥ विष्णुमायातदातेषांमनोबाह्यंकरोति हीतिस्मृतेः । गत्यनुस्मरणंतत्प्राप्तिकारणमित्येवकुतः । यंयंवापीतिस्मृतेरेवेतिभावः । ननुतथापिगत्यनुस्मरणंतत्प्राप्तिकारणमि तिनविशेषप्रमाणमित्यतआह ॥ [७०।२०] आचार्यस्त्विति ॥ यदिगतिस्मरणमंतरेणैवतत्प्राप्तिस्यात्तर्ह्याचार्यस्तुतेगतिंवक्ष्यतेतिस्मरणार्थंग तिश्रवणंव्यर्थंस्यात् । अतःस्मरणार्थंगतिश्रवणलिंगेनास्तिगतिस्मरणस्यतत्प्राप्त्यर्थत्वमितिज्ञायतइतिभावः । ननुकिंज्ञानसामर्थ्ये

नगत्यनुस्मरणयुक्तेनस्वतंत्रेणैवमुत्क्रमणंभवति । नेतिब्रूमः । किंतर्हिज्ञानादिनाप्रसन्नस्यभगवतोऽनुग्रहेणैवेत्याह ॥ हृदीति ॥
हरिणासहप्रकाशितनाडीद्वारोनिष्क्रामतीत्युक्तं । तत्रनाड्यामपिविशेषोस्तीतिभावेनाह ॥ शतमिति ॥ विष्वगुत्क्रमणेलोकांत
रगमनार्थं ॥ १७ ॥ ननुयदिप्रकाशितनाडीद्वारोनिष्क्रामतितर्ह्यज्ञवन्नाड्यंतस्तमसैवगमनंस्यात् । यद्यंतरेप्यस्तिप्रकाशस्तर्हिद्वार
पदवैयर्थ्यमित्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वातच्छेषमेवपूरयति ॥ रश्मीति ॥ नज्ञानिनोनाड्यंतस्तमसोत्क्रमणंयेनाज्ञमरणसाम्यं
स्यात् । नाड्यंतराततसौररश्म्यनुसारेणोत्क्रमणात् । अतएवनाड्यंतर्गतस्यप्रकाशांतरत्वाद्द्वारपदावैयर्थ्यमितिभावः । तदुक्तं ।
तदाविष्णोःस्वतेजसा ॥ द्योततेहृदयाग्रंचतेनद्वारेणकेशवः ॥ निष्क्रामेज्जीवमादायप्राणएनमनुव्रजेदिति । नाड्यंतराततसौररश्म्य
नुसारेणोत्क्रामतीत्येतत्कुतइत्यतआह ॥ सहस्रमिति ॥ १८ ॥ उक्तमाक्षिप्यसमादधत्सूत्रंपठित्वाऽऽक्षेपांशंतावद्व्याचष्टे ॥ नि
शीति ॥ किंसर्वज्ञानिनांरश्म्यनुसारेणोत्क्रमणंकिंवाकेषांचित् । आद्येरात्रौपर्यवसितकर्मणामपिज्ञानिनामपेक्षितोत्क्रांतिर्नस्यात् ।
रात्रौरश्म्यभावात् । तथाचप्रतिबंधककर्माभावेपिसंसारानिवृत्तौसदाऽनिवृत्तिप्रसंगः । नद्वितीयः । केषांचिज्ज्ञानिनामुत्क्रमण
स्याऽविलक्षणत्वापातादितिभावः । परिहारांशंव्याचष्टे ॥ नेति ॥ सर्वज्ञानिनामप्यस्तिरश्म्यनुसारेणोत्क्रमणं । नचोक्तदोषः ।
निशिबाह्यादित्याभावेप्यंतस्थाऽऽदित्यरश्मीनांसर्वदानाडीसंबंधादितिभावः ॥१९॥ सर्वदेतिपदस्यसामान्यवचनत्वात्पृच्छति ॥
कियदिति ॥ नाडीरश्मिसंबंधःसर्वदास्तीतिकोर्थः । किंसदातनः किंवादेहपातपूर्वकालीनः उतयावद्देहभावी । नाद्यः । सदा

नाडीनामभावात् । नद्वितीयः । कदाचिज्ज्ञानिनोपितमसोत्क्रांतिप्रसंगात् । नापितृतीयः । तन्नियमेप्रमाणाभावादितिभावः । एतत्परिहारायसूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ यावदिति ॥ नाडीरश्मिसंबंधस्ययावद्देहभावित्वांगीकारात् । नपक्षांतरदोषः । नचात्राप्युक्तोदोषइतिवाच्यं । संसृष्टाइतिश्रुतिसद्भावादितिभावः ॥ २० ॥ ननुव्यर्थोयंज्ञानिनोरात्रावुत्क्रमणसंभवप्रतिपादनायासः । दक्षिणेमरणादितिवचनान्मोक्षार्थंज्ञानिनोदक्षिणायनोत्क्रांत्ययोगात्तद्वद्रात्रावपितदभावोपपत्तेरित्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ अतश्चेति ॥ नचस्मृतिबलेनज्ञानिनोदक्षिणायनोत्क्रांत्ययोगदृष्टांतेनरात्रावपितदभावोवाच्यः । दक्षिणेमरणादितिस्मृतिसद्भावेपिज्ञानिनोदक्षिणायनोत्क्रांतिसंभवात् । कुतः । सौररश्मिसहस्रस्यनाडीसंबंधसद्भावादितिभावः । सूत्रार्थंस्मृत्याविशदयति ॥ शतमिति ॥ शतंपंचेति पंचशतानीत्यर्थः । साक्षान्मोक्षस्यसुषुम्नैकगम्यत्वान्महर्लोकादीत्युक्तं । तेषांचापुनरावृत्तिस्थानत्वेनब्रह्मलोकत्वाद्ब्रह्मोत्तरायणइत्यनेनैकार्थता । महर्लोकादीत्यतद्गुणसंविज्ञानः । निगद्यतेदक्षिणेमरणादितिस्मृतौ । नतुकालविशेषोस्तिभवति । कुतोयमर्थोदक्षिणेमरणादितिस्मृतेरित्यतआह ॥ नत्विति ॥ उत्क्रमणायेतिशेषः । कुतोनास्तीत्यतआह ॥ नियमादिति ॥ ज्ञानमितिशेषः । ज्ञानिनामुत्क्रांतौकालनियमाभावेकथंभीष्मादीनामुत्तरायणप्रतीक्षणमित्यतआह ॥ कालइति ॥ भीष्मादप्युत्तमानांसर्वकालस्याप्यतिशयकारणत्वान्नकालविशेषेणातिशयः । अतोज्ञानिनामुत्क्रमणस्याज्ञमरणविलक्षणत्वादुक्तंज्ञानमाहात्म्यंयुक्तमितिसिद्धं ॥ २१ ॥ अ० ॥ ९ ॥ अत्रब्रह्मप्राप्तौगत्यनुस्मरणादेरावश्यकत्वसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । अन्यथाज्ञानस्यमोक्षहेतुत्वाभावप्रसंगात्समर्थनीयमेतत् । प्रकृतागतिरेवविषयः । किंविद्याग

तिस्मृतिसापेक्षानवेतिसंदेहः । पूर्वोक्तिःस्फुटप्रमाणादर्शनंचसंदेहबीजं । नगत्यर्थैविद्यानुस्मृतीअपेक्षितेइतिपूर्वःपक्षः । अग्नि ज्योतिरित्यादौकेवलकालाद्यधीनत्वस्मरणात् । नह्यनयोःश्लोकयोर्ब्रह्मचंद्रगत्योःप्राप्तौतत्तत्कालादिमरणंविनाऽन्यत्कारणमुच्य ते । लोकेफलानुस्मृतिमंतरेणैवफलप्राप्तिदर्शनाच्च ।नहिलोकाननुसार्यंगीकर्तुंशक्यते । नचस्मृतिविरोधः । तस्यालोकाननु सारित्वेनार्थांतरेयोज्यत्वात् । लिंगस्यापिज्ञानमात्राद्यर्थत्वोपपत्तेः । अतोगतेःकालादिकृतत्वान्नज्ञानस्यसंपूर्णमोक्षार्थतेति । सिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [७१।१] योगिनइति ॥ यदुक्तमग्निर्ज्योतिरित्यादिनाब्रह्मचंद्रगतीकेवलकालादिकृतेस्मर्यैते अतो नगत्यर्थैविद्यानुस्मृतीअपेक्षितेइतितन्नयुक्तं । यतोऽत्रविद्यादिकृतेएवस्मर्यैतेनतुकालादिकृतेइतिभावः । कुतएतदित्यतआ ह ॥ अग्निरिति ॥ उपलक्षणमेतत् । ब्रह्मविदइतिचज्ञातव्यं । कालमरणमत्रनविवक्षितमितिसविस्तरमन्यत्रोक्तत्वादत्रनो क्तं । अस्तुविद्यापेक्षागतौतदनुस्मृतिर्मास्त्वित्यतआह ॥ [७१।१२] स्मरणेति ॥ कुतइत्यतआह ॥ [७१।१२] गतीति ॥ नचलोकाननुसा रिता । यथाखलुछेदनादौनकर्षणाद्यावृत्तिरपितुपरशोरुद्यम्योद्यम्यदारुणिनिपातावृत्तिः । कृष्यादौतुनासौकिंतुकर्षणाद्यावृत्ति रेव । नतावतालोकाननुसारिता । अवांतरविशेषाणांवैलक्षण्येप्यनुवृत्तिमात्रस्योभयत्रसाम्यात् । तथाप्रकृतेप्यवधारितक्रिया मनोवृत्तित्वविशेषस्यानुवृत्तिमात्रस्यलौकिकवैदिकसाधनयोःसाम्यात् । अतोविशिष्टोत्क्रमणस्यविद्यादिसापेक्षत्वाद्युक्तंज्ञानस्यसं पूर्णमोक्षसाधनत्वमितिसिद्धं ॥ २२ ॥ अ० ॥१०॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्यश्रीमद्ब्रह्मसूत्रभा ष्यस्यटीकायांश्रीमज्जयतीर्थमुनिविरचितायांतत्त्वप्रकाशिकायांचतुर्थाध्यायस्यद्वितीयःपादः ॥ २ ॥ ॥

॥ अथतत्वप्रकाशिकायांचतुर्थाध्यायस्यतृतीयःपादः ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ हरिःॐ ॥ एतत्पादार्थंदर्शयति ॥ मार्गइति ॥ ब्र
ह्मनाड्योत्क्रांतानांयोमार्गोब्रह्मप्राप्तौ यच्चतेनपथागतानांगम्यं तदुभयमस्मिन्पादेकथ्यतइत्यर्थः । तत्रादौसूत्रमेवपठति ॥ अ
र्चिरादिनेति ॥ अत्रब्रह्मप्राप्तिमार्गस्यार्चिरादित्वप्रतिपादनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । मार्गानिर्णयेतदनुस्मृत्यसंभवात्समर्थनीय
मेतत् । गत्यनुस्मरणंतत्प्राप्त्यर्थंकार्यमित्युक्तं । सब्रह्मप्राप्तिमार्गएवविषयः । किमर्चिरादिरुतवाय्वादिरितिसंदेहः । संदेहबीजंश्रु
तिविरोधंदर्शयति ॥ तेऽर्चिषमिति ॥ उभयोरपिप्राथम्यमितिपूर्वःपक्षः । श्रुतिद्वयस्यापिनिरवकाशत्वात् । नचोभयोरपिप्रा
थम्यंविरुद्धं । मार्गभेदेनद्वयोरपिप्राथम्योपपत्तेः । नचैकस्याधिकारिणोमार्गद्वयंविरुद्धं । अधिकारिभेदेनोपपत्तेः । अतोमार्ग
नियमाभावादनुस्मृत्ययोगइति । सिद्धांतयत्सूत्रंव्याचष्टे ॥ तत्रेति ॥ नमार्गभेदेनोभयोःप्राथम्यंकल्प्यंकिंत्वेकएवमार्गः ।
सचार्चिरादि स्तेनार्चिरादिनामार्गेणज्ञानीगच्छतीतिभावः । नन्वेकएवमार्गःसचार्चिरादिरेवेत्येतत्कुतः । स्मृतावप्रसिद्धत्वादे
वेतिभावेनतामुदाहरति ॥ द्वाविति ॥ नन्वग्निर्ज्योतिरितिस्मृतावग्नेःप्राथम्यंश्रूयतेतत्कथमर्चिषोज्योतिःशब्दाभिहितस्याद्वि
तीयप्राप्तस्यप्राथम्यमुच्यतइत्यतआह ॥ अग्निरिति ॥ तथापिपृथक्किंनोच्यतेतेऽर्चिषमित्यादिश्रुतावित्यतआह ॥ एकस्मि
न्निति ॥ नन्वग्नेःसोमादनंतरंप्राप्तिरतःकथमेतादित्यतआह ॥ अग्नेरिति ॥ नचवायुप्राथम्यश्रुतेरप्रामाण्यं । प्रबलश्रुत्यनु
सारेणार्चिरनंतरार्थत्वोपपत्तेः । अतोमार्गनिर्णयादनुस्मृतिसंभवइतिसिद्धं ॥ १ ॥ अ० ॥ १ ॥ अत्रब्रह्ममार्गेवायोर्द्वितीयप्राप्य

त्वसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । अन्यथामार्गानिर्णयादनुस्मृत्यसिद्धेःसमर्थनीयमेतत् । प्रकृतोमार्गोविषयः । किंतत्रवायु
र्द्वितीयप्राप्यउतहरिरितिसंदेहः । सवायुमागच्छति अर्चिषोहरिरितिश्रुतिविप्रतिपत्तिःसंदेहबीजं । उभयोरपिपूर्ववदधिकारिभेदेनमा
र्गभेदाद्द्वितीयप्राप्यत्वमितिपूर्वःपक्षः।श्रुतिद्वयस्यापिप्रामाण्यात्।नचपूर्ववद्व्यवस्थाऽत्रकाचित्संभवति । तादृशप्रमाणाभावात्।अतो
मार्गानिर्णयाभावात्तदनुस्मृत्ययोगइति।सिद्धांतयत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे।।[७१।१९]वायुशब्दादिति ।। नमार्गभेदेनद्वयोरपिद्वितीयप्राप्यत्वं
मंतव्यंकिंत्वेकएवमार्गः।तत्रापिमार्गेऽर्चिषोनंतरमेववायुंगच्छति।नचश्रुत्यंतरविरोधः।वायोरनंतरमह्नःप्राप्तिसंभवादितिभावः। कुत
एतदित्यतआह।। [७१।१९]सइति।।युक्तंवायोरेवद्वितीयत्वंसामान्यतःप्राथम्येनवायोःप्राप्यत्वेश्रुतिसद्भावात्।सामान्यश्रुतेश्चयावदर्थेविशे
षश्रुतिविरोधस्तावन्मात्रस्यैवत्याज्यत्वेनात्रप्रसिद्धिविरोधेनप्राथम्यायोगेपिद्वितीयत्वस्यावश्यकत्वात्। नहिभवतियागीयपशुहिंसा
विधिविरोधेननहिंस्यात्सर्वाभूतानीतिवाक्यस्यतदन्यहिंसानिषेधकत्वाभावइतिभावः। नकेवलमेतन्न्यायेनवायोर्द्वितीयप्राप्यत्वसि
द्धिरपितुविशेषश्रुतेश्चेतितामुदाहरति।। [७१।२०]सइति।। अतोमार्गनिर्णयाद्युक्तातदनुस्मृतिरितिसिद्धं।वायुश्रुतेर्गतिप्रदर्शनार्थंचैतत्सूत्रं।
प्राथम्यश्रुतेःसामान्यत्वात्सामान्यस्यचविशेषश्रुत्याद्वितीयप्राप्यत्वंवदंत्याबाधोपपत्तेर्द्वितीयप्राप्यत्वंवायोस्तदर्थइति ।। २ ।। अ०
।।२।। अत्रसूत्रमेवादौपठति।। [७१।२१]तडितइति ।। अत्रब्रह्मप्राप्तिमार्गेतटितःसंवत्सरानंतर्यसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः। अन्यथाऽनुस्म
रणायोगस्यैवप्राप्तेःसमर्थनीयमेतत् । प्रकृतोमार्गएवात्रविषयः । सचार्चिरादिःसंवत्सरपर्यंतंनिर्णीतः । तत्रकिंसंवत्सरलोकानंतरं
वरुणलोकस्यप्राप्यत्वमुततटितइतिसंदेहः । संदेहबीजंश्रुतिविगानंदर्शयति ।। [७१।२१]मासेभ्यइति ।। वरुणतटितोरुभयोरपिसंवत्सरा

नंतर्यमितिपूर्वःपक्षः। श्रुतिद्वयस्यापिप्रामाण्यात्। नचविरोधः। संवत्सरलोकात्प्रजापतिलोकंगंतुमधिकारिभेदेनमार्गभेदोपपत्तेः।
नचात्रपूर्ववत्किंचिदन्यथयितुंप्रमाणमस्ति। अतोमार्गानिर्णयात्तदनुस्मरणानुपपत्तिरिति। सिद्धांतयत्सूत्रंव्याचष्टे ॥ तत्रेति[७।२।१] ॥
नप्रजापतिंगंतुंमार्गभेदेनवरुणतटितोरुभयोरपिसंवत्सरानंतरत्वंग्राह्यं किंत्वेकएवमार्गः। तत्रसंवत्सरानंतरंतटितमेवगच्छति।
नचश्रुत्यंतरविरोधः। तटितोनंतरंवरुणस्यप्राप्यत्वेनतदर्थत्वोपपत्तेरितिभावः। कुतएतदित्यतआह ॥ तटितेति[७।२।१] ॥ मुक्तामयो
वीतरोगः। विविंचतिविवेचयति। अतोमार्गैक्येनानुस्मरणमुपपद्यतइतिसिद्धं ॥ ३ ॥ अ० ३ ॥ अत्रब्रह्मप्राप्तिमार्गेऽर्चिरनंतर
प्राप्यस्यवायोरातिवाहिकत्वसाधनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः। अन्यथावायोरुत्तमत्वासिद्धेःसमर्थनीयमेतत्। प्रकृतोवायुरत्रविषयः।
किंमुख्यवायुरुतामुख्यइतिसंदेहः। वायुशब्दःसंदेहबीजं। मुख्यवायुरितिपूर्वःपक्षः। वायुशब्दस्यतत्रैवमुख्यत्वात्। तस्यापि
प्राप्यत्वात्। नचात्रबाधकंकिंचिदस्ति येनवायुशब्दस्यामुख्यार्थत्वंस्यात्। अतोवायोरर्चिषोऽनंतरमेवप्राप्यत्वान्नतस्याधिक्यमि
ति। सिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ आतिवाहिकइति[७।२।२] ॥ योयंपूर्वंप्राप्यतयोक्तोवायुरसावातिवाहिकएवनतुमुख्यः। पूर्व
प्राप्यत्वलिंगात्। तद्धमुख्यस्यैवभवेन्नमुख्यस्येतिभावः ॥ ४ ॥ ननुतथापिकथंपूर्वप्राप्यस्यवायोरातिवाहिकत्वसिद्धिः। मुख्य
स्यप्राप्यभावापातात्। अथोत्तरत्रापिकश्चिद्वायुःप्राप्योस्तीत्युच्यते तथाप्यनिवृत्तःसंशयः। किंपूर्वोक्तआतिवाहिकोमुख्योवेत्या
दि। मुख्यस्यापिप्रथमप्राप्तिसंभवात्। नचविशेषहेतुरस्तियेनपूर्वोक्तस्यातिवाहिकत्वसिद्धिरितिभावेनाक्षिपति ॥ कुतइति[७।२।३] ॥
तत्परिहारायसूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ उभयेति[७।२।३] ॥ युक्तंपूर्वोक्तस्यातिवाहिकत्वं। यथापूर्ववायोःप्राप्तिःश्रूयतेतथोत्तरत्रापिवायोः

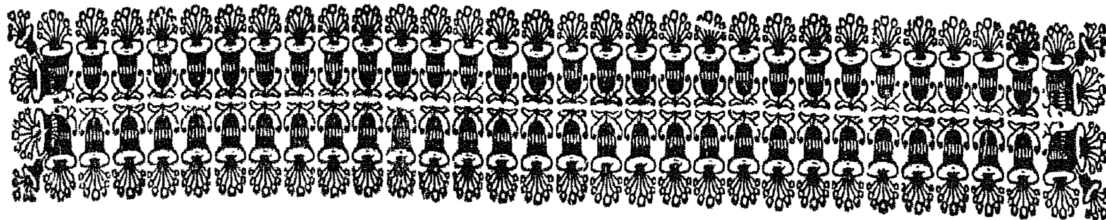
प्राप्तिश्रवणान्मुख्यप्राप्तेरप्युपपत्तेर्नैनूक्तमत्र । सत्यं । किमयंपूर्वोक्तआतिवाहिकोमुख्योवापरत्रोक्तश्चाऽऽतिवाहिकोमुख्योवेति संदेहेपिपूर्वोक्तस्यातिवाहिकत्वंपरत्रोक्तस्यमुख्यत्वंसिध्यति । उत्तरस्यादिवरपतित्वश्रवणात्तस्यचमुख्यवायुलिंगत्वादितिभावः । कथंवरुणावरायाविद्युतोऽततोगम्यत्वमित्यतउक्तंद्यौरिति। नन्वस्तूत्तरस्यमुख्यत्वंतथापिपूर्वोक्तस्यातिवाहिकत्वानिश्चयोमुख्यस्यो भयत्रावस्थानसंभवादित्याशंकांपरिहर्तुंसर्वमपिमार्गंस्मृत्यादर्शयति ॥ [७२।६] ब्रह्मतर्कैचेति ॥ अतःप्रथमप्राप्यस्यातिवाहिकत्वाद्युक्तं मुख्यस्यमुख्यत्वमितिसिद्धं ॥ ५ ॥ अ०॥ ४॥ अत्रब्रह्मप्राप्तिमार्गेमुख्यवायोरंतिमत्वसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । अन्यथा तस्यातिप्राधान्यासिद्धेःसमर्थनीयमेतत् । प्रकृतोमार्गएवविषयः । किंतत्रमुख्यवायोरनंतरंब्रह्मणोर्वाग्गंतव्योऽस्तिनवेतिसंदेहः । उभयथासंभवःसंदेहबीजं । ब्रह्मणोर्वाग्वायोःपरतोन्यःप्राप्योऽस्तीतिपूर्वःपक्षः । तथाऽभ्युपगमेपिबाधकाभावात् । नचवाच्यंवायोःसर्वाधिकार्युत्तमत्वात्सएवांतिमप्राप्यइति । उत्तमत्वक्रमानुसारेणप्राप्तिक्रमाभावात् । सोमंवैश्वानरंचेंद्रंध्रुवमित्यादौसोमावरस्याग्नेरिंद्रावरस्यचध्रुवस्यपश्चात्प्राप्त्युक्तेः। अतोवायोरपिपरतोगंतव्यसद्भावान्नतस्यातिशयेनप्राधान्यमिति। सिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [७२।८] वैद्युतेनेति ॥ तत्रतत्रश्रुत्यादौमार्गेप्रकारांतरेणतारतम्यक्रमंविहायप्राप्तेरुच्यमानत्वाद्वायोःपरतोब्रह्मणोर्वाग्गंतव्योस्तीतिनशंकनीयं किंतुवायुरेवांतिमप्राप्यः । कुतः । योह्यंतिमोभवतितस्यब्रह्मप्रापयितृत्वेनभाव्यं । राजादौतथादर्शनात् । ब्रह्मप्राप्तिश्चवायुनैवभवति । अतःसएवांतिमः । ब्रह्मप्रापकत्वचंवायोःकुतः । तत्पुरुषोमानवःसएनान्ब्रह्मगमयतीतिश्रुतेरितिभावः । वायोरिवान्यस्यापिब्रह्मप्रापकत्वेंऽतिमत्वंसंभवतीत्यतआह ॥ [७२।९] विद्युदिति ॥ अतोवायो

रेवांतिमत्वाद्युक्तंतस्यातिप्राधान्यमितिसिद्धं ॥ ६ ॥ अ० ॥ ५ ॥ एवंमार्गंविचार्यात्रतेनमार्गेणगतानांगम्यनिरूपणादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । अन्यथाऽनुस्मृत्यनुपपत्तेर्निरूपणीयमेतत् । वायुरेवब्रह्मनयतीत्युक्तंतद्ब्रह्मात्रविषयः । किंचतुर्मुखाख्यंकिंवापरमुतोभयमितिसंदेहः । ब्रह्मशब्दएवसंदेहबीजं । तृतीयपक्षेप्येकस्योभयप्राप्त्यसंभवात्कांश्चित्कार्यंकांश्चित्परमित्यर्थःस्यात् । तत्रकिंकेनचित्क्रमेणोभयप्राप्तिरुतक्रमंविनैव । क्रमोपिकश्चनयोग्यतारूपस्तदन्योवाऽसावितिसंदेहः ।उभयथासंभवःसंदेहबीजं । किंतावत्प्राप्तमिति तत्रसूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ कार्यमिति ॥ सएनान्ब्रह्मगमयतीत्यत्रकार्यमुत्पत्तिमद्ब्रह्मवायुर्गमयतीतिबादरिराचार्योमन्यतइत्यर्थः । ब्रह्मशब्दस्यपरब्रह्मणिमुख्यत्वात्कथमयमर्थइत्यतआह ॥ ऋतइति ॥ ब्रह्मशब्दस्यपरब्रह्मणिमुख्यत्वेऽपिनात्रतत्स्वीकारोयुक्तः। तथापिप्रकृतेर्बंधोब्रह्मणासहभिद्यतइत्यादिनाचतुर्मुखमुक्तिपर्यंतंबंधस्यसतंतत्वात्ततोऽर्वाक्चतुर्मुखस्यैवगत्युपपत्तेः तथास्मृत्युक्तत्वाच्चेतिभावः ॥ ७ ॥ नकेवलंयुक्तिमात्रेणश्रुतेरन्यार्थकल्पनमपितुविशेषश्रुतेश्चेत्यर्थप्रतिपादकंसूत्रमुपन्यस्यतांश्रुतिमुदाहरति ॥ विशेषितत्वाच्चेति ॥ भाष्यस्यसूत्रेणान्वयः ॥ ८ ॥ ननुकथंज्ञानिनःकार्यप्राप्तिरुच्यते ब्रह्मविदाप्नोतिपरमितिपरब्रह्मप्राप्तेरेवश्रुतत्वादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे॥ सामीप्यादिति ॥ सत्यंज्ञानिनःपरप्राप्तिरेवश्रुत्योच्यतइति तथापिनोक्तविरोधः । यतोब्रह्मविदाप्नोतिपरमितिश्रुतिरपिज्ञानीचतुर्मुखंप्राप्याचिरेणपरमपिप्राप्नोतीत्यर्थमेववक्तिनतुचतुर्मुखप्राप्तिंप्रतिषेधतिनापिप्रथमतएवपरप्राप्तिंब्रूते । कुतएतत् । सामान्यश्रुतेरुदाहृतविशेषश्रुत्याबाधोपपत्तेरितिभावः ॥ ९ ॥ ननुसमीपत

एवपरब्रह्मप्राप्नोतीतिकोर्थः । प्रलयादर्वाक्प्रलयएववा । नाद्यः । बद्धत्वसाम्यात्प्रथममेवप्राप्त्युपपत्तेः । नद्वितीयः । विशेषप्रमाणाभावादितिभावेनपृच्छति ॥ कदेति ॥ तत्परिहारायसूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ कार्येति ॥ नोक्तविकल्पावकाशः । समस्तकार्याणांविनाशरूपेप्रलयेतेषांकार्याणांस्वामिनाचतुर्मुखेनसह । अतश्चतुर्मुखात्परंब्रह्मज्ञानीगच्छतीत्यभ्युपगमात् । नचतत्रप्रमाणाभावः । श्रुतेरेवसद्भावादितिभावः ॥ १० ॥ स्मृत्याप्येतमर्थंसाधयत्सूत्रंपठित्वातांस्मृतिमुदाहरति ॥ स्मृतेश्चेति ॥ प्रतिसंचरः प्रलयः । परं ब्रह्मायुः । परात्मानःपरमात्मनिमनोयेषांते ॥ ११ ॥ पक्षांतरंचदर्शयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ परमिति ॥ सएनान्ब्रह्मगमयतीत्यत्रपरंब्रह्मवायुर्गमयतीत्यर्थोनकार्यमिति । कुतः। ब्रह्मशब्दस्यपरब्रह्मण्येवमुख्यत्वात् । मुख्यार्थेचसंभवत्यमुख्यार्थकल्पनायोगादितिजैमिनिराचार्योमन्यतइतिभावः ॥ १२ ॥ ननुब्रह्मशब्दस्यपरब्रह्मणिमुख्यत्वेपितद्ग्रहणानुपपत्तेरमुख्यार्थकल्पनेत्याशंकांपरिहारत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ दर्शनाच्चेति ॥ नज्ञानिनःपरप्राप्तिरनुपपन्नायया ऽमुख्यार्थांगीकारःकिंतूपपन्नैव । श्रवणादिसाधनैरपरोक्षतयापरब्रह्मणएवदृष्टत्वात् । अन्यस्यतदभावादितिभावः ॥ १३ ॥ हेत्वंतरेणैतमर्थंप्रतिपादयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ नचेति ॥ ज्ञानिनःकार्यप्राप्तिरेवानुपपन्नानपरप्राप्तिः । तस्यकार्यविषयेप्रतिपत्त्यभावात्परविषयेचप्रतिपत्तिसद्भावात् । प्राप्नवानीत्यभिसंधिश्चनकार्यविषयेकिंतुपरविषयएवातश्चपरप्राप्तिरेवयुक्तानकार्यप्राप्तिरितिभावः ॥ १४ ॥ परविषयएवदर्शनप्रतिपत्त्यभिसंधिसद्भावेपिकुतस्तत्प्राप्तिरेवनकार्यप्राप्तिरित्यतआह ॥ यदिति ॥ तृतीयपक्षेपिनकश्चित्क्रमोस्तिकिंतुयस्यकार्यप्राप्ती

च्छातस्यतत्प्राप्तिर्यस्यपरप्राप्तीच्छातस्यतत्प्राप्तिरितिप्राप्तं । कुतः । पक्षद्वयेपिसाधकसद्भावात् क्रमस्यचादर्शनात् यत्प्राप्तुमभिवां
छतीत्यादेश्चेति । क्रमपक्षेपिनयोग्यतारूपक्रमः किंतुयस्ययत्प्राप्तौसौकर्यंतस्यतत्प्राप्तिरितिप्राप्तम् । कस्मात् । पक्षद्वयस्याप्यप
रिहार्यत्वात् महाफलेक्रमस्यचायोगात् क्रमांतरस्यचादर्शनादिति । अथसिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ [७।२।२१] अप्रतीकेति ॥
नसर्वान्कार्यंनयतीतिश्रुत्यर्थोनापिपरमेवेतिकिंतुकांश्चित्कार्यंकांश्चित्परमिति । कुतः । उभयपक्षोक्तदोषात् परप्राप्तिपक्षेगत्यनुपप
त्त्यादिदोषस्योक्तत्वात्कार्यप्राप्तिपक्षेचब्रह्मशब्दामुख्यत्वादिदोषाणामुक्तत्वात् । नचोभयप्राप्तिग्रहणेदोषद्वयापातः । कार्यमे
वनयतीत्यन्यव्यावृत्त्याकार्यप्राप्तौविशेषहेत्वभावात् । येषांपरप्राप्तिस्तेषांबद्धत्वेपिप्रमाणबलेनगत्युपपत्तेः । श्रुत्यादीनांचान्यनि
षेधकत्वाभावात् । नापिपरमेवेत्यवधारणेहेतुरस्ति । केषांचित्कार्यप्राप्तेरेवप्रमाणबलेनोपपत्तेः । ब्रह्मशब्दस्यामुख्यवृत्त्यभ्युपग
मस्यन्याय्यत्वात् । कार्यप्राप्तिमतांचतद्दर्शनादिसद्भावात् । मुनिमतयोश्चाऽन्यानिषेधकत्वेनाविरोधात् । यांतिदेवंपरंकेचित्पूर्वं
केचिल्लयेविभुमित्यादेश्च । नचक्रमंविहायैतद्यथेष्टं । क्रमानुरागीभगवान्क्रमात्पुंभिरवाप्यतइतिश्रुतेः । नचयत्प्राप्तुमभिवांछति
तत्प्राप्नोतीतिवचनादिच्छानुसारेणप्राप्तिर्न क्रमेणेतिवाच्यं । सयथाकामोभवतीतिश्रुतौतत्प्राप्तीच्छूनामिच्छामात्रेणतत्प्रा
प्तिनिषेधात् । यत्प्राप्तीच्छातज्ज्ञानोपासनापरोक्षैरेवतत्प्राप्तेरुक्तत्वात् । नचात्रोपासनानुक्तिः । कर्मपदस्यैवतद्वाचकत्वात् । क्रमे
पिनसौकर्यंक्रमेणोभयप्राप्तिः । सप्रतीकाश्चतुर्मुखमप्रतीकाःपरमुहैतेगच्छंति । प्रतीकंदेहउद्दिष्टइत्यादिश्रुतिस्मृतिप्राप्तस्यैवग्राह्यत्वे
नाप्रतीकालंबनान्परंनयत्यन्यान्कार्यंनयतीतिक्रमस्यैवयुक्तत्वादितिभगवान्बादरायणोमन्यतइतिभावः ॥१५॥ यदुक्तंनेच्छानुसारे

णप्राप्तिरपित्वप्रतीकालंबनत्वादिक्रमेणैवेति ।तन्न। प्रतीकालंबनाःकेचिदप्रतीकालंबनाःकेचिदितिनियमाभावेनयथेष्टतदापादन
स्यापिसंभवादित्याशंकांश्रुत्यापरिहरत्सूत्रंपठित्वातांश्रुतिमुदाहरति॥ विशेषंचेति॥ [७।३।३] अतोज्ञानिनांप्रलयेपूर्वंचपरब्रह्मप्राप्तिसद्भा
वात्तथाऽनुस्मृतिरुपपन्नेतिसिद्धं ॥ १६ ॥अ० ॥ ६ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितस्यश्रीमद्ब्रह्मसूत्र
भाष्यस्यटीकायांजयतीर्थमुनिविरचितायांतत्त्वप्रकाशिकायांचतुर्थाध्यायस्यतृतीयःपादः ॥ ३ ॥ ॥

॥ इतितत्वप्रकाशिकायांचतुर्थाध्यायस्यतृतीयःपादः ॥

॥ अथतत्वप्रकाशिकायांचतुर्थाध्यायस्यचतुर्थःपादः ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ हरिःॐ ॥ एतत्पादार्थंदर्शयति ॥ [७३।८] भोगमिति ॥
चतुर्विधफलेत्रयमुक्त्वाचतुर्मुखेनसहपरंब्रह्मप्राप्तानांयस्तत्रभोगःक्रमप्राप्तस्तमत्राहसूत्रकारइत्यर्थः । अत्रादौमुक्तस्यब्रह्मानतिक्रमे
णैवभोगानुभवसाधनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । अन्यथाब्रह्मणोगम्यत्वाभावप्रसंगात्समर्थनीयमेतत् । मुक्तौब्रह्मप्राप्नोतीत्युक्तं ।
तस्यचभोगआवश्यकः । समुक्तोऽत्रविषयः । किंब्रह्मातिक्रम्यभोगान्भुंक्तेउततत्समीपएवेतिसंदेहः । अर्चिराद्यतिक्रमोक्तिर्गम्य
त्वोक्तिश्चसंदेहबीजं । अतिक्रामतीतिपूर्वःपक्षः। तथाहि। परमात्मानमविहायैवावस्थानेतस्यस्वरूपाविर्भावोऽस्तिनवा । नाद्यः ।
एतंसेतुंतीर्त्वाऽधःसन्ननंधोभवतीतिपरमात्मातिक्रमानंतरमेवस्वरूपाविर्भावस्योक्तत्वात् । द्वितीये नविरोधः । अनाविर्भूतस्वरू
पस्यामुक्तत्वेनमुक्तातिक्रमाव्याघातात् । अतोमुक्तस्यब्रह्मातिक्रमनियमान्नतद्गम्यमिति । सिद्धांतयत्सूत्रंपठति ॥ [७३।८] संपद्येति ॥
ज्ञानीब्रह्मप्राप्यतदविहायैवभोगान्भुंक्ते । नचैवममुक्तत्वं । अन्यथारूपंपरित्यज्यस्वरूपेणावस्थानादितिसूत्रार्थः । तत्रब्रह्मप्राप्त्या
विहायैवभोगान्भुंक्तइत्येतत्कुतइत्यतःसूत्रसूचितांश्रुतिमुदाहरति ॥ [७३।८] सईति ॥ ब्रह्मानतीत्याप्याविर्भूतस्वरूपत्वेनभोगोमुक्ताना
मित्येतत्कुतइतितत्रापिसूत्रसूचितांश्रुतिमुदाहरति ॥ [७३।९] परमिति ॥ नन्वेवंयदिब्रह्मानतिक्रमेऽपिस्वरूपेणाविर्भावश्चेच्छ्रुतिविरोध
इत्यतआह ॥ [७३।१०] एतमिति ॥ सत्यमेवंश्रुतिरस्तीतितथापिनोक्तस्यतद्विरोधः । यतस्तत्रैतंसेतुंगंतुमन्यत्तीर्त्वेतितत्प्राप्तयेऽन्यतरण
मेवोच्यतेनतुब्रह्मतीर्त्वास्वरूपाविर्भावइतिभावः । कुतएतदित्यतआह ॥ [७३।१०] इमामिति ॥ एतंसेतुंतीर्त्वेदंगच्छतीतिवचनाभावेनै

तच्छ्रुतेःसामान्यरूपत्वाद्विशेषश्रुत्यनुसारेणार्थकल्पनोपपत्तेरितिभावः । अतोमुक्तस्यब्रह्मातिक्रमाभावात्तदेवगम्यमितिसिद्धं ॥१॥
अ० ॥ १ ॥ अत्रब्रह्मप्राप्यतदविहायैवभोगभोक्तुर्मुक्तत्वसाधनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । अन्यथाभोगासिद्धेःसाधनीयमेतत् ।
सतत्रपर्यैतीतिश्रुत्युक्तोविषयः । किंमुक्तोऽमुक्तोवेतिसंदेहः । उभयथासंभवःसंदेहबीजं । नायंमुक्तइतिपूर्वःपक्षः । सतत्रपर्यैती
त्यादिनास्यक्रियाप्रतीतेः । नहिक्रियावत्त्वंकृतकृत्यस्यमुक्तस्योपपद्यते । नचवाच्यममुक्तस्याप्येवंविधभोगासंभवइति । अन्यदा
संभवेपिपरमात्मप्राप्तावमुक्तस्यापितदुपपत्तेः । नचामुक्तत्वेश्रुत्युक्तस्यस्वेनरूपेणेतिवाक्यविरोधः । तत्रनिर्गुणोपासकस्यस्वरूपा
विर्भावविधानात् । सतत्रेतिदहरविद्योपासकस्यामुक्तस्यैवभोगाभिधानात् । अतःश्रुत्युक्तस्यामुक्तत्वान्नमुक्तस्यभोगइति । सि
द्धांतयत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ ७३।११ मुक्तइति ॥ सतत्रपर्यैतीत्यत्रमुक्तएवोच्यते । मुक्तत्वंविनैतद्भोगानुपपत्तेः । नचब्रह्मप्राप्त्यातदु
पपत्तिः । अहरहरेनमितिश्रुतौब्रह्मप्राप्तानामपिसुप्तानाममुक्ततयादिव्यभोगाभावमुक्त्वामुक्तस्यैवतत्प्राप्त्यातद्भावप्रतिज्ञानात् । अ
तएवतस्याक्रियावत्त्वंचपरास्तंश्रुतिविरोधादितिभावः । स्वरूपाविर्भावोक्त्याचमुक्तत्वंज्ञायते । नचप्रकरणभेदःकल्प्यः । एकप्र
करणत्वेनप्रतीतस्यकारणंविनाभिन्नप्रकरणत्वकल्पनेऽतिप्रसंगात् । अतोयुक्तएवमुक्तस्यभोगइतिसिद्धं ॥ २ ॥ अ० ॥ २॥ अत्रमु
क्तप्राप्यस्यज्योतिषोब्रह्मत्वप्रतिपादनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । अन्यथाब्रह्मप्राप्त्यनुपपत्तेःसमर्थनीयमेतत् । परंज्योतिरितिश्रुत्यु
क्तंज्योतिर्विषयः । विष्णुरन्यद्वेतिसंदेहः । उभयत्रशब्दप्रवृत्तिःसंदेहबीजं । नविष्णुरितिपूर्वःपक्षः । ज्योतिःशब्दस्याऽऽदित्येपि
प्रयोगदर्शनात्सूर्यमगन्मज्योतिरित्यादौ । नचविष्णावपितच्छब्दसद्भावादत्राऽऽदित्यग्रहणायोगः । अत्राऽऽदित्यांगीकारेसते

जसिसूर्येसंपन्नोयथापादादरस्त्वचावानेर्मुच्यतएवंहैवसापाप्मनाविनिर्मुक्तइतिश्रुत्यैकवाक्यत्वलाभात् । तथाचात्रसमाख्यानादा दित्यमुपसंपद्यप्रारब्धकर्मणामुच्यतइत्यर्थःस्यात् । एवंचनमुक्तस्यब्रह्मसमीपेभोगइति । सिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे । ॥ [७३।१४] आत्मेति ॥ अत्रपरंज्योतिःशब्देनपरमात्मैवोच्यते । यआत्मापहतपाप्मेतिपरमात्मनएवात्रारभ्याधीतत्वेनास्यतत्प्रकरणत्वा त् । नहिप्रकरणात्समाख्याबलवती । तस्याःसावकाशत्वाच्चेतिभावः । नन्वस्यपरमात्मप्रकरणत्वेपिप्रसंगादन्योक्तिःकिंनस्यादि त्यतआह ॥ [७३।१४] परमिति ॥ भवेदेतत्यदिपरंज्योतिःशब्दोऽन्यत्रवर्तेत । नैतदस्ति । स्मृतिविरोधादितिभावः । अतःपरंज्योतिर्ब्र ह्मैवेतितत्प्राप्याविहायैवमुक्तोभोगान्भुङ्क्इतिसिद्धम् ॥ २ ॥ अ० ॥ ३ ॥ अत्रसायुज्यभाजांभगवद्भुक्तभोगभोक्तृत्वसाधनाद स्तिशस्त्रादिसंगतिः। अन्यथेश्वरस्यसर्वभोक्तृत्वासिद्धेःसमर्थनीयमेतत्। परमात्मानंप्राप्यमुक्तोभोगान्भुङ्क्इत्युक्तं। प्राप्तिश्चसायु ज्यादिरूपा । तत्रतेभोगाएवविषयः । किंपरमात्मभुक्ताएवसायुज्यभाग्भिर्भुज्यंतेउतान्यइतिसंदेहः । उभयथापिसंभवःसंदेहबी जं । परमात्माभुक्ताइतिपूर्वःपक्षः । मोक्षस्यपरमपुरुषार्थत्वेनपरमात्माभुक्तभोगानामपिसौलभ्यात् । परमात्मभुक्ताएवेतिनि यमेकदाचित्संजातभोगेच्छानामपिमुक्तानांभोगाभावप्रसंगात् । ईश्वरस्यनित्यपूर्णानंदत्वेनकदाचिदभोगस्यापिसंभवात् । त तश्चमोक्षस्यापुरुषार्थत्वापत्तिःस्यात् । अतोभगवदभुक्तभोगभोक्तृत्वान्मुक्तानांनतस्यसर्वभोक्तृत्वमिति । सिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्य व्याचष्टे ॥ [७३।१५] अविभागेनेति ॥ येभोगाःपरमात्मनाभुज्यंतेतएवमुक्तैर्भुज्यंतेनतुतदभुक्ताः । तथाश्रुतेरित्यर्थः । नचपरमगतित्वा

देतत्कल्प्यं । मुक्तानांपरमात्मभुक्तभोगांगीकारेपितदुपपत्तेः । नचकदाचिदुक्तरीत्याभोगाभावः । पूर्णानंदःपूर्णभुक्पूर्णकर्तेती
श्वरस्यपूर्णानंदत्वेपिपूर्णभोगश्रवणात् । ननुभगवद्भुक्ताशेषभोगमुक्तैर्भुज्यंतेकेचिद्वा । आद्येतत्साम्यापातः । नद्वितीयः । याने
वेतिसामान्यतःसर्वभोगश्रवणादित्यतआह ॥ भविष्यदिति । विशेषस्मृत्यासामान्यश्रुतेःसंकोचइतिभावः । अतोमुक्तानांभगव
द्भुक्तभोगभोक्तृत्वाद्युक्तंतस्यसर्वभोक्तृत्वमितिसिद्धं ॥ ४ ॥ अ० ॥ ४ ॥ अत्रब्रह्मप्राप्तस्यमुक्तस्यभोगसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः ।
अन्यथामुक्तेरपुरुषार्थत्वप्रसंगात्समर्थनीयंतत् । भोगोविषयः । मुक्तानांयुक्तोनवेतिसंदेहः । विप्रतिपत्तिःसंदेहबीजं । नयु
क्तइतिपूर्वःपक्षः । तथाहि । किंमुक्तानांदेहोऽस्तिनवा । नाद्यः । तेषांसंसारपारंगतत्वेनशरीरानुपपत्तेः । अन्यथामुक्तत्वस्यै
वायोगात् । नद्वितीयः । शरीराभावेभोगासंभवात् । अतोमुक्तौभोगासंभवादपुरुषार्थत्वमिति । सिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे
७३।१८
॥ ब्राह्मेणेति ॥ युज्यतेमुक्तस्यभोगः । नचोक्तविकल्पः । देहभावाभ्युपगमात् । सर्वदेहपरित्यागेनैवमुक्तत्वात् । नचोक्तदोषः । मुक्त
स्यस्वदेहाभावेपिपरमात्मानंप्रविष्टस्यतद्देहेनैवग्रहवत्भोगसंभवादितिजैमिनिराचार्योमन्यतइतिभावः । कुतएतत् । श्रुतेरेवेत्याह
७३।१९ ७३।२१
॥ सइति ॥ नन्वत्रमुक्तस्यभोगोब्रह्मणाश्रूयतेनपुनस्तद्देहेनेत्यतआह ॥ आदत्तइति ॥ ननुस्वयंदेहविधुरस्यकथमन्यदेहेनभो
७३।२१
गोयुज्यते । प्रलयादावभावादित्यतआह ॥ गच्छामीति ॥ ६ ॥ एवंदेहाभावमभ्युपगम्यभोगंसमर्थ्यतद्भावमभ्युपगम्यापितंसम
७३।२२
र्थयत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ चिंतीति ॥ नमुक्तानांभोगासंभवः । तेषांब्रह्मदेहातिरिक्तस्वदेहसद्भावात् । नचदेहसद्भावेमुक्तत्वाभा

वइतिवाच्यं। तद्देहस्यचितिमात्रत्वात्। देहस्यचितिमात्रत्वेपिकुतःसंसारित्वाभावः। चितिमात्रस्यमुक्तस्वरूपत्वात्। कृत्रिमशरीरस्यैवसंसारापादकत्वात्। स्वरूपस्याकृतिमत्त्वात्। जीवस्यचिन्मात्रत्वमेवकुतः। श्रुतेरेवेत्यौडुलोमिराचार्योमन्यतइतिभावः॥६॥ नैतौपरिहारावुपपन्नौदेहभावाभावयोर्विरुद्धत्वाद्वस्तुविकल्पासंभवादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ ७४।३ एवमपीति ॥ नैतयोःपक्षयोर्विरोधोऽस्ति। औडुलोमिनोक्तस्यचिन्मात्रेणभोगस्यजैमिन्युक्तस्यचब्राह्मणदेहेनभोगस्यप्रामाणिकत्वात्। प्रामाणिकेचविरोधाभावात्। नचौडुलोमिमतेप्रमाणाभावोऽनुक्तत्वादितिवाच्यं। सवाएषइतिश्रुतौतदुपन्यासादितिभगवान्बादरायणोमन्यतइतिभावः। अविरोधप्रकारंस्मृत्यादर्शयति॥७४।५ नारायणेति॥ अतोमुक्तौभोगसंभवाद्युक्तंपुरुषार्थत्वमितिसिद्धं ॥७॥ अ०॥५॥ अत्रब्रह्मप्राप्तस्यमुक्तस्यसंकल्पमात्रसाध्यभोगवत्त्वसाधनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः। अन्यथासंसारसमानधर्मत्वापत्तेस्साधनीयमेतत्। प्रकृतोमुक्तभोगएवात्रविषयः। किंतत्तदुपायसाध्यसाधनसाध्यउतसंकल्पमात्रसाध्यइतिसंदेहः। लोकदृष्टिरलौकिकत्वंचसंदेहबीजं। तत्तदुपायसाध्यसाधनसाध्यइतिपूर्वःपक्षः। मुक्तस्यभगवदोकसिस्थितत्वात्। भगवदोकसिचभूम्यादिवत्तत्तदुपायसाध्यसाधनसाध्यएवभोगोभवेत्। तस्याप्योकस्त्वसाम्यात्। अन्यथालोकविरोधापातात्। तथाचसंसारसमानधर्मत्वान्मुक्तेरपुरुषार्थत्वमिति। सिद्धांतयत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे॥ ७४।७ संकल्पादेवेति ॥ नमुक्तानांभोगादिषुतत्तदुपायसाध्यसाधनापेक्षाकिंतुसंकल्पमात्रादेवतद्भोगसिद्धिः। कुतः। सयदीतिश्रुतेः। श्रुतिविरोधादेवोक्तयुक्तेराभासत्वमितिभावः। चशब्दोविपक्षनिवृत्त्यर्थतयाव्याख्यातः। नचैवंसतिलोकविरोधः। निर्दोषेभगवदोकसितथात्वस्यैवयुक्तत्वात्। अतोमुक्तभोगस्यसंकल्पमात्रसाध्यत्वा

द्युक्तंमुक्तेःपुरुषार्थत्वमितिसिद्धं ॥ ८ ॥ अ० ॥ ६ ॥ अत्रब्रह्मप्राप्तिमतांमुक्तानांस्वाधमनियामकराहित्येनभोगसाधनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । अन्यथामुक्तेःसंसारसमानधर्मत्वप्रसंगात्समर्थनीयमेतत् । प्रकृतोमुक्तएवात्रविषयः । क्लृप्तपतिभ्योऽन्यपतियुक्तोनवेतिसंदेहः । उभयथासंभवःसंदेहबीजं । मुक्तस्याधमाअप्यधिपतयःसंतीतिपूर्वःपक्षः । तस्यापिपरगृहगतत्वात् । यथाखलुराजगृहगतानामधमाअपिप्रतीहारादयोनियामकादृश्यंते । अन्यथालोकविरोधात् । अतोमुक्तस्याधमनियम्यत्वान्मुक्तेःसंसारसमानधर्मत्वमिति । सिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यकिंचिद्व्याचष्टे ॥ ७४।१ ॐअतएवेति ॥ चशब्दोविपक्षव्यावृत्त्यर्थः । नमुक्तःक्लृप्तपतिभ्योन्याऽधिपतियुक्तः । सत्यसंकल्पत्वात् । लोकेस्वावरानियम्यत्वंह्यनपेक्षितमेवभवति । तच्चमुक्तस्यसत्यसंकल्पत्वादेवनयुज्यतइतिभावः । अत्रस्मृतिंचाह ॥ ७४।१ ॐपरमइति ॥ आचार्याश्चपतयइत्यन्वयः । अतोमुक्तस्याधमाधिपतिशून्यत्वाद्युक्तंमुक्तेःसंसारवैलक्षण्यमितिसिद्धं ॥ ९ ॥ अ० ॥ ७ ॥ अत्रेश्वरप्राप्तानांमुक्तानांभोगानुपपत्तिनिवारणादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । भोगानुपपत्तौमुक्तैरपुरुषार्थत्वप्रसंगान्निवारणीयमेतत् । प्रकृतोमुक्तभोगएवात्रविषयः। युज्यतेनवेतिसंदेहः । वादिविवादःसंदेहबीजम् । नमुक्तानांभोगोयुज्यतइतिपूर्वःपक्षः । तथाहि । किंमुक्तानांबाह्यदेहोविद्यतेनवा । आद्येपितत्राभिमानोस्तिनवा । नेतिपक्षेसुप्तस्येवभोगासंभवः । अस्तिचेद्दुःखादिप्रसंगः । देहिनोदुःखादिनियमदर्शनात् । नहवैसशरीरस्यसतःप्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीतिश्रुतेश्च । द्वितीयेभोगासंभवः । नहिशरीररहितस्यभोगोदृष्टचरः । नचचिच्छरीरेणभोगोपपत्तिः । तस्यसुप्त्यादौविद्यमानस्यापिभोगायतनत्वादर्शनात् । नचब्राह्मेणदेहेनतदुपपत्तिः । सायुज्यभाजांकथंचिदुपपत्तावपितदन्येषामनुपपत्तेः । अतःकथमपिमुक्तानांनिर्दुःखभोगायोगाद

पुरुषार्थत्वंमुक्तेरिति । सिद्धांतयत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ अभावमिति ॥ युक्तएवमुक्तानांभोगः । नचोक्तविकल्पावकाशः । चिन्मात्रदेहंविनाऽन्यदेहाभावस्यांगीकारात् । तदभावेपिभोगसंभवादितिबादरिराचार्योमन्यतइतिभावः । मुक्तस्यदेहाभावःकुतइत्यतआह ॥ अशरीरइति ॥ १० ॥ देहसद्भावमभ्युपगच्छत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ भावमिति ॥ चिन्मात्रदेहातिरिक्तदेहोपिमुक्तानांविद्यतेश्रुत्युक्तत्वादेवेतिजैमिनिराचार्योमन्यतइतिभावः ॥ ११ ॥ नन्वेवंमतद्वयस्यपरस्परविरुद्धत्वात्किंतत्स्वमतमित्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ द्वादशेति ॥ मुक्तानांदेहभावाभावाख्यमुभयमपिस्वमतमेव । कुतः । प्रमाणवत्त्वात् । कथमुभयंविरुद्धंस्वमतमिति । मैवं । यथाखलुद्वादशाहयागस्यक्रतुत्वंसत्रत्वंचाविरुद्धं । यजमानेच्छयैकयजमानत्वेक्रतुत्वस्यानेकयजमानत्वेसत्रत्वस्यसंभवात् । एवंमुक्तेच्छयाभोगार्थंदेहभावाभावयोरविरोधेनोपपत्तेरितिभगवान्बादरायणोमन्यतइतिभावः । भवतुदेहभावाभावयोरविरोधस्तथापिकथंतथात्वेभोगोपपत्तिरनुपपत्तेरुक्तत्वादित्यतआह ॥ उपपत्तिश्चेति ॥ पक्षद्वयेपिभोगस्योपपत्तिरेवेत्यर्थः ॥ १२ ॥ कथमुपपत्तिरित्याशंकांपरिहर्तुंदेहाभावेभोगोपपत्तिंप्रतिपादयत्सूत्रंपठित्वादुर्गमांशंसप्रमाणकंव्याचष्टे ॥ तन्विति ॥ नतावद्देहाभावेभोगानुपपत्तिः । यथाखलुस्वप्नावस्थायांबाह्यदेहाभिमानाभावेपिभोगस्तथामुक्तौदेहाभावेपिभोगोपपत्तेः । अनभिमानस्याभावसाम्यात् । स्वाप्नार्थानामकल्पितत्वस्योक्तत्वादितिभावः ॥ १३ ॥ देहसद्भावेपिसुतरांभोगोपपत्तिरितिभावेनसूत्रमुपन्यस्यति ॥ भावइति ॥ यथाजाग्रदवस्थायांदेहसद्भावेभोगसंभवस्तथामुक्तावपिदेहसद्भावेभोगोपपत्तिरितिसूत्रार्थः । वक्ष्यमाणदूषणनिरासप्रस्तावायेदंसूत्रं । प्रतिदृष्टांतस्यापिवक्तुंशक्यत्वात्कुतएतदित्यतोऽत्रस्मृतिंचाह ॥ ब्रह्म

वैवर्तंचेति ॥ १४ ॥ ननुदेहसद्भावेभोगोपपत्तावपिदुःखमप्याप्यतइत्युक्तमेवेत्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ प्रदीपव दिति॥ नजडशरीरप्रवेशेपिदुःखानुभवप्राप्तिःकिंतुसाधूनेवभोगाननुभवंतिप्रदीपवदेवेति। श्रुतिस्तुकर्मारब्धदेहविषयेतिभावः। तत्प्रकाशयंतस्तद्विवेकज्ञानवंतइत्यर्थइतिप्रदीपदृष्टांतग्रहणेविवक्षोच्यते। ननुदेहसद्भावेपिकुतोमुक्तस्यदुःखाभावोदृष्टांतमात्रस्या साधकत्वादित्यतआह ॥ तीर्णोहीति ॥ देहसद्भावस्तूक्तश्रुतिसिद्धः। दुःखाभावेप्यस्तिश्रुतिरतोनदेहमात्रंदुःखहेतुरितिसिद्ध्य तीतिभावः ॥ १५ ॥ ननुतीर्णोहीत्येतत्स्वर्गादिविषयंकिंनस्याद्बाधकाभावात्। तथाचनमुक्तानामदुःखित्वेप्रमाणं। नचवाच्यं स्वर्गेकथंदुःखाभावइतिस्वर्गेलोकइत्यादिनास्वर्गेपिदुःखाभावसिद्धेरित्याशंकांपरिहरति ॥ नचेति ॥ कुतोनवाच्यमितिपृच्छ ति ॥ यतइति ॥ यतश्चोदेतिसूर्यइतिवत्यतःशब्दःप्रश्ने। तत्परिहारायसूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ स्वाप्ययेति ॥ यतएतद्वाक्यं सुप्तिमुक्तिविषयएवपठ्यतेऽतोनवाच्यमित्यर्थः। कुतोऽस्यसुप्त्यादिविषयतेत्यतआह ॥ अत्रेति ॥ अपितृत्वादिपुण्यपापाद्यसं गत्वादिलिंगश्रवणादस्यसुप्त्यादिविषयत्वंस्फुटंप्रतीयते। स्वर्गस्थस्यश्राद्धादिभोक्तुस्तदसंभवादितिभावः। अधिकरणार्थेस्मृतिमु दाहरति ॥ ब्रह्मवैवर्तेचेति ॥ विश्वमोक्षिणःसर्वमुक्ताः। पुण्यपापादिवर्जिताः। सर्वदोषनिवृत्ताइत्यनुवादः। अतोमुक्तानां निर्दुःखभोगानुभवोयुक्तएवेत्युपपन्नंमोक्षस्यपुरुषार्थत्वमितिसिद्धं ॥१६॥अ०॥८॥ अत्रब्रह्मप्राप्तस्यमुक्तस्यभोगेयत्तासमर्थनादस्ति शास्त्रादिसंगतिः। अन्यथाभगवतःसर्वोत्तमत्वाभावप्रसंगात्समर्थनीयमेतत्। प्रकृतामुक्ताएवात्रविषयः। जगत्सृष्ट्यादिव्यापारा

नाप्नुवंतिनवेतिसंदेहः । तस्यब्रह्मलक्षणत्वेनोक्तिर्मुक्तस्यसत्यकामत्वंचसंदेहबीजं । आप्नुवंतीतिपूर्वःपक्षः । सर्वान्कामानाप्नोति श्रुतेः । सृष्ट्यादिव्यापारस्यापिकाम्यत्वात् । नचसर्वशब्दस्यसंकोचः । मुक्तस्यसत्यकामत्वेनकामितसमस्तप्राप्त्युपपत्तेःसंकोचे कारणाभावात् । अन्यथोक्तसत्यकामत्वव्याघातात् । अतोमुक्तानांजगज्जन्मादिकर्तृत्वादयुक्तंलक्षणसूत्रमिति । सिद्धांतयत्सूत्रमु पन्यस्यव्याचष्टे ॥ जगदिति ॥ नमुक्तानांजगद्व्यापारःकिंतुतद्व्यतिरिक्तकामावाप्तिरेव । सर्वान्कामानितिसर्वकामावाप्तिरुच्यत इतिचेत् । सत्यं । तत्रापिजगद्व्यापारवर्जमेवसर्वान्कामानाप्नोतीत्यर्थोपपत्तेरितिभावः ॥ १७ ॥ कुतःश्रुतेःसंकोचइत्याक्षिपति ॥ कुतइति ॥ तत्परिहारायसूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ प्रकरणादिति ॥ युक्तएवसर्वश्रुतेःसंकोचः । अत्रजीवस्योच्यमानत्वादस्यजीव प्रकरणत्वेनतदवगमाच्छरीरभेदादूर्ध्वमुत्क्रम्येतिश्रवणाज्जीवानांचजगद्व्यापारशक्तिरहितत्वाद्बाधकवशात्सामान्यश्रुतेःसंकोचस्य न्यायप्राप्तत्वादितिभावः । तदयंप्रयोगः । नमुक्तोजगद्व्यापारशक्तिमान् । जीवत्वात् । संप्रतिपन्नवदिति । संसारिणांजगद्व्यापा रशक्त्यभावेपिसत्यकामानांमुक्तानांतत्संभवइत्यतआह ॥ वाराहेचेति ॥ १८ ॥ मुक्तस्यजगदैश्वर्याभावमाक्षिप्यसमादधत्सू त्रमुपन्यस्याऽऽक्षेपांशंतावद्व्याचष्टे ॥ प्रत्यक्षेति ॥ अस्त्येवमुक्तानांजगदैश्वर्यं । तावाएताश्चतस्रश्चतुर्धा चतस्रश्चतस्रोव्याहृतयः तायोवेदसवेदब्रह्म सर्वेस्मैदेवाबलिमावहंतीतिस्फुटंमुक्तस्याखिलदेवतापूज्यत्वादिश्रवणात् । नचतदमुक्तविषयं । अमुक्तज्ञानि नांतददर्शनादितिभावः । परिहारांशंव्याचष्टे ॥ नेति ॥ नैतच्छ्रुतिबलेनाशेषमुक्तानांजगद्विषयैश्वर्यसिद्धिः । मुक्तहिरण्यगर्भ स्यैवमुक्ताधिकारिकदेवतापूज्यत्वाभिधायकत्वात् । माहाचमस्यःप्रवेदयतइत्युपक्रमादितिभावः । अन्यदेवानामपिमुक्तस्वावर

प्रेरणाधिकारित्वमस्तीतिसूचनायाधिकारिकपदं । ननुमुक्तानांदेवानांस्वावरमुक्तनियामकत्वंहिरण्यगर्भस्याशेषमुक्तनियामकत्व
मित्येतत्कुतइतितत्राह ॥ गारुडेचेति ॥ नचानेनानंदादयःप्रधानस्येत्युक्तिविरोधः । तदुपासनस्यसंपूर्णमोक्षार्थत्वात् । अत्रनोक्ता
मंतीतिसंपूर्णमोक्षाभावोक्तेः । नचबहुनात्रकिमुक्तेनेत्युक्तिविरोधः । सकृच्छ्वेतद्वीपगमनाभ्युपगमात् । श्वेतंद्वीपंतथागत्वाद्दृष्ट्वाविष्णुं
चतेततः ॥ अनुज्ञाताःप्रमोदंतेनिर्दुःखास्तुधरादिष्वितिवचनाद्योग्यत्वंचात्रविवक्षितमित्येतदपितत्रावस्थानायेतिगमयितव्यं । भू
म्यादिषुमुक्तस्थितौनमोक्षोऽयंस्यात् । सालोक्यादिचातुर्विध्यानंतर्भावादित्यतआह ॥ सालोक्यंचेति ॥ पृथ्वीमारभ्योक्तक्रमे
णयावन्नारायणस्तावत्सर्वस्थानेष्वपिसालोक्याद्यस्त्येव । ईश्वरस्यसर्वत्रावस्थितेरितिभावः । मानुषाइत्यादितेषांतारतम्यकथनं
॥१९॥ननुब्रह्मादिमुक्तानांमुक्तजगद्व्यापारएवकुतःअमुक्तविषयेऽपिकिंनस्यादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ विकारेति॥
चशब्देननेत्यनुषज्यते । विकारावर्तिसंसारमावर्तयतीतितद्विषयव्यापरणं । मानवायत्रावर्ततेसमानवावर्तःसंसारस्तन्नावर्ततेनावर्त
यंतिनप्रवर्तयंतीत्यर्थः । मुक्तदेवानाममुक्तविषयव्यापाराभावेसंसारावस्थानमेवनस्यात्प्रवर्तकाभावादित्याशंकांपरिहर्तुमुक्तार्थे
स्मृतिंचाह ॥ वाराहेचेति ॥ अतोमुक्तानांजगद्व्यापाराभावाद्युक्तंलक्षणसूत्रमितिसिद्धं ॥२०॥ अ०॥९॥ अत्रब्रह्मप्राप्तानांमुक्ता
नांभोगादिनावृद्धिह्रासनिरासादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । वृद्धिह्रासवत्त्वेसंसारसमानधर्मत्वापत्तेःकर्तव्यएवतन्निरासः । प्रकृतमुक्त
एवविषयः । वृद्धिह्रासवान्नवेतिसंदेहः । लोकदर्शनमलौकिकत्वंचसंदेहबीजं । अस्त्येवमुक्तस्याऽऽनंदादिवृद्ध्यादीतिपूर्वःपक्षः ।

एतत्सामगायन्नास्तइत्यादिनातस्याप्युपासनादिश्रवणात् । अन्यथातद्वैयर्थ्यात् । भोगानांवृद्धिह्रासवत्त्वाच्च । कारणानुगुणत्वात्कार्यस्य । किंचमुक्तस्यवशित्वेनकामिताशेषप्राप्तेर्युक्तासुखादिवृद्धिः । नचनकामयतइतिवाच्यं । आनंदादिवृद्धेरिष्टत्वेनाकामनानुपपत्तेः । अतोमुक्तानामपिवृद्ध्यादिसद्भावात्संसारसमानधर्मत्वेनमुक्तेरपुरुषार्थत्वमिति । सिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यव्याचष्टे ॥ ७५।२० स्थितिमिति ॥ यद्यप्येतत्सामगायन्नास्तइत्यादिनामुक्तस्यभगवदुपासनमुच्यतेतथापिनतस्याऽऽनंदादिवृद्धिह्रासौविद्येतेकिंत्वेकप्रकारेणैवावस्थानं । कुतः । सएषइत्यादिश्रुतौवृद्ध्याद्यभावमुक्त्वोपासनसद्भावमाशंक्यदर्शनेनैवात्मानमित्युपासनवतोप्यापत्तिविपत्तिशब्दोदितवृद्धिह्रासनिषेधान्महतांप्रत्यक्षेणचवृद्ध्याद्यभावस्यसिद्धत्वात् । मुक्तोनवृद्ध्यादिमान् । तत्कारणशून्यत्वादित्यनुमानसिद्धत्वाच्चेत्यर्थः । दर्शन्पश्यन्नुपासीनइत्यर्थः । परप्रत्यक्षस्याप्रत्यक्षत्वात्कथंतेनास्माकमर्थसिद्धिरित्यतउक्तार्थेस्मृतिंचाह ॥ ७६।२ ब्रह्मवैवर्तेचेति ॥ भगवदुपासनस्यकारणस्यसद्भावात्कथंकारणाभावइत्यतआह ॥ ७६।३ हरेरिति ॥ मुक्तिगतोपासनस्यफलत्वान्नसुखसाधनत्वमित्यर्थः ॥ २१ ॥ नमुक्तानांवृद्ध्यादौकारणाभावोभोगविशेषसद्भावात् । कारणाभावाभ्युपगमेचप्रामाणिकभोगविशेषविरोधादित्याशंकांपरिहरत्सूत्रंपठित्वाव्याचष्टे ॥ ७६।४ भोगेति ॥ नमुक्तस्यवृद्ध्यादिकारणाभावाभ्युपगमेभोगविशेषश्रुत्यादिविरोधः । मुक्तभोगविशेषस्यानंदादिवृद्ध्याद्यकारणत्वात् । कुतः । एतमानंदमयमितिश्रुतौमुक्तस्यवृद्ध्याद्यभावमुक्त्वाभोगभावाभावावुच्येते । इदंचभोगमात्रस्यविशेषेसत्यपिमुक्तस्यसाम्यमेव । नभोगविशेषः तद्वृद्ध्यादौकारणमित्यत्रलिंगमन्यथानुपपत्तिरितिभावः । ननुयदिभोगोनवृद्धिहेतुस्तर्हिव्यर्थोऽसौकिमितितैःक्रियतइत्यत्रक्रीडयेतिपरिहारोस्थितेतिविशेषंचाह ॥ ७६।६ अवृद्धीति ॥ एत

देवस्मृत्यंतरेणविवृणोति ॥ ७६।७ प्रवाहितइति ॥ नचवशित्वाद्वृद्धिरितिवाच्यं । साकिंयोग्यस्यायोग्यस्यवा ।नाद्यः ।तस्यप्राप्तत्वात् । न द्वितीयः । नचायोग्यंविमुक्तोपिप्राप्नुयान्नचकामयेदित्ययोग्यकामनिषेधात् । अतोमुक्तानांवृद्ध्याद्यभावेननसंसारसमानधर्मतामुक्तेरितिसिद्धं ॥ २२ ॥ अ० ॥१०॥ अत्रब्रह्मप्राप्यभोगान्भुंजानस्यमुक्तस्यापुनरावृत्तिसमर्थनादस्तिशास्त्रादिसंगतिः । प्रकृतोमुक्तएवात्रविषयः । किंतस्यपुनरावृत्तिरस्तिनवेतिसंदेहः । उभयथासंभवःसंदेहबीजं । अस्तिमुक्तस्यपुनरावृत्तिरितिपूर्वःपक्षः । स्वर्गादिगतानांपुनरावृत्तिदर्शनात् । नचस्वर्गादिगतानांयुगमन्वंतरादिमात्रवासित्वाद्युक्तापुनरावृत्तिर्नमुक्तस्यतस्यसमस्तकालवासित्वादितिवाच्यं । समस्तस्यापिकदाचित्समाप्तिसंभवात् । नचकालस्याऽनंतत्वात्तत्समाप्त्ययोगः । भारतयुद्धेत्रयोदश्याएवपंचदशीत्वदर्शनात् । तत्रातिथित्रयस्ययुगपत्समाप्तिवदनंतत्वेपिकालस्यसमस्तस्यापियुगपत्समाप्तिसंभवात् । अतोमुक्तौपुनरावृत्तिसद्भावादपुरुषार्थतामुक्तेरिति । सिद्धांतयत्सूत्रमुपन्यस्यतदुपात्तश्रुतीरेवोदाहरति ॥ ७६।१ अनावृत्तिरिति ॥ नमुक्तस्यपुनरावृत्तिः । नचपुनरावर्ततइतिश्रुतेः । किंचमुक्तस्यसर्वकामावाप्तिःश्रूयते ॥ ७६।१० सर्वान्कामानिति ॥ ततश्चनतस्यपुनरावृत्तिः । नहिकश्चिच्छुभात्पुनरावृत्तिकामोऽस्तीतिभावः । समस्तकालसमाप्तिस्तुव्याहतत्वादुपेक्षणीयैव । समस्तशास्त्रावधारणार्थासूत्रस्यैवद्विरुक्तिः । अतोमुक्तानांपुनरावृत्त्यभावाद्युक्तंमुक्तेःपुरुषार्थत्वमितिसिद्धं ॥ २३ ॥ अ० ॥ ११ ॥ तदेवंविरक्तिभक्त्युपास्तिजनितभगवत्साक्षात्कारोदिततत्प्रसादादशेषपुरुषार्थप्रवरकैवल्यसिद्धेरशेषगुणपूर्णतयानिर्दोषतयाचभगवान्नारायणोजिज्ञास्यइत्यशेषमतिमंगलं । अथायंभाष्यकारोयंगुणगणार्णवतयाप्रतिपादितवान् । यच्छिष्यतयाचैतादृशीमतिविशदांसंविदंलब्धवान् । यस्मिंश्चात्मनोनि

रुपाधिकप्रीतिस्तमेवंदेवतात्वेनगुरुत्वेनचांतेपिनमति ॥ ज्ञानेति ॥ १ ॥ अथस्वभाषितभाष्यस्याप्तमूलत्वसमर्थनायश्रुतिप्रसि
द्धंस्वस्यपरमाप्तत्वंदर्शयन्नाह ॥ यस्येति ॥ यस्यवायोर्देवस्यबलित्थेत्यादिवेदवचनेक्रीडादिगुणयुक्तानित्रीणिरूपाण्युदितानित
स्ययत्तृतीयंरूपंतेनेदंभाष्यंहरिविषयतयाकृतमित्यन्वयः । कीदृशंचास्यमूलरूपंकानिचत्रीणिरूपाणिकीदृशानीतितत्राह ॥ अल
मिति ॥ यदस्यवायोर्मूलरूपंबद्बलात्मकंदर्शनंज्ञानरूपंभर्गोजगद्धरणगमनगुणंमहन्महनीयंतदित्थंभूतमेवरूपत्रयावतारायभगव
तानिहितंप्रेरितमवतीर्णंच । तत्रप्रथमंहनुमदाख्यंवपुःरामस्यवचांसिसीतांप्रतिनीतवत्रामविषयवचांसिमूलरामायणरूपाणिशिष्ये
षुनीतवत्रामवचसियोनयोन्यायःआज्ञारूपस्तद्युक्तंवा । द्वितीयंवपुर्भीमनामकंकुरुपृतनाक्षयकरम् । तृतीयंतुवपुरानंदरूपस्यहरेः
प्रतिपादकशास्त्रनिर्मातृमध्वाभिधमिति । अतःपरमाप्ततमप्रणीतत्वादिदंभाष्यंसकलसुजनैरादरेणांगीकार्यमितिभावः ॥ २॥३॥
उत्पत्तिस्थितिसंहृतिप्रभृतयोभावाभवंत्याज्ञयापद्मापद्मभवादिसर्वजगतोव्यस्तास्समस्तास्सदा । यस्यागण्यगुणाकरस्यकरुणापीयू
षवारांनिधेःसोयंदूरनिरस्तदोषनिकरःप्रीतोऽस्तुनारायणः॥१॥ अगाधबोधैर्विवृतातिभावभाष्यानुवादेननमेपराधः । नहींदिरारा
ध्यपदोमुकुंदोदूर्वांकुरैर्मंदधनैरपूज्यः ॥ २ ॥ मध्वदुग्धाब्धिसंभूतभाष्येंदूदितकौमुदी । भूयात्सत्कुमुदानंददात्रीतत्त्वप्रकाशिका
॥ ३ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितश्रीमद्ब्रह्मसूत्रभाष्यस्यटीकायांश्रीमज्जयतीर्थमुनिविरचि
तायांतत्त्वप्रकाशिकायांचतुर्थाध्यायस्यचतुर्थःपादः ॥ ४ ॥ ॥ चतुर्थाध्यायःसंपूर्णः ॥

॥ इतितत्वप्रकाशिकासंपूर्णा ॥